બૅરિસ્ટર ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી

Replaced by Rawal Amin Labrary 27/1/09

ORIENTAL INSTITUTE VADODARA

પૌરાણિક કથાકોશ

[ખંડ પહેલો]

12
Vol. 2
OR. 8029-2

ગ્રંથલોક

ત્રીજે માળે, જૂની મૉડેલ ટૉકીઝ પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

Pauranik Katha-Kosh – I

by Barrister Dahyabhai Pitambardas Derasari

MSUP-4036/2-10,000-8-94

Oriental Institute

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्

BARODA

Book No. 6 BL 1222 .D3

Acc. No. O.P. 8029/2

6 BL 1222 .D3 Vol. 1

Replaced

O.P. 8029-2

મૂ લ્ય

પ્રથમ ખંડ : એકસે

[બંને ખંડ મળીને રૂ

પ્રકાશક : ગ્રંથલોક, ત્રીજે માળે, જૂની મોડેલ ટોકીઝ પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

☐ મુદ્રક : ઉમિયા પ્રિન્ટરી, નારણપુરા ગામ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩ ☐ દ્વિતીય આવૃત્તિ : જૂન ૧૯૮૮

બે શ બ્દો

'પૌરાણિક કથાકોશ'ની આ નવી આવૃત્તિનું પ્રકાશન ઘણી રીતે આવકાર્ય બની રહેશે એવી આશા છે.

એની પ્રથમ આવૃત્તિના 'પુરોવચન'માં સાક્ષરશ્રી સ્વ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ એની ઉપયોગિતા અંગે પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું હતું. તેમાં તેઓ લખે છે :

> વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને આ પુરાણોની વાતો કંઠાગ્રે અને સ્મૃતિપટમાં નિત્ય તરવરતી હતી, એટલે ઊછરતી પ્રજા થોડા સમયમાં તે પ્રસંગોની માહિતી સત્વર મેળવી શકતી. પણ વસ્તુસ્થિતિ હાલ બદલાઈ ગઈ છે. ઇતિહાસ-પુરાણોને જાણનાર વૃદ્ધ વર્ગ હવે રહ્યો નથી. માણભટ્ટીઓની કથાઓ હવે થતી નથી. જૂના કવિઓનાં કાવ્યો અલંકાર અને સાહિત્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયાં છે. આ અભ્યાસકોને ઇતિહાસ-પુરાણના પ્રસંગોનો ખુલાસો સત્વર મળે તેવી યોજનાની ખાસ જરૂર જણાઈ છે. અને આ ગુજરાતી અભ્યાસક પ્રજાની જરૂરિયાત શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ પોતાના આ પૌરાણિક કથાકોશથી પૂરી પાડી છે.
>
> આ કથાકોશનો મુખ્ય આધાર જોકે ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઐતિહાસિક કોષ એ નામનો કૈલાસવાસી રઘુનાથ ભાસ્કર ગોડબોલેનો મરાઠી ગ્રંથ છે, તોપણ ગુજરાતી આ કોશમાં બીજા ઘણા ઉમેરા કરવામાં આવ્યા છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઘણે ભાગે ઇતિહાસ અનુસરે છે, જ્યારે આ ગ્રંથ ઇતિહાસ ઉપરાંત પુરાણોને પણ અનુસરે છે. ગુજરાતી ગ્રંથમાં તુલસીદાસના રામચરિત માનસ વગેરે ઘણા ગ્રંથોની મદદ લેવામાં આવી છે, અને તેમાં અનેક દેવ, તીર્થ, ઋષિ, મુનિ વગેરેની માહિતી આપવામાં આવી છે. ટૂંકામાં ગુજરાતીમાં કોશવર્ગના સાહિત્યમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈના આ ગ્રંથે અપૂર્વ સ્થાન મેળવ્યું છે.

વિશેષમાં, એના કર્તા બૅરિસ્ટર સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરીએ પોતાની સુદીર્ઘ પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રકારના ગ્રંથની રચનાનો હેતુ વ્યક્ત કરતાં લખ્યું છે :

> પુરાણોનું સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને મહત્ત્વ ઘણું છે. પુરાણો એ પાંચમો વેદ છે એમ કહ્યું છે. વેદ જાણતો હોય, બીજી વિદ્યા અને શાસ્ત્રોમાં વિશારદ હોય, છતાં પુરાણો ન જાણતો હોય તેની કશી કિંમત ગણી નથી.
>
> પુરાણોની સંખ્યા અઢારની છે. એ બધાં મહાપુરાણ કહેવાય છે. પછીથી થયેલાં બીજાં અઢાર ઉપપુરાણ કહેવાય છે. પુરાણોની સંખ્યા આમ વધતી ગઈ છે અને તેઓ સો ઉપરાંત છે! મહાપુરાણોનાં કેટલાંક તેમાંના વિષય પરત્વે રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ એવા ત્રણ વર્ગ પાડે છે. ત્રિમૂર્તિમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમને લગતા વિષયો ઉપરથી આ ભેદ ગણ્યા છે. બ્રહ્મન્ સંબંધી પુરાણો તે રાજસ, કેમકે બ્રહ્માનો ગુણ રજસ

છે. વિષ્ણુના સત્ત્વગુણ ઉપરથી વૈષ્ણવ પુરાણો તે સાત્ત્વિક અને શિવનો ગુણ તમસ હોવાથી એમને અંગે નીપજેલાં પુરાણો તે તામસ.

અઢાર પુરાણો તે–વિષ્ણુ, પદ્મ, વાયુ, ભાગવત, બૃહન્નારદીય, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વારાહ, સ્કંદ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, ગારુડ અને બ્રહ્માંડ એ છે.

બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય અને વામન એ રાજસ. વિષ્ણુ, ભાગવત, નારદીય, પદ્મ, વારાહ એ સાત્ત્વિક; અને શિવ, લિંગ, સ્કંદ, અગ્નિ, મત્સ્ય અને કૂર્મ એ તામસ પુરાણો કહેવાય છે. પુરાણોની મહત્તા સમજ્યા પછી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ, જૂની કર્મભાવના, જૂનો ઇતિહાસ તેમ જ આપણી પૂર્વે આપણી પ્રજ્ઞામાં થઈ ગયેલા મહાનુભાવોનાં ચરિત્ર જાણવા સારુ એનો અભ્યાસ આવશ્યક જણાશે, એટલું જ નહિ પણ આપણા અર્વાચીન વાઙ્મયમાં પણ પુરાણોનાં દૃષ્ટાન્તો તરવરી રહ્યાં છે. એમને યથોચિત સમજવા સારુ પણ એ અભ્યાસ ઈષ્ટ છે; તેથી આપણી જૂની વાતો, માન્યતા અને રહેણીકરણી એ બધાંનો ખ્યાલ ઠીક ઠીક આવે.

આધુનિક સમયમાં પુરાણોનો અભ્યાસ ગૌણ થઈ ગયો છે. સામાન્ય બીજા તો શું, પણ પુરાણો ઉપર જ નિર્વાહ કરનારા—કથાકારો અને પારાયણ કરનારા પૌરાણિકે, પુરાણીએ, વ્યાસે — પણ સોએ ચારપાંચ જ ભાગવત જેવો સહેલો ગ્રન્થ પણ વાંચી સમજતા હશે. અખો ભક્ત કહે છે તેમ

સો અંધામાં કાણો રાવ, અંધાને કાણા પર ભાવ,
સૌનાં નેત્રો ફૂટી ગયાં, ગુરુ આચાર્ય જ કાણા થયા.

વ્યાસો પણ બ્રાહ્મણને આ આપવું અને આ ન આપવું એ બાબતો સિવાય બીજી હકીકતોમાં નમાલાં ભાષાન્તરો અગર એવાં જ નમાલાં 'સાર રૂપ' પુસ્તકો વાંચી અણસમજુ શ્રોતાજનોની આગળ પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યે જાય છે!

અમારા નાનપણમાં વસ્તુસ્થિતિ છેક આવી નહોતી. માબાપની સાથે કથામાં જવાના યોગે, માતા પારાયણ સાંભળવા બેસે તો એટલા દિવસની છૂટી લઈને ત્યાં બેસી સાંભળવાના યોગે, માણભટ્ટોની અને બીજી કથા દ્વારા પૌરાણિક બાબતો અમારા જાણવામાં આવતી. તેનો શતાંશ પણ હાલના તરુણોને ખબર નહિ હોય એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હાલના તરુણોની ઊણપ બતાવવાને લઈને અમારું આ કથન નથી. અનેક કારણોને લીધે આવી વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એક કારણની જ વાત કરીએ. અમારી બાલ્યાવસ્થામાં સુલભ્યે અમને નિશાળની દુગ્ધા ઓછી જ હતી. વર્તમાનકાળમાં તરુણોને આ બોજે એમ નથી. હાલના અભ્યાસક્રમની જ વાત લક્ષમાં લઈએ — નાનાં છોકરાંથી માંડીને કૉલેજના તરુણો ધરાધરી એના બોજાથી એવા લદાઈ ગયા હોય છે કે આંખે યે ઊંચી કરાય નહિ. પછી તો બીજી પ્રવૃત્તિની વાત જ શી! આવી દયાજનક સ્થિતિમાં બિચારા પૌરાણિક બાબતોનો ખ્યાલ ધરાધરી કરવાનો સમય મેળવી શકતા નથી. એમાં એમનો વાંક નથી. છતાં જ્યારે પુરાણોનો અભ્યાસ આમ ઉપયોગી છે, મનોરંજક છે, બોધપ્રદ છે અને આવશ્યક છે, તો તેને સુલભ અને સુગમ કરવાને જેને જેને અનુકૂળતા હોય તેણે પોતાના દેશીબંધુઓ સારુ એ દેશમાં સેવા ઉઠાવવી એ એક કર્તવ્ય જ છે.

મારી તરુણાવસ્થામાં સ્વ. કવિ નર્મદનો નર્મકથાકોષ મારા જોવામાં આવ્યો હતો. એનું વાચન રસિક અને આહ્લાદજનક લાગ્યું હતું, પણ એ ગ્રંથ બહુ જ નાનો અને એમાં હકીકત બહુ જ કમતર છે. ઘણી બાબતોવાળો અને રસપ્રદ થઈ પડે એવો મોટો કોષ લખવાનો અભિલાષ ઘણા વર્ષથી થયો હતો. છેક ઈ. સ. ૧૮૯૨માં રાજકોટની લેંગ જનરલ લાઇબ્રેરીનો હું ઑનરરી સેક્રેટરી હતો, તે વખત લાઇબ્રેરી તપાસતાં જે પુસ્તકનું ઓઠું લઈને આ કોષ તૈયાર કર્યો છે તેને પરિપૂર્ણ કરવા તરફ મનનું કર્યું છે. આવા ગ્રન્થો કાંઈ કાવ્ય કે નવલકથાની પેઠે વાચન તરીકે સાદ્યન્ત વંચાતા નથી. ઉપયોગી અને જરૂરની હકીકત સારુ ખપનું હોય તેટલું જ વંચાય; છતાં ફુરસદની વખતે વાચન તરીકે વાંચી શકાય એવી રીતે ઘણાં ચરિત્રો તૈયાર કરવા તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું છે.

આવા ગ્રંથો તૈયાર કરતાં પડતી વિટંબણા અને શ્રમનો ખ્યાલ લખનારને જ આવે; પણ વાંચનારને રસ પડે, આવાં વાચન પ્રતિ તેમને અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એનું વાચન વધે અને પરિણામે પ્રજ્ઞામાં દિવસાનુદિવસ ગૌણ થતું પૌરાણિક જ્ઞાન સતેજ થાય એ જ લાલસાથી પ્રેરાઈ અંતરાય, મહેનત અને કથી તકલીફને ન લેખવતાં ગ્રંથને મારી પોતાની અલ્પ શક્તિ અનુસાર મનોમત બનાવ્યો છે.

બાદ, ગ્રંથરચના અંગે પોતાનો હર્ષ વ્યક્ત કરતાં દર્શાવ્યું છે :

આ ગ્રંથ રજૂ કરતાં માત્ર એટલી જ વાંચ્છના છે કે મારી કૃતિ વડે આ વિષયના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાઓ, વાચકવૃંદની આ બાબતોના અભ્યાસમાં સરળતા થાઓ અને તેમને આનંદ પ્રાપ્ત થાઓ. જો એમ બને તો મારો આ વ્યવસાયમાં ગાળેલો કાળ સત્કાર્યે વ્યતીત થયો એમ માની, હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય લેખીશ. મારા પરિશ્રમે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં એક ઉપયોગી ગ્રંથનું ઉમેરણ કરવાનો આનંદ અનેરો છે.

આ ગ્રંથ ઘણા લાંબા સમયથી અપ્રાપ્ય હતો. તેની પુનરાવૃત્તિનું પ્રકાશન જિજ્ઞાસુઓની એક તાતી જરૂરિયાત સંતોષશે એવી એની પાછળ ઉમેદ છે.

પ્રકાશક

પૌરાણિક કથાકોશમાં આપેલા સંક્ષેપ શબ્દોની સૂચિ

અગ્નિ૦	અગ્નિપુરાણ
અધ્યાય૦	અધ્યાય
અધ્યા૦ રા૦	અધ્યાત્મ રામાયણ
ઇમ્પિ૦ ગે૦	ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટ ઑફ ઇન્ડિયા
ઇશ૦	ઇશાવાસ્યોપનિષત્
કૂર્મ૦	કૂર્મ પુરાણ
ગરુ૦	ગરુડ પુરાણ
ગી૦ ગો૦	ગીત ગોવિંદ (કે. હ. ધ્રુવ.)
જૈમિનિ૦	જૈમિનિ અશ્વમેધ
દેવી૦ ભાગ૦	દેવી ભાગવત
દેવી૦ માન૦	દેવી માનસપૂજા
નર્મ૦ કુ૦ કો૦	નર્મકુસુમકોષ
પદ્મ૦	પદ્મપુરાણ
બ્રહ્મ૦	બ્રહ્મ પુરાણ
બ્રહ્માંડ૦	બ્રહ્માંડ પુરાણ
બ્રહ્મોત્તર૦	બ્રહ્મોત્તર પુરાણ
ભગ૦ ગી૦	ભગવદ્ગીતા
ભવિષ્ય૦	ભવિષ્ય પુરાણ
ભાગ૦	ભાગવતપુરાણ
,, પ્રથમ૦	,, પ્રથમ સ્કંધ
,, દ્વિ૦	,, દ્વિતીય સ્કંધ
,, તૃ૦	,, તૃતીય સ્કંધ
,, ચતુ૦	,, ચતુર્થ સ્કંધ
,, પંચમ૦	,, પંચમ સ્કંધ
,, ષષ્ઠ૦	,, ષષ્ઠમ સ્કંધ
,, સપ્તમ૦	,, સપ્તમ સ્કંધ
,, અષ્ટમ૦	,, અષ્ટમ સ્કંધ
,, નવમ૦	,, નવમ સ્કંધ
,, દશમ૦	,, દશમ સ્કંધ
,, એકા૦	,, એકાદશ સ્કંધ
,, દ્વાદશ૦	,, દ્વાદશ સ્કંધ
ભાર૦	મહાભારત, કુમ્ભકોણમ આવૃત્તિ
ભાર૦ આદિ૦	,, આદિ પર્વ
ભાર૦ સ૦	,, સભા પર્વ
ભાર૦ વન૦	,, વન પર્વ
ભાર૦ વિરા૦	,, વિરાટ પર્વ
ભાર૦ ઉદ્યો૦	,, ઉદ્યોગ પર્વ
ભાર૦ ભી૦	,, ભીષ્મ પર્વ
ભાર૦ દ્રા૦	,, દ્રોણ પર્વ
ભાર૦ કર્ણ૦	,, કર્ણ પર્વ
ભાર૦ શ૦	,, શલ્ય પર્વ
ભા૦ સૌ૦	,, સૌપ્તિક પર્વ
ભા૦ સ્ત્રી૦	,, સ્ત્રી પર્વ
ભાર૦ શાં૦	,, શાન્તિ પર્વ
ભાર૦ અનુ૦	,, અનુશાસન પર્વ
ભાર૦ આશ્વ૦	,, આશ્વમેધિક પર્વ
ભાર૦ આશ્રમ૦	ભારત આશ્રમવાસિક પર્વ
ભાર૦ મૌ૦	ભારત મૌસલ પર્વ
ભાર૦ મહા પ્ર૦	ભારત મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ
ભાર૦ સ્વ૦	ભારત સ્વર્ગારોહણ પર્વ
મત્સ્ય૦	મત્સ્ય પુરાણ
મનુ૦ સ્મૃ૦	મનુસ્મૃતિ
માન૦ મં૦	માનમંજરી કવિ નંદદાસની
રામા૦ ગી૦	ગિરધર કવિનું રામાયણ
રામા૦ તુ૦	તુલસીદાસનું રામચરિત માનસ
લિંગ૦	લિંગ પુરાણ
વરાહ૦	વરાહ પુરાણ
વામન૦	વામન પુરાણ
વા૦ રા૦	વાલ્મીકિ રામાયણ
વા૦ રા૦ બા૦	,, બાલકાંડ
વા૦ રા૦ અ૦	,, અયોધ્યા કાંડ
વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦	,, કિષ્કિંધા કાંડ
વા૦ રા૦ સુ૦	,, સુંદર કાંડ
વા૦ રા૦ લં૦	,, લંકા કાંડ
વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦	,, યુદ્ધ કાંડ
વા૦ રા૦ ઉત્તર૦	,, ઉત્તર કાંડ
વા૦રા૦અદ્ભુ૦	,, અદ્ભુતોત્તર
પ્રક્ષિ૦	પ્રક્ષિપ્ત
વાયુ૦	વાયુ પુરાણ
વિષ્ણુ૦	વિષ્ણુપુરાણ
વિષ્ણુ૦ સ૦ ના૦	વિષ્ણુ સહસ્રનામ
શક્તિ૦	શક્તિ પૂજા. (ડા૦ પી૦ દે૦)
શ્લો૦	શ્લોક
શિવ૦ પુ૦	શિવ પુરાણ
સ્કં૦	સ્કંધ પુરાણ
સૂર્ય૦ સિ૦	સૂર્ય સિદ્ધાન્ત
હરિવં૦	હરિવંશ

પૌરાણિક કથા કોશ

અ

અકર્કર સર્પ વિશેષ / ભાર૦ આ. ૩૫–૧૬

અકર્દમ પૂર્વે તમસા નદીને તીરે વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ પાસેનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૪

અકંપન એ નામનો રાજર્ષિ. એ કયાંનો, કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને કયારે થયેલો એ જાણવામાં નથી. એને હરિયા નામે એક મહાપરાક્રમી પુત્ર હતો. તે દુર્દૈવે કોઈ યુદ્ધમાં મરણ પામવાથી રાજા ઘણું દુઃખ પામી શોક કરતો હતો, ત્યાં નારદજી પ્રગટ થયા. તેમણે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એ વિષય ઉપર બોધ કરીને એના મનનું સમાધાન કર્યું હતું./ ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૫૨–૫૪

અકંપન (૨) એ નામનો રાવણનો દૂત, એક રાક્ષસ. જનસ્થાનમાં શ્રી રામચન્દ્રે ખરાદિ રાક્ષસોને માર્યાની હકીકત રાવણને એણે કહી હતી. ત્યાર પછી શૂર્પણખાએ કહી હતી. એ રામ રાવણના સંગ્રામમાં હતો અને પછી હનુમાનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૫૬

અકૃપિ ગયા ચોથા તામસ નામના મન્વન્તરમાં જે સપ્તઋષિ થઈ ગયા છે તેમાંનો એક. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯

અકૃતમય તામસ મનુના દીકરાઓમાંનો એક / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯

અકૂપાર ઇન્દ્રદ્યુમ્ન સરોવરમાંનો એક ઘણો પ્રસિદ્ધ કાચબો.

અકૃતવ્રણ જમદગ્ન્ય પરશુરામનો સાથી, એક બ્રહ્મર્ષિ. યુધિષ્ઠિરે કરેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં ઉપદ્રષ્ટા નામનો ઋત્વિજ બન્યો હતો તે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૫

અકોપ દશરથ રાજાના અષ્ટ પ્રધાનમાંનો એક. એનું અશોક એવું બીજું નામ હતું એમ જણાય છે. વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭

અક્રિય સોમવંશી આયુ રાજાના પાંચમાંથી ચોથા પુત્ર રંભ નામના રાજાના કુળમાં જન્મેલા ગંભીર રાજાનો પુત્ર. તપ વડે કરીને એની સંતતિ બ્રાહ્મણ થઈ હતી.

અક્રૂર વિષ્ણુ ભગવાનનો એક પાર્ષદ.

અક્રૂર (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજાના યદુ નામના પૌત્રના કુળના સાત્વત વંશમાં જન્મેલા શ્વફલ્ક રાજાના તેર પુત્રમાંનો એક. બહુધા એને શ્વફલ્કિ નામે કહ્યો છે. એને રત્ના, ઉગ્રસેના, અશ્વિની ઇ. સ્ત્રીઓ અને દેવવાન, ઉપદેવ પુત્ર હતાં. શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવને ગોકુળમાંથી મથુરા લાવવા કંસે એને જ મોકલ્યો હતો અને એ નંદરાજાને સમજાવી તેમને લઈ આવ્યો હતો. એની વિશેષ હકીકત સ્યમંતક મણિના પ્રસંગમાં મળે છે. જુઓ સ્યમંતક મણિ

અક્ષયપાત્ર જેમાંથી નીકળતો ખોરાક ખૂટે જ નહિ એવું પાત્ર. વનવાસ વખતે સૂર્યે યુધિષ્ઠિરને આપ્યું હતું, જેથી પાંડવો પોતાની જોડે વનવાસમાં ફરતા અનેક ઋષિઓ વગેરેને ભોજન આપી શકતા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૩–૧૧

અંગ ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્મુક રાજાને પુષ્કરિણી નામની સ્ત્રીથી થયેલા છમાં મોટો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સુનીતા. એને વેન નામનો પુત્ર થયો હતો.

અંગ (૨) સોમવંશી આયુના કુળમાં, યયાતિના પુત્ર અનુના વંશના બલિના ક્ષેત્રમાં (બલિની સ્ત્રીને પેટે) દીર્ઘતમા નામના ઋષિથી ઉત્પન્ન થયેલા બલિના છ છોકરામાં એ મોટો હતો.

અંગ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક મ્લેચ્છ રાજા. એ કર્ણનો માંડલિક હતો અને ભીમસેનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. /ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૬

અંગ (૪) સરયૂ અને ભાગીરથી આ બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ. આ જગ્યાએ રુદ્રના ત્રીજા નેત્રમાંથી નીકળેલા અગ્નિથી કામદેવ બળીને અનંગ થયો હતો. પુનઃ અંગ ધારણ કરવાનું વરદાન પણ અહીં જ મળ્યું હતું. / વા૦ રા૦ સ૦ ૨૩. • આ દેશનું બીજું નામ કામાશ્રમ હતું, અને કર્ણ ત્યાંનો રાજા હતો. ઈન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે ઘણે દૂર આવેલા મગધની આણીમેર આ દેશ આવ્યાનું ભારતમાં લખ્યું છે. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦. • એની રાજધાની ચંપાનગરી.

અંગદ વાલીને તેની સ્ત્રી તારાની કુખે થયેલો પુત્ર. એ બૃહસ્પતિનો અંશાવતાર હોઈ, રામચન્દ્રની સહાયતા સારુ જન્મ્યો હતો. ભાષણ કરવામાં બહુ કુશળ હતો. વાલીના મરણ કાળે એની ઉંમર નાની હોવાથી એનું રક્ષણ કરવાનું સુગ્રીવને સોંપી એને યુવરાજનો અધિકાર અપાવ્યો હતો. ('વાલી' શબ્દ જુઓ) સીતાની શોધ કરવાને મોકલાયલા મારુતિ વગેરે વાનરોનો પ્રમુખ એને સ્થાપ્યો હતો. વાયદા કરતાં એક મહિનો વધારે વીતી જતાં પણ સીતાની શોધ લાગી નહિ, તેથી એણે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં એને સંપાતિ નામના પક્ષીરાજનો ભેટો થયો. એનાથી ભાળ મળી કે સીતા લંકામાં છે. મરવાનો વિચાર સાંઠી વાળી એણે મારુતિને લંકા મોકલ્યો. મારુતિએ ખબર આણ્યા પછી તેઓ રામચન્દ્ર પાસે કિષ્કિંધા પાછા ગયા.

પછી જ્યારે બધા વાનરો સહિત રામચન્દ્રજી લંકા પર ચઢયા ત્યારે એ પણ જોડે હતો. લંકામાં રામચન્દ્ર તરફથી રાવણને વિષ્ટિ કરવા અંગદને મોકલ્યો હતો. રાવણે એનો અનાદર કરવાથી એ ત્યાંથી પાછો આવ્યો અને ઉભય પક્ષે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. યુદ્ધમાં એણે કંપન, પ્રજંઘ, વિકટ ઇત્યાદિ અનેક મહાન રાક્ષસોને માર્યા હતા.

રાવણનો વધ કરી રામચન્દ્રજી અયોધ્યા ગયા પછી અગિયાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કરી જ્યારે સ્વધામ પધાર્યા ત્યારે સુગ્રીવ તેમની સાથે ગયો અને અંગદને કિષ્કિંધાનો રાજા બનાવ્યો હતો.

અંગદ (૨) દશરથ રાજાના પુત્ર લક્ષ્મણને ઊર્મિલાથી થયેલા બેમાંનો મોટો પુત્ર. એના નામથી સ્થાપેલી અંગદીયા નામની નગરીમાં એ રાજ કરતો હતો. એ નગરીને અશ્વનગર પણ કહેતા. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦૨

અંગદ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા એ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૫.

અંગદીયા લક્ષ્મણપુત્ર અંગદની નગરી. કારુપથ દેશની રાજધાની. એનું બીજું નામ અશ્વનગર/ ભાગ૦ ૯-૧૧-૧૨

અંગના ભારતવર્ષીય મહાનદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

અંગમલજ દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૦

અંગલેખા ભારતવર્ષીય પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી એક નગરી.

અગસ્તિ અગસ્ત્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ એક ઋષિ તેમ જ તેમનું કુળ.

અગસ્તિ (૨) આકાશમાં શિશુમારચક્રની ઉપર આવેલ ધ્રુવટીની ઉપર આવેલો એક તારો./ ભાગ૦ ૫-૨૩-૭

અગસ્ત્ય સ્વયંભૂ મન્વન્તરમાં બ્રહ્મમાનસપુત્ર પુલસ્ત્ય ઋષિને કર્દમ પ્રજાપતિની હવિર્ભૂ નામની કન્યાને પેટે થયેલા બેમાંનો મોટો પુત્ર. એના નાનાભાઈનું નામ વિશ્રવા ઋષિ હતું.

દેહમાં જન્મ
નાનાભાઈનું
પોતાનું તેજ
અને વસિષ્ઠ જ
કુંભયોનિ એ
વસિષ્ઠજીવં. ભ
મિત્રાવરુણ્યોઃ પુ
વસિષ્ઠેતિ ચ તે
જન્મદ્વયમતીતં
એતસ્મિન્નેવ
બદર્યાશ્રમમાસા
તપસ્યતોસ્તયોરે
પુષ્પિતદ્રુમ સં
ઉર્વશી તુ વ
સુસૂક્ષ્મરક્તવસન
તાંદૃષ્ટ્વેન્દુમુ
ઉમૌચુક્ષુભતુર્દે
તપસ્યતોસ્તયો
સ્કન્નં રેતસ્ત
ચક્રાર કલશે
તસ્માદૃષિવરૌજ
વસિષ્ઠશ્ચાપ્યગસ્ત્ય
વસિષ્ઠસ્તૂપયેમ
અરુન્ધતી
શક્તેઃ પરાશ
યસ્યદ્વૈપાયનઃ
પ્રકાશો જનિ
યેવેજ્ઞાનતમો

આ
લગ્ન કરવા
આજ્ઞા થ
કન્યા લોપા
ઇચ્છા થ
પુત્રોત્પત્તિ
નામના
પોતાની

અગસ્ત્ય

અયોધ્યા ગયા
કરી જ્યારે
ની સાથે ગયો
નાભ્યો હતો.
ાને ઊર્મિલાથી
ામથી સ્થાપેલી
ર કરતો હતો.
ા. / વા૦ રા૦

પક્ષનો એક
/ ભા૨૦ દ્રોણ૦

રી. કારુપથ
અશ્વનગર/

૨૦ ભીષ્મ૦

-૫૦

માં આવેલી

એક ઋષિ

પુત્ર પુલસ્ત્ય
ની કન્યાને
નાભાઈનું

માં સંતાઈ
ને બીજી
શોષવાથી
ને વાયુને
કરવાથી
ા કે તમે
વન્તરમાં
એક જ

દેહમાં જન્મ મળ્યો એ જ અગસ્ત્ય. અહીં એમના નાનાભાઈનું નામ વસિષ્ઠ ઋષિ હતું. મિત્રાવરુણે પોતાનું તેજ ઘડામાં મૂક્યું હતું. તેમાંથી અગસ્ત્ય અને વસિષ્ઠ જન્મ્યા હતા. આથી એમને મૈત્રાવરુણિક, કુંભયોનિ એવાં નામ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

વસિષ્ઠજીવં ભગવાન બ્રહ્મા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨૧ ॥
મિત્રાવરુણ્યોઃ પુત્રૌ વસિષ્ઠત્વં ભવિષ્યતિ ।
વસિષ્ઠેતિ ચ તે નામ તત્રાપિ ચ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૨ ॥
જન્મદ્વયમતીતં ચ તત્રાપિ ત્વં સ્મરિષ્યસિ ।
એતસ્મિન્નેવ કાલે તુ મિત્રશ્ચવરુણસ્તથા ॥ ૨૩ ॥
બદર્યાશ્રममासाद्य तपस्तेपतुरव्ययम् ।
તપસ્યતોસ્તયોરેવ કદાચિન્માધવેઋતૌ ॥ ૨૪ ॥
પુષ્પિતદ્રુમ સંસ્થાને ઋમેદયિતમારુતે ।
ઉર્વશી તુ વરારોહા કુર્વતી કુસુમોચ્ચયમ્ ॥ ૨૫ ॥
સુસૂક્ષ્મરક્તવસના તયોર્દૃષ્ટિપથંગતા ।
તાંદૃષ્ટ્વેન્દુમુખીસુભ્રૂં નીલનીરજલોચનામ્ ॥ ૨૬ ॥
ઉમૌચુક્ષુભતુર્દેવૌ–તદ્રૂપપરિમોહિતૌ ।
તપસ્યતોસ્તયોર્વીર્યમસ્ખલચ્ચ મૃગાસને ॥ ૧૭ ॥
સ્કન્નં રેતસ્તતોંદૃષ્ટવા શાપમીતા વરાપ્સરા ।
ચક્રાર કલશે શુક્રં તોયપૂર્ણે મનોરમે ॥ ૨૮ ॥
તસ્માદૃષિવરૌજાતૌ તેજऽપ્રતિમૌ ભુવિ ।
વસિષ્ઠશ્ચાપ્યગસ્ત્ય મિત્ર વરુણયોઃ સુતૌ ॥ ૨૯ ॥
વસિષ્ઠસ્તૂપયેમ ऽથ મગિનારદસ્યતુ ।
અરુન્ધતી વરારોહાંતસ્યા ક્રિમજીવનત ॥ ૩૦ ॥
શક્તેઃ પરાશરઃ પુત્રસ્તસ્ય વંશ નિબોધમે ।
યસ્યદ્વૈપાયનઃ પુત્રઃ સ્વયં વિષ્ણુરજાયત ॥ ૩૧ ॥
પ્રકાશો જનિતો યેન લોકે ભારતચન્દ્રમાઃ ।
યેવેજ્ઞાનતમોન્ધસ્ય લોકસ્યોન્મીલનં કૃતમ્ ॥ ૩૨ ॥

(મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૯ શ્લો૦ ૨૧-૩૨)

આ અગસ્ત્ય મહાતપસ્વી અને વિરક્ત હોવાથી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા ન હતા. પણ પિતૃની આજ્ઞા થવાથી નિરુપાય થઈ તેમણે વિદર્ભ રાજાની કન્યા લોપામુદ્રાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પુત્રોત્પત્તિની ઇચ્છા થતાં લોપામુદ્રાએ પ્રથમ ઐશ્વર્યવાન થઈ પછી પુત્રોત્પત્તિ કરવાનો હેતુ જણાવતાં એઓ શ્રુતર્વા નામના રાજા પાસે દ્રવ્ય સંપાદન કરવા ગયા. રાજાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી પણ કાંઈ ફળ ન થયું. પછી એ રાજા સાથે બધ્નશ્વ નામના રાજા પાસે જતાં ત્યાં પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. બન્ને રાજાઓને જોડે લઈને ત્રસદસ્યૂ રાજા પાસે ગયા. ત્યાંથી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. પછી બધા મળી વિચાર કરતાં ત્રસદસ્યૂ રાજાએ વિનંતી કરી કે ઇલ્વલ નામના અસુર પાસે ઘણી જ સંપત્તિ છે. એને જીતીને એનું બધું દ્રવ્ય આપણે લઈએ. આતાપી, વાતાપી અને ઇલ્વલ આ ત્રણ અસુરો રસ્તામાં બેસતા. એમનામાંનો એક ફળ બની જતો, બીજો જળરૂપે બની જતો અને એક બહાર રહેતો. તે વટેમાર્ગુને ભોળવીને ફળ ખાવા આપતો અને પાણી પાતો. પેલા અસુરો પેટમાં જઈને પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરતા અને વટેમાર્ગુને આમ મારી એનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતા. અગસ્ત્ય ત્યાં જઈ ચઢયા તેમને ફળ-જળ આપ્યાં. ઋષિને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ખબર પડી કે આ અસુરોનું કપટ છે. એમણે પોતાના પેટ પર હાથ ફેરવતાં પેલા બન્ને જણા ભસ્મ થઈ ગયા. બહાર રહેલો ત્રીજો ઇલ્વલ નાઠો અને સમુદ્રમાં સંતાયો. આથી એમણે સમુદ્રનું આચમન કર્યું. ત્રણે જણાએ જઈને અસુરને જીત્યો અને ઋષિ પોતાને જોઈએ એટલું દ્રવ્ય પોતે લઈ બાકીનું પેલા રાજાઓને આપી વિદાય કરી પોતાને આશ્રમે આવ્યા. આણેલું દ્રવ્ય લોપામુદ્રાને આપી તેને સંતોષ પમાડયો.

ત્યાર પછી અગસ્ત્ય લોપામુદ્રાની કુખે, દૃઢસ્યૂ અને દૃઢાસ્ય એમ બે પુત્ર થયા. દૃઢસ્યૂ એ ઇધ્મવાહ નામથી બહુ પ્રસિદ્ધ હતો.

અગસ્ત્ય પોતાનો આશ્રમધર્મ પાળતા હતા. તેવામાં એક કાળકેય નામનો અસુર લોકોને ઘણી પીડા કરતો હતો. ઋષિઓની પ્રાર્થના પરથી અગસ્ત્યે સમુદ્રને શોષી લઈ કાળકેયનો નાશ કર્યો.

એમના કુળમાં એઓ પોતે અને તેમના બે પુત્ર એમ ત્રણ મંત્રદ્રષ્ટા હતા. ઇંદ્રવાહ, મયોભુવ અને મહેન્દ્ર, એ વળી બીજા ત્રણ મંત્રદ્રષ્ટા હતા. વંશ-વૃદ્ધિ કરનારા અગસ્ત્ય, પૂર્ણમાસ, સાંભવાહ, સોમવાહ, યજ્ઞવાહ, દર્ભવાહ, સારવાહ, હિમોદ્ભક, પાણ્ડિક અને ઇધ્મવાહ એ દસ હતા. તેમાં પહેલા

અગસ્તિના વંશજ કરંભ, કૌશલ્ય, કરઠ, સુમેધસ; બીજો મયોભુવ, ગાંધારકાયણ, પૌલસ્ત્ય, પૌલહ, અને ક્રતુ ઋષિના વંશજ ઇત્યાદિ બધા અગસ્ત્ય માહેંદ્ર અને માયોભુવ એ ત્રણ પ્રવરોવાળા હતા. બીજા પૂર્ણમાસના વંશજો આગસ્ત્ય, પૌર્ણમાસ, અને પારણ એ ત્રણ પ્રવરવાળા હતા. એ જ પ્રમાણે બાકી રહેલાઓના વંશજ ક્રમે કરીને આગસ્ત્ય, દાઢર્યચ્યુત, સાંભવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યચ્યુત, સોમવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યચ્યુત, યજ્ઞવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યચ્યુત, દર્ભવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યચ્યુત, સારવાહ; આગસ્ત્ય, હૈમવર્ચિ, હૈમોદક; આગસ્ત્ય, પૌનાયક, પાણિક; અને આગસ્ત્ય, દાઢર્યચ્યુત, ઈધ્મવાહ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રવરવાળા હતા. ક્વચિત્ ઇધ્મવાહ વંશજો આગસ્ત્ય એવા એક પ્રવરવાળા પણ હતા.

ઉપર અગસ્તિ કુળના ઋષિ વર્ણવતાં પૌલસ્ત્ય, પૌલહ અને ક્રતુ ઋષિના વંશજોને આગસ્ત્ય ગોત્રી કહ્યા, પણ તેઓ આગસ્ત્ય ગોત્રના સમજવા નહિ. તેઓમાંનો ક્રતુઋષિ અનપત્ય હતો અને પુલહની સંનતિ દુષ્ટ હતી, તેથી તેણે તેમનો ત્યાગ કરીને અગસ્ત્યના પુત્ર દઢસ્યૂને પુત્ર તરીકે માન્યો હતો. તેથી તે પોતાને અગસ્ત્ય ગોત્રના કહેતાં.

વિન્ધ્યાચળ પર્વત ઘણો જ ઊંચો વધ્યો હતો તેથી લોકોને અંધકાર વ્યાપી ઘણી હેરાનગતિ થતી હતી. અગસ્ત્ય ત્યાં ગયા. પર્વતે એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. જેવો એ આડો પડયો કે ઋષિએ કહ્યું કે હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આ સ્થિતિમાં જ રહેજે; પછી ત્યાં ગયા જ નહિ. આથી પર્વત લાંબો ને લાંબો રહ્યો. લોકોના હિતને સારુ પોતે કાશીવાસ રહ્યા હતા. રામચન્દ્રજી વનવાસ ગયા હતા ત્યારે પોતાના આશ્રમમાં એમણે એમનું આતિથ્ય કર્યું હતું. અગસ્ત્ય અને લોપામુદ્રા, બન્નેએ રામચન્દ્ર અને સીતાને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. (રામ શબ્દ જુઓ.)

અગસ્ત્ય ઉત્તમ તત્ત્વવેત્તા હતા. ધનુર્વિદ્યામાં ઘણા જ કુશળ હોઈ હમેશ ધનુષ્યની સાથે જ ફરતા. એમને અંગે પરોપકાર બુદ્ધિ ઘણી હતી.

અગસ્ત્ય (૩) પુલસ્યનો પુત્ર, એક ઋષિ/ભાગ૦ ૪–૧

અગસ્ત્ય (૪) અપ્સરા ઉર્વશીને જોઈને ક્ષુભિત થયેલા મિત્રાવરુણનું વીર્ય ઘડામાં પડયું. તેમાંથી જન્મેલો મિત્રાવરુણનો પુત્ર./ભાગ૦ ૬–૧૮; મત્સ્ય૦ ૬૧–૨૦૧; પદ્મ૦ ૫–૨૨; / ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૧૨, શાં૦ ૨૦૭–૩૧

અગસ્ત્ય (૫) પર્વત. કાલંજર પર્વતનો ઉપપર્વત./ ભા૨૦ ૫૦ ૮૫–૨૧

અગસ્ત્યતીર્થ નારીતીર્થમાંનું એક. તીર્થયાત્રામાં અર્જુન અહીં ગયો હતો/ભા૨૦ આ૦ ૨૩૬–૩

અગસ્ત્યતીર્થ (૨) દક્ષિણ સમુદ્ર પરનું એક પ્રસિદ્ધ તીર્થ.

અગસ્ત્યવટ હિમાલય ઉપરનું એક પવિત્ર સ્થળ.

અગસ્ત્યાશ્રમ પંચવટીની પાસે આવેલું પુણ્યક્ષેત્ર વિશેષ. લોમશ ઋષિની સાથે યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા હતા. નાસિકથી આગ્નેય દિશામાં આવેલી પુરી જે હાલ અગસ્તિપુરી કહેવાય છે તે/ભા૨૦ ૫૦ ૯૪–૧

અંગાર માન્ધાતાની સાથે યુદ્ધ કરનાર એક રાજા / ભા૨૦ શાન્તિ૦ અ૦ ૨૯.

અંગારક મંગળ નામના ગ્રહનું બીજું નામ. મંગળ પૂર્વે શિવનો પાર્ષદ વીરભદ્ર રૂપે હતો / મત્સ્ય૦ અ૦ ૭૧

અંગારક (૨) સૌવીર દેશનો એક સામાન્ય રાજપુત્ર. (જુઓ ૩ જયદ્રથ).

અંગારકા એ નામની એક રાક્ષસી હતી.

અંગારપર્ણ એ નામનો એક ગાંધર્વ. એ એક દિવસ રાત્રે પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત પોતાના ક્રીડાવનમાં ક્રીડા કરતો હતો તેવામાં ત્યાં થઈને પોતાની સા સહિત પાંડવોને જતાં જોયાં. પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી નીકળીને કેટલેક કાળ એકચક્રા નામની નગરીમાં રહી કૌરવોને પોતાના અસ્તિત્વની જાણ ન થાય એ હેતુથી છાનામાના નીકળી વેશ પલટી પાંચાળપુર તરફ દ્રૌપદીના સ્વયંવર સાંભળે જતા હતા. અંગારપર્ણે તેમને ધમકાવીને પૂછ્યું કે તમે મનુષ્યલોક થઈ આ મુસાફરી કરવાનો સમય નથી છતાં અત્યારે કયાં જાઓ છો ? જવાબ આપો, નહિતર મારી સાથે યુદ્ધ કરો. હું તમને જવા નહિ

દઉં. આ ઉપરથી અર્જુને આગળ આવી કહ્યું કે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. એમની વચમાં બોલચાલ અને ઘોડું યુદ્ધ થતાં અંગારપર્ણને લાગ્યું કે આ મોટો યોદ્ધો છે. તેથી તેણે પોતાની સૂક્ષ્મપદાર્થદર્શક આંખની વિદ્યા અર્જુનને શીખવી અને એની પાસેથી અગ્નિશિરાસ્ત્રવિદ્યા પોતે શીખ્યો અને સ્નેહી થઈ રહ્યો. પોતાના પુરોહિત વગર આમ કદી પણ મુસાફરીએ ન જવું, એવી શિખામણ આપીને કેટલેક સુધી વળાવી પોતાના ક્રીડાસ્થાનમાં પાછો આવ્યો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૭૦

અંગારપર્ણ (૨) અંગારપર્ણના વનનું નામ.

અંગારવાહિકા ભારતવર્ષની એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

અંગિરસાંવર દ્રોણાચાર્ય તે જ / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૨–૮૧

અંગિરા સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સારુ બ્રહ્મદેવે પેદા કરેલા દસ માનસપુત્રોમાંનો એક. એ બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભાગ૦ ૩ ૨૪. અ૦ ૧૨. શ્લો. ૨૨–૨૪. • એ કર્દમ પ્રજાપતિની શ્રદ્ધા નામની પુત્રી જોડે પરણ્યો હતો. એનાથી એને બૃહસ્પતિ, ઉતત્થ્ય અને સંવર્ત એ ત્રણ દીકરા અને સિનીવાલી, કુહૂ, રાકા અને અનુમતિ એમ ચાર દીકરીઓ થઈ હતી. છેક સ્વાયંભુવમન્વન્તર પૂરો થતાં સુધી હયાત હતો. એ મન્વન્તરના અંતની લગભગ બધા માનસપુત્રો કાંઈ કારણસર મહાદેવના શાપથી મરી ગયા તેમાં એ પણ મરણ પામ્યો.

અંગિરા (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્મુક રાજાને પુષ્કરિણી સ્ત્રીથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

અંગિરા (૩) મહાદેવના શાપથી પૂર્વના બ્રહ્મમાનસપુત્રો મરણ પામેલા હોવાથી ચાલુ મન્વન્તરના પ્રારંભમાં બ્રહ્મદેવે પ્રજોત્પાદન અર્થે પુનઃ ઉત્પન્ન કરેલા માનસપુત્રોમાંનો એક. વરુણના યજ્ઞમાં જે ત્રણ ઋષિઓ નિમાયા હતા તેમાં આ પણ એક હોવાથી એમને વારુણિ અંગિરા એ નામ પણ હતું. યજ્ઞમાંથી અગ્નિએ એમને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા./ મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૯૪. • મુખ્ય અગ્નિ કાંઈ કાળ પર્યન્ત પૃથ્વી પરથી ગુપ્ત થતાં એમણે પોતે એનો અધિકાર ચલાવ્યો હતો./ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૧૭

આ મન્વન્તરમાં મરીચિ ઋષિની કન્યા સુરૂપા એમની સ્ત્રી હતી. એની કુખે એમને બૃહસ્પતિ, ઉતત્થ્ય, પયસ્ય, શાન્તિ, ઘોર, વિરૂપ, સંવર્ત અને સુધન્વા નામે આઠ પુત્રો થયા હતા./ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૮૫૦ પ્રસ્તુત મન્વન્તરમાં આ દર શ્રાવણ માસમાં હોનારા આદિત્યની જોડે સંચાર કરે છે. (નભ શબ્દ જુઓ) ભાગ૦ ૧૨–૧૧

આ અંગિરા ઋષિને સુરૂપા નામની સ્ત્રીથી પ્રથમ આત્મા, આયુ, દમ દક્ષ, સદ, પ્રાણ, હવિષ્માન, ગવિષ્ઠ, ઋત, અને સત્ય એમ દસ દેવ ઉત્પન્ન થયા હતા./મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૯૫

એમના કુળમાં એમના સુધ્ધાં તેત્રીસ મન્ત્રદ્રષ્ટા થયા હતા. મુખ્ય એઓ પોતે, તૃત, ભરદ્વાજ, લક્ષ્મણ, કૃતવાચ, ગર્ગ, સ્મૃતિ, સંકૃતિ, ગુરુવીત, માંધાતા, અંબરીષ, યુવનાશ્વ, પુરુકુત્સ, સ્વશ્રવ, સદસ્યવાન, અજમીઢ, અસ્વહાર્ય, ઉત્કક્ષ, કવિ, પૃષદશ્વ, વિરૂપ, કાવ્ય, મુદ્ગલ, ઉતત્થ્ય, શરદ્વાન, વાજિશ્રવા, અપસ્યૌષ, સુચિત્તિ, વામદેવ, ઋષિજ અથવા ઉશિજ, બૃહચ્છુકલ, દીર્ઘતમા અને કક્ષિવાન્ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪

એમના કુળની કેવલાંગિરસ ગૌતમાંગિરસ, અને ભરદ્વાજાંગિરસ એવી ત્રણ વંશમાલિકા છે. તેમાં પહેલીમાં હારીત, કુત્સ, કણ્વ, રથીતર, વિષ્ણુવૃદ્ધ અને મુદ્ગલ એવા છ ભેદ છે. એ દરેકનાં પ્રવરો આ પ્રમાણે છે :-હારીત કુળોત્પન્ન, આંગિરસ, અંબરીષ, અને યૌવનાશ્વ એ ત્રણ પ્રવર છે. કુત્સના આંગિરસ, માંધાત્ર અને કૌત્સ; કણ્વ કુળોત્પન્નનાં, આંગિરસ, આજમીઢ અને કાણ્વ રથીતર કુળનાં આંગિરસ, વૈરૂપ અને રથીતર; એ કુળનાં બીજાં પણ ત્રણ પ્રવરો છે; આંગિરસ, વૈરૂપ અને પાર્ષદશ્વ; વિષ્ણુવૃદ્ધ કુળોત્પન્નનાં આંગિરસ, પૌરુકુત્સ અને ત્રાસદસ્યૂ અને મુદ્ગલ કુળોત્પન્નને આંગિરસ, ભાર્મ્યશ્વ અને મૌદ્ગલ્ય તેમ જ આંગિરસ, તાવિ અને મૌદ્ગલ્ય એમ ઉભય ભેદનાં પ્રવરો છે.

બીજી ગૌતમાંગિરસ વંશમાલિકાના દસ ભેદ છે. આયાસ્ય, શારદ્વત, કૌમંડ, દીર્ઘતમસ, કરેણુપાલિ, વામદેવ, ઔશનસ, રાહૂગણ, સેામરાજક અને બૃહદુકથ, એમનાં પ્રવરો :

૧. આયાસ્યનાં : આંગિરસ, આયાસ્ય અને ગૌતમ.

૨. શારદ્વતનાં : આંગિરસ, ગૌતમ અને શારદ્વત.

૩. કૌમંડનાં : (ક) આંગિરસ, ઔતથ્ય, કાક્ષિવત; ગૌતમ અને કૌમંડ.

(ખ) આંગિરસ, ઔતથ્ય, ગૌતમ, ઔશિજ અને કાક્ષિવત.

(ગ) આંગિરસ, આયાસ્ય, ઔશિજ, ગૌતમ, અને કાક્ષિવત્ એમ ત્રણ ભેદ છે. અને દરેકમાં પાંચ પ્રવર છે, અથવા બે ભેદે આંગિરસ, ઔતથ્ય, અને કાક્ષિવત્, અને ઔતથ્ય, ગૌતમ અને કૌમંડ એમ ત્રણ પ્રવરો છે.

૪. દીર્ઘતમસ કુળોત્પન્નનાં પાંચ પ્રવરવાળા અને ત્રણ પ્રવરવાળા એવા ભેદ છે; પાંચવાળાનાં આંગિરસ, ઔતથ્ય, કાક્ષિવત્, ગૌતમ, દીર્ઘતમસ અને ત્રણ પ્રવરવાળાનાં આંગિરસ, ઔતથ્ય અને દીર્ઘતમસ એવાં પ્રવર છે.

૫. કરેણુપાલિકા કુળનાં: આંગિરસ, ગૌતમ અને કરેણુપાલ.

૬. વામદેવ કુળોત્પન્નનાં : આંગિરસ, વામદેવ્ય, અને ગૌતમ, અને આંગિરસ, વામદેવ્ય, અને બાર્હદુકથ એમ બે ભેદે છે.

૭. ઔશનસનાં : આંગિરસ, ગૌતમ અને ઔશનસ.

૮. રાહૂગણ કુળોત્પન્નનાં : આંગિરસ, રાહૂગણ અને ગૌતમ.

૯. સેામરાજકનાં : આંગિરસ, સેામરાજક અને ગૌતમ અને—

૧૦. બૃહદુકથ કુલોત્પન્નનાં : આંગિરસ, બાર્હદુકથ અને ગૌતમ, એવાં ત્રણ પ્રવરો છે.

ત્રીજી ભરદ્વાજાંગિરસ વંશમાલિકાના ચાર ભેદ છે : ભારદ્વાજ, ગર્ગ, ઋક્ષ અને કપિ; એમનાં પ્રવરોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે :

૧. ભારદ્વાજ કુળોત્પન્ન ઋષિ અને તેમનાં પ્રવરો : ઉતથ્ય (બીજો), ગૌતમ (બીજો), તૌલેય, અભિજિત્, સાર્ધનેમિ, લૌગાક્ષિ, ક્ષીર, કૌષ્ટિકી, રાહુકર્ણિ, સૌપુરિ, કૈરાતિ, સામલેાભકિ, પૌષજીતિ, ભાર્ગવત્, ઐરીડવ, કારોટક, સળ્વી, ઉપબિંદુ, સુરૈષિ, વાહિનીપતિ, વૈશાલિ, ક્રોષ્ટા, આરુણાયનિ, કાસોરુ, કૌશલ્ય, પાર્થિવ, રૌક્ષિણ્યાયનિ, રેવાગ્નિ, મૂલપ, પાંડુ, ક્ષપાવિશ્વકર, અરિ અને પારિક્ષારારિ આ બધા આંગિરસ ઔતથ્ય અને સૌશિજ એ ત્રણ પ્રવરવાળા છે.

૨. ગર્ગકુળોત્પન્ન, આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, શૈન્ય, ગાર્ગ્ય એ પાંચ અને કિવા આંગિરસ, શૈન્ય અને ગાર્ગ્ય એવાં ત્રણ પ્રવરના છે. આમાં વળી આંગિરસ, તૈત્તિરી, કાપિલુવ એવેા એક ભેદ પણ છે.

૩. ઋક્ષકુળોત્પન્નને આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, વાંદન, માતવચસ એવાં પાંચ અથવા આંગિરસ, વાંદન, માતવચસ એવાં ત્રણ એમ બે ભેદે પ્રવરો છે.

૪. કપિ કુળોત્પન્નને આંગિરસ, આમહય્ય અને ઔરુક્ષય્ય એ ત્રણ પ્રવરો છે.

આ જ કુળોમાં નીચે પ્રમાણે ઋષિઓનાં નામ મળી આવે છે. જેવાં કે : આત્રેયાયનિ, સૌવેસ્ટય, અગ્નિવેશ્ય શિલાસ્થલિ, આલિશાયનિ, ઐકેપિ, વારાહી, બાષ્કલિ, સૌટિ, ત્રિકર્ણિ, પ્રાવલ્હિ, આશ્વલાયનિ, બીજા વારાહી, અહિંસાદિ, શિખાગ્રીવિ, કારાકિ, મહાકાપિ, ઉડુપતિ, કૌચકિ, ધૂમિત, પુષ્પાન્વેાપ, બ્રહ્મતન્વિ, સેામતન્વિ, સાલ્વડિ, બાલ્વડિ, દેવરાતિ, દેવસ્થાનિ, હારિકર્ણિ, સરદ્વભવિ, પ્રાવેપિ, સાધસુગ્રીવિ, ગેામેદગંધિક, સત્યાચ્છાદ્ય, મૂલહર, ફલાહાર, ગંગેાદધિ, કૌરુપતિ, કૌરુક્ષેત્રિ, નાયકિ, જૈત્ય દ્રોણિ, જૈવ્હલાયનિ, આપસ્તંબિ, મૌંજવૃષ્ટિ, માષ્ટપિંગલિ, પૈલ, શાલંકાયનિ, દ્વયામ્યેયવ, અને મારુત. આ બધા ઋષિઓ આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય અને ભારદ્વાજ, એ ત્રણ પ્રવરોના છે.

કપોતર, સ્વસ્તિતર, દ્રાક્ષિ, શક્તિ, પતંજલિ, ભૂયસિ, જલસંધિ, બિંદુ, માદિ, કુસિદકિ, ઊર્વ,

રાજકેશી, કારીરય, કા… સૌબુદ્ધિ, … બાભ્ય, ઉ… દાર્ઘ્ય, હ… પ્રવરવાળા… વિષ્ણુવૃ… અને વૈરપ… મૌદ્ગલ્ય, … દેવજિવ્હ, … રતાવિ, … મૌદ્ગલ્ય, … પ્રાગાથ, … મર્કટપ, … મીઢ અને … આંગિ… માનવ … મૌદ્ગલ્ય … આંગિરા… મૃષ્યુાયણ … અંગિરા … જન્મેજય … થયા હ… અંગારિષ્ટ … જણાતું … અગ્નિ … તેજ … સ્વાર્થભૂ … પતિની … એમની … નામે પુ… ઉત્તાનપ… ધ્રુવાદી…

…ઓનાં તેમનાં … કૌષ્ટિકી, … પૌષજીતિ, … ઉપબિંદુ, … આરુણાયનિ, … રેવાગ્નિ, … વિશ્વામિત્રાદિ આ … એ ત્રણ … ભાર્હસ્પત્ય, … અને કિવા … પ્રવરના છે. … એવેા એક … ભાર્હસ્પત્ય, … પ્રાંચ અથવા … ણ એમ બે … ામહય્ય અને … ઓનાં નામ … સૌવેસ્ટય, … કપિ, વા… … આશ્વ… … ખ્યાગ્રીવિ, … મત, પુષ્પા… … બાલ્વડિ, … પ્રાવેપિ, … મૂલહર, … પકિ, જૈત્ય … જૌંજવૃષ્ટિ, … યવ, અને … ાર્હસ્પત્ય … પતંજલિ, … ક, ઊર્વ,

રાજકેશી, વૌપડિ, શંસપિ, શાલિ, કલશીકંઠ, કારીરય, કાટય, ધાન્યાયનિ, ભાવાસ્યાયનિ, ભારદ્વાજિ, સૌબુદ્ધિ. લધ્વિ, દેવમતિ, બીજા અંગિરા, દમ, બાભ્ય, ઉરુક્ષય, પરસ્પરાયણિ, અપર્ણિ, લૌક્ષિ, દાર્ઘ્ય, હુમિ, ગાલવિ, પૂતિમાષ અને તંડિ. આ બધા આંગિરસ, સાંકૃત્ય. અને ગૌરવીતિ એ ત્રણ પ્રવરવાળા છે.

વિષ્ણુવૃદ્ધિ, શિવમતિ, જતૃણ, કતૃણ, પુત્રવ, અને વૈરપરાયણ એ આંગિરસ, માત્સ્યદગ્ધ, અને મૌદ્ગલ્ય, એ ત્રણ પ્રવરના હંસજિવ્હ, અગ્નિજિવ્હ, દેવજિવ્હ, વિરાડપ, અપાગ્નેય, અશ્વય, પરણ્ય, રતાવિ, બીજા મૌદ્ગલ્ય, એ આંગિરસ, તાંડિ અને મૌદ્ગલ્ય, એ ત્રણ પ્રવરના અપાંડુ, ગુરુ, શાકટાયન, પ્રાગાથ, માનારિ, માર્કંડ, અમરણ, શિવ, કટુ, મર્કટપ, નાડાયન, કથામાયન એ આંગિરસ આજમીઢ અને કાટય એ ત્રણ પ્રવરના.

આંગિરસ, ભારદ્વાજ, બાર્હસ્પત્ય, મૈત્રાવર, માનવ અને આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, મૌદ્ગલ્ય, સૌશિર, એવાં પાંચ પ્રવરના બે ભેદ માત્ર આંગિરાકુળમાં જ છે. પરંતુ ગાર્ગ્ય, ઋક્ષ, ભરદ્વાજ, હુત, આક્ષીલ અને શૌંગ એ ઋષિઓ પરગેાત્રમાંથી આંગિરસ ગેાત્રમાં આવેલા હેાવાથી તેઓ દ્વયામુષ્યાયણ એટલે દ્વિગેાત્રી સમજવા.

અંગિરા (૪) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ જેઓ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં બ્રહ્મા નામના ઋત્વિજ થયા હતા. (જન્મેજય શબ્દ જુઓ.)

અંગારિષ્ટ એક રાજર્ષિ જેનું કુળ કયું તે જણાતું નથી.

અગ્નિ બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલાં પંચમહાભૂતમાંના તેજ નામના ત્રીજા મહાભૂતના મૂર્તિમાન દેવ. સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મમાનસ પુત્ર. દક્ષ પ્રજાપતિની સેાળ કન્યાઓમાંથી સ્વાહા નામની કન્યા એમની પત્ની. સ્વાહાની કુખે એમને સ્વારેાચિષ નામે પુત્ર અને સુચ્છાયા નામે કન્યા થઈ હતી. ઉત્તાનપાદના દીકરા ધ્રુવના દીકરા શિષ્ટને એ કન્યા પરણાવી હતી. દીકરો બીજો મનુ થયેા હતેા. આ સિવાય પાવક, પવમાન, અને શુચિ એ નામના ત્રણ પુત્રેા હતા. એઓથી પ્રસિદ્ધ પિસ્તાલીસ અગ્નિદેવ – જુદા જુદા કાર્ય સબંધે થયા. / ભાગ૦ અષ્ટ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧

ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં આપ નામના મહાભૂતના મૂર્તિમાન દેવતા વરુણે બ્રહ્મદેવને ઋત્વિજ નીમી યજ્ઞ કર્યો હતેા; તેમાં ત્રણ ઋષિ નિર્માણ થયા હતા. તેમાં ભૃગુ ઋષિને વરુણે, અને કવિ ઋષિને બ્રહ્મદેવે પુત્ર કરી લીધા હતા. એ જ પ્રમાણે અંગિરા ઋષિને અગ્નિએ પુત્ર કરી લીધેા હતેા. અગ્નિને કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે પૂર્વ અને દક્ષિણ એ બે દિશાની વચલી દિશાનું અધિપતિપણું આપ્યું હતું. એથી એ દિશાનું આગ્નેયી દિશા એવું પડેલું નામ અદ્યાપિ ચાલે છે.

પૂર્વે શ્વેતકી રાજાએ ચેાવીસ વર્ષ સુધી અહેારાત્ર ઘણા યજ્ઞો કર્યા, તેમાં ઘણું હવિભક્ષણ કરવાથી અગ્નિને બહુ અજીર્ણ થયું અને બહુ જાડો થઈ ગયેા. એનેા ઉપાય પૂછવાને અગ્નિ બ્રહ્મદેવ પાસે ગયેા. તે વખત ભૂમિ પર દ્વાપર યુગ પૂરેા થવા આવ્યેા હતેા. બ્રહ્મદેવે કહ્યું કે પૃથ્વી પર શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન અવતર્યા છે તેમની પાસે જા, અને ખાંડવ નામના વનને ખાવા માગ. એ વન ખાધાથી તારેા રેાગ જશે. અગ્નિ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પાસે ગયેા અને ખાંડવ વન ખાવાની રજા માગી. બન્ને જણાએ તથાસ્તુ કહીને રજા આપી. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને અગ્નિને કહ્યું કે અમારી પાસે રથ અને યુદ્ધનાં સાહિત્યેાની ન્યૂનતા હેાવાથી અમને એ પૂરાં પાડવાની કૃપા કરેા. અગ્નિએ વરુણ પાસેથી કપિની ધ્વજાવાળેા દિવ્ય રથ અને ગાંડીવ નામે ધનુષ્ય માગી આણીને અર્જુનને આપ્યાં, અને વ્રજનાભ નામનું ચક્ર અને કૌમેાદકી નામની ગદા શ્રીકૃષ્ણને આપીને બન્નેને સંતેાષ્યા. ત્યાર પછી ખાંડવ વનમાં જઈને યથેચ્છ ખાવા માંડયું. આ વાતની ઇન્દ્રને ખબર પડતાં અગ્નિનું નિવારણ કરવાને મેઘને આજ્ઞા આપી. મેઘ આવતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને તેમનેા પરાભવ

કરી પંદર દિવસ સુધી અગ્નિને વન બાળવા દીધું. તરેહતરેહની ઔષધિઓ વગેરે ખાવાથી અગ્નિની માંદગી ગઈ અને સ્વાસ્થ્ય થયું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૪–૨૨૫.

એક સમયે ઇન્દ્રના કહેવાથી અગ્નિ શિવને યાચવા ગયા. શિવ તે કાળે અંબા સાથે વિહાર કરતા હતા. તેમણે ક્રોધ કરીને અગ્નિને પોતાનું વીર્ય આપ્યું. અગ્નિ એ વીર્ય પી ગયા, પણ સહન ન થવાથી ગંગામાં પાછું કાઢ્યું. એ વીર્યથી કાર્તિકેય થયા.

અગ્નિએ કેટલીક ઋષિ પત્નીઓ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી પણ રખેને ઋષિઓ શાપ દે એ ભયે એની સ્ત્રી સ્વાહાએ જુદી જુદી ઋષિ પત્નીનાં રૂપ ધારણ કરીને એને સંતોષ્યો હતો. રાવણે બધા દેવ વગેરેને પકડીને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા ત્યારે અગ્નિ ત્યાં રસોઈ કરવાના કામ પર હતો.

દેવોને યજ્ઞભાગ પહોંચાડવાનું એને માથે છે. એની સ્ત્રી સ્વાહા યજ્ઞભાગ લે અને અગ્નિ પહોંચાડે. દરેક આહુતિ વખતે સ્વાહાને સંબોધાય છે.

અગ્નિ (૨) થઈ ગયેલા તામસ નામના ચોથા મન્વન્તરમાં જે સપ્તઋષિઓ હતા તેમાં એ નામનો એક ઋષિ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯.

અગ્નિ (૩) ચૌદમા ઇન્દ્રસાવર્ણિ નામના હવે પછી થનાર મન્વન્તરમાં થનાર સપ્તઋષિઓમાં એ નામનો થનાર ઋષિ(ઇન્દ્રસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ).

અગ્નિ (૪) સરસ્વતીને કિનારે આવેલું એક પવિત્ર સ્થળ. અહીં વિદુર તીર્થયાત્રામાં આવ્યો હતો./ ભાગ૦ ૩–૧–૧૨.

અગ્નિ (૫) અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાને પેટે પાવક, પવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા. તેમના વડે ઉત્પન્ન થયેલા પિસ્તાળીસ અગ્નિઓ. એ સિવાય સ્વારોચિષ નામે પુત્ર અને સુચ્છાયા નામે પુત્રી થઈ હતી, જે ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટને દીધી હતી./ ભાગ૦ ૪–૧–૬૦

અગ્નિ (૬) દક્ષકન્યા અને અગ્નિની ધર્મપત્ની વસુને પેટે થયેલા અષ્ટવસુમાંનો પાંચમો પુત્ર અગ્નિ જન્મ્યો હતો. તે. એને વસોર્ધારા નામે પત્ની અને દ્રવિણુક નામે પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૬–૬–૧૧

અગ્નિ (૭) વરુણે કરેલા યજ્ઞમાંથી ત્રણ ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં અંગિરા ઋષિએ આને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો હતો. એ આગ્નિથી દિશાનો અધિપતિ હતો. શ્વેતકી રાજાએ કરેલા અપરિમિત યજ્ઞોને લીધે આ અગ્નિને અજીર્ણ થયું હતું. એણે કૃષ્ણ અને અર્જુન પાસે બ્રાહ્મણ રૂપે જઈને ખાણ્ડવ વન ખાવા માગ્યું હતું, જે ખાધાથી એનું અજીર્ણ ટળ્યું હતું.

અગ્નિ (૮) શ્રી અવધૂતનો એક ગુરુ / ભાગ૦ ૧૧–૭–૩૩

અગ્નિ (૯) શ્રી ભગવાનનું એક સ્વરૂપ / ભાગ૦ ૧૧–૧૬–૨૩

અગ્નિકેતુ રાવણના પક્ષના બે રાક્ષસો. એ બન્નેને યુદ્ધમાં રામે માર્યા હતા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦

અગ્નિજિહ્વ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિતીર્થ યમુનાના દક્ષિણ ભાગમાંનું એક તીર્થ.

અગ્નિદગ્ધા ઋગ્વેદ અને મનુએ ગણાવેલા પિતૃઓના બે વર્ગમાંનો એક. પોતાની હયાતીમાં જેમણે ગાર્હપત્ય અગ્નિ રાખી તેમાં હોમ કર્યો હોય તે પિતૃઓ, જેમણે ગાર્હપત્ય અગ્નિ ન રાખ્યો હોય તે "અનગ્નિદગ્ધ પિતૃ" (ડાઉસન, પા. ૮).

અગ્નિદુર્ગ ભૌમાસુરની પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરીની પાસે અનેક કિલ્લાઓ હતા, તે પૈકી એક કિલ્લો. શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન વડે એનો નાશ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦–૫૯–૩૪

અગ્નિધારા ગૌતમ વનની પાસે આવેલું એક તીર્થ.

અગ્નિભૂ ષડાનન (કાર્તિકેય શબ્દ જુઓ)

અગ્નિમાન પ્રાયશ્ચિત્તાગ્નિ વિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૩૧

અગ્નિમિત્ર શુંગ રાજાઓમાં પ્રથમ રાજા. છેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથની પછી ગાદી પર આવ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૬

અગ્નિવર્ણ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના ધ્રુવસંધિ રાજાના પુત્ર સુદર્શનનો પુત્ર. એને શીઘ્ર નામનો પુત્ર હતો.

અગ્નિવેશ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (જુઓ અંગિરા.)

અગ્નિવેશ્ય (૨) સૂર્યવંશી નારત્વંત કુળના દેવદત્ત રાજાનો પુત્ર. ગ્રન્થોમાં એને જતૂકર્ણ્ય અથવા કાનીન એવા બીજે નામે પણ વર્ણવ્યો છે. એ પોતાના તપોબળથી બ્રાહ્મણ થયો હતો. માટે એનો સંતતિને અગ્નિવેશ્યાયન કહેતા.

અગ્નિવેશ્ય (૩) અગસ્ત્ય ઋષિનો એક શિષ્ય. દ્રોણાચાર્ય આની પાસેથી ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા હતા. બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર પણ એમને આની પાસેથી જ મળ્યું હતું. પાંડવો જ્યારે દ્વૈતવનમાં રહેતા હતા ત્યારે અગ્નિવેશ્ય કાંઈ કાળ સુધી તેમની સાથે રહ્યો હતો.

અગ્નિવેશ્ય (૪) મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષે આ સંજ્ઞાના જે રાજા હતા તે પ્રત્યેક.

અગ્નિવેશ્યાયન અગ્નિવેશ્યના કુળના બ્રાહ્મણો / ભાગ૦ ૯–૨–૨૨

અગ્નિશર્માયણ એક બ્રહ્મર્ષિ અને એના વંશજ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિશિર કાશ્યકવનની ઉત્તરમાં આવેલું એક તીર્થ. સૃંજયપુત્ર સંજય નામના રાજાએ શ્રમ્યાક્ષેપ નામનો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમ ભરત રાજાએ એકસો અડતાળીસ યજ્ઞ કર્યા હતા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૯૦

અગ્નિશિર (૨) એક તરેહની અસ્ત્રવિદ્યાનું નામ.

અગ્નિષ્ટુત (અગ્નિષ્ટોમ શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિષ્ટોમ ચક્ષુર્મનુને નડવલાથી થયેલા અગિઆરમાનો સાતમો પુત્ર. એને અગ્નિષ્ટુત પણ કહે છે. (સ્વાયંભૂમનું શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિષ્ટોમ (૨) એક તરેહના યજ્ઞનું નામ.

અગ્નિસ્વાત પિતૃગણના એક ભેદનો પિતર. એ કશ્યપ ઋષિનો પુત્ર હોઈને મુખ્યત્વે કરીને દેવોને પૂજ્ય છે / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪–૧૫

અગ્નિષોમૌ અગ્નિના વંશમાં જન્મેલા અગ્નિ અને સોમ બન્ને / ભા૨૦ સ૦ ૧–૨૧; વ૦ ૨૨૩–૧૫

અગ્નિહોત્ર સવિતા અને પૃથ્વીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૧૮–૧.

અગ્રણી અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૨૨.

અગ્રયાયી. ક્ષત્રિય. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૧૧.

અઘ–અઘાસુર કંસનો એક અનુચર રાક્ષસ. એ બકાસુર અને પૂતના રાક્ષસીનો ભાઈ હતો. એને કંસે ગોકુળમાં કૃષ્ણ અને બળરામનો નાશ કરવા મોકલ્યો ત્યારે એણે ત્યાં જઈને ચાર યોજન લાંબા સર્પનું રૂપ ધારણ કર્યું. કૃષ્ણ અને બીજા ગોપ ગાયો ચરાવતા હતા તે રસ્તામાં પડ્યો. એણે પોતાનું મોં એવું પહોળું કર્યું હતું કે ગોપોને લાગ્યું કે આ કોઈ ગુફા હોઈ ગયો ચારવાનું સારું સ્થળ છે. આથી પોતાની ગાયો સહિત બધા ગોપ એમાં પેઠા. શ્રીકૃષ્ણે આવેલા જોતાં પોતે ધાઈને ત્યાં આવી મોમાં પેઠા. અંદર જઈને પોતાનું શરીર મોટું કર્યું જેથી રાક્ષસનું મોં ફાટી જઈ તે મરણ પામ્યો. / ભાગ૦ દશ૦ અ૦ ૧૨

અઘમર્ષણ એ નામના ઋષિ અને એમનું કુળ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

અઘમર્ષણ (૨) એ નામના ઋષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

અઘમર્ષણ (૩) વિંધ્યાચળ પાસેનું એક તીર્થ. અહીં પ્રચેતસ દક્ષે લાંબા કાળ સુધી તપ કર્યું હતું / ભાગ૦ ષષ્ઠ૦ સ્કં૦ અ૦ ૪

અઘમર્ષણ (૪) એક સૂક્ત "ઋતં ચ સત્યં" (ઋ૦ મં૦ ૧૦ સૂક્ત ૧૯૦) અઘમર્ષણ એટલે પાપક્ષાલન. પાણીને આ મન્ત્ર વડે અભિમંત્રિત કરી, સૂંઘી અને ડાબી બાજુએ ફેંકી દેવામાં આવે છે. આનો હેતુ શરીરમાંથી પાપપુરુષનો નાશ કરવાનો છે.

અચલ દુર્યોધનના મામા શકુનિનો ભાઈ. એ પોતાના વૃષક વગેરે પચાસ બંધુઓ સહિત મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૩૦.

અચલા મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદી / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩

અચ્યુત જેને ચ્યુતિ એટલે પતન નહિ તે. પરમાત્મા.

અચ્યુતાયુ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એના પુત્રનું નામ દીર્ઘાયુ હતું. એ અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૩.

અચ્છોદ હિમાલય ઉપરનું એક સરોવર. બાણભટ્ટની કાદંબરીમાં એનું વર્ણન છે.

અચ્છોદકા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

અચ્છોદા પિતરોની માનસકન્યા (આમાવસુ શબ્દ જુઓ).

અચ્છોદ (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

અજ જેને જન્મ નહિ તે – પરમાત્મા.

અજ (૨) પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળમાં જન્મેલા પરિહર્ત્તા રાજાને સ્તુતિ નામની ભાર્યાથી થયેલા બે પુત્રમાંનો જ્યેષ્ઠ (સ્વાયંભૂ મ૦ વંશ જુઓ).

અજ (૩) એક ઋષિ અને એમનું કુળ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

અજ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના રઘુરાજાનો પુત્ર. દશરથ રાજાનો પિતા.

અજ (૫) વિદેહવંશના ઊર્ધ્વકેતુ નામના જનકનો પુત્ર અને પુરુજિત નામના જનકનો પિતા.

અજ (૬) સોમવંશી વિજયકુળના જહ્નુ રાજાના પુત્ર પુરુરાજાનું બીજું નામ.

અજ (૭) ભારત યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૧.

અજક ચન્દ્રવંશના વિજયકુળના બલાકાશ્વ રાજાનો પુત્ર અને કુશિકરાજાનો પિતા.

અજક દનુપુત્ર, એક દાનવ.

અજગર શ્રીકૃષ્ણનો નાશ કરવા સારુ અઘાસુરે લીધેલું કપટ રૂપ / ભાગ૦ ૧૦-૧૨-૧૬.

અજગર (૨) અવધૂતનો એક ગુરુ / ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩.

અજગવ મુખ્યત્વે કરીને મહાદેવના ધનુષ્યનું નામ. એ સિવાય માંધાતા રાજા, પૃથુરાજા. એમના ધનુષ્યનું પણ એ જ નામ હતું. મહાદેવના ધનુષ્યને પિનાક એવું ખાસ નામ પણ છે.

અજન તેર સૈહિકેયમાંના એક અસુરનું નામ. (૨ સૈહિકેય શબ્દ જુઓ).

અંજન આઠ દિગ્ગજમાંનો પશ્ચિમ દિશા તરફનો દિગ્ગજ. ભારતવર્ષીય એક પર્વત એના ઉપર અસિત ઋષિનો આશ્રમ હતો.

અંજનપર્વા ભીમસેન પાંડવનો પૌત્ર અને ઘટોત્કચનો પુત્ર. જયદ્રથના વધ પછી રાત્રે યુદ્ધ થયું તેમાં અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬

અંજના કુંજર નામના વાનરની કન્યા અને કેસરી નામના વાનરની સ્ત્રી. એ પૂર્વે પુંજિકસ્થલિ નામની અપ્સરા હતી અને શાપને લીધે પૃથ્વી પર અવતરી હતી. એ એકદા પર્વતના શિખર પર બેઠી હતી તેવામાં પવન વડે એનું વસ્ત્ર સહેજ ઊડતાં એના શરીરના અવયવ વાયુદેવતાની દૃષ્ટિએ પડયા. આથી વાયુદેવને કામાવિર્ભાવ થયો, અને એને આલિંગન કરવાને મૂર્તિમાન થઈને એની સામે આવીને ઊભા. એણે કહ્યું કે મારું પાતિવ્રત્ય ભંગ કરશો નહિ. એનું આ ભાષણ સાંભળી એએ બોલ્યા કે તું ભય રાખીશ નહિ; સ્વસ્થ થા. હું તારું પાતિવ્રત્ય ભંગ કરતો નથી. મારા સંકલ્પ માત્રથી તને મારા જેવો પરમ પરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન થશે. આમ કહીને વાયુ અન્તર્ધાન થયા. પછી કાળે કરીને એ પોતાના પતિ વડે ગર્ભિણી થઈ અને પુત્ર પ્રસવ્યો. મારુત એટલે વાયુના પ્રસાદ વડે ઉત્પન્ન થયેલા આ પુત્રનું નામ મારુતિ એવું પડયું. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૬૬

અજનાભ પર્વત જંબુદ્વીપનો એક પર્વત

અજનાભવર્ષ પ્રિયવ્રતના પુત્ર આગ્નિધ્ર રાજાના મોટા દીકરા નાભિનો દેશ. એ જ દેશનું નામ પછવાડેથી ભારતવર્ષ પડયું જે અદ્યાપિ ચાલે છે. (ભારતવર્ષ શબ્દ જુઓ)

અજપાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનો વંશ (કૃષ્ણ પરાશર શબ્દ જુઓ).

અજમીઢ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

અજમીઢ (૨) પુરુવંશીય સુહોત્રને ઐક્ષ્વાકીની કૂખે ત્રણ પુત્રો થયા, તેમાંનો મોટો પુત્ર. એને ત્રણ

સ્ત્રીઓ હતી. તે વચ્ચે ચાર પુત્ર હતા. ધૂમિનીલાને ઋક્ષ, નીલીને દુષ્યન્ત અને પરમેષ્ટી અને કેશિનીને જહ્નુ. આ જહ્નુએ ગંગાનું પ્રાશન કર્યું હતું.

અજમીઢ (૩) હસ્તિનાપુર વસાવનાર સોમવંશી હસ્તિનો પૌત્ર અને વિકુંઠનનો પુત્ર. એને ચાર સ્ત્રીઓ હતી : કૈકેયી, ગાંધારી, વિશાલા અને ઋક્ષી. આ બધીઓથી એને ચોવીસ પુત્રો હતા.

અજમીઢ (૪) અજમીઢ, દ્વિમીઢ, પુરુમીઢ હસ્તિન રાજાના મુખ્ય પુત્રો હતા. અજમીઢનો કણ્વ, તેનો મેધાથિ; અજમીઢનો બીજો પુત્ર બૃહદ્વિષુ, ઋક્ષ નામના પુત્રનો સંવરણિ તેનો કુરુ. આ કુરુએ કુરુક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું.

અજમીઢ (૫) ચન્દ્રવંશી વિજયકુળના જહ્નુ-રાજાના પુત્ર પુરુનું બીજું નામ.

અજમીઢ (૬) ચન્દ્રવંશી નહુષરાજાના પુત્ર યયાતિ રાજાના પુરુ નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા હસ્તિરાજાના ત્રણ પુત્રમાંનો મોટો. એને નીલિની ભૂમિની, ધૂમિની અને કેશિની એ નામની ચાર સ્ત્રીઓ હતી. એ ચારેથી થયેલી સંતતિને સામાન્ય રીતે અજમીઢ કહેતા. પ્રિયમેધ, ઋક્ષ, બૃહદ્વિષુ અને નીળ એ નામના ચાર પુત્રો વડે એની વંશવૃદ્ધિ થઈ હતી. તેમાં પહેલાની સંતતિ તપને યોગે બ્રાહ્મણ થઈ હતી. બીજાના વંશમાં જરાસંધાદિ રાજા અને પાંડવ-કૌરવ થયા. ત્રીજાના વંશને બાર્હદ્વિષવ રાજાઓ કહેતા હતા; અને ચોથાના વંશમાં દ્રુપદાદિક પાંચાળ રાજાઓ અને મુદ્ગલ સંજ્ઞાવાળા બ્રાહ્મણો થયા હતા.

અજય શિશુનાગ વંશના દશ રાજાઓમાંનો સાતમો રાજા. એનો પિતા દર્શક અને પુત્ર નંદિવર્ધન / ભાગ૦ ૧૨-૧-૬.

અજસ્ય એક ઋષિ.

અજા શ્રાવણ વદ અગિયારસ.

અજાતશત્રુ જેને કોઈ પણ શત્રુ નહિ તે. ભારતમાં આ સંજ્ઞા યુધિષ્ઠિરને બહુ લગાડાયેલી છે.

અજામિલ પૂર્વે કાન્યકુબ્જ દેશમાં રહેનાર એક બ્રાહ્મણ હતો. પોતાનાં માતાપિતા અને વિવાહિત સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને એક શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે પ્રેમ બાંધી એની સાથે વિષયમાં પોતાનું આયુષ્ય ગુમાવ્યું. આ સ્ત્રીની સંતતિમાં નાના પુત્રનું નામ નારાયણ પાડયું હતું. એક વેળા સાધારણ રીતે નારાયણને હાક મારતો હતો તે સંધિમાં એણે વિષ્ણુદૂત અને યમદૂતનો સંવાદ સાંભળ્યો. એ સંવાદ એના પોતાના સંબંધનો હોઈ એને ઘણો અનુતાપ થયો. પછી આ શુદ્ર સ્ત્રી અને એની સંતતિનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને પોતાનું બાકી રહેલું આયુષ્ય ગંગાદ્વારે જઈને ભગવદ્ભજનમાં ગાળ્યું. એથી કરીને એને મરણ પછી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ હતી / ભાગ૦ ષષ્ઠ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧-૨.

અજામુખી લંકામાં અશોકવનમાં સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એ નામની એક રાક્ષસી / વા૦ રા૦ સું૦ સ–૨૪

અજિત–અજિત પરમાત્મા

અજિત–અજિત (૨) ચાક્ષુસ મન્વંતરમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર (ચક્ષુર્મનુ શબ્દ જુઓ)

અજિજિહ્વક લંકાના અશોકવનની એક રાક્ષસી / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૦.

અજિગર્ત ભૃગુકુળમાં જન્મેલો એક બ્રાહ્મણ. એને શુનઃપુચ્છ, શુનઃશેપ અને શુનોલાંગૂલ એ નામના ત્રણ દીકરા હતા. એમાંના વચલા શુનઃશેપને વરુણને ભોગ આપવા સારુ એણે હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને વેચાતો આપ્યો હતો. (હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

અજૈકપાદ એ નામનો રુદ્ર (એકાદશ, રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

અજૈકપાદ (૨) યજ્ઞ સંબંધી, અગ્નિવિશેષ.

અટવીપુરી પાંડવોના સમયમાં કલિંગ દેશની દક્ષિણે આવેલી એક નગરી.

અટવીશિખર કલિંગ દેશની દક્ષિણે વિદ્યમાન દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ૯-૪૮

અટ્ટહાસ ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અહિદ્ર ભારતવર્ષનો એક દેશ ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અણિમા અષ્ટ મહાસિદ્ધિમાંની એક સિદ્ધિ.

અણિમાંડવ્ય માંડવ્ય ઋષિનું બીજું નામ (માંડવ્ય શબ્દ જુઓ.)

અણુહ સોમવંશી નહુષ કુળમાં યયાતિ રાજાના પુત્ર પુરુરાજાના વંશના વિભ્રાજ અથવા પારરાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ નીપ. એ પૃથુસેનાનો નાનો ભાઈ થાય. શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વી અથવા કીર્તિમતીને પરણ્યો હતો. (નીપ શબ્દ જુઓ.)

અંતક જગસંહારક પરમેશ્વરની મૂર્તિ યમ–ધર્મને પણ આ નામ લગાડાય છે.

અંતર્ગિરિ અનેક પર્વતો જેમાં છે, એવો દેશવિશેષ એને અંતર્ગિરિ; અને જેની ચોતરફ અનેક પર્વતો આવેલા છે એવા દેશવિશેષને બહિર્ગિરિ કહેતા. આ બે દેશ પાસે પાસે હોવાનું ભારતમાં લખ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭

અંતચાર ભારતવર્ષીય એક દેશવિશેષ / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯

અંતર્ધાન ઉત્તાનપાદ વંશના વેનપુત્ર પૃથુરાજાના પાંચ પુત્ર પૈકી વિજિતાશ્વનું બીજું નામ. એનામાં ગુપ્ત થવાની શક્તિ હોવાથી આ નામ પડ્યું હતું. સ્વાયંભૂ મનુનો વંશજ.

અંતરિક્ષ સ્વાયંભૂ મનુના વંશમાં જન્મેલા ઋષભદેવના સોમાંથી જે નવ પુત્રો બ્રહ્મવેત્તા હતા તેમાંનો એક (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

અંતરિક્ષ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પુષ્કર અથવા કિન્નરાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એને સુતપ, સુમિત્ર અને સુષેણ એમ ત્રણ પુત્ર હતા.

અંતરિક્ષ (૩) સુર નામના અસુરના સાત પુત્રોમાંનો બીજો. એ કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)

અંતરિક્ષ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરની તેરમી ચોકડીમાં થઈ ગયેલા વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

અતલ સાત પાતાલો પૈકી એક. એ પૃથ્વીથી નીચે ચાર હજાર ક્રોશ હોઈ, ત્યાં સ્વર્ગ જેવું સુખ છે. / ભાગ૦ ૫–૨૪–૭

અતિકાય ધાન્યમાલિની નામની સ્ત્રીથી રાવણને થયેલો પુત્ર. એનું શરીર બહુ જ સ્થૂલ હોવાથી એનું આ નામ પડ્યું હતું. એણે બ્રહ્મદેવનું આરાધન કર્યું હતું અને એ પ્રસન્ન થયા એટલે અસ્ત્ર, કવચ, દિવ્યરથ અને સુરાસુરને હાથે મોત ન થાય એવો વર સંપાદન કર્યો હતો. એણે વરુણને હરાવી એનો પાશ લઈ લીધો હતો. રાવણને એની મોટી સાહ્ય હતી. કુંભકર્ણ મરણ પામ્યો એટલે એ રામ સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. લક્ષ્મણે એની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરી એને માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ અ૦ ૭૧

અતિથિ અત્રિકુળનો એક ઋષિ અને એનું કુળ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

અતિથિ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન દશરથ રાજાના પુત્ર રામચન્દ્રનો પૌત્ર. કુશનો પુત્ર એને નિષધ નામે પુત્ર હતો.

અતિનામા ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

અંતિનાર અંતિભાર રાજાનું બીજું નામ.

અતિબાહુ પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગાંધર્વોમાંનો એક.

અતિબાહુ (૨) અરિષ્ટાની પુત્રી; એક અપ્સરા / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૫૧

અતિભાનુ સત્યભામા અને કૃષ્ણનો પુત્ર.

અંતિભાર સોમવંશી નહુષ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા યયાતિ રાજાના પુત્ર પુરુના વંશમાં જન્મેલા રૌદ્રાશ્વ રાજાનો પૌત્ર. એના પિતાનું નામ ઋતેયુ. અંતિનાર, મતિનાર એવાં એનાં બીજાં નામ હતાં એવું ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. એની સ્ત્રીનું નામ મનસ્વિની. એ સ્ત્રીને પેટે એને સુમતિ, ધ્રુવ અને અપ્રતિરથ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

અતિભીમ પાંચજન્ય અગર તપ નામના અગ્નિએ ઉત્પન્ન કરેલા યજ્ઞમાં નાશ કરનારા પંદર દેવો, અસુરોમાંનો એક. સુભીમ, અતિભીમ, ભીમ, ભીમબળ અને અબળ એ પાંચ યજ્ઞ ધ્વંસ કરનારા અસુરો છે./ભાર૦ વ૦ ૨૨૦–૧૧૦. આવાં પાંચ પાંચનાં ત્રણ ટોળાં છે. યજ્ઞવિદ્યામાં કુશળ યાજ્ઞિકોએ તેઓને વેદીની બહાર ભાગ આપવાનું ચાલુ કર્યું છે, તેથી તેઓ અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું હોય એ અંતર્વેદીમાં પ્રવેશ કરતા નથી./ભાર૦ વ૦ ૨૨૦-૧૬.

અતિરથ સોમવંશીય મતિનારનો પુત્ર. એને તંસુ,

મહાન અને દ્રહુ નામે ભાઈઓ હતા / ભાર૦ આ૦ ૮૮–૧૨–૧૩.

અતિરાત્ર ચક્ષુર્મનુને નડવલાની કુખે થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો આઠમો. (સ્વાયંભૂ શબ્દ જુઓ).

અતિરાત્ર (૨) એક જાતનો યજ્ઞનું નામ.

અતીતાધ્યાત્મ યજુર્વેદનું એક ઉપનિષદ.

અત્યગ્નિષ્ટોમ એક જાતનો યજ્ઞ.

અત્રિ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સારુ બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા દસ પુત્રોમાંનો એક. એ બ્રહ્મદેવના નેત્રમાંથી થયો હતો. કર્દમ પ્રજાપતિની કન્યાઓમાંથી અનસૂયા નામની કન્યાને પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રીથી એને દત્ત, દુર્વાસા અને સોમ નામે ત્રણ પુત્ર થયા હતા. એ જ મન્વન્તરમાં બ્રહ્મદેવના શાપ વડે સઘળા માનસપુત્રો મરણ પામ્યા તેમાં એ પણ મરણ પામ્યો હતો. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.)

અત્રિ (૨) પૂર્વે પેદા કરેલા સર્વે માનસપુત્રો મરણ પામેલા હોવાથી ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં ફરી ઉત્પન્ન કરેલામાંના એક. ખુદ બ્રહ્મદેવે કરેલા યજ્ઞના અગ્નિની શિખામાંથી એ ઉત્પન્ન થયા હતા. અ. અવતારે પણ એમને અનસૂયા જ પત્ની હતી. દત્ત, દુર્વાસા, સોમ અને અર્યમા એવા ચાર પુત્રો અને અમળા નામની બ્રહ્મનિષ્ઠ પુત્રી હતી. હાલ પ્રતિ જેઠ માસમાં આવતા આદિત્યની સાથે સંચાર કરે છે (શુક્ર શબ્દ જુઓ).

દાશરથિ રામ જ્યારે દંડકારણ્યને વિષે ગયા હતા ત્યારે એમને–અત્રિને–આશ્રમે ગયા હતા. એમણે રામનું ઘણા આદરપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું હતું. એ જ પ્રમાણે અનસૂયાએ સીતાનું આતિથ્ય કરી તેમને પાતિવ્રતવિષયક નીતિ સમજાવી હતી. રામચન્દ્ર ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે સીતા પણ એમને સન્માર્ગે જતાં અનસૂયાએ એમને અંગરાગાદિક ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ આપી હતી જેથી સીતાને માર્ગમાં શ્રમ ન લાગે અને રાક્ષસોથી બ્હીક ન લાગે. અત્રિ અને અનસૂયા રામસીતાને દંડકારણ્યનો રસ્તો બતાવવા વળાવવા ગયાં હતાં / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૧૧૭–૧૧૯. ●એમના કુળમાં એમના સહિત કુલ છ મન્ત્રદ્રષ્ટા હતા. મુખ્ય અત્રિ પોતે, અર્ચનાનસ, સ્યાવાશ્વ, ગવિષ્ઠિર, કર્ણક અને પૂર્વાતિથિ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪.

એમના વંશની વૃદ્ધિ નવ ઋષિઓ વડે થઈ હતી. અત્રિ, ગવિષ્ઠિર, બાહુતક, મુદ્ગલ, અતિથિ, વામરથ્ય, સુમંગલ, બીજવાપ, અને ધનંજય.

અત્રિવંશના ઋષિ અને પ્રવર વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે : ઉદ્દાલકિ, શૌણ, કર્ણિરથ, શૌકતુ, ગાર શ્રીવ, ગૌરજિન, ચૈત્રાયણ, અર્ધપણ્ય, વામરથ્ય, ગોપન, તકિર્બિંદુ, કર્ણજિહ્વ, હરપ્રીતિ, નૈદ્રાણિ, શાકલાયનિ, તૈલપ, વૈલેય, બીજા અત્રિ, ગોણિપતિ, જલદ, ભગપાદ, સૌપુષ્પિ, અને છંદોગય; આ બધા આત્રેય, સ્યાવાશ્વ અને આર્ચનાનસ એ ત્રણ પ્રવરના હતા.

ગવિષ્ઠિર કુળના દાક્ષિ, બલિ, પર્ણવિ, ઊર્ણનાભિ, શિલાદનિ, બીજવાપિ, શિરીષ, મૌંજકેશ, બીજા ગવિષ્ઠિર અને ભલંદન; એ સર્વ આત્રેય, ગવિષ્ઠિર અને આર્ચનાનસ એમ બે ભેદે ત્રિપ્રવરવાળા હતા.

બાહુતક કુળના આત્રેય, આર્ચનાનસ અને બાઢસ્રુતક એ ત્રણ પ્રવરના; અને અતિથિ, વામરથ્ય, સુમંગલ, બીજવાપ - આ ચારે કુળના આત્રેય, આર્ચનાનસ, ગાવિષ્ઠિર અથવા આત્રેય, આર્ચનાનસ અને આતિથ એમ બે ભેદે ત્રણ પ્રવરવાળા હતા. માત્ર સુમંત્ર સકુળમાં આત્રેય, સુમંગલ અને સ્યાવાશ્વ એવાં વિશેષ પ્રવરો હતાં.

કાલેય, બાલેય, વામરથ્ય, ધાત્રેય, મૈત્રેય, કૌંદ્રેય, શૌભ્રેય ઇત્યાદિ ઋષિઓ અત્રિની દીકરીના વંશમાં હતા. તેમને આત્રેય, વામરથ્ય અને પૌત્રી એવાં ત્રણ પ્રવર હતાં. આ કન્યાના કુળના ઋષિઓનાં વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ કુળમાં લગ્ન થતાં નહિ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૯૬.

અત્રિ (૩) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરની એગણીસમી ચોકડીમાં થયેલા વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) આ વ્યાસિ થયેલા અત્રિ અમુક કયા **ઋષિ** એ નિર્ણય થતો નથી, તેથી અનુમાન થાય છે કે વસિષ્ઠ અને અંગિરા આ બે કુળમાં બે અત્રિ થયેલા જણાય છે તેમાંનો એક હોવો જોઈએ.

અત્રિ (૪) ચાલુ મન્વન્તરમાં જે સપ્તર્ષિ છે તેમાંનો એક. ઉપર કહેલા બે અત્રિઓથી એક આ હશે.

અત્રિ (૫) ગૌતમ ઋષિના મિત્ર. આ બેના આંકવાળા શુકના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો જે અત્રિ છે તે જ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. આ અત્રિ ઋષિ એક વખત વેન કુલોત્પન્ન એક રાજાના યજ્ઞમાં દ્રવ્ય માગવા ગયો હતો. ત્યાં એણે રાજાની પ્રાર્થના કરતાં તું કેવળ ઈશ્વર જ છે એમ સ્તુતિ કરી હતી. ગૌતમ ઋષિએ આથી એનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું હતું કે રાજાને ઈશ્વર સાથે સરખાવી સ્તુતિ કરવી કેવળ અયોગ્ય છે. આ ઉપરથી એ બન્નેમાં કોનું કહેવું ખરું છે એ વિષયે સભામાં તકરાર ઊઠી અને એનો નિર્ણય કરાવવા બધા સભાસદો સનત્કુમાર પાસે ગયા. ઋષિઓની તકરાર સાંભળીને સનત્કુમારે કહ્યું કે અત્રિનું કહેવું ખરું છે. અત્રિએ પાછા આવીને આ વાત રાજાને જણાવવાથી રાજાને ઘણો સંતોષ થયો અને અત્રિને એની ધારણા કરતાં પણ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું હતું / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૮૫.

અત્રિ (૬) જેઠ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનાર ઋષિવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૨.

અથર્વણ ચાર વેદમાંનો ચોથો. તેમ જ એ વેદનો મૂર્તિમાન દેવતા. વેદના સ્થાપત્ય એટલે શિલ્પશાસ્ત્ર સહિત એ બ્રહ્માના ઉત્તરમુખમાંથી નીકળ્યો છે. (વેદ શબ્દ જુઓ.)

અથર્વણ (૨) યજ્ઞમાં વરેલા બ્રાહ્મણોમાં અગ્નિને બહાર આણનાર અને આહુતિ આપનાર બ્રાહ્મણને ઋગ્વેદમાં અથર્વણ કહ્યો છે. પૌરાણિક ગ્રન્થોમાં આને જ બ્રહ્માનો પુત્ર – એક પ્રજાપતિ માન્યો છે. ચોથો વેદ આને જ સ્ફુરી આવ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે આને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

આગળ જતાં પાછલા વખતમાં અંગિરસ અને આ એક જ એમ મનાઈ એના વંશજો અથર્વણ કહેવાય છે; અને ઘણી વખત અંગિરા તે જ આ, એમ કહ્યું છે / ડા.ઉિસન પા. ૩૧.

અથર્વણ (૩) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં થયેલો એ નામનો એક ઋષિ. એ બ્રહ્મ માનસપુત્ર હતો. કર્દમ પ્રજાપતિની શાન્તિ નામની કન્યા એની સ્ત્રી હતી. તેની કુખે એને ધૃતવ્રત, દધ્યંચ અને અથર્વશિરા એ ત્રણ પુત્રો હતા. આ ત્રણેને અથર્વણ એવું સામાન્ય નામ હતું. પરંતુ બીજા પુત્ર દધ્યંચને દધ્યંગાથર્વણ કહેવાની વિશેષ રૂઢિ હતી એમ ગ્રંથોથી જણાય છે. આ અથર્વણ ઋષિ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે તે કાળના યજ્ઞ નામના ઇન્દ્રના સહાધ્યાયી હતા. એઓ અને આ ઇન્દ્ર બન્નેના ગુરુ ખુદ બ્રહ્મદેવ જ હતા.

અથર્વશિખા અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

અથર્વશિર અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

અથર્વશિરા અથર્વણ ઋષિના ત્રણમાંના કનિષ્ઠ પુત્ર.

અથર્વા અથર્વણ ઋષિનું જ બીજું નામ.

અથર્વાંગિરસ અથર્વણ વેદ; મુખ્યત્વે કરીને આ વેદના ઉપનિષદ ભાગને આ નામ લગાડાય છે.

અથર્વાંગિરસ (૨) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. નહુષરાજા ઇન્દ્રાસન પરથી ભ્રષ્ટ થયો અને ઇન્દ્ર જ્યારે ફરીથી પોતાના પદ પર આરૂઢ થયો ત્યારે આ ઋષિએ એને યજ્ઞ ઉત્તમ પ્રકારે ગાવાથી ઇન્દ્રે સંતુષ્ટ થઈને એને અથર્વવેદનું આચાર્યપણું આપી યજ્ઞમાં એનો ભાગ પણ નિર્માણ કર્યો હતો / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૮. *એનું મૂળ નામ શું હતું તે જણાતું નથી.

અથર્વાંગિરા એક ઋષિ, અંગિરસનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સતી / ભાગ૦ સ્કં૦ ૬. *કર્દમપુત્રી શાન્તિ એની સ્ત્રી થાય. શાન્તિનું નામાન્તર ચિતિ પણ હતું. એના પુત્રનું નામ અશ્વશિરા. અશ્વશિરાના દધ્યંગ અને દધીચિ – આ નામાન્તર હોય એમ જણાય છે / ભાગ૦ સ્કં૦ ૪ અ૦ ૧.

અથૌજા વૈશાખ મહિનામાં જે સૂર્ય હોય છે તેની સાથે રહેનાર યક્ષ / (માધવ શબ્દ જુઓ.)

અદિતિ કશ્યપ ઋષિની તેર પત્નીઓમાં જેષ્ઠ. પ્રાચેતસ દક્ષની એ કન્યા હતી અને એને આદિત્ય સંજ્ઞાવાળા બાર પુત્ર હતા. એનાથી દેવતા ઉત્પન્ન થયા હતા.

અદૃશ્યંતિ મૈત્રાવરુણિ વસિષ્ઠના શક્તિ નામના પુત્રની સ્ત્રી અને પરાશર ઋષિની માતા.

અદ્‌ભુત નવ
અદ્‌ભુત (૨)
અધિપતિની
અગ્નિવિશે
ભુવનનો
નિત્ય યજ્ઞમાં
પહોંચાડે છે
સ્ત્રીનું નામ
પુત્ર હતો.
અદ્‌ભુતસિં
૪૦–૬.
અદ્‌ભુત બ્રા
અને શુકન
બ્રાહ્મણ પ્ર
અદ્રિકા સ્વ
યોગે એ
મત્સ્યરાજ
કન્યા એવું
શબ્દ જુઓ
અંધ ભા
અંધક યા
અંધક (૨
નામ દુંદુ
અંધક–અં
સમય મ
તે દખ
કરવાથી
વનમાં
ભોંય પ
લાગ્યા.
અંધકચ
ગણુ ઉ
વિષ્ણુએ
મારફત
અંધકો
વધ થ
મહાદે

કર્દમ પ્રજાપતિની શાન્તિ નામની કન્યા એની સ્ત્રી હતી. તેની કુખે એને ધૃતવ્રત, દધ્યંચ અને અથર્વશિરા એ ત્રણ પુત્રો હતા. આ ત્રણેને અથર્વણ એવું સામાન્ય નામ હતું. પરંતુ બીજા પુત્ર દધ્યંચને દધ્યંગાથર્વણ કહેવાની વિશેષ રૂઢિ હતી એમ ગ્રંથોથી જણાય છે. આ અથર્વણ ઋષિ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે તે કાળના યજ્ઞ નામના ઇન્દ્રના સહાધ્યાયી હતા. એઓ અને આ ઇન્દ્ર બન્નેના ગુરુ ખુદ બ્રહ્મદેવ જ હતા.

અથર્વશિખા અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

અથર્વશિર અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

અથર્વશિરા અથર્વણ ઋષિના ત્રણમાંના કનિષ્ઠ પુત્ર.

અથર્વા અથર્વણ ઋષિનું જ બીજું નામ.

અથર્વાંગિરસ અથર્વણ વેદ; મુખ્યત્વે કરીને આ વેદના ઉપનિષદ ભાગને આ નામ લગાડાય છે.

અથર્વાંગિરસ (૨) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. નહુષરાજા ઇન્દ્રાસન પરથી ભ્રષ્ટ થયો અને ઇન્દ્ર જ્યારે ફરીથી પોતાના પદ પર આરૂઢ થયો ત્યારે આ ઋષિએ એને યજ્ઞ ઉત્તમ પ્રકારે ગાવાથી ઇન્દ્રે સંતુષ્ટ થઈને એને અથર્વવેદનું આચાર્યપણું આપી યજ્ઞમાં એનો ભાગ પણ નિર્માણ કર્યો હતો / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૮. *એનું મૂળ નામ શું હતું તે જણાતું નથી.

અથર્વાંગિરા એક ઋષિ, અંગિરસનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સતી / ભાગ૦ સ્કં૦ ૬. *કર્દમપુત્રી શાન્તિ એની સ્ત્રી થાય. શાન્તિનું નામાન્તર ચિતિ પણ હતું. એના પુત્રનું નામ અશ્વશિરા. અશ્વશિરાના દધ્યંગ અને દધીચિ – આ નામાન્તર હોય એમ જણાય છે / ભાગ૦ સ્કં૦ ૪ અ૦ ૧.

અથૌજા વૈશાખ મહિનામાં જે સૂર્ય હોય છે તેની સાથે રહેનાર યક્ષ / (માધવ શબ્દ જુઓ.)

અદિતિ કશ્યપ ઋષિની તેર પત્નીઓમાં જેષ્ઠ. પ્રાચેતસ દક્ષની એ કન્યા હતી અને એને આદિત્ય સંજ્ઞાવાળા બાર પુત્ર હતા. એનાથી દેવતા ઉત્પન્ન થયા હતા.

અદૃશ્યંતિ મૈત્રાવરુણિ વસિષ્ઠના શક્તિ નામના પુત્રની સ્ત્રી અને પરાશર ઋષિની માતા.

અદ્‌ભુત નવમા દક્ષસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારો ઇન્દ્ર.

અદ્‌ભુત (૨) સડ નામના ભુવર્લોક અને ભુવર્લોકના અધિપતિની મુદ્રિતા નામની પત્નીની કૂખે થયેલો અગ્નિવિશેષ. આ અદ્‌ભુત સર્વનો આત્મા અને ભુવનનો ભર્તા છે. આ જ અગ્નિ ગૃહપતિ નામથી નિત્ય યજ્ઞમાં પૂજાય છે અને હુતદ્રવ્ય દેવતાઓને પહોંચાડે છે / ભાર૦ વ૦ ૨૨૨–૧–૨૦. અદ્‌ભુતની સ્ત્રીનું નામ પ્રિયા હતું અને એને વિદૂરથ નામે પુત્ર હતો.

અદ્‌ભુતસિંહ નરસિંહનું નામાન્તર / ભાગ૦ ૧૦–૪૦–૬.

અદ્‌ભુત બ્રાહ્મણ સામવેદનું બ્રાહ્મણ. ચમત્કારો અને શુકન વગેરે એમાં વર્ણવ્યા છે. વેબરે આ બ્રાહ્મણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે / (ડા.ઉિસન ૨)

અદ્રિકા સ્વર્ગની એ નામની એક અપ્સરા. શાપને યોગે એ જળમાં માછલી થઈ હતી. એના ગર્ભમાંથી મત્સ્યરાજ નામનો પુત્ર અને મત્સ્યગંધિની નામની કન્યા એવું જોડકું પેદા થયું હતું. (ઉપરિચર વસુ શબ્દ જુઓ).

અંધ ભારતવર્ષીય એક નદ.

અંધક યાદવોની એક શાખા./ભાગ ૩–૩–૨૫.

અંધક (૨) એક સાત્વતવંશીય રાજા. એના પુત્રનું નામ દુંદુભિ / ભાગ૦ ૯–૨૪–૬.

અંધક–અંધકાસુર એ નામનો એક અસુર. એક સમય મહાદેવ પાર્વતી સહિત ક્રીડા કરતા હતા તે દખતે એણે પાર્વતીનું હરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી અવંતીમાં આવેલા મહાકાળ નામના વનમાં એનું અને મહાદેવનું ઘોર યુદ્ધ થયું. એના ભોંય પડતાં લોહીમાંથી અનેક અંધક ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આ ઉપરથી એનું લોહી ભોંય ન પડતાં અધવચમાં જ એનો નાશ કરવાને મહાદેવે માતૃગણ ઉપજાવ્યા. પરંતુ એનો તદ્દન નાશ ન થવાથી વિષ્ણુએ શુક્રવેતી નામે દેવતા ઉત્પન્ન કરી તેમની મારફત લોહાનો સદંતર નાશ કરાવ્યો. આથી બીજા અંધકો નષ્ટ થવાથી માત્ર મૂળ અંધક જ રહ્યો. એનો વધ થતો હતો એટલામાં એણે બહુ જ કરુણ સ્વરે મહાદેવનું સ્તવન કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈ મહાદેવે એને જીવતો રાખ્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાનો ગણ બનાવ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૭૮ એના પુત્રનું નામ આડી એવું હતું.

અંધક–અંધકાસુર (૨) મહિષાસુરની સેનાનો એ નામનો એક પ્રમુખ અસુર (મહિષાસુર શબ્દ જુઓ).

અંધક–અંધકાસુર (૩) સોમવંશી નહુષના યયાતિના જ્યેષ્ઠા નામના યદુપુત્રના વંશમાં જન્મેલા સાત્વત રાજાના સાતમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એને કુકુર, ભજમાન, શુચિ અને કંબળબહિસ એ નામના ચાર પુત્ર હતા. યદુવંશમાં આ અંધકકુળ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

અંધક–અંધકાસુર (૪) ઉપર કહેલા અંધક કુળમાં જન્મેલા અનુ રાજાનો પુત્ર. એને દુંદુભિ નામનો પુત્ર હતો.

અંધકૂપ એ નામનું એક નરક. પશુપક્ષી જેવાં અજ્ઞાન પ્રાણીઓને પીડા કરનાર અને હિંસા કરનાર આ નરકમાં પડી ત્યાં પોતે દીધું હોય એવું જ દુઃખ ભોગવે છે.

અધશ્છાય કશ્યપ કુળમાં જન્મેલો એ નામનો એક ઋષિ.

અંધતામિસ્ર એ નામનું એક નરક, જે માણસ પરસ્ત્રી અગર પરપુરુષની નિંદા કરી સ્ત્રીનો અગર પુરુષનો ઉપભોગ કરે છે તે આ નરકમાં જઈ અનેક ક્લેશ ભોગવે છે.

અધર્મ બ્રહ્મદેવના પૃષ્ઠ ભાગમાંથી ધર્મનો વિરોધી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ. એની સ્ત્રી તે મૃષા. એમનાથી પેદા થયેલું જોડકું તે દંભ અને માયા. નિઋતિ નામના રાક્ષસાધિપતિએ પોતાને પ્રજા ન હોવાથી આ જોડકાને પોતે લીધું. આ જોડકાથી લોભ અને નિકૃતિ નામનું બીજું જોડકું જન્મ્યું. તેમાંથી વળી ક્રમશઃ ક્રોધ અને હિંસા, કલિ અને દુરુક્તિ, મૃત્યુ અને ભીતિ અને નિરય અને યાતના એમ જોડકાં ઉત્પન્ન થયાં હતાં / ભાગ૦ ચતુર્થ અ૦ ૮.

અધર્મ (૨) જ્યેષ્ઠાની કુખે વરુણને થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ નિઋતિ.

અધિપુરુષ સ્વાયંભૂ મનુનું બીજું નામ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૩.

અધિરથ સોમવંશી યયાતિના પુત્ર અનુરાજાના કુળમાં જન્મેલા સત્કર્મા અથવા સત્યકર્માને વિવાહ વિધિથી પરણેલી બ્રાહ્મણીને પેટે થયેલો પુત્ર. એ સૂતનો ધંધો કરતો અને એને રાધા નામની સ્ત્રી હતી. આ સ્ત્રીને નદીમાંથી કર્ણ નામનો છોકરો મળ્યો હતો. સત્કર્મા નામ ઉપરથી એણે બ્રાહ્મણથી વિવાહ કર્યો હશે એ અમારી કલ્પના છે. મૂળમાં નથી.

અધિરાજ્ય દેશ ભારતવર્ષનો એક દેશ. આ દેશ દક્ષિણ મત્સ્ય દેશની દક્ષિણે આવેલો હોઈ પાંડવોના વખતમાં તે વખતે ત્યાં દંતવક્ત્ર નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અધિવંગ ગૌતમ વનની પાસેનું ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

અધૃષ્યા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અધ્વર્યુ યજ્ઞમાં વરેલો યજુર્વેદ ભણનારો બ્રાહ્મણ / ભાગ૦ ૪–૪–૩૩.

અધ્વર્તરજા સૂર્યવંશી જયરાતનો પિતા. એનું નામાન્તર અમૂર્તરજા છે. / ભા૦ વ૦ ૨૩–૨૦.

અધોક્ષજ શ્રીકૃષ્ણ. આ નામ પડવાના કારણ સારુ જુઓ. / ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯–૧૦.

અધોલોક પાતાલ લોક. એના વર્ણનને સારુ જુઓ / ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯–૧૦.

અંધ્ર એક વંશ, આ વંશ કલિયુગમાં આંધ્રરાજા કણ્વને મારીને પોતે રાજા થશે. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૨.

અંધ્ર (૨) ક્ષત્રિયવિશેષ. દુષ્યન્તપુત્ર ભરતે દિગ્વિજયમાં એને જીત્યો હતો / ભાગ૦ ૯–૨૦–૩૦.

અંધ્ર (૩) સોમવંશી યયાતિના અનુરાજાના કુળમાં જન્મેલા બલિ નામના રાજાના છમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

અંધ્ર (૪) આંધ્ર શબ્દ જુઓ.

અનંગ મહાદેવે બાળીને ભસ્મ કરવા ઉપરથી પડેલું મદન–કામદેવનું એક નામ.

અનંગ (૨) દાશરથિ રામની સેનાનો એ નામનો એક વાનર.

અનંગ (૩) કર્દમ પ્રજાપતિનો એક પુત્ર, ઋષિ / ભા૨૦ શા૦ ૫૮–૬૬.

અનંગા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અનગ્નિ પિતૃનો ભેદવિશેષ. દક્ષકન્યા સ્વધા એમની પત્ની થાય. / ભાગ૦ ૪–૧–૬૩

અનઘ એક ગંધર્વ

અનઘ (૨) એક રાજર્ષિ

અનઘા શાકદ્વીપમાંની એક મહા નદી.

અનંત દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદે જેને અંત નથી એવો વ્યાપક, નિત્ય અને સર્વાત્મરૂપ પરમાત્મા તે.

અનંત (૨) કશ્યપ અને કદ્રુ એમના વડે જન્મેલા નાગોમાનો એક.

અનંત (૩) કેટલીક જગાએ શેષનાગને આ નામ લગાડાય છે.

અનંગભાગી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ)

અનંતવિજય યુદ્ધમાં વગાડવાનો યુધિષ્ઠિરનો શંખ.

અનંતસેન ઢોઈ એક દેવ–સ્કન્દ અગર રુદ્ર જેણે ભીષ્મની ઘાત સારુ અમ્બાને માલા આપી હતી તે. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૬–૬૭.

અનંતી શતરૂપાનું બીજું નામ.

અનમિત્ર ઇક્ષ્વાકુ કુળના ઋતુપર્ણ રાજાના અનરણ્ય નામના પુત્રનો પૌત્ર. એના પિતાનું નામ નિઘ્ન.

અનમિત્ર (૨) સોમવંશી યદુકુળમાં જન્મેલા સાત્વત રાજાના વૃષ્ણિ નામના પુત્રના બેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એને નિઘ્ન, શિનિ અને વૃષ્ણ નામે ત્રણ પુત્ર હતા.

અનરક ભારતીય તીર્થવિશેષ./ભા૨૦ વ૦ ૮૩–૬૬.

અનરણ્ય કાર્તિક માસમાં માંસાહાર વર્જ્ય કરનાર રાજાઓ પૈકી એક.

અનરણ્ય (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મેલા પુરુકુત્સ રાજાના બેમાંના નાના પુત્ર ત્રસદસ્યુ નામના રાજાનો બીજો પુત્ર. એને હર્યશ્વ અને બૃહદશ્વ એ નામે બે પુત્રો હતા. આ રાજા જ્યારે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રાવણ પૃથિવી જીતતો ત્યાં આવ્યો. એના રાવણ સાથેના થયેલા ઘોર યુદ્ધમાં રાવણનું વિશેષ બળ હોવાથી એની સેના નષ્ટ થઈ. એ પોતે રણાંગણમાં પડયો. પ્રાણ છોડતાં એણે રાવણને શાપ આપ્યો કે જો મારું તપ, દાન અને સત્ય યથાર્થ હશે તો મારો વંશજ તારો સકુળ નાશ કરશે./વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૯.

અનરણ્ય (૩
પૌત્ર
રાજાના બે
નિઘ્ન પણ
અનર્વા
અ૦ ૧૦
અનલ ગરુ
અનલ (૨
અનલ (૩
જુઓ.)
એના ચાર
દિશાનો
અનલ
એક. (
અનલા
માંની
અનલા
સાથેથી.
હતી
રા૦ ઉ
અનૂચ્યા
અપ્સરા
અનૂસૂય
અનસૂયા
કન્યાઓ
બ્રહ્મમા
શબ્દ જુ
અનસૂયા
પુત્રોમાં
થવાને
પાણી
બીજી
ચઢાવ્યા
એક
આથ
તું
સાંભળી
૩

અનરણ્ય (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના ઋતુપર્ણનો પૌત્ર અને સર્વકર્મા અથવા સર્વકામ નામના રાજાના બે પુત્રોમાંના મોટાનો પુત્ર. એનું નામ નિઘ્ન પણ હતું.

અનર્વા વૃત્રાસુરના અનુયાયી અસુરો. / ભાગ૦ ષષ્ઠ અ૦ ૧૦

અનલ ગરુડપુત્ર

અનલ (૨) યમની સભાનો સદસ્ય એક રાજા

અનલ (૩) એ નામનો એક વસુ. (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) કુમાર, શાખ, વિશાખ અને નૈગમેય નામના એના ચાર પુત્રો હતા. આ ચાલુ મન્વન્તરમાં આગ્નેયી દિશાનો સ્વામી છે. (**અષ્ટદિક્પાળ** શબ્દ જુઓ.)

અનલ (૪) વિભીષણના ચાર રાક્ષસ અમાત્યમાંનો એક. (માલેય શબ્દ જુઓ.)

અનલા બીજી અંકસંજ્ઞાવાળી રોહિણીની બે કન્યામાંની નાની. એની દીકરીનું નામ શુક્રી.

અનલા (૨) માલ્યવાન રાક્ષસને સુંદરી નામની ભાર્યાથી થયેલી કન્યા. એ વિશ્વાવસુ રાક્ષસને પરણી હતી અને એને કુંભીનસી નામે કન્યા હતી. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૬૧.

અનવદ્યા કશ્યપ અને પ્રાધા વડે ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

અનસૂય એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

અનસૂયા કર્દમ ઋષિને દેવહુતીની કુખે થયેલી નવ કન્યાઓમાંની એક. સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં થયેલા બ્રહ્મમાનસપુત્રોમાંના એક અત્રિ ઋષિની સ્ત્રી (અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અનસૂયા (૨) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના માનસપુત્રોમાંના અત્રિ ઋષિની સ્ત્રી. એક વખત અનાવૃષ્ટિ થવાને લીધે એણે પોતાના તપોબળ વડે ફળ, મૂળ અને પાણી ઉત્પન્ન કરીને ઘણાં પ્રાણીઓને ઉગાર્યાં હતાં. બીજી એક વાત એવી છે કે માંડવ્ય ઋષિને શૂળી પર ચઢાવ્યા હતા તે વખતે રાત્રિના અંધકારને લીધે એક ઋષિપત્નીના શરીરનો ધક્કો શૂળીને લાગ્યો. આથી પીડિત થઈ ઋષિએ એને શાપ આપ્યો કે તું સૂર્યોદય થતાં જ વિધવા થઈશ. અનસૂયાએ આ સાંભળી સૂર્યોદય જ થવા દીધો નહિ. અંધકાર વડે પ્રાણીમાત્રનો વ્યવહાર અટકી પડયો. હવે શું કરવું એનો વિચાર કરતાં એ શાપિત ઋષિ પત્ની અનસૂયાની સખી છે એમ જણાયું. પછી દેવોને આગળ કરીને બધા ઋષિઓ અનસૂયાને શરણ આવ્યા અને એને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી. બધાની વિનંતી માન્ય કરીને એણે પોતાના તપોબળ વડે પોતાની સખીને વૈધવ્ય આવતું રોકી સૂર્યોદય થવા દઈ જગતને સુખી કર્યું હતું. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૧૧૭.

અનશ્વાનસ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય પુરુવંશના કુરુપુત્ર વિદુરથનો પુત્ર, સંપ્રિયા માગધી એની માતા થાય. એની સ્ત્રીનું નામ અમૃતા અને પુત્રનું નામ પરીક્ષિત હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૪.

અનાગતવિધા સંકટ આવ્યા પહેલાં જ ઉપાય કરનાર એ નામનું એક માછલું. સંકટ આવ્યા પહેલાં ઉપાય કરનાર, સંકટ આવ્યે તરત ઉપાય ખોળી કાઢનાર અને દીર્ઘસૂત્રી એટલે લાંબી લાંબી ઘડભાંગ કરનાર એવાં ત્રણ માછલાં, જે પરસ્પર મિત્રો હતાં. તેમનું ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૩૭.

અનાદ્ય વિશ્વરૂપના એક મસ્તકનું નામ / ભાગ૦ ૬–૯–૧.

અનાદ્ય (૨) કૃષ્ણપત્ની મિત્રવિંદાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૧૬.

અનાધૃષ્ટિ સોમવંશીય પુરુવંશના રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર. એની માતાનું નામ મિશ્રકેશી અપ્સરા. / ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૧.

અનાધૃષ્ટિ (૨) શ્રીકૃષ્ણનો અનુયાયી એક યાદવ. / ભા૨૦ આ૦ ૨૪૭–૨૫; સ૦ ૧૪–૬૨; વિ૦ ૭૮–૬; ૩૦–૧૫૧–૬૭.

અનાધૃષ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સોમાંનો એક પુત્ર.

અનિકેત એક યક્ષાવશેષ./ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૬.

અનિદેશ્ય યજ્ઞ સંબંધી એક અગ્નિનું નામ.

અનિમિષ ગરુડનો પુત્ર./ભા૦ ઉ૦ ૧૦૧–૬.

અનિમિષક્ષેત્ર વિષ્ણુના વિજય વડે પવિત્ર થયેલો પ્રદેશ./ભાગ૦ ૧–૧–૪.

આનય ગરુડનો પુત્ર./ભા૨૦ ૧૦૧–૬.

અનિય (૨) વાયુ તે જ.

અનિય (૩) વાયુના ગણો. એઓ સંખ્યામાં ઓગણપચાસ છે.

અનિયા એ નામનો ગોવાળ – રાધાનો વર.

અનિરુદ્ધ જેનો નિરોધ થતો નથી એવો પરમાત્મા.

અનિરુદ્ધ (૨) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન વાસુદેવ કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર. એને ગ્રંથોમાં પ્રાદ્યુમ્નિ એવું બિરુદ કહ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે એ નાગાયુત બલી અને મહારથી હતો. રુક્મિ રાજાની પૌત્રી રોચના એની સ્ત્રી હતી. આ લગ્નને અંગે જબરો કલહ થયો હતો. (રોચના શબ્દ જુઓ.) રોચનાને પેટે એને વજ્ર નામે પુત્ર થયો હતો./ભાગ૦ દશ અ૦ ૬૦. •બાણાસુરની કન્યા ઉષા (ઓખા) એની બીજી સ્ત્રી હતી. એના વિવાહમાં યાદવોને બાણાસુર સાથે મોટી લડાઈ થઈ હતી. (ઉષા શબ્દ જુઓ.)

અનિલ વસુઓમાંનો એક. એની ભાર્યાનું નામ શિવા હતું. એને મનોજ અને અવિજ્ઞાનગતિ એ નામે બે પુત્રો હતા./ભાર૦ આ૦ ૬૭–૧૮.•એને અનીલ પણ કહ્યા છે.

અનિલ (૨) વૃષાદર્ભિનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. કોઈ શૈબ્ય રાજાએ પોતાના પુત્રનું દાન કર્યું હતું. રાજપુત્ર માંદો હોવાથી મરી ગયો. એ વર્ષે જબરો દુષ્કાળ હતો અને અન્ન સમૂળગું મળતું નહોતું. સપ્તર્ષિ, અરુન્ધતી, પરિચારિકા, ગણ્ડા અને એનો વર પશુસખ ત્યાં ફરતાં ફરતાં આવ્યાં. તેઓ ક્ષુધાતુર હોવાથી મૃત રાજપુત્રનું માંસ રસ્તામાં રાંધતાં હતાં. તેવામાં વૃષાદર્ભિ આવ્યો અને સપ્તર્ષિઓને દક્ષિણા માંગવાનું કહ્યું. પણ તેમણે અનેક યુક્તિઓ છતાં પરિગ્રહ ન કર્યો./ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૬૩.

અનિષ્ટકર્મા કલિયુગમાં કણ્વરાજાની પછી કૃષ્ણશતકર્ણાદિ જે ત્રીસ રાજાઓ થયા તેમાંનો છઠ્ઠો રાજા. એના પુત્રનું નામ હાલેય/ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૫.

અનીકવિદારણ જયદ્રથનો ભાઈ ક્ષત્રિય/ભાર૦ દ્રો. ૨૬૬–૧૩.

અનીલ સર્પવિશેષ/ભાર૦ આ૦ ૩૫–૭.

અનીલ (૨) એ નામનો એક વસુ (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) એ પ્રસ્તુત મન્વન્તરમાં વાયવી દિશાનો સ્વામી છે. (અષ્ટ દિગ્પાળ શબ્દ જુઓ.)

અનીલ (૩) મિત્રવિંદાને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

અનીહ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન દાશરથિ રામના વંશમાં જન્મેલા દેવાનીક રાજાના પુત્ર. એનું બીજું નામ અહીનર હતું અને એને પરિયાત્ર અને સહસ્રાશ્વ નામના બે પુત્ર હતા.

અનુ સોમવંશી નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠાથી થયેલા ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર. યદુની પેઠે એણે પણ પિતાની જરાવસ્થા લીધી નહિ એથી મુખ્ય રાજ્યાધિકાર નહોતાં. એ ઉત્તરમાં મ્લેચ્છોનો અધિપતિ થયો હતો. મત્સ્ય૦ અ૦ ૩૪•એને સભાનર, ચક્ષુ અને પરોક્ષ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

અનુ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના મધકુળમાં થયેલા, કથકુળના કુરુવંશ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પુરુહોત્ર.

અનુ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના મધકુળના, કથ વંશમાં જન્મેલા સાત્વતના પુત્ર અંધક કુળના કપોતરોમા નામના રાજાનો પુત્ર. એને અંધક નામનો પુત્ર હતો.

અનુકમ્પ અનુકંપનનું નામાન્તર

અનુતાપન દક્ષકન્યા અને કશ્યપની પત્ની દનુના અઢાર મુખ્ય દીકરા પૈકી ચૌદમો પુત્ર/ભાગ૦ ૬–૬–૩૧.

અનુપાવૃત્ત ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અનુમતિ પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણકળા થતાં સહેજ ઓછી કળા હોય તેવો ચન્દ્ર. આ રૂપે એ એક દેવી તરીકે પૂજાય છે./ડાઉસન પા૦ ૨૮.

અનુમતિ (૨) કર્દમ કન્યા શ્રદ્ધાને અંગિરા ઋષિથી થયેલી ચારમાં નાની કન્યા/ (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અનુમતિ (૩) બાર આદિત્યમાંના ધાતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

અનુમતિ (૪) શાલ્મલીદ્વીપની એક મહા નદી.

અનુમતિ (૫) એ નામના એક પ્રજાપતિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અન્ધ પ્રજાપતિને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી વરદાન મેળવી સર્વનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર ક્રૂડો ખાનાર પ્રાણી વિશેષ. એને પ્રજાપતિએ જ આંધળું કર્યું હતું. આ અન્ધ શ્વાપદને બલાક નામના શિકારીએ મારી નાખ્યું. તે દિવસે એને કશો શિકાર મળ્યો ન હતો અને કુટુંબપોષણને સારુ જરૂર હતી, માટે શ્વાપદ અન્ધ છતાં બલાકે એને મારીને દોષ કર્યો હતો. આંધળા પ્રાણીને મારવું એ પાપ ભરેલું છે. આમ છતાં આ શ્વાપદને મારવાથી આ શિકારી સ્વર્ગે ગયો હતો, કારણ કે આ શ્વાપદ સર્વનો વિનાશ કરવાને જ જન્મ્યું હતું. આમ હત્યામાંથી સ્વર્ગલાભ! ખરેખર ધર્મનું સ્વરૂપ દુર્જ્ઞેય છે. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે ઘણો જ ઠપકો આપી અર્જુનનો તિરસ્કાર કર્યો અને અર્જુને એમને મારવા ખડ્ગ ખેંચવાની તૈયારી કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મ–અધર્મ, સત્ય–અસત્ય વગેરે સમજાવ્યું હતું; તેમ જ ક્યાં સત્ય કહેવું, ક્યાં ન કહેવું, ક્યાં અસત્ય પણ કહેવું વગેરે સમજાવવા આ આખ્યાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું:

જે સ્થળે સત્યનું પરિણામ અસત્ય રૂપે આવતું હોય, ત્યાં સત્ય બોલવું નહિ; પણ તે સ્થળે સત્ય હોય છતાં અસત્ય બોલવું. આમ કોઈ સ્થળે અસત્યને પણ સત્ય તરીકે માનવું પડે છે. તેથી જ વિવાહ સમયે, રતિ પ્રસંગે, કોઈનો પ્રાણ જતો હોય તેવા સમયે, સર્વ ધન લૂંટાઈ જતું હોય તેવે વખતે તથા બ્રાહ્મણને માટે અસત્ય ભાષણ કરવું – એ પાંચ અસત્યને પાપરૂપ ગણવામાં આવ્યા નથી. વળી જ્યાં આપણું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જતું હોય ત્યાં અસત્ય જ બોલવું જોઈએ; કારણ કે તેવે પ્રસંગે અસત્યનું પરિણામ સત્યરૂપે આવે છે અને સત્યનું પરિણામ અસત્ય રૂપે આવે છે. આ પ્રમાણે સત્યાસત્યનો નિર્ણય નહિ સમજનારો અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ સ્થળે કેવળ સત્યને જ વળગી રહે છે. પરંતુ તેનું પરિણામ અસત્ય – અધર્મભરેલું જ કોઈ વેળા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પરિણામ પર દૃષ્ટિ રાખીને સત્ય હોય છતાં તે અસત્ય તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ અને અસત્ય હોય છતાં, સત્ય તરીકે માનવું જોઈએ. અને આ રીતે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરીને પુરુષ ધર્મવેત્તા થઈ શકે છે. એ તો આશ્ચર્યરહિત છે કે અતિ ક્રૂર કર્મ કરનારો પુરુષ પણ જો મહાબુદ્ધિમાન હોય તો અતિ મહાન પુણ્યને પામી શકે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે બલાક નામનો મહા ક્રૂર પારધિ એક આંધળા પશુનો વધ કરીને પણ મહાન પુણ્ય પામી શક્યો હતો; તેમ જ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે ધર્મની ઇચ્છાવાળો છતાં પણ જો બુદ્ધિહીન હોય તો ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં મૂંઝાઈ જઈને અતિ મહાન પાપનો ભોક્તા થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે કોઈ એક નદીના સંગમસ્થળે ગામની બહાર રહેનારો કૌશિક નામે મુનિ બુદ્ધિહીન હોવાથી ધર્માધર્મના સંબંધમાં મોહિત થઈને પાપનો ભોક્તા થયો હતો.

પૂર્વે બલાક નામનો એક પારધિ હતો. તેને હિંસા કરવાની આંતરિક ઇચ્છા ન હતી, તોપણ પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કુટુંબની આજીવિકા માટે નિત્ય મૃગોને મારી તે દ્વારા પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાનું તથા બીજાં આશ્રિતોનું ભરણપોષણ કરતો, છતાં પણ પોતાના ધર્મમાં આસક્ત રહેતો. નિત્ય સત્ય વચન બોલતો અને કોઈની અદેખાઈ કરતો નહિ. એટલામાં એણે એક આંધળા શિકારી પશુને પાણી પીતું દીઠું. એણે એને કદીએ જોયું ન હતું. એણે બાણ મારીને તે પશુને મારી નાંખ્યું. એ આંધળા પશુના મૃત્યુને લીધે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ અને અપ્સરાઓનાં ગીત વાદિત્રથી ગાજી રહેલું વિમાન એ પારધિને લઈ જવાને આવ્યું.

એ પારધિએ મારી નાંખેલું પશુ સર્વ ભૂતોનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી જન્મ્યું હતું. તપશ્ચર્યા કરી તેણે પ્રજાપતિ પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું અને પ્રજાપતિએ જ એને આંધળું કર્યું હતું. આંધળા પશુને મારવું એ પાતક છે, છતાં સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા આ અંધ પશુને મારતાં વ્યાધને પાપને માટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઈ. આમ ધર્મનું સ્વરૂપ અતિ દુર્જ્ઞેય છે.

વળી તપસ્વીઓમાં ઉત્તમ અને વેદ–વેદાંગાદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલો એક કૌશિક નામનો બ્રાહ્મણ ગામની બહાર નદીના સંગમ સ્થળે રહેતો હતો. એણે સર્વદા સત્ય જ બોલવું એવું વ્રત લીધું હતું અને મોટા સત્યવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો.

હવે એક સમયે કેટલાક મુસાફરો લૂંટારાના ત્રાસથી નાસી આવી કૌશિકના આશ્રમમાં વૃક્ષોની ઘટામાં સંતાઈ પેઠા. ક્રોધાવિષ્ટ બનેલા લૂંટારાઓ પણ તેમને પગલે પગલે કૌશિકના આશ્રમમાં આવ્યા. તપાસ કરતાં પત્તો ન લાગ્યો, એટલે કૌશિકને પૂછવા લાગ્યા કે હે ભગવન્, અહીં ઘણાં માણસો આવ્યાં હતાં, તે કયે માર્ગે ગયાં છે? આપ સત્યવાદી છો માટે આપને પૂછીએ છીએ; માટે જો આપ જાણતા હો તો અમને કહો. ચોરોએ પૂછ્યું એટલે કૌશિકે સત્ય વચન કહી દીધું કે તેઓ પેલાં વૃક્ષો અને લતાઓની ઝાડીમાં ભરાઈ પેઠાં છે. તે સાંભળી લૂંટારાઓ તે વનમાં ગયાં; તેમણે એ ભરાઈ પેઠેલા મુસાફરોને પકડી લૂંટીને મારી નાખ્યા એમ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કૌશિક બ્રાહ્મણે સત્ય વચનને વળગી રહી પાપભરેલી દુષ્ટ વાણી કહી મહા અધર્મ કર્યો હતો, જેથી તે કષ્ટદાયક ઘોર નરકમાં પડ્યો હતો. આનું મૂળ એ હતું કે સૂક્ષ્મધર્મોનાં તે કુશળ હતો; પરન્તુ સૂક્ષ્મધર્મોનાં રહસ્યને તે સમજતો ન હતો./ભાર૦ કર્ણ૦ અ ૭૨–૭૨–૬૩.

અન્ધક યદુવંશોદ્ભવ, કોષ્ટાનો પૌત્ર અને અનુનો પુત્ર/હરિવંશ ૧–૩૪; ભાગ૦ ૯–૨૪.

અન્ધકારક ક્રૌંચની સમીપ આવેલો પર્વતવિશેષ/ ભાર૦ ભી૦ ૧૨–૨૮.

અન્ધકૂપ એકવીસ મોટાં નર્કમાંનું એક.

અન્ધતામિસ્ર એક મોટું નર્ક.

અનૌપમ્યા બાણાસુરની સ્ત્રી.

અન્નપૂર્ણા કાશીક્ષેત્રમાંની એક દેવી.

અન્યગભાનુ સોમવંશી પુરુનો પૌત્ર અને રૌદ્રાશ્વના મિશ્રકેશી નામની અપ્સરાની કૂખે જન્મેલા ઋતેયુ, કક્ષેયુ, કૃકણેયુ, સ્થડ્યુ, વનેયુ, જલેયુ, તેજેયુ, સત્યેયુ, ધર્મેયુ અને સન્નતેયુ એ નામના દસ પુત્રોમાંથી પહેલો પુત્ર. આ ઋતેયુનાં જ અન્યગભાનુ અને અનાધૃષ્ટિ એવાં બીજાં બે નામ હતાં / ભાર૦ આ૦ ૯૪–૮–૧૨.

અહૂન એક વસુ (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ). આપ, સાવિત્ર એવાં એનાં બીજાં નામો ગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

અનુમ્લોચા એ નામની એક અપ્સરા. (નભસ્થ શબ્દ જુઓ.)

અનુયાયી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સોમાંનો એક પુત્ર.

અનુરાધા સોમ–ચન્દ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

અનુરાધા (૨) નક્ષત્રવિશેષ.

અનુવત્સર સંવત્સરોનો ભેદવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૨ –૫–૭.

અનુવ્રત શાકદ્વીપમાં રહેનારી જાતિવિશેષ. એ વાયુની ઉપાસક છે. / ભાગ૦ ૫–૨૦–૨૭.

અનુષ્ટુપ બત્રીસ અક્ષરનો છન્દવિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના રેનાયુઓમાંથી નીકળ્યો છે. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪૫.

અનુહાદ કયાધૂને પેટે હિરણ્યકશિપુને થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક. એની સ્ત્રીનું નામ સુર્મિ અને એને પેટે થયેલા વાષ્કલ અને મહિષ નામના બે પુત્ર હતા.

અનુવિંદ વસુદેવની બહેન રાજાધિદેવીને તેના પતિ અવંતિરાજ જયસેનથી થયેલા બેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. આ વિંદનો ભાઈ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો અને અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૯.

અનુવિંદ (૨) કેકય રાજાના બેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એ વિંદનો ભાઈ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષમાં હતો.

અનુવિંદ (૩) ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સોમાંનો એક પુત્ર.

અનુશાલ્વ સૌભપતિ શાલ્વ રાજાનો ભાઈ. પોતાના શાલ્વ નામના ભાઈને કૃષ્ણે માર્યો હતો એ દ્વેષને લીધે એ કૃષ્ણને મારવાનો લાગ જોતો હતો. પાંડવોએ અશ્વમેધ કર્યો ત્યારે કૃષ્ણ સ્ત્રીઓ અને પુત્ર સહ વર્તમાન હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા હતા. તે વખતે અનુશાલ્વ પોતાના સુતાર નામના સેનાપતિ પાસે લશ્કર તૈયાર રખાવી, પોતે સેના સહિત ગુપ્તરૂપે હસ્તિનાપુર પાસે આવી રહ્યો હતો. ભાતમીદારોથી

એને ખબર પડી કે કૃષ્ણ અને પાંડવો પોતપોતાના પરિવાર સહ વર્તમાન અશ્વમેધ સારુ આણેલા શ્યામકર્ણ ઘોડાને જોતાં આનંદમાં બેઠા છે. પછી કોઈએ દીઠો ન દીઠો એટલામાં ત્વરાથી આવીને ઘોડાનું હરણ કરી ગયો. ભીમસેન સેના લઈને એની પૂંઠે પડ્યો. એને પકડી લાવવાનું બીડું પ્રદ્યુમ્ન અને બભ્રુકેતુએ ઝડપ્યું. પાંડવ વીરો અને અનુશાલ્વ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં પ્રદ્યુમ્ન હાર્યો પણ બભ્રુકેતુએ ઘોર યુદ્ધ કરી તેને પકડીને કૃષ્ણની પાસે આણ્યો. એણે જાણ્યું કે હવે મરણ વગર છૂટકો નથી એટલે કૃષ્ણની જોડે મેળ કરીને ઘોડો પાછો આપ્યો અને અશ્વમેધમાં સહાયભૂત થવા વચન આપી પોતાને નગર પાછો ગયો. / જૈમિની અશ્વ૦ અ૦ ૧૨–૧૪.

અનુષ્ણા ભારતવર્ષીય એક નદી. / ભાર૦ ભી૦ ની૦ ૯.

અનુસર એક રાક્ષસવિશેષ. / ડાઉસન ૧૮.

અનુસૂયા અનસૂયા શબ્દ જુઓ.

અનૂચાના કશ્યપ અને પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થયેલો અપ્સરાઓમાંનો એક.

અનૂદય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક

અનૂપદેશ ભારતવર્ષીય દેશ. એની રાજધાની માહિષ્મતી નગરીમાં પૂર્વે સહસ્રાર્જુન રાજ કરતો હતો. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯. •પાંડવોના કાળમાં ત્યાં નીલ નામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને પાંડવોના પક્ષમાં હતો.

અનૂપદેશ ભારતવર્ષીય દેશ. એની સીમાનું વર્ણન ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ ત્યાંનો રાજા યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અનેના સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ રાજાના પ્રપૌત્ર વિકુક્ષિ અથવા શશાદ રાજાનો પૌત્ર અને ક્કુત્સ્થ રાજાનો પુત્ર. એનાં સુયોધન અને કાકુત્સ્થ એવાં બીજાં નામ છે અને એના પુત્રનું નામ પ્રથુ હતું.

અનેના (૨) સોમવંશી પુરુરવા રાજાનો પૌત્ર અને આયુરાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એના પુત્રનું નામ શુદ્ધ હતું.

અન્તરિક્ષ પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચે આવેલું આકાશ. એમાં ગંધર્વો, યક્ષ અને અપ્સરાઓ રહે છે. / હાઉસન ૧૮.

અન્તક યમ તે જ. એ મૂએલાં માણસોનો ન્યાય કરે છે. / ડાઉસન ૧૮.

અન્તર્ગિરિ ગંગા નદી અને જમના નદીની વચ્ચેનો દોઆબ તે જ. / ડાઉસન ૧૯.

અન્તર્ગિરિ (૨) રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ઉત્તર દિશાના દિગ્વિજય કાળે અર્જુને જીતેલો દેશવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૨૮–૩.

અન્તર્ગિરિ (૩) ભારતીય દેશવિશેષ / ભા૦ ભી૦ ૯–૪૬.

અન્તર્વેદિ ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ. દોઆબ.

અન્તર્દ્વીપ દ્વારકાની પાસેનો ઉપદ્વીપ. મહાદેવની યાત્રા નિમિત્તે યાદવો ત્યાં ગયા હતા. / ભાર૦ આ૦ ૨૪૧–૭૧.

અપ્સરા કશ્યપ અને મુનિની સંતતિ ભાગ૦ ૬–૬–૨૭.

અપર્ણા મહાદેવની પત્ની સતી. દક્ષના યજ્ઞમાં મરણ પામ્યા પછી એ હિમાલયને ત્યાં જન્મી હતી. પોતાના પૂર્વજન્મનો પતિ જ પ્રાપ્ત થાય એ ઉદ્દેશે એણે ઉગ્ર તપ કર્યું હતું. વૃક્ષનાં પાંદડાં જ ભક્ષ કરીને રહેતી. આથી પોતાને વર પ્રાપ્ત ન થતાં એણે એ આહાર પણ તજી દીધો અને તપ ચાલુ રાખ્યું. આથી એનું આ નામ પડ્યું છે. અંતે એને વર-પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

અપર્ણ એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અપરઉત્તર ઉલૂક મોધપુરની ઉત્તરે ભારતવર્ષીય દેશ. ઉત્તરે બે ઉલૂક દેશ હોવાથી એક મૂલને બીજા દેશને આ નામ આપ્યું છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થને મધ્ય માનીને આ ગ્રંથમાં દિશાનો ક્રમ રાખ્યો છે. એટલે કે ઇન્દ્રપ્રસ્થથી ઉત્તરે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

અપરઉત્તર કુલિંદ ઉત્તરમાં આવેલા બે કુલિંદ

દેશમાંથી એક મૂકીને બીજાનું આ નામ છે. આ દેશ કાળકૂટ અને સુમંડળની વચ્ચે આવેલો છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૬.

અપરતંગણ એક જ દિશામાં આવેલા બે તંગણ દેશમાંનો બીજો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અપરતાલ બેમાંનો બીજો તાલ દેશ. કેકય દેશમાંથી અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં પહેલો આવે છે. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૬.

અપરદક્ષિણ કુંતિરાષ્ટ્ર ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો બીજો કુંતિરાષ્ટ્ર દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અપરદક્ષિણનિષાદ પાંડવોના વખતમાં દક્ષિણ તરફ જે મ્લેચ્છ રાજ હતાં તેની દક્ષિણે અને પુરુષાદ લોકોના દેશની ઉત્તરે આવેલો દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અપરદક્ષિણ પાંડય ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલા પાંડયની દક્ષિણે આવેલો બીજો પાંડય દેશ. ભારતમાં પાંડવોના સમયમાં આ દેશ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે હોવાનું જણાવ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અપરદક્ષિણ મત્સ્ય ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણમાં બીજો મત્સ્ય દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અપરદક્ષિણ સેક ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલ બે સેક દેશમાંનો બીજો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અપરનંદા હિમાલય ઉપરનું ભારતવર્ષીય તીર્થ.

અપરપૂર્વ વિદેહ ઇન્દ્રપ્રસ્થના પૂર્વ તરફનો બીજો વિદેહ દેશ. એની રાજધાની મિથિલા નામની નગરીમાં હતી. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં જનવંશનો બહુલાશ્વ નામનો જનક રાજ્ય કરતો હતો. વિદેહવંશીઓનો આ જ દેશ હશે. આ નિશ્ચય કરવાનાં બે સબળ પ્રમાણ છે. પોતાના યજ્ઞના સંરક્ષણ સારુ વિશ્વામિત્ર ઋષિ દશરથ રાજા પાસેથી રામ અને લક્ષ્મણને લઈને પોતાને આશ્રમે જતા હતા તે વખતે મલદ અને કરુષક નામના બે દેશ એમના રસ્તામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જ રામે તાટકાનો વધ કર્યો હતો. પછી એઓ પોતાને આશ્રમે પહોંચ્યા હતા. યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને પૂરો થયા પછી રામ અને લક્ષ્મણને પોતાની સાથે લઈને ઋષિ સીતાના સ્વયંવર સંબંધે મિથિલાનગરીમાં ગયા હતા એવું વર્ણન આવે છે વળી યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે પૂર્વ દિશા તરફ જીત કરવા ભીમસેન ગયો. તેણે પ્રથમ મલદ ઇ૦ દેશ જીત્યા પછી વિદેહ દેશમાં ગયો હતો. આમ મલદ, કુરુષક અને પછી વિદેહ હોય એમ જણાય છે / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

અપરપૂર્વસુહ્મ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વમાં આવેલો બીજો સુહ્મ દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

અપરબલવ એક જ દિશામાં આવેલા બે બલવ દેશમાંનો છેલ્લો–બીજો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અપરસેક સેક દેશની સમીપનો દેશવિશેષ. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે વિજય યાત્રામાં આ દેશ સહદેવે જીત્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૩૨–૯.

અપરા વૈશાખ વદ અગિયારસ.

અપરાચીન સોમવંશીય પુરુચંશોદ્ભવ જયત્સેનનો પુત્ર. એની માનું નામ સુશ્રવા. મર્યાદા એની પત્ની અને અરિહ એનો પુત્ર હતો / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૧૬.

અપરાજિત અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક.

અપરાજિત (૨) કૃષ્ણ અને લક્ષ્મણાનો પુત્ર.

અપરાજિત (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક

અપરાજિત (૪) ઉત્તરમાં આવેલો દિગ્વિજયવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૦–૩૯.

અપરાજિતા શાકદ્વીપમાંની એક નદી.

અપરાંતદેશ ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

અપસ્યોષ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અપાન્તરતમ નારાયણનો વ્યાસાવતાર – સારસ્વત નામનો બ્રહ્મર્ષિ. એનાં પ્રાચીનગર્ભ અને વેદાચાર્ય એવાં બીજાં નામ હતાં. / ભાર૦ શાં૦ ૩૫૯–૬૬.

અપાંડુ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ / (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અપાંતરતમ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. સારસ્વત શબ્દ જુઓ.)

અપાંહદ ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અપોહય એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (નીલ પરાશર શબ્દ જુઓ.)

અપ્રતિર
રાજાનું
અપ્રતિરથ
રૌદ્રાશ્વ
રાજના
કરવ હ
અપ્સરા
મેહિની
સાડ કોટ
મુખ્ય છે
સમુદ્રમં
અપ્સરો
અપ્સુહો
અંબર
ભાગ૦
અંબરી
શબ્દ જુ
અંબરી
પુત્ર નહ
દાનશૂર
પરાક્રમી.
છતી
શાન્તિ૦
સંભુ એ
એને ક
ભાર૦
એક
એણે
દિવસે
આવી
સારુ
ઋષિવિ
દિવસે
નહોતી
ઋષિ
કરીને
થઈ જ

રાજાએ રાજસૂય
તરફ જીત કરવા
ઈ૦ દેશ જીત્યા
નામ મલદ, કુરુષક
જાય છે / ભાર૦
માં આવેલો બીજો
૩૦.
વેલા બે બલવ
ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.
વિશેષ. રાજસૂય
સહદેવે જીત્યો
ભવ જયત્સેનનો
દ્રા એની પત્ની
આ૦ ૬૩–૧૬.
ક.
નો પુત્ર.
માંનો એક
દિગ્વિજયવિશેષ /
શ. / ભાર૦
(૩. અંગિરા
૧૬ – સારસ્વત
અને વેદાચાર્ય
૦ ૩૫૯–૬૬.
અંગિરા શબ્દ
(૧. સારસ્વત
નીલ પરાશર

અપ્રતિરથ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુવલાશ્વ રાજાનું બીજું નામ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૦૪.

અપ્રતિરથ (૨) સોમવંશી યયાતિ પુત્ર પુરુરાજાના રૌદ્રાશ્વ પુત્ર ઋતેયુના વંશમાં જન્મેલા અંતિભાર રાજાના ત્રણ પુત્રમાંનો કનિષ્ઠ. એના પુત્રનું નામ કરવ હતું.

અપ્સરા સ્વર્ગમાં ગાયન અને નૃત્ય કરનારી રૂપ, મેહિની અને ચાતુર્ય સંપન્ન સ્ત્રીઓ. એમની સંખ્યા સાડ કોટી છે. તેમાં રંભા, તિલોત્તમા, મેનકા એ મુખ્ય છે. તાપસોને છળવા ઇન્દ્ર એમને મોકલે છે. સમુદ્રમંથન કાળે દાસી સહવર્તમાન એ નીકળી હતી.

અપ્સરો યુગ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

અપ્સુહોમ્ય ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪–૧૮

અંબર વ્રત્રાસુરનો અનુયાયી, એ નામનો એક અસુર/ ભાગ૦ ષષ્ઠ૦ અ૦ ૧૦.

અંબરીષ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અંબરીષ (૨) સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના નવમા પુત્ર નભાગનો પૌત્ર અને નાભાગનો પુત્ર. એ પરમ દાનશૂર તેમ જ ભગવદ્ભક્ત હતો. એ તો એટલો પરાક્રમી હતો કે એણે સાત દિવસમાં જ ભૂમિ છતી લઈને આધિપત્ય મેળવ્યું હતું / ભાર૦ શાન્તિ૦ અ૦ ૧૨૪ ● એને વિરૂપ, કેતુમાન અને શંભુ એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એને ક્વચિતના ભાગ એવું નામ પણ કહ્યું છે. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૪.

એક વખત એના નિયમ પ્રમાણે કાર્તિક માસમાં એણે ત્રિદિનાત્મક નામનું વ્રત કર્યું હતું. બારસને દિવસે એને ઘેર દુર્વાસા ઋષિ અતિથિ તરીકે આવી ચડ્યા. એણે એમની પૂજા કરીને જમવા સારુ રોકયા. દુર્વાસા પણ તથાસ્તુ કહી ત્યાં રહ્યા. ઋષિવિશેષ આહ્નિક કરવા નદી તીરે ગયા. તે દિવસે બારશ થોડો કાળ હતી એ ઋષિને ખબર નહોતી અને અંબરીષે કહ્યું પણ નહોતું. સબબ ઋષિ પોતાનું આહ્નિક નિરાંતે ધીરે ધીરે પૂરું કરીને આવતાં તેમને ખબર પડી કે બારશ થઈ જશે ધારી અંબરીષે દેવને નૈવેદ્ય ધરાવ્યું હતું અને પોતે વ્રતભંગ ન થાય તે માટે દેવનું ચરણામૃત પ્રાશન કરી વ્રતનું પારણું કર્યું હતું. જોકે ઋષિને મૂકીને પોતે ભોજન કર્યું ન હતું. આમ હોવા છતાં ઋષિ જેઓ રીસના જાળા જેવા જાણીતા છે, એમણે ક્રોધ કરીને પોતાની જટામાંથી એક લટ કાપી કૃત્યા ઉપજાવી કાઢી અને રાજાને મારી. રાજાના શરીરને કૃત્યા સ્પર્શ કરે તે પહેલાં વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્રે આવીને કૃત્યાનો નાશ કર્યો અને ચક્ર ઋષિના અંગ પર ધાયું, પરંતુ તેમના તપના પ્રભાવને લઈને તેમના શરીરને સ્પર્શ કરી શકયું નહિ. ઋષિ ત્યાંથી નીકળ્યા એટલે ચક્ર પણ એમની કેડે પડ્યું. એ જોઈને ઋષિ વિષ્ણુ પાસે ગયા. વિષ્ણુએ કહ્યું કે આપ અંબરીષ પાસે જાઓ. તેણે તમારા વગર ભોજન કર્યું નથી. આ બધો બનાવ બનતાં એક વર્ષ વીતી ગયું હતું. છતાં અંબરીષે ભોજન કર્યું નહોતું. વિષ્ણુના કહેવાથી દુર્વાસા અંબરીષને ત્યાં જતાં એ એમને જોઈને આનંદ પામ્યો અને સુદર્શન ચક્રની બહુ પ્રકારે સ્તુતિ કરી જેથી એણે સંતુષ્ટ થઈ ઋષિનો પીછો છોડ્યો. પછી દુર્વાસાને ઉત્તમ પ્રકારે જમાડ્યા બાદ પોતે જમ્યો અને ઋષિને સંતોષીને સ્વસ્થાને વળાવ્યા. / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૪–૬.

અંબરીષ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન યૌવનાશ્વ રાજાનો બિંદુમતી ભાર્યાને પેટે જન્મેલા ત્રણમાંનો બીજો પુત્ર. એનું બીજું નામ ધર્મસેન હતું અને એને યૌવનાશ્વ નામે પુત્ર હતો.

અંબરીષ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા ત્રિશંકુ રાજાના બે પુત્રમાંનો બીજો. એને શ્રીમતી નામની કન્યા હતી. આ કન્યા નારદ અને પર્વત ઋષિની તકરારમાં વિષ્ણુને પરણી હતી. આ વિષ્ણુ તે બાર આદિત્યમાંનો એ નામનો આદિત્ય હોવાનું લાગે છે./વા૦ રા૦ અદ્‌ભુતોત્તર૦ સ૦ ૩–૪.

અંબરીષ (૫) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના ભગીરથ રાજાના પુત્રના ભાગ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સિંધુદ્વીપ હતું.

અંબષ્ઠ ઇન્દ્રપ્રસ્થને અનુલક્ષીને પશ્ચિમ તરફ શિબિદેશની પશ્ચિમે પાંડવોના સમયમાં આવેલો એક

દેશ./ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨. •વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીને બ્રાહ્મણથી જે પ્રજા થાય તેને અંબષ્ટ કહેતા. આ દેશનું આ નામ ત્યાં આવા લોકો વસતા હશે તે ઉપરથી પડયું હશે.

અંબષ્ટ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા. એ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો./ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૯૩.

અંબષ્ઠ (૩) કંસના કુવલયાપીડ નામના હાથીનો મહાવત. આ હાથીને કૃષ્ણ બળરામ ઉપર તત્ક્ષ્યો હતો અને એમણે હાથીને મારીને એના દંતુશળ ઉપાડી લીધા હતા. ખભે આ દંતુશળ મૂકીને કંસવધ વખત રાજસભામાં ગયા હતા./ભાગ૦ ૧૦–૪૩–૨.

અંબા પાર્વતીનું એક નામ.

અંબા (૨) આદિશક્તિ. જગતની જનેતા.

અંબા (૩) ચોસઠ જોગણીમાંની એક.

અંબા (૪) સત્ય લોકમાંની એક શ્રેષ્ટ અપ્સરા.

અંબા (૫) કાશીરાજની ત્રણ કન્યાઓમાંની વડી. બીજી બે અંબિકા અને અંબાલિકાની બહેન. એ અને બીજી બન્ને બહેનો એ ત્રણેને માટે સ્વયંવર રચ્યો હતો. અનેક દેશના રાજાઓ કાશીમાં એકઠા થયા હતા. એઓમાં ભીષ્મ પણ હતા. ત્યાં બીજી કાંઈ ખાસ ગોઠવણ ન હતાં, એવું ઠરાવ્યું હતું કે જે આ કન્યાઓને હરણ કરી જાય તે પરણે. આથી શાલ્વાદિ બધા રાજાઓનો પરાભવ કરીને ભીષ્મ ત્રણે કન્યાનું હરણ કરી ગયા. હસ્તિનાપુર આણીને કન્યાઓને સત્યવતીને સોંપી ત્રણેને વિચિત્રવીર્યની સાથે પરણાવવાનો બેત હતો. પણ દરમ્યાન અંબાએ ભીષ્મ અને સત્યવતીને કહ્યું કે મેં મારા મનમાં શાલ્વરાજાને વરમાળ આરોપી હતી અને હું એને મનથી પરણી ચૂકી છું, માટે મને ત્યાં મોકલી દો તે જ ઉત્તમ. સત્યવતીની સલાહથી ભીષ્મે એને શાલ્વરાજાની પાસે પહોંચતી કરી. પરન્તુ તેણે એનો અંગીકાર કર્યો નહિ. આથી તે હસ્તિનાપુર પાછી આવી, તો અહીં એની બન્ને બહેનોનાં લગ્ન વિચિત્રવીર્યની સાથે થઈ ગયાં હતાં.

શાલ્વને ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી અંબા ભીષ્મને કહેવા લાગી કે તમે મને જીતીને લાવ્યા છો માટે પરણો. ભીષ્મે કહ્યું કે મેં યાવજ્જીવ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોવાથી હું પરણી શકતો નથી. એમ મારા પિતાને આપેલું વચન મારાથી તોડાય નહિ. તું તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર. આવાં ભીષ્મનાં વચન સાંભળ્યા પછી અંબા ખિન્ન થઈને ત્યાંથી નીકળી ચાલી. ભીષ્મે અંબાને વિચિત્રવીર્યને એની બીજી બહેનોની પેઠે કેમ પરણાવી નહિ હોય એ વિચારવા જેવું છે. વખતે હું મનથી શાલ્વને વરી ચૂકી છું એમ એણે કહ્યું હતું એટલી એ ભ્રષ્ટ થઈ ગણીને એ લગ્ન નહિ કર્યું હોય એમ લાગે છે. અંબા ત્યાંથી નીકળી ચાલી પણ એણે જવું ક્યાં? માર્ગમાં એણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના પિતાને ત્યાં પાછું ન જતાં પોતાનું આયુષ્ય તપ કરીને ગાળવું. આમ એ જતી હતી ત્યારે રસ્તામાં શૈખાવત્ય ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. અંબાએ આશ્રમમાં જઈ એ ઋષિને પોતાની સઘળી હકીકત નિવેદન કરી. ઋષિએ એને અભય આપવાથી ત્યાં રહીને તપ કરવાનો આરંભ કર્યો.

એક દિવસ એમ બન્યું કે અંબાનો આજો-માતામહ—હોત્રવાહન રાજા શિકાર કરવા નીકળેલો તે થાકી જવાથી આ જ આશ્રમમાં આવ્યો. હોત્રવાહને અંબાને જોતાં જ ઓળખી અને અહીં શી રીતે આવી એવો પ્રશ્ન કર્યો. તને તો ભીષ્મ જીતીને હરી ગયા હતા અને તું અહીં કયાંથી? આ ઉપરથી અંબાએ તેમને પોતાની સવિસ્તર હકીકત જણાવી. એ સાંભળીને રાજા અંબાને લઈને તેવો જ જમદગ્નિ પરશુરામ પાસે ગયો અને અંબાની સઘળી વાત તેમને જણાવી તેમને વીનવ્યા કે ભીષ્મ આ કન્યાને પરણે એમ કરવા આપ સમર્થ છો. પરશુરામને પણ એની દયા આવી અને હોત્રવાહનને વચન આપ્યું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કરીશ. હોત્રવાહન પરશુરામના મિત્ર હતા.

પરશુરા… પોતાની … રહીને પ… કહેવડાવ્યા… આવ્યા… કારણ પૂ… પરણવું … પ્રતિજ્ઞાની … પ્રતિજ્ઞા … ભીષ્મ… પણ વ… વચન … અંબા … ભીષ્મ… છેવટે … પ્રતિજ્ઞા… કરીને … વચ્ચે … જવાનું … ગંગા … પડતાં … પુત્રને … માતા … પોતા… તારે … તારા… કહી, … અંબા… ખિન્ન… મારી … તે … બોલા… વિદાય … તપ … ૪

પરશુરામ હોત્રવાહનને વિદાય કરીને અંબાને પોતાની સાથે લઈ હસ્તિનાપુર ગયા. શહેર બહાર રહીને પોતાના આવ્યાના સમાચાર ભીષ્મને કહેવડાવ્યા. ભીષ્મ ભેટ લઈને પરશુરામને મળવા આવ્યા. ભેટ સમર્પણ કરીને વિનયપૂર્વક આવવાનું કારણ પૂછયું. પરશુરામે આજ્ઞા કરી કે તારે અંબાને પરણવું જ જોઈએ. ત્યારે ભીષ્મે પોતાની ઘોર પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી અને વિનંતી કરી કે મારી પ્રતિજ્ઞા તૂટે નહિ એમ કરવા આપ સમર્થ છો.

ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણી પરશુરામને પણ ધર્મસંકટ જેવું થયું. પરન્તુ હોત્રવાહનને વચન આપ્યું હતું એટલે ભીષ્મને કહ્યું કે તું જો અંબા જોડે લગ્ન ન કરે તો મારો જોડે યુદ્ધ કર. ભીષ્મ પણ વિચારમાં પડયા કે હવે શું કરવું. છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે થવાનું હોય તે થાઓ પણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ ન જ થવી જોઈએ. આમ નિશ્ચય કરીને એમણે પરશુરામની સાથે યુદ્ધ કર્યું. બન્નેની વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થયું. કોનો વિજય થશે એ જણાય નહિ. દરમ્યાન આ વાતની ભીષ્મના મા ગંગા અને પરશુરામના પિતા જમદગ્નિને ખબર પડતાં એ બન્ને ત્યાં આવ્યાં. તેમણે પોતપોતાના પુત્રને સમજાવીને યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. પોતાની માતા ગંગાને અને ગુરુ રામને વંદન કરીને ભીષ્મ પોતાના નગરમાં ગયા. આ તરફ પરશુરામ પણ, તારે માટે મેં મારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો પણ તારા દુર્દૈવને લઈને સિદ્ધિ થઈ નહિ એમ અંબાને કહી, પોતાના પિતાને વંદન કરી પોતાને આશ્રમે પધાર્યા.

આ પ્રમાણે નિરાશાજનક પરિણામને લીધે બિચારી અંબાને ઘણું જ દુઃખ થયું અને ભીષ્મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. એણે રુદ્રની કષ્ટ ભરેલી આરાધના આરંભી. ગંગાને આ ખબર પડવાથી તે અંબાની પાસે ગયાં અને બન્નેની વચ્ચે બહુ બોલાચાલી થતાં ગંગા એને શાપ આપીને ત્યાંથી વિદાય થયાં. આમ છતાં પણ અંબાએ પોતાનું તપ છોડયું નહિ.

૪

કેટલેક કાળે એનું તપ સમાપ્ત થતાં રુદ્ર પોતે ત્યાં પ્રગટ થયા અને એને કાંઈ વર માગવાનું કહેતાં એણે ભીષ્મને મારવાનું વરદાન માગ્યું. રુદ્રે કહ્યું કે એ કૃત્ય તને આ જન્મે તો અશકય છે, પરંતુ આવતે જન્મે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં શિખંડિની નામે કન્યારૂપે અવતરીશ. અમુક પ્રસંગે તને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થશે એને એ જન્મે તું ભીષ્મને હણીશ તેમ જ તને આ જન્મનું સ્મરણ રહેશે. આમ વર પ્રદાન કરીને રુદ્ર અંતર્ધાન થયા. એનું પ્રારબ્ધ ક્ષીણ થવાથી અંબાનો દેહ પડયો અને રુદ્રના વરદાન પ્રમાણે તેણે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં શિખંડિની નામની કન્યારૂપે અવતાર લીધો. પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થતાં એનું નામ શિખંડી એવું પડયું. મહાભારતના યુદ્ધમાં એના બાણ વડે જ ભીષ્મનું મરણ થયું. / મહાભા૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૩–૧૭૭.

અંબાજન્મ ભારતવર્ષનું એ નામનું એક તીર્થ.

અંબાયવીયા સત્યલોકમાંની એક અપ્સરા.

અંબાલિકા કાશીરાજની ત્રણમાંની કનિષ્ઠ કન્યા. અંબાની બહેન વિચિત્રવીર્ય રાજાની કનિષ્ઠ સ્ત્રી. વિચિત્રવીર્યના મરણ કાળે એને સંતાન નહોતું. તેથી એની સાસુ અને ભીષ્મની ઓરમાન માતા સત્યવતીએ ભીષ્મને એની સાથે નિયોગ વડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કહેતાં તેમણે પોતે પોતાના પિતાને આપેલું વચન ભંગ થાય સબબ ના કહી. આ ઉપરથી સત્યવતીએ કૌમાર દશામાં પોતાને પેટે જન્મેલા પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું સ્મરણ કર્યું. એ ત્યાં પ્રગટ થયા એટલે સત્યવતીએ તેને વિચિત્રવીર્યના મરણના અને અંબાલિકા સંતતિ વગરની હોવાના સમાચાર કહી એની સાથે નિયોગ વડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું તેજ ન સહન થવાથી ગર્ભાધાન સમયે અંબાલિકા કંપથી ધોળી ફગ થઈ ગઈ હતી. આથી એને ધોળો ફગ જેવો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જે પાંડુ નામે પાંડવોનો પિતા હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૫–૧૦૬

અંબિકા કાશીરાજની ત્રણ કન્યાઓમાં વચલી. એ અંબાથી નાની અને અંબાલિકાથી મોટી

હતી. વિચિત્રવીર્યને એ મોટી-પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રી હતી. પોતાની બહેન અંબાલિકાની પેઠે એ પણ વિચિત્રવીર્યના મરણ સમયે સંતતિ રહિત હોવાથી કૃષ્ણદ્વૈપાયને નિયોગ વડે એનામાં પણ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ઉગ્ર દેખાવના વ્યાસને જોઈને ગર્ભાધાન સમયે એણે પોતાનાં નેત્ર મીંચી દીધાં હતાં તેથી એને જન્મથી અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. દુર્યોધન વગેરે કૌરવોનો પિતા હતો તે ધૃતરાષ્ટ્ર. / ભાર૦ અદિ૦ અ૦ ૧૦૫–૧૦૬.

અંબિકા (૨) યશોદાને પેટે આવેલી માયાનું નામ./ભાગ૦ ૧૦–૧૨.

અંબિકા (૩) ગોકુળ સમીપ આવેલું વનવિશેષ. આ વનમાં જઈને ગોપોએ દેવીની પ્રાર્થના કરી હતી. / ભાગ૦ ૧૦–૩૪–૨.

અંબિકા (૪) દેવીવિશેષ. વિવાહ પૂર્વે રુક્મિણી જેનું પૂજન કરવા ગઈ હતી અને શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંથી એનું હરણ કર્યું હતું તે / ભાગ૦ ૧૦–૫૩–૪૪.

અંબિકેય ગણેશનું નામ / ડાઉસન–૧૨.

અંબિકેય (૨) સ્કંદનું નામ / ડાઉસન–૧૨.

અંબિકેય (૩) ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ / ડાઉસન–૧૨.

અંબુધારા નવમા દક્ષસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં ઋષભ નામે વિષ્ણુનો જે અવતાર થશે તેની માતા.

અંબુમતી ભારતવર્ષનું એક તીર્થ

અંબુવાહિની ભારતવર્ષની એ નામની એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અમ્બુવીચ એક માગધ રાજા. એનો મંત્રી મહાકર્ણિ. આ રાજા નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોતાં કેવળ શ્વાસ જ લેતો અને નિરાધાર હતો. મંત્રી મહાકર્ણિ બધું રાજ્ય ભોગવતો હતો, છતાં એનાથી એનું રાજ્ય દૈવેચ્છાથી લઈ લેવાયું નહોતું. / ભાર૦ આ૦ ૨૨૩–૧૭.

અમ્બુલ અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૨–૧૧.

અમ્બુ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના ધર્મ નામના ઋષિનો પુત્ર, એની માતાનું નામ દયા.

અમ્બુ (૨) પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઘૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એ પ્લક્ષદ્વીપમાં સાતમા વર્ષનો–દેશનો–અધિપતિ હતો. એ ઉપરથી એ વર્ષનું પણ એ જ નામ પડ્યું હતું.

અમ્બુ (૩) પ્લક્ષદ્વીપ માંહેલો સાતમો વર્ષ–દેશ.

અમ્બુ (૪) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

અમ્બુ (૫) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

અમ્બુ (૬) ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

અમ્બુયા ક્રૌંચ દ્વીપની એ નામની નદી.

અંબિણી એ નામની એક દેવકન્યા જે સૂર્ય પાસે બ્રહ્મવિદ્યા ભણી હતી.

અમ્બિમુ કાશી રાજાનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષમાં હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩.

અમ્બિજિત એક શુભ મુહૂર્ત. આ મુહૂર્તમાં વરાહાવતારી વિષ્ણુ ભગવાને હિરણ્યાક્ષનો વધ કર્યો હતો / ભાગ૦ ૩–૧૮–૨૭.

અમ્બિજિત (૨) નક્ષત્રવિશેષ. સર્વ નક્ષત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ મનાય છે. / ભાગ૦ ૧૧–૧૬–૨૭

અમ્બિમતી આઠ વસુમાંના એક વસૂની સ્ત્રી.

અમ્બિમન્યુ ચક્ષુર્મનુના પુત્રોમાંનો એક.

અમ્બિમન્યુ (૨) સોમવંશી પુરુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અજમીઢ રાજાના વંશમાં જન્મેલા કુરુના પુત્ર જહ્નુ રાજાના કુળના પાંડુના પુત્ર અર્જુનનો પુત્ર. એ આઠ વસુમાંના સોમ નામના વસુના પુત્ર વર્ચાનો અંશાવતાર હતો. અર્જુનથી કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાની કુખે જન્મ્યો હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭. ● જન્મથી જ એ દીર્ઘબાહુ, વીર અને મહાક્રોધી જણાયો હતો; અને એ કારણે જ એનું નામ અભિમન્યુ પડ્યું હતું.

એ અર્જુન પાસેથી દસ પ્રકારની વિદ્યા અને દિવ્ય અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યો હતો. એ વિદ્યાઓમાં એ એટલો કુશળ થયો હતો કે બળરામે એનું હસ્તચાપલ્ય અને અસ્ત્રયોજના પરિજ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થઈને એને રૌદ્ર નામનું ધનુષ્ય આપ્યું હતું. એનો બેસવાનો રથ ઘણો ભવ્ય હોઈને એને કાળા અને ધોળા રંગના માંજરા ઘોડા જોડતો. એના રથની

ધ્વજ ઉપર શાર્ઙ્ગનું ચિત્ર રહેતું અને સુમિત્ર નામનો એનો સારથિ રથ હાંકવામાં ઘણો જ કુશળ હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩.

અભિમન્યુ એના પિતા અર્જુનના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ચક્રવ્યૂહ ભેદીને પાછા આવવાની કળા સંપૂર્ણ ન આવડતી હોવા છતાં પણ એણે એ મોટું કામ કરવાનું માથે વહોર્યું હતું એ જ એની સાહસિકતા જણાવે છે. કૌરવ–પાંડવના યુદ્ધમાં ભીષ્મ પડ્યા અને બાણશય્યા પર સૂતા. એટલે દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધનું સેનાપતિપણું લીધું. એક દિવસના યુદ્ધને અંતે જ આચાર્યને જણાયું કે પોતે વૃદ્ધ હોવાથી પાંડવ પક્ષના અર્જુન સામે પોતાથી ટક્કર લઈને ટકાશે નહિ. આચાર્ય આમ વિચારતા હતા તેવામાં દુર્યોધન એમના તંબુમાં આવ્યો. એણે કહ્યું કે આવતી કાલે અર્જુનને સંશપ્તક પાસે લશ્કરની બહાર યુદ્ધમાં રોકવાની મેં યોજના કરી છે; માટે આપ ગમે તેમ કરીને સંપૂર્ણ બળ વડે યુદ્ધ કરીને યુધિષ્ઠિરને પકડીને મારા હાથમાં સોંપો. અર્જુનની ગેરહાજરી આચાર્યને ઇષ્ટ જ હતી. સભમ દુર્યોધનને પોતાની સંમતિ આપી આચાર્ય ચૂર્ણ ગયા.

બીજે દિવસે દુર્યોધને આગલી રાત્રે કહ્યું હતું તેવી જ ગોઠવણ કરી છે એવું જોઈને દ્રોણાચાર્યે (અર્જુન સિવાય) બીજા પાંડવ વીરોથી દુર્ભેદ્ય એવા ચક્રવ્યૂહ–ચક્રરાવાની રચના કરી. આ જોઈને અને કૃષ્ણ અને અર્જુન સંશપ્તક ગયા છે જાણી યુધિષ્ઠિરે ભીમસેનને પૂછ્યું કે આપણે શું કરવું ? આ જાતના વ્યૂહને ભેદવાની કળા માત્ર કૃષ્ણ, અર્જુન અને પ્રદ્યુમ્નને જ આવડે છે. તેમાંના બે સંશપ્તક ગયા છે અને પ્રદ્યુમ્ન તો દ્વારકામાં છે, આમ કહીને યુધિષ્ઠિર શાંત રહ્યા. ભીમસેન પણ એમનાં વચન સાંભળીને ચિંતામાં પડ્યો.

આ પ્રમાણે બન્ને જણ ચિંતામાં મગ્ન હતા તેવામાં અભિમન્યુ ત્યાં આવ્યો. એમની ચિંતાનું કારણ પૂછતાં એમણે સવિસ્તર હકીકત જણાવી. આપણી સેનામાં ચક્રવ્યૂહનો ભેદ કરનાર કોઈપણ નથી, એ શબ્દ સાંભળી તે બોલ્યો : ચક્રવ્યૂહ ભેદીને તેમાં શી રીતે પ્રવેશ કરવો એ તો મેં સાંભળ્યું છે; પરંતુ બહાર શા તરેહથી નીકળવું એ સંબંધે કશું સાંભળેલું ન હોવાથી મને ખબર નથી. છતાં આપ વડીલો મારી પછવાડી રહેશો તો હું એ વ્યૂહને ભેદીશ. ભીમસેનને આથી ધીરજ આવવાથી બોલ્યો કે એમ છે તો આપણા કેટલાક વીરોને લઈને તું જઈશ તે જ રસ્તે હું તારી પછવાડી પછવાડી આવીશ. આથી પાછા ફરવાનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં અમે પાસે જ કુમક હોઈશું એટલે તને કશી અડચણ પડશે નહિ.

ભીમસેનનાં આવાં વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહ ભેદીને અંદર જવાનું સ્વીકાર્યું. એણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે જો હું અર્જુન અને સુભદ્રાનો પુત્ર હોઈશ તો જરૂર ચક્રવ્યૂહનો ભેદ કરીશ અને દુશ્મનો મારું પરાક્રમ જોશે. યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થઈને એને ભેટ્યા અને આશીર્વાદ દીધો કે વિજયી થઈને વહેલો પાછો વળજે. તેમણે ભીમ વગેરેને એની સંભાળ રાખવાનું સૂચવીને એને વ્યૂહપ્રવેશની આજ્ઞા કરી.

અભિમન્યુએ યુધિષ્ઠિરને અને ભીમસેનને અનુક્રમે વંદન કર્યું. પછી પોતાના રથમાં બેસીને સારથિને આજ્ઞા કરી કે વ્યૂહના દ્વાર ઉપર દ્રોણાચાર્ય ઊભા છે ત્યાં મારો રથ લઈ જા. અભિમન્યુ સાથે કેટલીક વાત કરતાં એની બહાદુરી જોઈને સંતોષ પામી સારથિએ એવી ચતુરાઈ અને ત્વરાથી રથ હાંકયો કે દ્વારે ઊભેલા આચાર્યને એને રોકવાની તક ન મળી નહિ. અભિમન્યુ નિર્વિઘ્ને ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થઈ ગયો. અભિમન્યુના પેસતાં તરત જ પાછળ પાછળ ભીમસેન વગેરે પણ પેઠા. કૌરવસેનાએ આ જોઈ તેમના ઉપર મોટા આવેશ વડે ધસારો કર્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ કેટલાકના હાથ, કેટલાકનાં શિર ઉડાડી દઈ ભોંય પાડ્યા. કેટલાનાયે ધનુષ્ય તોડી નાંખ્યાં. કૌરવોની સેના એટલી કપાઈ ગઈ કે મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ ઘવાઈ હવે રણ પરથી નાસી જઈએ એવો વિચાર કરવા લાગ્યા.

અભિમન્યુનું આવું અદ્‌ભુત યુદ્ધ દૂરથી જોઈને દ્રોણાચાર્ય પંડે એ હતો ત્યાં આવ્યા. એમણે બધા વીરોને આજ્ઞા કરી કે તમે દુર્યોધનને સંભાળો, આની જોડે હું યુદ્ધ કરું છું. કેટલાક યોદ્ધા લઈને આચાર્ય અભિમન્યુ સાથે યુદ્ધમાં જોડાઈ ગયા. અભિમન્યુ બધાની જોડે સારી રીતે યુદ્ધ કરતો હતો. એણે અષ્ટમક નામના રાજાને ઠાર માર્યો. શલ્યને મૂર્ચ્છા પમાડી. શલ્યનો ભાઈ આથી એના ઉપર ધસી આવ્યો એને સેનાસહિત હતપ્રાણ કર્યો. આ જોઈને ઘણો ક્રોધ કરીને કર્ણ અભિમન્યુ ઉપર ધાયો. એની જોડે પણ અભિમન્યુએ એવું યુદ્ધ કર્યું કે કર્ણને પણ લાગ્યું કે આની જોડે યુદ્ધપ્રસંગ ન પડે તે જ ઠીક. આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં ઘૂમતો થકો અભિમન્યુ ભીમ વગેરે કુમકે પછવાડી આવેલા વીરોથી ઘણો દૂર ગયો. છતાંયે બધા નજર પહોંચે એટલે છેટે હોવાથી ધૈર્ય ન છોડતાં પોતે યુદ્ધ ચલાવ્યે જ ગયો. એણે અસંખ્ય વીરોનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાંખ્યો એનું વીરત્વ અને યુદ્ધકૌશલ્ય જોઈ દ્રોણાચાર્ય કૃપાચાર્યને કહેવા લાગ્યા કે મને આ છોકરો અર્જુનના જેવો જ લાગે છે; અને એમ મોહ થાય છે કે એનાં સામાં હથિયાર વાપરું નહિ. દુર્યોધનને આચાર્યનાં આ વચન સાંભળી ચિંતા થઈ કે રખેને આચાર્યની વાણી સત્ય થાય. દુર્યોધનની ચિંતા જોઈને દુઃશાસન ઘણી ત્વરાથી અભિમન્યુ ઉપર ધાયો. અભિમન્યુએ એની જોડે કાંઈ સંભાષણ કરી એને એવો મૂર્ચ્છિત કર્યો કે એના સારથિને લાગ્યું કે એ મરણ પામ્યો. સારથિ એનો રથ ચક્રવાડેથી બાજુ પર લઈને જતો રહ્યો.

દુઃશાસનની આવી દુર્દશા જોઈને પાછો કર્ણ એના ઉપર ધસ્યો. અભિમન્યુએ એને હેરાન કરી નાંખ્યો. એણે એના દેખતાં જ એના ભાઈ રાધેયને એકાએક ઠાર કર્યો. કર્ણ બહુ ખિન્ન અને શોકાકુલ થઈ ગયો. અહીં અભિમન્યુ સહસ્રાવધી યોદ્ધા મારતો થકો વ્યૂહમાં એટલો દૂર ગયો કે ભીમસેન વગેરે એને અને એ એમને દેખતા બંધ થયા. પરંતુ અભિમન્યુએ રસ્તામાંના એટલા યોદ્ધા મારી નાખ્યા હતા કે ભીમસેન વગેરેને એનો પાછળ આવવું સુગમ પડે. એણે જાણ્યું કે એ વીરો સત્વર આવી મળશે અને ખરેખર ભીમસેન વગેરે વીરો એને તરત જ આવી મળ્યા હોત, પરંતુ એટલામાં જયદ્રથે વચ્ચે આવી એ લોકોનો પરાભવ કર્યો અને આગળ વધવા દીધા નહિ. જયદ્રથને રુદ્રનું વરદાન હોવાથી એ આ પરાક્રમ કરી શક્યો. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

અહીં અભિમન્યુ ભીમસેન વગેરેની વાટ જુએ છે એટલામાં કર્ણ-પુત્ર વૃષસેન એના ઉપર ધસી આવ્યો. અભિમન્યુએ એનો પરાભવ કર્યો. વૃષસેનનું રક્ષણ કરનારા સાતી સત્યશ્રવા, શલ્યપુત્ર રુક્મરથ અને એના સો ભાઈઓ, દુર્યોધનનો પુત્ર લક્ષ્મણ અને કૃથરાજા જેવા મોટા મોટા યોદ્ધા વૃષસેનની પૂંઠ પૂરતા હતા છતાં તેમના દેખતાં અભિમન્યુએ એને ઠાર માર્યો. આ ઉપરથી દ્રોણ, કર્ણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, બૃહદ્‌બળ રાજા અને કૃતવર્મા યાદવ એ છ મહારથી ત્યાં આવ્યા. બધાએ મળી સામટી બાણની વૃષ્ટિ કરી. અભિમન્યુ એનું નિવારણ કરતો હતો અને બધાને હેરાન કરતો હતો. દસ હજાર રથો સહિત બૃહદ્‌બળ રાજાને એણે મારીને ભોંય પાડ્યો.

અભિમન્યુનું આ વિલક્ષણ શૌર્યયુક્ત કર્મ જોઈ કર્ણ દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો કે આજે આપણે એને હાથે ઊગરીએ એમ લાગતું નથી. આ સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે દરેક મહારથીને અકેકું કરવાનું કહ્યું. કહ્યું કે એમ કર્યા વગર એ મરનાર નથી. કોણે શું શું કરવું એનો સંકેત કરી પોતે એના કવચને તોડી ભોંય પાડ્યું. રથના ઘોડા મારી નાખ્યા. એટલામાં કર્ણે એનું ધનુષ્ય તોડ્યું. કૃતવર્માએ એના સારથિ અને ચક્રરક્ષકને માર્યો.

રથ નકામો થવાથી અભિમન્યુ હાથમાં ખડ્ગ અને ઢાલ લઈને ધાયો અને પગભર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. આ જોઈને દ્રોણે એના ખડ્ગનો અને કર્ણે ઢાલનો નાશ કર્યો. અભિમન્યુએ પોતાના રથનું ચક્ર હાથમાં લીધું. દ્રોણે તરત જ એનો નાશ કરવાથી

એણે ક્રોધ કરીને ગદા હાથમાં લીધી. આવેશમાં આવી જઈ એણે અશ્વત્થામાના રથના ઘોડા સારથિ અને ઘણાએક ગાંધારો અને બીજા સૈનિકોના પ્રાણ લીધા.

આમ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે એવામાં દુઃશાસનનો પુત્ર એના ઉપર ધસી આવ્યો. એ બન્નેની વચમાં પ્રબળ યુદ્ધ થયું. ઘણું યુદ્ધ કરવાથી અભિમન્યુ થાકી ગયેલો હોવાથી દુઃશાસનના પુત્રની ગદા એના શરીર પર પડતાં એને મૂર્ચ્છા આવી. સાવધ થઈને એ પાછો ઊઠતો હતો એટલામાં એના મસ્તક પર ગદાનો ઘા વાગવાથી એ ભોંય પર પડી મરણ પામ્યો.

અભિમન્યુ પોતાના મામા કૃષ્ણના જેવો જ કાંતિવાન હતો. શૌર્ય અને વીર્યમાં પણ એવો જ હતો. કૃષ્ણને એના પર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. કૃષ્ણના કરતાંય બળરામને એ વધારે પ્રિય હતો. બળરામની કન્યા વત્સલા એને વરી હતી. વિરાટ રાજાની કન્યા ઉત્તરા એની બીજી સ્ત્રી હતી. એના મરણકાળે ઉત્તરા ગર્ભવતી હતી. એને અભિમન્યુના મરણ પછી જન્મેલો પુત્ર તે પરીક્ષિત રાજા. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૩૫-૪૯.•અભિમન્યુ પડ્યા પછી અર્જુન એની પાસે આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે હું પડ્યો તેનું મને કાંઈ નથી, પણ મને પડ્યા પછી જયદ્રથે હત કર્યો તે મારું અપમાન કર્યું તે સાલે છે. અર્જુને એના સાંભળતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું જયદ્રથને કાલે મારીશ જ. પછી કૃષ્ણના સામું જોઈ અભિમન્યુએ પ્રાણત્યાગ કર્યો.

અભિમાન સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં થયેલા ધર્મ ઋષિનો ઉન્નતિને પેટે જન્મેલો પુત્ર.

અભિમાની બ્રહ્મદેવનો મોટો પુત્ર, એક અગ્નિ. એને એની સ્ત્રી સ્વાહાને પેટે પાવક, પાવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્ર હતા. એઓને પિસ્તાળીશ પુત્રો હતા. આ પોતે, એના ત્રણ પુત્રો અને પિસ્તાળીશ પૌત્રો મળીને ઓગણપચાસ અગ્નિ થાય છે. / ડાઉસન ૧.

અભિસાર ભારતવર્ષનો એ નામનો એક દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

અભિસારી પુરી ચિત્રસેન નામના રાજાના અભિસાર દેશની રાજધાની (ચિત્રસેન શબ્દ જુઓ).

અભિયુક્ત કુશદ્વીપમાંની એક લોકજાતિ વિશેષ. એ અગ્નિ ઉપાસક છે. / ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૬.

અભિષ્વની સોમવંશી કુરુપુત્ર ક્ષત્રિય. એની માતું નામ વાહિની / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૩૮.

અભીરુ એક રાજર્ષિ / ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૫૩.

અભીષાહી દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૧૧૬-૮૫.

અભૂતરજસ રૈવત મન્વન્તરમાંનો એક દેવવિશેષ.

અમ્બરીષ વિશ્વામિત્રના પુત્રમાંનો એક (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

અમર દેવ, દેવતા, સુર.

અમરકંટક ભારતવર્ષમાંનો એક સામાન્ય પર્વત. કલિંગ દેશમાં એ એક ઓરસ-ચોરસ જોજન વિસ્તારમાં આવેલો છે, અને નર્મદા નદી એમાંથી નીકળે છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

અમરકંટક (૨) દેવતાઓનું શિખર. વિંધ્યાચલની પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ. / ડાઉસન-૧૧.

અમરણ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અમરહ્રદ ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અમરાવતી ઇંદ્રપુરી.

અમરાવતી (૨) ઇન્દ્રની સ્વર્ગની નગરી.

અમર્ક બીજા અંકસંજ્ઞાવાળા ઉશના નામના ઋષિના બેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. (શંડામર્ક શબ્દ જુઓ.)

અમર્ષણ સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન રામચન્દ્રના પુત્ર કુશના પુત્ર નભના વંશમાં જન્મેલા સંધિ રાજાનો પુત્ર. મહસ્વાન્ નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

અમલ ધૃતબુદ્ધિ નામના પ્રધાનનો નાનો પુત્ર. (ચન્દ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

અમલા વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં થયેલા અત્રિઋષિની કન્યા. એ મહાન બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી.

અમાર્ગપથ એ નામના એક મહર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અમાવસુ પિતરવિશેષ. એ જબરો ઇંદ્રિયનિગ્રહી હતો. એ સંબંધમાં ઇતિહાસ એવો છે કે કોઈ

પિતરની માનસકન્યા—અચ્છોદા એક વખત એના પર મોહી ગઈ અને એને કામેચ્છા થઈ. આમ થતાં પણ આમાવસુ એને વશ થયો નહિ. આ વાત બીજા પિતરોને જાણ થવાથી એમોએ એનાં વખાણ કર્યાં અને પ્રસન્ન અંતઃકરણથી, 'જે તિથિએ એ બ્રહ્મચર્યભ્રષ્ટ ન થયો તે તિથિ સઘળા પિતરોને પ્રિય થાઓ' એવો આશીર્વાદ આપ્યો; અને એ તિથિનું નામ એના જ નામ ઉપરથી આમાવાસ્યા પાડયું. અચ્છોદાને એના અનુચિત કૃત્યને લીધે શાપ આપ્યો કે તું મૃત્યુલોકમાં પડીશ. એ શાપને લીધે એ મૃત્યુલોકમાં મત્સ્યગંધા અથવા સત્યવતી એ નામે ભૂમિ પર જન્મી. હાલ એ અચ્છોદા સ્વર્ગમાં અષ્ટકા નામના દેવનું સ્થાન ભોગવે છે. / મત્સ્ય૦ અ૦

અમાવસુ (૨) સોમવંશી પુરુરવાનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૯–૨૭.

અમાવાસ્યા આમાવસુ નામનો પિતર જબરો ઇન્દ્રિયનિગ્રહી હતો. એક સમય બર્હિષદ નામના પિતરની માનસકન્યા અચ્છોદા એની ઉપર ઘણી આસક્ત થઈ પોતાને સ્વીકારવાને એને પ્રાર્થના કરી, પણ એ વાત કબૂલ કરી નહિ. એના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને આ બનાવ જે તિથિએ બન્યો તે તિથિનું નામ આમાવસુના નામ ઉપરથી અમાવાસ્યા પાડયું. અચ્છોદા ઉપર નાખુશ થઈને તેને શાપ આપ્યો. (અમાવસુ શબ્દ જુઓ.)

અમાહઃ સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૬.

અમિત પુરુરવાપુત્ર રય અને જયાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૯–૧૫–૨.

અમિતૌજા દેતુમાન નામના અસુરનો અંશાવતાર અને ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૨

અમિત્રજિત સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સુતપા રાજાનો પુત્ર અને અંતરિક્ષ રાજાનો પૌત્ર

અમૂર્તરજા સોમવંશી વિજય નામના રાજાના ચારમાંનો બીજો પુત્ર. કોઈ કોઈકાણે એનું મૂર્તય એવું નામ પણ આપ્યું છે.

અમૂર્તરજા (૨) એક રાજર્ષિ. એનું મુખ્ય નામ ગય. (ગય શબ્દ જુઓ.)

અમૂર્તરયા સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના ગય રાજાનો વંશજ

અમૃત પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઇધ્મજિહ્વના સાતમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એના દેશનું પણ એ જ નામ છે.

અમૃત (૨) પ્લક્ષદ્વીપમાંનો છઠ્ઠો દેશ.

અમૃત (૩) ચૌદ રત્નમાંનો અમરકારક રસવિશેષ. સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં ચૌદમાંનું એક રત્ન.

અમૃતનાદ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ. એને નાદ ઉપનિષદ પણ કહે છે.

અમૃતપ્રભ આઠમા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા દેવમાંના એક પ્રકારના દેવ.

અમૃતબિંદુ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ. એને બિંદુ ઉપનિષદ પણ કહે છે.

અમૃતોદ્ભા ક્રૌંચ દ્વીપમાંથી નદી.

અમોઘ બૃહસ્પતિથી તારાને પેટે થયેલી સ્વાહા નામની કન્યાના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

અય બીજો સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાંનો પ્રજાપતિ અને વસિષ્ઠનો પુત્ર. (૧ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

અયતિ નહુષ રાજાના છમાંનો ચોથો પુત્ર.

અયન દેવવિશેષ (સાધ્ય દેવ શબ્દ જુઓ)

અય પાન એ નામનું એક નરક. ત્રણે વર્ણના લોકમાંથી જે પુરુષ અગર સ્ત્રી સોમપાન કરે છે અથવા વિધિ વગર સોમપાન કરે છે તેને લોહરસ પાય છે અને આ નરકમાં નાખે છે.

અયવાહ ભારતવર્ષનો એ નામનો એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અયઃશિરા દનુ અને કશ્યપથી જન્મેલા દાનવોમાંનો એક.

અયાસ્ય અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ. એના વંશજોને આયાસ્ય કહ્યા છે. હરિશ્ચન્દ્ર રાજાના યજ્ઞમાં ઉદ્‌ગાતા થયો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૧૨.

અયુત સોમવંશ ગુરુકુળના અજમીઢ વંશના જહ્નુકુળમાં જન્મેલા રાધિક રાજાનો પુત્ર એના પુત્રનું નામ ક્રોધન રાજા.

અયુતાજિત સોમવંશી વદ્રુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશમાં જન્મેલા સાત્વત્ રાજાના પુત્ર ભજમાન્ રાજાને તેની બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર.

અયુતાયુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સિંધુદ્વીપ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઋતુપર્ણ રાજા.

અયુતાયુ (૨) સોમવંશી નહુષકુલોત્પન્ન પુરુ રાજાના ઉપરિચર વસુરાજાના કુળમાં અવતરેલા શ્રુતશ્રવા રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિરમિત્ર હતું.

અયોધ્યા વૈવસ્વત મનુએ પોતાને રહેવાને માટે સ્થાપેલી નગરી. ગ્રંથોમાં એને બાંધેભારે કોશળ દેશની રાજધાની કહી છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે જુદી જુદી તરફ આવેલા બે કોશળ દેશમાં જે આગ્નેય દિશામાં આવેલો છે તેની રાજધાની. દશરથ રાજાના સમયમાં એ બાર યોજન લાંબા અને ત્રણ યોજન પહોળાઈના વિસ્તારમાં હતી. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫ ● દશરથના મરણ બાદ આ નગરીમાં દાશરથિ રામચન્દ્રે અગિયાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી જ્યારે એઓ સ્વધામ ગયા ત્યારે બધી વસ્તીને અને પ્રાણીમાત્રને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા, તેથી ઘણા કાળ પર્યન્ત એ નગરી ઉજ્જડ પડી રહી હતી. આગળ જતાં સૂર્યવંશી ઋષભ નામના રાજાએ ફરી વસાવી / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૧૧

અયોમાહુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રમાંનો એક

અયોમુખ દનુના પુત્ર દાનવોમાંનો એક.

અયોમુખ (૨) ભારતવર્ષમાં દક્ષિણ તરફ એક સામાન્ય પર્વત / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા૦

અયોમુખી એ નામની એક રાક્ષસી. પંચવટીથી સીતાનું હરણ થયા પછી તેના શોધ કરવાને રામ અને લક્ષ્મણ ક્રૌંચ અરણ્યમાં જતાં જતાં માતંગાશ્રમ પાસે ગયા હતા. ત્યાં આ રાક્ષસી લક્ષ્મણ પાસે આવી અને શૂર્પણખાની પેઠે એણે પણ લક્ષ્મણને પરણવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં તેણે શૂર્પણખાના જેવી જ એની વલે કરવાથી એ ત્યાંથી નાસી ગઈ હતી. / વા૦ રા૦ અર૦ અ૦ ૬૯.

અરજા ભૃગુવંશની ભાર્ગવ કન્યા. દંડક નામના રાજાએ એનું કૌમાર્ય નષ્ટ કર્યું હતું. (દંડક શબ્દ જુઓ.)

અરટ્ટ ભારતવર્ષીય (વાહીક શબ્દ જુઓ). ઉત્તમ જાતના ઘોડાને માટે પ્રખ્યાત એક દેશ.

અરણ્યાની ઋગ્વેદમાં કહેલા વન અને જંગલની અભિમાની દેવતા વિશેષ / ડાઉસન–૨૧.

અરમાન આંધ્ર રાજ્યમાં થયેલા ત્રીસ રાજાઓ પૈકીનો એક. એનો પિતા મેઘસ્વામિ પુત્ર અનિષ્ટ કર્મ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૪.

અરંતુક એ નામનો એક ઊંડો ઝરો. (૨. કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ)

અરાલિ એક વિશ્વામિત્રપુત્ર.

અરિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અરિદ્ધન રાવણના પક્ષનો એક રાક્ષસ

અરિજિત ભદ્રાને પેટે જન્મેલો કૃષ્ણનો પુત્ર

અરિદ્યોત નહુષ કુળોત્પન્ન યદુના પુત્ર ક્રોષ્ટાના સાત્વતકુળમાંના અંધક વંશમાં જન્મેલા દુંદુભિ રાજાનો પુત્ર. પુનર્વસુ નામના રાજાનો પિતા.

અરિમર્દન સોમવંશી સાત્વતકુળોત્પન્ન વૃષ્ણિપુત્ર ચક્રલક્ક રાજાના તેર પુત્રોમાંનો એક.

અરિમેજય એ નામનો એક યાદવ.

અરિષ્ટ અરિ દૈત્યના સો પુત્રમાંનો એક.

અરિષ્ટ (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ.

અરિષ્ટ (૩) કંસની આજ્ઞાવડે વૃષભનું રૂપ ધારણ કરીને કૃષ્ણનો નાશ કરવા ગયો હતો તે રાક્ષસ. કૃષ્ણને હાથે એ મરણ પામ્યો હતો. / ભા૦ દશ૦ અ૦ ૩૬.

અરિષ્ટ (૪) લંકાનો એ નામનો યોજન વિસ્તાર અને ત્રીસ યોજન ઊંચાઈવાળો એક પર્વત. સીતાની શોધ કરીને મારુતિ કિષ્કિંધા આવવાને આ પર્વત ઉપર ઊભો રહીને કૂદ્યો હતો. એના કૂદવાના બળ વડે પર્વત ભોંયમાં પેસી ગયો તે ગયો જ / વા૦ રા૦ સુંદ૦ અ૦ ૫૬.

અરિષ્ટ (૫) તાર્ક્ષ્ય એવા નામાન્તરવાળો ઋષિ. એના પુત્રનો હૈહય રાજકુમારે ભૂલથી મૃગ ધારી વધ કર્યો હતો. ખરી વાત માલૂમ પડતાં પસ્તાતો

થકો પોતાના પિતા પાસે જઈને કુમારે અનેકી હકીકત કહી. રાજા, કુમાર વગેરે મરેલા મુનિ પાસે જતાં તેને પડ્યો હતો તે જગાએ ન દીઠો. શોકાગ્રચિત્તે એની શોધ કરતાં કરતાં આના આશ્રમે આવી ચઢ્યા. અર્ઘપાદ્ય આપવા માંડ્યું એટલે મુનિને કહ્યું : અમે ભૂલમાં બ્રહ્મહત્યા કરી છે. સબળ તમારા આતિથ્યને યોગ્ય નથી. મુનિએ પછી પોતાના મૂએલા પણ સજીવન કરેલા પુત્રને બતાવ્યો, અને કહ્યું કે અમને મૃત્યુનો ડર નથી. તમે ભૂલમાં થયેલા કૃત્યને પશ્ચાત્તાપ વડે ધોઈ નાંખ્યું છે. / ભા૨૦ વ૦ ૧–૮૪.

અરિષ્ટનેમિ કશ્યપ ઋષિનું બીજું નામ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૦૮, શ્લો૦ ૮.

અરિષ્ટનેમિ (૨) કશ્યપ વડે વિનતાને પેટે થયેલો પુત્ર. એનું બીજું નામ તાર્ક્ષ્ય. મુખ્યત્વે કરીને ગરુડનું આ નામ છે.

અરિષ્ટનેમિ (૩) પોષ મહિનામાં વારાદરેક ગંધર્વ (સહસ્ય શબ્દ જુઓ)

અરિષ્ટનેમિ (૪) પ્રાચેતસ દક્ષની ચાર કન્યાઓનો પતિ.

અરિષ્ટનેમિ (૫) વિદેહવંશના પુરુજિત જનકનો પુત્ર. એના પુત્ર તે શ્રુતાયુજનક.

અરિષ્ટનેમિ (૬) મિત્ર નામના આદિત્યનો પુત્ર. ભાગ ૬–૧૮–૬.

અરિષ્ટનેમિ (૭) યમની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય-વિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૮–૨૨.

અરિષ્ટનેમિ (૮) એક બ્રાહ્મણ. એને સગરની સાથે મોક્ષસાધન વિષયે સંવાદ થયો હતો / ભા૨૦ શાં૦ ૨૯૪–૨.

અરિષ્ટનેમિ (૯) ગુપ્તવાસ વખતે પાંડવોમાંના સહદેવે ધારણ કરેલું નામ. નકુલે તંતિપાળ નામ રાખ્યું હતું. / ભા૨૦ વિરા૦ અ૦ ૧૦.

અરિષ્ટસેન મહાભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬

અરિષ્ટા કોઈ ગ્રંથમાં મળી આવતું કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીનું નામ. ભારતમાં જે તેર સ્ત્રીઓનાં નામ આપ્યાં છે તેમાં કોઈનું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાતું નથી.

અરિષ્ટા હાહા, હુહુ આદિ ગંધર્વોની અને અલંબુષાદિ અપ્સરાઓની માતા, કશ્યપની સ્ત્રી / ભા૨૦ અ૦ ૬૬–૪૯.

અરિહ સોમવંશીય અપરાચીનનો પુત્ર વૈદર્ભી મર્યાદા એની મા, આડગી એની સ્ત્રી અને મહાભૌમ એનો પુત્ર થાય. / ભા૨૦ આ૦ ૭–૬૧૩.

અરુજ રાવણ પક્ષનો એ નામનો એક રાક્ષસ.

અરુણ પાંચમા રૈવત મનુના દશ પુત્રોમાંનો એક.

અરુણ (૨) કશ્યપ ઋષિથી વિનતાને પેટે અવતરેલો પુત્ર. ગરુડનો મોટો ભાઈ. વિનતાએ એનું ઈંડું પરિપકવ થવાના સમય પહેલાં ઉતાવળ કરીને ફોડવાથી એ પાંગળો જન્મ્યો હતો. અનૂરુ અને વિપાદ એવાં એનાં બીજાં નામો છે. એણે પોતાની માને શાપ દીધો હતો કે તેં મને અપૂર્ણ – સર્વાંગ ઉત્પન્ન થાય તે પૂર્વે – જન્મ આપ્યો માટે તારે શોકથનું દાસીપણું કરવું પડશે. માની પ્રાર્થના ઉપરથી એણે ઉશાપ આપ્યો હતો કે તારે બીજો પુત્ર થશે તે તારું દાસત્વ ફેડશે. પ્રસ્તુત કાળમાં એ સૂર્યનો રથ હાંકે છે, સૂર્યનો સારથિ છે. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૪૯ એની સ્ત્રીનું નામ શ્યેનીં; એને સંપાતિ અને જટાયુ નામના બે પુત્ર હતા.

અરુણ (૩) ગૌતમ ગોત્રોત્પન્ન એક ઋષિ. કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં એને અરુણિ પણ કહ્યો છે. એનો આરુણિ નામનો પુત્ર તે જ ઉદ્દાલક ઋષિને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

અરુણ (૪) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના પહેલા અનરણ્યના નામના રાજાના હર્યશ્વ નામના પુત્રથી દૃષદ્વતી નામની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર. એને નિબંધન અગર ત્રિબંધન નામનો પુત્ર હતો.

અરુણ (૫) વિપ્રચિત્ત નામના દાનવવંશમાં જન્મેલો એક દાનવ. એણે ત્રીસ વર્ષ સુધી ગાયત્રી પુરશ્ચરણ કરીને ઉગ્ર તપ કરીને બ્રહ્મદેવને આરાધ્યા હતા. બ્રહ્મદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને વર માગવાનું કહેતાં એણે હું અમર થાઉં એવું માગ્યું હતું. પરંતુ બ્રહ્મદેવ એમ થવું અપ્રાપ્ત છે કહેતાં એણે ફરી માગ્યું કે

અરુણ.

સ્ત્રી, પુરુષ. મને મૃત્યુ પ્ર વર પ્રદાન ક પોતાની અ કરવા માંડી, પોતે લઈ લી દેવ, ઋષિએ વિચાર કર વાણી થઈ વગર મરણ યોજના બર એમને જોઈ ન છતાં આ છે. તે ઉપર એમ કેમ ક છે. જે ગાય તું પણ ઉ પક્ષનો જ એને વિપરી દેવોની ઉપા એ અયોગ્ય ગાયત્રીનો તત્કાળ મરણ **અરુણ** (૬) (નકાસુર શ **અરુણ** (૭) મહારથી હ **અરુણ** (૮) હિમાલયનું **અરુણ** (૯) થનારા સપ્ **અરુણા** કૌ પ્રસ્થ નામન સપ્તપ્રવાહ નદીની આ પ

સ્ત્રી, પુરુષ. દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, એમાંથી કોઈ તરફથી મને મૃત્યુ પ્રાપ્ત ન થાઓ. જા એમ થશે, એવો વર પ્રદાન કરી બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન થયા. પછી એણે પોતાની અસુર મંડળી જમાવી ત્રૈલોક્યને પીડા કરવા માંડી, દિગ્પાળોને જીતી તેમનો અધિકાર પોતે લઈ લીધો. આમ થવાથી સર્વેને ત્રાસ થતાં દેવ, ઋષિઓ વગેરે આપસમાં હવે શું કરવું એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેટલામાં એકાએક આકાશવાણી થઈ કે આ દાનવ ગાયત્રીનો ત્યાગ કર્યા વગર મરણ પામશે નહિ. એ સાંભળી બધાએ એ યોજના બર લાવવાને બૃહસ્પતિ દાનવ પાસે ગયા. એમને જોઈને દાનવે કહ્યું કે હું આપના પક્ષનો ન છતાં આપ અહીં પધાર્યા એ આશ્ચર્યભરેલું છે. તે ઉપરથી બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે 'હે અરુણ, તું એમ કેમ કહે છે? તું પણ અમારા જ પક્ષનો છે. જે ગાયત્રીદેવીની અમે ઉપાસના કરીએ તેનો તું પણ ઉપાસક છે, માટે બરોબર તું પણ અમારા પક્ષનો જ છે.' મોહ વડે કરીને બૃહસ્પતિનું કહેવું એને વિપરીત ભાસ્યું. હું દેવનો વિરોધી છતાં દેવોની ઉપાસ્ય ગાયત્રીની મારે ઉપાસના કરવી એ અયોગ્ય છે, એવી કુબુદ્ધિ એનામાં ઉત્પન્ન થઈ. એણે ગાયત્રીની ઉપાસના ત્યજી દીધી; આથી ગાયત્રીનો એના ઉપર કોપ થયો અને આ દાનવ તત્કાળ મરણ પામ્યો. / દેવી ભા૦ દશમ૦ અ૦ ૧૩

અરુણ (૬) કૃષ્ણે મારેલો એ નામનો એક અસુર (નકાસુર શબ્દ જુઓ.)

અરુણ (૭) એ નામનો કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર. એ મહારથી હતો.

અરુણ (૮) કૈલાસ શિખરની પશ્ચિમે આવેલું હિમાલયનું એક શિખર.

અરુણ (૯) અગિયારમા ધર્મ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

અરુણા કૌરવ-પાંડવની યુદ્ધભૂમિ–કુરુક્ષેત્રમાં હિમપ્રસ્થ નામના સ્થળની પાસે વહેતી નદી. સરસ્વતીના સપ્તપ્રવાહ પૈકીનો ઓઘવતી નામનો પ્રવાહ આ નદીની આગળ જ વહે છે. / ભા૨૦ શૈલ્ય૦ અ૦ ૫. ૫

અરુણા (૨) લક્ષદ્વીપમાંની એ નામની એક નદી.

અરુણા (૩) પ્રધાને પેટે થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

અરુણાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અરુણિ બ્રહ્મમાનસ પુત્ર / ભાગ૦ ચતુ૦ અ૦ ૮.

અરુણિ (૨) ત્રીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અરુણ ઋષિનું બીજું નામ.

અરુણોદા મન્દાર પર્વત ઉપરનાં આમ્રફળોના રસની પાસેથી નીકળી પૂર્વ દિશામાં ઇલા–ખંડમાં વહે છે તે ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૧૬–૧૭.

અરુન્તુદ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૫; શ૦ ૫૪–૫૮.

અરુંધતી સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં થયેલા વસિષ્ઠ ઋષિની પત્ની. એ કર્દમ પ્રજાપતિ અને દેવહૂતીની નવ કન્યાઓમાંની એક હતી. (૧ કર્દમ શબ્દ જુઓ.)

અરુંધતી (૨) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના મૈત્રાવરુણિ વસિષ્ઠ ઋષિની સ્ત્રી. એનાં માતપિતાનાં નામ મળતાં નથી, પણ એ નારદની બહેન હતી એટલું જ જણાય છે. (૨ નારદ શબ્દ જુઓ.) વસિષ્ઠથી એને શક્તિઋષિ નામે પુત્ર થયો હતો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૦.

અરુંધતી (૩) પ્રજેચા દક્ષની કન્યા અને ધર્મઋષિની દશ સ્ત્રીઓમાંની એક. એનાં બીજાં નામ કકુભ અગર કકુભ એવાં છે. એના પુત્રનું નામ સંકટ અને પૌત્રનું નામ કીકટ હતું. / ભાગ૦ ષષ્ઠ. સ્કં૦ અ૦ ૬.

અરુંધતીવટ એ નામનું ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અરુપા કશ્યપ વડે પ્રધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

અર્ક સૂર્યનું એક નામ.

અર્ક (૨) સોમવંશી નહુષ કુલોત્પન્ન યયાતિના પુત્ર પુરુ રાજાના અજમીઢ કુલમાંના નીલ રાજાના વંશજ પુરુરાજાનો પુત્ર. એને ભર્મ્યાશ્વ અગર ભદ્રાશ્વ નામનો પુત્ર હતો.

અર્ક (૩) રામની સેવામાં એ નામનો એક વાનર. / વા૦ રામા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪.

અર્ક (૪) બળવાન અસુરવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭.

અર્ક (૫) આઠ વસુ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૬–૬–૧૧.

અર્કપર્ણ કશ્યપને મુનિ નામની ભાર્યાથી થયેલા દેવગંધર્વમાંનો એક. એનું બીજું નામ ત્રણપ હતું.

અર્ચિ વેનરાજાના મરણ પછી એના દેહનું મંથન કરવાથી નીકળેલા જોડકામાંની કન્યા. એ જ જોડકામાંના પુરુષ – પૃથુરાજાને જ પરણાવી હતી. (પૃથુ શબ્દ જુઓ.)

અર્ચિ (૨) કૃશાશ્વ ઋષિની બેમાંની પહેલી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ ધૂમ્રઋષિ.

અર્ચિર્માલી સીતાની શોધ સારુ પશ્ચિમમાં ગયેલા વાનરમાંનો એક / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૨.

અર્ચિષ્મતી બૃહસ્પતિની બીજી સ્ત્રી. શુભાની સાત કન્યાઓમાં ચોથી.

અર્ચિષ્મન એ નામના પિતર. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૭૫–૧૫.

અર્ચિષ્માન રામની સેનામાંનો એ નામનો એક વાનર.

અર્જુન (૧) શ્રી ભગવાનનું સ્વરૂપ / ભાગ૦ ૧૧–૧૬–૩૫.

અર્જુન (૨) પાંચમા રૈવત મનના દીકરાઓમાંનો એક.

અર્જુન (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના હૈહયકુળમાં જન્મેલા ધનક રાજાનો પૌત્ર અને કૃતવીર્ય રાજાનો પુત્ર. એનાં બીજાં નામ કાર્તવીર્ય અને સહસ્રાર્જુન (કાર્તવીર્ય શબ્દ જુઓ.)

અર્જુન (૪) સોમવંશી નહુષ કુળોત્પન્ન યયાતિના પુરુના અજમીઢ વંશમાં જન્મેલા જહ્નુરાજ કુળમાંના શંતનના પંડુ નામના પૌત્રને પૃથા અગર કુંતીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રમાંનો નાનો. એ દુર્વાસા ઋષિના મંત્ર પ્રભાવે કરીને ઇન્દ્રના અંશથી કુંતીના ગર્ભમાં પેદા થયો હતો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૮–૧૨૪.

યુધિષ્ઠિરાદિ પોતાના ચારે ભાઈઓ અને દુર્યોધનાદિ સોએ ભાઈઓની સાથે જ અર્જુને દ્રોણાચાર્ય પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી એ વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. આ વિદ્યામાં એ પરમ નિપુણ હતો. સઘળા શિષ્યો કરતાં દ્રોણાચાર્યનો એના ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. એક વખત સઘળા શિષ્યોની પરીક્ષા લીધી તે વખતે એ સર્વેમાં ઉત્તમ ઠર્યો હતો. બધા રાજકુંવરોનો અભ્યાસ પૂરો થતાં દ્રોણાચાર્યે ગુરુદક્ષિણામાં માગ્યું હતું કે 'દ્રુપદ રાજાને બાંધીને મારી પાસે આણો.' સઘળા દ્રુપદ રાજાને પકડવા પાંચાળ દેશમાં ગયા હતા. તેમાં અર્જુન પણ હતો. ત્યાં મોટો યુદ્ધ પ્રસંગ થયો પરંતુ દ્રુપદ રાજા મહાપરાક્રમી હોવાથી કોઈથી બંધાયો ન હતો. છેવટે અર્જુને મોખરે થઈને યુદ્ધ કરી એને જીતી પોતાના રથ સાથે બાંધીને દ્રોણાચાર્ય પાસે આણ્યો હતો. (દ્રોણાચાર્ય શબ્દ જુઓ.)

દિવસે દિવસે બધા રાજકુંવરો મોટા થયા એટલે કૌરવ પાંડવોમાં વારંવાર કલહ થવા માંડ્યો. આ જોઈ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને વારણાવત નગરીમાં જુદા રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રની જાણ બહાર વારણાવતમાં લાક્ષાગૃહ કરાવી તેમાં પાંડવોને રાખી તેમને બાળી મૂકવાનો યોજના દુર્યોધને કરી. આ વિચારની ખબર વિદુરને પડતાં એણે યુધિષ્ઠિરને ખબર૨ ભાષામાં બોલીને ચેતવ્યા હતા. વિદુરે લાક્ષાગૃહમાં આગ લગાડે ત્યારે પાંડવોથી સુરક્ષિત રીતે તેમાંથી નીકળી જવાય એવી સુરંગ તૈયાર કરાવી હતી. એ સુરંગનું મોં નદી કિનારે પાડ્યું હતું. એટલું જ નહિ પણ એમાંથી નીકળી નાસી જવાય તે માટે નદીમાં હોડી પણ તૈયાર રખાવી હતી. પાંડવો વારણાવત જઈ લાક્ષાગૃહમાં રહ્યા એટલે દુર્યોધને ગોડવણ પ્રમાણે લાક્ષાગૃહ સળગાવી મૂકતાં પાંડવો કુંતી સહવર્તમાન કુશળ ક્ષેમ સુરંગ વાટે નીકળી નાસી છૂટ્યા હતા. આ પ્રમાણે સુરંગમાંથી નીકળી બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને પાંડવો દ્રૌપદીનો સ્વયંવર હતો ત્યાં જતા હતા. તે વખતે અંગારપર્ણ નામનો એક ગંધર્વ મળ્યો. તમે મનુષ્ય હોઈ અત્યારે રાત્રિએ ક્યાં જાઓ છો વગેરે કહીને એણે પાંડવોને દમ ભરાવવા માંડ્યો. મને જવાબ દો નિકર મારી સાથે યુદ્ધ કરો એમ કહેતાં એનું અને અર્જુનનું જબરું યુદ્ધ થયું.

અર્જુને એનો પરાભવ કરવાથી એણે અર્જુન જોડે સખ્ય કર્યું. અર્જુને એને અગ્નેયાસ્ત્ર વિદ્યા શીખવી અને પોતે એની પાસેથી ચક્ષુષી ગંધવાસ્ત્ર વિદ્યા શીખ્યો (૨ અંગારપર્ણ શબ્દ જુઓ).

ત્યાંથી અર્જુન પોતાના બંધુ સહ વર્તમાન પાંચાલપુરમાં ગયો. દ્રૌપદીના સ્વયંવરના બ્રાહ્મણવેશે ગયેલા એણે મત્સ્યયંત્રનો વેધ કર્યો. દ્રૌપદીએ એને વરમાળા પહેરાવી. રાજાઓ છતાં એક બ્રાહ્મણ આવું પરાક્રમ કરી કન્યા લઈ જાય ધારી બીજા રાજાઓ ક્રોધે ભરાઈ સામા થયા. અર્જુને બાણથી અને ભીમે વૃક્ષ વડે સહુને હંફાવ્યા. પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી જીવતા નીકળી નાસી છૂટ્યા છે એ વાતની કૌરવોને ખબર નહોતી. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં કરેલા પરાક્રમથી એઓ છતા થઈ ગયા અને ધૃતરાષ્ટ્રને એ જાણ થતાં એણે સન્માનપૂર્વક એમને હસ્તિનાપુરમાં પાછા બોલાવ્યા. કૌરવોની સાથે વારેવારે કલહ થતો હતો તે જાણી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં વસાવ્યા. ત્યાં રહેતા હતા તેવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણે કલ્પાંત કરતાં આવીને જાહેર કર્યું કે એની સવાસો ગાયો ચોરાઈ છે. અર્જુન તેને મદદ કરવા તત્પર થયો અને પોતાનું ધનુષ્ય ચિત્રશાળામાં મૂકયું હતું ત્યાં લેવા ગયો. ત્યાં યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી એકાંતમાં હતાં. તે એની નજરે પડવાથી પાંચે ભાઈઓએ પોતપોતામાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું એને ભાન થયું. જે ભાઈનો વારો હોય તેના સિવાય બીજા કોઈએ દ્રૌપદીના અંતઃપુરમાં જવું નહિ. જો જાય અને દ્રૌપદીને કોઈપણ ભાઈના સમાગમમાં જુએ તો તેણે બાર વર્ષ વનવાસ અંગીકાર કરવો, એવા માહોમાંહે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. અર્જુન તે વખતે તો ધનુષ્ય લઈને ગયો અને બ્રાહ્મણની ગાયો પાછી આણી આપી, પણ પોતે વનવાસ જવા તત્પર થયો. યુધિષ્ઠિરે ઘણીએ ના કહી પણ અર્જુન કહે હું મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડું.

વનવાસ નીકળતાં પ્રથમ ગંગાદ્વારમાં ગયો. ત્યાંથી વળતાં ઉલૂપી નામની નાગકન્યાનો સમાગમ થયો. (ઉલૂપી શબ્દ જુઓ). ઉલૂપીને એનાથી ઇરાવાન્ પુત્ર થયો હતો. પછી અર્જુન બદરીકેદાર ગયો; હિરણ્યબંધુ નામનું તીર્થ કર્યું. પશ્ચિમમાં નૈમિષારણ્ય તપોવનનું વંદન કરી તેણે અંગ, વંગ આદિ દેશ જોયા, દક્ષિણમાં મહેન્દ્ર પર્વત જોયો. સમુદ્રતીરે મણિપુર નગરમાં કોઈ ચિત્રવાન નામે રાજા રાજ કરતો હતો. તેની ચિત્રાંગદા નામની કન્યાએ અર્જુનને સમુદ્રમાં સ્નાન કરતો જોયો અને એના પર મોહિત થઈ ગઈ. પિતાએ ચિત્રાંગદાને અર્જુન સાથે પરણાવી અને અર્જુન ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો. ચિત્રાંગદાને અર્જુનથી થયેલો પુત્ર બભ્રુવાહન. ચિત્રસેને બભ્રુવાહનને રાજ સોંપ્યું અને અર્જુન ત્યાંથી વિદાય લઈને નીકળ્યો. મણિપુરમાં રહેતો હતો તેવામાં ત્યાંથી દક્ષિણ કિનારે એક દિવસ ફરતો હતો ત્યાં એણે નારીતીર્થ નામે પાંચ તીર્થનો સમૂહ જોયો. એ પાંચ તીર્થ એકબીજાની પાસે પાસે હોઈ તેને એક જ નામ હતું. ત્યાં આગળ તદ્દન નિર્જન જોઈ અર્જુને તપાસ કરતાં ત્યાં આગળ એક ઋષિએ એને એ તીર્થમાં નહાવાનો પ્રતિબંધ કર્યો કેમકે એ તળાવોમાં એક મગરી રહેતી હતી. મના છતાં અર્જુન તેમાં નહાયો અને એણે પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.) તીર્થ ભયરહિત થયાં તેથી આનંદ પામતો મણિપુર ગયો. મણિપુરનો નીકળ્યો એ કામ્યકવનમાં આવ્યો. એ શિવનું અનુષ્ઠાન સ્થળ હોવાથી ત્યાં અર્જુન ધ્યાનસ્થ થઈને બેઠો હતો. શંકર ભગવાન ત્યાં પ્રકાશ થયા. અર્જુને શિવ સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં એનું પરાક્રમ દેખી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા અને એને કવચ અને કુંડળ આપ્યાં. અર્જુને રામેશ્વરનાં દર્શન કરી હનુમાનને મોંએથી રામચરિત્ર સાંભળ્યું. અર્જુને હસીને હનુમાનને પૂછ્યું કે રામચંદ્રનું સામર્થ્ય હતું તો એમણે બાણ વડે સેતુ કેમ ન બાંધ્યો? હનુમાન કહે બાણ તો ભાંગી જાય. અર્જુન કહે જો હું હોત તો બાણનો સેતુ બાંધત. હનુમાન કહે બાંધો જોઈએ. અર્જુને એક યોજન વિસ્તારનો સેતુ બાંધ્યો અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો સેતુ ભાંગે તો હું કાષ્ઠ ભક્ષણ કરું. હનુમાન

કહે જો હું ભાંગી શકું તો તારી ધ્વજા ઉપર રહીને તને રોજ આધીન રહું. પછી તો હનુમાને કૂદકો મારી સેતુ ભાંગી નાખ્યો. તેથી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લાકડાં એકઠાં કરીને અર્જુન બળી મરવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. બધી વાત સાંભળી હનુમાનને કૃષ્ણ કહે કે સાક્ષી કોણ છે? ફરીથી સેતુ રચાય અને ફરીથી તું ભાંગે તો ખરી વાત. અર્જુને ફરીથી સેતુ બાંધ્યો પણ એની નીચે કૃષ્ણે છાનું પોતાનું ચક્ર મૂકેલું એટલે હનુમાનથી તે સેતુ ભંગાયો નહિ. બ્રાહ્મણે હનુમાનને કહ્યું કે પ્રણ પ્રમાણે તું એમની ધ્વજા ઉપર રહી એને સહાય કરજે.

શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચીની યાત્રા કરીને પછી અર્જુન દ્વારકા ગયો. બળરામની ઇચ્છા પોતાની બહેન સુભદ્રા દુર્યોધનને આપવાની હતી; એ વાત કૃષ્ણને અરુચિકર હોવાથી તેમ જ અર્જુન પોતાનો પ્રીતિપાત્ર હોવાથી કૃષ્ણની સલ્લાદીથી એણે સુભદ્રાનું હરણ કર્યું. સુભદ્રાની જોડે એનું લગ્ન થવા કાળે એનો વનવાસનો સમય પણ પૂરો થયો એટલે સુભદ્રા સહવર્ત્તમાન અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો. સુભદ્રાને દ્રૌપદીએ બહેન કરી માની. થોડે કાળે એને સુભદ્રાથી અભિમન્યુ અને પછી ત્રણચાર વર્ષે દ્રૌપદીથી શ્રુતકર્મા નામે પુત્ર થયો.

ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા પછી એક સમય ગ્રીષ્મઋતુમાં અર્જુન, કૃષ્ણ, સુભદ્રા, દ્રૌપદી અને બીજા સાથે તંબુમાં રહ્યાં હતાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ખાંડવવન બાળી ખાવાની આજ્ઞા લેવા અગ્નિ પોતે એની પાસે આવ્યો. આ પ્રસંગ વડે અર્જુનને ગાંડીવ ધનુષ્ય અને દિવ્ય રથની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. (અગ્નિ શબ્દ જુઓ.) આ વખતે એણે કૃષ્ણની સહાયતાથી મયાસુરનું રક્ષણ કર્યું હતું. ઇંદ્રાદિ દેવો યુદ્ધ કરવા આવેલા તેમનો પરાભવ કર્યો હતો. પરંતુ ઇંદ્ર વગેરે એના પરાક્રમથી સંતોષ પામી એને વર પ્રદાન કરીને સ્વલોકમાં પધાર્યા / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૪–૨૩૪.

અર્જુને કરેલો ઉપકાર સ્મરીને કૃષ્ણની સૂચનાથી મયાસુરે પાંડવો માટે એક સભામંડપ બાંધ્યો. યુધિષ્ઠિરની ઇચ્છા રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની થઈ પરંતુ તેમાં દ્રવ્ય જોઈએ માટે એમણે પોતાના ચાર ભાઈઓને ચારે દિશાએ જઈ જીત કરી દ્રવ્ય લાવવાની આજ્ઞા કરી.

અર્જુન ઉત્તર દિશા તરફ વિજયયાત્રા કરવા ગયો હતો. એ ઇંદ્રપ્રસ્થથી નીકળી પ્રથમ કુરુદેશને સીમાડે આવેલા કુલિંદ નામના દેશ પર ગયો, અને ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે ઉત્તરઆનર્ત, કાલકૂટ, અપરઉત્તરકુલિંદ અને સુમંડળ દેશ એણે જીત્યા. ત્યાંથી અગાડી શાકલદ્વીપના પ્રતિવિંધ્ય નામના રાજા સાથે એને જબરું યુદ્ધ થયું. એ રાજાને જીતી એને વિજયયાત્રામાં જોડે લીધો. પ્રાગ્જ્યોતિષપુરીના ભગદત્ત રાજા પાસે અર્જુન ગયો. આ પુરી તે પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશની રાજધાની હોવી જોઈએ. આ દેશ મૂળે જ્યોતિષ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. એ કુરુદેશની ઉત્તરે તો ખરો પણ સહજ પૂર્વ તરફ હોવાથી એનું નામ પ્રાગ્જ્યોતિષ એવું પડ્યું હતું. આ દેશ જો કે ચીનદેશ, અને કિરાત દેશથી જુદો છે, છતાં તેમના આશ્રયે કરીને બહુ બળાઢ્ય હતો. ભગદત્તો અર્જુન સામે કશું ચાલતું નથી એ જોઈને અર્જુનને કાંઈ નમ્રતાથી પોતે ઇંદ્રનો મિત્ર છે એમ જણાવ્યું. અર્જુને પણ એમ હોય તો હું તને આજ્ઞા કરતો નથી, પણ તું પ્રીતિપૂર્વક યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞ સારુ કાંઈ કરભાગ આપ એમ કહ્યું. આમ વિનયપૂર્વક ભગદત્તની પાસેથી કર લીધો./ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૬.

આવી રીતે ભગદત્ત રાજાને જીતીને અને એણે પ્રીતિપૂર્વક યજ્ઞ સારુ કર આપ્યો તે સાભાર લઈ અર્જુન પાછો ઉત્તર તરફ આવ્યો. વાટમાં એણે અંતર્ગિરિ, બહિર્ગિરિ અને ઉપગિરિ દેશો જીત્યા. ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી કરભાગ લઈ તેમને પણ પ્રીતિપૂર્વક પોતાની જોડે લઈ, ઉલૂક દેશના બૃહત્ નામના રાજા ઉપર ચઢ્યો. અર્જુન આવ્યો જાણતાં જ એ પર્વતવાસી રાજા યુદ્ધ કરવા આવ્યો. પણ પોતાનું યુદ્ધમાં ચાલતું નથી તે જોઈ એણે કરભાગ

આપ્યો. તેને જોડે લઈને અર્જુને સેનાબિંદુ નામના રાજાને જીત્યો. એણે વળી મોદાપુરના વામદેવ અને સુદામાને પણ જીત્યા. અગાડી જતાં અપરઉત્તરકુલૂક, પૂંચગણદેશ, અને દેવપ્રસ્થના સેનાબિંદુ રાજાને જીત્યો. આ સેનાબિંદુ તે પ્રથમ જણાવેલા એ નામના રાજાથી જુદો. એને પણ પોતાની સાથે લઈને અર્જુને પૌરવેશ્વર વિશ્વગશ્વ, પર્વતવાસી દસ્યુ રાજા અને ઉત્સવ સંકેતવાળા સમગણોને જીતી તેમની પાસેથી કરભાગ લીધો. કાશ્મીર, દશ માંડલિકો સહિત લોહિતદેશ, ત્રિગર્તદેશ, દાર્વાભીકદન દેશ, એ બધાના રાજાઓ પાસેથી કરભાગ લીધો. ત્યાંથી વધી અભિસાર દેશની રાજધાની અભિસારીપુરીના ચિત્રસેન રાજાને જીત્યો. ઉરગાપુરીના રોચમાન રાજાને પણ જીતી લેની પાસેથી કરભાગ લીધો. ત્યાંથી અગાડી જતાં એણે સિંહપુરના ચિત્રાયુધ રાજાને તેમ જ ઉત્તરસુહ્મ અને ઉત્તરચોલ એ દેશ જીત્યા. તેની આગળ સહાયાર બાહ્લિક રાજાને વશ કરી, કાંબોજ દેશ સહિત દરદ દેશના રહેવાસીઓને જીત્યા. એણે ઈશાનકોણમાં આવેલ દસ્યુ રાજાઓને પણ જીત્યા. તે પછી લોહદેશવાસી, પરમકાંબોજ જીતીને અર્જુન ઉત્તરમાં ઋષિક રાજ તરફ ગયો. ઋષિકદેશ હાલ રશિયા નામે પ્રસિદ્ધ છે એ જ. અહીં અર્જુન અને ઋષિક રાજા વચ્ચે ઘણું ભયંકર યુદ્ધ થયું, પરંતુ તેને હરાવીને તેની પાસેથી પોપટના પેટના રંગના અને મયૂર જેવા આઠ ઘોડા કર તરીકે લીધા. આ અશ્વો ઘણી જ ત્વરિત ગતિવાળા હતા. અહીંથી હિમવાન્ પર્વત અને એના ઉપરના દેશ જીતી શ્વેતપર્વત નામના તેના શિખર પર ચઢ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે મુખ્ય હિમાલય પર્વત ઋષિક (રશિયા) દેશની ઉત્તરે દૂર છે. અને તે કાળમાં ત્યાં જવાનો જળમાર્ગ નહોતો / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

શ્વેતપર્વતનું અતિક્રમણ કરીને અર્જુન કિંપુરુષ વર્ષના દેશોમાં ગયો. આ દેશનું રક્ષણ દ્રુમપુત્રો કરતા હતા. એમને જીતીને તે હાટક દેશમાં ગયો. એ દેશનું રક્ષણ ગુહ્યકો કરતા હતા. અર્જુને તેમની પાસેથી સામ ઉપાયો કરીને કરભાગ લીધો. એણે માનસરોવર અને ઋષિકુલ્યા નદીનાં દર્શન કર્યાં. એ પ્રદેશમાં ગંધર્વોથી રક્ષાયેલા દેશો જીતીને તેમની પાસેથી તેતરપક્ષી જેવા વિચિત્ર રંગના મંડુક કહેવાતા ઘોડા કરભાગ તરીકે લીધા. પછી ઉત્તરે આવેલા હરિવર્ષ દેશમાં તે આવી પહોંચ્યો. એ દેશ પર હુમલો કરી જીતવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં મોટા શરીરવાળા અને ઘણા બળવાન એવા દ્વારપાળો દીઠા.

દ્વારપાળો સાથે પરસ્પર સંવાદ થયા પછી એ લોકોએ કર આપ્યો હતો. તે લીધા બાદ અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ પાછો આવ્યો. આણેલો કરભાગ, દ્રવ્ય, ધાતુઓ વગેરે બધું યુધિષ્ઠિરને અર્પણ કરી પોતે પોતાને મંદિરે ગયો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૮

રાજસૂયયજ્ઞ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો ત્યારે દુર્યોધન અદેખાઈથી બળી ગયો. પાંડવોનું ઐશ્વર્ય એનાથી સહન થઈ શકયું નહિ. કોઈ પણ રીતે એમનું દ્રવ્ય હરણ કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂગટું રમીને તેમાં પ્રપંચ કરીને પાંડવોની સઘળી સંપત્તિ તેણે હરી લીધી. છેવટે જે હારે તે તેર વર્ષ વનવાસ ભોગવે એવું પણ પરણ્યું. પાંડવો એમાં પણ હારવાથી તેમને વનવાસ જવું પડ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨

પાંડવો દ્વૈતવનના કામ્યક વનમાં ગયા. પોતાને દિવ્યાસ્ત્ર મળે એ હેતુથી અર્જુન હિમાલય ઉપર તપ કરવા ગયો. મહાદેવના ઉગ્ર તપને અંતે શંકર એના બળની પરીક્ષા કરવાને અને એને વર આપવાને એની આગળ કિરાત ભિલના રૂપે પ્રત્યક્ષ થયા. શિવે મૂક નામના દૈત્યને એનું તપ ભંગ કરવા મોકલ્યો હતો, તેને અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્ય વડે મારીને ઉડાવ્યો. શિવે આવીને તકરાર મચાવી કે મારા વનના ભૂંડને તેં કેમ માર્યો? પછી બંનેની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અર્જુને ઘણાં બાણ માર્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, એટલે શિવને ગાંડીવના દંડથી મારવા માંડ્યા. શંકર મોં ઉઘાડી ગાંડીવને ગળી ગયા! પછી મલ્લયુદ્ધ થયું તેમાં અર્જુન મૂર્ચ્છિત થઈને પડ્યો. શિવે એને સાવધ કરી

સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું. અર્જુને એમનું સ્તવન કર્યું. શિવે પ્રસન્ન થઈને એને પાશુપત બ્રહ્મશિર એ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું અને વિજય થાઓ એવો આશીર્વાદ આપ્યો. એ જ વખતે યમ, વરુણ, કુબેરાદિએ પણ પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર આપ્યાં. ઇંદ્ર પણ ત્યાં આવ્યો હતો. એણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે હું રથ મોકલું તેમાં બેસીને અમરાવતી આવજો. અર્જુન ત્યાં ગયો ત્યારે ઇંદ્રે એનો ઘણો સત્કાર કર્યો. પોતાના આસન જોડે બેસાડ્યો અને પાંચ વર્ષ સુધી પરોણો રાખ્યો. એ દરમ્યાન એણે સ્વર્ગની રચના જોઈ; અને એ બીજી અસ્ત્રશસ્ત્રની વિદ્યા, ગાયન, વાદન અને નૃત્યકળા શીખ્યો. એક વેળા અર્જુનનું રૂપ જોઈ ઉર્વશીનું હૃદય પ્રેમથી વીંધાયું. તે જોઈ ઇન્દ્રે એને આજ્ઞા કરી કે તું જઈને અર્જુનને આનંદ પમાડ. પણ જ્યારે ઉર્વશી અર્જુનને ઉતારે એવી ભાવનાથી ગઈ, ત્યારે એને જોઈને અર્જુને 'આવો માતા' એ બોલથી એને સંબોધી. આ ઉપરથી ઉર્વશીએ એને શાપ દીધો કે તું નપુંસક થઈશ, અને સ્ત્રીઓમાં વાસ કરીશ, ઇંદ્ર અર્જુનની સત્યનિષ્ઠાથી ખુશી થયો. જ્યારે એણે જાણ્યું કે અર્જુનને શાપ થયો છે, ત્યારે એણે શાપની અવધિ ઓછી કરીને એક વર્ષની કરી; અને કહ્યું કે ફિકર ન કરશો. એ શાપ તમને તમારે એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ કરતી વેળા ઉપયોગી થઈ પડશે. (ઇંદ્રકીલ શબ્દ જુઓ.)

પછી ઇંદ્રે એને ગંધમાદન પર્વતની પાસે પહોંચતો કર્યો, કારણ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં પાંડવો તે સમયે ત્યાં આવ્યા હતા. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૬૪. પછી અર્જુને નિવાતકવચ, કાલકેય અને હિરણ્યપુરવાસી એ ત્રણ અસુરો જેઓ ઇંદ્રના શત્રુઓ હતા તેમને માર્યા. (નિવાતકવચ, અને ૨ કાલકેય શબ્દો જુઓ.)

વનવાસ પૂરો થતાં અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ આવી પહોંચ્યું. પાંડવો વિરાટને ત્યાં છૂપા રહેવાને ગયા. ત્યાં અર્જુને પોતાનું નામ બૃહન્નટા એવું ધારણ કર્યું હતું. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૧. એ નટ રૂપે વિરાટરાજપુત્રી ઉત્તરાને નૃત્ય, ગાયન શીખવવા રહ્યો હતો. એ વાસ દરમ્યાન એક સમયે વિરાટ રાજા સુશર્મ્ય તરફ ગોગ્રહણ માટે સવારીએ ગયો હતો તે વખત લાગ જોઈ દુર્યોધને વિરાટ નગર આવી ત્યાંની ગાયો હરી લીધી. અર્જુન વિરાટપુત્ર ઉત્તરને તૈયાર કરી તેનો સારથિ થઈ, ગાયો પાછી વાળવા ચઢ્યો. વિરાટ નગર બહાર શમીવૃક્ષ ઉપર પાંડવોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકેલાં હતાં, ત્યાંથી ગાંડીવ લઈને પોતે યુદ્ધ કરીને દુર્યોધનને હરાવ્યો અને ગાયો પાછી વાળી (બૃહન્નટા શબ્દ જુઓ.)

અજ્ઞાતવાસની અવધિ પૂરી થતાં પાંડવો છતા થયા. પાંડવો જેવી મહાન વ્યક્તિઓ મારે ત્યાં દાસત્વ કરીને રહી જાણી વિરાટને બહુ ખેદ થયો. એણે અર્જુનને પોતાની કન્યા ઉત્તરા લગ્નમાં ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરી, પણ અર્જુને કહ્યું કે મેં એને પુત્રી લેખી નૃત્ય-ગાયન શીખવ્યું છે, માટે મારાથી વરાય નહિ. પછી એ વિરાટકન્યા ઉત્તરાને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુને વરાવી. / ભા૦ વિરાટ૦ અ૦ ૭૧–૭૨.

પછી યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને દુર્યોધન પાસે સામ કરવા મોકલ્યા. તે વેળા કૃષ્ણે બધા ભાઈઓના વિચાર પૂછી જોતાં અર્જુને કહ્યું હતું કે યુધિષ્ઠિર કહે તેમ કરજો. પણ બને ત્યાં સુધી યુદ્ધ પ્રસંગ આણવો એ મારો મત છે. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૭૮.

સામ પ્રકારથી કાંઈ ફળ પ્રાપ્તિ ન થતાં યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો. યુદ્ધના આરંભમાં જ સ્વજનોને મારવા એ મોટો અધર્મ છે અને ક્ષત્રિયવટ તજી હું તો ભિક્ષાવૃત્તિ જે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે તે અંગીકાર કરું, એવો અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થયો. એણે પોતાનું ગાંડીવ ભોંય પર મૂકી દીધું અને ગળગળો થઈ ગયો. એ કાળે કૃષ્ણે એને ગીતાનો ઉપદેશ કરી, મોહ તજાવી, ક્ષાત્રધર્મને અવલંબી યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો હતો / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૨૫–૪૨. ભીષ્મની સાથે લડતાં એણે શિખંડીને નિમિત્ત માત્ર ઊભો કરીને ભીષ્મને રણભૂમિ પર પાડ્યા. ભીષ્મની પછી દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધ સારુ આવતાં એણે એમને પણ પાડ્યા હોત, પણ એટલામાં દુર્યોધને અર્જુનને સંશપ્તક તરફ યુદ્ધમાં રોક્યો. દ્રોણાચાર્યે રચેલા ચક્રવ્યૂહનો ભેદ કરવા એનો પરમ પરાક્રમી પુત્ર અભિમન્યુ ગયેલો. ભીમ વગેરે એની સહાયને સારુ ગયેલા. એને મળી ન શકે તેટલા માટે જયદ્રથે પોતાની સેના ભીમ વગેરેના મોર્ચામાં આડી આણવાથી અને મોટા મોટા મહારથીઓ તૂટી પડવાથી અભિમન્યુ મરાયો. આ વાત જાણતાં અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આવતી કાલે જયદ્રથને મારીશ. ન મારું તો અગ્નિભક્ષણ કરીશ. અર્જુન પોતાને જરૂર મારશે એવા ભયથી જયદ્રથ આખો દિવસ સંતાઈ રહ્યો. થોડોક દિવસ રહ્યો એટલે કૃષ્ણે સાંજ પડી હોય એમ જણાય એવી માયા કરી. પ્રતિજ્ઞાનો અવધિ પૂરો થયો માટે હવે અર્જુન મને મારશે નહિ માની જયદ્રથ બહાર નીકળ્યો. અહીં અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા બળી મરવાની તૈયારી કરી હતી તે જોવા બીજાઓ સાથે જયદ્રથ પણ આવ્યો હતો. અર્જુને બાણવૃષ્ટિ કરી સહુને ગભરાવી મૂક્યાને જયદ્રથને એક બાણ માર્યું કે તરત જ સૂર્ય પાછો દેખાયો. કેટલાક ગ્રંથમાં એમ છે કે જયદ્રથ બહાર નીકળે તે માટે કૃષ્ણે પોતાના સુદર્શન વડે સૂર્યને ઢાંકી દીધો. સંધ્યા થઈ એમ જણાયાથી અર્જુને પોતાનાં શસ્ત્ર મૂકી દઈ અગ્નિકુંડની તૈયારી કરી, સ્નાન કરી કૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. કૃષ્ણે સલાહ આપી કે ધનુષ્ય બાણ લઈને અગ્નિકુંડની પ્રદક્ષિણા કરો. અર્જુન એમ કરતો હતો તે વખતે પોતાનું સુદર્શન ખસેડી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે જો આ સૂર્ય અને જે પેલો જયદ્રથ. અર્જુને તેને લક્ષીને બાણ મારી જયદ્રથનું શિર ઉડાવ્યું. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

દ્રૌપદ્યુમ્નને હાથે દ્રોણાચાર્ય મરણ પામ્યા એટલે કર્ણનો યુદ્ધનો વારો આવ્યો. અર્જુને એની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરીને એને માર્યો. (કર્ણ શબ્દ જુઓ.) રાત્રે તંબુમાં સૂતેલાં બાળકો અને વીરોને માર્યા તે બદલ અર્જુને અશ્વત્થામાનો મસ્તકમણિ કાપી લઈ એને બ્રાહ્મણ અને ગુરુપુત્ર જાણીને જીવતો મૂક્યો હતો. (અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ)

સઘળા કૌરવોનો નાશ થયો. તેમનાં શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા પૂરી થયા પછી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ ગોત્રહત્યાનું મને લાગેલું પાપ કેમ છૂટશે ધારી યુધિષ્ઠિરને ઘણો જ શોક થયો. કૃષ્ણે એમને ઘણું સમજાવ્યા પરંતુ તેમના મનની શાંતિ ન થતી જોઈને તેઓ તેમને બંધુ સહવર્ત્તમાન ભીષ્મ પાસે લઈ ગયા. ભીષ્મ ઇચ્છામરણી હોવાથી ઉત્તરાયન થયા બાદ મરવું ધારીને બાણશય્યા પર સૂતા હતા. ભીષ્મે તેમને ઘણે પ્રકારે નીતિ સમજાવી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા કરીને યુધિષ્ઠિરના મનનું સમાધાન કર્યું હતું. એક વખતે ભીષ્મના મુખેથી નીતિનું શ્રવણ કરીને યુધિષ્ઠિર બંધુ સહિત હસ્તિનાપુર આવતાં રસ્તામાં સૂર્યાસ્ત કાળ પાસે આવતો જાણી પાસે જ દૃષદ્વતીનો રમ્ય કિનારો જોઈ કૃષ્ણ અને અર્જુન સહિત ત્યાં જ સંધ્યાવંદન સારુ થોભ્યા અને નિત્ય પૂરું થયા બાદ હસ્તિનાપુરમાં પેઠા હતા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે અર્જુન, તેના બંધુઓ અને કૃષ્ણ સમયે સમયે સંધ્યોપાસના કરવામાં કેવા તત્પર હતા. અર્જુન પણ નિત્ય કર્મ કરતો અને ગમે તેવો પ્રસંગ હોય તો પણ ઈશ્વરોપાસના પણ કરતો. કર્ણનું અને એનું યુદ્ધ થતું હતું ત્યારે એક દિવસ સૂર્ય આથમવાની વેળા આવી પહોંચી જણાતાં તેમણે સેનાને લઢતી રોકી પોતપોતાના તંબુ ઉપર ગયા. ત્યાં એણે અને કૃષ્ણે પોતપોતાનાં નિત્ય કર્મ કર્યા બાદ નિદ્રા લીધી. બીજે દિવસે સવારે પણ એ જ પ્રમાણે નિત્ય કરીને પછી યુદ્ધે ચઢ્યા. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૩૦

થોડા સમય બાદ ઉત્તરાયન થતાં ભીષ્મે દેહત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞદીક્ષા લીધી. તેમણે શ્યામકર્ણ ઘોડાને પૃથ્વી પર છૂટો મૂક્યો. એ ઘોડાના રક્ષણ સારુ પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, સાત્યકિ, કૃતવર્મા, મેઘવર્ણ, વૃષકેતુ, યૌવનાશ્વ, અનુશાલ્વ ઇત્યાદિ વીરોને સાથે લઈને અર્જુન ગયો હતો.

પ્રથમ હસ્તિનાપુરની દક્ષિણે આવેલી માહિષ્મતી નગરીના નીલધ્વજ રાજાએ ઘોડાને બાંધવાથી તેની સાથે યુદ્ધમાં હાર ખાઈને નીલધ્વજ રાજા અર્જુનની સાથે સામેલ થયો. / જૈમિનિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૧૫. ત્યાંથી નીકળીને માર્ગમાં ઉદ્દાલક ઋષિના આશ્રમ પાસે એક શિલાની સાથે અશ્વ ચોંટી ગયો. અર્જુન ભયભીત થઈ એ વનમાં રહેનારા એક સૌભરી નામના ઋષિને શરણ ગયો. સૌભરી ઋષિએ એને ઉદ્દાલકની કથા સંભળાવી. અર્જુનના હસ્તસ્પર્શથી ઘોડો તરત છૂટો થઈ ગયો અને શલ્યા સ્ત્રી રૂપે થઈ ગઈ. આ સ્ત્રી તે ઉદ્દાલક ઋષિની સ્ત્રી ચંડી હતી. (૨ ઉદ્દાલક શબ્દ જુઓ) ત્યાંથી નીકળીને ઘોડો હંસધ્વરાજાની ચંપકા નગરીમાં ગયો. એ રાજાને અર્જુન જોડે મૈત્રી થવાથી તે અર્જુનની જોડે ઘોડાના રક્ષણાર્થે સામેલ થયો. (હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.) હંસધ્વજ રાજાના પુત્ર સુધન્વાએ અર્જુનને મૂર્છા પમાડી. અર્જુને કૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં એઓ ત્યાં આવ્યા અને અર્જુનના સારથિ થયા. અર્જુનના રથને સુધન્વાએ આકાશમાં ઉડાડ્યો, પણ અર્જુને સુધન્વા અને એના ભાઈ સુરથનો શિરચ્છેદ કર્યો. પછી હંસધ્વજ સાથે સલાહ થઈ. કૃષ્ણ પાછા હસ્તિનાપુર ગયા અને અર્જુન અશ્વ સાથે આગળ ગયો. જતાં જતાં અશ્વ સ્ત્રીરાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંની રાણી પ્રમીલાએ ઘોડો બાંધ્યો. અર્જુને સ્ત્રીઓના સૈન્ય પર બાણ મારવા માંડ્યાં પણ એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે યુદ્ધ ન કરતાં રાણી સાથે લગ્ન કર. એથી અર્જુન પ્રમીલા સાથે પરણ્યો અને એને હસ્તિનાપુર મોકલી દીધી. (પ્રમીલા શબ્દ જુઓ) પછી એક ભીષણ નામના અસુરને મારી એના નગરમાંથી અસંખ્ય દ્રવ્ય લીધું. ભીષણને ત્યાં જતાં એને કર્ણ પ્રાવરણ ઈ૦ લોકોનો દેશ ઓળંગવો પડ્યો હતો. (ભીષણ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી અગાડી બભ્રુવાહનના મણિપુરમાં ગયો. પોતાની માતાના કહેવાથી બભ્રુવાહન પોતાના પિતાને શરણ આવ્યો; પણ અર્જુને તેને લાત મારીને કહ્યું કે અર્જુનનો પુત્ર હોય તો ઘોડો બાંધ્યા પછી યુદ્ધ કર્યા વગર શરણ આવે જ નહિ. આથી ક્રોધે ભરાઈ એણે યુદ્ધ કર્યું અને અર્જુન અને વૃષકેતુ બંનેનાં માથાં ઉડાડ્યાં. આ વાત ચિત્રાંગદા અને ઉલૂપી જે બન્ને સાથે રહેતી હતી તેમના જાણવામાં આવવાથી તેમણે બભ્રુવાહનને બહુ ધિક્કાર કર્યો. પછી ઉલૂપીના પિતા શેષ પાસેથી બભ્રુવાહન સંજીવકમણિ લઈ આવ્યો જેના સ્પર્શથી બન્ને સજીવન થયા અને બધું સૈન્ય પણ પાછું ઊઠ્યું. (બભ્રુવાહન શબ્દ જુઓ) અર્જુને બંને સ્ત્રીઓને હસ્તીનાપુર મોકલી દીધી. પોતે બભ્રુવાહનને સાથે લઈ ઘોડાની પાછળ અગાડી ગયો. તે પછી મયૂરધ્વજ અને એનો પુત્ર તામ્રધ્વજનો ભેટો થતાં કૃષ્ણે એના સત્યની પરીક્ષા કરી. (મયૂરધ્વજ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી અગાડી વીરવર્માની સારસ્વતપુરીમાં યુદ્ધ થયું (વીરવર્મા શબ્દ જુઓ). તેમાં તે હાર્યો પણ કૃષ્ણ ત્યાં આવી પહોંચતાં તેમણે બન્નેનું સમાધાન કર્યું. ત્યાંથી અગાડી ઘોડો ચંદ્રહાસ રાજાના નગર કુંતલપુરમાં ગયો. (ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ) ચંદ્રહાસ કૃષ્ણનો ભક્ત હતો તેથી સૈન્ય સહિત શરણ થયો. પછી ત્યાંથી ઘોડો પાછો ફરી ઉત્તર દિશા તરફ ગયો. ત્યાં અકૃતાલ્રવ્ય ઋષિનાં અર્જુનને દર્શન થયાં. (અકૃતાલ્રવ્ય શબ્દ જુઓ) ત્યાર પછી વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે જાણીને અર્જુન સિંધુ દેશની રાજધાનીમાં ઘોડાને લઈને આવ્યો અને ત્યાંથી દુર્યોધનની બહેન દુઃશીલા અને તેનો પુત્ર શરણ આવ્યો. તેમને જોડે લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યો. પોતે આણેલું અસંખ્ય દ્રવ્ય અને રાજાઓ સહિત યુધિષ્ઠિરને મળી અશ્વમેધ પૂરો કરાવ્યો.

અર્જુનને યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણના સમાચાર પૂછવા દ્વારકા મોકલ્યો હતો. એ ત્યાં સાત મહિના રહ્યો હતો. તેવામાં પ્રભાસમાં જાદવાસ્થળી થઈ હતી, ને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા હતા. કૃષ્ણે સ્વધામ જતાં પોતાના સારથિ દારુક સાથે અર્જુનને સંદેશો કહાવ્યો હતો કે તેણે ઉગ્રસેન, વસુદેવ તથા સર્વ વિધવાઓને તેમ જ દ્રવ્યાદિ સઘળી સમૃદ્ધિ લઈને હસ્તિનાપુર જવું. કૃષ્ણના સ્વધામ ગયાના સમાચાર

સાંભળીને અર્જુનને જે શોક થયો તે વર્ણવાય નહિ એવો છે. પરંતુ એણે ઘણું જ ધૈર્ય ધારણ કરીને દ્વારકા તરફ ગમન કર્યું અને કૃષ્ણની વિધવાઓ અને વજ્ર નામના તેમના પ્રપૌત્રને જોડે લઈને હસ્તિનાપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં કાબાઓએ સહુને લૂંટી લીધાં. અર્જુને ઘણાં બાણ માર્યાં પણ અસર ન થતાં એને ભાન થયું કે કૃષ્ણની સાથે મારું તેજ પણ ગયું. હસ્તિનાપુર આવતાં બધાંએ કૃષ્ણના સમાચાર પૂછતાં તેનાથી રડી જવાયું. તેથી બધાંએ જાણ્યું કે કૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યા. પછી એણે ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીએ વજ્રને અને હસ્તિનાપુરની ગાદીએ પરીક્ષિતને બેસાડ્યા અને પોતે યુધિષ્ઠિરાદિ બંધુના સમાગમમાં નિજધામ ગયો. / ભાર૦ સ્વર્ગા૦ અ૦ ૨.

અર્જુનની કાંતિ શ્યામવર્ણી હોઈ એની આકૃતિ ગજરાજ જેવી દીર્ઘ હતી. એના ખભા ઉચ્ચ અને છાતી પહોળી અને નેત્ર કમળ જેવાં હતાં./ભાર૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨૫, શ્લો૦ ૭ / એને દ્રૌપદીથી શ્રુતકીર્ત્તિ, ઉલૂપીથી ઇરાવાન્, ચિત્રાંગદાથી બભ્રુવાહન, અને સુભદ્રાથી અભિમન્યુ એમ ચાર પુત્ર હતા. એના ગુણ ઉત્તમ હોઈ એનાં જુદાં જુદાં દશ નામ પડ્યાં હતાં. એને પૂર્વા અને ઉત્તરા ફાલ્ગુની એ બેની સંધિમાં જન્મ્યો હતો તેથી ફાલ્ગુન, ઇંદ્રાદ્દિક દેવગણને જીત્યા માટે જિષ્ણુ, ઇંદ્રે મુકુટ આપ્યો હતો માટે કિરિટી, યુદ્ધમાં ભયંકર દેખાતો માટે બીભત્સ, એના રથના ઘોડા ધોળા હતા માટે શ્વેતવાહન, બન્ને હાથે બાણ મારી શકતો માટે સવ્યસાચી, સર્વદા જીત મેળવતો માટે વિજય, બાળપણમાં મટોડીનાં ગાય–ગોવાળ કરી રમતો માટે કૃષ્ણ, રાજાઓને જીતીને ધન મેળવ્યું હતું માટે ધનંજય અને નિદ્રા જીતી હતી માટે ગુડાકેશ એવાં એવાં નામ હતાં. એના બેસવાના રથનું નામ વિજય; એની ધ્વજા ઉપર સજીવ કપિ રહેતો; એના રથને ચાર અશ્વ જોડાતા; યુદ્ધ સમયે કૃષ્ણ સ્વતઃ એના સારથિ થતા. અભિમન્યુને ધનુર્વેદની શિક્ષા એણે જ આપી હતી. એ સિવાય સાત્યકિ અને પ્રદ્યુમ્ન એ બન્ને ધનુર્વેદ એની જ પાસે ભણ્યા હતા. / ભાર૦ મૌસ૦ અ૦ ૬, શ્લો૦ ૬–૮

અર્જુન (૫) કૃષ્ણ બલરામનો એક મિત્ર. ગોકુળનો ગોપ. / ભાગ૦ દશ૦ અ૦ ૨૨, શ્લો૦ ૩૧

અર્જુનક એ નામનો એક શિકારી. એ એક ગૌતમી નામની વૃદ્ધ બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હતો. સર્પદંશને લીધે એ મરણ પામ્યો હતો. ગૌતમી આથી ઘણો જ શોક કરતી હતી તેથી લોકોએ એ સર્પને પકડીને એની પાસે આણ્યો અને ગૌતમીને પૂછ્યું કે એને કેવી રીતે મારીએ? ત્યારે એણે કહ્યું હતું કે પ્રાણી સંપૂર્ણ કર્માધીન છે, તેથી પરતંત્ર છે. માટે એ સર્પને છોડી દો. મારો પુત્ર એના પોતાના જ કર્મે મરણ પામ્યો છે. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧

અર્જુનતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

અર્જુનપાલ સોમવંશી વસુદેવના નાનાભાઈ શમીકને સુદામિનીને પેટે થયેલા બેમાંનો એક પુત્ર.

અર્ધનારી નર અને નારી શક્તિસૂચક અરધું પુરુષ અને અરધું નારી જેવું શિવનું સ્વરૂપ. આ સ્વરૂપ સંબંધે ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. શિવનાં આવાં શક્તિસૂચકરૂપ બીજાં નામો પણ છે. જેવાં કે અર્ધનારીશ્વર, અર્ધનારીશ, પરાડ્ગદ. / ડાઉસન ૨૧.

અર્થ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં થયેલા ધર્મઋષિને તેમની બુદ્ધિ નામની ભાર્યાને પેટે થયેલો પુત્ર.

અર્થ (૨) ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે તેમાંનો બીજો.

અર્થસાધક રાષ્ટ્રવર્ધન શબ્દ જુઓ.

અર્થસિદ્ધિ સાધ્ય નામના દેવનો દીકરો.

અર્દ્રકીલ એ નામનું એક સરોવર (દર્ભિ શબ્દ જુઓ.)

અર્દ્રપણ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અર્દ્રસ્વન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અર્બુદ એ નામનો એક યાદવ અને એનું કુળ.

અર્બુદ (૨) એ નામનું એક તીર્થ.

અર્યમા એક આદિત્ય. (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ.) એ વૈશાખ મહિનાનો પ્રમુખ સૂર્ય છે. આ મન્વંતરમાં કદી કદી યમની ગેરહાજરીમાં તેનો અધિકાર ભોગવે છે.

અર્યમા (૨) પિતર સમુદાયમાંનો એક પ્રમુખ. કલ્પના આરંભમાં યમની પહેલાં દક્ષિણ દિશાનો દિગ્પાળ એ હતો.

અર્યમા (૩) બીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અત્રિ ઋષિનો પુત્ર. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૦૮

અર્વાવસુ રૈભ્ય ઋષિના બે પુત્રમાંનો બીજો. એ બહુ જ ઉત્તમ ગુણવાળો હતો. (યવક્રીત શબ્દ જુઓ.)

અર્ષિ શ્રવા ઋષિના બેમાંનો મોટો પુત્ર. (દીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

અર્ષ્ટિષેણ ભૃગુકુળમાં થયેલો એ નામનો એક ઋષિ / ભાર૦ શલ્ય અ૦ ૪૦ ● એ ઋષિનો અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ થયો હતો. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૫૬. ● એના વંશજો આર્ષ્ટિષેણ કહેવાતા.

અર્હન્ ઋષભદેવ રાજર્ષિ અંતર્નિષ્ઠ થઈને નગ્ન, જડ અને ઉન્મતની પેઠે આ દેહનું ભાન પણ ભૂલી જઈને ફરતા હતા. ફરતાં ફરતાં કૂટકાચળના અરણ્યમાં એમનો દેહ દાવાગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થયો હતો. આ વાત સાંભળીને કોંકબક અગર કોંકએક નામના દેશના આ રાજાએ પણ અંતર્નિષ્ઠતા સંપાદન કર્યા સિવાય માત્ર બાહ્યકર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને એવી દીક્ષા લીધી ને એણે નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવ્યો હતો. / ભાગ૦ પંચમ૦ અ૦ ૬, ગદ્ય ૧૦.

અલકનંદા ગંગા વિષ્ણુના પગમાંથી નીકળવાના સમયે વિષ્ણુપાદોદકી અથવા ભગવત્પદી કહેવાય છે. એ ભગવત્પદીના ચાર પ્રવાહમાંથી આપણી તરફ વહેતો પ્રવાહ. / ભાગ૦ પંચ૦ અ૦ ૧૭, ગદ્ય ૯. ● આ પ્રવાહ ઉપર આવેલી કુબેર ભંડારીની અલકાપુરીની બહાર આવેલો છે. અલકનંદાનું બીજું નામ મહાનદી પણ જણાય છે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૨

અલર્ક સોમવંશી દિવોદાસ રાજાનો પૌત્ર. પ્રતર્દનના પુત્રોમાંનો મોટો. એના પુત્રનું નામ સંતતિ હતું.

અલર્ક (૨) એ નામનો એક રાજા. એ કયા વંશનો હતો તે જણાતું નથી. મન મોટું બળવાન છે, એમ ધારી આ રાજા મનનું બળ ક્ષીણ કરવાને માટે બાણ મારવા લાગ્યો. તે વખત તેણે (એના પોતાના મને) મૂર્તિમાન થઈ આ રાજાને કહ્યું હતું કે "આ બાહ્ય બાણ વડે મને મારતાં હે રાજા તું જ મરીશ. માટે જેથી હું (મન) મરું તેવાં બાણ તપાસ."

આ અલર્ક મદાલસાનો પુત્ર હશે એમ જણાય છે, કેમકે રાજપત્ની મદાલસા મોટી બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી. એણે બ્રહ્માનો ઉપદેશ કરીને પોતાના કાંઈએ પુત્રોને વિરક્ત કરી અરણ્યમાં કાઢ્યા હતા. પોતાના પતિની પ્રાર્થના ઉપરથી કેવળ અલર્કને જ ઉપદેશ નહોતો કર્યો. આ અલર્ક જ માતાની પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચારમાં મગ્ન થયો હતો.

અલર્ક (૩) એ નામનો એક રાજર્ષિ. એ ઘણો સમર્થ અને ઉદાર હતો. એણે એક અંધ બ્રાહ્મણને પોતાનાં નેત્ર આપીને દેખતો કર્યો હતો. / વા૦ રામા૦ અયો૦ સ૦ ૧૨.

અલકા **અલકાપુરી**] હિમાલય પર આવેલી કુબેર ભંડારીની નગરી.

અલંપુર ભારતવર્ષનું એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

અલંબુધ ભારતવર્ષનું એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

અલંબુષ બકાસુરનો ભાઈ દુર્યોધન પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૬૭. ● ભારતના યુદ્ધમાં એ ઘટોત્કચને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦૯

અલંબુષ (૨) જટાસુરના પુત્ર ભીમસેને એના પિતાને માર્યો હતો. એનું વેર લેવા એ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષમાં રહી લઢતો હતો. રાત્રિ યુદ્ધમાં ઘટોત્કચે જ એને માર્યો હતો. ઘટોત્કચે રાત્રિ યુદ્ધમાં એનું માથું કાપી હાથમાં લઈ, ખાલી હાથે રાજાને મળાય નહિ, એમ કહીને દુર્યોધનની આગળ મૂક્યું હતું અને તમને નજર કરવા કર્ણનું

માથું લાવું છું કહીને ત્યાંથી પાછો યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૭૪

અલંબુષ (૩) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એને સાત્યકિએ માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૪૦.

અલંબુષા પ્રધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

અલમ્બ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

અલય એક રાજર્ષિ. એનું કુળ કયું હતું તે જણાતું નથી.

અલમ્બલ-અલંબુષ (૨) તે જ. અલંબુષ (૨) જુઓ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૭૫–૧૩–૨૪.

અલમ્બુષ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. / ભાર૦ યુ૦ ૮૮-૧૪

અલાયુધ એક રાક્ષસ. ભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણના યુદ્ધના વારા વખતે એક સમયે ઘટોત્કચ અને કર્ણનું રાત્રિયુદ્ધ થતું હતું. દ્રોણ વગેરેને ભય લાગ્યો કે વખતે ઘટોત્કચને હાથે કર્ણનું મોત થશે અને આજે એ ઊગરશે નહિ. એટલામાં આ રાક્ષસ દુર્યોધન પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે જો મને આજ્ઞા આપો તો હું ઘટોત્કચ સહિત પાંચે પાંડવોનો નાશ કરીશ. એ ઉપરથી દુર્યોધને એને આજ્ઞા આપતાં એણે પ્રથમ ભીમની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ઘટોત્કચની પેઠે જ એનો રથ પણ સો ઘોડાનો હતો. એણે ભીમને એવો જર્જરિત કર્યો કે કૃષ્ણે હાક મારીને ઘટોત્કચને એની જોડે યુદ્ધે વળગાડ્યો. ઘટોત્કચે કર્ણ જોડેનું યુદ્ધ પડતું મૂકી આની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. છેવટે આ રાક્ષસ ઘટોત્કચને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૭૬–૧૭૮.

અલુકી એ નામનો ઋષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અલોલુપ ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

અવગાહ વૃષ્ણિકુળનો એક યાદવ.

અવગાહન વસુદેવનો વૃકદેવીને પેટે થયેલો પુત્ર.

અવટનિરોધન એ નામનું એક નરક. જે પ્રાણી બીજા પ્રાણીને ઊંડા ઘરામાં ફેંકી દે છે તે આ નરકમાં જઈ ઘોર દુઃખ ભોગવે છે.

અવરોદા એ નામની ભારતવર્ષની એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અવંતિ એક દેશ. અપરસેક દેશ અને નર્મદાની દક્ષિણે આવેલો દેશવિશેષ. પાંડવોના સમયમાં અહીં વિંદ અને અનુવિંદ નામે બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની તે અવંતિકા નગરી ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અવંતિકા અવંતિ દેશની રાજધાની.

અવત્સાર વત્સર શબ્દ જુઓ.

અવધૂત બાલક પ્રમાણે ઉન્મત્ત અને પિશાચવૃત્તિ ધારણ કરીને ભૂમિ પર ફરતો હતો તે બ્રાહ્મણ. એનું નામ દત્તાત્રેય હતું. એને પ્રહ્લાદની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૭૯ ● તેમ જ યદુરાજાની સાથે પણ થયો હતો. / ભાગ૦ એકાદ૦ અ૦ ૭–૮

અવધૂત (૨) યજુર્વેદનું એ નામનું મુખ્ય ઉપનિષત્.

અવરોધન ગય રાજાને ગયંતીથી થયેલા ત્રણમાંનો નાનો પુત્ર. એ સ્વાયંભૂ વંશનો હતો.

અવર્વન ચંદ્રના એક અશ્વનું નામ / ડાઉસન–૨૪

અર્વન (૨) કાલ્પનિક પ્રાણી, અરધું પક્ષી જેવું અને અરધું અશ્વ જેવું પ્રાણી, જેના ઉપર દૈત્યો સવારી કરે છે. / ડાસઉન ૨૪.

અર્વા અર્વન તે જ. / ડાઉસન ૨૪.

અવાકીર્ણ સરસ્વતીને તીરે આવેલું તીર્થ-વિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪૨–૧૨.

આવક્પન એ નામનો એક બ્રાહ્મણ. જ્યેષ્ઠ ઋષિનો શિષ્ય.

અવિચી એ નામનું એક નરક. જે માણસ જૂઠી સાક્ષી પૂરે છે તે આ નરકમાં યાતના ભોગવે છે. એ બહુ ઊંડું હોઈ તેમાં નીચે પાણીની લહેરો ઊઠતી હોય એમ જણાય છે પણ વસ્તુતઃ પાષાણ-મય-ભૂમિ હોય છે.

અવિમુક્ત કાશીક્ષેત્રનું બીજું નામ. એ નામ કુરુક્ષેત્રને પણ લગાડેલું મળી આવે છે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૩, શ્લો૦ ૨૪.

અવિસ્થળ ભારતવર્ષીય એક નગર

અવિજ્ઞાન પ્રિયવ્રત રાજર્ષિનો પૌત્ર. યજ્ઞબાહુના સાતમાંનો નાનો પુત્ર. એના નામથી જ એનો દેશ ઓળખાયો; એ સ્વાયંભૂ વંશનો હતો.

અવિજ્ઞાન (૨) શાલ્મલી દ્વીપમાંનો સાતમો દેશ.

અવિજ્ઞાન (૩) પુરંજનનો મિત્રવિશેષ. / ભાગ૦ ૪–૨૫–૧૦.

અવિજ્ઞાનગતિ અનિમ નામના વસુનો પુત્ર. એની માનું નામ શિવા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૫.

અવિંધ્ય લંકામાં રહેતો એ નામનો એક વૃદ્ધ અને સદાચરણી રાક્ષસ. એણે રાવણને ઘણી વખતે શિખામણ દીધી હતી કે સીતાને પાછી સોંપી દે પણ એણે માન્યું નહોતું. / વા૦ રા૦ સુંદ૦ અ૦ ૩૭ • ત્રિજટાની પાસે સીતા રહેતી હતી ત્યાં એ ઘણીવાર રામના કુશળ સમાચાર જણાવતો / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૦.

અવિક્ષિત સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન કરંધમ રાજર્ષિનો પુત્ર; એને કારંધમ નામે કહ્યો છે. એના પુત્રનું નામ મરુત્ત રાજા. / ભા૨૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૪, શ્લો૦ ૧૬.

અવિક્ષિત (૨) સોમવંશીય ક્ષત્રિય, કુરુનો પુત્ર. એનું પ્રસિદ્ધ નામ અશ્વવાન હતું. એની માતાનું નામ વાહિની હતું. એને પરીક્ષિત સબલાશ્વ, આદિરાજ, વિરાજ, શાલ્મલિ, ઉચ્ચૈઃશ્રવા, જંગ-કારક અને જીવારિ એમ આઠ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૩૮–૪૦.

અવતાર મનુષ્યદેહ ધરીને પૃથ્વી પર જન્મવું તે. ખાસ કરીને દેવ, અને તેમાંયે વિષ્ણુ ભગવાનને અંગે આ શબ્દ વપરાય છે.

અવતાર સંબંધી વેદમાં તો કાંઈ કહ્યું નથી પરન્તુ જેના ઉપરથી તે વખતે અવતારની કલ્પના થઈ હોય એવી બાબતો તો વેદમાં છે. એ બાબતો ઉપરથી અગાડી જતાં અવતારની કલ્પના ઉદ્ભવી એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

ઋગ્વેદમાં ત્રિપદ – ત્રણ પગલાં સંબંધે લખ્યું છે કે અજિત્ય વિષ્ણુ આ બ્રહ્માંડ ઉપર ત્રણ પગલાંમાં ફરી વળ્યા.

પ્રથમના ટીકાકારો ત્રણ પગલાંથી પૃથ્વી, વાતા-વરણ અને આકાશ સમજવાનું કહે છે. તેઓ કહે છે કે પૃથ્વી પર વિષ્ણુ અગ્નિ, વાતાવરણમાં વિદ્યુત અને આકાશમાં તેજોમય સૂર્યમણ્ડલ રૂપે રહે છે. ઔર્ણવાભ નામના એક ટીકાકારે આનો અર્થ ફિલસૂફીભરી રીતે ઘટાવ્યો છે. એ કહે છે કે 'ત્રણ પગલાં' એટલે સૂર્યની ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્ત એમ ત્રણ વખતની સ્થિતિ સમજવાની છે. પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણના વખતમાં ત્રિપુટીમાંના વિષ્ણુની મહત્તા સ્થાપિત થઈ ગયેલી હતી. એ વળી વિષ્ણુએ વામનાવતારમાં ભરેલાં ત્રણ પગલાં સૂચક છે એમ કહે છે. તૈતરીય સંહિતામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ઇન્દ્ર શિવાલણીનું રૂપ લઈ ત્રણ કાળમાં પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરી વળ્યો હતો; આ પ્રમાણે પૃથ્વી દેવોને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

દશ અવતાર

વરાહાવતાર : તૈતરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં, તેમ જ શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, પ્રજાપતિ જે અગાડી જતાં બ્રહ્મા કહેવાયો, તેણે પૃથ્વીને અગાધ જળમાંથી લાવવા સારુ ભૂંડનું રૂપ ધારણ કર્યું. સંહિતામાં પૂર્વે પૃથ્વી કેવળ જળ–પ્રવાહીરૂપ હતી એમ કહ્યું છે. પ્રજાપતિ વાયુનું રૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર વાયો. પ્રજાપતિએ પૃથ્વી જોઈ. એણે વરાહ રૂપ ધરીને એને ઉપર આણી. પ્રજાપતિએ વિશ્વકર્માનું રૂપ લઈને પૃથ્વીને લૂછીને કોરી કરી. પૃથ્વી પછી વધી, મોટી થઈ. મોટી થઈ તે ઉપરથી એનું નામ પૃથ્વી પડ્યું. બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે અગાધ જળવાંળી પૃથ્વી જોઈ પ્રજાપતિએ, આ જગત શી રીતે વધે અને સ્થિર થાય એમ ધારીને ઘણું ઉગ્ર તપ કર્યું. પ્રજાપતિએ એક કમળપત્ર દીઠું. આ કમળપત્ર કશાને આધારે, કશા ઉપર રહ્યું હોવું જોઈએ એમ વિચારી એણે વરાહરૂપ ધારણ કરીને નીચે જળમાં જોવા સારુ ડૂબકી મારી. જળમાં એણે પૃથ્વી દીઠી. તેમાંથી કકડો ઉખાડી લઈને એ પાણીની સપાટી પર લાવ્યો. પેલા કમળપત્ર પર મૂકીને પૃથ્વીને વિસ્તારી. એણે આમ વિસ્તારવાથી એ વિસ્તીર્ણ બની. આમ

અદ્ભુત બન્યું. તે ઉપરથી પૃથ્વીનું નામ ભૂમિ. તૈતરીય આરણ્યકમાં કહ્યું છે કે 'સો હાથવાળા કાળા રંગના વરાહે પૃથ્વીને પાણી ઉપર કાઢી.' શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે એમૂશ નામના વરાહે એને બહાર કાઢી તે વખતે પૃથ્વી એક વેંત જેવડી હતી. પ્રભુ પ્રજાપતિએ એને વધારીને બે વેંત જેવડી કરી. રામાયણમાં બ્રહ્માએ વરાહરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વીને પાણી ઉપર આણ્યાનું કહ્યું છે.

કૂર્માવતાર : શતપથ બ્રાહ્મણમાં છે કે પ્રજાપતિએ કૂર્મ – કાચબાનું રૂપ ધારણ કરીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. એણે જે કર્યું – અકરોત તે કૂર્મ.

મત્સ્યાવતાર : મત્સ્યાવતારનું નામ સૌથી પ્રથમ શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળી આવે છે. જળપ્રલય સંબંધે કહેતા ત્યાં મત્સ્યનું વર્ણન કર્યું છે. મનુએ પોતે સંધ્યાવંદન કરવાને માટે આણેલા જળમાં મત્સ્ય-માછલું દીઠું. મત્સ્યે મનુને કહ્યું કે જળપ્રલય થવાનો છે અને પ્રાણીમાત્ર તેમાં તણાઈ જઈ નાશ પામશે; પણ હું તને બચાવીશ. આ માછલું મોટું મોટું થતું ગયું અને એક પછી એક વાસણ અને જગા બદલી બદલી આખરે સમુદ્રમાં મૂકવું પડ્યું. જતાં જતાં માછલું મનુને એક વહાણ તૈયાર કરવાનું કહેતું ગયું. એણે કહ્યું કે પ્રલય થાય, ત્યારે તું વહાણમાં બેસી જજે. માછલાના કહ્યા પ્રમાણે પ્રલય થયો. આખી દુનિયા ઉપર જળ જળ થઈ ગયું. પાણી આવ્યું કે મનુ વહાણમાં બેસી ગયો. પછી પેલું માછલું તરતું તરતું મનુ પાસે આવ્યું. મનુએ પોતાના વહાણને માછલાના શિંગડા સાથે બાંધ્યું. માછલું વહાણને સલામતી ભરેલા સ્થળ ઉપર લઈ ગયું. મહા-ભારતમાં પણ પ્રલયની વાત સહજ ફેરફાર સાથે આવી જ વર્ણવી છે. ઇતર ધર્મગ્રંથોમાં પણ પ્રલયની વાતો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, મુસલમાની ધર્મમાં પાઠફેર આનું જ વર્ણન આપેલું છે.

પહેલાંના ગ્રન્થોમાં વરાહ, કૂર્મ અને મત્સ્યા-વતાર પ્રજાપતિ – બ્રહ્મા સંબંધે કહ્યા છે. 'ત્રણ પગલાં' સંબંધી વાત વિષ્ણુના 'વામનાવતાર'નું મૂળ વસ્તુ છે. એ અવતાર ખરું જોતાં કોઈ અમુક દેવનાં વખાણ કે કીર્તિ કરતાં આકાશી પદાર્થ અને કુદરતના ચમત્કારના વર્ણન સંબંધે છે. મહાભારતના સમયમાં વિષ્ણુ એ દેવોમાં અગ્ર-ગણ્ય દેવ મનાતા હતા. એમાં વિષ્ણુના અવતારનાં ઓછાંવત્તાં વર્ણનો આવે છે. પણ પુરાણોમાં તો અવતારોનાં સવિસ્તર અને સંપૂર્ણ વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે.

સામાન્યતઃ અવતાર દસ મનાય છે, અને તે બધા વિષ્ણુના ગણાય છે. રક્ષણ કરનાર દેવ વિષ્ણુ હોવાથી જગતને ભય અગર દુઃખમાંથી બચાવવા સારુ વિષ્ણુએ અવતાર ધારણ કર્યા મનાય છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં મત્સ્યાવતાર વિષે આવેલી ઉપર કહી ગયા છીએ તે માછલાની વાત આ અવ-તારને અંગે લેવાઈ છે. જુદાં જુદાં પુરાણોમાં આ વાત સહેજ પાઠફેર છે, એ પણ કહી ગયા છીએ. મનુષ્ય પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર સાતમા મનુ વૈવસ્વતને જળપ્રલયમાંથી બચાવી લેવાના હેતુથી આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. મનુ પોતે સંધ્યાવંદન કરવા બેઠા હતા તે વખતે એની અંજલિમાં એક નાનું માછલું આવ્યું. એણે દયા કરીને એને જળપાત્રમાં મૂકયું. પણ થોડી વારમાં એ બહુ મોટું થઈ ગયું. એને બીજા મોટા વાસણમાં મૂકતાં ત્યાં પણ સમાય નહિ એવડું મોટું થઈ ગયું. તળાવ, નદી અને આખરે એને સમુદ્રમાં મૂકવું પડ્યું. મનુને આ ઉપરથી આ સામાન્ય મત્સ્ય નહિ, પણ દેવાંશી લાગ્યું. આ મત્સ્ય તે એ રૂપે વિષ્ણુ ભગવાન જ હતા. મનુએ તેમની પૂજા કરી. પછી મત્સ્યે પ્રલય થવાની આગાહી કરી અને એક વહાણ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી જ્યારે પ્રલય થયો ત્યારે વૈવસ્વત મનુ, ઋષિઓ અને સઘળા ભૂતપદાર્થો લઈને વહાણે ચઢ્યો. પૃથ્વી માત્ર જળજળાભાકાર થઈ ગઈ અને બધાંનો નાશ થયો, પણ મનુનું વહાણ તરતું રહ્યું. આ વખતે મત્સ્યરૂપે વિષ્ણુ ભગવાન ત્યાં

મનુ પાસે આવ્યા. એ મત્સ્યને કપાળમાં ગેંડાના જેવું શિંગડું હતું. મનુએ સર્પ વડે પોતાનું વહાણ મત્સ્યને શિંગડે બાંધ્યું. મત્સ્ય વહાણને લઈને પ્રલય પયોધિમાં સડસડાટ ચાલ્યું, પ્રલયનું જળ ઓસરી જતાં સુધી એણે વહાણને સલામત રાખ્યું.

શ્રીમદ્‌ભાગવત આ બાબતમાં જુદું જ કહે છે. પોતાની રાત્રિમાં બ્રહ્મદેવ વિશ્રાંતિ લે છે. એની એક રાત્રિમાં પૃથ્વી અને બીજા આકાશ ગોળકો મહાસાગરના અગાધ જળમાં લુપ્ત થઈ ગયા. તે વખતે હયગ્રીવ નામનો દૈત્ય ત્યાં આવ્યો અને બ્રહ્મદેવના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા વેદોનું હરણ કરી ગયો. આ વેદોને પાછા આણવાને વિષ્ણુ ભગવાને મત્સ્યાવતાર ધારણ કર્યો અને મનુને ઉગારી લીધો. ભાગવત પુરાણમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુએ મનુને અને ઋષિઓને બ્રહ્મવિદ્યાશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યા. પછી જ્યારે બ્રહ્મદેવ નિદ્રામાંથી જાગ્યા ત્યારે વિષ્ણુએ હયગ્રીવને મારીને વેદ તેમને પાછા સોંપ્યા.

કચ્છાવતાર : શતપથ બ્રાહ્મણમાં કૂર્મની વાત કહી છે તે ઉપર આ અવતારનું મંડાણ છે. વધીને થયેલે રૂપે આ વાત આ પ્રમાણે છે : જળ-પ્રલયમાં મૂલ્યવાન પદાર્થોનો નાશ થયેલો તેનો શોધને લઈને વિષ્ણુએ કૂર્મનું રૂપ ધારણ કર્યું. કૂર્મ રૂપે એઓ ક્ષીરસાગરને તળિયે બેઠા અને સમુદ્રમંથન સારુ રવૈયો બનાવેલા મન્દરાચળ પર્વતને પોતે પોતાની પીઠ પર ધારણ કર્યો. દેવો અને દૈત્યો બન્નેએ મળીને વાસુકિ નાગનું નેતરું બનાવ્યું અને મોની તરફ દૈત્યો અને પૂંછડાની તરફ દેવો એમ રહીને તેમણે ક્ષીરસાગરનું મંથન કર્યું. મંથન કરતાં તેમાંથી (૧) અમૃત, (૨) અમૃત ભરેલા પાત્ર સહિત દેવોનો વૈદ્ય ધન્વંતરિ, (૩) ધન અને સુન્દરતાની અભિમાની દેવી લક્ષ્મી, (૪) માદકપેયની અભિમાની સુરા, (૫) ચન્દ્ર, (૬) સ્વરૂપવાન અને પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીઓની અધિષ્ઠાત્રી રંભા નામની અપ્સરા, (૭) ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો શ્રેષ્ઠ અને સુંદર અશ્વ, (૮) સુપ્રસિદ્ધ રત્ન કૌસ્તુભ, (૯) સ્વર્ગીય વૃક્ષ પારિજાત, (૧૦) ઇચ્છિત આપનારી કામધેનુ સુરભી, (૧૧) સર્વાંગ-સંપૂર્ણ હસ્તી ઐરાવત, (૧૨) ધ્વનિ કરનાર શંખ, (૧૩) પ્રસિદ્ધ ધનુષ્ય, અને (૧૪) હલાહલ-વિષ એમ ચૌદ રત્ન નીકળ્યાં.

વરાહાવતાર : બ્રાહ્મણોમાંની વરાહની જૂની પૃથ્વીને સમુદ્રને તળિયાથી ઉપર આણવા સંબંધી હકીકત જ માત્ર વિષ્ણુને લાગુ કરી દીધી છે. હિરણ્યાક્ષ નામનો દૈત્ય પૃથ્વીને સમુદ્રને તળિયે ખેંચી ગયો હતો. એની સાથે હજાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી વિષ્ણુએ પૃથ્વીને ઉપર આણી હતી.

નરસિંહ અથવા નૃસિંહાવતાર : હિરણ્યકશિપુ નામનો દૈત્ય બ્રહ્માનું વરદાન મેળવીને દેવ, મનુષ્ય અગર પ્રાણીમાત્રને પીડાદાયક બન્યો હતો. એનો પુત્ર પ્રહ્લાદ વિષ્ણુનો ભક્ત હતો. આથી આ દૈત્યે બહુ ક્રોધે ભરાઈ પોતાના પુત્રને ઘણી ઘણી રીતે મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ એને મારી નાખી શકયો નહિ. આ દૈત્યના ત્રાસથી જગત માત્રને તેમ જ પોતાના ભક્ત પ્રહ્લાદને મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશે વિષ્ણુએ નૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો. વાત એમ બની કે એક વખત હિરણ્ય-કશિપુએ પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદને પોતાની રૂબરૂ બોલાવીને બહુ ગુસ્સે થઈ ઠપકો આપ્યો. વાતમાં એણે પૂછ્યું કે તું જેની ભક્તિ કરે છે તે તારો વિષ્ણુ કયાં છે ? પ્રહ્લાદે કહ્યું કે સર્વવ્યાપક છે અને એના સિવાય કિંચિત્માત્ર જગા પણ ખાલી નથી. દૈત્ય ક્રોધ કરીને મસ્કરી કરતો હોય એમ પૂછ્યું કે આ સ્તંભમાં છે કે ? પ્રહ્લાદ કહે બેશક, સ્તંભમાં પણ છે. જો ત્યારે, હું તારા વિષ્ણુને લાત મારું છું; કહી એણે સ્તંભને લાત મારતાં જ કડકડાટ થઈને સ્તંભ ફાટ્યો અને એમાંથી નૃસિંહાવતારની અજાયબ આકૃતિ નીકળી !

બ્રહ્માની પાસે વરદાનમાં દૈત્યે માગ્યું હતું કે મારું મૃત્યુ દિવસે ન થાય, તેમ રાત્રિએ પણ ન થાય. ઘરમાં ન થાય, તેમ ખુલ્લામાં પણ ન થાય

માણસ વડે ન થાય, તેમ જનાવર વડે પણ ન થાય, આકાશમાં પણ ન થાય, તેમ પૃથ્વી પર પણ ન થાય, અને કોઈપણ અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર વડે પણ ન થાય. બ્રહ્માનું આપેલું આ વરદાન જળવાય તે માટે આ નૃસિંહાવતારનું શરીર અને પગ માણસ જેવા હતા, પણ મોં સિંહ જેવું હતું. એણે સ્તંભમાંથી નીકળી ભયભીત થયેલા દૈત્યને ઝાંઝી લીધો. લઈને રાજગૃહના ઊંબરા ઉપર બેસી દૈત્યને પોતાના બોળામાં લીધો. બ્રહ્માના વરદાનની યથાર્થતા સચવાઈ છે એ બતાવવા દૈત્યને કહ્યું : 'આ જો, દિવસ નથી, તેમ રાત્રિ પણ નથી; પણ સંધ્યાકાળ છે. આકાશ નથી, ભૂમિ નથી પણ મારો બોળો છે; ઘરમાં નથી તેમ બહાર પણ નથી પણ ઊંબરા ઉપર છે, અને તને અસ્ત્ર કે શસ્ત્રથી મારતો નથી, એમ કહી પોતાના તીક્ષ્ણ નખ વડે એનું પેટ ચીરી નાખી એને ગતપ્રાણ કર્યો. નૃસિંહ ભગવાને પછી પ્રહ્લાદને આશ્વાસન આપી ગાદી પર બેસાડ્યો અને એની તેમ જ પ્રાણી માત્રની પીડા ટાળી.

આ ચારે અવતારો સત્યયુગમાં થયા હતા.

વામનાવતાર : વેદમાં ત્રણ પગલાં સંબંધી જે હકીકત છે તેના ઉપર આ અવતારનું મંડાણ છે એ અમે કહી ગયા છીએ. ત્રેતાયુગમાં બલિ નામનો એક દૈત્યરાજ પોતાના તપ અને ભક્તિને યોગે ત્રિલોકનું રાજ સંપાદન કરી શકયો હતો. એની આગળ દેવોની પદવી ઊતરી ગઈ હતી અને દેવો શક્તિરહિત બની રહ્યા હતા. દેવોનું પદ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, તેઓ બળવાન થાય અને દૈત્યો ચડી ન વાગે, એ હેતુથી વિષ્ણુ ભગવાને આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. કશ્યપ વડે અદિતિની કૂખે એક નાના ઠીંગણા સ્વરૂપે એમણે જન્મ લીધો હતો. વેદ-વેદાંગના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો આ વામન, ઠીંગણો બટુ, બલિ ઈન્દ્રપદને સારુ સોમો યજ્ઞ કરતો હતો ત્યાં આવ્યો. બલિએ એનો સત્કાર કર્યો અને કંઈક માંગવાનું કહ્યું. બટુ કહે, 'સંકલ્પ કરીને મારા હાથમાં જળ મૂકે.' રાજાએ પાણી આપવાને ઝારી હાથમાં લેતાં દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યે એને ઘણો વાર્યો, એણે કહ્યું : 'આમાંથી અનિષ્ટ પરિણામ નીપજશે. પણ બલિ કહે : 'ના, બ્રાહ્મણને તો હું ના શબ્દ નહિ જ કહું અને જે માગશે તે આપીશ. વામને માત્ર 'ત્રણ ડગલાં જમીન આપ' કહેતાં જ, રાજા સંકલ્પ કરીને પાણી આપવા જતો હતો, એટલે શુક્રાચાર્યે પોતાના તપોબળ વડે નાળચામાંથી પાણી પડવા ન દીધું. વામને ઝારીના નાળચામાં દર્ભની સળી ખોંચી જેથી શુક્રાચાર્યની એક આંખ ફૂટી. તે કાણા થયા. પરિણામે બલિએ સંકલ્પ કરીને બટુ વામનના હાથમાં જળ મૂક્યું. જળ મૂકતાં જ વિષ્ણુએ વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું. એક પગલે પૃથ્વી અને બીજે પગલે આકાશ માપી લીધું. પછી માગ્યું કે હવે ત્રીજું પગલું કયાં મૂકું ? વચનના બંધાયેલા બલિએ કહ્યું કે 'મારા પોતાના મસ્તક પર મૂકો.' વામને ત્રીજું પગલું એને માથે મૂકી એને છેક પાતાળમાં દાબી દીધો. બલિ સદ્‌ગુણી અને ભક્તિ-માન હોવાથી એને પાતાળનું રાજ્ય આપ્યું. એના વચનપ્રતિપાલકત્વ વગેરેથી ખુશી થઈ વામને વર માગવાનું કહ્યું. બલિએ કહ્યું કે : 'આપ મારે ત્યાં હર વખત પધારતા રહો.' આથી વિષ્ણુ દેવપોઢી અગિયારસથી તે દેવઊઠી અગિયારસ સુધી દર વર્ષ પાતાળમાં જઈ બલિદ્વારે દ્વારપાળ તરીકે રહે છે.

આ પાંચે અવતારોનું વસ્તુ પૌરાણિક હોઈ, ત્યારપછીના ત્રણ અવતારો વીરત્વ ભરેલા પરાક્રમ કરનારા છે

પરશુરામ : પરશુ – કુહાડીવાળા રામ. એ ભૃગુ-વંશીય જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર તરીકે રેણુકાને પેટે જન્મ્યા હતા. એમણે બ્રાહ્મણોની પેઢીનો ધ્વંસ કરનાર ક્ષત્રિય જાતિનો ખોડો કાઢી નાખ્યો હતો. એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રીય કરી બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા પુનઃ સ્થાપિત કરી હતી. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

રામાવતાર : રામાયણમાં જેમના ચરિત્રનું ગાન કરાયું છે, તે રામચન્દ્ર ભગવાન અયોધ્યાના

સૂર્યવંશી દશરથ રાજાના પુત્ર હતા. સદ્‌ગુણ અને પતિભક્તિની મૂર્તિમાન દેવી સીતા જનકની પુત્રી એમની સ્ત્રી હતાં. રાવણ નામના બળવાન અને દુષ્ટ રાક્ષસનો વધ કરવા જ વિષ્ણુએ આ અવતાર લીધો હતો.

શ્રીકૃષ્ણ : શ્યામ સલૂણી મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કંસરાજાના કાકાની દીકરી દેવકીના ગર્ભમાં વસુદેવજીથી ઉત્પન્ન થયા હતા. પાછળના સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સઘળા દેવોમાં કૃષ્ણ ભગવાન બહુ જ લોકપ્રિય દેવ ગણાય છે. બધા અવતારો અંશાવતાર પણ આ અવતાર સોળે કળા સંપૂર્ણ હોઈ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મનાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ઈશ્વરરૂપ માનનારાઓ એમના ભાઈ બલરામને આઠમો અવતાર માને છે.

બુદ્ધાવતાર : દૈત્યો અને નઠારા માણસોને વેદનિંદક બનાવવા, જાતિભેદ તોડવા અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર શીખવવા વિષ્ણુ ભગવાને આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો, એમ કરીને એવાઓનો વિનાશ કરવો એ જ એ અવતારનો ઉદ્દેશ છે.

કલ્કી અવતાર : કલિયુગને અન્તે વિષ્ણુ ભગવાનનો આ અવતાર થશે. એ અવતાર શ્વેત અશ્વારૂઢ થઈ, ધૂમકેતુના જેવી પ્રકાશમાન તલવાર ધારણ કરશે. પાપીઓ અને અધર્મીઓનો સંહાર કરી સદ્ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરશે.

દસે અવતારના ગુણાનુવાદ ગાતી જયદેવ કવિની અષ્ટપદીનું સુન્દર ભાષાન્તર વાંચનારને મોહ ઉપજવશે માની અહીં આપીએ છીએ :

પ્રલય પયોનિધિ મધ્ય અસુર સંહારી
શ્રુતિ નૌકા ભવતારક તારી.
જય કેશવ મત્સ્ય સ્વરૂપ જય જગદીશ હરે ! ૧

ચૌદ ભુવનમય ધર્યું બ્રહ્માંડ અખંડે
વણ આંટણ ધન પીઠ પ્રચંડે
જય કેશવ કચ્છપરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૨

શશિબિંબે ઊગમગતા એક શી દંતે
ધરી ઉદ્ધારો ધરા ભગવંતે
જય કેશવ વરાહરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૩

કીટ હિરણ્યકશિપુ કરકમળે અણીએ
નખકંટકતણોહણિયો તીણીએ
જય કેશવ નરહરિરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૪

બટુક બની બલિ છળી અદ્‌ભુત ડગલે ત્રણ
પાવન કર્યું પદપયથી ત્રિભુવન
જય કેશવ વામનરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૫

ક્ષત્રિય દુર્મદ દળી રુધિરે હ્રદ ભરિયા
શુચિ તીર્થે ને ભવભય હરિયા
જય કેશવ ભાર્ગવરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૬

રણયજ્ઞે રાવણનાં શિર દશ કાપી
તર્પ્યા દિગ્પાળો બળિ આપી
જય કેશવ રાઘવરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૭

સુહ્યો નિજ તનમાં પટકુળે નીલા
શરણાગત યમુનાની લીલા
જય કેશવ હળધરરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૮

નિંદી હિંસા વિધિ પશુવધ અટકાવી
દયા ધર્મની ધ્વજા ઝગાવી
જય કેશવ બુદ્ધસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૯

ધૂમકેતુવત વિતત વિકટ તલવારે
નષ્ટ મ્લેચ્છકુળ દુષ્ટ વિદારે
જય કેશવ કલ્કિસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૦

સ્તુતિ આ જયદેવે રસદેવ ! કવેલી
ઉર ધરિયે નમીને વીનવેલી
જય કેશવ દશવિધરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૧

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ઉદ્ધારી શ્રુતિ, ધારી પીઠ જગતી, તારી દધીથી મહી,
પ્રહ્લાદ સ્તુતિ સાંભળી, બળિ છળી, ઉન્મત્ત છેત્રે દળી,
ઓળી રાવણ રૌદ્ર, રોળી યમુના, બ્હોળી દયા વિસ્તરી,
મારી મ્લેચ્છ અભંગ મંગળ કરે, તૂંહી તૂંહી શ્રીહરિ.

(ગીતગોવિંદઃ દીવાનબહાદુર કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ)

ઉપર વર્ણવી ગયેલા દસ અવતાર મુખ્ય ગણાય છે. પરન્તુ વિષ્ણુ મહાત્મ્યનું જ ગાન કરનાર ભાગવત પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે બાવીસ અવતાર ગણાવ્યા છે :

(૧) પુરુષ–પ્રજાપતિ, (૨) વરાહ, (૩) નારદ, (૪) નરનારાયણ, (૫) કપિલ, (૬) દત્તાત્રય, (૭) યજ્ઞ, (૮) ઋષભ, (૯) પૃથુ, (૧૦) મત્સ્ય, (૧૧) કૂર્મ, (૧૨–૧૩) ધન્વંતરિ, દેવનો વૈદ્ય, (૧૪) નૃસિંહ, (૧૫) વામન, (૧૬) પરશુરામ, (૧૭) વેદવ્યાસ, (૧૮) રામ, (૧૯) બળરામ, (૨૦) શ્રીકૃષ્ણ, (૨૧) બુદ્ધ, અને (૨૨) કલ્કી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે મહાન અને અગાધ જળવાળા સરોવરમાંથી જેમ અનેક ઝરણાં નીકળે છે તેમ શ્રી વિષ્ણુના અવતાર અનેક છે. ઋષિઓ, મનુઓ, પ્રજાપતિના પુત્રો સઘળા વિષ્ણુના અંશો જ છે. / ડાઉસન – ૩૭

બીજે મતે વળી અવતાર ચોવીસ છે : (૧) સનક, સનન્દન અને સનત્કુમાર : એ બ્રહ્મદેવના નાકમાંથી ઉત્પન્ન થયા, (૨) વરાહ : એણે હિરણાક્ષને મારી પાતાળમાંથી પૃથ્વીને આણીને પાણી પર સ્થિર કરી. (૩) યજ્ઞપુરુષ : એણે સંસારી જીવોને યજ્ઞકર્મ શીખવ્યાં. (૪) હયગ્રીવ : એણે મધુકૈટભ દૈત્ય જે વેદને પાતાળમાં ચોરી ગયો હતો તેને મારી નાંખી વેદ પાછા આણી બ્રહ્માને આપ્યા હતા. (૫) નારાયણ : એણે ઋષિનો ધર્મ ધારણ કરી, પોતે ઉત્તરખંડમાં તપ કરી સંસારી જીવોને તપ કરતાં શીખવ્યું. (૬) કપિલ મુનિ : એણે પોતાની મા દેવહૂતીને સાંખ્યશાસ્ત્રનો બોધ કરી તેને મુક્ત કરી. (૭) દત્તાત્રય : એણે ગોદાવરીના તટ ઉપર યદુરાજાને જ્ઞાન આપી મુક્ત કર્યો. એણે પોતે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા : ૧. પૃથ્વી ૨. પવન ૩. આકાશ ૪. પાણી ૫. અગ્નિ ૬. ચન્દ્રમા ૭. સૂર્ય ૮. કબૂતર ૯. અજગર ૧૦. સમુદ્ર ૧૧. પતંગ ૧૨. મધમાખી ૧૩. હાથી ૧૪. મધુહા ૧૫. હરણ ૧૬. માછલી ૧૭. પિંગળા વેશ્યા ૧૮. સમડી ૧૯. અજ્ઞાન બાળક ૨૦. કુમારી કન્યા ૨૧. તીર ઘડો ૨૨. સાપ ૨૩. કરોળિયો અને ૨૪. ભિંગારી ભમરી. એ દત્તાત્રયનાં ગુરુ એટલે એમની પાસેથી એણે એક એક ગુણ સંગ્રહ કર્યો હતો. (૮) ઋષભદેવ : એણે જૈન

ધર્મ ચલાવ્યો હતો. (૯) પૃથુરાજા : એણે પોતાના પિતા વેનરાજાને નરકમાં જતો ઉગાર્યો અને ગૌરૂપવાળી પૃથ્વીને દોહીને વનસ્પતિ આદિને દૂધરૂપે બહાર કાઢ્યાં. તેમ સર્વ પહાડોને ઉત્તરાખંડમાં મૂકી મોટાં નગરો અને ગામો વસાવ્યાં. (૧૦) મચ્છાવતાર : એણે સત્યવ્રત રાજાને અને ઋષિઓ, વનસ્પતિ વગેરેને પ્રલયમાંથી ઉગાર્યા. (૧૧) કચ્છપ : એણે રવૈયા રૂપે મન્દરાચળ પર્વતને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરીને સમુદ્રમંથન કરાવી તેમાંથી ચૌદ રત્નો કઢાવ્યાં (૧૨) ધન્વંતરિ : એણે સમુદ્રમાંથી ઔષધિ વગેરે કાઢી. (૧૩) મોહિનીરૂપ : એણે દૈત્યોને મોહિત કરી તેમને વશે કરી દેવોને અમૃત પાયું. (૧૪) નૃસિંહ : એણે હિરણ્યકશ્યપુને માર્યો. (૧૫) વામન : એણે બલિને છળી એની પાસેથી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી દાનમાં લઈ દેવોને આપી. (૧૬) હંસપક્ષી : એણે સનત્કુમારને જ્ઞાન શીખવી એનો અહંકાર તોડ્યો. (૧૭) નારાયણ : એણે ધ્રુવને દર્શન આપ્યું. (૧૮) હરિ : એણે ગજેન્દ્રને ગ્રાહથી છોડાવ્યો. (૧૯) પરશુરામ : એણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી (૨૦) રામ : એણે રાવણાદિ અધર્મી રાક્ષસોને સંહાર્યા. (૨૧) વેદવ્યાસ : એણે જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા ચાર વેદો સંગ્રહ, વેદાન્ત, મહાભારત અને અઢાર પુરાણો રચ્યાં. (૨૨) કૃષ્ણ : એણે કંસ, શિશુપાલ વગેરે અધર્મીઓને મારીને ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો. (૨૩) બુદ્ધાવતાર : એણે યજ્ઞક્રિયાઓ બંધ કરી દેવોની અડચણ મટાડી, અને (૨૪) કલ્કી : એ હાથમાં ધૂમકેતુના જેવી ભયંકર તલવાર લઈ લીલે ઘોડે બેસી અધર્મીઓને મારી સંસારમાં પુનઃ સતયુગ ધર્મ ચલાવશે. / નર્મ. કથાકોષ.

કલ્કી અવતાર સંભલ નામના ગામમાં બ્રાહ્મણના પવિત્ર ઘરમાં મહાવીર્યવાન, મહાબુદ્ધિમાન અને મહાપરાક્રમી એવા વિષ્ણુયશા નામના બ્રાહ્મણ રૂપે થશે. એ મનમાં વિચાર કરશે એટલે જ સર્વ વાહનો, આયુધો, યોદ્ધાઓ, શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો એની પાસે આવી પહોંચશે, અને એ ધર્મ પ્રમાણે

વિજય કરીને ચક્રવર્તી રાજા થશે. લોકક્ષયનો અંત લાવનારા, ઉદાર બુદ્ધિવાળા, સર્વ અધર્મીઓનો સંહાર કરનારા અને યુગનું પરિવર્તન કરનારા તે કલ્કી બ્રાહ્મણ આ એકાકાર થઈ ગયેલા લોકોને યોગ્ય વ્યવસ્થામાં મૂકશે તથા બ્રાહ્મણોથી વીંટાઈને પર્યટન કરતાં તે સર્વત્ર રહેલા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોને તથા મ્લેચ્છગણોને નાશ પમાડશે / ભા૨૦ ૧૨ અ૦ ૧૯૦

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વિષ્ણુયશા બ્રાહ્મણથી એટલે એના પુત્ર રૂપે કલ્કી અવતાર થશે એમ કહ્યું છે; પણ મહાભારતમાં પંડે કલ્કીનું નામ જ વિષ્ણુયશા આપેલું છે,

અવતારણ રાક્ષસોને રહેવાનું એક સ્થળવિશેષ / ડાઉસન ૩૮.

અવન્તી સેક, અપરસેક નર્મદાની દક્ષિણે, હાલના માળવામાં આવેલો દેશવિશેષ. ત્યાં વિંદ અને અનુવિંદ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને રાજસૂય યજ્ઞની વિજયયાત્રામાં સહદેવે જીત્યા હતા. એની રાજધાની અવંતિકા (હાલના ઉજ્જૈણ)માં હતી. આચાર્ય સાન્દીપનિને ત્યાં કૃષ્ણ–બળરામે વિદ્યાભ્યાસ અહીં જ કર્યો હતો / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૪૬; ભા૨૦ વ૦ ૮૭–૧; સ૦ ૩૨–૧૧; હરિવંશ ૨–૨૩; વિષ્ણુ ૫–૨૧.

અવ્યક્ત સામવેદનું એ નામનું એક ઉપનિષત્.

અવ્યય બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અશના બલિની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૬–૧૮–૧૭.

અંશ અંશુમાનનું બીજું નામ.

અંશનિપ્રભ રાવણ પક્ષનો એ નામનો એક રાક્ષસ. યુદ્ધમાં દ્વિવિદ નામના વાનરે એને માર્યો હતો / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

અંશુ ગોકુળનો કૃષ્ણ–બળરામનો એક મિત્ર / ભાગ૦ ૨, સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

અંશુધાનપુર ભાગીરથીને તીરે આવેલું એક પુર.

અંશુમતી ભારતવર્ષીય એક નદી. આ નામ કાલિંદીનું જ બીજું નામ હોય એમ લાગે છે / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૫૫, શ્લો૦ ૬.

અંશુમાન્ એક આદિત્ય (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ). એની સ્ત્રીનું નામ ક્રિયા.

અંશુમાન (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા સગર રાજાનો પૌત્ર, અને અસમંજનો પુત્ર. અસમંજ વનમાં ગયા પછી અશ્વમેધને છૂટો મૂકેલો અશ્વ ખોળી લાવવાની આને આજ્ઞા કરી હતી. ઘોડાની શોધ સારુ જતો હતો ત્યારે એણે કપિલનો આશ્રમ દીઠો તેમ જ ત્યાં પોતાના કાકા, ભાણેજો વગેરે સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોને બાળીને રાખ થયેલા જોયા. (સગર શબ્દ જુઓ.) એમનો ઉદ્ધાર કરવાની વાંછનાથી એણે કપિલ સમક્ષ ઊભાં રહીને એમની સ્તુતિ કરવા માંડી. પરંતુ કપિલ સમાધિસ્થ હોવાથી એની સ્તુતિ એમણે સાંભળી નહિ. એટલામાં ગરુડ ત્યાં આવ્યો અને એણે કહ્યું કે ભાગીરથીના જળના સ્પર્શ સિવાય આમનો ઉદ્ધાર થશે નહિ. ગરુડ આ સગરપુત્રોનો મામો થતો, પણ કેવી રીતે એ વિશે કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ગરુડના ગયા પછી કપિલમુનિ સમાધિમાંથી જાગ્યા. પોતાની સન્મુખ સ્તુતિ કરતા અંશુમાનને દીઠો અને પ્રસન્ન થયા. એમણે કહ્યું કે 'તારા પિતામહ અજનો ઘોડો આ રહ્યો તે લઈ જા અને યજ્ઞ સમાપ્ત કરાવ. તારા આ પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે એ પૂછતો હોય તો ભાગીરથીની પ્રાર્થના કર. તેના જળના સ્પર્શથી એમનો ઉદ્ધાર થશે.' કપિલની આવી પ્રસન્નતાભરેલી વાણી સાંભળી, ઘોડો લઈ, તેમને નમસ્કાર કરી, જઈને પોતાના પિતામહનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરાવ્યો. પછી સગરને જ રાજ પર સ્થાપી પોતે અરણ્યમાં ગયો. સગરે પણ પોતાના પ્રધાનો પર રાજ્યભાર નાખી પોતે ભાગીરથીની પ્રાપ્તિ સારુ પોતાનું અવશેષ આયુ ગાળ્યું. પરંતુ ફળપ્રાપ્તિ પહેલાં જ એનું મૃત્યુ થયું. એ પોતાના પિતૃની જ કન્યા યશોદાને પરણ્યો હતો. યશોદાની કુખે જન્મેલો દિલીપ નામનો પુત્ર હતો. એના પછી દિલીપ ગાદી પર બેઠો / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૭. અને વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૪૧–૪૨.

અંશુમાન (૩) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલો એ નામનો એક રાજા.

NALINI & KRYPTO ARTS COLLEGE U.G.C. Book Bank Acc. No.

અંશુમાન (૪) પાંડવ પક્ષનો એક રાજા, ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે એને માર્યો હતો.

અશોક અકોપ પ્રધાનનું જ બીજું નામ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૯, શ્લો૦ ૧૧.

અશોક (૨) દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

અશોક (૩) ભારતવર્ષમાં કારપક વનની દક્ષિણે આવેલું એ નામનું તીર્થ.

અશોકવર્ધન મૌર્યવંશીય ચન્દ્રગુપ્તનો પૌત્ર, અને વારિસારનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુદશ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૩.

અશોકવનિકા સ્વાદિષ્ટ ફળ અને સુંદર પુષ્પોવાળું અને સ્ત્રીઓ સહિત વિહાર કરવા યોગ્ય, એ નામનું એક રમણીય સ્થળ. યયાતિ રાજા દેવયાની સાથે અહીં રહ્યો હતો / મત્સ્ય૦ અ૦ ૩૧.

અશોકવનિકા (૨) રાવણે સીતાને રાખી હતી તે સ્થળ.

અશોકવનિકા (૩) અયોધ્યામાં સીતા સહિત વિહારાર્થે રામે કરાવેલું સ્થળ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૪૨.

અશ્મ એકની સંજ્ઞાવાળો અશ્મક શબ્દ જુઓ.

અશ્મક એક બ્રાહ્મણ. સુખદુઃખની નિવૃત્તિ શી રીતે થાય એ સંબંધે એને અને જનકરાજાને સંભાષણ થયું હતું / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૮.

અશ્મક (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના મિત્રસહ રાજાનો પુત્ર. એ રાજાને પછીથી કલ્માષપાદ એવું નામ મળ્યું હતું. એક બ્રાહ્મણીના શાપને લઈને મિત્રસહ રાજાથી સ્ત્રીસંગ થાય એમ નહોતું. છતાં રાજાને તો અધિકારી જોઈએ, માટે રાજાએ પોતાના ક્ષેત્રમાં વસિષ્ઠ ઋષિ પાસે ગર્ભાધાન કરાવ્યું. સાત વર્ષ થયાં પણ પ્રસવ ન થયો. મદયંતી રાણીએ છેવટે પથ્થર વડે પેટ ફાડીને પુત્ર બહાર કાઢ્યો તે આ અશ્મક રાજા. અશ્મ એટલે પથ્થર, તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૯ • આ રાજાએ મોટા થયા પછી પૌદન્ય નામની નગરી વસાવી હતી. એની સ્ત્રીનું નામ ઉત્તરા અને એની કુખે થયેલા પુત્રનું નામ મૂલક હતું. આ પુત્રનું પછવાડેથી નારીકવચ એવું નામ પડ્યું હતું.

અશ્મક (૩) દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા જેને અભિમન્યુએ માર્યો હતો / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૩૮.

અશ્મક (૪) ભારતવર્ષનો એ નામનો એક દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અશ્મકેશ્વર અશ્મક નામના દેશનો રાજા.

અશ્મકોટ્ટા ઋષિવિશેષ / ભા૨૦ અનુ૦ ૪૭–૪૧.

અશ્મનગર કાલેય અસુરનું પુર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૩.

અશ્મરથ્ય એ નામનો એક ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ). એના વંશજો તે આશ્મરથ્ય.

અશ્રુતાયુ દુર્યોધન પક્ષનો ક્ષત્રિય. એને ક્રિયુતાયુ નામે પુત્ર હતો. એ અર્જુનને હાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. એને અચ્યુતાયુ એવું બીજું નામ હતું / ભા૨૦ દ્રો૦ ૯૩–૭–૨૪.

અશ્વ દનુપુત્ર એક દાનવ.

અશ્વ (૨) દિવ્ય અશ્વની જાતિવિશેષ. તેઓ જમીન ઉપર તેમ જ આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે. તેમની સંખ્યા સોની છે. જ્યારે તેમાંથી કોઈ મરી જાય છે કે, તરત જ તેની જગાએ બીજો એ જાતિનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે / ભા૨૦ ૩૦ ૫૬.

અશ્વકન્દ અમૃતનું રક્ષણ કરનાર એક દેવવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૨–૧૮.

અશ્વકેતુ દુર્યોધન પક્ષનો મગધ દેશનો એક રાજા.

અશ્વગ્રીવ દનુપુત્ર એક દાનવ.

અશ્વચક્ર કૃષ્ણ પુત્ર શાંબે મારેલો એ નામનો એક રાજા / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૨, શ્લો૦ ૧૪.

અશ્વતર કદ્રુપુત્ર એક નાગ. (શેષ શબ્દ જુઓ.)

અશ્વતીર્થ નૈમિષારણ્યમાંનું ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અશ્વત્થામા ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર દ્રોણાચાર્યને શરદ્વાન ઋષિની કન્યા કૃપીની કુખે જન્મેલો પુત્ર. જન્મકાળે ઘોડાના જેવો અવાજ કરવાથી એનું આ નામ પડ્યું હતું. કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં એને દ્રોણિ પણ કહ્યો છે. એ ઉત્તમ પ્રકારે વેદવેદાંગ

પારંગત હતો તેમ જ પોતાના પિતાની પાસે ધનુર્વેદ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે શીખ્યો હતો. કૌરવપાંડવોને ધનુર્વેદ શીખવવાના સંબંધે દ્રોણ ભીષ્મનો આશ્રિત હતો, તેમ એ પણ છેવટ સુધી હતો.

કાલાંતરે મહાભારતનું યુદ્ધ થતાં દ્રોણ જેમ કૌરવ પક્ષમાં રહ્યો હતો, તેમ એ પણ રહ્યો હતો. એ પક્ષમાં રહીને પાંડવના વીરો સાથે એણે યુદ્ધ કર્યું હતું. યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય યોગવિદ્યાથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરતા હતા. તે વખત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમનો વધ કર્યો હતો. અશ્વત્થામાથી આ સહન ન થતાં એણે ક્રોધ કરીને પાંડવ અને એની સેના ઉપર નારાયણાસ્ત્ર મૂક્યું હતું. આથી બધા જરૂર મરત, પણ જે માણસ શસ્ત્ર તજીને સ્વસ્થ બેઠું હોય તેના ઉપર નારાયણાસ્ત્રનું બળ ચાલતું નથી એ મર્મ કૃષ્ણને ખબર હોવાથી પાંડવો અને તેમની સેનાએ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો ભોંય પર મૂકી દીધાં. આમ થવાથી અશ્વત્થામાનું નારાયણાસ્ત્ર નિરર્થક ગયું. આમ કેમ થયું એમ એ આશ્ચર્ય પામીને વિચારતો હતો, તેટલામાં વ્યાસ (કૃષ્ણ દ્વૈપાયન) ત્યાં પ્રકટ થયા. એમણે અશ્વત્થામાને મર્મ સમજાવીને જણાવ્યું કે કૃષ્ણ અને અર્જુન સાક્ષાત્ નરનારાયણના અવતાર હોઈ ભૂમિનો ભાર ઉતારવા જ અવતર્યા છે; માટે કોઈનાથી એમને અપાય થઈ શકશે જ નહિ. માટે તારે આશ્ચર્ય પામવાનું કશું કારણ નથી. સ્વસ્થ થા. આમ કહીને પોતે અંતર્ધ્યાન થયા / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૦૧.

અશ્વત્થામાને યુદ્ધ કરતાં બરાબર આવડતું નહિ હોય એમ જણાય છે. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૮૮૦; સંજય–ધૃતરાષ્ટ્ર સંવાદ.

પોતે મરણના ભયથી આમ કહે છે એવું દુર્યોધનને ન જણાય માટે બીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં હું અને મારો મામો કૃપાચાર્ય ચિરંજીવી હોવાથી અમને મરણનો ભય નથી એવી સૂચના કરી છે. પરંતુ એનાં આ વચન દુર્યોધને કાને ધર્યાં નહિ.

સમય જતાં જ્યારે શલ્ય અને કર્ણ રણમાં પડ્યા, દુર્યોધન અને ભીમનું યુદ્ધ થયું, દુર્યોધન રણમાં પડ્યો અને એનામાં અવશેષ પ્રાણ રહ્યા હતા ત્યારે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા સહિત રાત્રે એક વડના ઝાડની નીચે હવે શું કરવું એનો વિચાર કરવાને બેઠા હતા. તે વેળા શ્રમને લીધે કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય ઊંઘી ગયા. માત્ર અશ્વત્થામા જ જાગતો હતો. તેવામાં એ ઝાડ ઉપર રાત્રે રહેલા કાગડાના ટોળામાં એક ઘુવડે આવીને હજારો કાગડાને મારી નાખ્યા અને પોતે નાસી ગયું. અશ્વત્થામાને લાગ્યું કે આપણે પણ આમ કર્યું હોય તો ઠીક. પેલા બન્નેને જગાડીને પોતાનો મનસૂબો જણાવતાં તેમણે તે પસંદ ન કર્યો. એ જોઈને પોતે એકલો જ ત્યાંથી નીકળ્યો, ને પાંડવોના તંબુ પાસે પહોંચી ગયો. પરંતુ ત્યાં કોઈ દિવ્ય પુરુષને ઊભેલો જોઈને તેને વટાવીને તંબુમાં પેસવાની એની હિમ્મત ચાલી નહિ. એટલે એણે દિવ્ય પુરુષ ઉપર પોતાનું અસ્ત્ર ફેંક્યું. પણ તે પેલા માણસે પકડી લીધું. એ જોઈને એણે બીજાં કેટલાંક અસ્ત્રો ફેંક્યાં. એ પણ પેલાએ પકડી લીધાં એટલે એને લાગ્યું કે એ રુદ્ર પોતે છે. એણે એની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો, જેથી પેલાએ પ્રસન્ન થઈ એને એક ઉત્તમ ખડ્ગ આપી, તંબુમાં પેસવાનો રસ્તો પણ આપ્યો. એટલામાં કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા ત્યાં આવી પહોંચ્યા; તેમને જોઈને તેઓને દ્વારનું રક્ષણ કરવા ઊભા રહેવાનું કહી, પોતે એકલો જ અંદર પેઠો.

અંદર જઈને જુએ છે તો એને એક પણ પાંડવ નજરે પડ્યો નહિ. પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ વીરો અને પાંડવોના કુમાર માત્ર જણાયા. એ સઘળા ભરઊંઘમાં પડેલા હતા. ઉતાવળ કરવી ધારી એણે પ્રથમ પોતાના પિતાનો વેરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, એને ઊંઘતો માર્યો ન કહેવાય એટલા સારુ જ માત્ર, સહેજ જગાડ્યો. એ અરધો જાગ્યો અને 'કોણ છે, થોભ' એટલું કહેતામાં તો અશ્વત્થામાએ એનું માથું ખડ્ગ વડે કાપી નાંખ્યું. એ જ પ્રમાણે ઉત્તમૌજા, યુધામન્યુ, શતાદિ વીર અને દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોની પણ એવી જ વલે કરી. તંબુમાં આથી ગરબડ મચી રહી. કેટલાક સાધારણ વીર

બહાર જતાં તેમને કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્યે રોકીને દ્વાર કર્યા.

ત્યાર પછી મારેલાં વીરોનાં માથાં દુર્યોધનને બતાવવાને એણે ઉતાવળથી લઈ લીધાં. અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા સાથે દુર્યોધન પાસે જઈને બોલ્યો કે 'પાંડવ સુધ્ધાં તેમના વીર સાત અને આપણા ત્રણ એ જ માત્ર જીવતા રહી બાકીના સર્વ મરણ પામ્યા.' ભાર૦ સૌપ્તિ૦ અ૦ ૯. ● આવું અશ્વત્થામાનું ભાષણ સાંભળીને દુર્યોધનને સંતોષ થયો. છતાં દ્રૌપદીનાં ઊંઘમાં મરેલાં બાળકોનાં મસ્તક જોઈને એને સંતોષ થયો નહિ.

અહીંયાં રાત્રે બનેલા આ બનાવની પ્રાતઃકાળે અર્જુનને જાણ થતાં જ તે રથમાં બેસીને અશ્વત્થામાની પૂંઠે પડ્યો. અશ્વત્થામા પણ રથમાં બેસીને નાસી છૂટ્યો. પરંતુ એના રથના ઘોડા ઘણા થાકેલા હતા તેથી અર્જુને એને પકડી પાડ્યો અને દ્રૌપદી પાસે આણ્યો. દ્રૌપદીને અર્જુને પૂછ્યું કે આને મારું કે શું કરું? દ્રૌપદીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ગુરુપુત્ર છે એટલે હણવા યોગ્ય નથી; વળી જેમ હું મારાં બાળકોના મરણને માટે શોક કરું છું, એમ એને મારશો તો એની માતા પણ શોક કરશે. માટે એને ન મારો એ જ ઉત્તમ છે. આ ઉપરથી અર્જુને અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર સ્વતઃસિદ્ધ ભૂષણરૂપ દિવ્યમણિ હતો તે કાપી લીધો, અને એને ઘણું અપમાન કરીને તંબુની બહાર કાઢી મૂક્યો.

આમ અપમાન પામીને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી અશ્વત્થામાને અનિવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. એ આવેશમાં જ એણે પાંડવોનો સમૂળો નાશ કરવાને તેમના પર બ્રહ્મશિરાસ્ત્ર છોડ્યું. / ભાર૦ સૌપ્તિક૦ અ૦ ૧૩. ● એ અસ્ત્રે ઉત્તરાના ગર્ભમાં પણ પ્રવેશ કરીને તેના નાશ કરવા લાગ્યાની કૃષ્ણને જાણ થતાં તેમણે પોતાના સામર્થ્યે કરીને એ અસ્ત્રનો પરાજય કર્યો અને ગર્ભનું રક્ષણ કર્યું. / ભાર૦ સૌપ્તિક૦ અ૦ ૧૫.

અશ્વત્થામાના ગુણ બહુ વર્ણવવા જેવા નથી. બળિયામાં બળિયો તે હું, એવી એનામાં અભિમાનની પરાકાષ્ઠા હતી. એ એક વખત દ્વારકા ગયો હતો ત્યારે કૃષ્ણે એનું પૂજન કરી એને આસન પર બેસાડ્યો હતો. પછી આગતા-સ્વાગતાની વાતચીત થયા પછી એણે કૃષ્ણને કહ્યું હતું કે તમે પોતાના હાથમાં ચક્ર લઈને ફરો છો તે શોભતું નથી, માટે તે મને આપો! કેવા ભાવથી એ બોલ્યો હતો તે લક્ષમાં લઈને કૃષ્ણે એની આગળ પોતાનું ચક્ર મૂક્યું, અને કહ્યું કે આપ એને લઈ જાઓ. પછી તે લેવા જતાં એનાથી ઊપડ્યું નહિ એટલું જ નહિ, પણ એણે બળ કર્યા છતાં એને હલાવી ધરાધરી શક્યો નહિ! આથી લાજી પોતે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો / ભાર૦ સૌપ્તિક૦ અ૦ ૧૨.

અશ્વત્થામા ચિરંજીવી હોવાને લીધે ભૂમિ પર છે. કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે તું ઘોર રણમાં પિશાચ રૂપે થઈને રહીશ. તને ગળત કોઢ નીકળશે અને કોઈ સત્પુરુષનાં દર્શન થયા વગર એકલો ભટક્યા કરીશ. ઉત્તરપ્રદેશમાં એવે રૂપે એ ભટક્યા કરે છે. હાલ પણ, સાતપૂડા પર્વતમાં ભીલડાને અને કોઈ કોઈ જંત્રાળુને, માથે બળબળતી માંખીઓવાળો અને સવા ગજનાં પગલાંવાળો વૃદ્ધ ક્વચિત્ દેખા દે છે તે અશ્વત્થામા છે, એવી લોકોની માન્યતા છે. પ્રસ્તુત કલિયુગ પૂરો થતાં કૃતયુગ અને ત્રેતાયુગ થશે, ત્યાર પછીના દ્વાપર યુગમાં એ દ્રૌણી નામે વ્યાસ અને આઠમા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં અશ્વત્થામા એ નામથી તે વખત થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક થશે. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯.

અશ્વત્થામા (૨) અક્રૂર યાદવના પુત્રમાંનો એક.

અશ્વત્થામા (૩) માલવ દેશાધિપતિ ઇંદ્રવર્મીનો નામાંકિત ગજ. એ ભારત યુદ્ધમાં મુઓ હતો. યુધિષ્ઠિરે 'અશ્વત્થામા પડ્યો – નરો વા કુંજરો વા' એવું કહેતાં સાંભળીને પોતાનો પુત્ર પડ્યો એવું ઊલટું સમજી દ્રોણે પોતાનાં શસ્ત્ર ભોંયે મૂકી દીધાં હતાં ને યોગધારણા કરી, તે વખત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમને ઠાર કર્યા હતા.

અશ્વનગર અંગદીયા પુરીનું બીજું નામ.

અશ્વનદી કુંતીએ કર્ણને જે નદીમાં મૂકી દીધો હતો તે નદી.

અશ્વપતિ દનુપુત્ર, એક દાનવ.

અશ્વપતિ (૨) મદ્ર દેશનો પ્રાચીન કાળનો એક રાજા. સાવિત્રીનો પિતા. (૪ સાવિત્રી શબ્દ જુઓ.)

અશ્વપતિ (૩) કેકય દેશનો રાજા. એને યુધાજિત નામે પુત્ર અને કૈકેયી નામે કન્યા એમ બે સંતાન હતાં. આ જ કૈકેયી તે રામચંદ્રના પિતા દશરથની સ્ત્રી / વા૦ રા. અયો૦ સ૦ ૧. ● આ રાજાની સ્ત્રી એટલે કૈકેયીની માતા પરમ સાહસી હતી. એને માટે કહેવાય છે કે આ રાજાને પક્ષીઓની ભાષા સમજાતી. એણે એક દિવસ જૃંભ પક્ષીની કાંઈક ચમત્કારી બોલી સાંભળીને હાસ્ય કર્યું તે વખત રાણી પાસે હતી. એણે હસવાનું કારણ પૂછતાં રાજા કહે : કહેવાય નહિ. કહેતાં વેંત જ મારું મૃત્યુ થાય એવું છે. રાણીએ કહ્યું : ભલે ફિકર નહિ, પણ મને કહો. એનું આ ભાષણ સાંભળી રાજાએ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૩૫.

અશ્વમેધ ઘોડાનો યજ્ઞ. એનો વિધિ આ પ્રમાણે છે : ધોળું શરીર, કાળા કાન અને ચંદ્રના જેવા તેજસ્વી મોંવાળો અશ્વ જોઈએ. તેને લીલા જવનો ચારો કરાવવો અને ગંગાજળ પાવું. એક સ્વચ્છ ઘર બાંધી તેમાં પોચી ભોંય ઉપર અશ્વને પોઢણ કરાવવું. નિત્ય એની તહેનાતમાં ચાર સેવકો બારણે ઊભા જ રાખવા. વળી જ્યાં એ લાદ-મૂત્ર કરે ત્યાં નિત્ય હોમ કરી છ હજાર ગૌદાન આપવાં. પછી ચૈત્ર સુદ પૂનમને દહાડે અશ્વને શણગારી એના કપાળ ઉપર સોનાનું પતરું બાંધી છૂટો મૂકવો. પતરામાં લખવું કે અમુક ચક્રવર્તી યજ્ઞ કરે છે, માટે જે કોઈ આ અશ્વને બાંધે તેણે યુદ્ધ આપવું અને નમે તેણે યજ્ઞમાં પધારવું. આ અશ્વ જ્યાં જ્યાં સ્વેચ્છાએ જાય તેની પાછળ પાછળ સેનાએ જવું. માર્ગમાં એ જ્યાં જ્યાં ખરી ઠોકે ત્યાં ત્યાં કૂવા અને આળોટે ત્યાં ત્યાં વાવ બંધાવતા જવું. આ પ્રમાણે ફરતાં બધી પૃથ્વીના રાજા જિતાય તો જ આ યજ્ઞ કરાય, નિકર નહિ.

યજ્ઞ સારુ કોઈ મોટા ક્ષેત્રમાંથી માટી મંગાવી તેની ઈંટ કરીને તેનો દક્ષિણ દિશાએ કુંડ સ્થાપવો. ને તેની આજુબાજુ ચોરી બાંધવી. તેમાં બાબરા, બોર અને સમડીના લાકડાના સ્તંભ કરવા. પછી ચોસઠ વરવહુના છેડા ગાંઠી તેમની પાસે ગંગાજળ મંગાવી તેના વતી અશ્વને મંત્ર સહિત સ્નાન કરાવવું. એનો ડાબો કાન દાબવાથી દૂધની ધારા નીકળે તો જાણવું કે એ શુદ્ધ થયો. પછી એને કુંડ સમીપ લઈ જઈ એનું માથું તરવારથી કાપી નાંખી વેદ વિધિએ એનાં અંગોની આહુતિઓ આપવી.

અશ્વમેધ કરનારને અસિધારા નામનું વ્રત કરવું પડે છે; એ વ્રત કરનારને અષ્ટભોગ તજવા પડે છે. રાત્રે ધણીધણિયાણીએ દર્ભની પથારી ઉપર, બેડે વચ્ચે ઉઘાડી તલવાર મૂકીને સૂઈ રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે એક વર્ષ અગાઉથી કર્યા બાદ યજ્ઞનો આરંભ થાય છે. યજ્ઞમાં વીસ હજાર બ્રાહ્મણોની વરણી કરી તેમને ખાનપાન પૂરાં પાડવાં. દક્ષિણામાં એકેક બ્રાહ્મણને સહસ્ર ગાય, એક શણગાર સહિત હાથી અને અશ્વ, સવા મણ સોનું અને એક પાયલી રત્ન આપવાં. યજમાને યજ્ઞ કરતી વખત મૃગચર્મ પહેરવું જોઈએ. સો અશ્વમેધ કરનારને ઇંદ્રાસન મળે છે. (નર્મ કથાકોષ, પા. ૩૩)

વૈદિક કાળમાં સંતતિની કામનાવાળા રાજાઓ અશ્વમેધ કરતા. અમુક ક્રિયાઓ કરી અશ્વને મારી નાખતા અને રાજાની રાણીઓને મારેલા ઘોડાને જોડે રાત્રે સૂઈ રહેવું પડતું તેમ જ ન વર્ણવાય એવી બીજી ક્રિયાઓ કરવી પડતી. પાછળથી મહાભારતના કાળમાં આ યજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા ઘણી વધી હતી. / ડાઉસન, પા. ૨૮.

ડાઉસનનું કહેવું યથાર્થ નથી. અશ્વમેધના મંત્રોનો અશ્લીલતાભર્યો ખોટો અર્થ કરવાથી આ ક્રિયાઓ હશે એવી માન્યતા થઈ છે. એ મંત્રોનો અર્થ મહર્ષિ શ્રીમદ્દયાનંદે જુદો જ આપેલો છે.

અશ્વમેધક સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન સહસ્રાનીક રાજાનો પુત્ર. એને અસીમકૃષ્ણ નામે પુત્ર હતો.

અશ્વમેધદત્ત સોમવંશીય શતાનીકનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. જન્મેજયનો પૌત્ર, એની માનું નામ વૈદેહી / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૮૮.

અશ્વમેધપુરી પૂર્વ દશાર્ણ દેશની પૂર્વે આવેલી એક નગરી. કયા દેશની રાજધાની હતી તે જણાતું નથી. પરંતુ પાંડવોના સમયમાં ત્યાં રોચમાન્ નામે રાજા હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

અશ્વમુખ કિન્નરો તે જ.

અશ્વરથા હિમાલય ઉપરની એક નદી / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૬૦.

અશ્વવતી ભારતવર્ષની એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અશ્વવાન સોમવંશીય કુરુપુત્ર એક ક્ષત્રિય. વિશેષ સારુ અવિક્ષિત શબ્દ જુઓ / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧–૩૮.

અશ્વશંકુ દનુપુત્ર, દાનવોમાંનો એક.

અશ્વશિરા દધ્યંચ નામના જે ઋષિને ઘોડાનું માથું ચોંટાડીને અશ્વિનીકુમારોએ જેની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી હતી તે ઋષિ.

અશ્વશિરા (૨) દનુપુત્ર, એક દાનવ.

અશ્વશિરા (૩) બદરિકાશ્રમમાં રહેનાર એક ઋષિ. એ નિરંતર–અહોરાત્ર–વેદાધ્યયન જ કરી રહ્યા છે / ભાર૦શા૦૧૨૭–૩. ● એ અથર્વાંગિરસનો પુત્ર હતો / ભાગ૦ ૪–૧.

અશ્વસેન કદ્રુપુત્ર તક્ષક નામના નાગનો પુત્ર. અર્જુને ખાંડવ વન અગ્નિને ખાવા આપ્યું તે કાળે જ્યારે અગ્નિ લાગેલો જોયો ત્યારે એની માતા એ નાનો હોવાથી એને મોંમાં લઈને વનની બહાર નીકળી જતી હતી. તેને અર્જુને દીઠી અને મારી નાખી. એ પોતે શી રીતે ઊગર્યો તે કોણ જાણે. આ વેર મનમાં લાવીને કર્ણ અને અર્જુનના સંગ્રામ કાળે ગુપ્ત રૂપે જઈને કર્ણના બાણ પર એ બેઠો હતો. પરન્તુ કૃષ્ણને તે બબર હોવાથી જેવું કર્ણનું બાણ આવ્યું કે કૃષ્ણે અર્જુનના ઘોડાને ઘૂંટણિયે બેસાડી દીધા. બાણ તેથી અર્જુનના ગળા ઉપર સાધેલું હતું છતાં ત્યાં ન વાગતાં એના મુગટ પર વાગ્યું. મુગટ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હતો.

અશ્વસેન (૨) કૃષ્ણથી સત્યાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. એ મોટો મહારથી હતો.

અશ્વિની ચન્દ્રની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

આશ્વિની (૨) અક્રૂરની સ્ત્રીઓમાંની એક.

અશ્વિની (૩) નક્ષત્રવિશેષ.

આશ્વિનીકુમાર આશ્વિનેય શબ્દ જુઓ.

અશ્વિનીતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ

અશ્વિનૌ દેવના બે વૈદ્યો. ત્વષ્ટાની પુત્રી ત્વાષ્ટ્રી, સૂર્યની ભાર્યા, ઘોડીનું રૂપ ધારણ કરીને સંતાઈ ગઈ હતી. તેની સાથે ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરેલા સૂર્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલા બે પુત્રો. / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૩૫; ભાગ૦ ૬–૬; વરાહ ૨૦; વાયુ૦ ૮૪ હરિવં. ૧–૯; બ્રહ્મ૦ ૬; પદ્મ ૫–૮; વિષ્ણુ ૩–૨ શિવ પુ૦ ઉમા સંવાદ ૩૫. ● દેવોમાં એઓ શુદ્ર ગણાતા હોવાથી એમને યજ્ઞભાગ નહોતો મળતો. એઓ ચ્યવનના આશ્રમમાં ગયા હતા અને ચ્યવનને યૌવન અને ચક્ષુ આપ્યાં હતાં. એ ઉપકારમાં ચ્યવને એમને યજ્ઞભાગ મળે એમ કર્યું હતું / ભાર૦ વ. ૧૨૪–૬. ● પાંડુ રાજાની ભાર્યા માદ્રીને એમણે બે પુત્રો આપ્યા હતા / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૬૬. ● આંકડાનાં પાંદડાં ખાઈને રહેવાથી આંધળા બનેલા ઉપમન્યુ ઋષિને પણ એમણે નેત્ર આપ્યાં હતાં / ભાર૦ આ૦ ૩–૫૬.

અશ્વિનોતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૧૭.

અષ્ટદ્વીપ. ક્ષાર સમુદ્રમાં જંબુદ્વીપની આજુબાજુ આઠ ઉપદ્વીપ છે તે. તેમનાં નામઃ સ્વર્ણપ્રસ્થ, ચન્દ્રશુક્ર અથવા શુકલ, આવર્ત્તન, રમણક, મંદર-હરિણ, પાંચજન્ય, સિંહલ અને લંકા / ભાગ૦ પંચ૦ અ૦ ૧૯, શ્લો૦ ૩૦ / દેવી ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૩૦–૩૨.

અષ્ટક વિશ્વામિત્ર ઋષિને માધવીથી થયેલો પુત્ર. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ.) એ ઘણો વેદ-વેદાંગ પારંગત હતો. એક વખત એણે પોતે યજ્ઞ કર્યો હતો. તે કાળે એના યજ્ઞમાં ઘણા ઋષિઓ અને રાજા-રજવાડાં આવ્યાં હતાં. યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી પોતાના ત્રણે ભાઈઓ, પ્રતર્દન, વસુમના અને શિબિની સાથે રથમાં બેસીને કયાંક જતો હતો. રસ્તામાં એને નારદ મળ્યા. તેમને પોતાની જોડે લઈ

લીધા. એ નારદને પૂછવા લાગ્યો કે અમારા ચારેમાંથી સ્વર્ગમાં ગયા પછી કોણ વહેલું પડશે? નારદે કહ્યું કે તેં બહુ ગૌદાન આપ્યાં છે. પરંતુ મેં બહુ ગૌદાન આપ્યાં છે, એવો તારા મનમાં અહંકાર છે, સબબ સહુથી પહેલો તું પડીશ.

પ્રતર્દનની પાસે એક બ્રાહ્મણે માર્ગમાં અશ્વ માગ્યો હતો. એણે કહ્યું કે આપીશ, પણ બ્રાહ્મણે તત્કાળ માગવાથી પોતાના રથમાંથી છૂટો કરીને બ્રાહ્મણને આપ્યો હતો. એને બીજા ત્રણ બ્રાહ્મણોએ એની જ યાચના કરવાથી, તેમને પણ આપી દીધા હતા. અને પોતે હાથે રથ ખેંચીને ઘેર આવ્યો હતો, છતાં એના મનમાં તે કાળે એમ વિચાર આવ્યો હતો કે કયે વખતે શું માગવું એનું આ બ્રાહ્મણોને ભાન નથી. એના મનમાં આવું આવ્યા માટે તે તારી (અષ્ટકની) પછી પડશે.

વસુમનાએ પોતાના રથનાં બ્રાહ્મણે વખાણ કર્યાં તેથી એ રથ ઉપર એનું ચિત્ત ચોંટયું એમ બબર પડી છતાં એણે રથ આપ્યો નહિ, માટે પ્રતર્દનની પછી એનું પતન થશે. કેવળ શિબિ જ સ્વર્ગમાં રહેશે, એવું નારદે કહ્યું હતું / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૮.

આ અષ્ટક વિશ્વામિત્ર કુળમાં પ્રવર-પ્રવર્તક અને મંત્રદ્રષ્ટા હતો. એ પોતાના ત્રણે ભાઈઓ સાથે વનમાં તપ કરતો હતો. તેવામાં યયાતિ રાજા આત્મશ્લાઘાના દોષને લીધે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડ્યો હતો. તેને પોતાના પુણ્યનું ફળ આપી એણે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો. (યયાતિ શબ્દ જુઓ.)

અષ્ટકા એક શ્રાદ્ધ દેવતા, હાલ તે દેવતાત્વ અગ્નિદાઢકને છે.

અષ્ટકુલાચળ ભારતવર્ષીય ભરતખંડમાં જે આઠ ઉપપર્વત આવેલા છે તે. તેમનાં નામ: ઉપગિરિ, હિમાલય, પારિયાત્ર, ઋક્ષવાન્ અથવા ઋક્ષવાન્, વિંધ્યાદ્રિ, સહ્યાદ્રિ, મલય, મહેંદ્રાચલ અને શુક્તિમાન્.

અષ્ટદિગ્પાલ કલ્પના આરંભમાં પૂર્વ દિશાથી માંડીને ઈશાન દિશા પર્યંત ઇન્દ્ર, અગ્નિ, પિતર, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ કિંવા વૈશ્રવણ અને ઈશાન એ દિગ્પાલો હતા. એ ઉપરથી જ આજ પર્યંત એ દિશાએ એમનાં નામ વપરાય છે. પરંતુ ચાલુ મન્વન્તરમાં છે તે દિગ્પાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: બાર આદિત્યો માંહેલો ઇંદ્ર અથવા શુક્ર નામનો આદિત્ય, અનલ નામનો વસુ, સૂર્યપુત્ર યમ, નિર્ઋતિ નામનો રુદ્ર, વરુણ નામનો આદિત્ય, અનિલ નામનો વસુ, વૈશ્રવણ અથવા કુબેર. અને ઈશ્વર નામનો રુદ્ર, પૂર્વથી અનુક્રમે, આઠે દિશાના આ આઠ દિગ્પાલ છે.

અષ્ટદિગ્ગજ ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ, અને સુપ્રતીક એ નામના પૂર્વથી માંડીને આઠે દિશાના પૃથિવીના આધારભૂત આઠ હાથીઓ છે તે.

અષ્ટનાગ અનંત, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટક, શંપના, કુલિક, પદ્મ અને મહાપદ્મ, આવી આઠે નાગની જાતિઓ છે તે.

અષ્ટભૈરવ અસિતાંગ, રુરુ, ચંડ, ક્રોધ ઉન્મત્ત કુપતિ અથવા કપાલી, ભીષણ અને સંહાર.

અષ્ટમર્યાદાગિરિ હિમાલય, હેમકૂટ, નિષધ, ગંધમાદન, નીલ, શ્વેત, શૃંગવાન્ અને માલ્યવાન્. આ આઠ મહાગિરિ વડે ભરતાદિ જંબુદ્વીપના નવ દેશમાં વિભાગ પડે છે.

અષ્ટમહાસિદ્ધિ અણિમા, મહિમા, ગરિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશિત્વા, અને વશિત્વા. આ આઠે સિદ્ધિઓ માત્ર ઈશ્વરમાં જ છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરવા સારુ, ગુણાનુસાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એવાં નામ ધારણ કરતાં જ તેનામાં સહજ જ આવે છે.

અષ્ટમૈથુન સ્ત્રી પુરુષનો આઠ પ્રકારે થતો આનન્દ.

અષ્ટયોગની દુર્ગાની આઠ પરિચારિકા રાક્ષસીઓ. એમનાં નામ મંગળા, પિંગળા, ધન્યા, ભ્રામરી, ભદ્રિકા, ઉલ્કા, સિદ્ધા અને સકેટા.

અષ્ટવાયન હળકુંડ, સોપારી, દક્ષિણ, ખારેક, કંકણ, ધાન્ય, સૂપડું અને કાચમણિ; સૌભાગ્ય

પ્રાપ્તિ સારુ નવવધૂને આપવાની આઠ વસ્તુઓ.

અષ્ટહૃદય વૈદ્યક સંબંધી ગ્રન્થવિશેષ.

અષ્ટવસુ ચાલુ મન્વન્તરના ધર્મઋષિથી પ્રાચેતસ દક્ષકન્યા વસુને થયેલા – વસુ નામના આઠ દેવ. દેવના સાત પ્રકારોમાં આ દેવની ગણના પાંચમામાં થાય છે. તેમનાં ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ્ન, અનિલ, અનલ, પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસ એવાં નામ છે / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬. પુરાણોમાં આમાંના કેટલાકનાં નામ તેના તે અને કેટલાકનાં જુદાં નામ મળી આવે છે. આમ જુદાં નામ પડવાનું કારણ માલૂમ પડતું નથી. માત્ર આઠની સંખ્યામાં કશો ગોટાળો નથી.

અષ્ટાવક્ર કહોડ અથવા કહોલ નામના ઋષિનો પુત્ર – એ કયા કુળનો હતો તેનો પત્તો લાગતો નથી. કહોડ પોતાની સુજાતા નામની સ્ત્રી સાથે આશ્રમ ધર્મ ચલાવતો હતો. એક વખત અષ્ટાવક્રનો માતા – સુજાતા – ગર્ભિણી હતી. કહોડ ઋષિ અધ્યયનની આવૃત્તિ કરતા હતા તે સાંભળી અષ્ટાવક્રે ઉદરમાંથી પિતાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમારે હજુએ આવૃત્તિ કરવી પડે છે કે? આ સાંભળી કહોડને ક્રોધ ચઢ્યો અને શાપ દીધો કે તું આઠે અંગે વાંકો થઈશ. આમ આઠ અંગે વાંકા હોવાથી એનું અષ્ટાવક્ર નામ પડ્યું હતું.

વરુણ પુત્ર બંદીએ કહોડ ઋષિને વાદમાં જીતીને પાણીમાં બુડાડ્યા તેથી સુજાતા પોતાના પિતા ઉદ્દાલક ઋષિને ત્યાં પોતાના પુત્રને લઈને રહી હતી. અષ્ટાવક્ર પોતાના મામા શ્વેતકેતુની જોડે રમતો હતો તેવામાં શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતાને 'તાત' એમ કહ્યું; એટલે અષ્ટાવક્રે પણ તેમને તાત કહી સંબોધ્યા. આ સાંભળીને શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે એ તો મારા તાત છે, તારા નહિ. માટે તું મારા તાતના ખોળામાં બેસીશ નહિ. મામાનું આ કહેવું એને વિપરીત ભાસ્યું, કેમકે એનામાં આ તાત, આ માતામહ એવી ભેદબુદ્ધિ હતી જ નહિ.

મામાની વાણી સાંભળી અષ્ટાવક્ર તરત જ પોતાની મા પાસે ગયો અને પૂછવા લાગ્યો કે મારો પિતા કોણ? આ સાંભળીને સુજાતાને ઘણું જ રડવું આવ્યું. એણે કહોડ ઋષિને બંદીએ પાણીમાં બુડાડ્યાની બધી હકીકત કહી; તેમ જ બંદી હજી પણ જનકરાજાની સભામાં છે એવું પણ કહ્યું. અષ્ટાવક્ર પોતાના મામાને સંગાથે લઈને ઐંદ્રદ્યુમ્નિ નામના જનકરાજાના નગરમાં ગયો. જેવો દ્વારમાં પેસે છે કે દ્વારપાળે એને રોકયો. એની સાથે વાદ થયો તેમાં અષ્ટાવક્રે શાસ્ત્રસંમત વાકયો વડે દ્વારપાળનાં વચનોનું ખંડન કર્યું એટલે દ્વારપાળે મામાભાણેજ બન્નેને અંદર જવા દીધા. સભામાં જઈને અષ્ટાવક્રે બંદીની જોડે વાદ કરીને એને હરાવ્યો. હારનારને પાણીમાં બુડાડવાની શરત હતી અને પોતે હાર્યો માટે પાણીમાં બુડાડશે એમ લાગવાથી બંદીએ અષ્ટાવક્રને કહ્યું કે તારા પિતા મરણ પામ્યા છે એવી ધાસ્તી રાખીશ નહિ. જે હજાર બ્રાહ્મણોને મેં વાદને બહાને પાણીમાં બુડાડ્યા છે તે સર્વને મારા પિતા વરુણના યજ્ઞ સારુ મોકલ્યા છે અને બધા સુખમાં છે. હવે યજ્ઞ સમાપ્ત થયો છે. એટલે બધા બ્રાહ્મણો પાછા આવશે, તેની સાથે તારો પિતા પણ પાછો આવશે. આ સાંભળીને જનકરાજાએ અષ્ટાવક્રનો સારો સત્કાર કરી પોતાને ત્યાં રાખ્યો. એના મામાને પણ એની સાથે જ રાખ્યો. થોડા જ વખતમાં બંદીના કહેવા પ્રમાણે બધા બ્રાહ્મણો પાછા આવ્યા, તેમાં કહોડ ઋષિ પણ હતા. જનક રાજાથી સન્માન પામી પોતાના પિતા અને મામા સહિત અષ્ટાવક્ર ઘેર આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મધુવિલા નામની નદી આવી એટલે કહોડે અષ્ટાવક્રને એ નદીમાં સ્નાન કરવાની આજ્ઞા કરી. સ્નાન કરતાં જ એનાં અંગ જે વાંકાં હતાં તે સરલ થઈ ગયાં. તે દિવસથી એ નદીનું બીજું નામ સભંગા એવું પડ્યું. અષ્ટાવક્ર પિતા સહિત આવી પોતાની માતાને મળ્યો અને પોતાના માતામહની આજ્ઞા લઈ પોતાના પ્રથમના આશ્રમે ગયો. એ જેવો પરમ સમર્થ તેવો જ બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાન-સંપન્ન પણ હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૩૨–૧૩૪.

અષ્ટાવક્ર (૨) સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૭.

અષ્ટાંગ આયુર્વેદના કર્તા ઋષિ / ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૨૫

અષ્ટાંગ (૨) શરીરના આઠ અવયવો જેના વડે બહુમાન પુરસ્સર નમસ્કાર કરાય છે એ.

અસકૃત પુલોમાને ભૃગુ ઋષિથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક. પુલોમાના ચ્યવનાદિ સાત પુત્રોમાંથી આ કયા પુત્રનું નામ તે જણાતું નથી.

અસમંજા સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના સગર રાજાને તેની કેશિની નામે ભાર્યાથી થયેલો પુત્ર. એ મૂળ યોગભ્રષ્ટ થયેલો હોવાથી એની વૃત્તિ દુનિયામાં રહેવાની નહોતી. બુદ્ધિપૂર્વક અયોગ્ય વર્તણૂંક કરીને ગાંડો ફરે તો નગરમાંથી જતાં રહેવાની આજ્ઞા થાય એમ ધારીને એ એવી રીતે વર્તતો. નગરજનોનાં છોકરાંને રમવા જવાને બહાને નદીએ લઈ જઈને બુડાડતો. ગામમાંથી ઘણાં છોકરાંની આવી વલે થવાથી નગરજનોએ રાજાને ફરિયાદ કરી. તેથી રાજાએ એને શહેર છોડી જવાની આજ્ઞા કરી હતી. સરયૂ નદીને કાંઠે જઈ પોતાના યોગસામર્થ્ય વડે બુડાડેલાં છોકરાંને બહાર કાઢી શહેરમાં મોકલી દીધાં અને પોતે અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો. એને અંશુમાન્ નામે પુત્ર હતો.

અસમંજા (૨) યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળમાં જન્મેલા સાત્વતના પુત્ર અંધકનો પૌત્ર. એના બાપનું નામ કંબલબર્હિ અને પુત્રનું નામ તમોજ્જ હતું.

અસિકની પ્રાચેતસ દક્ષની સ્ત્રી. એ પંચજન પ્રજાપતિની કન્યા હતી. એને પાંચજની પણ કહેતા. / ભાગ૦ ષષ્ઠ અ૦ ૪

અસિકની (૨) ભારતવર્ષની એ નામની એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯. ●હાલની સતલજ નદી.

અસિત મરીચિ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ. હિમાલયની કન્યા એકપર્ણા એની સ્ત્રી હતી.

અસિત (૨) માંધાતા રાજાને હાથે હાર ખાધેલો એક રાજા. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯

અસિત (૩) જન્મેજયે કરેલા સર્પસત્રમાં વરેલો એક ઋષિ.

અસિત (૪) કામ્યક વનની પશ્ચિમે આવેલો એક પર્વત. એ પર્વત પર કક્ષસેન ઋષિનો આશ્રમ હતો.

અસિતા એ નામની એક અપ્સરા.

અસિતાંગ આઠ ભૈરવમાંનો એક.

અસિપત્રવન એ નામનું એક નરક. ત્યાંનાં ઝાડનાં પાંદડાં તલવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ કહેવાય છે. વેદમાર્ગ વિહીન પાખંડ માર્ગને અનુસરનારા આ નરકમાં યાતના ભોગવે છે.

અસિલોમા દનુપુત્ર, એ નામનો એક દાનવ.

અસી એ નામની એક નદી જે કાશીક્ષેત્રમાં ભાગીરથી ગંગાને મળે છે.

અસીમકૃષ્ણ સોમવંશી જન્મેજયના વંશના અશ્વમેધક રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિચિક્ર હતું.

અસુર એક જાતનો અગ્નિ. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૬૬

અસુરથ એ નામનો એક યાદવ.

અસુરાયણ એક ઋષિ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. / ભા૨૦ અનુ ૭–૫૬

અસૂર્યા ઘોર અંધકારથી વ્યાપ્ત એવા લોકવિશેષ, જેમાં પાપીઓને જવું પડે છે.

અસુરા પ્રાધાની કન્યા, એક અપ્સરા.

અસૂર્તરજસ મૂર્તય રાજાનું બીજું નામ (મૂર્તય શબ્દ જુઓ.)

અસ્તિ જરાસંધ રાજાની બે કન્યાઓમાંની મોટી. એની બીજી કન્યાનું નામ પ્રાપ્તિ. આ બન્નેને મથુરાના કંસ વેરે દીધી હતી. કૃષ્ણે કંસને માર્યા પછી આ બન્ને બહેનો પોતાને પિયર જરાસંધને વેર રહેતી / ભા૨૦ દશ૦ અ૦ ૫૦

અસ્યવાહાર્ય એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અહંપતિ સોમવંશી પુરુ કુળોત્પન્ન સંયાતિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રૌદ્રાશ્વ હતું.

અહંયાતિ સોમવંશીય ત્રિશંકુની દીકરી વરાંગને પેટે થયેલો શય્યાતિનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. કૃતવીર્યની દીકરી ભાનુમતી આની સ્ત્રી થાય. એના પુત્રનું નામ સાર્વભૌમ હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૩

અહ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૦૦

અહ (૨) ધર્મ પ્રજાપતિનો પુત્ર, આઠ વસુઓમાંનો એક. એની માતાનું નામ રતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૦. ● એનું બીજું નામ સવિતા હતું / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૫૫–૧૭. ● એને જ્યોતિ, શમ, શાન્ત અને મુનિ એ ચાર પુત્રો હતા / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૩

અહર દનુના પુત્ર દાનવોમાંનો એક

અહલ્યા બ્રહ્મદેવની માનસકન્યા. ગૌતમ ઋષિની સ્ત્રી, એ પાંચ સતીઓમાંની એક છે. એ ઘણી જ સૌંદર્યવાળી હતી. એને પરણવાને દેવતાઓ માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા, એવું જોઈ બ્રહ્માએ કહ્યું કે જે કોઈ એક દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવે તેની સાથે પરણાવીશ. એ સાંભળી ઇંદ્ર ઐરાવત લઈને અને બીજા પોતપોતાનાં વાહનો લઈને દોડ્યા. એ વાત ગૌતમ ઋષિના જાણ્યામાં આવવાથી પોતે ત્રણ વાર ગાયની પ્રદક્ષિણા કરી ગાય પૃથ્વીનો અવતાર છે માટે એણે બ્રહ્મા પાસે આવી કહ્યું કે હું ત્રણવાર પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો, માટે મને પરણાવો. બ્રહ્માએ એને પરણાવી. પછી ઇંદ્ર આવ્યો અહલ્યાને ગૌતમ પરણી ગયો એ જાણી તે ઘણો ખિન્નયો. રામાયણમાં પાઠાન્તર છે કે એણે ઇંદ્રની સાથે સંબંધ કર્યો હતો અને એ વાતથી બહુ ગર્વ આવ્યો હતો. પણ એ હકીકત બીજે પાઠફેર આપી છે. પોતાને એ કન્યા ન મળવાથી ઇંદ્રે એને ભોગવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચન્દ્ર એ કાવતરામાં સામેલ થયો. એક દિવસ મધરાત્રે ચન્દ્ર ગૌતમના આશ્રમ પાસે જઈ કૂકડો થઈને વાસ્યો. ગૌતમ જાગી ઊઠ્યો અને સવાર થયું ધારી પોતે નિત્યકર્મ કરવા ગંગાતટ પર ગયા એટલે ઇંદ્ર એનો વેશ લઈને આવ્યો અને કહ્યું કે મને તાવ ભરાયો છે માટે બારણાં ઉઘાડ. અહલ્યાએ બારણાં ઉઘાડ્યાં અને ઇંદ્રે છળ કરીને એની સાથે સંભોગ કર્યો. એટલામાં ગૌતમ આવ્યો. ઇંદ્ર બિલાડો થઈ એક ખૂણે ભરાયો. ગૌતમે જ્ઞાનથી આ વાત જાણીને ઇંદ્રને શાપ દીધો કે તારે શરીરે સહસ્ર ભગાકાર છિદ્ર પડશે અને તું નપુંસક થઈ હમેશ કામથી બળ્યાં કરીશ. અહલ્યાને શાપ દીધો કે તું શલ્યા થઈને પડીશ. અહલ્યાએ કાલાવાલા કરવાથી ઉશાપ આપ્યો કે દાશરથિ રામચંદ્રના ચરણનો સ્પર્શ થતાં તારો ઉદ્ધાર થશે. ઇંદ્રની તરફથી દેવતાઓએ સ્તુતિ કરવાથી એને પણ ઉશાપ આપ્યો કે તારાં છિદ્રોની જગાએ સહસ્ર આંખો થશે. એમ થવાથી ઇંદ્રનું સહસ્રાક્ષ એવું નામ પડ્યું. એ જ પ્રમાણે પછી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયો. એના પુત્રનું નામ શતાનંદ. શતાનંદ વિદેહવંશી જનકનો ઉપાધ્યાય હતો. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૪૮–૪૯, વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૩૦

અહલ્યા (૨) સોમવંશી પુરુકુળમાં જન્મેલા વિંધ્યાશ્વ નામના રાજાને મેનકા અપ્સરાથી થયેલા જોડકામાંની કન્યા. એ જ જોડકામાં જન્મેલા દિવોદાસની બહેન અને કોઈ ગૌતમ નામના ઋષિની સ્ત્રી હતી. એના પુત્રનું નામ પણ શતાનંદ. એનો બીજો પુત્ર તે ચિરકારિ.

અહલ્યાહ્રદ ભારતવર્ષમાં ગૌતમ વનમાં આવેલું એ નામનું એક તીર્થ.

અહિ સર્પ. વેદમાં કહેલા દુષ્કાળ લાવનારા દૈત્ય વૃત્રનું નામાન્તર. કેટલીક જગ્યાએ 'અહિ' અને 'વૃત્ર' જુદા હોય એમ પણ જણાય છે. ઘણું કરીને જુદી જુદી જાતનાં વાદળાંને માટે આ નામ વપરાતાં હશે. / વિલ્સન ડાઉસન ૫૧–૬

અહિચ્છત્ર ઉત્તર પાંચાલ દેશ. દ્રુપદની પાસેથી દ્રોણાચાર્યે પડાવી લીધેલો દેશ તે જ. બરેલીની પશ્ચિમે વીસ માઈલ પર આવેલું રામનગર તે. એ ઉત્તર પાંચાલ (રોહિલખંડ)ની રાજધાની હતી.

અહિચ્છત્રા દ્રુપદ રાજાની પૂર્વ નગરી.

અહિર્બુધ્ન્ય અગિયાર રુદ્રમાંનો એક (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

અહિર્બુધ્ન્ય (૨) યજ્ઞમાંનો એક અગ્નિવિશેષ.

અહિક્ષત્ર ભારતવર્ષીય એક નગર. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

અહીન સોમવંશી આયુકુળના ક્ષત્રવૃદ્ધ રાજાના વંશમાં જન્મેલા સહદેવ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ જયસેન હતું.

અહીનગુ અનીહ રાજાનું બીજું નામ.

અહીનર અનીહ રાજાનું બીજું નામ.

અહોવીર્ય એ નામનો એક ઋષિ.

અક્ષ મંદોદરીને પેટે રાવણને થયેલો પુત્ર. હનુમાને અશોકવાડીનો ભંગ કર્યો તે કાળે એને પકડવા પાંચ સેનાપતિઓને રાવણે મોકલ્યા હતા. એએ મરાયા પછી અક્ષને મોકલ્યો હતો. એ આઠ ઘોડાના રથમાં બેસી અશોકવાડીમાં ગયો અને એણે હનુમાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. છેવટે એ હનુમાનને હાથે જ મરાયો. / વા૦ રા૦ સું૬૦ સ૦ ૪૭.

અક્ષમાળા બીજા અંક સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ ઋષિની સ્ત્રી.

અક્ષમાલિકા ઋગ્વેદનું એ નામનું એક ઉપનિષત્.

અક્ષયવટ ભારતવર્ષીય એક પવિત્ર તીર્થ.

અક્ષસૂત્ર રુદ્રાક્ષની માળા.

અક્ષીણ એ નામનો એક ઋષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

અક્ષૌહિણી ૨૨,૮૭૦ રથ, એટલા જ હાથી, ૬૫,૬૧૦ ઘોડા, ૧,૦૯૩ પદાતી મળીને ૨,૧૮,૭૦૦ની સંખ્યાવાળું લશ્કર.

આ

આકર્ષ દેશવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૩૭–૧૪

આકર્ષ (૨) આકર્ષ દેશવાસી.

આકાશગંગા હિમાલય પર બદરીમાંથી નીકળેલી નદી વિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૨–૩૭૬

આકાશગંગા (૨) ઈન્દ્રે જે ગંગાના જળ વડે શ્રીકૃષ્ણને અભિષેક કર્યો હતો તે / ભાગ૦ ૧૦-૨૭-૨૨

આકૂતિ સ્વાયંભૂ મનુની ત્રણમાંની પહેલી કન્યા. એ વરરુચિ ઋષિની સ્ત્રી હતી. એને યજ્ઞ અને દક્ષિણા એ નામના પુત્ર અને કન્યાનું જોડકું અવતર્યું હતું. / ભાગ૦ તૃતી૦ અ૦ ૧૨

આકૂતિ (૨) પ્રિયવ્રત રાજાના વંશમાં જન્મેલા ઋષભ દેવના કુળના પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુ રાજાના પુત્ર પૃથુસેનના પુત્રની સ્ત્રી. એને નક્ત નામે પુત્ર હતો.

આકૂતિ (૩) ઉત્તાનપાદ રાજાના વંશમાં વ્યુષ્ટ રાજાની પુત્રવધૂ. એના વરનું નામ સર્વતેજસ. એના પુત્રનું નામ ચક્ષુ. એ જ અગાડી જતાં છઠ્ઠો મનુ થયો હતો. / ભાગ૦ ચતુર્થ૦ સ્કં. અ૦૧૩

આકૃતિ એ નામનો એક કૌશિકાચાર્ય – ગારુડી વિદ્યાનો આચાર્ય. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે સમયે સહદેવ દક્ષિણ દિશા તરફ દિગ્વિજય કરવા ગયો હતો. એણે આકૃતિને હરાવી એની પાસેથી કર ભાગ લીધો હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

આકૃતિ (૨) એક અસુર. ધર્મગુરુ / ડાઉસન ૧૦

આકૃતિ (૩) ભીષ્મકનો ભાઈ ભોજરાજા તે જ.

આંગિરિષ્ટ એ નામનો એક રાજર્ષિ. કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી એના કુળની બીના મળી આવતી નથી. એનો કામંદ ઋષિની સાથે સંવાદ થયો હતો એટલી હકીકત માત્ર મળે છે (કામંદ શબ્દ જુઓ.)

આંગિરસી પ્લક્ષદ્વીપમાં જે સાત મહાનદીઓ છે તેમાંની એક.

આગ્નાપ્રાસેવ્ય એ એક બ્રહ્મર્ષિ હતો. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

આગ્નિધ્રશાળા યજ્ઞમંડપમાં આગ્નિધ્ર નામે ઋત્વિજ સારુ તૈયાર કરેલો એક ભાગ. દક્ષના યજ્ઞમાં શિવગણોએ ત્યાંની આગ્નિધ્રશાળાનો વિધ્વંસ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૪–૫–૧૪.

આગ્નીધ્ર પ્રિયવ્રત રાજાને અગ્નિષ્મતીને પેટે થયેલા દશ પુત્રોમાંનો મોટો. ક્ષાર સમુદ્રથી વીંટાળાયેલા જંબુદ્વીપનો એ અધિપતિ હતો. એણે પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરા સાથે દશકોટિ વર્ષ પ્રર્યંત યથેચ્છ સમાગમ કર્યો હતો. એનાથી એને નાભિ, કિંપુરુષ, હરિ, ઈલાવૃત્ત, રમ્યક, હિરણ્મય, કુરુ, ભદ્રાશ્વ અને કેતુમાળ એ નામના નવ પુત્ર થયા હતા. કોઈ કાળે એ અપ્સરા દિવ્યલોકમાં જતી રહેવાથી એના વિરહથી એ ઘણો જ દુઃખી થયો હતો. એણે પોતાના દ્વીપના નવ ભાગ પાડી એનાં વર્ષ એવાં નામ પાડી, એકેક પુત્રને એકેક વર્ષનું અધિપતિપણું આપ્યું હતું. પછી પોતે અરણ્યમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો હતો. / ભાગ૦ પંચ૦ અ૦ ૧-૨.

આગ્નીધ્રક હવે પછી થનારા બારમા રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

આગ્નેય સ્કંદ / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૩–૩.

આગ્નેય (૨) અઢાર મહાપુરાણમાંનું એક. આ પુરાણનું પૂર અઢાર હજાર શ્લોકનું છે. / ભાગ૦ ૧૨–૧૩–૫.

આગ્નેયકલ્પ બ્રહ્માના મહિનાના અઢારમા દિવસ એટલે કલ્પમાં અગ્નિનો થયેલો પહેલો અવતાર. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

આગ્નેયકોશલ ઇન્દ્રપ્રસ્થની અગ્નેય દિશામાં આવેલો કોશળ દેશ. એની રાજધાની અયોધ્યા. એ સરયૂ નદીને કિનારે આવેલી છે. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં બૃહદ્બલ નામનો સૂર્યવંશી રાજા હોઈ, એ રાજાનો ભાઈ દીર્ઘયજ્ઞ તે યુવરાજ હતો / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦, વા૦ રા૦ અયોધ્યા૦ સ૦ ૬૮.

આગ્નેયાયણ અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૧૩.

આગ્નેય ભારતવર્ષનો એક દેશ. એની સીમાનું વર્ણન મળતું નથી / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

આંગિરસો પિતૃવિશેષ / ડાઉસન ૧૭.

આંગિરસી એક બ્રાહ્મણી, જેણે પોતાની સાથે મૈથુનમાં રોકાયેલા પોતાના સ્વામીને મારી નાંખવા બદલ સૌદાસ (કલ્માષપાદ) રાજાને શાપ આપ્યો હતો કે તું પણ તારી સ્ત્રી સાથે મૈથુન સમયે મરણ પામીશ તે / ભા૨૦ આ૦ ૧૬૯–૨૪.

આંગિરસી સોમવંશીય અપરાચીનના પુત્ર અરિહની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ મહાભૌમ / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૮.

આંધ્રિક એ નામનો એક ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)

આચાર્ય દ્રોણાચાર્યનું નામાન્તર / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૪–૨૨.

આચાર્ય (૨) ઉપનયન સંસ્કાર પછી વેદ શીખવનાર. યદુઓનો આચાર્ય ગર્ગ હતો. શ્રીકૃષ્ણનું નામ ગર્ગે જ પાડ્યું હતું / ભાગ૦ ૧૦–૮–૭.

આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામા તે જ / ભા૨૦ આ૦ ૧૫૫–૧૬.

આજગર કાવેરી તીરે રહેનાર બ્રાહ્મણ-વિશેષ, જે અજગર વૃત્તિથી જે આવી મળે તેટલા ઉપર સંતોષથી રહેતો હતો તે. એને પ્રહ્લાદ સાથે સંવાદ થયો હતો / ભા૨૦ શાં૦ ૧૭૭; ભાગ૦ ૭–૧૪.

આજગવ પૃથુરાજાનું ધનુષ્ય / ભા૨૦ દ્રો૦ ૬૯–૩૦.

આંજનેય અંજનાનો પુત્ર, મારુતિનું બીજું નામ.

આજમીઢ સોમવંશી અજમીઢ રાજાના વંશજોને આ નામ સંબોધન પ્રસંગે વાપરેલું જણાય છે. પણ મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરને લગાડેલા વિશેષ પ્રસંગ મળી આવે છે.

આજિહાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ)

આજ્યપ પિતૃગણોમાંના એક ભેદવિશેષમાંના પિતર. એ બ્રહ્મ માનસપુત્ર પુલહના વંશજો છે. યજ્ઞમાં એઓ આજ્યનું જ પાન કરે છે. તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. બકરીના દૂધમાંથી વલોવી કાઢેલા ઘીને આજ્ય કહે છે. કોઈ કોઈ જગાએ એમને સુસ્વધા એવું નામ પણ કહેલું જણાય છે. બહુધા વૈશ્ય જાતિને આ પિતર પૂજ્ય હોય છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫.

આર્જીક ક્ષત્રિય શકુનિનો નાનો ભાઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રનો સાળો. એને યુદ્ધમાં ધરાવાને માર્યો હતો. / ભા૨૦ ભી૦ ૬૦–૩૦.

આર્જીકીઆ પંજાબની બિયાસ નદીનું નામ.

આર્જુનિ અભિમન્યુ તે જ / ભા૦ ભી૦ ૫૫–૧૫.

આડી અંધકાસુરનો પુત્ર. એણે ઉગ્ર તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. બ્રહ્મદેવની પાસે અમરત્વ માગતાં એ દુર્લભ છે એમ કહ્યું એટલે એણે ફેરવીને વર માગ્યો કે હું રૂપાંતર થયા વગર મરું નહિ. તથાસ્તુ કહીને બ્રહ્મદેવ સ્વલોકમાં પધાર્યા. પછી આડી પોતાના પિતાને મારનાર શિવનું વેર મનમાં આણીને પોતે કૈલાસ ગયો. શિવના દ્વાર ઉપર વીરક નામનો શિવગણ ચોકી પર હતો તે પોતાને અડચણ ન કરે એમ ધારીને આડી સર્પનું રૂપ ધારણ કરીને ગુપ્તરૂપે ઘરમાં પેઠો. પછી સર્પરૂપ તજીને એણે પાર્વતીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને શિવની પાસે જતો હતો. આ કપટ શિવે જાણતાં એ રૂપાંતર થયેલો હતો સમજી એણે પોતે જ મેળવેલા વરદાનને અનુસરી એમણે એને તત્કાળ મારી નાંખ્યો / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૫.

આતપ પ્રાચેતસ વંશના વિભાવસુ અને ઉષા એમનો પુત્ર. એનો પુત્ર પંચયત્ર / ભાગ૦ ૬–૬–૧૬.

આર્તાયનિ ઋતાયન નામના મદ્રાધિપતિનો પુત્ર શલ્ય તે જ / ભા૦ ભી૦ ૬૨–૧૪.

આર્તિમાન એક ઋષિ જેના સ્મરણ માત્રથી જ સર્વ બાધા વિનાશ થાય છે તે / ભા૨૦ અ૦ ૫૮–૨૩.

આત્મભૂ–આત્મયોનિ } સ્વયંભૂ–બ્રહ્મદેવનાં જ આ નામ છે.

આત્મવાન્ એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ)

આત્મા શરીરસ્થ જીવ અથવા કૂટસ્થ.

આત્મા (૨) એક દેવવિશેષ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આત્રેય સામાન્ય રીતે અત્રિ કુળોત્પન્નને આ નામ લગાડાય છે.

આત્રેય (૨) વામદેવ ઋષિનો એક શિષ્ય (૧ પરીક્ષિત્ શબ્દ જુઓ)

આત્રેય (૩) જન્મેજયના સર્પસત્રમાં વરેલો એક સભ્ય

આત્રેય (૪) હંસ–પરિવ્રાજક રૂપે ફરતા એક ઋષિ. એણે સાધ્યદેવોને નીતિનો બોધ કર્યો હતો. / ભા૨૦ ૭–૩૬.

આત્રેય (૫) દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૬–૬૮.

આત્રેયી રામના સમયમાં હતી એ, એ નામની તાપસીવિશેષ.

આત્રેયાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ)

આત્રેયી ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

અથર્વણ અથર્વણ ઋષિના ધૃતવ્રતાદિક ત્રણ પુત્રમાંનો પ્રત્યેક.

આદિકવિ બ્રહ્મદેવ અને વાલ્મીકિ બન્નેને આ નામ કહેવાય છે.

આદિત્ય સર્વના પહેલા, એવા પરમાત્મા.

આદિત્ય (૨) સ્વર્ગમાં અદિતિના પુત્ર, બાર દેવ છે તે પ્રત્યેક.

આદિત્ય (૩) સૂર્ય તે જ.

કશ્યપ અને અદિતિને થયેલા બાર પુત્રો જેઓ આદિત્યો કહેવાય છે તેમનાં નામ, ધાતા, મિત્ર, અર્યમા, શક્ર, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન, પૂષા, સવિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૧૪; શાં૦ ૨૦૭–૧૭.

પરંતુ બીજે મતે: અંશ, ભગ, મિત્ર, વરુણ, ધાતા, અર્યમા, જયન્ત, ભાસ્કર, ત્વષ્ટા, પૂષા, ચન્દ્ર અને વિષ્ણુ એવાં નામ છે. / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૫૫–૧૫; વિષ્ણુ૦ ૧–૧૫; ભાગ૦ ૬–૬. • આદિત્યોની સ્ત્રીઓ અને પુત્રોની હકીકત સારુ જુઓ ભાગ૦ ૬–૧૮.

વેદકાળમાં આદિત્યોની સંખ્યા ૬ અથવા બહુધા સાતની ગણાતી હતી, અને તેમાં વરુણ એ મુખ્ય હતો. આમ હોવાથી વરુણ એ મુખ્ય આદિત્ય મનાતો હતો. આદિત્યો અદિતિના પુત્રો હતા; અદિતિને આઠ પુત્રો છતાં એમાંના એકને તજી દઈને એ દેવો રૂબરૂ આવી હતી. એ તજેલો પુત્ર તે માર્તંડ–સૂર્ય. આગળ જતાં, આદિત્યોની સંખ્યા બારની ગણવામાં આવી અને વર્ષના દરેક મહિનાનો અકકેકો એમ બાર મહિનાના બાર આદિત્ય મનાયા. સૂર્યનું આદિત્ય એવું યે નામ છે. ડા૦ મ્યૂર પ્રો૦ રોહનાં લખાણોમાંથી ઉતારો કરી લે છે કે: 'ત્યાં, આકાશમાં આદિત્ય એવા સામાન્ય નામવાળા દેવો વસે છે. પાછળના કાળમાં અને મહાભારતમાં એ દેવોને માટે જે વર્ણન આવે છે તે ધ્યાનમાં ન લેતાં એ કલ્પનાનું મૂળ તપાસવા જઈએ. દરેક મહિના પરત્વે અકકેકો એમ બાર દેવ કલ્પ્યા છે, એ સમજવાને એ દેવોનાં જે નામો કહેવામાં આવે છે તેના અર્થ ઉપર આપણે ધોરણ રાખવું ઘટે છે. એમનાં નામોના અર્થ 'અનાશવંત', 'શાશ્વત' અને 'અનાદિ' એવા છે.

એવા અર્થવાળી અદિતિ તે અનાશવંત અનાદિ તત્ત્વ અને એ તત્ત્વને નિભાવનાર અગર એ તત્ત્વ વડે નભનાર તે. આ અનાશવંત અનાદિ તત્ત્વ તે સ્વર્ગીય તેજ છે. બ્રહ્માંડમાં જણાતાં તેમનાં ચિહ્નો – તેજસ્વી પદાર્થો તે સ્વતઃ આ દેવો નથી.

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, ઉષા જે આપણે દેખીએ છીએ તે આ દેવો નહિ પણ આ સ્વર્ગીય દેખાવ જેના વડે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને જેને લીધે છે તે 'કંઈક' એ આ દેવો છે.

૭ આદિત્યનાં મિત્ર, અર્યમા, ભગ, વરુણ, દક્ષ અને અંશ એવાં નામ છે. આગળ જતાં દક્ષની ગણતરી આદિત્યોમાંથી કમી થઈ, અને ઇન્દ્ર, સવિતૃ અને ધાતૃ ઉમેરાયા. બાર આદિત્યોનાં નામ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં પાઠાફેર મળે છે, પરન્તુ તે બધાં સૂર્યનાં નામો છે / ડાઉસન ૩.

આદિત્યકેતુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

આદિત્યતીર્થ સરસ્વતી તીરે આવેલું તીર્થવિશેષ. તીર્થયાત્રા કરતાં બલરામ આ તીર્થમાં આવ્યા હતા. પૂર્વે દેવો, ઇન્દ્ર, વિશ્વદેવાઓ, મરુતો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, વ્યાસ, શુક, કૃષ્ણ, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો અને બીજા ઘણાએ જન્મરો યોગસિદ્ધ પુરુષો આ તીર્થમાં પરમ સિદ્ધિ પામ્યા હતા. પૂર્વે મધુકૈટભ નામના અસુરનો વધ કરીને વિષ્ણુ ધરાધરી, તેમ જ મહાતપસ્વી અસિત દેવલ ઋષિ પણ અહીં પરમ યોગનો આશ્રય કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા / ભા૨૦ શાં૦ ૪૬.

આદિત્યાશ્રમ ક્ષેત્રવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૧૪.

આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષનું આ નામ છે, કારણ કે તે કલ્પના આરંભમાં કર્યો હતો. એ વરાહને હાથે મૃત્યુ પામ્યો હતો.

આદિરાજ પૃથુરાજાનું નામાન્તર/ભાગ૦ ૪–૨૨–૪૮.

આદિવરાહ ચાલુ કલ્પના આરંભમાં હિરણ્યાક્ષને મારવા સારુ વિષ્ણુએ ધારણ કરેલો અવતાર. એને શ્વેતવરાહ પણ કહે છે.

આદિશેષ શેષ એ જ.

અધિરથી કર્ણનું નામાન્તર

આદ્ય ચાક્ષુષ મન્વન્તરના પાંચ પ્રકારના દેવોમાંનો એક પ્રકાર.

આદ્ય (૨) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.) એ એક સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચરના સોળ ઋત્વિજમાંનો એક હતો.

આંધ્ર ભારતવર્ષીય એક દેશ. હાલ જેને તેલંગણ કહીએ છીએ તે. ક્વચિત્ એને આંધ્ર પણ કહ્યા છે / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

આંધ્રપૂર્ણ ગય રાજાનો પિતા અમૂર્તરય તે / ભા૨૦ વ૦ ૯૩–૧૯.

આન્ધ્રક કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓનો વચ્ચે આવેલો વિદ્યમાન પ્રદેશ / ભા૨૦ ભી૦ ૯.

આનક સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન શૂર રાજાને મારીષાથી થયેલા દશ પુત્રોમાંનો ચોથો. એની સ્ત્રીનું નામ કંકા. એને પેટે એને પુરુજિત અને સત્યજિત એમ બે પુત્ર થયા હતા.

આનકદુંદુભિ કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું એક નામ. એના જન્મકાળે દેવોએ દુંદુભિવાદન કર્યું હતું તેથી આ નામ પડ્યું છે.

આનંદક ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

આનંદવન કાશીપુરીનું એક નામ

આનર્ત વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર અને શર્યાતિ રાજાનો મધ્યમ પુત્ર. એના નામ ઉપરથી આનર્ત દેશનું નામ પડ્યું છે. રેવત રાજા તે આનો પુત્ર થાય.

આનર્ત (૨) ભારતવર્ષીય એક દેશ. ઇંદ્રપ્રસ્થની ઉત્તર અને પશ્ચિમ બન્ને દિશાએ આવેલો હોવાથી એ દેશના બે વિભાગ કહેવાય છે.

આનીક સિંધુદેશાધિપતિ જયદ્રથના છ ભાઈઓમાંનો એક / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૬૫.

આપ અહ્ન વસુને જ પુરાણાંતરે આ નામ આપ્યું છે. એની સંતતિની સંખ્યા સંબંધે મતભેદ છે.

આપ (૨) સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાંનો વસિષ્ઠ પુત્ર પ્રજાપતિ તે.

આપ (૩) અગ્નિ વિશેની એની ભાર્યા તે મુદ્રિતા / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૪–૧.

આપ (૪) કૌંચદ્વીપના રહેવાસીઓનો ઉપાસ્ય દેવ / ભાગ૦ ૫–૨૦–૨૨.

આપ (૫) શ્રી ભગવાનની એક વિભૂતિ ભાગ. ૧૧–૭–૩૩.

આપગા નદી. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને ભાગીરથીને માટે વપરાય છે.

આપવ વસિષ્ઠ ઋષિનું બીજું નામ. સહસ્રાર્જુને એના આશ્રમને બાળી નાંખ્યો હતો, તેથી 'તારા હજારે હાથ કપાઈ જશે' એવો એણે શાપ આપ્યો હતો / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૪.

આપસ્તંબ ભૃગુકુલોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ. એ તૈત્તીરીય શાખાનો હતો. એટલું જ નહિ પણ એ શાખાનો સૂત્રકાર હતો. એના સૂત્રોના અનુગામીઓને આપસ્તંબ કહે છે. કશ્યપ ઋષિએ દિતિ પાસે પુત્રકામેષ્ટિ કરાવી હતી, તેમાં આ આચાર્યપદે હતો. એ ઇષ્ટિમાંથી મરુદ્ગણ નામના દેવ ઉત્પન્ન થયા હતા / મત્સ્ય૦ અ૦ ૭. ● આ ઉપરથી ચાલુ મન્વન્તરમાં એ ઘણો જ પ્રાચીન છે એમ જણાય છે. કલ્પના આરંભે જ હતો, સભ્યમ બહુ પુરાતન છે. એની ગણના સ્મૃતિકારોમાં છે.

આપસ્તંબી આપસ્તંબ કુલોત્પન્ન ઋષિ.

આપસ્તંબી (૨) અંગિરા કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

આપસ્થૂણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

આપાગ્નેય એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આપિકાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

આપિશાલિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

આપોદ ધૌમ્ય નામના બ્રહ્મર્ષિ તે જ. એમને ત્રણ શિષ્યો હતા : ઉપમન્યુ, આરુણિ અને વૈદ્ય / ભાર૦ આ૦ ૩–૨૧.

આપ્નેયામ એક દેવવિશેષ.

આપ્નોર્યામ (૨) એક યજ્ઞવિશેષ.

આપ્નુવાન્ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

આપ્ય ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના દેવવિશેષ.

આપ્યાયન પ્રિયવ્રત રાજર્ષિનો પૌત્ર, યજ્ઞબાહુના સાતમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એનો દેશ એના નામ વડે જ પ્રસિદ્ધ છે. એ સ્વાયંભૂવંશનો હતો.

આપ્યાયન (૨) ક્રૌંચદ્વીપમાંનો પહેલો દેશ.

આપ્યાયન (૩) કૃષ્ણનો સત્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

આભ્રવતી નગરીવિશેષ.

આભીર દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯; ભાગ૦ ૧૦–૧૦–૩૫.

આભીર (૨) વંશવિશેષ. કલિયુગમાં સાત શૂદ્ર રાજા આ વંશના અને સંસ્કારહીન થયા હતા. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૭.

આભીર (૩) આભીરનો શબ્દાર્થ ગોવાળ થાય છે. એઓ બ્રાહ્મણ પુરુષ અને અમ્બષ્ટ – વૈદ્ય જાતિની સ્ત્રીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલ સંતતિ છે એમ મનુએ કહ્યું છે. સિંધુને કાંઠે કાંઠે ઉત્તરમાં આ જાતિ વસતી. ગ્રન્થકારોએ પોતે જ્યાં જ્યાં રહેતા હોય તે તે સ્થાનની ઉત્તરે કે પશ્ચિમે આ જાતિ રહેતી હતી એમ લખ્યું છે. વિદેશી ભાષાન્તરકારોએ ભુલાવો ખાઈને તેને પડોશમાં વસનારી બીજી શૂદ્ર જાતિ સાથે સેળભેળ કરી દીધી છે. શૂદ્ર જાતિને સુર કહેતા. બહુધા આ જાતિનું નામ 'સુરા–ભીરા' એવું આપ્યું છે! હાલના આહીરો તે આ જાતિના વંશજો છે. માત્ર પડોશ સિવાય 'શૂદ્ર' જાતિ સાથે આહીરોને વિશેષ સંબંધ હોય પણ ખરો. કેટલાક ગ્રંથકારો એમ પણ સૂચવે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાં 'ઓફિર' નામના સ્થળની વાત આવે છે તે આ આભીરોના પ્રદેશ અગર નગરને અંગે પણ હોય / ડાઉસન ૨.

આમ ક્રૌંચદ્વીપમાંનો ખંડવિશેષ.

આમ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાગ૦ ૫–૨૦–૨૧.

આમ (૩) નગ્નજિતિની કૂખે થયેલો શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર / ભાગ ૧૦–૬૧–૧૩.

આમલકી ફાગણ સુદ અગિયારસ.

આમ્બિકેય ધૃતરાષ્ટ્ર તે જ / ભાર૦ આ૦ ૧૬૨–૭૬.

આમ્નાય ધર્મ સંબંધી આખ્યાયિકાઓ. સામાન્ય રીતે વેદને માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

આમ્રાતકેશ્વર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

આયતાયન એક બ્રહ્મર્ષિ / (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

આયતિ સોમવંશી નહુષનો પુત્ર અને યયાતિનો ભાઈ / ભાર૦ આ૦ ૬૯–૩૩.

આયતી એ મેરુની કન્યા, નિયતિની બહેન અને ધાતા નામના ઋષિની સ્ત્રી હતી.

આયાસ્ય ગૌતમાંગિરસ વંશમાંનું એક કુળ / (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આયુ સોમવંશી પુરુરવા રાજાને ઉર્વશીથી થયેલા છમાંનો મોટો પુત્ર. એને નહુષ, ક્ષત્રવૃદ્ધિ, રાજી, રંભ અને અનેના એમ પાંચ પુત્રો હતા.

આયુ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના પુરુહોત્ર રાજાનો પુત્ર. સાત્વત રાજા એનો પુત્ર થાય.

આયુ (૩) વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મપુત્ર ક્રતુ-ઋષિનું બીજું નામ (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

આયુ (૪) દશ આંગિરસ દેવોમાંનો એક (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આયુ (૫) મંડૂકોનો એ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા (૧ પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ).

આયુ (૬) કૃષ્ણને ભદ્રાથી થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

આયુ (૭) પ્રાણ નામના વસુનો ઊર્જસ્વતીને પેટે થયેલો પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૬–૪૨.

આયુ (૮) શ્રીકૃષ્ણને રોહિણીને પેટે થયેલો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૧૭.

આયુર્દા શાકદ્વીપ માંહેલી એક નદી.

આયુર્વેદ એ નામનો એક ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૧૧–૨૫.

આયુર્વેદ (૨) વૈદ્યક સંબંધી ગ્રન્થવિશેષ. એ ધન્વન્તરિનો કરેલો કહેવાય છે, અને કેટલાક વખત અથર્વવેદની પુરવણીરૂપે મનાય છે. / ડાઉસન ૩૬

આયુર્વેદ (૩) ઋગ્વેદનો એક ઉપવેદ તેમજ તેનો મૂર્તિમાન દેવતા. આ ઉપવેદ, બ્રહ્મદેવના પૂર્વ મુખમાંથી નીકળ્યો છે.

આયુષ્યમાન્ પ્રહ્લાદ દૈત્યના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો.

આયુષ્યમાન્ (૨) દક્ષસાવર્ણિ નામના હવે પછી થનારા મન્વન્તરમાં વિષ્ણુનો જે અવતાર થવાનો છે તેનો પિતા.

આયોદ આપોદ શબ્દ જુઓ.

આરબ્ધ સોમવંશી દ્રુહ્યુકુલોત્પન્ન સેતુ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ગાંધાર રાજા.

આરબ્ધ (૨) અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ.

આરટ્ટ દેશવિશેષ. (બાહ્લાંક શબ્દ જુઓ) / ભાર૦ ભી૦ ૯.

આરણીય અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ.

આરણેય અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ / દેવી૦ ભાગ૦ અ૦ ૧૭.

આરુણિ અરુણિ ઋષિનો પુત્ર. એ ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય હતો. આગળ જતાં તેનું ઉદ્દાલક નામ પડ્યું હતું. (ઉદ્દાલક શબ્દ જુઓ).

આરુણિ (૨) સામવેદનું એ નામનું ઉપનિષત્.

આરુણિ (૩) સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૯.

આરુણિ (૪) વિનતાનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૪૦.

આરુણિ (૫) દુષ્યંતપુત્ર ભરતના વંશના દુરિતક્ષયનો પુત્ર. એ બ્રાહ્મણ થયો હતો. / ભાગ૦ ૯–૨૧–૨૧.

આરુષી ચ્યવન ઋષિની બે પત્નીઓમાંની મોટી. ઉર્વશીની માતા.

આર્ચનાનસ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

આર્ચીક ઋચીક ઋષિના જમદગ્નિ પ્રભૃતિનો વંશજ તે / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૭.

આર્ચીક (૨) ઋચીક ઋષિ જે પર્વત પર રહેતા હતા તે પર્વતનું પણ એ જ નામ પડ્યું હતું.

આર્જવ ગાંધારદેશાધિપતિ શકુનિના છ ભાઈઓમાંનો એક. એને ભારતના યુદ્ધમાં ઈરાવાને માર્યો હતો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦.

આર્તભાગ જરત્કારુ ઋષિનો પુત્ર. આ નામ આસ્તિક ઋષિનું જ હોય એમ જણાય છે. જે આર્તભાગે દૈવરાતિ જનકની સભામાં યાજ્ઞવલ્કયની જોડે વાદ કર્યો હતો તે બીજો હોય એમ લાગે છે.

આર્તવ અહિર્બુધ્ન નામના પિતરનું બીજું નામ.

આર્દ્ર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ઇદ્ધ રાજાનું બીજું નામ.

આર્દ્રક સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુવંશના વિશ્વગાશ્વનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે યુવનાશ્વ / ભા૨૦ વ૦ ૨૦૬–૩.

આર્દ્રા ચન્દ્રની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

આર્દ્રા (૨) નક્ષત્રવિશેષ

આર્યક કદ્રુપુત્ર એક નાગ. એની કન્યાનું નામ મારીષા અથવા ભોજા; ભોજા યદુકુલોત્પન્ન શૂર નામના રાજાની સ્ત્રી હતી. શૂર રાજાને એનાથી પૃથા નામની કન્યા થઈ હતી. પૃથાનું જ નામ પછીથી કુંતી પડ્યું હતું (કુંતીભોજ શબ્દ જુઓ). પૃથા એ આર્યકની પૌત્રી થતી હતી. તેના પુત્ર ભીમસેનને દુર્યોધનાદિ સોએ કૌરવ ભાઈઓએ વિષયુક્ત ભોજન કરાવી પ્રમાણકોટી તીર્થમાં ડુબાડયો હતો ત્યારે નદીમાંના નાગોએ દંશ કરવાથી એનું વિષ ઊતરી ગયું હતું. પરંતુ નાગોએ મૂળે એને મારવા સારુ જ દંશ કર્યો હતો. ભીમે સાવધ થયા પછી નાગ એની પાસે આવ્યા ત્યારે એ મને કરડવાને આવે છે જાણી તેમને મારવા માંડયા. આ વૃત્તાંત કોઈ નાગે આર્યકને જણાવ્યાથી એ જનતે ત્યાં આવ્યો. એણે ભીમસેનને પોતાના દૌહિત્ર તરીકે ઓળખ્યો. એ પછી ભીમસેનને પાતાળમાં લઈ ગયો અને ત્યાં એને યથેચ્છ અમૃતપાન કરાવ્યું. પછી તેને દશ સહસ્ર નાગનું બળ પ્રાપ્ત થાઓ એવો આશીર્વાદ આપીને હસ્તિનાપુર પાસે પહોંચાડયો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૨૮.

આર્યક (૨) ધર્મસાવર્ણિ નામે થનારા મન્વન્તરમાં જે વિષ્ણુનો અવતાર થશે તેનો પિતા.

આર્યકા ક્રૌંચ દ્વીપની એક નદી.

આર્યા પાર્વતીનું એક નામ.

આર્યા (૨) સ્કંદોત્પન્ન માતૃગણમાંની એક

આર્યાવર્ત પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી – પૂર્વાપર – અને ઉપગિરિ હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી ઉત્તર – દક્ષિણ જેટલો ભારતવર્ષીય દેશ છે તે. / મનુ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨. શ્લો૦ ૨૨. વા૦ રા૦ બાલ૦ ૩૬મા સર્ગમાં એવા જ અર્થનું વાક્ય છે.

આર્ષભ ઋષભ દેવના ભરતાદિ સો પુત્રોની સંજ્ઞા.

આર્ષશૃંગી ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાક્ષસ. એને અર્જુનના પુત્ર ઇરાવાને માર્યો હતો.

આર્ષ્ટિષેણ અર્ષ્ટિષેણ ઋષિના પુત્ર અગર વંશજ. એનો આશ્રમ હિમાલય ઉપર નરનારાયણના આશ્રમ પાસે હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૫૬.

આર્ષ્ટિષેણ (૨) એ નામનો એક રાજર્ષિ.

આલમ્બ્ય યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૦.

આલમ્બાયન ઇંદ્રનો સખા. એણે રુદ્ર મહાત્મ્ય કહ્યું છે. / ભા૨૦ અનુ૦ ૪૯–૫.

આલક્ષિત કિષ્કિંધાની પશ્ચિમ તરફ આવેલું એ નામનું વન / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦.

આવન્ય અવંતિ દેશનો સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૮.

આવન્ય (૨) શુક્રમાંનો શિષ્ય. એણે સામવેદનું અધ્યયન કરીને તેની શાખાઓ શિષ્યોને શીખવી હતી. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૭૭.

આવરણ સ્વાયંભુ મનુના વંશજ ભરતને પંચજનીથી થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

આવર્તન આઠ ઉપદ્વીપમાંનો ત્રીજો.

આવશિર ભારતવર્ષીય એક દેશ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

આવસથ્ય પવમાન અગ્નિનો પુત્ર.

આવિહોત્ર ઋષભદેવના નવ સિદ્ધપુત્રોમાંનો એક. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

આવિષ્ટાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

આવીક્ષિત સૂર્યવંશી અવીક્ષિત–પુત્ર મરુતનું બીજું નામ. એ દિષ્ટકુળનો હતો.

આવેદ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

આશાવહ એક યાદવ.

આશાવહ (૨) વિવસ્વતનો પુત્ર / ભા૨૦ આ૦ ૧–૧૫.

આશ્મરથ્ય અશ્મરથનો વંશજ. તેમ જ તે કુળ.

આશ્માકી પ્રાચીનવતની ભાર્યા, એક યાદવ. એનો પુત્ર શય્યાતિ / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૨.

આશ્રમ આર્યના જીવનના ચાર વિભાગ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ,

ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ. બ્રહ્મદેવે આ આશ્રમો ઉત્પન્ન કર્યા છે. / ભા૦ ૩–૧૨–૪૧. ભગવદ્ભક્તોએ એને અનુસરવું ઉચિત છે / ભાગ૦ ૧૧–૧૦–૧. તેમના ધર્મ સંબંધે જુઓ / ભા૨૦ આ૦ ૮૫–૮૬; શાં૦ ૬૩–૬૫–૧૮૬, ૨૪૧–૨૪૮–૨૫૧; અનુ૦ ૨૦૮ અને અશ્વ૦ ૪૫–૪૭.

આશ્રાયણિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

આશ્રાવ્ય ઇંદ્રની સભાનો એક ઋષિ / ભા૨૦ સ૦ ૭–૧૮.

આશ્લેષા ચંદ્રની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

આશ્લેષા (૨) સત્તાવીશમાંનું એક નક્ષત્રવિશેષ.

આશ્વલ અગર **આશ્વલાયન** એક ઋષિ. એ શાકલ્ય શાખાનો હોઈ તે શાખાનો સૂત્રકાર હતો. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

આશ્વલાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

આશ્વલાયનિન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

આશ્વાયનિ બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

આશ્વિનેય અશ્વિનીરૂપ ધારી સૂર્યપત્નીને વિષે અશ્વરૂપ ધારી સૂર્યે ઉત્પન્ન કરેલા બે પુત્રો. એમને આશ્વિનીકુમાર કહેવાની રૂઢિ છે. એ બંને અશ્વિનીના નસકોરામાંથી નીકળ્યા હતા. એ ઉપરથી એમને નાસત્ય પણ કહે છે. ચાલુ મન્વન્તરમાં એઓ સપ્તદેવમાં છઠ્ઠા દેવની પદવી પર છે; અને દેવોના વૈદ્ય છે. વૈદ્ય હોવાને લીધે કાળ પર્યંત એમને યજ્ઞભાગ મળતો નહોતો, તે ચ્યવન ભાર્ગવે ચાલુ કર્યો. (ચ્યવન શબ્દ જુઓ). એ બન્ને રૂપે સુંદર છે.

સાધારણ રીતે બન્નેને નાસત્યો, અશ્વિનો અને દસ્રો કહેવામાં આવે છે; પણ એમાંના મોટાનું નામ નાસત્ય અને નાનાનું નામ દસ્ર છે એમ જણાય છે. / ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૧૫૦ શ્લો૦ ૧૮.

આષાઢ ભારતના યુદ્ધમાંનો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

આસંગ ઋગ્વેદના કેટલાક મન્ત્રોનો દ્રષ્ટા. એ પ્લંયોગનો પુત્ર હતો, પરંતુ દેવોના શાપથી સ્ત્રી થઈ ગયો હતો. પશ્ચાત્તાપ કરીને અને મેધાતિથિ ઋષિને અનર્ગળ દ્રવ્ય આપીને અને તેમને મન્ત્ર ઉદ્દેશીને પ્રસન્ન કરવાથી એમની કૃપા વડે પાછો પુરુષત્વ પામ્યો હતો. / ડાઉસન ૨૫.

આસંગ (૨) સ્વફલ્કના યાદવના તેર પુત્રોમાંનો બીજો. અક્રૂરનો નાનો ભાઈ.

આસમની અસમંજના પુત્ર અંશુમાનનું બીજું નામ.

આસર રાક્ષસ જાતિ વિશેષ. / ડાઉસન ૨૫.

આસારણ યક્ષવિશેષ. (નભસ્ય શબ્દ જુઓ.)

આસુરાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

આસુરાયણીય સામવેદની એક શાખા-વિશેષ / ભાગ૦ ૧–૪–૨૩.

આસુરિ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાંનો એક ઋષિ.

આસુરી ઋષભદેવ વંશના દેવતાજિત નામના રાજાની સ્ત્રી. દેવદ્યુમ્નની માતા.

આસ્તિક ભૃગુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જરત્કારી ઋષિ. એ કશ્યપની મનસા નામની કન્યાને પરણ્યો હતો. તેને પેટે પ્રસવેલો પુત્ર મનસાનાં જરદ્ગૌરી અને જરત્કારુ એવાં બીજાં નામ હતાં. (જરત્કારુ શબ્દ જુઓ.) જરત્કારુ અરણ્યમાં જતો રહ્યો તે વખતે એની સ્ત્રી ગર્ભિણી હતી. એ બિચારીને સંતાપ થયો કે હવે શું કરવું. પરંતુ ધૈર્ય રાખીને પોતાનો આશ્રમ તજી હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર ગઈ. ત્યાં શિવ અને પાર્વતીની સેવામાં રહી એની સેવાથી શંકર સંતોષ પામ્યા; અને એમણે એને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. પૂરા દહાડા થતાં તેને કૈલાસ ઉપર પુત્ર પ્રસવ્યો. શિવે કરેલો ઉપદેશ ગર્ભમાં રહ્યે રહ્યે એણે ગ્રહણ કર્યો છે એ જાણીને એ પુત્રનું નામ આસ્તિક પાડવામાં આવ્યું. પોતાની માતા પાસે રહીને છોકરો મોટો થતો હતો. શંકરે પોતે એને ઉપવીત આપ્યું અને વેદ-વેદાંગમાં નિષ્ણાત બનાવ્યો. વળી એણે મૃત્યુંજય મંત્રનો અનુગ્રહ કર્યો. એણે આ મંત્રનું વિધિપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કર્યું. આના પ્રભાવે એ ઘણો તેજસ્વી થઈ દિવસાનુદિવસ પ્રખ્યાત થવા લાગ્યો. પછી શંકરે જરત્કારુને કહ્યું કે તું હવે તારા આ પુત્રને

લઈને તારા પિતાના આશ્રમમાં જ. શંકર ભગવાનની આજ્ઞા માથે ચડાવી એ પોતાના પિતા કશ્યપના આશ્રમમાં ગઈ અને ત્યાં સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી. / દેવી૦ ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૪૭–૪૮.

વખત જતાં જન્મેજય રાજાએ સર્પસત્રનો આરંભ કર્યો: એણે હજારો નાગનાં કુટુંબોને બાળી નાંખ્યાં. આથી મોટા મોટા નાગ વિચારવા લાગ્યા કે આસ્તિક કોઈ રીતે આપણું સંરક્ષણ કરે. આસ્તિક નાગોનો ભાણેજ થતો હતો. એટલામાં તક્ષક નાગના ઉપર જ મરણનો પ્રસંગ આવ્યો. તક્ષક સર્પસત્રથી ડરીને ઇન્દ્રને શરણે જઈ તેના સિંહાસનને વળગી છુપાઈ બેઠો હતો. જન્મેજયની આજ્ઞાનુસાર સર્પસત્રના ઋત્વિજોએ હોમવા સારુ તક્ષકનું આવાહન કર્યું, છતાં તક્ષક આવ્યો નહિ. અંતર્દૃષ્ટિથી તક્ષકના ન આવવાનું કારણ ઋષિઓએ જાણ્યું. હવે શું કરવું તેનો ઋત્વિજો વિચાર કરતા હતા એટલે જન્મેજયે કહ્યું કે મારા પિતાના વેરીને લાવો. એ ગમે તે મોટા માણસને શરણે ગયો હોય તેની ચિંતા નહિ. આ ઉપરથી ઋત્વિજોએ ઇન્દ્ર સહિત તક્ષકનું આવાહન કર્યું. ઇન્દ્રે તક્ષકને તજી દીધો. એકલો તક્ષક ખિન્ન વદને કુંડની ઉપર આવી ઊભો.

બીજી તરફ એમ બન્યું હતું કે બધા નાગ એકઠા થઈ કશ્યપ પાસે, તક્ષક અગ્નિકુંડ પર આવે તે પહેલાં જ સર્પસત્ર બંધ કરાવવા, પોતાની બહેન જરત્કારુના પુત્ર આસ્તિકને મોકલે, એવી વિનંતી કરવા સારુ ગયા હતા. આ ઉપરથી આસ્તિકે જન્મેજયની સ્તુતિ કરી એને પ્રસન્ન કર્યો. જન્મેજય ખુશી થયો અને આસ્તિકની ઇચ્છા પૂરી કર્યા બાદ બીજું જે કરવું હોય તે કરવું એવું એના મનમાં આવ્યું. આસ્તિકની વાણી ઉપર જન્મેજય તેમજ ઋત્વિજો મોહ પામી ગયા હતા, એટલામાં તક્ષક આવી યજ્ઞકુંડની ઉપર આકાશમાં આવી ઊભો. તક્ષકને જોઈને શત્રુ આવ્યો જાણી જન્મેજયને બહુ આનંદ થયો, અને આસ્તિકને પૂછ્યું કે તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો તે હું આપું. આસ્તિકે માગ્યું કે સર્પસત્ર આ ક્ષણથી જ બંધ રાખો, એટલું જ માગું છું. આ ઉપરથી રાજા વિમનસ્ક થઈ ગયો અને બીજું કાંઈ માગવાની વિનંતી કરી, પણ આસ્તિકે બીજું કશું માગ્યું જ નહિ. છેવટે જન્મેજયે સર્પસત્ર બંધ કર્યો, તક્ષક ઊગરી ગયો અને આસ્તિક પોતાની માતા પાસે પાછો ગયો / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૫૧–૫૩.

આસ્તીક આસ્તિક ઋષિ તે જ.

આહવનીય અગ્નિહોત્રીની યજ્ઞશાળામાં પૂર્વ તરફના કુંડમાં હોય છે તે અગ્નિ.

આહિચ્છત્ર અહિચ્છત્ર જુઓ.

આહુક સોમવંશી યદુરાજાના સાત્વત નામના કુળમાં જન્મેલા પુનર્વસુ રાજાનો પુત્ર. એને અનેક પુત્ર હતા, પણ તેઓમાં દેવક અને ઉગ્રસેન એ જ નામાંકિત હતા.

આહુક (૨) એક યાદવ. એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સ્યમેતપંચક ક્ષેત્રમાં ગયો હતો. સામ્બને ઋષિએ આપેલા શાપને લઈને ઉત્પન્ન થયેલા મૂશળનું ચૂર્ણ કરીને એણે સમુદ્રમાં નાંખી દીધું હતું / ભાગ૦ ૧૦–૮૨–૫; ૧૧–૧–૨૧.

આહુકી પુનર્વસુ રાજાની કન્યા, આહુકની ભગિની. એનો પતિ કોણ હતો તે જણાતું નથી.

આક્ષીળ ભરદ્વાજ-ગિરસ વંશ માલિકામાંના દ્વિગોત્રીય ઋષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઈ

ઇક્ષુલા નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૨૭.

ઇજ્યા અધ્વર્યુ નામના ઋત્વિજને કરાવવાનાં કર્મ– હવન, પૂજન ઇ૦ એ બ્રહ્મદેવના દક્ષિણ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

ઇડવિડ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના શતરથ રાજાનું બીજું નામ. એને ઇલવિલ પણ કહ્યો છે. એના પુત્રનું નામ ઐડવિડ.

ઇડવિડા (ઇલવિલા શબ્દ જુઓ.)

ઇડસ્પતિ તુષિત નામના બાર દેવોમાંનો એક (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

ઇડા ઋગ્વેદમાં ઇડા શબ્દ પ્રથમ આદ્ય ઉપાહાર– અગર અર્પણ કરેલ દૂધના અર્થમાં વપરાયો છે. ત્યાર પછી વાણીની દેવીરૂપે 'સ્તવન'ને ઇડા કહેવામાં આવતું. ત્યાર પછી ઇડાને મનુની શિક્ષિકા કહી છે. મનુને યજ્ઞવિધિ પ્રથમ શીખવનાર આ જ હતી. ઇડા એ પૃથ્વી પર જેની સત્તા છે એવી દેવી છે એમ સાયણે કહ્યું છે. મનુએ પ્રજા મેળવવા કરેલા યજ્ઞમાંથી ઇડા ઉત્પન્ન થઈ, એવી શતપથ બ્રાહ્મણમાં આખ્યાયિકા છે. ઇડા ઉપર પોતાનો હક્ક છે એમ કહી મૈત્રાવરુણે માંગણી કર્યા છતાં ઇડા પોતાના જનક પાસે જ રહી. મનુએ પ્રજાને માટે પ્રાર્થના અને ઉપવાસ કરી તપ કરતાં છતાં ઇડાથી પોતાના વંશની વૃદ્ધિ કરી.

ઇડા (૨) પુરાણોમાં ઇડાને વૈવસ્વત મનુની કન્યા, બુધની સ્ત્રી અને પુરુરવાની માતા કહી છે. પોતાને પુત્ર થયા પૂર્વે, પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ એણે મિત્ર અને વરુણ પ્રીત્યર્થે યજ્ઞ કર્યો હતો. એ યજ્ઞને પરિણામે ઇડા અથવા ઇલાનો જન્મ થયો. મિત્ર અને વરુણ બન્ને દેવોની કૃપા વડે ઇડાની જાતિ બદલાઈ, ને તે પુત્રરૂપે બની. એ પુત્ર તે સુદ્યુમ્ન. શિવના શાપને લીધે સુદ્યુમ્ન પાછો સ્ત્રી બની ગયો. સ્ત્રી રૂપે એનું નામ ઇલા હતું. આ ઇલા બુધને પરણી. એને પેટે પુરુરવા નામના પુત્રનો જન્મ થયો. ત્યારબાદ વિષ્ણુની કૃપા વડે સુદ્યુમ્નને પાછું પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું. પુરુષ તરીકે એને ત્રણ પુત્રો થયા હતા.

બીજી આખ્યાયિકાનુસાર મનુના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ ઇલ હતું. પાર્વતીના મના કરેલા વનમાં પ્રવેશ કરવાથી ઇલ સ્ત્રી બનીને ઇલા થઈ ગયો. ઇલાના મિત્ર અને સંબંધીઓની વિનંતી ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ શિવ અને પાર્વતીએ વરદાન આપ્યું હતું કે ઇલા એક મહિનો સ્ત્રી અને એક મહિનો પુરુષ થશે.

આ જૂની આખ્યાયિકાના આ પ્રમાણે બીજાએ પાઠાફેર છે.

ઇડાવત્સર સંવત્સરોનો એક ભેદવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૨–૭.

ઇંદિરા લક્ષ્મી.

ઇંદુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના વિશ્વગ રાજાનો પુત્ર. એને ચંદ્ર અને આર્દ્ર એવાં બીજાં નામ પણ હતાં. એના પુત્રનું નામ યુવનાશ્વ.

ઇંદુમતી સિંહલદ્વીપના ચંદ્રસેન રાજાની કન્યા. (૨ મંદોદરી શબ્દ જુઓ.)

ઇંદુમૌલિ ભૂષણ તરીકે મસ્તક પર ચંદ્ર હોવાથી શંકરનું પડેલું નામ.

ઇન્દ્ર આ સામાન્ય નામ છે. બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં – એટલે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં – સ્વર્ગમાં ચૌદ ઇન્દ્ર થઈ જાય છે. દરેક મન્વન્તરે એટલે ૩૦,૬૭,૨૦,૦૦૦ વર્ષે ઇંદ્ર બદલાય છે. આ દરેક ઇન્દ્રને જુદાં જુદાં નામ હોય છે; જેમકે: ૧ યજ્ઞ, ૨ રોચન, ૩ સત્યજિત્, ૪ ત્રિશિખ, ૫ વિભુ, ૬ મંત્રદ્રુમ, ૭ પુરંદર, ૮ બલિ, ૯ અદ્ભુત, ૧૦ શાંભુ, ૧૧ વૈધૃતિ, ૧૨ ઋતધામા, ૧૩ દિવસપતિ, ૧૪ શુચિકલ્પના. આરંભથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં છ ઇન્દ્ર થયા છે. બલિથી માંડીને શુચિ પર્યંત સાત. હવે પછી કલ્પ પૂરો થતાં સુધીમાં થશે. ઇન્દ્રની સ્ત્રીનું નામ ઇન્દ્રાણી. એ પણ સામાન્ય નામ જ છે. જયંત, ઐન્દ્ર અને વાલી એ ત્રણ પુત્રો છે. એની કન્યાનું નામ દેવસેના છે. ઇન્દ્ર દેવતાઓમાં મુખ્ય અને સ્વર્ગનો રાજા છે. એ વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત, ગર્જન–વૃષ્ટિ અને પૂર્વ દિશાનો અધિપતિ છે. એ બાર આદિત્યમાંનો અને આઠ મરુતમાંનો એક છે. યજ્ઞમાં અને કેટલાક શ્રાદ્ધમાં એને આરાધન છે અને બલિ અપાય છે. એ જબરો વૈભવવાળો છે. પોતાની નગરી અમરાપુરીમાં નંદનવનમાંના વૈજયંત નામના મહેલમાં રહે છે. એ બાગમાં પારિજાત અને કલ્પવૃક્ષ વગેરે છે. એની પાસે ઇચ્છા હોય તે આપનારી કામદુધા નામની ગાય છે. એના સાત સૂંઢવાળા હાથીનું નામ ઐરાવત છે. એના સારથિનું નામ માતલિ અને આયુધનું નામ વજ્ર છે. વજ્ર પર્વતોના ચૂરેચૂરા કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. આકાશમાં મેઘધનુષ્ય થાય છે એ એનું ધનુષ્ય છે. જ્યારે એ ધનુષ્ય ચઢાવેલું નથી હોતું, ત્યારે

રોહિત કહેવાય છે. એને આઠ માથાંવાળો લીલા રંગનો ઘોડો છે. બીજા ઘોળા ઘોડા પણ ઘણા છે. એની સભામાં ગાનારા ગંધર્વ અને નાચનારી અપ્સરા હોય છે. એનાં વસ્ત્રના રંગ નિરંતર બદલાયા કરે છે.

અસુર અને દાનવો સાથે એને ઘણીવાર યુદ્ધ કરવાં પડે છે. યુદ્ધમાં એ હાથીઓને કામે લગાડે છે. એ કોઈવાર હારે છેય ખરો. અર્જુનથી એક વાર અને રાવણના પુત્રથી સત્તર વાર હાર્યો હતો. ઇંદ્રજિત – રાવણનો પુત્ર એને હરાવી ઐરાવત લઈ ગયો હતો. આવાં યુદ્ધોમાં એને ઘણીવાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ મદદ કરે છે.

એણે દિતિની સાથે સંબંધ કરવાથી તેને ગર્ભ રહ્યો હતો. એ ગર્ભના એણે પોતાના વજ્રથી ઓગણપચાસ કટકા કર્યા હતા, તેમાંથી ઓગણપચાસ મરુત થયા છે. ગૌતમ ઋષિની સ્ત્રી અહલ્યા સાથે છેતરીને કરેલા સમાગમને લઈને એને શરીરે હજાર ભગાકાર ચિહ્ન નીકળે એવો શાપ આપી નપુંસક બનાવી દીધો હતો. પછીથી ઉશાપ આપી એ ભગનાં ચિહ્નની આંખો કરી દીધી હતી, તેથી એ સહસ્રાક્ષ કહેવાય છે. મરુત, અગ્નિ વગેરે દેવોની પ્રાર્થના ઉપરથી એને પુરુષાતન પાછું મળ્યું હતું. એણે પુલોમની કન્યા ઉપર બલાત્કાર કરી પુલોમ શાપ દેશે એ ભયથી એને મારી નાંખ્યો હતો. પોતાના ગોર વિશ્વરૂપને પણ એણે માર્યો છે.

પોતાની પદવી ટકાવી રાખવાને એ સતત ચોંકતો જ રહે છે. કોઈ અશ્વમેધ કરે કે અતુલ તપ આદરે કે ઇન્દ્ર એમાં ભંગાણ પાડવા ઘણી ઘણી યુક્તિ કરે છે. પોતાની અપ્સરાઓ મોકલી તેમના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરાવે છે.

કૃષ્ણે ઇન્દ્રની પૂજા બંધ કરાવી ત્યારે એણે કોપ કરીને વ્રજ ઉપર દિવસોના દિવસ હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે કૃષ્ણે પોતાની ટચલી આંગળીએ ગોવર્ધનને ઉપાડી વ્રજ ઉપર ધરી લઈ એમનું રક્ષણ કર્યું હતું. આમ હાર ખાધાથી કૃષ્ણ વિષ્ણુના અવતાર છે એ સમજવાથી શરણે આવ્યો હતો. સગર રાજા અશ્વમેધ કરતો હતો ત્યારે ઇંદ્ર એનો અશ્વ ચોરી જઈ તેને પાતાળમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા તેમની પાછળ બાંધી આવ્યો હતો. સહસ્રાક્ષ, શચીપતિ, વૃદ્ધશ્રવા, વૃત્રારિ, મઘવા, માતલીસુત, પાકશાસન, સુરેન્દ્ર, શુક્ર, પુરંદર વગેરે એનાં બીજાં નામ છે.

ઇંદ્ર (૨) આદિત્યમાંનો પહેલો (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ). એનું શક્ર એવું નામ પણ છે. ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં એ પૂર્વ દિગ્પાળ છે. દર વર્ષે શ્રાવણ માસમાં સૂર્યમંડળ પર એનો અધિકાર હોય છે. (નભ શબ્દ જુઓ.) પૌલોમી નામની સ્ત્રીથી એને જયંત, ઋષભ અને મીઢુષ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

ઇંદ્ર (૩) શ્રી ભગવાનની એક વિભૂતિ / ભાગ૦ ૧૧–૧૬–૧૩.

ઇંદ્ર (૪) શ્રાવણ મહિનાના સૂર્યનું નામ / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૭.

ઇંદ્રકીલ હિમાલય પર્વતનું શિખર-વિશેષ. અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરને કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે પ્રતિસ્મૃતિ નામની વિદ્યા આપી હતી. તે તેમની પાસેથી ગ્રહણ કરી, ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસેથી કાંઈક નવાં અસ્ત્રશસ્ત્ર મેળવીએ એવી ઇચ્છાથી તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી, એઓ કામ્યક વનમાંથી નીકળ્યા. તેઓ હિમાલય પર્વતના ગંધમાદન આદિ શૃંગ ઓળંગીને ઇંદ્રકીલ પર આવ્યા. ઇન્દ્ર અહીં વૃદ્ધ તપસ્વીનું રૂપ ધારણ કરીને બેઠો હતો, તેને અર્જુને દીઠો. અર્જુને એને વંદન કરતાં એણે કહ્યું કે તારી શી ઇચ્છા છે? અર્જુન કહે, મને ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થાય અને શસ્ત્ર આપે એવી ઇચ્છા છે, માટે તપ કરવાને આવ્યો છું. તે વખતે ઇંદ્રે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું અને અર્જુનને દર્શન આપ્યું / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૭.

પછી ઇન્દ્રે અર્જુનને કહ્યું કે અહીં શિવનું આરાધન કર અને પ્રથમ એની કૃપા સંપાદન કર, પછી હું તને મારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર આપીશ. આમ કહીને ઇન્દ્ર અંતર્ધાન થયો. અર્જુને ત્યાં તપનો આરંભ

કર્યો. ચાર મહિના પછી શિવે વિચાર્યું કે અર્જુનની પાસે જઈએ. પછી અંતર્દૃષ્ટિથી જોતાં શિવે જાણ્યું કે એક મૂક નામનો દાનવ વરાહનું રૂપ ધારણ કરીને અર્જુન પાસે જતો હતો. એનાથી અર્જુનને પીડા ન થાય તેમ જ અર્જુન પોતાને ઓળખે નહિ માટે કિરાતનો વેશ પલટી પોતે પર્વત પર પ્રગટ થયા. એટલામાં એમણે જોયું કે પેલો કપટી દાનવ અર્જુન સુધી પહોંચી ગયો હતો. આથી કિરાતરૂપ ધારી શિવે વરાહના ઉપર પોતાનું બાણ ફેંક્યું. અહીંયાં એ જ સંધિમાં અર્જુને પણ વરાહ ઉપર પોતાનું બાણ ફેંક્યું. શિવના બાણથી જ આ અસુર તો મરી ગયો હતો. અર્જુને શિવને ઓળખ્યા નહોતા માટે કોના બાણથી વરાહ મૂઓ, એ સંબંધી કિરાત જોડે ઘણી તકરાર કરી. કિરાતે પણ સામા પ્રત્યુત્તર ઠીક આપ્યા. તેથી બંને વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો વખત આવ્યો. બંને જણે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. અર્જુને કિરાત ઉપર જે જે અસ્ત્રો ફેંકયાં તે બધાં કિરાતે પકડી લીધાં. એણે છેવટે ગાંડીવ ધનુષ્ય માર્યું, તે પણ કિરાતે ગ્રહણ કરી લીધું. આ જોઈ અર્જુનને આશ્ચર્ય થયું, પણ ધૈર્ય ધરીને બાહુયુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં પણ એનો દેહ જર્જર થઈ લોહીલુહાણ થઈ ગયો. મારો વિનાશકાળ સમીપ આવ્યો છે એમ ધારીને એણે પોતાના આરાધ્ય દેવની માનસિક પૂજા કરી. પૂજા સમાપ્ત થતાં આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો પોતે માનસિક પૂજા વખતે જે જે મનોમય પુષ્પો ઇષ્ટ દેવતાને ચઢાવ્યાં હતાં તે બધાં સાક્ષાત્ કિરાતના મસ્તક પર હતાં! ચકિત થઈને અર્જુને મનમાં ધાર્યું કે અરે, આ શંકર ભગવાન પોતે છે અને મેં અજાણ્યે એમનો કેટલો અનાદર કર્યો! આમ ધારી પોતે કિરાતવેશધારી શંકરને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. શિવે પણ કિરાત વેષ ત્યજી પોતાના દિવ્યરૂપે એને દર્શન આપ્યું. પોતાનો અમૃતમય-હસ્ત અર્જુનને શરીરે ફેરવ્યો અને એને ક્ષતરહિત કરી આલિંગન આપી, પાશુપતાસ્ત્ર તેને આપ્યું. શિવે વર આપ્યો કે તું કોઈથી જિતાય નહિ એવો વીર થઈશ. આટલું કહી પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે અંતર્ધાન થયા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૮.

અર્જુનને શિવનું દર્શન, સ્પર્શન અને વરદાન થવાથી એ આનંદમાં મગ્ન થયો હતો. તેવામાં જ ત્યાં લોકપાલો પ્રકટ થયા. તેમણે એને પોતપોતાનાં અસ્ત્ર આપ્યાં. યમે દંડ, વરુણે પાશ, કુબેરે કૌબેરાસ્ત્ર આપ્યાં અને ઇન્દ્ર માતલી સારથિને આજ્ઞા કરીને મંગાવેલા રથમાં બેસાડી તેને પોતાના લોકમાં લઈ ગયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૪૨. ● ઇંદ્રે અર્જુનને આપણાં પાંચ વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં રાખ્યો. એણે એને નાનાવિધ શસ્ત્રાસ્ત્ર આપ્યાં અને ચિત્રસેન ગાંધર્વ મારફત ગાયન અને નૃત્યકળામાં નિષ્ણાત બનાવ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૪૪.

વળી અર્જુનને સ્વર્ગલોકના ભોગ ભોગવાવવા ધારી એણે ઉર્વશીને આજ્ઞા કરી કે તેણે અર્જુન પાસે જવું. પણ જ્યારે ઉર્વશી અર્જુન પાસે ગઈ, ત્યારે ઇન્દ્રની સ્વર્ગાંગના એટલે માતા બરોબર એવી અર્જુનની માન્યતા હોવાથી, એની જોડે પૂજ્ય બુદ્ધિથી જ વર્ત્યો. આથી ઉર્વશીને ગુસ્સો ચડ્યો અને એણે અર્જુનને શાપ દીધો. અર્જુને શાપ ગ્રહણ કર્યો, પણ પોતાના નિશ્ચયથી ચળ્યો નહિ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૪૬. ● એનો ઇંદ્રિયનિગ્રહ જોઈ ઇંદ્ર એના પર પ્રસન્ન થયો અને ઉર્વશીએ આપેલા નપુંસક થવાના શાપની અવધિ ઘટાડીને માત્ર વર્ષની રાખી અને સમજણ પાડી કે એ શાપ તારે ગુપ્ત રહેવાના વર્ષમાં બહુ ઉપકારક થશે.

પછી અર્જુનને વસ્ત્રાલંકાર આપી, સંતોષ પમાડી, પોતાના રથમાં બેસાડી યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો યાત્રા કરતાં કરતાં ગંધમાદન પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા. તેમની પાસે માતલીની સાથે વિદાય કર્યો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૬૪.

ઇન્દ્રકીલ (૨) ભારતવર્ષનું એ નામનું એક તીર્થ.

ઇન્દ્રકીલ (૩) એ નામનો એક પર્વત.

ઇન્દ્રકૌશિક એક બ્રહ્મર્ષિ અને એનું કુળ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રભાનુ રામની સેનાનો એક વાનર. એ અગિયાર કોટિ વાનરોનો સ્વામી હતો.

ઇન્દ્રજિત મંદોદરીને પેટે થયેલો રાવણનો પુત્ર. જન્મતાં જ એણે મેઘના જેવી ગર્જના કરી હતી,

તેથી એને મેઘનાદ એ નામ આપ્યું હતું / અધ્યા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨. • મેઘનાદ સ્વભાવતઃ ભયંકર હતો. મોટો થયા પછી શુક્રાચાર્યની સહાયતાથી એણે નિકુંભિલામાં અશ્વમેધ, અગ્નિષ્ટોમ, બહુસુવર્ણક, રાજસૂય, ગોમેધ, વૈષ્ણવ અને માહેશ્વર એવા સાત યજ્ઞ કર્યા હતા. શિવની કૃપાથી એને દિવ્ય રથ અને ધનુષ્યબાણ તેમ જ બીજાં શસ્ત્રો, તામસી માયા વગેરે પ્રાપ્ત થયું હતું. એના મનમાં બીજા પણ કેટલીક જાતના યજ્ઞ કરવાનું હતું; પરંતુ રાવણ દેવનો દ્વેષી હોવાથી દેવને હવિર્ભાગ આપવો પડે માટે એણે ઇન્દ્રજિતને કરવા નહોતા દીધા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૫.

જ્યારે રાવણ સ્વર્ગને જીતવા ગયો હતો અને ઘોર સંગ્રામમાં રાવણનો આજ્ઞે સુમાલી પડયો અને રાક્ષસોનો પરાજય થશે એમ લાગવા માંડયું ત્યારે મેઘનાદ મોખરે આવ્યો. ઇંદ્રનો પુત્ર જયંત અને એનો સારથિ ગોમુખ એના ઉપર ચઢી આવ્યા, પણ પરાભવ પામીને પાછા ફરતાં જ, ઇન્દ્ર પોતે એના ઉપર ચઢી આવ્યો. આ વેળા પોતાની માયાના બળથી મેઘનાદ એકદમ ગુપ્ત થઈ ગયો, અને પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રથી ઇન્દ્રને જર્જર કરી નાંખી બાંધી લીધો. રાવણ બહુ આનંદ પામ્યો અને જય જયકાર કરી ઇન્દ્રને લંકા લઈ ગયો. અહીં ઇન્દ્રના પકડાવાથી બધા દેવ ચિંતામાં બૂડીને બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા. તે ઉપરથી બ્રહ્મદેવે પોતે લંકામાં ઇન્દ્રજિતને પ્રત્યક્ષ થઈને કહ્યું કે તું ઇન્દ્રને છોડી દે. મેઘનાદે કહ્યું કે મને અમરત્વ આપો તો હું છોડું. બ્રહ્મદેવે કહ્યું કે સાકાર પદાર્થ માત્ર નાશવંત છે; માટે અમરત્વ દુર્લભ્ય છે. કાંઈ બીજું માંગ. તે ઉપરથી એણે માગ્યું કે હું અગ્નિમાં હોમ કરું, તેમાંથી અશ્વસહિત દિવ્ય રથ નીકળે અને એ રથ પર હોઉં ત્યાં સુધી હું વિજયી અને અમર થાઉં એવો વર આપો. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહીને ઇન્દ્રને છોડાવ્યો અને પુનઃ પદારૂઢ કર્યો. એ દિવસથી મેઘનાદનું નામ ઇન્દ્રજિત પડયું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૩૬–૩૦.

રાવણે સીતાને લંકામાં આણ્યા પછી અશોકવાટિકામાં રાખી હતી. સીતાની શોધ કરવાને ગયેલા હનુમાને અશોકવાટિકાનો ભંગ કરીને અનેક રાક્ષસોને માર્યા હતા. રાવણનો નાનો પુત્ર અક્ષ એ વખત મરાયો હતો. એના મૃત્યુથી રાવણને ઘણું દુઃખ થયું હતું. એના શમનને અર્થે મેઘનાદે અશોકવાટિકામાં જઈ હનુમાનને બ્રહ્માસ્ત્ર વડે બાંધી રાવણની સભામાં આણ્યો હતો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૨.

સીતાની શોધ કરીને મારુતિ કિષ્કિંધામાં ગયા પછી, વાનરસેના સહિત રામ લંકામાં આવ્યા અને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે પહેલે દિવસે મેઘનાદ લઢવા ગિલો હતો. અંગદે આગળ પડીને એની જોડે અનિવાર યુદ્ધ કર્યું હતું. બહુ જ શ્રમ લાગવાથી યુદ્ધમાંથી એકાએક અંતર્ધાન થઈ તેણે રામની સેના પર શાસ્ત્રાસ્ત્રની વૃષ્ટિ કરી હતી અને કેટલોક સમય સ્તબ્ધ રહીને રાત્રિ પડતાં જ રામ અને લક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધી, બધા વાનરોને શરવૃષ્ટિથી મૂર્ચ્છિત કરી, પોતે પાછો લંકામાં ગયો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૫.

લંકાના યુદ્ધમાં દેવાંતક, નરાંતકાદિ રાવણના પુત્રો, તેમ જ કુંભકર્ણ, મહાપાર્શ્વ અને મહોદર વગેરે મરાયા, ત્યારે રાવણને અત્યંત દુઃખ થયું હતું. એને સાંત્વન કરવાને મેઘનાદ યુદ્ધે ચઢયો હતો. પ્રથમ એ નિકુંભિલા ગયો અને ત્યાં પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર અભિમંત્રિત કરી પછી યુદ્ધભૂમિ પર આવ્યો હતો, ત્યાં આવીને એણે રામની સેના પર ગુપ્તરૂપે મારો ચલાવ્યો. એણે ગંધમાદન, ગજ, નલ, મૈંદ, જાંબવાન્, નીલ, સુગ્રીવ, ઋષભ, અંગદ, દ્વિવિદ, વેગદર્શી, હરિલોમા, વિદ્યુદ્દદંષ્ટ, સૂર્યાનન, પાવકાક્ષ, કેસરી, જ્યોતિર્મુખ અને હનુમાનાદિ પ્રમુખ વાનરોને અતિશય પીડિત કરીને મૂર્ચ્છિત કરી ભોંય સુવાડયા.

કોટિ વાનરોને એક જ પ્રહારમાં માર્યા હતા. પછી રામ અને લક્ષ્મણને મૂર્ચ્છિત કરી હર્ષ પામતો રાવણ પાસે લંકામાં ગયો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ ૭૩.

ત્યાર પછી મકરાક્ષ યુદ્ધે ચઢયો અને મરાયો; ત્યારે પણ રાવણે મેઘનાદને ફરી યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. તે વખતે પણ પોતાની રીત પ્રમાણે નિકુંભિલામાં જઈ રથમાં બેસી રામની સેના ઉપર ચઢયો હતો. વાનરસેનાને અતિશય પીડા કરી જોથી એ બધા વ્યથિત હતા. તેવામાં એણે પોતાના રથમાં દીન શબ્દે "રામ, રામ", ઉચ્ચારતી માયિક સીતા ઉપજાવી અને વાનરસેનાના દેખતાં તેનો વધ કર્યો. સુગ્રીવાદિકોને એ ખરી સીતા જ હતી, એમ લાગવાથી સઘળા શોકાકુળ થઈ ગયા જાણી આનંદે ગર્જના કરતો મેઘનાદ લંકા ગયો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૮૧.

અહીં વિભીષણે સુગ્રીવાદિક વાનરોને સાંત્વન કરીને સમજણ પાડી કે એ ખરી સીતાનો વધ નહોતો. એ તો માત્ર મેઘનાદની આસુરી માયાની કૃતિ જ દેખાડી હતી. આ પ્રમાણે સમાધાન કરવાથી વાનરસેના સ્વસ્થ થતી હતી, તેટલામાં મેઘનાદ નિકુંભિલામાં ગયો અને બ્રહ્માએ આપેલા વરદાન પ્રમાણે હવન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. હવનમાં ભંગ ન થાય અને ત્યાં કોઈ પણ આવી ન શકે માટે ઠેર ઠેર રાક્ષસોની ચોકી મૂકી. વિભીષણને આ વાતની ખબર પડી એટલે એણે રામની આજ્ઞા લઈને મોટી વાનરસેના સહિત લક્ષ્મણને ત્યાં મોકલ્યા. પાછળથી પોતે પણ ત્યાં ગયો. હનુમાન વગેરે પ્રમુખ વાનરોને એણે ચેતવ્યા કે જો આ યજ્ઞ પૂર્ણ થશે તો મેઘનાદ અજિત બનશે; માટે ઉતાવળા એનો ભંગ કરો. આ ઉપરથી એમણે આસપાસના રાક્ષસોને મારી નાંખી યજ્ઞનો ભંગ કર્યો. એનો યજ્ઞ લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હોવાથી આટલી ખુવારી થતાં પણ એણે એ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ વાનરોએ એના શરીર પર અનેક રીતે પ્રહાર કર્યા અને પાષાણની વૃષ્ટિ કરીને યજ્ઞના અગ્નિને ઓલવી નાંખ્યો, ત્યારે નિરુપાય થઈ મેઘનાદ, ક્રોધ કરીને ઊઠયો. એણે વાનરોને મારવા માંડયા અને બહુ પીડા કરી. પછી પાસે જ અદૃશ્ય થવાનું વડનું ઝાડ હતું તે તરફ એણે જવા માંડયું. પરંતુ વિભીષણે એને ત્યાં જવા ન દેશો એવી સૂચના કર્યા પરથી મારુતિ વગેરેએ એને એ બાજુ જવા ન દીધો. આ ઉપરથી મેઘનાદે જાણ્યું કે મારું હવનસ્થળ તેમ જ વટવૃક્ષ વગેરે ગુપ્ત વાત વિભીષણે જ શત્રુઓને જણાવી દીધી છે, એમાં શક નથી. ભલે પહેલો એને જ મારવો યોગ્ય છે ધારી એણે વિભીષણનો ધિક્કાર કરી એની નિંદા કરવા માંડી. મેઘનાદ કહે, અરે, વિભીષણ તું લંકામાં નાનેથી મોટો થયો અને આ યુદ્ધપ્રસંગમાં સ્વજનનો ત્યાગ કરીને શત્રુને શરણ ગયો! તું મારા પિતાનો ભાઈ સભ્ય મારો કાકો થાય, એથી હું તારા પુત્ર જેવો છતાં તું મારો દ્રોહ કરે છે, તો ભૂમંડળમાં તારા જેવો પાપી બીજો કોઈ નહિ હોય. વિભીષણે કહ્યું કે તમે બધા રાક્ષસો દુષ્ટ અને અધર્મી છો. માટે જ મેં તમારો પક્ષ તજ્યો છે. આ પ્રમાણે બંનેનું સંભાષણ થતું હતું એટલામાં લક્ષ્મણે આગળ આવી મેઘનાદ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. લક્ષ્મણે એના સારથિને મારી નાખ્યો એટલે એણે ઘોડા પોતાના હાથમાં લઈને પણ યુદ્ધ કર્યું. પ્રમાથી, રભ, શરભ અને ગંધમાદન નામે ચાર વાનરોએ મેઘનાદના રથના ચારે અશ્વને મારી નાખ્યા. મેઘનાદ બીજા રથમાં બેસીને આવ્યો એટલે વિભીષણે લક્ષ્મણને કહ્યું કે એની સાથે બહુ સાવધતાથી યુદ્ધ કરજો. મેઘનાદે એને લક્ષ્મણને આમ પ્રોત્સાહન આપતો સાંભળ્યો એટલે એના ઉપર ક્રોધ કરીને શક્તિ ફેંકી, પણ લક્ષ્મણે તેને અધવચમાં જ કાપી નાખી. મેઘનાદે બીજી યમદત્ત શક્તિ ફેંકી તેનો પણ લક્ષ્મણે નાશ કર્યો. એનું અને લક્ષ્મણનું ત્રણ અહોરાત્ર યુદ્ધ થયું. આમ છતાં પણ મેઘનાદ મરતો નથી તે જોઈને લક્ષ્મણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો રામ ધર્માત્મા અને સત્યપ્રતિજ્ઞ હોય તો મેઘનાદ આ બાણથી મરણ પામો. આમ પ્રતિજ્ઞા સાથે બાણ છોડતાં જ મુકુટ અને કુંડળ સહિત મેઘનાદનું માથું તત્કાળ છૂટું થઈ જમીન પર પડયું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૮–૨૯૯.

આ જોઈને મહર્ષિઓને અને દેવોને ઘણો હર્ષ થયો અને એમણે લક્ષ્મણ પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મેઘનાદ મરતાં જ વાનરોએ રાક્ષસોમાંથી કેટલાકને માર્યા, કેટલાક નાસી લંકામાં ગયા. તેમણે મેઘનાદના મૃત્યુના સમાચાર રાવણને જણાવ્યા. આ તરફ શ્રીરામને બતાવવા મેઘનાદનું મસ્તક વાનરો સુવેળાચળ લઈ ગયા / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૮૬–૯૨. • મેઘનાદને સુલોચના નામની સ્ત્રી હતી.

ઇંદ્રજિત્ (૨) દનુપુત્ર, એક દાનવ.

ઇંદ્રજિહ્વ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૬.

ઇંદ્રતાપન વરુણલોકમાંનો એક અસુર-વિશેષ

ઇન્દ્રતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૪૯–૧૮; ૫૦–૧.

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન સોમવંશોત્પન્ન એક રાજર્ષિ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૩૫.

ઇન્દ્રદ્રુમિ ઋષિવિશેષ / ભા૨૦ શાં૦ ૨૪૦–૧૮.

ઇંદ્રદ્વેશ વિદેહકુળના રાજાઓનો ઇંદ્ર પર્વત પાસેનો દેશ. એની મુખ્ય નગરીનું નામ સાંકાશ્યા. પૂર્વે ત્યાં સુધન્વા નામનો રાજા હતો, એને જીતીને વિદેહ રાજાએ પોતે દેશ લઈ લીધો હતો. (૩ સુધન્વા શબ્દ જુઓ.)

ઇંદ્રદ્યુમ્ન એક રાજર્ષિ. સ્વર્ગમાંથી એનું પતન થયું હતું. એ માર્કંડેય ઋષિના આશ્રમમાં ગયો અને એમને પૂછવા લાગ્યો કે તમે ચિરંજીવી છો એટલે મને ઓળખતા હશો. એમણે કહ્યું કે હું તો તમને ઓળખતો નથી, પરંતુ હિમવાન પર્વત પર પ્રાવારકર્ણ નામનું ઘુવડ રહે છે તે વખતે ઓળખતું હશે, માટે એને પૂછો. રાજાએ અશ્વનું રૂપ ધારણ કરીને માર્કંડેયને પોતાની પીઠ પર બેસાડ્યા અને પ્રાવારકર્ણ પાસે લઈ ગયો અને પ્રાવારકર્ણને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એણે કહ્યું કે ઇંદ્રદ્યુમ્ન નામના સરોવરને કાંઠે નાડીજંઘ નામનો એક બગલો રહે છે, તે તને ઓળખતો હોય તો પૂછી જો. હું તો તને ઓળખતો નથી. આ સાંભળી રાજા એને પણ જોડે લઈ નાડીજંઘ પાસે ગયો. એને એનો એ પ્રશ્ન પૂછતાં એણે કહ્યું કે આ સરોવરમાં અકૂપાર નામનો મારાથી પણ વૃદ્ધ કાચબો રહે છે તેને હું બોલાવું છું. તે તને ઓળખે છે કે નહિ તે કહેવાય નહિ. એણે અકૂપારને હાક મારી એટલે એ બહાર આવ્યો. રાજાએ એને એ જ પ્રશ્ન પૂછતાં, અકૂપાર બોલ્યો કે હા, હા, હું તને ઓળખું છું. પછી એણે સર્વને કહ્યું કે આ રાજાએ મોટા મોટા ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા. એ યજ્ઞો વખતે દક્ષિણા આપતી વખત મૂકેલા પાણીનું જ આ સરોવર બન્યું છે. એવો આ રાજા પુણ્યવાન છે. આવું કહેતાં જ સ્વર્ગમાંથી વિમાન આવતું જણાયું. એ જોઈને રાજાએ માર્કંડ ઋષિ, ઘુવડ, એમને પોતાને સ્થળે પહોંચાડ્યાં અને પોતે સ્વર્ગમાં ગયા. જે માણસ પોતાની સ્તુતિ કરે છે તેને નહિ, પણ બીજા જેની પ્રશંસા કરે છે તેને મોટાઈ મળે છે. જાતે સ્તુતિ કર્યાથી તો હલકાઈ આવે છે. / ભા૦ વન૦ સ૦ ૧૯૯.

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન (૨) સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં અગસ્ત્ય ઋષિએ જેને 'તું ગજયોનિમાં જન્મીશ' એવો શાપ આપ્યો હતો તે રાજા. એ પાંડ્યદેશનો અધિપતિ હતો. ગજયોનિમાંથી એની મુક્તિ, ચોથા તામસ મન્વન્તરમાં થયેલા હરિ નામના વિષ્ણુના અવતારે કરી હતી. (૩ હરિ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન (૩) વિદેહવંશી એક જનક. ઇંદ્રદ્યુમ્નિ નામના જનકનો પિતા. વંશાવળીમાં આ રાજાનું નામ આપ્યું નથી.

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન (૪) દ્વૈતવનમાં પાંડવોની પાસે રહેલો એક ઋષિ.

ઇન્દ્રદ્યુમ્ન (૫) એક સરોવર–વિશેષ (૧ ઇન્દ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રપર્વત ઇંદ્રદેશ સંબંધી પર્વત. પાંડવોના સમયમાં એના પર કિરાતાધિપતિ સાત રહેતો હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

ઇન્દ્રપ્રમતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રપ્રમિતિ એક ઋષિ. એણે વ્યાસના શિષ્ય પૈલની પાસે ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરીને તેના ચાર ભાગ કરી પોતાના શિષ્યોને શીખવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૫૪.

ઇન્દ્રપ્રમદ ભીષ્મ જે વખતે શરપંજર પર પડ્યા હતા, તે વખતે ત્યાં આવેલો ઋષિ–વિશેષ / ભાગ૦ ૧–૯–૭.

ઇન્દ્રપ્રમદિ એનાં કાપજલ્ય, ત્રિમૂર્તિ એવાં બીજાં નામ હતાં. ભદ્ર નામનો ઋષિ એનો પુત્ર હતો.

ઇન્દ્રપ્રસ્થ પુરવિશેષ. દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયો અને પાંડવો દ્રુપદપુરમાં પ્રકટ થયા. તે જાણી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને હસ્તિનાપુરમાં તેડાવ્યા; અને પોતાના પુત્ર અને પાંડવો વચ્ચે કલહ વધે નહિ તે માટે તેમને અરધું રાજ્ય આપી ખાંડવપ્રસ્થ નામના વનમાં વસાવી રહેવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી પાંડવો ત્યાં ગયા અને કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન વ્યાસના આપેલા મુહૂર્તે ત્યાં નગર વસાવ્યું. એ નગર ઘણું સુશોભિત થયું તેથી તેનું નામ ઇન્દ્રપ્રસ્થ અથવા શુક્રપ્રસ્થ પાડ્યું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૭. • મયાસુરે બાંધેલો સભામંડપ અહીં જ હતો. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂ યજ્ઞ પણ અહીં જ કર્યો હતો. આ નગર હસ્તિનાપુરથી કેટલું દૂર હતું તે ગ્રંથોમાં જણાતું નથી. પણ કુરુદેશની રાજધાની જેમ હસ્તિનાપુર તેમ આ નગરી પણ હતી.

ઇન્દ્રબાહુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રમાર્ગ ક્ષેત્રવિશેષ / ભા૨૦ ૫૦ ૮૧–૧૮૧.

ઇન્દ્રમાલી ઉપરિચર રાજાનું બીજું નામ (૨ ઉપરિચરવસુ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રવર્મા ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એની પાસે અશ્વત્થામા નામનો એક નામાંકિત હાથી હતો (૩ અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રવાદ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ રાજાનો પૌત્ર અને વિકુક્ષિ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ કકુત્સ્થ હતું (કકુત્સ્થ શબ્દ જુઓ).

ઇન્દ્રશત્રુ આ નામ ઘણું કરીને વૃત્રાસુરને લગાડાય છે.

ઇન્દ્રસાવર્ણિ ચાક્ષુ શ્વેતવારાહ કલ્પને અંતે થનારો ચૌદમો મનુ. વિશ્વસેન એવું એનું બીજું નામ પણ કહેવાશે. ઉરુ અને ગંભીરબુદ્ધિ એ નામના એને પુત્ર થશે. એના સત્તાકાળને ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વન્તર એ નામ અપાશે. એ સમયમાં અગ્નિ, બાહુ, શુચિ, શુદ્ધ, માગધી, વગેરે સપ્ત ઋષિઓ થશે. પવિત્ર, ચાક્ષુષ વગેરે દેવ, અને તેનો સ્વામી સ્વર્ગમાં શુચિ નામનો ઇન્દ્ર થશે તેમજ સત્રાયણ ઋષિ વડે વિતાનાને પેટે બૃહદ્ભાનુ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે. એ મન્વન્તર પૂરો થતાં બ્રહ્મદેવની રાત પડશે અને કલ્પ પૂરો થશે. / ભાગ૦ અષ્ટ૦ અ૦ ૧૨.

ઇન્દ્રસેન ધર્મઋષિને ભાનુ નામની સ્ત્રીની પેટે થયેલા દેવઋષભનો પુત્ર (દેવઋષભ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રસેન (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંતકુળમાં થયેલા કૂર્ચ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિતિહોત્ર.

ઇન્દ્રસેન (૩) સોમવંશી પુરુકુળમાં જન્મેલા અજમીઢ પુત્ર નીલવંશના મુદ્ગલ રાજાનો પૌત્ર બ્રહ્મિષ્ઠાનો પુત્ર અને વિંધ્યાશ્વ રાજાનો પિતા.

ઇન્દ્રસેન (૪) નળ રાજાને દમયંતીને પેટે થયેલો પુત્ર (૫ નળ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રસેન (૫) સુતલમાં એક દૈત્યવિશેષ / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૮૫.

ઇન્દ્રસેન (૬) પ્લક્ષદ્વીપનો એક પર્વત.

ઇન્દ્રસેન (૭) યુધિષ્ઠિરનો સારથિ.

ઇન્દ્રસેના મુદ્ગલ ઋષિની સ્ત્રી નારાયણીનું બીજું નામ.

ઇન્દ્રસેના (૨) નળરાજાને દમયંતીથી થયેલી કન્યા.

ઇન્દ્રસ્પૃક ઋષભદેવના નવખંડાધિપતિ પુત્રોમાંનો એક. એનો ખંડ એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ઇન્દ્રસ્પૃક (૨) ભારતવર્ષ સંબંધી જે નવ ખંડ છે તેમાંનો આઠમો.

ઇંદ્રાણી ઇંદ્રની સ્ત્રી. આ સામાન્ય નામ છે. આજ પર્યંત જે છ ઇન્દ્ર થયા તેમનાં જુદાં જુદાં નામ મળી આવે છે, તેમ ઇન્દ્રાણીનાં મળી આવતાં નથી; છતાં તેમનાં જુદાં જુદાં નામ હોવાં જોઈએ, કારણ કે હાલના ઇન્દ્રની સ્ત્રી–ઇન્દ્રાણીને–શચી એવું નામ છે.

ઇન્દ્રાણી (૨) સપ્ત માતૃગણમાંની છઠ્ઠી.

ઇન્દ્રાભ સોમવંશીય અવિક્ષિતવંશોદ્ભવ જન્મેજયનો પુત્ર / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૪૬–૪૭.

ઇન્દ્રાતઃશૌનક એક ઋષિ. જન્મેજય નામના એક રાજાને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી તેની નિવૃત્તિ કરવા સારુ એણે પોતાના પુરોહિતને પ્રાર્થના કરી, પણ તેમણે અમાન્ય કરી. તેથી રાજા આ ઋષિને શરણ ગયો, એણે રાજા પાસે યજ્ઞ કરાવી, પાપરહિત–પુનિત

કરી સ્વર્ગે મોકલ્યો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૫૨.

ઇન્દિરા ભાદ્રપદ વદ અગિયારસ.

ઇધ્મ બા૨ તુષિત દેવમાંનો એક (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

ઇધ્મજિહ્વ પ્રિયવ્રત રાજર્ષિના દશ પુત્રોમાંનો બીજો. એ ઇક્ષુરસોદથી વીંટાયેલા પ્લક્ષદ્વીપનો માલિક હતો. એણે પોતાના દ્વીપના સાત દેશમાં ભાગ પાડયા હતા અને તેમનાં શિવ, યવયા, સુભદ્ર, શાંત, ક્ષેમ, અમૃત અને અભય એવાં નામ પાડયાં હતાં અને એ જ નામના સાતે પુત્રોને એકેક એમ વહેંચી આપ્યા હતા.

ઇધ્મવાહ અગત્સ્ય ઋષિ પુત્ર દઢસ્યુનું બીજું નામ (દઢસ્યુ શબ્દ જુઓ.)

ઇરા કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી, ઈલાનું બીજું નામ.

ઇરા અપ્સરા વિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૧૨.

ઇરાગર્ભશિરા દનુનો પુત્ર, એક દાનવ.

ઇરાવતી ભવ નામના રુદ્રની પત્ની / ભાગ૦ ૩-૧૨-૧૩.

ઇરાવતી (૨) બ્રહ્મદેશની નદી-વિશેષ. એ મખો અને મલિખા નામે બે નદીઓના સંગમ વડે બની જાય છે. નવસો માઈલ વહીને એ બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

ઇરાવતી (૩) અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતની સ્ત્રી. એ વિરાટના પુત્ર ઉત્તરની કન્યા હતી.

ઇરાવતી (૪) ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૪, શ્લો૦ ૩૨.

ઇરાવાન અર્જુનનો ઉલૂપીને પેટે થયેલો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવપક્ષમાં હતો / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૫. • એને દુર્યોધન પક્ષના આર્ષશૃંગી નામના રાક્ષસે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦.

ઇલ વૈવસ્વત મનુનો કુત્સિત પુરુષત્વ પામેલો પ્રથમ પુત્ર. એ એક સમયે ઘોડેસવાર થઈને વનમાં મૃગયા રમવા સારુ ગયો હતો. તે ભૂલથી શરવણ નામના વનમાં પેઠો. પરંતુ પાર્વતીનો એવો શાપ હતો કે એ વનમાં જે પુરુષ પેસશે તે સ્ત્રી થઈ જશે. આથી કરીને ઈલ, પોતે બેઠો હતો તે ઘોડો અને બધા સૈન્ય સહિત સ્ત્રીત્વ પામ્યો. આથી પોતાના સૈન્ય સહિત ભ્રમણ કરતો હતો ત્યાં સોમના પુત્ર બુધે એને દીઠો. એણે વનની બહાર એક દિવ્ય આશ્રમ નિર્માણ કર્યો અને ઈલને કહેવા લાગ્યો કે હે સ્ત્રી, હોમનો વખત થયો છે. અને તું આશ્રમમાં કેમ આવતી નથી. શું પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ સૂર્યાસ્ત કાળે આશ્રમ છોડીને કદીએ બહાર ન જવું એ સદાચાર તને ખબર નથી ? આવાં બુધનાં ભાષણ સાંભળીને હું પૂર્વે કોણ એની સ્મૃતિ ન રહેતાં એને લાગ્યું કે હું સ્ત્રી છું અને આની જ ધર્મપત્ની છું. એવો મોહ ઉત્પન્ન થયો, એટલે આશ્રમમાં જતાં જ બુધ એની સાથે પરણ્યો. બુધના સંગથી અલ્પ કાળમાં એને પુરુરવા નામે પુત્ર થયો. આ પુરુરવા જ સોમવંશી રાજાઓનો મૂળ પુરુષ.

ઉપર નિંદ્ય-કુત્સિત પુરુષત્વ પામેલો પુત્ર લક્ષ્યો છે, તેનું કારણ કે વૈવસ્વત મનુને ઘણા કાળ સુધી પુત્ર નહોતો. એણે મિત્રાવરુણને ઉદ્દેશી પુત્ર કામેષ્ટિ કરાવી. પરંતુ એની શ્રદ્ધા નામની સ્ત્રીએ પોતાને કહ્યું હતું કે મારે કન્યા થાય એમ કરજો. આથી ઇષ્ટિમાં હોતા એ કન્યા પ્રસવકારક મંત્ર ભણીને અગ્નિમાં હોમ કર્યો. એણે કરીને રાજાને કન્યા જન્મી. રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને પૂછયું કે આમ કેમ ? એમણે સમજાવ્યું કે હોતાના મંત્રોચ્ચારમાં વિપરીતપણું હોવાથી આમ કન્યા થઈ છે. હવે જો તારે પુત્ર જ જોઈતો હશે તો હું એ કન્યાને પુરુષત્વ મળે એમ કરીશ. પછી એમણે આદિપુરુષની સ્તુતિ કરી અને તેથી કન્યાને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું. આ ઈલ સૌથી મોટો હતો. એ સિવાય મનુને ઇક્ષ્વાકુ પ્રભૃતિ દશ પુત્ર થયા હતા.

ઇલ રાજા શરવણમાં જવાથી સ્ત્રીપણું પામ્યો છે એ વાત ઇક્ષ્વાકુ વગેરે તેના ભાઈઓને ખબર ન હોવાથી તેમણે એની બહુ કાળ પર્યંત વાટ જોઈ. પરંતુ એ આવ્યો નહિ. તેથી તેઓ એની શોધ કરવા નીકળ્યા. ઘણી ઘણી જગાએ ફરતાં પણ એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ફરતાં ફરતાં શરવણ વનની પાસે આવ્યા. ત્યાં ઘોડી થઈ ગયેલો ઇલનો ચંદ્રપ્રભા ઘોડો એકાએક એમની નજરે પડયો. બધા આશ્ચર્ય પામ્યા કે આમ કેમ ! પછી આ શું થયું એની તપાસ કરતાં અંતે જાણ્યું કે પાર્વતીના શાપને લઈને આ બિના બની છે.

બધા ભાઈઓએ પોતાના ભાઈની સ્થિતિ પૂર્વવત્ થાય અને એ પુરુષત્વ મેળવે એવી શિવની આરાધના કરી. એમની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે પાર્વતીનો શાપ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ એ પુરુષત્વ મેળવશે એમ કહી પણ થશે નહિ. છતાં તમારા તપ વડે હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે તમારો ભાઈ એક માસ સ્ત્રી અને એક માસ પુરુષ એમ બનશે આમ શ્રીમુખે કહીને ઇલને પુરુષ કરી ઇક્ષ્વાકુ પ્રમૃતિ એના ભાઈઓને સોંપી શિવ અંતર્ધાન પામ્યા.

ઇલ રાજાને સુદ્યુમ્ન એવું બીજું નામ પણ હતું. પુરુષ કાળમાં એને ઉત્કલ, ગય અને વિમલ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૧.

ઇલવિલ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના શતરથ રાજાનું બીજું નામ.

ઇલવિલા વૈવસ્વત મન્વંતરમાં વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રીઓમાંની એક. ઐડવિડ અથવા ઐલવિલ નામે પ્રખ્યાત થયેલા પુત્રની માતા-બાપના સંબંધે ઐલવિલને વૈશ્રવણ પણ કહેલો છે.

ઇલા વૈવસ્વત મનુની કન્યા. (ઇલ શબ્દ જુઓ.)

ઇલા (૨) ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવની બીજી સ્ત્રી. એ વાયુની કન્યા હતી અને એને ઉત્કલ નામનો એક જ પુત્ર હતો.

ઇલા (૩) ઇરા શબ્દ જુઓ.

ઇલા (૪) વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

ઇલાવર્ત ઋષભદેવના સો પુત્રમાંના નવ, જેઓ ખંડાધિપતિ હતા તેમાંનો એક. એનો ખંડ એના જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ઇલાવર્ત (૨) ભારતવર્ષમાં જે નવ ખંડ છે, તેમાંનો એક.

ઇલાવૃત પ્રિયવ્રત રાજાનો પૌત્ર અને આગ્નીધ્રનો પુત્ર. મેરુની કન્યા લતા એની સ્ત્રી હતી. એનો દેશ એને નામે જ પ્રસિદ્ધ હોઈ એ ત્યાંનો અધિપતિ હતો.

ઇલાવૃત (૨) જંબુદ્વીપના નવ દેશમાંનો એક દેશ. એ મેરુની આસપાસ ઘણો પાસે સમચતુરસ્ર આકૃતિવાળો છે. એની આજુબાજુ નીલ, નિષધ, માલ્યવાન અને ગંધમાદન એવા ચાર મહાપર્વત આવ્યા છે.

ઇલાસ્પદ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

ઇલિન સોમવંશીય તંસુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિયવિશેષને સારુ ઇલિલ શબ્દ જુઓ / ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૧૫.

ઇલિલ સોમવંશીય ત્રસ્નુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. એનો માતું નામ કાલિન્દી અને સ્ત્રીનું નામ રથન્તરી. ઇલિન, ઇતિ, ત્રસ્નો, તંસુ એવાં એનાં નામાન્તરો હતાં. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૨૮; આ૦ ૮૮-૧૫. • દુષ્યંત, શુર, ભીમ, પ્રવસુ અને વસુ એમ એને પાંચ પુત્રો હતા / ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૧૭.

ઇલ્વલ હિરણ્યકશિપુનો પૌત્ર. હ્રાદાસ અને ધમનીથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

ઇલ્વલ (૨) હિરણ્યકશિપુની બહેન સિંહિકાના તેર પુત્રોમાંનો પાંચમો. એ અને એનો ભાઈ વાતાપી બન્ને મળીને વારંવાર બ્રાહ્મણોને મારતા, કારણ કે એક વખત ઇલ્વલે કોઈ ઋષિની પ્રાર્થના કરી હતી કે મને ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી પુત્ર આપો. ઋષિએ પ્રાર્થનાનો અંગીકાર ન કરવાથી એ બ્રાહ્મણમાત્ર ઉપર દ્વેષ કરવા લાગ્યો. આતિથ્યને બહાને બ્રાહ્મણોને મારતા. એવી રીતે કે કોઈ બ્રાહ્મણ આવ્યો કે પોતે મનુષ્યરૂપે એનો આદરસત્કાર કરે. બકરાનું રૂપ ધારણ કરેલા વાતાપીને રાંધીને તેને જમાડે. બ્રાહ્મણ જમીને જવા માંડે કે વાતાપી એનું પેટ ફાડીને બહાર આવે અને બ્રાહ્મણ મરણ પામે. આમ એમણે સહસ્રાવધિ બ્રહ્મહત્યાઓ કરી હતી.

એક સમયે અગસ્ત્ય ઋષિને પૈસાની જરૂર પડવાથી તેઓ અનુક્રમે શ્રુતવા, બ્રધ્નશ્વ, અને ત્રસદસ્યુ એ ત્રણે રાજા પાસે ગયા, પરંતુ ત્યાંથી દ્રવ્ય ન મળવાથી અને ઇલ્વલ ઘણો ધનવાન છે એ જાણીને પેલા રાજાઓ સહિત ઇલ્વલ પાસે આવ્યા. એમને જોઈને પોતાની રીત પ્રમાણે એણે કપટપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું. એમની પૂજા કરીને જમવા સારુ રાખી લીધા. બકરાનું રૂપ લીધેલા, વાતાપીને રાંધી ત્રણે રાજાઓ અને અગસ્ત્ય ઋષિને ભોજન કરાવ્યું. રાજાઓએ ઋષિના સામું જોયું એટલે ઋષિ કપટ જાણી ગયા અને બધાને માટે કરેલો પાક

પોતે એકલા જ જમી ગયા અને વાતાપીને પેટમાં જ પચાવી દીધો.

ઘડી થઈ, બે ઘડી થઈ, પણ વાતાપી બહાર નીકળતો નથી, એવું જોઈને બલ્વલ સમજ્યો કે આજ વાતાપી નિઃસંદેહ મરણ પામ્યો. હવે આ ઋષિ પોતાને મારશે એમ ધારી, ભયભીત થઈ કહેવા લાગ્યો કે હું અપરાધી છું, મને ક્ષમા કરો. મને પ્રાણદાન આપવાની કૃપા કરો. ઋષિએ કહ્યું કે તને અભય છે, પણ અમારે ચારેને દ્રવ્ય જોઈએ છે તે આપી અમને પહોંચતા કર. એણે તથાસ્તુ કહીને ત્રિવર્ગ રાજાને અસંખ્ય ગાયો અને સુવર્ણ આપ્યું. રાજાઓને આપ્યું તેનાથી બમણું ઋષિને આપી બધાને સન્માનપૂર્વક વિદાય કર્યા. ત્યાર બાદ બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ તજીને સુખે રહ્યો. એને બલ્વલ નામે પુત્ર હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૯૮.

ઇશાની માયાનું નામ / ભા૦ ૧૦–૧૨.

ઇષ ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથી નામની સ્ત્રીથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

ઇષ (૨) ઉત્તમ નામના મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ઇષ (૩) વર્ષના બાર મહિનામાં અનુક્રમે બારમો — ચૈત્રી વર્ષારંભ ગણતાં સાતમો — મહિનો. એની પૂર્ણિમા અશ્વિની નક્ષત્રયુક્ત હોવાથી એને આશ્વિન કહે છે. બાર આદિત્ય માંહ્યલો ત્વષ્ટા નામનો આદિત્ય આ મન્વન્તરમાં પ્રતિવર્ષ આ મહિનામાં સૂર્ય-મંડળનો અધિપતિ હોય છે અને જમદગ્નિ ઋષિ, તિલોત્તમા અપ્સરા, ધૃતરાષ્ટ્ર ગંધર્વ, કંબધ નામનો નાગ, શતજિત નામનો યક્ષ, અને બ્રહ્માપેત નામનો રાક્ષસ – એટલાં એની સાથે હોય છે / ભાગ૦ દ્વાદશ અ૦ ૧૧.

ઇષંધર શાલ્મલી દ્વીપના લોકોનો ભેદવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૦–૧૧.

ઇષીકાસ્ત્ર પાંડવોના વધને સારુ અશ્વત્થામાએ ખાસ બનાવેલું અસ્ત્ર–વિશેષ / ભા૨૦ સૌ૦ ૧૩–૧૮–૧૯.

ઇષીકહસ્ત એ નામનો એક ઋષિ અને તેમનું કુલ. (શ્વેતપરાશર શબ્દ જુઓ.)

ઇષીક ગંગાદ્વારે રહેનારો એક બ્રાહ્મણ. એણે શિખણ્ડીને પુરુષત્વ મળવા સારુ ગંધર્વની પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું હતું / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૦–૨૩.

ઇષુપાત્ દનુના પુત્ર દાનવોમાંનો એ નામનો એક.

ઇષુમાનૂ સોમવંશી યદુકુલમાં થયેલા સાત્વત કુળના દેવશ્રવાને કંસવતી નામની ભાર્યાને પેટે જન્મેલા બેમાંનો બીજો પુત્ર.

ઇક્ષુ ભારતવર્ષીય ઇક્ષુદા નામની નદીનું બીજું નામ.

ઇક્ષુ (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી. (૨ મહેંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ઇક્ષુદા ભારતવર્ષીય નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ).

ઇક્ષુમતી સંકાશ્યા નગરી સમીપ આવેલી ભારત-વર્ષીય એક નદી / વા૦ ૨૦.

ઇક્ષુરસોદ સપ્ત મહાસાગરોમાંનો બીજો. પ્લક્ષદ્વીપની ચોતરફ આવેલો છે અને એની પહોળાઈ બે લાખ યોજન છે.

ઇક્ષુહ્રદ સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપરનો એક હ્રદ વિશેષ / ભાગ૦ ૫–૧૬–૧૩.

ઇક્ષ્વાકુ વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રોમાંનો મોટો. (ક્ષુત્) છીંકમાંથી પેદા થવાને લીધે એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૬, શ્લો૦ ૪; દેવી ભા૦ સ્કં૦ ૭, અ૦ ૨, શ્લો૦ ૨૦. ● એને સો પુત્ર હતા. તેઓ પૈકી વિકુક્ષિ, નિમિ, દંડક અને દ્રશાશ્વ એ ચાર ઘણા શ્રેષ્ઠ હતા. પોતાના પુત્રોને ચારે દિશાએ વસાવી પોતે ઇક્ષ્વાક મધ્યે રહ્યો હતો. પરંતુ વિકુક્ષિ યૌવરાજ્યપદ પર હોઈ બીજા પણ બહુધા એની પાસે જ રહેતા.

ઇક્ષ્વાકુ રાજા ઘણો પ્રખ્યાત હોઈ એનું કુળ સૂર્યવંશમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. વસિષ્ઠ પાસેથી બ્રહ્મ-વિદ્યા સંપાદન કરીને એણે પરમપદ મેળવ્યું હતું. એની પછી વિકુક્ષિ, જેનું શશાદ એવું બીજું નામ પડ્યું હતું તે મુખ્ય રાજ્યાધિકારી થયો હતો.

ઈ

ઈજિક ભારતવર્ષીય એક દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઈડ્ય આઠમા સાવર્ણિ મનુના હવે પછી થનારા દશમાંનો એક પુત્ર.

ઈશ ઈશ્વર

ઈશ (૨) મહાદેવ.

ઈશ (૩) ઈશાવાસ્ય ઉપનિષત્.

ઈશાન મહાદેવ.

ઈશાન (૨) શાકદ્વીપ માંહ્યલો એક પર્વત.

ઈશાનકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસનો દશમો દિવસ. એ કલ્પના આરંભે આ ઈશાનનો અવતાર થવાને લીધે આ નામ પડ્યું છે. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

ઈશાનકોસલ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે આવેલા બે કોસલ દેશમાં જે ઈશાન કોણમાં આવ્યા છે તે દેશ – ઉત્તર કોસલ, કાશી કિંવા કાંતિકોસલ એવાં પણ એનાં બીજાં નામ છે. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦. ● એની રાજધાની શ્રાવસ્તી નગરી.

ઈશાવાસ્ય યજુર્વેદનું એ નામનું ઉપનિષત્.

ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારા માયોપાધિક પરમાત્મા.

ઈશ્વર (૨) ઈશાન્ય દિશાનો દિગ્પાલ. એક રુદ્ર (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ઈશ્વર (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એ ક્રોધવશ નામના અસુરના અંશથી જન્મ્યો હતો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

ઉ

ઉક્થ ચાલુ મન્વંતરમાં બૃહસ્પતિની કન્યા સ્વાહાનો પુત્ર.

ઉક્થ (૨) સામવેદનું એક નામ.

ઉક્થ (૩) એ નામનો એક વંશવિશેષ.

ઉક્થ (૪) સૂર્યવંશી એક રાજા. વંશમાલિકામાં એનું નામ નથી.

ઉખ તૈત્તિરીય શાખાનો એક ઋષિ.

ઉગ્ર મહાદેવ.

ઉગ્ર (૨) વારુણિ કવિના આઠમાંનો નાનો પુત્ર.

ઉગ્ર (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ઉગ્રકર્મા સાલ્વ રાજા. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને હણ્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૨–૪૪.

ઉગ્રતીર્થ ભારતી યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

ઉગ્રદૃષ્ટિ મેરુની કન્યા અને આગ્નીધ્ર રાજાના ત્રીજા પુત્ર હરિવર્ષની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૨.

ઉગ્રમન્યુ ભારતી યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરણ પામેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ કર્ણ અ૦ ૭૦.

ઉગ્રવીર્ય મહિષાસુરનો અનુયાયી એક અસુર (મહિષા-સુર શબ્દ જુઓ.)

ઉગ્રશ્રવા સૂત સંજ્ઞાવાળા પુરાણિક લોમહર્ષણનો પુત્ર. એનાં સૌમિ અને લોમહર્ષણી એવાં બીજાં નામ પણ છે.

ઉગ્રશ્રવા (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

ઉગ્રસેન કશ્યપની મુની નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા દેવગંધર્વોમાંનો એક. એ સૂર્યનો સહચર છે. (નભસ્ય શબ્દ જુઓ.)

ઉગ્રસેન (૨) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત રાજાના અંધક નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા આહુક રાજાના બે પુત્રમાંનો બીજો. એને કંસ સુનામા, ન્યગ્રોધ, કંક, શંક, સુહૂ, રાષ્ટ્રપાલ, સૃષ્ટિ અને તુષ્ટિમાન્ એવા નવ પુત્ર હતા. તેમજ કંસાવતી, કંકા, શૂરભૂ અને રાષ્ટ્રપાલિકા એવી પાંચ કન્યાઓ હતી. આ પાંચે વસુદેવના દેવભાગાદિ નવમાંના પાંચ ભાઈઓને વરાવી હતી. એનો મોટો પુત્ર કંસ ઘણો જ દુષ્ટ હોવાથી તેણે ઉગ્રસેનને બંદીવાન તરીકે રાખ્યો હતો. કૃષ્ણે કંસને મારી ઉગ્રસેનને છોડાવી પુનઃ પાટ પર સ્થાપ્યો હતો / ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦, અ૦ ૪૫.

ઉગ્રસેન (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

ઉગ્રસેન (૪) ભારતી યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ઉગ્રસેન (૫) પાંડવોમાંના અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો નાનો.

ઉગ્રસેન (૬) દેવકીનો એક પુત્ર. / ભાગ૦ ૯–૨૪–૨૫.

ઉગ્રસેન (૭) સ્વર્ભાનુના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો એક ક્ષત્રિય / ભા૦ આ૦ ૬૮–૧૩.

ઉગ્રસેન (૮) ભાદ્રપદ મહિનામાં વિવરવાન નામના

સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર ગંધર્વ વિશેષ. / ભાગ૦ ૧૧–૩૮.

ઉગ્રસેન અક્રૂર યાદવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

ઉગ્રાયુધ ચંદ્રવંશીય પુરુકુળના હસ્તી રાજાના દેવમીઢ નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા નીથ રાજાનો પુત્ર. એને ક્ષેમ્ય નામનો પુત્ર હતો.

ઉગ્રાયુધ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક,

ઉગ્રાયુધ (૩) ભારતી યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા.

ઉગ્રાયુધ (૪) કર્ણને હાથે મરણ પામેલો પાંડવપક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

ઉગ્રાક્ષ મહિષાસુર પક્ષનો એક અસુર. (૨ મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

ઉચથ્ય અંગિરસનો પુત્ર, એક ઋષિ. એને બૃહસ્પતિ અને સંવર્ત એમ બે ભાઈ હતા. / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૫, અનુ૦ ૧૩૨–૪૨. ● એની સ્ત્રીનું નામ મમતા. મમતાને ઉચથ્ય વડે ગર્ભ રહ્યો હતો છતાં એના નાના ભાઈ બૃહસ્પતિએ, મમતાના બહુ વાર્યા છતાં, એની સાથે સંભોગ કર્યો. મમતાને ઉચથ્યના સંભોગથી દીર્ઘતમ અને બૃહસ્પતિના વીર્યથી ભરદ્વાજ નામે પુત્રો થયા હતા. સોમની પુત્રી ભદ્રા એની બીજી સ્ત્રી હતી. વરુણ યમુના કિનારા ઉપરના વનમાં આવેલા ઉચથ્યના આશ્રમમાંથી એની ગેરહાજરીમાં ભદ્રાને હરી ગયો હતો. ઋષિને નારદથી આ વાતની ખબર પડતાં એણે નારદની સાથે કહેણ કહાવ્યું. પણ વરુણે માન્યું નહિ. આથી ક્રોધે ભરાઈ ઉચથ્યે જળમાત્રને પોતાના તપોબળે કરીને શોષી લીધું અને દેશને નિર્જન અને શુષ્ક કરી દીધો. આથી હારી વરુણ ભદ્રાને લઈને આવીને ઋષિને કરગર્યો અને ભદ્રાને પાછી આપી. / ભાર૦ અનુ૦ ૨૫૬–૧૦; ૨૫૬–૨; આ૦ ૧૧૩–૬; ૬૭–૫; ભાગ૦ ૬–૨૦; વિષ્ણુ૦ ૪–૧૬; મત્સ્ય ૪૬. ● એનું બીજું નામ ઉતથ્ય હતું.

ઉચ્છિષ્ઠ યજ્ઞમાંથી વધેલો શેષભાગ. ઋગ્વેદમાં એ પદાર્થોમાં દિવ્ય શક્તિ આવે છે એમ કહ્યું છે. / ડાઉસન ૩૨૪.

ઉચ્ચૈઃશ્રવા સમુદ્રમંથન સમયે નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક – અશ્વરત્ન / ભાગ૦ અષ્ટ૦ અ૦ ૮

ઉચ્ચૈઃશ્રવા (૨) સૂર્યના રથના ઘોડાનું નામ./ મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૪૯

ઉજ્જયન વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉજ્જયિન્ત સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલો પ્રભાસ સમીપનો પર્વતવિશેષ; જૂનાગઢ પાસેનો ગિરનાર તે જ / ભાર૦ વ૦ ૮૬–૨૧

ઉજ્જયિની અવંતિકા નગરીનું પ્રસ્તુત વપરાતું નામ.

ઉજ્જાનક કાસ્મીર સમીપે આવેલું એક તીર્થવિશેષ. આ જગાએ સ્કંદે પોતાનો ક્રોધ શાંત કર્યો હતો / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૩૦

ઉજ્જાલક મરુધન્વ દેશ સમીપે આવેલા સમુદ્રના ભાગનું નામ. આ જગાએ ઉત્તંક ઋષિનો આશ્રમ હતો.

ઉજ્જિહાના દક્ષિણ કોસલ દેશની એક નદી.

ઉડુપતિ નક્ષત્રનો અધિપતિ – ચન્દ્ર

ઉડુપતિ (૨) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉડ્ર હાલનો ઓઢિયા પ્રાન્ત તે જ.

ઉડ્રકેરલ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે આવેલો ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧

ઉત્કચ હિરણ્યકશિપુની સભાનો એક સદસ્ય, દૈત્યવિશેષ / ભાગ૦ ૭–૨–૧૮

ઉત્કલ દક્ષિણ દિશાનો રાજા, સુદ્યુમ્નનો પુત્ર / ભાગ૦ ૯–૧–૪૧.

ઉતથ્ય સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં અંગિરા ઋષિના ત્રણ પુત્રમાંનો બીજો.

ઉતથ્ય (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના વારુણિ અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો બીજો. એણે સૂર્યવંશી માંધાતા રાજાને રાજનીતિ સંભળાવી હતી. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૮૯–૬૧. ● એની સ્ત્રી સોમકન્યા ભદ્રા હતી.

ઉત્કલ ઉત્તાનપાદ પુત્ર ધ્રુવથી ઈલાને થયેલો પુત્ર. જ્યારે ધ્રુવ અરણ્યમાં તપ કરવા ગયો હતો ત્યારે આને રાજ પ્રાપ્ત થયું હતું. પરંતુ એ અંતર્નિષ્ઠ અને ઉદાસીન વૃત્તિવાળો હોવાથી એણે સ્વીકાર્યું નહોતું. / ભાગ૦ ૪, ૨૬૦ અ૦૧૩

ઉત્કલ (૨) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉત્કલ (૩) વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર. સમુદ્રમંથન પછી થયેલા દેવ અને દૈત્યના યુદ્ધમાં એણે માતૃગણો સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૮, સ્કં૦ અ૦ ૧૦, શ્લો૦ ૩૩

ઉત્કલ (૪) વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર. ઇલ રાજાના ત્રણ પુત્રમાંનો મોટો.

ઉત્કલ (૫) ભારતવર્ષીય એક દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

ઉત્કલા ઋષભદેવ વંશના સમ્રાટ રાજાની સ્ત્રી અને મરીચિ રાજાની માતા.

ઉત્કોચલા પાંડવોના પુરોહિત ધૌમ્ય ઋષિના તપસ્થાનની પાસે આવેલું એ નામનું એક તીર્થ.

ઉત્તંક એક પુરાતન ઋષિ, સૂર્યવંશી કુવલાશ્વ રાજાએ એની સહાયતા વડે ધુંધુ નામના દૈત્યને માર્યો હતો. (કુવળાશ્વ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તંક (૨) એક પુરાતન ઋષિ, એ ગૌતમ કુળના ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય હતો. એણે પોતાની ગુરુપત્નીની માગણીથી સૂર્યવંશી સૌદાસ અથવા મિત્રસહ નામના રાજાની રાણીનાં કુંડળ આણી આપ્યાં હતાં. આથી પ્રસન્ન થઈને ધૌમ્ય ઋષિએ એને પોતાની કન્યા પરણાવી હતી. / ભાર૦ અશ્વ૦ અ૦ ૫૩. ● ધુંધુ દૈત્યને મારવાને કુવલાશ્વ રાજાએ ઉત્તંકની સહાયતા લીધી હતી એવો લેખ છે પણ તે અસંભાવ્ય છે, કારણ કુવલાશ્વ રાજા ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં અગિયારમો રાજા હતો, અને સૌદાસ અથવા મિત્રસહ એ અડતાલીસમો હતો. અર્વાચીન રાજાની રાણીનાં કુંડળ આણીને ગુરુપત્નીને આપનાર શી રીતે હોય? માટે કોઈ બીજો ઉત્તંક હોવો જોઈએ.

ઉત્તંક (૩) વેદ નામના ઋષિનો શિષ્ય. એનું મૂળ નામ ઉપમન્યુ હતું. એ જ્યારે ગુરુકુળમાં રહ્યો હતો ત્યારે વેદ ઋષિએ એને આજ્ઞા કરી હતી કે એણે રોજ સવારે ગાયો વનમાં લઈ જઈને ચરાવવી અને રોજ સંધ્યાકાળે ઘેર લાવવી. એ પ્રમાણે એ રોજ કરતો હતો. પોતાના નિર્વાહ સારુ અરણ્યમાંના ઋષિઓને આશ્રમેથી મધુકરી માગતો. એક વખત ગુરુએ પૂછ્યું કે તું તારો નિર્વાહ શી રીતે કરે છે? એણે કહ્યું કે મધુકરી માગીને ખાઉં છું. ગુરુએ કહ્યું કે શિષ્યે મધુકરી લાવી ગુરુને અર્પણ કરવી જોઈએ. તેમાંથી ગુરુ કૃપા કરીને જે આપે તે શિષ્યે ખાવી જોઈએ. આમ રીત હોવા છતાં તું આમ અવિધિ કર્મ કેમ કરે છે? એણે તથાસ્તુ કહીને ત્યાર પછી રોજ મધુકરી ગુરુને સમર્પણ કરવા માંડી, પણ ગુરુએ એને કાંઈ આપ્યું નહિ. કેટલાક દિવસ જતાં ભૂખ નિવારણ સારુ એણે ફરીથી મધુકરી માગીને ખાવા માંડી. આ વાતને પણ ઘણા દિવસ થયા અને એને બિલકુલ નિસ્તેજ ન થયેલો જોઈને ગુરુએ પાછું પૂછ્યું કે, તું શી રીતે નિર્વાહ કરે છે તે બોલ. આ ઉપરથી એણે ખરી હકીકત કહી. ગુરુએ કહ્યું કે ફરીથી એમ કરીશ નહિ, કેમકે અરણ્યવાસી ઋષિઓને આપણા તરફથી એમ પીડા થાય. આ ઉપરથી એણે મધુકરી માગવી મૂકી દીધી, અને અપવાસ કરવા માંડ્યા. પણ બહુ જ ભૂખ લાગવાથી ગાયોના ટોળામાંથી એક ગાયને દોહીને દૂધ પીવા લાગ્યો. ગુરુને જાણ થવાથી એનો પણ પ્રતિબંધ કર્યો એટલે વાવતા વાછરડાને મોંઢે જે દૂધનું ફીણ ચોંટ્યું હોય તે ચાટીને નિર્વાહ કરવા માંડ્યો. જ્યારે ગુરુએ એનો પણ નિષેધ કર્યો, અને ભૂખે તો રહેવાય નહિ એમ થયું, ત્યારે એણે આકડાનું દૂધ પીને રહેવા માંડ્યું. આથી કરીને એની આંખે ઝાંખ વળવા માંડી, અને એક દિવસ ગાયોને લઈને ગયો ત્યાં તો એની આંખો એકાએક ગઈ. આવી સ્થિતિમાં સંધ્યાકાળે ગાયો લઈને ઘેર આવતાં ન દેખાવાથી એ કૂવામાં પડ્યો.

ગાયો બધીયે ઘેર આવી પણ ઉપમન્યુ આવ્યો નહિ. એ જોઈને ગુરુ એની શોધ કરવા ગયા. એને બોલાવવાને 'હે ઉપમન્યુ, હે ઉપમન્યુ' એમ બૂમ પાડતા હતા. એ બૂમ સાંભળીને ઉપમન્યુએ કૂવામાંથી

'ઓ' કરીને જવાબ દીધો. ગુરુએ પૂછ્યું કે બેટા, તું ક્યાં છે? હું કૂવામાં છું, ઉપમન્યુએ કહ્યું. ગુરુ કૂવા સમીપ આવ્યા અને એને કહ્યું, બહાર આવ. ઉપમન્યુએ કહ્યું કે હું આંધળો થયો છું, શી રીતે બહાર આવું? આ સાંભળીને ઋષિએ અશ્વિની-કુમારનું આવાહન કર્યું અને એ ત્યાં તત્કાળ પ્રકટ થયા. ઉપમન્યુની દૃઢ ગુરુભક્તિ જોઈ પ્રસન્ન થઈ એની આંખો પૂર્વવત્ સાજી કરી અને બહાર કાઢ્યો. એને જાંઘ આગળથી ઊંચકીને બહાર કાઢ્યો માટે એને ઉત્તંક નામ આપ્યું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૩

આ પ્રમાણે ગુરુને ઘેર રહી વેદ, વેદાંગ વગેરેમાં નિષ્ણાત થવાથી ગુરુએ એને ઘેર જવાની રજા આપી. એણે પ્રાર્થના કરી કે કાંઈ ગુરુદક્ષિણા માગો. પણ ગુરુએ કહ્યું કે મારે કાંઈ ઇચ્છા નથી. પછી એ ગુરુપત્ની પાસે ગયો અને એવી જ વિનંતી કરી. ગુરુપત્નીએ કહ્યું, બીજું તો કાંઈ નહિ પણ જો આપે તો સૂર્યવંશી પુષ્પ રાજાના પુત્ર પૌષ્ય ધ્રુવસંધિની સ્ત્રીનાં કુંડળ આણી આપ. આ ઉપરથી ઉપમન્યુ રાણી પાસે ગયો અને પોતાની ગુરુપત્નીને દક્ષિણા આપવા કુંડળની યાચના કરી. રાણીએ કુંડળ આપ્યાં તે લઈને એ પાછો આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં એણે આણેલાં કુંડળ તક્ષકે ચોરી લીધાં અને એક દરમાં પેસી ગયો. પછી ઇન્દ્રની કૃપાથી ઉપમન્યુ પણ દરમાં થઈને પાતાળમાં ગયો. અગ્નિ અને ઇંદ્રની સહાયતાથી કુંડળ પાછાં મેળવી પોતાની ગુરુપત્ની પાસે જઈ એણે કુંડળ આપ્યાં. પછી સ્વગૃહે ગયો. પરંતુ ગુરુપત્નીએ કહેલી અવધિમાં કુંડળ લાવવામાં વાર થતાં ગુરુપત્ની વખતે ગુસ્સે થાય એવું વિઘ્ન નાખ્યું માટે તક્ષકના ઉપર એને બહુ દંશ રહ્યો. આગળ જતાં જ્યારે તક્ષકના દંશથી પરીક્ષિત રાજાનું મૃત્યુ થયું એમ એણે સાંભળ્યું ત્યારે એ જન્મેજય રાજા પાસે ગયો અને એને ઉશ્કેરીને એના પાસે સર્પસત્ર કરાવ્યો (૬ જન્મે-જય શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તમ સ્વાયંભૂ વંશના પ્રિયવ્રત રાજાને બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. પ્રસ્તુત શ્વેતવારાહ-કલ્પમાં જે ચૌદ મનુ પૃથિવી ઉપર થવાના તેમાં થઈ ગયેલો ત્રીજો. એને ઈષ, ઊર્જ, તર્જ, શુચિ, શુક્ર, મધુ, માધવ, નભસ્ય, નભ અને સહ એવા પવન, સૂંજય ઇત્યાદિ નામાન્તરે દશ પુત્ર હતા. તેમાંનો નાનો સહ ઘણો જ ઉદાર અને કીર્તિમાન હતો. એની કાલસત્તાનું ઔત્તમી મન્વંતર એવું નામ હોઈ તેમાં કૌકુરુંડિ, દાલભ્ય, શંખ, પ્રવહણ, શિવ, સિત્ત અને સસ્મિત એ પ્રમદાદિ નામાંતરે સપ્તર્ષિ હતા. સત્ય, વેદ, શ્રુત, ભદ્ર ઇત્યાદિ ભાવન સંજ્ઞાના દેવ હોઈ તેમનો સ્વામી સત્યજિત નામનો ઇંદ્ર તે વેળાએ સ્વર્ગમાં રાજ કરતો હતો. ધર્મ નામના એક ઋષિથી એની સુનૃતા નામની ભાર્યાને પેટે સત્યસેન નામે વિષ્ણુનો એક અવતાર થયો હતો, જેણે ઇંદ્રને સહાય કરી હતી. / ભાગ૦ ૮, સ્કં૦ અ૦ ૧; મત્સ્ય૦ અ૦ ૯

ઉત્તમ (૨) સ્વાયંભૂ મનુ વંશના ઉત્તાનપાદ રાજાની બીજી સ્ત્રી સુરુચિનો પુત્ર. ધ્રુવનો ઔરમાન ભાઈ. એ એનું લગ્ન થવાની પહેલાં અરણ્યમાં મૃગયા સારુ ગયો હતો ત્યાં યક્ષને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (૧ ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તમ (૩) ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઉત્તમા ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની એકવીસમી ચોકડી-માં જે વ્યાસ થઈ ગયો તે. હર્યાત્મા એવું એનું નામાન્તર હતું. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તમૌજા પાંચાળ દેશનો એક રાજપુત્ર. ભારતીય યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. ભારતી યુદ્ધ સંપૂર્ણ થતાં એ પાંડવોના તંબુમાં સૂતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાએ એને મારી નાંખ્યો હતો. (૧ અશ્વ-त्थामा શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તર કશ્યપ કુળનો એક ઋષિ.

ઉત્તર (૨) પૂર્વ મત્સ્ય દેશાધિપતિ વિરાટ રાજાના ભૈમાંનો નાનો પુત્ર. ભૂમિંજય એવું એનું બીજું નામ પણ હતું. / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૩૫,

શ્લોક૦ ૯. ● એ નાનો હતો ત્યારે એક વખત વિરાટ રાજાની ગાયો કૌરવો લઈ જતા હતા. વિરાટ રાજા સૈન્ય લઈ તેની પૂંઠે ગયો હતો. તેવામાં ખુદ દુર્યોધન બીજી દિશામાંથી આવી ગાયો હરી જઈ વિરાટનગર પર આવતો હતો. આ વાત ગોવાળિયાઓએ નગરમાં આવીને જણાવી. ઉત્તર તે વખતે સ્ત્રીઓના ટોળામાં બેઠો હતો. ગોવા-ળિયાઓની વાત સાંભળી ઉત્તર કહેવા લાગ્યો કે મારે સારથિ નથી, તો હું એકલો શું કરું? જો મને સારથિ મળે તો હું હાલ જ શત્રુઓને બાંધી આણું. આ ઉપરથી બૃહન્નટે એનું સારથિપણું કરવાનું કબૂલ્યું અને એ યુદ્ધ કરવા ગયો. યુદ્ધમાં બૃહન્નટની સહાયતાથી વિજયી થઈ પાછો આવ્યો. (બૃહન્નટ શબ્દ જુઓ.)

ભારતી યુદ્ધમાં એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. ઘણા યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરી છેવટે શલ્ય રાજાને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૭. ● એ મરી ગયો તે વખતે એની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી. તેને પછી ઈરાવતી નામે કન્યા જન્મી હતી. આ કન્યા અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિત રાજાને વરાવી હતી.

ઉત્તર આનર્ત ભારતવર્ષીય કુલાદ્ર દેશની ઉત્તરે દેશ. અર્જુનના દિગ્વિજયની વાત જુઓ.

ઉત્તર ઉત્સવસંકેત ભારતવર્ષીય એક દેશ. (અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉત્તર કાંબોજ બાલ્હિક અને દરદની ઉત્તરે આવેલો કાંબોજ દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

ઉત્તર કિરાત ભારતવર્ષીય દેશ. (અર્જુન દિગ્વિ-જય જુઓ.)

ઉત્તર કુરુ જંબુદ્વીપના કુરુ નામના દેશનું બીજું નામ.

ઉત્તર કોશળ ઈશાન્ય કોસલનું બીજું નામ.

ઉત્તર ત્રિગર્ત ભારતવર્ષીય દેશ. (અર્જુન દિગ્વિ-જય જુઓ.)

ઉત્તર પાંચાલ હાલનો રોહિલખંડ તે જ.

ઉત્તર માનસ હિમાલય ઉપરનું માનસરોવર.

ઉત્તર માલવ ભારતવર્ષીય ઉત્તરે આવેલો માલવ દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

ઉત્તર વેદી કુરુક્ષેત્રનું જ બીજું નામ (૨ કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ.) હાલ એને અંતર્વેદી કહે છે.

ઉત્તર શ્રવણ ભારતવર્ષીય એક ખંડ, પરંતુ કયા ખંડનું આ નામ છે તેનો નિર્ણય થતો નથી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

ઉત્તર સુજ્ઞ ભારતવર્ષીય દેશ (અર્જુનનો દિગ્વિ-જય જુઓ.)

ઉત્તરા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સત્તાવીસ કન્યામાંની એક.

ઉત્તરા (૨) મત્સ્ય દેશાધિપતિ વિરાટ રાજાની કન્યા. એ નાનપણમાં બૃહન્નટા પાસે ગાન અને નૃત્યકળા શીખી હતી. પાંડવો અજ્ઞાતવાસમાં વિરાટને ત્યાં રહ્યા હતા. તે જ્યારે પ્રકટ થયા ત્યારે અર્જુને ઉત્તરાને પરણવું એવી વિરાટે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. અર્જુને એ વાત કબૂલ નહોતી કરી, પરંતુ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુ સારુ એ કન્યા માગી લીધી હતી. એથી એનું લગ્ન અભિમન્યુ સાથે થયું હતું. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૭૧–૭૨.

ભારત યુદ્ધમાં અભિમન્યુ મરાયો ત્યારે એ ગર્ભિણી હતી. જ્યારે અશ્વત્થામાએ પૃથ્વીને નિષ્પાંડવી કરવા સારુ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂક્યું ત્યારે એના ગર્ભને ઘણી પીડા થઈ. આથી એણે જ્યારે કૃષ્ણ દ્વારકા જવા નીકળ્યા તે તાકડે તેમની પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કે મારા ગર્ભના સંરક્ષણની જોઠવણ કર્યા સિવાય હું તમને દ્વારકા જવા નહિ દઉં. આથી કૃષ્ણને દયા આવી અને પોતાના ચક્રને એના ગર્ભનું સંરક્ષણ કરવા માટે રાખ્યું. ત્યારથી એની પીડા મટી અને એણે થોડે કાળે સ્વસ્થ મને પરીક્ષિત નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. / ભાગ૦ સ્કં૦ ૧, અ૦ ૮.

ઉત્તરા (૩) મેરુ પર્વત આવ્યો છે તે દિશા.

ઉત્તરા (૪) નક્ષત્રવિશેષ.

ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રવિશેષ.

ઉત્તરા ભાદ્રપદા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સતાવીસ કન્યામાંની એક.

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રવિશેષ.

ઉત્તરાષાઢા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સત્તાવીસ કન્યામાંની એક.

ઉત્તાનપાદ સ્વાયંભૂ મનુના બે પુત્રમાંના કનિષ્ઠ પ્રિયવ્રત રાજાનો નાનો ભાઈ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪ ● એને સુનતા અથવા સુનીતિ અને સુરુચિ એવી બે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલીને ફીર્તિમાન્ અને ધ્રુવ નામે બે પુત્ર અને બીજીને ઉત્તમ નામે એક પુત્ર હતો / ભાગ૦ સ્કં૦ ૪, અ૦ ૮. ● બીજી સ્ત્રી સુરુચિ એને અત્યંત પ્રિય હતી (૧ ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તાનબર્હિ વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર અને શર્યાતિ રાજાના ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર.

ઉત્પલારણ્ય હાલના કાકુપુર અને બિહારની વચ્ચેનો પાંચાળનો પ્રદેશ તે.

ઉત્પલાવતી ભારતવર્ષીય એક નદી. (૪ મલય શબ્દ જુઓ.)

ઉત્પલાવન ભારતવર્ષીય પાંચાળ દેશમાંનું એક તીર્થ. એ જગાએ વિશ્વામિત્રે ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા.

ઉત્પલાવર્તક ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્રવિશેષ.

ઉત્પલિની હિમાલયના પાર્શ્વ ભાગે આવેલા નૈમિષારણ્યમાંની એક નદી.

ઉત્સવસંકેત ભારતવર્ષીય એક દેશ. ઉત્તર અને પશ્ચિમ એમ દિશાભેદે એના બે ભાગ ગણાય છે.

ઉદંક શુલ્વ ઋષિનો પુત્ર. એને શૌલ્વાયન અથવા શૌલ્વાયાન તરીકે પણ વર્ણવ્યો છે.

ઉદકસ્વન સોમવંશી પુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અજમીઢના પુત્ર બૃહદ્દિષુના વંશમાં જન્મેલા વિશ્વકસેન રાજાનો પુત્ર. એને ભલ્લાદ નામે પુત્ર હતો.

ઉદ્ગાતા યજ્ઞકાળે સામગાન કરનારો વરાયેલો બ્રાહ્મણ / ડાઉસન ૩૨૫.

ઉદગ્ર એ નામનો એક અસુર (૨ મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

ઉદગ્રજ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ઉદપાન ભારતવર્ષીય એક તીર્થ. (૪ ત્રિતા શબ્દ જુઓ.)

ઉદયગિરિ પૂર્વ દિશામાં આવેલો પર્વત જેની પછવાડેથી સૂર્યોદય થાય છે તે. / ડાઉસન ૩૨૪.

ઉદરશાંડિલ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ.

ઉદરેણુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉદવહિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ઉદાન શરીરમાં વસનારા પંચપ્રાણ પૈકી કંઠસ્થાનમાં વસનારો પ્રાણવાયુ.

ઉદાનકલ્પ દિવસોના ક્રમમાં બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનામાં તેરમો દહાડો. (૪ કલ્પશિષ્ય જુઓ.)

ઉદાપેક્ષી વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

ઉદાવસુ વિદેહવંશના મિથિ નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નંદિવર્ધન.

ઉદાવાહિ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગાતા સ્વાયંભૂ વંશના ઋષભદેવ કુળમાંના પ્રતીહ રાજાના ત્રણમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એને યજ્ઞકર્મ પ્રિય હોવાથી તેમ જ એ એમાં પરમ નિપુણ હોવાથી એનું નામ પાડ્યું હતું. / ભાગ૦ વસ્કં૦ ૫, અ૦ ૧૫.

ઉદ્વાહિ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્વીથ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના મારીચિ ઋષિને ઊર્ણાને પેટે થયેલા છ પુત્રોમાંનો બીજો. એ અગાઉ જન્માંતરમાં કૃષ્ણના બંધુવર્ગમાં જન્મ્યો હતો. (૧ ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્વીથ (૨) સ્વાયંભૂવંશના ઋષભદેવ કુળમાં થયેલા ભૂમારાજાને ઋષિકુલ્યા નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર.

ઉદ્વીલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્દાલક ગૌતમગોત્રોત્પન્ન અરુણિ ઋષિનો પુત્ર અને ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય. એ જ્યારે ગુરુને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે એક સમયે ગુરુએ આજ્ઞા કરી કે ખેતરમાં જઈને પાણી જતું ન રહે માટે એક બંધ બાંધવો. આજ્ઞાનુસાર એ ગયો અને બંધ તો કર્યો પણ પાણીના વેગને લીધે માટી રહે નહિ અને પાણી વહી જાય. આમ થવાથી એ પોતે ધોવાઈ ગયેલા બંધની આડે જતે સૂતો અને પાણી થંભાવ્યું. પણ એનાથી ત્યાંથી ખસાય નહિ. સબબ ગુરુને ત્યાં જવાયું નહિ. ઘણા દિવસ વીતતાં ધૌમ્યને આરુણિનું સ્મરણ થયું કે એ કેમ જણાતો નથી.

તેથી પોતે ખેતરમાં ગયા તો એને આડો સૂઈને પાણી રોકી રાખતો દીઠો. ઋષિ એનું આજ્ઞાનુકારીપણું અને ભક્તિ જોઈ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે ઊઠ, મારી પાસે આવ. એ ઊઠ્યો કે પાણી પાછું વહેવા માંડ્યું. પોતે ધૌમ્ય ઋષિએ પાણીનો બંધ ઠીક કર્યો. પરંતુ તે દિવસથી આરુણિને ઉદ્દાલક એવું નામ આપ્યું. કોઈ કાળે પરિપૂર્ણ વેદવેદાંગ પારંગત થઈ ગુરુની આજ્ઞાથી પોતાને ઘેર આવ્યો અને વિવાહ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. એને શ્વેતકેતુ અને નચિકેતા એવા બે પુત્ર અને સુજાતા નામે એક કન્યા હતી. આ સુજાતા તે કહોડઋષિની સ્ત્રી હતી. આ જ ઉદ્દાલક જેમણે યજ્ઞ કરતાં બ્રાહ્મણને આપવા કાઢેલી ગાયોમાં ઘરડી વસૂકી ગયેલી અને વાંઝણી ગાયોને જોઈને એના પુત્ર નચિકેતાએ પિતા મારી તરફની શુભ ભાવનાને લીધે બ્રાહ્મણોને સારું દાન આપતા નથી ધારી, પોતે નિર્લોભી છે તે બતાવવા એમને પૂછ્યું હતું કે આપ મને કોને આપો છો ? બે-ત્રણ વાર એમ પૂછવાથી ક્રોધ કરીને ઋષિએ કહ્યું કે તને યમને આપું છું. પિતાની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય ગણીને નચિકેતા યમને ત્યાં ગયો અને યમે પ્રસન્ન થઈ એને બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધ કર્યો હતો. એ કઠોપનિષદનો વિષય છે.

ઉદ્દાલક (૨) એ નામના એક ઋષિ. એમનું કુળ કયું હતું તે જણાતું નથી. એમને ચંડી નામની સ્ત્રી હતી. એ કહીએ કહેલું કાને ધરે જ નહિ અને કહ્યું હોય એનાથી ઊલટું જ કરે એવી હતી. આ સ્ત્રીથી એને એટલો ત્રાસ થતો હતો કે એ ન હોય તો સારું એમ એને લાગતું. એક દિવસ પોતે કહ્યું હતું એનાથી સ્ત્રીએ વિપરીત જ કરવાથી સ્ત્રી ઉપર ગુસ્સે થઈ ખિન્ન થઈને બેઠો હતો. તેવામાં કૌંડિન્ય નામના ઋષિ એના આશ્રમમાં આવ્યા. કૌંડિન્ય ઋષિને આ હકીકત માલૂમ પડતાં એમણે એને એક યુક્તિ બતાવી કે, તું તારી ઇચ્છા હોય કે તારી સ્ત્રીએ અમુક કરવું તો એને એવી જ આજ્ઞા કર કે તારે અમુક ન કરવું; અથવા નઠારું કરવું. આમ ઊલટું જ કહેવાથી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું થશે. કૌંડિન્ય ઋષિના ગયા પછી એણે ઊલટી જ આજ્ઞા કરવા માંડી કે ચંડી એનાથી ઊલટું એટલે ઋષિના મનમાં ઇચ્છા હોય એવું કરવા લાગી ! આમ ઋષિને સુખ થયું. કેટલેક કાળે પિતૃતિથિ આવી એટલે પોતાની નવી રીત પ્રમાણે ચંડીને કહ્યું કે કાલે શ્રાદ્ધ છે પણ તે કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. અગર જો કરીએ તો કાણા, કૂબડા, અને અનાચારી બ્રાહ્મણોને જ નોતરવા, તેમ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા તો સમૂળગી આપવી જ નહિ. આ ઉપરથી ચંડીએ બીજે દિવસે વિદ્વાન અને સદાચારી બ્રાહ્મણોને નોતર્યા, તેમને ઉત્તમ ભોજન કરાવ્યું અને પતિ પાસેથી તેમને વસ્ત્ર, આભૂષણ અને સારી દક્ષિણા અપાવી. ઉદ્દાલક આ પ્રમાણે પોતાની મરજી માફક શ્રાદ્ધ થવાથી આનંદિત થઈ ગયા અને ભાન ન રહેતાં સ્ત્રીને કહ્યું કે આ શ્રાદ્ધના પિંડ ભાગીરથીમાં નાખજે. ચંડીએ એમ ન કરતાં પિંડને નઠારી જગાએ નાખી દીધા. આ જોતાં જ ઋષિને ક્રોધ ચઢ્યો અને બોલ્યા કે દુષ્ટા ! તું શિલા થઈને પડીશ. ચંડીએ ઘણી પ્રાર્થના કરી કે હવે એમ નહિ કરું, એટલે ઉશાપ આપ્યો કે કાલાંતરે પાંડવો અશ્વમેધ કરશે ત્યારે એ અશ્વના પગ ચાલતાં ચાલતાં તને ચોંટી જશે. તે વખતે અર્જુન અશ્વને છોડાવવા યત્ન કરશે. એમ અર્જુનના હસ્તનો સ્પર્શ થતાં તારો ઉદ્ધાર થશે. આ પ્રમાણે આગળ જતાં બનતાં એનો ઉગ્ર સ્વભાવ સુધરી ગયો અને એ પોતાના પતિને જ પ્રાપ્ત થઈ / જૈમિ૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૧૬. ● આ ઋષિની કન્યા અષ્ટાવક્રની માતા થાય.

ઉદ્દાલકી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્દાલકી (૨) ઉદ્દાલકના પુત્રોનું સામાન્ય નામ

ઉદ્દંક હરિશ્ચન્દ્રનું ગગનસ્થ નગર. / સૌભ શબ્દ જુઓ.

ઉદ્ધવ વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

ઉદ્ધવ (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણના પિતા વસુદેવના નાનાભાઈ દેવભાગનો કંસા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર. એ પરમ બુદ્ધિમાન અને નીતિમાન હતો. કાંઈપણ ગુહ્ય વાર્તા કરવાની હોય તો કૃષ્ણ એને પૂછ્યા વગર નહોતા કરતા. એ કૃષ્ણનો સખા

અને પરમ ભક્ત હતો. એ સર્વકાળ કૃષ્ણના સમાગમમાં જ રહેતો તેથી એ ઉભયમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. કૃષ્ણ ગોકુળથી મથુરામાં આવ્યા ત્યારે એમણે નંદ-જસોદા એમના વિયોગને લીધે દુઃખ પામતાં હતાં તેમનું સાંત્વન કરવાને ઉદ્ધવને મોકલ્યા હતા. ગોપીઓને પણ બોધ કરીને જ્ઞાન સમજાવવાનું કહ્યું. ઉદ્ધવે નંદ-જસોદાને બોધ કરી તેમનું સમાધાન કર્યું હતું. પણ ગોપીઓને બોધ કરવા ગયા ત્યારે તેઓ એમની સાથે બિભત્સ ભાષણ કરવા મંડ્યા અને એ પોતે પણ પ્રેમભક્તિના ચેલા બની ગયા અને મથુરા પાછા આવી બધી વાત કૃષ્ણને નિવેદન કરી. / ભાગ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૪૬-૪૭.

કોઈ કાળે હવે કૃષ્ણ નિજધામ જશે એવું સાંભળી, ઉદ્ધવે કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી કે આપની સાથે સૃષ્ટિ જન્મે. કૃષ્ણે ઉદ્ધવની અનન્ય ભક્તિ અને જ્ઞાનાધિકાર જોઈને એમને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરી બ્રહ્મજ્ઞાન સમજાવીને શાન્તિ આપી. કૃષ્ણની આજ્ઞાનુસાર ઉદ્ધવ બદરીવન જવાને નીકળ્યા ને કૃષ્ણ નિધન પામ્યા પછી ત્યાં ચાલી ગયા. / ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૧ અને ભાગ૦ ૩, સ્કં૦ અ૦ ૩-૪.

ઉદ્ધલાયન કશ્યપ કુળમાં થયેલા એક ઋષિ.

ઉદ્વહ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ઉન્નતિ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિની તેર સ્ત્રીઓ પૈકી એક. એના પુત્રનું નામ અભિમાન.

ઉલ્લાદ મિત્રવંદાની કુખે જન્મેલો કૃષ્ણનો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

ઉન્મત્ત આઠ ભૈરવમાંનો એક.

ઉપકીચક કેકય નામના સુતાર્થીપના પુત્રો. કીચકના ભાઈઓ. એમની માતાનું નામ માલવી. એમને ભીમસેને મારી નાખ્યા હતા. સૈરંધ્રી (દ્રૌપદીના અપમાન સબબે કીચકનો વધ કરીને એના બધા ભાઈઓને ભીમસેને મારી નાખ્યા હતા. / ભાર૦ વિ૦ ૨૧-૧૩; ૨૭-૧૬.

ઉપગહન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉપગિરિ ઉત્તરદિશામાં આવેલો પર્વતવિશેષ. રાજસૂય યજ્ઞકાળે દિગ્વિજય કરતો અર્જુન ત્યાં ગયો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૨૮-૩.

ઉપગુ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપગુપ્ત વિદેહવંશના સત્યરથ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વસ્વનંત હતું.

ઉપગુરુ સત્યરથ રાજાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૯-૧૩-૧૪.

ઉપચિત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રમાંનો એક.

ઉપદાન એક પુણ્યતીર્થ-કૂપવિશેષ / ભાર૦ વ. ૮૨-૨૨૬.

ઉપદાનવી મયાસુરની ત્રણ કન્યાઓમાં મોટી. એ હિરણ્યાક્ષના સ્ત્રી હતા.

ઉપદેવ સોમવંશી દેવકરાજાના ચારમાંનો બીજો પુત્ર.

ઉપદેવ (૨) અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

ઉપદેવ (૩) રુદ્રસાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ઉપદેવા દેવક યાદવની કન્યા, કૃષ્ણના પિતા વસુદેવની સ્ત્રી. એને કલ્પ, વર્ષ ઈ. ૧૦ પુત્ર હતા.

ઉપનંદ નંદની ગોકુળમાં રહેનારા તેના સખા વગેરે પ્રમુખ ગોપવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

ઉપનંદ (૨) વસુદેવને મંદિરા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા ચારમાંનો બીજો દીકરો.

ઉપનંદક ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

ઉપનન્દક (૨) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ ઉ૦ ૫૦૩-૧૨.

ઉપપ્લવ્ય વિરાટનગરી પાસેનું એક સ્થળવિશેષ. અજ્ઞાતવાસમાંથી પ્રગટ થયા પછી પાંડવો આ સ્થળે રહ્યા હતા, અને કૌરવો સામવડે રાજ આપતા નથી એમ નક્કી થયા પછી અહીં રહીને જ એમણે યુદ્ધની ગોઠવણ કરી હતી. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૮.

ઉપબર્હિણ ક્રૌંચદ્વીપમાંનો એક મહાપર્વત.

ઉપબિંદુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉપમન્યુ વસિષ્ઠકુળના વ્યાઘ્રપાદ નામના ઋષિના બેમાંનો મોટો પુત્ર. એ ધૌમ્ય ઋષિના મોટા ભાઈ થાય. એઓ નાના હતા ત્યારે બહુધા પોતાના ભાઈઓ સાથે ઘેર જ રમતા. એક સમયે પોતાના ભાઈ સાથે બીજા ઋષિના આશ્રમે રમતા હતા ત્યાં તેમણે ગાયોને દોહતાં જોઈ. ગાયો દોહીને એ છોકરાની માએ પોતાના છોકરાને દૂધ આપ્યું. ઉપમન્યુના ભાઈને અને એને પણ આપ્યું. દૂધ

પીને પછી બન્ને ભાઈ પોતાને આશ્રમે આવ્યા. એણે ઘેર આવીને માતા પાસે દૂધ માંગ્યું. માએ પોતે નિત્ય કરતી હતી તેમ લોટમાં પાણી નાખી ડહોળીને એની આગળ મૂક્યું. એ ન ખાતાં એણે કાલે પેલા છોકરાની માએ આપ્યું હતું એવું દૂધ આપો એવી હઠ કરી. માતા ખિન્ન થઈને બોલી કે એવું દૂધ મેળવવા જેવાં તમારાં સુકૃત નથી, કેમકે ગત જન્મમાં તમે ઈશ્વર-આરાધન કર્યું જ નથી. આ ઉપરથી ઉપમન્યુએ ઈશ્વરનું આરાધન કરીને કલ્પનું આયુષ્ય અને ક્ષીરસાગરનું અધિપતિપણું એવા વર મેળવ્યા હતા. એ શૈવ ગણાતો હતો. કૃષ્ણે પણ એની પાસે શૈવી દીક્ષા લીધી હતી. / ભા૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪. • એ તંડિ ઋષિનો શિષ્ય હતો.

ઉપમન્યુ (૨) વેદઋષિનો શિષ્ય. (૩ ઉતંક શબ્દ જુઓ.)

ઉપમન્યુ (૩) વસિષ્ઠકુળના ભદ્ર ઋષિનો પુત્ર.

ઉપમન્યુ (૪) કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસનો પુત્ર અને શુક્રાચાર્યનો બંધુ.

ઉપયવ્ય એ નામના એક ઋષિ. (શ્વેતપરાશર શબ્દ જુઓ.)

ઉપયાજ કાશ્યપ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ. (યાજોપયાજ શબ્દ જુઓ.)

ઉપરિચર સ્વાયંભૂ વંશના ઉત્તાનપાદ કુળમાં જન્મેલો એક રાજર્ષિ. એક સમયે દેવરાજ ઇન્દ્ર અને મહર્ષિની વચ્ચે એવી તકરાર પડી કે યજ્ઞમાં પશુહિંસા કરવી તે વિહિત કે અવિહિત? વિહિત છે એમ ઇન્દ્ર કહેતા હતા અને અવિહિત છે એમ મહર્ષિ કહેતા હતા. આમ વાદ થતો હતો તેવામાં ઉપરિચર સહસા ત્યાં જઈ ચઢ્યો. બન્ને પક્ષોએ પોતપોતાની તકરાર એને કહી સંભળાવી અને એનો પોતાનો મત કેવો છે તે પૂછ્યું. એણે કહ્યું કે વેદમાં જે મંત્રો છે તે ઉપરથી પશુહિંસા સ્પષ્ટ જણાય જ છે, માટે ઇન્દ્રનું કહેવું સત્ય છે. આ સાંભળીને મહર્ષિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. એમણે કહ્યું કે તેં કામ્યપક્ષ ઉપર માત્ર નજર રાખીને જવાબ આપ્યો છે; જોકે એ ઉત્તર યથાર્થ તો છે, પણ કામ્ય એ નિષિદ્ધ અને વિવર્જિત છે, એમ મોક્ષપક્ષનું કહેવાનું છે, તે જોતાં પશુહિંસા જરૂરની જ છે એમ નથી. તે શું છે તે ન વિચારતાં કેવળ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ ઉત્તર આપ્યો, માટે જા, અધોલોકમાં પડીશ. આમ કહેતાં જ ઉપરિચર રસાતળમાં પતન પામ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૨. • એનું નામ વંશાવળીમાં નથી. પરંતુ એને યજ્ઞ પર ઘણી પ્રીતિ હોવાથી એણે અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૩૬.

ઉપરિચર (૨) સોમવંશી આયુકુળના પુરુ રાજાના અજમીઢ કુળમાંના સુધનુ વંશમાં જન્મેલા કૃતિ રાજાનો પુત્ર. એનું મૂળ નામ વસુ. પાછળથી એનું ઉપરિચર નામ કેમ પડ્યું તેનું કારણ કે— એણે પોતાના તપ વડે ઇન્દ્રને સંતુષ્ટ કર્યો હતો. ઇન્દ્રે એને પોતાના કંઠમાંથી માળા અને વિમાન આપ્યાં હતાં. આ માળા ધારણ કરીને એ વિમાનમાં બેસીને સર્વત્ર ફરતો માટે એને ઉપરિચર વસુ કહેતા.

એ એક સમયે વિમાનમાં બેસીને જતો હતો ત્યારે એણે શુક્તિમતી નામની નદીને કોલાહલ નામના પર્વતે રોકેલી જોઈ. આ ઉપરથી એ પર્વતની સમીપ ગયો, એનો નિગ્રહ કર્યો અને નદીને છૂટી કરી. આ ઉપરથી એ નદી મૂર્તિમાન થઈને એની સામે આવીને ઊભી રહી અને પોતાના ઉદરમાં નિર્માણ થયેલું બાળકનું જોડકું એને અર્પણ કર્યું. એમને લઈને એ ઘેર આવ્યો. જોડકામાંના છોકરાને એણે પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો અને ગિરિકા નામની જે કન્યા હતી તેને પોતે પરણ્યો.

ઘણાક સમય પછી એ એક સમયે મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. ત્યાં કામનો આવિર્ભાવ થવાથી વીર્ય પતન થયું. એ વીર્ય એક પડિયામાં મૂકી એક બાજપક્ષીની જોડે પોતાની સ્ત્રીને મોકલ્યું. બાજ ઊડતો ઊડતો જતો હતો તેવામાં કોઈ બીજો બાજ સામેથી આવ્યો, અને એ કાંઈ ખાવાનું માંસ લઈ જાય છે ધારી પડિયો લેવા ધાયો. પડિયામાંથી વીર્ય નીચે નદીમાં પડતાં નદીમાં અદ્રિકા નામની અપ્સરા, જે શાપને લીધે મત્સ્ય-

યોનિ પામી હતી, તેના ઉદરમાં ગયું. આથી એને ગર્ભ રહ્યો અને પુરે સમયે જોડકું તૈયાર થયું. એ સંધિમાં એ માછલી માછીની જાળમાં સપડાઈ માછીએ એને વેચવાને માટે કાપી એટલે એમાંથી જોડકું નીકળ્યું. આ અદ્‌ભુત બનાવથી હરખાતો હરખાતો એ માછી ઉપરિચર રાજા પાસે ગયો અને એને પેલું જોડકું અર્પણ કર્યું.

રાજાને પણ માછલીના પેટમાંથી બાળકનું જોડકું નીકળ્યું સાંભળીને અને પ્રત્યક્ષ જોઈને બહુ ચમત્કારી લાગ્યું. એણે એમાંથી જે પુત્ર હતો તેને પોતે રાખી લીધો અને પુત્રી હતી તે માછીને પાછી આપી. છોકરાનું નામ એણે મત્સ્યરાજ પાડ્યું. માછીએ છોકરીનું નામ મત્સ્યગંધા જોને આગળ જતાં પરાશર ઋષિના પ્રસાદથી યોજનગંધા નામ મળ્યું હતું; અને એ આગળ જતાં શાંતનુ રાજાની સ્ત્રી થઈ અને સત્યવતી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. (૪ સત્યવતી શબ્દ જુઓ.)

આ વસુ રાજાને ગિરિકાને પેટે બૃહદ્રથ અથવા મહારથ, પ્રત્યગ અથવા સત્યશ્રવા, માવેલ કિંવા હરિવાહન, કુશ અથવા કુશામ્બ તેમજ મણિવાહન, ચેદિપ અને મત્સ્યરાજ એ પુત્રો હતા. બૃહદ્રથને એણે મગધ દેશનું રાજ્ય આપ્યું હતું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩.

ઉપરિમંડળ ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપલભ્ય વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપલોમ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપવેદ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને સ્થાપત્યવેદ, આ બધા ઋગ્વેદાદિ લઈને અનુક્રમે દરેક વેદના ઉપવેદ છે; અને એ એ વેદો પ્રમાણે જ બ્રહ્મવેદના પૂર્વાદિ ચાર મુખમાંથી નીકળ્યા હતા / ભાગ૦ ૮, સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

ઉપશ્રુતિ રાત્રીના અભિમાની દેવતા / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૩.

ઉપશ્લોક બ્રહ્મસાવર્ણિ નામના દસમા મનુના પિતા (બ્રહ્મસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ).

ઉપસુંદ એક અસુર (સુંદોપસુંદ શબ્દ જુઓ.)

ઉપસ્થળ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપાનત્ પાવડી–જોડા. એના પ્રચારના ઇતિહાસ સારુ, તેમ જ એના દાનના ફળ સારુ જુઓ. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૫.

ઉપાવૃત્ત ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ સ૦ ૯.

ઉપાવૃદ્ધિ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપાસંગધર એક યાદવ.

ઉપેન્દ્ર ઇન્દ્રને સહાય કર્યાના કારણથી વિષ્ણુને મળેલું નામ.

ઉપેન્દ્ર (૨) જે પ્રમાણે મુખ્ય રાજાની પછી ગાદીએ આવનાર યુવરાજ હોય છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રની પછી થનાર ઇન્દ્રપદવીના અધિકારીને આ નામ કહેવાય છે. સાંપ્રત સ્વર્ગમાં પુરંદર નામનો ઇંદ્ર છે. એની પછી બલિ દૈત્ય ઇન્દ્ર થનાર છે, માટે હાલ બલિને ઉપેન્દ્ર નામ લગાડાય છે.

ઉપેન્દ્રા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઉભયજાત ભૃગુ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉભયસૃષ્ટિ શાકદ્વીપમાંની એક નદી.

ઉમા શિવ જ મારો પતિ થાય એવી ધારણાથી પાર્વતી ઘોર તપ કરતાં હતાં. એમની માતા એમને વારંવાર એમ શરીર કષ્ટ કરવાની મનાઈ કરતાં હતાં, એ ઉપરથી પડેલું પાર્વતીનું નામ. એમાં 'ઉ' એ સંબોધનાર્થી શબ્દ ગણીને 'મા'એ નિષેધાર્થી શબ્દ છે.

ઉમાવન ચંપકા નગરી પાસેનું સરોવર / જૈમિની અશ્વ૦ અ૦ ૨૧.

ઉમાક્ષતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ઉર્લોચા એક અપ્સરા.

ઉરગાપુરી રોચમાન રાજાની નગરી. (અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉરુ ઇન્દ્રસાવર્ણિ મનુના દીકરામાંનો એક.

ઉરુક્રમ જગદ્‌વ્યાપી પરમાત્મા.

ઉરુક્રમ (૨) બાર આદિત્ય માંહેલો એક. પરંતુ ભારતમાં કહેલા આદિત્યોમાંથી આ ક્રિયાનું નામ છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

ઉરુક્રિય સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન બૃહદ્‌બળ રાજાનો પૌત્ર, અને બૃહદ્‌દ્રુણનો પુત્ર. એને ઉરુક્ષય એવું બીજું નામ હતું અને વત્સવૃદ્ધ અથવા વત્સદ્રોહ નામનો પુત્ર હતો. બૃહદ્‌બળને ભારત યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ માર્યો હતો.

ઉરુગાય ત્રેતાયુગનો એક.

ઉરુવલ્ક ઇલાની કુખે થયેલા વસુદેવના પુત્રોમાંનો મોટો.

ઉરુશૃંગ શાકદ્વીપમાંનો મહાપર્વત.

ઉરુશ્રવા સોમવંશી નરિષ્યંત કુળના સત્યશ્રવાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દૈવદત્ત.

ઉરુક્ષય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉરુક્ષય (૨) ઉરુક્રિય રાજાનું બીજું નામ.

ઉર્મન દેવવિશેષ (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

ઉર્મિલા એક ગંધર્વી. સોમદાની માતા.

ઉર્મિલા (૨) સીરદ્વજ જનકની ઔરસ કન્યા. દશરથના પુત્ર લક્ષ્મણની સ્ત્રી.

ઉર્વરા એક અપ્સરા.

ઉર્વશી અપ્સરાવિશેષ. નરનારાયણ ઋષિ બદ્રિકાશ્રમને વિશે તપ કરતા હતા; તેમના બ્રહ્મચર્યની પરીક્ષા કરવાને ઇન્દ્રે કામ, વસંત અને કેટલીક અપ્સરાઓને મોકલી હતી. એઓએ ત્યાં જઈને નૃત્ય, ગીત, હાવભાવ વગેરે ઘણે પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો. અપ્સરાઓને સિદ્ધિ મળી નહિ તે જોઈને કામાદિ સઘળાંએ તેમની સ્તુતિ કરવા માંડી. નરનારાયણે એમને મૃદુ વાણી વડે આતિથ્ય કરી પૂછ્યું કે આ તરફ કેમ આવવું થયું છે? કામ વગેરે સઘળા લજ્જાઈ ગયા અને સ્તબ્ધ ઊભા રહ્યા. એટલામાં એમની નજરે કેટલીક સ્ત્રીઓ પડી. આ સ્ત્રીઓ ઇન્દ્રે મોકલેલી અપ્સરાઓ કરતાં ઘણું જ સ્વરૂપવાન હોવાથી અપ્સરાઓ એમની આગળ નિસ્તેજ જણાતી હતી. આ ઉપરથી વળી વિશેષ લાજીને બધાંએ સ્વર્ગમાં જવાનું મન કર્યું. એમના મનની આ ઇચ્છા નરનારાયણે જાણી એમને કહ્યું કે સ્વર્ગમાં જાઓ તો અમારા આશ્રમમાંથી એકાદ સ્ત્રી ઇન્દ્રને સારુ લઈ જવી હોય તો બેલાશક લઈ જજો. આ સાંભળી કામાદિકોને હર્ષ થયો, અને નારાયણના ઉરુ સમીપ બેઠેલી સ્ત્રીને લઈ જઈએ એવી ઇચ્છા દર્શાવતાં જ નરનારાયણે કહ્યું, આ રહી, લઈ જાઓ. પછી બધાં એ સ્ત્રીને લઈ ઋષિને નમસ્કાર કરી સ્વર્ગે ગયાં. એમણે ઇન્દ્ર પાસે જઈને નરનારાયણના અદ્‌ભુત સામર્થ્યનું વર્ણન કર્યું. એમણે આણેલી સ્ત્રી ઇન્દ્રને ભેટ કરી. નરનારાયણના ઉરુ સમીપ સ્થિતા હતી માટે ઇન્દ્રે એનું નામ ઉર્વશી પાડ્યું. / ભાગ૦ ૧૧, સ્કં૦ અ૦ ૪.

ઉર્વશી (૨) પ્રાધાની કન્યા, એક અપ્સરા. (૪ સહશબ્દ જુઓ.) કેશી દૈત્ય એનું હરણ કરી નાસી જતો હતો, તેની પાસેથી પુરુરવાએ એને છોડાવી હતી.

ઉર્વશી (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જદુવંશના પ્રતીપ રાજા અરણ્યમાં તપ કરતા હતા ત્યારે ગંગા એના પર મોહિત થઈ હતી. તે મૂર્તિમાન બનીને એમની પાસે આવી સ્વેચ્છાએ એમના જમણા ખોળામાં બેઠી. આ ઉપરથી એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯.

ઉર્વશી (૪) એક અપ્સરા. જેને જોવાથી મિત્રાવરુણનું વીર્ય સ્ખલિત થયું હતું. મિત્રાવરુણના શાપને લીધે એણે પુરુરવાની સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. / ભાગ૦ ૯–૧૪–૧૭.

ઉર્વશી (૫) એક અપ્સરા જે અંશુ નામના સૂર્યની સાથે માગશર મહિનામાં સંચાર કરે છે તે. / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૪૧.

ઉર્વશીતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૧૫૬.

ઉર્વશીપુલિન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ઉર્વી અધર્મને યોગે પૃથ્વી રસાતળમાં જવા લાગી ત્યારે તેને કશ્યપ ઋષિએ પોતાની છાતી ઉપર ધારણ કરી હતી તેથી પડેલું પૃથ્વીનું નામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૯૦.

ઉલૂક બીજા હિરણ્યાક્ષ દૈત્યના ચારમાંનો મોટો પુત્ર.

ઉલૂક (૨) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો મોટો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૭.

ઉલૂક (૩) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૬.

ઉલૂક (૪) શકુનિનો પુત્ર. દુર્યોધને એને યુદ્ધના આરંભ પહેલાં પાંડવો પાસે ઉપપ્લવ્ય નગરીમાં મોકલ્યો હતો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૬૦–૧૬૩. • એ જ્યારે ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે સહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કહ્યું હતું કે હું યુદ્ધમાં તને અને તારા પિતાને મારીશ. એ જ પ્રમાણે એ સહદેવને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ સભ્ય૦ અ૦ ૨૮. એને કૈતવ પણ કહેતા હતા.

ઉલૂક (૫) ભારતવર્ષીય દેશ. અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ. પાંડવોના સમયમાં અહીં સેના–બિંદુ નામે રાજા હતો.

ઉલૂક (૬) ઉલૂક દેશ સમીપનો એક પર્વત. પાંડવોના કાળમાં અહીં બૃહત્ નામે રાજા હતો.

ઉલૂક (૭) અમૃતકલશનો રક્ષક દેવવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૨–૧૯

ઉલૂત ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

ઉલૂપ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉલૂપી ઐરાવત નામના નાગકુલના કૌરવ્ય નાગની કન્યા. એ અર્જુનને પરણી હતી. જે વખતે પાંડવો ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા તેવામાં એક બ્રાહ્મણનો ગાયો ચોર લોકો રાત્રે હરી ગયા. આ બ્રાહ્મણે અર્જુન પાસે આવીને કહ્યું કે મારી ગાયો હરી ગયા છે તે આણી આપો તો તમે ક્ષાત્ર ખરા. આ સાંભળીને અર્જુન પોતાના ધનુષ્ય બાણ શોધવા લાગ્યો. તે જડ્યાં નહિ. ધર્મરાજ અને દ્રૌપદી જ્યાં એકાંતમાં છે તે સ્થળે પોતાનાં ધનુષ્યબાણ છે એવું સાંભરી આવતાં, પોતે વિચારમાં પડ્યો. જો ન જાય તો બ્રાહ્મણોને મદદ ન કરાય. જો જાય તો ભાઈ-ભાઈમાં થયેલી ગોઠવણ અને નારદે કરેલા નિયમાનુસાર બાર વર્ષ તીર્થયાત્રા કરવા જવું પડે. આવા સંયોગમાં એણે પોતે તીર્થયાત્રાનું કષ્ટ વેઠી લઈને પણ બ્રાહ્મણોને મદદ કરવી એમ નિશ્ચય કરી પોતે એમના એકાંતમાં જઈ ધનુષ્યબાણ લઈ આવ્યો અને ચોરોની પછવાડે પડી બ્રાહ્મણની ગાયો પાછી વાળી. બ્રાહ્મણને ગાયો મળવાથી સંતોષ થયો અને એણે અર્જુનને આશીર્વાદ દીધો. અર્જુન ઘેર આવી સૂઈ ગયો. સવાર થતાં જ એણે રાત્રે બનેલી હકીકત યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કરી અને પોતે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તીર્થ કરતાં કરતાં તે હરદ્વાર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તે વખતે ઉલૂપીના જોવામાં આવતાં એ અર્જુન પર મોહિત થઈ ગઈ. એણે અર્જુનને રોકચો ને પાતાળમાં લઈ ગઈ. અર્જુને પૂછ્યું કે તેં મને અહીં કેમ આણ્યો છે? ઉલૂપીએ કહ્યું કે હું નાગકન્યા છું અને તમે મને વરો એ હેતુથી અહીં આણ્યા છે. અર્જુન કહે કે મારે બાર વર્ષનું વ્રત છે. માટે મારાથી તમારા કહેવા પ્રમાણે કરાય નહિ. પણ ઉલૂપી ચતુર હતી. એણે અર્જુનને ફરી ફરી વિનંતી કરી અને તોડ કાઢ્યો કે જો તમારું કહેવું ખરું હોય તોપણ તમારું વ્રત દ્રૌપદી સંબંધે હોવાથી, મને લાગુ પડે જ નહિ. આ ઉપરથી અર્જુન એને પરણ્યો. એને આ વેળા રહેલા ગર્ભમાંથી ઇરાવાન્ નામે પુત્ર જન્મ્યો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૪.

યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો તે વખતે શ્યામકર્ણ અશ્વની રક્ષા સારુ અર્જુન ગયો હતો. મણિપુર નગરીમાં યુદ્ધ પ્રસંગ સમયે અર્જુન મરણ પામ્યો હતો તે વખતે ઉલૂપીએ જ એને પુનઃ સજીવન કર્યો હતો. અર્જુન પોતાના બંધુ સહિત જ્યારે મહાપ્રયાણ માટે હિમાલય પર ગાળવાને ગયો ત્યારે ઉલૂપીએ ગંગામાં પડીને પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો / ભા૨૦ મહા૦ પ્ર૦ અ૦ ૧.

ઉલ્કામુખ રામની સેનાનો એક વાનર. અંગદ જ્યારે સીતાની શોધ સારુ દક્ષિણ દિશામાં ગયો હતો ત્યારે એ એની જોડે ગયો હતો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૧.

ઉલ્વણ સ્વયંભૂ મન્વંતર માંહ્યલા સપ્ત વસિષ્ઠ પુત્રોમાંનો ચોથો. (ઊર્જા શબ્દ જુઓ.)

ઉલ્મુક સ્વયંભૂ વંશના ચક્ષુર્મનને નડ્વલાને પેટે થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો નાનો. એની સ્ત્રીનું નામ

પુષ્કરિણી હતું અને એને પેટે અંગ, સુમના, ખ્યાતિ, ક્રતુ, અંગિરા અને ગય એમ છ પુત્રો થયા હતા. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦.

ઉલ્મુક (૨) વૃષ્ણિકુળનો એક યાદવ. ભારત યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષમાં હતો / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧.

ઉશંગવ એક રાજર્ષિ. એના સંબંધી વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

ઉશઙ્ગુ એ નામનો એક ઋષિ. જેણે પોતાને વૃદ્ધાવસ્થા થયેલી જાણી સરસ્વતી પર આવેલા પૃથૂદક તીર્થને વિશે દેહત્યાગ કરી વૈષ્ણવપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે. અને બીજું નામ રુશંગુ એવું હતું. / ભા૨૦ શ૦ ૪૦–૨૭. • એના આશ્રમમાં આષ્ટિષેણ, વિશ્વામિત્ર, સિન્ધુદ્વીપ, દેવાપિ વગેરે ઘોર તપ કરી બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા હતા. તીર્થયાત્રા કરતા બલરામ અહીં આવ્યા હતા અને એમણે પૃથૂદક તીર્થમાં સ્નાન કર્યું હતું. / ભા૨૦ સ૦ ૩૯–૨૪–૪૮.

ઉશના સ્વાયંભૂ મન્વંતરના ભૃગુપુત્ર કવિનો પુત્ર. એનું બીજું નામ કાવ્ય હતું. પ્રિયવ્રત રાજાની કન્યા ઊર્જસ્વતી એની સ્ત્રી હતી. એને ભાર્ગવ કહેવાની રૂઢિ હતી, કારણ કે એ ભૃગુનો વંશજ હતો.

ઉશના (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો ચોથો. એને પણ કાવ્ય એવું બીજું નામ હતું. કોઈ કોઈ જગાએ એને શુક્ર પણ કહ્યો છે. આ ચાલુ મન્વંતરની ત્રીજી ચોકડીમાં વ્યાસ હતો. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) હિરણ્યકશિપુના સમયમાં એ દૈત્યોનો પુરોહિત હતો, અને પ્રહ્લાદને અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થને અંગે જ શિક્ષા આપવાને પ્રસંગે એ તપ કરવા ગયો હતો. તેથી એનો શંડામર્ક નામનો પુત્ર પુરોહિતપણું કરતો.

અહીં આને ભૃગુકુળની જોડે કશો સંબંધ ન છતાં, એના પુત્ર શંડામર્કે હિરણ્યકશિપુની જોડે વાત કરતાં એને 'ભાર્ગવ' કેમ કહ્યો એ મોટી શંકા છે. આ ગ્રંથ વાંચનારાઓએ સ્રુતપા રાજાના પુત્ર બલિ સંબંધી લખાણમાં આવેલા શ્લોકોનું તાત્પર્ય વાંચવું અને ઉપર કહેલી શંકાનું સમાધાન કરી લેવું.

ઉશના (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશમાં જન્મેલા ધર્મ નામના રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે રુચક અગર રુક્મકવચ.

ઉશિક સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘકુળમાંના રોમપાદ અથવા લોમપાદ નામના રાજાનો કૃતિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. એને ચેદિ નામનો પુત્ર હતો.

ઉશિજ અંગિરા કુલોત્પન્ન મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ. એનું બીજું નામાન્તર ઋષિજ એવું જણાય છે (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ). એને મમતા નામની સ્ત્રી અને એનાથી થયેલો દીર્ઘતમા નામનો પુત્ર હતો.

ઉશીનર ભોજનગરીના રાજા. એને યયાતિકન્યા માધવીથી શિબિ નામનો પુત્ર થયો હતો. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ.)

ઉશીનર (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન મહામના રાજાના બેમાંનો મોટો પુત્ર. એને સુરથા નામની સ્ત્રીથી શિબિ, વન, શમિ અને દક્ષ એમ ચાર પુત્રો થયા હતા.

ઉશીનર (૩) ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઉશીરબીજ હિમાલયની પાસેનું તીર્થવિશેષ. અહીં મરુતે યજ્ઞ કર્યો હતો. આ જગાએ જ જીમૂત ઋષિના આગળ હિમાલયના સુવર્ણનો ભંડાર સાક્ષાત્ પ્રકટ થયો હતો; અને અહીં જ જીમૂત ઋષિનું સ્થાન, જાહ્નુનદ નામનું સરોવર આવેલું છે. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૧–૨૩.

ઉપસ્તુત ચક્રાયણ ઋષિનો પુત્ર. એને ચાક્રાયણ પણ કહ્યો છે.

ઉષા ઊષા શબ્દ જુઓ.

ઉષાન દેવવિશેષ. (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

ઉષ્ણતોયવહા બદરીમાં આવેલી નદીવિશેષ./ભા૨૦ વ૦ ૮૮–૨૫

ઉષ્ણોગંગ ભારતવર્ષીય તીર્થ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૩૫.

ઉષ્મપ પિતરવિશેષ.

ઉષ્મા અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨–૩૪.

ઉહાક વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ઊ

ઊર્જ ધ્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથિ નામની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ઊર્જ (૨) સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંના સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક ઋષિ.

ઊર્જ (૩) વર્ષમાંના બાર મહિનામાં અનુક્રમે આઠમો મહિનો. એની પૂર્ણિમા કૃતિકા નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે, સબબ એને કાર્તિકી કહે છે. એમાં વિષ્ણુ નામના આદિત્ય સૂર્યમંડળના અધિપતિ હોય છે અને તેની સાથે સંચાર કરનાર વિશ્વામિત્ર ઋષિ, રંભા નામની અપ્સરા, મખોપેત નામે રાક્ષસ, અશ્વતર નાગ, સત્યજિત્ યક્ષ અને સૂર્યવર્ચા ગંધર્વ હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨, સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

ઊર્જયોનિ વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઊર્જસ્વતી પ્રિયવ્રત રાજાને અહિષ્મતીથી થયેલી કન્યા. એ ભૃગુપુત્ર કવિના ઉશના નામના પુત્રની સ્ત્રી હતી. / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧.

ઊર્જસ્વતી (૨) આઠ વસુઓમાંના એકની સ્ત્રી.

ઊર્જા સ્વાયંભૂમન્વંતર માંહ્યલા વસિષ્ઠ ઋષિની બીજી સ્ત્રી. એને ચિત્રકેતુ, સુરોચિ, વિશ્વામિત્ર, ઉલ્વણ, વસુભૃત, યાન અને દ્યુમાન એ નામના સાત પુત્રો હતા.

ઊર્જિત સોમવંશના યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશમાં જન્મેલા કાર્તવીર્ય રાજાના સહસ્ર પુત્રોમાંના પ્રમુખ પાંચ પુત્રોમાંનો નાનો.

ઊણ એ નામનો એક યક્ષ. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

ઊર્ણનાભ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ઊર્ણનાભિ અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઊર્ણા સ્વાયંભૂમન્વંતરમાંના મરીચિ ઋષિની બીજી સ્ત્રી. એને સ્મર, ઉદ્ગીથ, પરિષ્વંગ, પતંગ, ક્ષુદ્રભૃત્ અને ધૃણિ એમ છ પુત્ર હતા. એ છયે પુત્રોએ એક વખત બ્રહ્મદેવની નિષ્કારણ હાંસી કરી તેથી તેમણે શાપ આપ્યો કે તેમને દુષ્ટ યોનિ પ્રાપ્ત થશે. આથી તે બધા પહેલા જન્મમાં અનુક્રમે હિરણ્યકશિપુના પુત્ર થઈ અવતર્યા અને જન્મીને તત્કાળ મરણ પામ્યા. બીજે જન્મે કાલનેમીના પુત્રો થઈ એવી જ રીતે મરણ પામ્યા. ત્રીજે જન્મે વસુદેવ વડે દેવકીની કુખે કૃષ્ણની પહેલાં અવતરી એક પછી એક એમ કંસને હાથે મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાર પછી ઉત્તમ લોકમાં ગયા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૫ અને દેવી ભા૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૨૨

ઊર્ણા (૨) સ્વાયંભૂવંશના ઋષભદેવ કુળના ચિત્રરથ રાજાની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ સમ્રાટ હતું / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧૫

ઊર્ણાયુ પ્રાધાને પેટે થયેલા દેવ ગંધર્વમાંનો એક. (દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.) એની સ્ત્રીનું નામ મેનકા / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૭

ઊર્ધ્વકેતુ વિદેહવંશના સનદ્વાજ જનક રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અજનામા જનક.

ઊર્ધ્વરેત (૨) યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિના ગુરુ.

ઊર્ધ્વગ લક્ષ્મણને પેટે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

ઊર્ધ્વબાહુ પાંચમા રૈવત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

ઊર્ધ્વભાક અગ્નિવિશેષ. વડવાનલ તે જ. / ભા૨૦ ૩૦ ૨૨૧–૨૮.

ઊર્ધ્વરામા કુશદ્વીપમાંનો એક મહાપર્વત.

ઊર્મિલા ઉર્મિલા શબ્દ જુઓ.

ઊર્વ વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંના મોટા ચ્યવન ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઔર્વ ઋષિનો પિતા.

ઊર્વ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઊર્વશી ઉર્વશી શબ્દ જુઓ.

ઊષા બલિ દૈત્યના પુત્ર બાણાસુરની કન્યા. યૌવન પ્રાપ્ત થયેલી એ (ઓખા) એક સમયે પોતાના મંદિરમાં સૂતી હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં એક તરુણ અને અતિ સુંદર એવા પુરુષ જોડે એનો સંબંધ થયો. એ જાગી ઊઠી અને થયેલા વિરહને અંગે કાંઈ બોલતી હતી તે એની સખી ચિત્રલેખાએ સાંભળ્યું. ચિત્રલેખા એને પૂછવા લાગી કે તું

કોના વિરહનો શોક કરતી હતી? આ ઉપરથી એણે સ્વપ્નની બધી હકીકત કહી અને કહ્યું કે જે હું એ જ પુરુષને પરણીશ તો ઠીક, નીકર મરીશ. ચિત્રલેખાએ એને ત્રિલોકના પુરુષ માત્રનાં ચિત્ર કાઢી બતાવતાં દરેકને માટે એ નહિ, એમ એ કહે એટલે વળી બીજાં ચિત્ર કાઢે. એમ કરતાં એક વખત ચિત્રલેખાએ યાદવકુળ ચીતરવા માંડ્યું. પ્રદ્યુમ્નનું ચિત્ર જોતાં એ લાજ પામી અને એના જેવો જ પણ એ નહિ, એમ કહ્યું. પછી જ્યારે એણે અનિરુદ્ધનું ચિત્ર કાઢ્યું એટલે લજ્જાથી મોં નીચું કરી, હા એ જ, એમ બોલી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ચિત્રલેખા સમજી ગઈ કે એ તો કૃષ્ણનો પૌત્ર અને પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર અનિરુદ્ધ. પછી યોગબળે ચિત્રલેખા દ્વારકા ગઈ અને રાત્રે અનિરુદ્ધ જે પલંગ પર સૂતો હતો તે પલંગ સહિત એને શોણિતપુર લઈ આવી. એને ઊષા (ઓખા)ના મંદિરમાં આણી ઊષાને જગાડી અને કહ્યું કે આ તારો પ્રિય પુરુષ. ઊષાના આનંદની સીમા રહી નહિ. એ ચિત્રલેખાના સામર્થ્યથી આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. પછી ઊષાએ અનિરુદ્ધ સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો. આમ ચાર મહિના ગુપ્ત રીતે એની જોડે આનંદથી વ્યતીત કર્યા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે બાણાસુરે ઊષાના મંદિરના રક્ષકો નીચા હતા, તેમની સહજ દૃષ્ટિએ એ પડી. એનાં શારીરિક ચિહ્ન જોઈને એમને લાગ્યું કે જરૂર એને પુરુષનો સમાગમ થયો છે. એમને લાગ્યું કે જો આ વાત છાની રાખીશું તો આગળ જતાં આપણને ભારે પડી જશે. આથી એમણે બધી હકીકત બાણાસુરને નિવેદન કરી. એમણે કહ્યું કે અમે નિરંતર સાવધપણે ચોકી કરીએ છીએ. છતાં સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર વિચિત્ર છે. અમને વહેમ આવે છે કે નિશ્ચય કુંવરીના મહેલમાં કોઈ પુરુષ છે. આપ એની શોધ કરો. સેવકોની આ વાત સાંભળીને એ ઘણો કોપાયમાન થયો અને ઊષાને મંદિર આવ્યો. અનિરુદ્ધને જોઈને ભડકે બળી ગયો અને એના ઉપર ધાયો. અનિરુદ્ધે જોયું કે આ સ્વસ્થ બેસી રહેવાનો સમય નથી. તેથી પોતે હાથમાં પરિઘ લઈને સામો થયો. બન્નેની વચમાં સારું યુદ્ધ થયું. બાણાસુરે અનિરુદ્ધને નાગપાશથી બાંધી કેદમાં રાખ્યો. ઊષાના મહેલ પર વધારે જાપતો મૂક્યો, પોતે પોતાને મહેલ આવ્યો.

અહીં દ્વારકામાં, પલંગ સહિત અનિરુદ્ધ ગેબ થવાથી યાદવમાત્રને ઘણો જ શોક ઉત્પન્ન થયો. એમણે એની ઘણી શોધ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. આથી સઘળા નિરાશ થઈને બેઠા હતા તેવામાં નારદ ઋષિ ત્યાં પધાર્યા. યાદવોના પૂછવાથી ઋષિએ કહ્યું કે એને શોણિતપુરમાં બાણાસુરે કેદમાં પૂર્યો છે. આ સાંભળીને પ્રદ્યુમ્ન, યુયુધાન, ગદ, સાંબ, સારણ, નંદ, ઉપનંદ અને ભદ્ર વગેરે યાદવો કૃષ્ણ બલરામ સહિત બાર અક્ષૌહિણી દળ લઈને શોણિતપુર પર ચઢ્યા. એમણે આવીને શોણિતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વાતની જાણ થતાં જ બાણાસુર પોતાના સેનાપતિ કુંભાડ સહવર્તમાન નગર બહાર યુદ્ધ કરવા આવ્યો. મહાદેવે બાણાસુરના નગરના સંરક્ષણ સારુ મૂકેલો રુદ્ર પણ એની જોડે હતો. ઉભય સેનાની વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. બાણાસુરનું ઘણુંખરું સૈન્ય કપાઈ ગયું અને કૃષ્ણે એના હજરમાંથી ચાર હાથ રાખી બાકીના કાપી નાંખ્યા, એ જોઈને બાણાસુરની માતા કોટરા કૃષ્ણની પાસે આવી. પોતાના પુત્રને પ્રાણદાન આપવાની એના પ્રાર્થના ઉપરથી હું એને મારીશ નહિ એમ કહીને અભય આપી પોતે બાણાસુરને મુક્ત કર્યો.

બાણાસુરે નગરીમાં જઈને અનિરુદ્ધને પાશમુક્ત કર્યો, અને વસ્ત્રાલંકાર વડે એનો સત્કાર કરી ઊષા સહિત રથમાં બેસાડી કૃષ્ણની પાસે આણીને સોંપ્યો. કૃષ્ણ અને બલરામ સંતુષ્ટ થઈને બાણાસુર સાથે હળીમળી વધૂવરને લઈને દ્વારકા પાછા આવ્યા / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૨–૬૩.

ઊષ્મા ઉષ્મા તે જ.

ઋ

ઋક્ ઋગ્વેદ.

ઋગ્વેદ ચાર વેદ પૈકી પહેલો. એ બ્રહ્મદેવના પૂર્વ મુખમાંથી નીકળ્યો છે અને એનો ઉપવેદ તે આયુર્વેદ છે. પોતાના ઉપવેદ સહિત આ વેદ સત્ય લોકમાં સર્વદા મૂર્તિમાન રહે છે. (વેદ શબ્દ જુઓ.)

ઋક્ષ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય ઋચનો પુત્ર. એ તક્ષકની કન્યા જ્વલંતીને પરણ્યો હતો. એને અન્તયનાર નામે પુત્ર હતો. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૨૫.

ઋક્ષ (૨) રીંછ. ક્રોધાને પેટે થયેલી મુગમન્દાથી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણી / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૬૨.

ઋક્ષા અજમીઢની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ સંવરણ / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૪૦.

ઋચ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય પુરુવંશના દેવાતિથીનો પુત્ર. એની માતા મર્યાદા નામની વૈદર્ભી હતી. એ સંગરાજની કન્યા વામદેવીને પરણ્યો હતો. એનો પુત્ર તે ઋક્ષ. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૨૪.

ઋચીક ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં વારુણિ ભૃગુના ચાર પુત્રોમાંના મોટા ચ્યવન ઋષિનો પ્રપૌત્ર ઊર્વ ઋષિનો પૌત્ર અને ઔર્વ ઋષિનો પુત્ર. પોતાની બાલ્યાવસ્થા વેદાનુષ્ઠાન અને તપમાં ગાળ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની ઇચ્છા થવાથી વિવાહ સારુ કન્યા માગવા એ ગાધિ રાજા પાસે ગયો. રાજાએ એનો સત્કાર કરી કેમ આવવું થયું પૂછતાં એણે પોતાનો હેતુ રાજાને જણાવ્યો. રાજા એ સાંભળી વિચારમાં પડ્યો કે હવે શું કરવું. એને યુક્તિ સૂઝી અને કહ્યું કે જો આપ મને એક હજાર શ્યામકર્ણ ઘોડા આણી આપો તો હું મારી સત્યવતી નામની કન્યા આપને તત્કાળ આપું. રાજાના મનમાં કે હજાર શ્યામકર્ણ અશ્વ એનાથી અપાશે નહિ અને મારે કન્યા આપવીયે નહિ પડે. આ સાંભળી ઋચીક તરત જ વરુણ પાસે ગયો. વરુણ એનો પૂર્વજ હોવાથી એણે એને તે જ ક્ષણે હજાર ઘોડા આપ્યા. તે લઈને એણે આવીને રાજાને અર્પણ કર્યા. આથી રાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ સંતોષ પામીને પોતાની સત્યવતી કન્યા એને પરણાવીને બધા અશ્વ પણ પાછા આપ્યા. ઋચીક ઋષિ પોતાની ભાર્યા સત્યવતીને લઈને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા લાગ્યા. ઘણા દિવસો વીતતાં એના મૂળ પુરુષ ભૃગુઋષિ સ્વેચ્છાએ ફરતાં ફરતાં એને આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ઋચીક અને એની સ્ત્રીએ ઋષિને ઘણા સંતોષથી પોતાને ત્યાં કેટલાક દિવસ રાખ્યા અને એમની એવી સારી સેવા કરી કે એમણે સત્યવતીને આજ્ઞા કરી કે મારી પાસે કાંઈ માંગ. સત્યવતીએ નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરી કે મારી મા અપુત્ર હોવાથી મારા પિતા ગાધિ ઘણા દુઃખી છે. આમ હોવાથી મારી માને અને મને પુત્ર થાય એવી કૃપાની યાચના છે. આ વિનંતીથી સંતુષ્ટ થઈને તેમણે વિરાટ પુરુષ અભિમંત્ર વડે બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થવાને એક અને ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થવાને એક, એમ બે ચરુડા સિદ્ધ કરીને સત્યવતીને આપ્યા. સત્યવતીએ પોતાને ખાવાનો પોતે રાખી, માતાને ખાવાનો ચરુડો એને આપ્યો. પણ એટલામાં એની માતાના મનમાં આવ્યું કે સત્યવતીના ચરુડામાં કાંઈ વિશેષ હશે, તેથી પોતાનો ચરુડો સત્યવતીને આપી તેનો પોતે બદલી લીધો. આમ ચરુડા બદલી તેમણે તેની અંદરનો પદાર્થ ભક્ષ કર્યો. મા અને દીકરી બંનેને ગર્ભ રહ્યો. ચરુડા બદલ્યાની વાત જાણતાં ભૃગુએ કહ્યું કે તમે આ ઠીક ન કર્યું. પણ આથી એવું થશે કે તારી માતાને બ્રાહ્મણના લક્ષણવાળો અને તારે ક્ષત્રિયના લક્ષણવાળો પુત્ર થશે. સત્યવતીએ પ્રાર્થના કરી કે આપ સમર્થ છો માટે મારે એવા લક્ષણવાળો પુત્ર ન થાય એમ કરવા કૃપા કરો. ભૃગુએ કહ્યું કે ભા, તારો પુત્ર સારો થશે, પણ તારો પૌત્ર ક્ષત્રિ જેવો થશે. આમ કહીને ઋષિ અંતર્ધાન થયા. સત્યવતીને જમદગ્નિ પ્રભુતિ અને સો પુત્ર થયા. એ બધા ઋષિના વરદાન પ્રમાણે શાંતિ, દાંતિ વગેરે બ્રાહ્મણોનાં લક્ષણવાળા હતા. પણ જમદગ્નિને રેણુકાને પેટે થયેલા પરશુરામ ઉગ્ર સ્વભાવના હતા. અહીં ગાધિને ત્યાં વિશ્વામિત્ર જન્મ્યા. એઓએ

પોતાના તપ પ્રભાવ વડે બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કર્યું. આ ઋચીક ઋષિના કુળમાં જે જે ઋષિઓ નિર્માણ થયા તે બધાને પ્રાયઃ આર્ચીક કહ્યા છે. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૫૦–૫૧.

ઋચીક વિવસ્વતનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧–૧૫.

ઋચીક (૨) એક ક્ષત્રિય. સોમવંશી દુષ્યંતના પૌત્ર ભુમન્યુનો પુત્ર. એની માનું નામ પુષ્કારિણી હતું. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૧૩.

ઋચેયુ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય રૌદ્રાશ્વનો અપ્સરાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. કક્ષેયુ વગેરે એને નવ ભાઈઓ હતા. અનાધૃષ્ટિ એવું એનું નામાન્તર છે. એના પુત્રનું નામ મતિનાર હતું. / ભાર૦ આ૦ ૮૮–૯.

ઋજુ વસુદેવ દેવકીનો કંસે મારેલો પુત્ર

ઋણંજય એક બ્રહ્મર્ષિ.

ઋણત્રય દરેક જણને માથે નિર્માયેલાં ત્રણ ઋણ-દેવ : (૧) ક્રિયાઋણ (૨) બ્રહ્મચર્યઋણ અને (૩) પ્રજાઋણ. આ ઋણોને દેવઋણ, ઋષિઋણ અને પિતૃઋણ પણ કહે છે. / ભાર૦ આ૦ ૨૫૫–૧૧.

ઋત દેવવિશેષ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઋત (૨) વિદેહ વંશના વિજય નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શુનક જનક.

ઋત (૩) બારમા રુદ્રસાવર્ણિ મનુનું નામાન્તર.

ઋત (૪) અક્ષુર્મનુ અને નડ્વલાને થયેલા બાર પુત્રો પૈકી, પાંચમો પુત્ર / ભાગ૦ ૪–૧૩–૧૬.

ઋત (૫) ખેતર અગર દાણાપીઠમાંથી દાણા વીણી તેના ઉપર ગુજરો કરવો તે.

ઋતધામા શ્રીમન્નારાયણ તે જ / ભાર૦ શાં૦ ૩૫૨–૪.

ઋતધામા (૨) **ઋતંજય** એક બ્રહ્મર્ષિ. કંસને કર્ણિકાથી થયેલા બેમાંનો પ્રથમ પુત્ર. કૃષ્ણનો મોળાઈ ભાઈ.

ઋતધામા (૩) ઈન્દ્ર સાવર્ણિ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં થનાર ઈન્દ્ર.

ઋતધામા (૪) તેરમા દેવસાવર્ણિ મનુનું નામાન્તર

ઋતધ્વજ એક બ્રહ્મર્ષિ.

ઋતંભરા પ્લક્ષદ્વીપ માંહ્યલી એક મહા નદી.

ઋતમેન એક ગંધર્વ (૪ સહ શબ્દ જુઓ.)

ઋતુ એક યક્ષ (૧ તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

ઋતુપર્ણ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના અયુતાયુ રાજાનો પુત્ર. એ અક્ષવિદ્યામાં ઘણો નિપુણ હતો. વીરસેનનો પુત્ર નળરાજા એનો પરમ મિત્ર હતો. (નલ શબ્દ જુઓ.) એના પુત્ર સર્વકામ અથવા સર્વકર્મને નામાંતરે નલ કહેતા.

ઋતુમત્ વરુણનું ઉપવન / ભાગ૦ ૮–૨–૯

ઋતુસ્થળા અપ્સરાવિશેષ.

ઋતેષુ સોમવંશી પુરુકુળના રૌદ્રાશ્વ રાજાને ઘૃતાચી નામની અપ્સરાથી થયેલા દશમાંનો મોટો પુત્ર. પુરાણોમાં એનું આચેયુ એવું નામ મળે છે. તક્ષક કન્યા જ્વલના એની સ્ત્રી હતી. એનાથી જ્વલનાને સંતિભાર નામે પુત્ર થયો હતો.

ઋત્વા ગંધર્વ વિશેષ.

ઋત્વિક્ સોમવંશી સહદેવના પુત્ર સોમક રાજાનો મંત્રી. (૧ સોમક શબ્દ જુઓ.) આ ઋત્વિક વિશેષ નામ હોય એમ લાગતું નથી.

ઋદ્ધિ કુબેરની સ્ત્રી (૧ વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ.)

ઋભ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના પંચવિધ દેવોમાં ત્રીજા.

ઋભુ એક બ્રહ્મમાનસપુત્ર / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૮.

ઋભુ (૨) ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના પંચવિધ દેવોમાંના બીજા.

ઋભુ (૩) શિવગણોનો નાશ કરવાને, દક્ષયજ્ઞ કાળે ભૃગોએ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૪–૪–૩૩.

ઋભુ (૪) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૮–૧૩–૪.

ઋશ્યકેતુ કૃષ્ણપૌત્ર અનિરુદ્ધનું બીજું નામ.

ઋશ્યશૃંગ કશ્યપ કુળના વિભાંડક ઋષિનો પુત્ર. એકદા વિભાંડક ઋષિ ગંગાસ્નાન સારુ ગયા હતા ત્યાં તેમણે ઉર્વશી અપ્સરાને દીઠી. ઋષિને કામાવિર્ભાવ થયો અને તેમનું વીર્ય પાણીમાં પડ્યું. એટલામાં શાપને લઈને મૃગયોનિ પામેલી દેવકન્યા પાણી પીવા આવી હતી તેણે પાણી પીધું. તેની સાથે ઋષિનું વીર્ય તેના પેટમાં ગયું. તે

વીર્યથી આ મૃગીને પેટે ઋશ્યશૃંગની ઉત્પત્તિ થઈ. એમની બધી આકૃતિ માણસ જેવી છતાં મૃગના જેવું માથે શૃંગ હતું. આ ઉપરથી એમનું નામ પડ્યું હતું. એમનો જન્મ થતાં જ મૃગીનો ઉદ્ધાર થઈ તે સ્વર્ગમાં ગઈ. પુત્રને વિભાંડકે આશ્રમે આણીને પાળી મોટો કર્યો. વિભાંડકે એને વેદ અને વેદાંગમાં પ્રવીણ બનાવ્યો હતો. માતૃયોનિની અસરથી ઋશ્યશૃંગ બીકણ હતો, તેથી સોળ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી પોતાના પિતા સિવાય બીજા કોઈ પુરુષને જોયો ન હતો. સ્ત્રી તે શું એ તો સમજતો જ નહિ.

કેટલેક કાળે અનુકુળના અંગરાજાના વંશના બૃહદ્રથ અથવા ધર્મરથ નામના અંગદેશના રાજાના પુત્ર ચિત્રરથ રાજાના દેશમાં અનાવૃષ્ટિ થઈ દુષ્કાળ પડ્યો. એ રાજાનાં રોમપાદ અથવા લોમપાદ એવાં બીજાં નામ પણ હતાં. દુષ્કાળ સંબંધે રાજાએ બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું કે શું કરીએ તો વૃષ્ટિ થાય? બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ઋશ્યશૃંગને અહીં લાવીને તેનું પૂજન કરો, તો તત્કાળ વૃષ્ટિ થાય. ઋશ્યશૃંગના પિતા વિભાંડક અતિ ક્રોધે હોઈ એને શી રીતે લાવવો એનો વિચાર રાજા કરતો હતો. તેવામાં કેટલીક વારાંગનાઓએ એને આણવાનું માથે લીધું. વિભાંડક ન હોય એવો લાગ જોઈ, એ સ્ત્રીઓ એમના આશ્રમમાં ગઈ અને યુક્તિ કરીને તેને રાજસભામાં આણ્યો. રાજાને ઘણો આનંદ થયો અને પોતાની શાન્તા નામની કન્યા વિવાહવિધિથી ઋષિને આપી, તેમનું પૂજન કર્યું. તે કરતાં જ દેશમાં વૃષ્ટિ થઈ. અહીં વિભાંડક બહારથી આવ્યા ને જુએ છે તો પુત્ર આશ્રમમાં ન મળે, તેથી ઘણો ગુસ્સે થઈને પોતે રાજા પાસે આવ્યા. પણ રાજાએ તેમનું ઘણું સન્માન કરીને તેમના પુત્ર ઋશ્યશૃંગને અને પુત્રવધૂ શાન્તાને ઋષિને પગે લગાડવા આણ્યાં. એમને જોઈને ઋષિનો કોપ શાંત થયો. એમણે પુત્રને કહ્યું કે તને એક પુત્ર થાય કે સત્વર આશ્રમમાં આવજે. એમ કહી રાજાને આશીર્વાદ દઈ, પોતે પોતાને આશ્રમ આવ્યા. કાંઈ કાળે શાન્તાને પુત્ર થતાં જ ઋશ્યશૃંગ ઉતાવળે પિતાની પાસે આશ્રમમાં ગયા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૧૦–૧૧૩. • ઋશ્યશૃંગને દશરથ રાજાએ પણ પુત્ર કામેષ્ટિ કરવાને અયોદ્ધા આણ્યા હતા. એમને હાથે ઇષ્ટિ થતાં જ રાજાને પુત્ર થયા હતા. / અધ્યા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩ • અગાડી હવે પછી થનારા આઠમા સાવર્ણિ મન્વંતરમાં આ ઋશ્યશૃંગ તે વખતે થનાર સપ્તર્ષિમાંનો એક ઋષિ થશે.

ઋષભ એક મહાતપસ્વી ઋષિ; એ હેમકૂટ પર્વતના ઋષભકૂટ નામના શિખર ઉપર રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક માણસો નિરર્થક એમની પાસે જતા હતા. આથી પોતાને ઉદ્વેગ થવાથી એમણે પર્વત અને વાયુને આજ્ઞા કરી હતી કે જે કોઈ આવે તેના ઉપર પાષાણવૃષ્ટિ કરી પાછાં જતાં રહે એમ કરજો. આમ થવા માંડ્યું એટલે ત્યાં કોઈ જાય જ નહિ. આથી ઋષિને ઉદ્વેગ થતો બંધ પડ્યો. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૧૧૦.

ઋષભ (૨) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. એણે સુમિત્ર રાજાને 'આશા કેવી બલવાન' છે એ વિષય પર નિરૂપણ કર્યું હતું. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૫–૧૨૮.

ઋષભ (૩) વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.

ઋષભ (૪) આર આદિત્યમાંના ઇન્દ્ર નામના આદિત્યનો પુત્ર.

ઋષભ (૫) રામની સેનાનો એક વાનર. એણે મહાપાર્શ્વને માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૦.

ઋષભ (૬) જરાસંધના પુત્ર બૃહદ્રથ રાજાએ જેને મારી જેના ચામડાનું દુંદુભી કરાવ્યું હતું તે અસુર.

ઋષભ (૭) રામ સઘળા અયોધ્યાવાસીઓને લઈને નિજધામ ગયા પછી કેટલોક કાળ અયોદ્ધા નગરી વસ્તી વગરની ઉજ્જડ રહી હતી. એ નગરીને ફરી વસાવનાર સૂર્યવંશી રાજા. (અયોદ્ધા શબ્દ જુઓ.) આ રાજાનું નામ વંશાવળીમાં મળતું નથી.

ઋષભ (૮) સોમવંશી પુરુકુળના બૃહદ્રથ રાજાના બેમાંના નાના પુત્ર કુશાગ્ર રાજાનો પુત્ર. એને સત્યહિત નામે પુત્ર હતો.

ઋષભ (૯) મેરુકર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક

ઋષભ (૧૦) હિમાલયનું ઔષધિયુક્ત એક શૃંગવિશેષ. જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ લંકામાં યુદ્ધ પ્રસંગે મૂર્ચ્છિત થયા હતા ત્યારે મારુતિ આ શૃંગને ત્યાં લઈ ગયો હતો; અને એના પરના ઔષધિ વડે તેમને સાવધ કર્યા હતા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૪

ઋષભ (૧૧) ભારતવર્ષીય દક્ષિણ દિશામાં આવેલો એક પર્વત. એના ઉપર શૈલૂષ, ગ્રામણી, શિક્ષ, શુક, અને બભ્રૂ એવા પાંચ ગંધર્વ રહીને ગોશીર્ષક ઇ૦ ચાર જાતનાં ચંદનોની રક્ષા કરે છે. / વા૦ રા૦ કિષ્કં૦ સ૦ ૪૧.

ઋષભ (૧૨) કૃષ્ણ બલરામનો એક સખા, ગોપવિશેષ. / ભા૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

ઋષભ (૧૩) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ઋષભ (૧૪) દક્ષસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર. (દક્ષસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ.)

ઋષભ (૧૫) પાંડવ દેશમાં હાલના મદુરા જિલ્લામાં આવેલા અલાગિરિ ડુંગરો. લોમેશ ઋષિના સાથે યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા હતા. / ભા૦ ૨૦ વ૦ ૮૩–૨૧.

ઋષભ (૧૬) મગધ દેશમાં આવેલ પર્વતવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૨૧૨.

ઋષભ (૧૭) ઉત્તર સાગર સમીપ આવેલો પર્વતવિશેષ. એના ઉપર શાણ્ડિલી નામે બ્રાહ્મણીએ તપ કર્યું હતું. આને ઋષભકૂટ પણ કહે છે. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૩૧.

ઋષભ (૧૮) ઋષભકૂટ પર રહેનાર એક વિપ્રર્ષિ / ભા૨૦ વ૦ ૧૧૦–૯.

ઋષભ (૧૯) કોશલદેશમાં આવેલું તીર્થવિશેષ/ ભા૨૦ વ૦ ૮૩–૧૦.

ઋષભ (૨૦) સર્પવિશેષ / ભાગ૦ આ૦ ૫૭–૧૭.

ઋષભકૂટ હેમકૂટ પર્વતનું શિખર. એના ઉપર ઋષભ ઋષિનો આશ્રમ હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. એના ઉપર કાંઈ કાળ પર્યન્ત દેવોઓ રહીને ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા.

ઋષભતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

ઋષભદેવ સ્વયંભૂવંશના પ્રિયવ્રત રાજાના મોટા પુત્ર અગ્નિધ્ર રાજાના નવમાંના મોટા પુત્ર નાભિ નામના રાજર્ષિને મેરુદેવી નામના તેની ભાર્યાની કુખે જન્મેલો પુત્ર. એ મહાન યોગી અને તત્ત્વવેત્તા હતો. તે સમયના સ્વર્ગમાંના યજ્ઞ નામના ઇન્દ્રે પોતાની જયંતી નામની કન્યા આને પરણાવી હતી. એને પેટે ભરતપ્રભૃતિ સો પુત્ર થયા હતા. તેમાંના ૮૧ કર્મમાર્ગી આચરણ કરનારા ઋષિ હતા. કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિર્હોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન એ નવ પરબ્રહ્મનિષ્ઠ હતા. જનક રાજાની સાથે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે એનો અત્યુત્તમ સંવાદ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. / ભાગ૦ ૧૧ સ્કં૦ અ૦ ૧–૫. • બાકીના પુત્રો ભરત, કુશાવર્ત, ઇલાવર્ત, બ્રહ્માવર્ત, મલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઇન્દ્રસ્પૃક, વિદર્ભ અને કીકટ એ દશ, તેમાં કુશાવર્તાદિ નવને ઋષભદેવે, પોતાના પિતાને નામે ચાલનારા જંબુદ્વીપના નવ દેશમાંના અજ નામના દેશના નવ ભાગ કરી એકેકો દેશ આપી અધિપતિ સ્થાપ્યા હતા. એ પુત્રોનાં નામથી જ દેશનાં નામ પાડ્યાં હતાં. બાકી રહેલા સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભરતને સાર્વભૌમપણું આપ્યું હતું. ભરતનું આ સાર્વભૌમપણું માત્ર ગૌણ જ સમજવાનું છે, કારણ સપ્તદ્વીપ પર સત્તા હોવા સિવાય પૂર્ણ સાર્વભૌમપણું હોય નહિ. થઈ ગયેલા અને હવે પછી થનારા મનુને માત્ર સાર્વભૌમપણું હોય.

ઋષભદેવે પોતાના પિતા નાભિરાજાની પછી અને પોતાને પુત્ર થવા અગાઉ અજનાભ દેશ તે કર્મભૂમિ છે, માટે ત્યાં યજ્ઞાદિક અને ગુરુ ઉપસત્તિ–સેવા આદિ કરીને લોકોને કર્મકાણ્ડનો પ્રચાર બતાવ્યો હતો, સઘળી પ્રજાને ધર્મવતી બનાવી હતી. પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી બધી પ્રજાને તેમ જ પોતાના પુત્રોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ઇત્યાદિક પ્રકારે ભારતાદિકને ઉપદેશ કરીને બ્રહ્માવર્ત નામના પુત્રના ખંડમાં જઈને રહ્યો હતો.

ત્યાં આત્માનુસંધાન વડે દેહનું ભાન છૂટી જવાથી, નગ્ન, મુક્તકેશ, જડ અને ઉન્મત્ત પિશાચની પેઠે એણે પૃથ્વી પર રખડવા માંડયું. ફરતાં ફરતાં કોંકવેક પ્રદેશમાં થઈને દક્ષિણ કર્ણાટકમાં આવ્યો. ત્યાં કુટકાચલને લગતા વનમાંથી જતાં જતાં, એની જટા વાંસની ઝાડીમાં ગૂંચવાથી ત્યાં જ ઊભો રહ્યો હતો. કાંઈ કાળે વાંસના પરસ્પર ઘસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી વાંસની ઝાડી બળી ગઈ તેની સાથે એ પણ બળી ગયો હતો. / ભાગ૦ પ સ્ક૦ અ૦ ૩–૬.

ઋષભયોગી ભૂમિ પર સંચાર કરનાર શિવનો અંશાવતાર, એક યોગી / સ્કંદ૦ બ્રહ્મોત્તર૦.

ઋષભસ્કંધ રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૬.

ઋષભા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

ઋષભાદ્રિ દક્ષિણનો પર્વતવિશેષ.

ઋષિક ભારતવર્ષીય દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ઋષિક (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડમાં એક દેશ. પરમ કાંબોજની ઉત્તરે હોઈને એની ઉત્તરે હિમાલય મહાપર્વત આવેલ છે. (હાલ એને રશિયા કહે છે.) અહીં હિમાલય કહ્યો છે તે પ્રસ્તુત હિમાલય ઉપગિરિ છે તે નહિ, પણ મુખ્ય હિમાલય સમજવો./ ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯, શ્લો૦ ૨૫–૨૯.

ઋષિકુલ્યા ઋષભદેવ વંશના ભૂમા નામના રાજાની બેમાંની પહેલી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ ઉદ્ગીથ.

ઋષિકુલ્યા (૨) મુખ્ય હિમાલયની ઉત્તરે આવેલી એક નદી.

ઋષિકુલ્યા (૩) ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી (૨ મહેન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

ઋષિગિરિ મગધ દેશનો સીમાભૂત એક પર્વત.

ઋષિજ ઉશિજ ઋષિનું બીજું નામ.

ઋષિવાન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઋષ્ટિક ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦.

ઋષ્ય સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશના જહ્નુ રાજાના કુલના દેવતિથિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દિલીપ.

ઋષ્યકેતુ (ઋશ્યકેતુ શબ્દ જુઓ.)

ઋષ્યમૂક ભારતવર્ષીય ભરતખંડના પંપા સરોવર પાસેના સામાન્ય પર્વતનું શિખર. અહીં મતંગ ઋષિનો આશ્રમ હતો. શાપને લીધે ત્યાં વાલિથી જવાતું નહિ, માટે પોતાના સચિવો સહિત સુગ્રીવ અહીં રહીને કાળક્રમણ કરતો હતો. ઋષ્યમૂકની પેઠે મતંગ પર્વતને બીજું મલય નામનું શિખર હતું / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧–૨.

ઋષ્યવાન્ ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક ઉપપર્વત. (અષ્ટકુલાચલ શબ્દ જુઓ.) મંદાકિની, દશાર્ણા, ચિત્રકૂટા, તમસા, પિપ્પલી શ્યેની, ચિત્રોપલા, વિમલા, ચંચલા, ધૂતવાહિની, શુક્તિમતી, શુની, લજ્જાવતી, મુકુટા અને હૃદિકા ૪૦ નદીઓ અહીંથી નીકળતી કહી છે. ઋક્ષવાનનું જ આ નામાન્તર છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

ઋષ્યશૃંગ સાવર્ણિ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક / ભાગ૦ ૮–૧૩–૧૫.

ઋષ્યશૃંગ ઋશ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ.

ઋષ્યશૃંગાશ્રમ હાલના ભાગલપુર જિલ્લામાં સિદ્ધેશ્વર આગળ કુશી નદી(કૌશિકી નદી)ને તીરે આવેલું ક્ષેત્રવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૧૧૨–૧.

ઋષિકા ઉત્તરમાં કામ્બોજ સમીપ આવેલો દેશ. રશિયાનો મુલક / ભાર૦ સ૦ ૨૮–૨૫; ભી૦ ૬–૬૪.

ઋક્ષ ભરદ્વાજાંગિરસ કુળનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ આંગરા શબ્દ જુઓ.)

ઋક્ષ (૨) સોમવંશી પુરુ કુળના અજમીઢ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ સંવરણ રાજા.

ઋક્ષગિરિ ભારતવર્ષીય પર્વત.

ઋક્ષદેવ સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢ વંશના પાંચાલ કુળમાં જન્મેલા દ્રુપદ રાજાના પુત્ર શિખંડીના બે પુત્રમાંનો એક. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. યુદ્ધ સમયે એ પોતાના રથને સોનેરી રંગના અશ્વ જોડાવતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

ઋક્ષરાજા એકદા સત્યલોકને વિશે બ્રહ્મદેવ સમાધિસ્થ હતા, આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા હતા, તે વખતે એમને અદ્‌ભુત આનંદ થયો. એ આનંદને યોગે ઉત્થાન થતાં, એમનાં નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ નીકળ્યાં. એ આંસુ પોતે અંજલિમાં લઈ ભોંય પર નાખ્યાં. તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર એક વાનર. એને બ્રહ્મદેવે કેટલાક કાળ સુધી પોતાની પાસે જ રાખ્યો હતો. બ્રહ્મદેવને સારુ ફળ, મૂળ, પુષ્પ વગેરે રોજ લાવીને તેમની ઘણી સેવા કરતો હતો. એક વખત એ ફળ-પુષ્પ લેવાને મેરુ પર્વત પર ગયો હતો ત્યાં એના જોવામાં એક સરોવર આવ્યું. સરોવરમાં જોતાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ એને લાગ્યું કે કોઈ બીજો વાનર છે, તેથી માંહી દેખાતા વાનર પર એ એકદમ કૂદી પડ્યો. પરંતુ પાણીમાં પડ્યા પછી કોઈ બીજો વાનર ત્યાં નથી, એવી પ્રતીતિ થતાં બહાર આવ્યો. બહાર આવી જુએ છે તો એનો પુરુષાકૃતિ જતી રહીને એ સ્ત્રી થઈ ગયો હતો! આથી લજ્જા અને ભય બંને ઉત્પન્ન થયાં. ઘણો લજ્જાતો હવે શું કરવું એનો ત્યાં જ બેસીને વિચાર કરતો હતો તેવામાં ઇન્દ્ર અને સૂર્ય બ્રહ્મદેવનાં મધ્યાહ્ન સમયનાં દર્શન કરી પાછા વળતા હતા, તેમના જોવામાં એ સ્ત્રી આવી. એને જોઈ એ બંનેનો કામસંકલ્પ એ સ્ત્રીના વાળ ઉપર અને એની ગ્રીવા ઉપર પડ્યો. એમ થતાં જ તત્કાળ વાલિ અને સુગ્રીવ એવા બે વાનર ઉત્પન્ન થયા. એઓને બન્નેએ માલા ઇત્યાદિ આપી ત્યાંથી ગમન કર્યું. સ્ત્રી થયેલા ઋક્ષરાજાએ એ બે બાળકો સાથે એ રાત તો ત્યાં જ કાઢી. બીજે દિવસે ઋક્ષરાજા જુએ છે તો પોતે પાછો પુરુષ થઈ ગયો હતો. પછી એ પુત્રોને લઈને બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો અને બનેલી બધી હકીકત નિવેદન કરી. એ સાંભળીને બ્રહ્મદેવે તરત એક દૂતને હાક મારી, અને તે આવ્યો એટલે આજ્ઞા કરી કે તું ભૂલોકમાં જા. ત્યાં કિષ્કિંધા નામની નગરી છે તેમાં એને રાજ્યાભિષેક કર. એ પ્રમાણે દૂતે એને કિષ્કિંધાના રાજ્ય પર સ્થાપન કર્યો. એણે પોતાના પુત્ર વાલિને યુવરાજ ઠરાવ્યો, અને સુષેણ નામની વાનર કન્યા તારાની જોડે એનું લગ્ન કર્યું. તારા નામના બીજા વાનરની કન્યા રુમા સાથે સુગ્રીવનું લગ્ન કર્યું. કાલાન્તરે ઋક્ષરાજા મરણ પામતાં વાલિને તેનું રાજ્ય મળ્યું. એણે સુગ્રીવને પોતાનો યુવરાજ નીમ્યો. / વા૦ ઉત્ત૦ પ્રક્ષિપ્ત સ૦ ૧.

ઋક્ષવાન્ (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

એ

એક સોમવંશી પુરુરવાના છ છોકરામાંથી ચોથા પુત્ર રથનો પુત્ર.

એકચક્ર દનુપુત્ર એક દાનવ.

એકચક્રા ભારતવર્ષીય ભરતખંડમાં કાચકના દેશની એક નગરી. લાક્ષાગૃહમાંથી બચીને પાંડવો એ નગરીમાં વ્યાસની સલાહથી બ્રાહ્મણને વેષે રહ્યા હતા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૬. ● પાંડવો ત્યાં રહેતા હતા તે સમયે કોઈ બકાસુર નામના રાક્ષસે નગરીમાંથી રોજ અકકેક ઘેરથી એને અમુક અન્નાદિ આપવું એવો કર નાંખ્યો હતો. જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં પાંડવો ઊતર્યા હતા તે બ્રાહ્મણને કર આપવાની વારી તે સમયે આવી. કુંતીએ ભીમને કહીને તેની પાસે બકરાક્ષસનો વધ કરાવી તે બ્રાહ્મણ તેમ જ આખી નગરીનું દુઃખ ટાળ્યું હતું. બ્રાહ્મણ ભીમનું તે નગરીના રાજાએ સન્માન કર્યું હતું. / ૨ બકાસુર શબ્દ જુઓ.

એકજટા સીતાના સંરક્ષણ સારુ મૂકેલી રાક્ષસીમાંની એક / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૩.

એકત બ્રહ્મદેવનો એક માનસપુત્ર. દ્વિત અને ત્રિતનો મોટો ભાઈ. એ ત્રણે ભાઈઓ ઉપરિચર વસુના યજ્ઞમાં સદસ્ય વરાયેલા હતા / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૩૬.

એકત (૨) ગૌતમ ઋષિના ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર. એમનાં નામ પણ આવાં જ હતાં. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૬.

એકદન્ત ગણપતિ.

એકપર્ણા હિમવાનને મેનાથી થયેલી ત્રણમાંની બીજી કન્યા. અપર્ણા અને પર્ણાની બહેન. એ અસિત ઋષિની સ્ત્રી હતી.

એકપર્વત ઇન્દ્રપ્રસ્થથી માગધપુર જતાં રસ્તામાં આવતો પર્વતવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૨૦–૨૭.

એકપાદા સીતાના સંરક્ષણ સારુ મૂકેલી રાક્ષસીમાંની એક / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૦.

એકલ શ્રીકૃષ્ણ અને કાલિંદીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૧૪.

એકલવ્ય હિરણ્યધેનુક નામના નિષાદાધિપતિનો પુત્ર. ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ પુત્રોને ધનુર્વેદ શીખવવા સારુ ભીષ્મે દ્રોણાચાર્યને નીમ્યા હતા અને તેમને પોતાની જ પાસે હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યા હતા. પાંડવો અને કૌરવો એમની આગળ પોતાનો અભ્યાસ કરતા હતા, એ વાત દેશેદેશમાં ફેલાવાથી ઘણા રાજપુત્રો દ્રોણાચાર્ય પાસે આવીને અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. આ સાંભળીને એકલવ્ય પણ ત્યાં આવ્યો અને પ્રાર્થના કરી કે મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી વિદ્યાદાન આપો. પણ આચાર્યે એનો અંગીકાર કર્યો નહિ. તેથી એણે આચાર્યની પાસે તેમની પાદુકા માગી. એને છેક જ વિમુખ કાઢવો નહિ, ધારી એમણે એને પાદુકા આપી. એણે પોતાને ઘેર આવી ભક્તિપુરઃસર આચાર્યની માટીની મૂર્તિ કરી. એની આગળ પોતે આણેલી પાદુકા મૂકી, તેની રોજ નિયમપૂર્વક પૂજા કરી, પોતાનાં ધનુષ્ય બાણ લઈ મૂર્તિ સામે ઊભા રહી, હું આમ જ બાણ છોડું કે નહિ, એમ ગુરુને પૂછતો હોય તેમ મનમાં પ્રશ્ન પૂછી, પાછો પોતે ને પોતે મનમાં હા હા એમ જ છોડ, એવો ઉત્તર પણ કરતો. આમ પોતે જાતે જ અભ્યાસ કરતાં વિમોક્ષ, આદાન, સંધાન વગેરે ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ થઈ ગયા.

અહીં કૌરવો, પાંડવો તેમજ બીજા રાજપુત્રો ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ થઈ ગયા હતા. તેઓ એક સમય મૃગયા સારુ ગયા હતા. તેઓ મૃગની પાછળ પડ્યા હતા, પણ તેમનો શિકારી કૂતરો રસ્તો ભૂલી પાછળ રહી ગયો હતો. તે એકલવ્યની પાસે આવી ચઢ્યો. સુંદર પોશાકવાળા રાજપુત્રને રોજ જોનારે કૂતરો વિચિત્ર વેષવાળા એકલવ્યને જોઈને ભસવા લાગ્યો. એનું ભસતાં પહોળું મોં જોઈને એકલવ્યે નાનાં નાનાં બાણની ઝૂડી ધનુષ્ય પર ચઢાવી એવી આબાદ મારી કે એના પહોળા મોંમાં પેસી ગઈ! કૂતરાથી ન ભસાય કે ન મોં બિડાય એવું કરી દીધું. કૂતરો ત્યાંથી નાઠો ને રાજપુત્રો હતા ત્યાં ગયો. રાજપુત્રોએ એને દીઠો અને એના મોંમાં સજ્જડ બેસાડેલી નાનાં નાનાં બાણની ઝૂડી પણ દીઠી. એ જોઈને એમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કે આ કરનાર કોઈ જબરો ધનુર્ધર હોવો જોઈએ. આવા અરણ્યમાં કોણ આવો ધનુર્ધર હશે! તેની શોધ કરતાં કરતાં એઓ જતા હતા એટલામાં હાથમાં ધનુષ્યબાણ સહિત એકલવ્યને તેમણે દીઠો. આ માણસ કૂતરાના મોંમાં બાણ મારનાર હશે એમ ધારી તેઓ ભોભા રહ્યા.

રાજકુમારોમાંથી એકે આગળ પડીને એકલવ્યને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? અને કોનો શિષ્ય છે? એણે કહ્યું કે હું નિષાદપતિ હિરણ્યધેનુકનો પુત્ર, અને દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય છું. બધાના મનમાં આથી વિષાદ ઉત્પન્ન થયો અને ઘેર આવ્યા. આચાર્યને કહ્યું કે આપે અમને ન જાણવા દઈને ગુપ્તપણે એક નિષાદને આટલો બધો પ્રવીણ કર્યો એ શું? દ્રોણાચાર્યને એ કોણ હશે, એ કાંઈ ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. પછી એ કોણ છે એ જોવાને રાજપુત્રોને સાથે લઈને પોતે હસ્તિનાપુરથી અરણ્યમાં ગયા. દ્રોણાચાર્યને જોતાં જ એકલવ્યે એમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા; અને હાથ જોડી એમની આગળ ઊભો રહ્યો. દ્રોણાચાર્યે એની અસ્ત્રવિદ્યાની પરીક્ષા કર્યા ઉપરથી એ ઘણો જ ઉત્કૃષ્ટ રીતે પ્રવીણ છે એ જોઈને પૂછ્યું, તું મારી પાસેથી શી રીતે વિદ્યા ભણ્યો? એકલવ્યે પૂર્વવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. એ સાંભળીને રાજપુત્રોનો સંશય દૂર થયો; અને એકલવ્યની ભાવના અને આચાર્યનો પુણ્યપ્રભાવ નિહાળીને એમને પરમ આશ્રય થયું. બધા માંહોમાંહે વાર્તાલાપ કરતા હતા ત્યાં

આચાર્યના મનમાં આ માણસ વખત છે ને અર્જુનને પણ ભારે થઈ પડશે, આમ વિચારીને એમણે એકલવ્યની પાસે ગુરુદક્ષિણા માગી, કે તું આજથી બાણ છોડતી વખતે પોતાનો અંગૂઠો કદીયે બાણને અડકાડીશ નહિ. પેલાએ તથાસ્તુ કહ્યું અને ત્યારથી બાણને અંગૂઠો અડકાડવાનું મૂકી દીધું. આ વૃત્ત–આપેલું વચન–અદ્યાપિ પર્યન્ત કિરાતો પાળે છે. દ્રોણાચાર્યે આ પ્રમાણે એને બંધણીમાં લીધો હતો, છતાં એ અર્જુનને ભારે પડે એવો હતો. ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં કહેવા માત્ર જ હતો. યુદ્ધ સમયે સમૂળગો આવ્યો જ નહોતો. / ભા૦ આદિ૦.

શ્રી. ડાઉસન એકલવ્યને વસુદેવના ભાઈ દેવસેનનો પૌત્ર કહે છે. એ શત્રુઘ્નનો ભાઈ હતો. નાનપણમાં એને ફેંકા દેવાથી નિષાદોએ એને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. પછી એ નિષાદનો રાજા થયો હતો. દ્વારકા ઉપર રાત્રે હુમલો કરવામાં એણે મદદ કરી હતી અને એને આખરે કૃષ્ણે એના ઉપર બાણ ફેંકાને મારી નાખ્યો હતો. / ડાઉસન ક્લાસિકલ ડિક્ષનેરી.

એકલશૃંગી શૃંગી ઋષિનું નામાન્તર.

એકલોચના સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એક. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૮૦.

એકવીર સોમવંશી તુર્વસુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હરિવર્મા નામના રાજાને વિષ્ણુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર. વાજી-અશ્વનું રૂપ ધારણ કરેલા વિષ્ણુથી ઘોડીનું રૂપ ધારણ કરેલાં લક્ષ્મીને પેટે ઉત્પન્ન થવાના કારણથી હૈહય એવું એનું નામ હતું. યદુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હૈહય રાજાથી આ ભિન્ન છે. એને એકાવલી અને યશોવતી એવી બે સ્ત્રીઓ હતી. એકવીરા નામની દેવી એની ઉપાસ્ય હતી./ દેવી૦ ભા૦ સ્કં૦ ૬ અ૦ ૧૭–૨૩.

એકવીરા એકવીર રાજાની ઉપાસ્ય દેવી.

એકશય તક્ષકપુત્ર અશ્વસેન, એક સર્પ / ભાર૦ ક૦ ૯૭–૧૯.

એકસાલા ગ્રામવિશેષ. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૨.

એકહંસ એક દાનવ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૨૦.

એકાક્ષ એક દાનવવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૨૯.

એકાદશરુદ્ર ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના બ્રહ્મમાનસપુત્ર સ્થાણુના અનેક પુત્રોમાંના અગિયાર મુખ્ય. પ્રસ્તુત જે સાત જાતના દેવ મનાય છે તેમાં ત્રીજા કહેવાય છે અને ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ, ઇત્યાદિના અધિપતિ છે. મૃગવ્યાધ, સર્પ, નિર્ઋતિ, અજૈકપાત, અહિર્બુધ્ન્ય, પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, કપાલિ, મહાદ્યુતિ અને ભર્ગ એ રુદ્રોનાં નામ છે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૫. ● પુરાણોમાં જોતાં કેટલાંક નામો મળે છે અને કેટલાંક મળતાં નથી આવતાં. આમ ફેર કેમ પડે છે એનું કારણ સમજાતું નથી. પણ એટલું તો નિર્વિવાદિત છે કે રુદ્રની સંખ્યા અગિયાર જ હતી. સંખ્યામાં કોઈપણ ગ્રંથમાં ફેરફાર પડતો નથી.

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મદેવના કપાળમાંથી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો. બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી તેણે પોતાની જાતને વિભાગીને તેમાંથી સ્ત્રી અને પુરુષ પેદા કરી, તેમના સંયોગથી દરેકના અગિયાર-અગિયાર બનાવ્યા. એમાંનાં કેટલાંક શુભ્ર અને નમ્ર અને કેટલાંક શ્યામ અને ક્રોધી હતાં. વળી બીજી જગાએ એમ પણ કહ્યું છે કે એકાદશરુદ્ર તે કશ્યપ અને સુરભિના પુત્ર હતા. એ જ પુરાણના બીજા અધ્યાયોમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્માની ઇચ્છા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની થઈ અને એક તરુણ ઉત્પન્ન થયો. જન્મતાં જ એ રોયો અને મારું નામ શું એમ પૂછ્યું. એ રોયો માટે એમણે એનું નામ રુદ્ર પાડ્યું. પણ એ ફરી ફરીથી રડ્યો જેથી એનાં બીજાં સાત નામ પડ્યાં. બધાં પુરાણો ભવ, સર્વ, ઈશાન, પશુપતિ, ભીમ, ઉગ્ર અને મહાદેવ એ આ સાત નામો સંબંધે તો સંમત થાય છે. પણ અગિયાર નામોમાં તેમનામાં તફાવત છે. કેટલીક વખત આ નામ ખુદ શિવને પણ લગાડાયાં છે અને કેટલીક વખત શિવના પુત્રો છે, એમ પણ કહ્યું છે. / ડાઉસન

એકાનંગા યશોદાની પુત્રી. શ્રીકૃષ્ણની ભગિની. / ભાર૦ સ૦ ૫૯–૯.

DP. 8029-2

અકાનેકા અંગિરસની પુત્રી. એનું બીજું નામ કુહુ હતું. / ભાર૦ વ૦ ૨૧૨–૬.

અકાંભક ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

અકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અકાવલી એકવીર રાજાની સ્ત્રી. રમ્ય રાજાને રુકમ-રેખાથી થયેલી કન્યા.

અકાક્ષ દનુપુત્ર એક દાનવ.

અરક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૩.

અરકા એક જાતનું ઘાસ. ઋષિના શાપને લઈને સામ્બના પેટે બાંધેલા તાંસળામાંથી નીકળેલા મૂશળને યાદવોએ ઘસી, ભૂકો કરી સમુદ્રમાં નાંખ્યું હતું તેમાંથી ઉદ્ભવેલું. આ ઘાસ તોડી તોડીને કાપાકાપી કરી યાદવો માંહોમાંહે વિનાશ પામ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૧–૩૦–૨૦.

અરપત્ર સર્પવિશેષ. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૦.

અલાપત્ર શ્રાવણ મહિનામાં ઈન્દ્ર નામના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનાર નાગવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૭.

અલાપત્ર કદ્રુપુત્ર એક નાગ. (૫ નભ શબ્દ જુઓ.)

અલાપુર ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર.

ઐ

ઐકેપિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિર શબ્દ જુઓ.)

ઐડવિડ ઇડવિડ અથવા ઇલવિલનો પુત્ર કુબેર.

ઐડવિડ (૨) શતરથ રાજા જેનું બીજું નામ ઇડવિડ હતું તેનો પુત્ર. આ રાજા સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુળનો હતો. એના પુત્રનું નામ વૃદ્ધશર્મા હતું.

ઐતરેય ઋગ્વેદની શાખાનો એક ઋષિ.

ઐતરેય (૨) એ નામનું ઋગ્વેદનું ઉપનિષત્.

ઐન્દ્રદ્યુમ્નિ વિદેહ વંશનો એક જનકવંશી રાજા ઇન્દ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર હોવો જોઈએ. વંશમાલિકામાં એનું નામ નથી. અષ્ટાવક્રના સમયમાં હતો. (અષ્ટાવક્ર શબ્દ જુઓ.)

ઐન્દ્રબાહુ રૈવત મન્વંતર માંહેલા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

ઐન્દ્રિ ઇન્દ્રપુત્ર.

ઐન્દ્રિ (૨) અર્જુન / ભાર૦ આ૦ ૧૪૫–૮.

ઐરંડી નર્મદાને મળનારી એક નદી.

ઐરાવણ ઐરાવત નામના હાથીનું જ બીજું નામ હોય એમ જણાય છે.

ઐરાવત એક નાગ (૧ તપસ્ય શબ્દ જુઓ) એ કદ્રુનો પુત્ર હતો. એને ઉલૂપી પરણી હતી. રાંડ્યા પછી અર્જુનને વરી હતી.

ઐરાવત (૨) પૃથ્વીની આઠે દિશામાં જે દિગ્ગજો છે તેમાંનો પૂર્વ તરફનો દિગ્ગજ. એ સર્વ દિગ્ગજોનો સ્વામી અને ઈન્દ્રનું વાહન છે. એનો રંગ ધોળો અને એને સાત સૂંઢ અને ચાર દાંત છે.

ઐરાવત (૩) સમુદ્રમંથન વખતે નીકળેલાં ચૌદ રત્નમાંનો એક. એ ઇન્દ્રને ભાગ આવ્યો હતો.

ઐરાવત (૪) દેવગજ–ભદ્રમનનો પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૧૮–૫૨; ૬૭–૬૩.

ઐરાવતકુળ કદ્રુપુત્ર એક નાગ. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એનાં પારાવત, પારિયાત, પાંડુર, હરિણ, કૃશ, વિહંગ, શરભ, મેદ, પ્રમેદ અને સંહતાપન એ દશ કુળો બળીને નાશ પામ્યાં હતાં.

ઐરાવતવર્ષ કુરુદેશનું બીજું નામ.

ઐરાવતી ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ઐરીડય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઐલ ઇલાના પુત્ર પુરૂરવ.નું બીજું નામ.

ઐલવિય કુબેરનું એક નામ.

ઐલવાન ભારતવર્ષીય નગરવિશેષ.

ઐલવિય ઐડવિડ શબ્દ જુઓ.

ઐક્ષ્વાકી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાનું સાધારણ નામ.

ઓ

ઓં–ઓંકાર મંત્રયુક્ત ઈશ્વરનું નામ.

ઓં-ઓંકાર (૨) આહ્વાનાત્મક, નિશ્ચયાત્મક, આશીર્વાદાત્મક અને સંમતિદર્શક પવિત્ર શબ્દ. એવો પવિત્ર કે કોઈથી સંભળાય નહિ એમ બોલવાનો પ્રાર્થના અને ધાર્મિક ક્રિયાને આરંભે ઉચ્ચારણીય. બહુધા ગ્રંથની શરૂઆતમાં લખાય છે. એ ત્રણ અક્ષર અ, ઉ, ને મ્ નો બનેલો છે. એ

ત્રણ અક્ષરો ત્રણ વેદ સૂચક છે. ઉપનિષદોમાં એ પ્રથમ વાપરેલો જણાય છે. ત્યાં એ આધ્યાત્મિક-શક્તિવાન્ હોઈ મનન કરવા યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે. પાછલા કાળમાં એ શબ્દ હિન્દુ ત્રિપુટી, એટલે ત્રણે દેવ મળીને થયેલા એક પરમેશ્વર સૂચક ગણાયો છે. અ તે વિષ્ણુ, ઉ તે શિવ અને મ તે બ્રહ્મા. એને ઉદ્ગીથ કહેવામાં આવે છે. / ડાઉસન

ઓંકાર (૩) ઇંદોર રાજ્યમાં નર્મદા ઉપર આવેલું એક જ્યોતિર્લિંગ.

ઓઘરથ સૂર્યવંશના નૃગકુળોત્પન્ન ઓઘવાન રાજાનો પુત્ર. એને નૃગ નામનો પુત્ર હતો.

ઓઘવતી સૂર્યવંશી નૃગકુળોત્પન્ન ઓઘવાન રાજાની કન્યા. ઓઘરથની બહેન. એ સુદર્શન રાજાને પરણી હતી.

ઓઘવતી (૨) સરસ્વતી નદીના સાત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ, નદી. આ નદીની સમીપ જ કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬૨; અને ભાર૦ શાંત૦ અ૦ ૫૦).

ઓઘવન ઓઘવાન રાજાનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૯–૨–૧૮.

ઓઘવાન સૂર્યવંશી નૃગકુળના પ્રતીક રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઓઘરથ અને કન્યાનું નામ ઓઘવતી. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૨

ઓજ લક્ષ્મણાને પેટે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

ઓજસ વૈશાખ મહિનામાં અર્યમા નામના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર યક્ષવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૪.

ઓડ્ર દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૯–૫૭. ઓરિસા તે જ.

ઓષધિપ્રસ્થ હિમાલય પર આવેલું નગરવિશેષ.

ઓષ્ઠકર્ણક એક જાતિના જનવિશેષ, જેમના ઓઠ કાન સુધી પહોંચે એટલા મોટા થતા તે.

ઔ

ઔગ્રસેની ઉગ્રસેનના કંસાદિ નવ પુત્રોમાંનો દરેક.

ઔઘરથ સૂર્યવંશી બીજો નૃગ રાજા. ઓઘરથનો પુત્ર.

ઔચેયુ (ઋતુયુ શબ્દ જુઓ.)

ઔંડ્રમ્લેચ્છ ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

ઔત્તમી ઉત્તમ મનુનો પુત્ર અને એનો મન્વંતર.

ઔત્તાનપાદી ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર, ધ્રુવ.

ઔદુમ્બર દેશવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૭૮–૮૯. હાલનો કચ્છ દેશ તે જ. એની જૂની રાજધાની કોટેશ્વર અગર કચ્છેશ્વર નામે હતી.

ઔદાલક તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૮૬–૧૬૦.

ઔદ્ભિક કાંચદ્વીપમાં આવેલો દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨–૧૨.

ઔપગવિ ઉદ્ધવનું નામાન્તર. / ભાગ ૩-૪, ૨૭.

ઔપયહય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઔરગ સર્પોનું કપટ અને માયા તે. / ભાગ૦ ૧૦-૫૫–૨૩.

ઔર્વ બીજા સ્વરોચિષ મન્વંતરના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

ઔર્વ (૨) વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ઔર્વ (૩) વારુણિ ભૃગુના પુત્રમાંના મોટા ચ્યવનના પુત્ર ઉર્વઋષિનો પુત્ર. કોઈ જગાએ વર્ણવ્યું છે કે એ પોતાની માતાની જાંઘનો ભેદ કરીને પ્રસવ્યો, માટે એનું આ નામ પડ્યું છે. આમ બે રીતે એના નામના અર્થ કરાય છે. એ મોટો થતાં એને જાણ થઈ કે હૈહયકુળના રાજાએ દ્રવ્ય લેવા સારુ એના કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષોને બહુ જ સંતાપ્યાં હતાં. માટે હૈહયોનો નાશ કરવાને એણે મોટું ઉગ્ર તપ આરંભ્યું. એમાંથી ભયંકર અગ્નિ પેદા થયો, તે આ હૈહય ક્ષત્રિયોને બાળવા લાગ્યો. આ ઉપરથી હૈહયો એના પિતાને શરણે ગયા. એઓએ આવીને ઔર્વનો કોપાનળ સમુદ્રમાં નંખાવ્યો. / ભાર૦ આ૦ અ૦ ૧૨૭–૧૨૮.

ઔર્વ (૪) પરીક્ષિતને મળવા આવનાર એક ઋષિ. એના કહેવા ઉપરથી સગરે અશ્વમેધ અને તાલજંઘ નામના ક્ષત્રિય કુળનો સંહાર કર્યો હતો. / ભાગ ૧–૧૬–૧૦; ૯–૮–૮ અને ૯–૨૩–૨૮.

આર્વ (૫) ભૃગુનો પૌત્ર અને ચ્યવનપુત્ર ઉર્વ અને અરુષીનો પુત્ર, એક સુપ્રસિદ્ધ ઋષિ. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે કાર્ત્તવીર્યના પુત્રોએ ભૃગુના વંશજોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. ગર્ભમાંનાં બાળકોનો પણ નાશ કર્યો. પણ એક સ્ત્રીએ પોતાના ગર્ભને જંઘમાં સંતાડ્યો. આ બાળકનું, આ કારણથી જન્મ્યું ત્યારે ઉરુ-જંઘ ઉપરથી ઔર્વ એવું નામ પડ્યું. એને જોતાં જ કાર્ત્તવીર્યના પુત્રો આંધળા થઈ ગયા અને આના ક્રોધ વડે જે અગ્નિ થયો તે આખી દુનિયાને બાળી નાંખશે એમ જણાયું. પણ એના પિતૃઓ–ભાર્ગવોની ઇચ્છા વડે એણે પોતાના ક્રોધાગ્નિને સમુદ્રમાં નાખ્યો. ક્રોધાગ્નિનું મુખ ઘોડા જેવું બન્યું અને એ સમુદ્રમાં સંતાઈ રહ્યો એ વડવાગ્નિ કહેવાયો. ઔર્વ સગરનો પુરોહિત બન્યો હતો. (ઉર્વનો પુત્ર માટે એક અને ઉરુ ફાડીને જન્મ્યો માટે એમ બે રીતે એનું નામ સાધિત થાય છે. / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૪૯, ૧૬૪–૨૧, ૧૬૫–૯, ૧૬૬

ઔશન ઉશિકનો સુતક્ષ ક્ષીવાન તે એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૩; અનુ૦ ૨૭૧–૩૭.

ઔશનસ ઉશના ઋષિના પુત્રો તે. (શંડામર્ક શબ્દ જુઓ.)

ઔશનસ (૨) ભારતવર્ષીય તીર્થ. અહીં ઉશના ઋષિએ તપ કરીને નીતિવિષયક અનેક સૂત્ર બાંધ્યાં હતાં. આ તીર્થનું બીજું નામ કપાળમોચન પણ હોય એમ મળી આવે છે. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૯.

ઔશનસ (૩) ગૌતમાંગિરસ વંશમાલિકાનો એક ઋષિ અને તેનું કુળ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઔશનસવ્યૂહ એક રીતની સૈન્યની રચના. શુક્રાચાર્યની સૂચનાથી રાવણે રામની સાથે લડતાં પોતાના સૈન્યની એકદા આવી રચના કરી હતી. / ભાર૦ વ૦ ૨૮૬–૬.

ઔશીનર ઉશીનર રાજાથી માધવીને થયેલો પુત્ર, શિબિ / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૫૮.

ઔક્ષ ઉક્ષઋષિનો પુત્ર. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ઔષદશ્વિ વસુમાન તે જ. / ભાર૦ આ૦ ૮૭–૧.

ક

કઃ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ કોણ. આ 'ક' નું મહાત્મ્ય બહુ વધી જઈને એ પોતે દેવની પદવી પામ્યો છે. પ્રો૦ મેક્સમૂલર કહે છે કે બ્રાહ્મણ લખનારાઓએ વેદની કવિત્વભરેલી રચના, કવિઓની અવ્યક્તને ઓળખવાની તીવ્ર ઇચ્છા અને પાછલી વાત ભૂલી જઈને આ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ 'ક' ને દેવની પદવી આપી દીધી છે! તૈત્તરીય બ્રાહ્મણમાં અને કૌશિતકી બ્રાહ્મણમાં, જ્યાં જ્યાં આ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ 'ક' આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને 'ક' એ પ્રજાપતિ છે; 'ક' એ પ્રાણીમાત્રના પ્રભુ છે, એવું કહ્યું છે! એઓ એટલાથીયે અટક્યા નથી. જ્યાં જ્યાં આ શબ્દ આવ્યો છે, તેને 'કદત્' એવું નામ આપ્યું છે, ત્યાર પછી વળી નવું વિશેષણ ઉત્પન્ન થયું. આને માત્ર પ્રાર્થના જ નહિ પણ 'કાય' દેવતા નામ આપીને હવિ પણ આપવા માંડ્યો! પાણિનિના કાળમાં આ શબ્દનું મહત્ત્વ એટલું વધ્યું હતું કે એને સાધિત કરવા ખાસ સૂત્ર લખાયું છે! ટીકાકારો 'ક'ને બ્રહ્મન્ કહે છે. પાછલા વખતમાં પુરાણોમાં આ 'ક' ખાસ સર્વોપરી દેવ મનાઈ, એની સ્ત્રી અને વંશજો ધરાધરી નિર્માણ થયા છે! મનુએ આપેલા લગ્નના પ્રકારમાં કાય નામે પ્રકાર દાખલ થઈ, એને 'પ્રાજાપત્ય' લગ્ન કહેવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં 'ક' તે દક્ષ એમ કહ્યું છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં વખતે પ્રજાપતિની પેઠે ઉત્પાદક શક્તિ હોવાથી 'ક' તે કશ્યપ એમ કહ્યું છે!

કં પ્રાચેતસ દક્ષનું બીજું નામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૦૮ શ્લો૦ ૯.

કંક મ્લેચ્છ રાજવંશ. દુષ્યંતપુત્ર ભરતે આનો પરાભવ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૯–૨૦–૩૦.

કંક (૨) દેશવિશેષ. શ્રીકૃષ્ણ આ દેશમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંના લોકોએ એમનું સ્વાગત કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૦–૮૬–૨૦.

કંક (૩) કલિયુગના સોળ રાજાઓ. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૬.

કંક (૪) સોમવંશી યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શૂર રાજાના મારીષા અથવા ભોજને પેટે થયેલા દસમાંનો સાતમો પુત્ર. વસુદેવનો ભાઈ. એને કર્ણિકાને પેટે ઋતધામા અને જય એવા બે પુત્ર હતા.

કંક (૫) સોમવંશી ઉગ્રસેનના નવમાંનો ચોથો પુત્ર, કંસનો નાનો ભાઈ.

કંક (૬) અજ્ઞાતવાસના સમયમાં વિરાટને ત્યાં જતાં યુધિષ્ઠિરે પોતે ધારણ કરેલું નામ. / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧ અને ૭. ● યુધિષ્ઠિર વિરાટના સભાસદ હોઈને તેમની સાથે પાસાથી રમતા. દક્ષિણ તરફ ગાયો વાળવાની સવારી વખતે વિરાટ રાજા સુશર્મા સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો, ત્યારે બંધુઓ સહિત કંક પોતાની જોડે લઈ ગયો હતો. એ વખતે સુશર્મા વિરાટને પકડીને બાંધીને લઈ જતો હતો ત્યારે કંકે પોતાના ભાઈઓ દ્વારા એને છોડાવ્યો હતો. (૩ વિરાટ શબ્દ જુઓ.)

કંક (૭) ભારતવર્ષીય મહાદેશ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૫૬.

કંકા ઉગ્રસેનની કન્યા, કંસની બહેન, વાસુદેવના ભાઈ આનકની સ્ત્રી. આનકથી એને પુરુજિત અને સત્યજિત એવા બે પુત્ર થયા હતા.

કકુત્સ્થ સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ રાજર્ષિનો પુત્ર વિકુક્ષીનો પુત્ર. વર્તમાન સ્વર્ગસ્થ પુરદંર ઇંદ્રને દૈત્યોની જોડે યુદ્ધ ચાલતાં તેણે કકુત્સ્થને પોતાની સહાયતા સારુ બોલાવ્યો હતો. તે વખત એણે ઇન્દ્રને વૃષભ બનાવી એના પર સવારી કરી, દૈત્યોનાં પૂર જીત્યાં હતાં. તે ઉપરથી એનું આ નામ પડ્યું છે. એનાં ઇંદ્રવાહ અને પુરંજય એવાં બીજાં નામ પણ મળી આવે છે. ઇન્દ્રે ધારણ કરેલા શુભ્ર વૃષભરૂપ પર એનું આસન હતું, માટે કોઈ કોઈ ગ્રન્થમાં એને ચંદ્રવાહ પણ કહ્યો છે. / દેવી ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૯.

કકુદ્માન હિમાલયનું શિખરવિશેષ. આ શિખર કૈલાસ શિખરની વાયવ્ય દિશામાં આવેલું છે, અને નંદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨૦.

કકુદ્મિ રેવ રાજાનું બીજું નામ.

કકુભ્ય(–ભૂ) ધર્મ ઋષિની સ્ત્રી, અરુંધતીનું બીજું નામ. (૩ અરુંધતી શબ્દ જુઓ.)

કકુભ્ય દક્ષકન્યા અને ધર્મપત્ની. / ભાગ૦ ૬, ૬–૪.

કચ ચાલુ મન્વન્તરમાંના અંગિરાપુત્ર બૃહસ્પતિનો પુત્ર. એની મા કોણ તે કોઈ ગ્રન્થમાંથી જણાતું નથી. બૃહસ્પતિની શુભા અને તારા બન્ને સ્ત્રીઓની સંતતિના વર્ણનમાં આનું નામ છે જ નહિ. એને ઇન્દ્રે એક વખત વૃષપર્વ દાનવના પુરોહિત શુક્રાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા સંપાદન કરવા મોકલ્યો હતો. ઇંદ્રની પાસેથી એ શુક્રાચાર્ય પાસે આવ્યા અને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી, બદ્ધાંજલિ થઈ, એમની સન્મુખ ઊભો રહ્યો.

એને જોઈને શુક્રાચાર્યે પૂછ્યું કે તું કોણ છે અને કયાંથી આવ્યો છે? એણે નમ્રતાથી કહ્યું કે હું બૃહસ્પતિનો પુત્ર, આપની પાસે વિદ્યા સંપાદન કરવા આવ્યો છું. એમણે કહ્યું કે હું અને બૃહસ્પતિ જુદા નથી. તું અહીં સ્વસ્થ રહે અને વિદ્યા સંપાદન કર. આ ઉપરથી એ નિષ્કપટ બુદ્ધિથી ગુરુની સેવા કરતો ત્યાં રહ્યો. રોજ સવારે આચાર્યના ઊઠ્યા પહેલાં ઊઠે. ગાયોની ચાકરી કરે, પછી ફળ, મૂળ, પુષ્પ, દર્ભ વગેરે સમિધ નવી નવી આણીને આચાર્યને આપે. પછી ગાયોને લઈ અરણ્યમાં ચરાવવા જાય અને સૂર્યાસ્તે પાછી લાવી પોતે જમે. બીજે દિવસે પણ એમ જ કરે, પણ કોઈ દિવસ મને ભણવાનો પાઠ આપો, એમ કહે જ નહિ. જો આચાર્ય કૃપા કરીને બોલાવીને પાઠ આપે તો લે. આ પ્રમાણે એણે ગુરુ શુક્રાચાર્યની તેમ જ તેમની પ્રિય પુત્રી દેવયાનીની બ્રહ્મચર્યવૃત્તિ સહિત બિલકુલ ઊણપ પડવા દીધા સિવાય, ઉત્તમ પ્રકારે જબરી સેવા ઉઠાવી. એમ હોવાથી આચાર્ય એના ઉપર ઘણા જ પ્રસન્ન થયા, એટલું જ નહિ પણ દેવયાનીને પણ એ પોતાના પ્રાણ સમાન થઈ પડ્યો.

દેવગુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ આપણા આચાર્ય પાસે ભણવા આવી રહ્યો છે, તે માત્ર મૃતસંજીવની

વિદ્યા સારુ જ આવ્યો હશે એવું દૈત્યોને લાગ્યું. એને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને કેટલાક દૈત્યો એ અરણ્યમાં ગાયો લેવા ગયો હતો તેનો પાછા આવવાનો રસ્તો રોકીને ગુપ્તપણે તાકીને બેસી રહ્યા. જેવો એ આવ્યો કે એને પકડી એના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી, પોતપોતાના ઘેર જતા રહ્યા.

હવે અહીં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો તોપણ કચ ઘેર આવ્યો નહિ, એ જોઈને દેવયાનીએ પોતાના પિતાને જણાવ્યું. એમણે અંતર્દૃષ્ટિએ જોયું તો દૈત્યોએ એને મારી નાખ્યાની ખબર પડી. શુક્રાચાર્યે મૃતસંજીવની મંત્ર ભણીને 'કચ સજીવ થાઓ' કહેતાં જ, અરણ્યમાં કચમાં જીવ આવ્યો; અને જુએ છે તો રાત્રિ પડી ગઈ છે. એથી ઉતાવળો ઉતાવળો ઘેર આવી શુક્રાચાર્ય અને દેવયાની બંનેને વંદન કરી, એમની સન્મુખ ઊભો રહ્યો. કચ આવ્યો જાણી આચાર્યે પૂછ્યું, 'કચ, આજે વાર કેમ લાગી?' એણે દૈત્યોના કૃત્યનું વર્ણન આચાર્ય આગળ કર્યું. આચાર્યે બધું સાંભળીને કહ્યું, તું આજથી અરણ્યમાં બહુ જઈશ નહિ. કાર્યવશાત્ જો જવું જ પડે તો જઈને પાછો આવતો રહેજે. જેવી આજ્ઞા, કહી કચે તે પછી ઘેર રહેવા માંડ્યું. એક વખત એને અરણ્યમાં જવાનો પ્રસંગ પડ્યો. અરણ્યમાં દૈત્યોએ એને દીઠો એટલે એમની ખાતરી થઈ કે આપણે એને માર્યો છતાં આચાર્યે એને જીવતો કર્યો. તે સંજીવની વિદ્યા આપવાને અર્થે જ. એઓએ પછી કચને મારી નાખી એના શરીરના ટુકડા કરી શિયાળિયાં, વાઘ વગેરેને ખવરાવી દીધા. હવે એ જીવતો નહિ થાય એમ મનમાં નક્કી કરી, પોતપોતાને સ્થળે જતા રહ્યા. આ વખતે દેવયાનીએ પ્રથમની પેઠે પોતાના પિતા પાસે કચને સજીવન કરાવ્યો.

આ પછી તો કચ ઘણી મુદ્દત સુધી અરણ્યમાં ગયો જ નહિ. છતાં એક દિવસ જવાનો પ્રસંગ પડ્યો. પોતે અરણ્યમાં જઈને જે કાર્ય કરવાનું હતું તે સત્વર કરી આશ્રમમાં આવવા નીકળ્યો. એટલામાં એ દૈત્યોની દૃષ્ટિએ પડ્યો. દૈત્યો એને જોઈને ઘણા ક્રોધાવિષ્ટ થયા કે વારે વારે આચાર્ય આને સજીવન કરે છે, તો હવે કરવું શું? એમણે ધાર્યું કે આપણે એને મારી, બાળી, એની રાખ કરી મદ્યમાં ભેળવી આચાર્યને જ પાઈએ. પછી એ શી રીતે સજીવન થશે? આ યુક્તિ એમણે અમલમાં મૂકી પણ ખરી. આચાર્ય કાંઈ નિત્ય મદ્ય લેતા ન હતા. પણ એ દુષ્ટોએ યુક્તિપુરઃસર આચાર્યને કચની રાખવાળું મદ્ય પાયું. એમ કરીને હરખાતાં હરખાતાં પોતાને ઘેર ગયા.

દિવસ પૂરો થયો અને રાત્રિ પડી તોપણ કચ આવ્યો નહિ. એ જોઈને દેવયાનીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે કચ હજુ આવ્યો નથી, માટે મને ભય લાગે છે કે દૈત્યોએ એને જરૂર મારી નાખ્યો છે. માટે એને સજીવન કરીને હાલ ને હાલ આશ્રમે બોલાવો. આચાર્યે કહ્યું કે દૈત્યો વારે વારે મારી નાખે છે, તો હું એને કેટલી વાર જીવતો કરું? તું એ વાતનો ખેદ મૂકીને શાંત થાય તો સારું. દેવયાની કહે, એમ બને જ નહિ. જે માણસ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એકનિષ્ઠા અને પાપરહિત મનથી આપણી આટલી સેવા કરે છે એની આમ ઉપેક્ષા કરવી એ આપણને ઘટતું નથી; માટે એને જીવતો કરવો જ જોઈએ. આમ પોતાની કન્યાનો ઘણો આગ્રહ દેખી, આચાર્યે દિવ્યદૃષ્ટિથી કચ ક્યાં છે તે જોયું, તો જાણ્યું કે કચ તો એમના પોતાના પેટમાં છે. પછી દેવયાનીને બધી હકીકત કહી અને કહ્યું કે આજે કચ સજીવન થવો અશકય છે. કદાચ જો હું એને સજીવન કરીશ તો મારું મૃત્યુ થશે; માટે જો તારે મારો ખપ હોય તો કચ તને નહિ મળે, અને જો કચનો ખપ હોય તો હું તને નહિ મળું. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે.

પિતાની આવી વાત સાંભળી દેવયાની પણ વિચારમાં પડી. પરન્તુ તે ઘણી બુદ્ધિશાળી હોવાથી તેણે પિતાને કહ્યું કે મારે તો તમારા બન્નેનો ખપ છે. મને એક યુક્તિ સૂઝી છે, જેથી તમે બન્ને જીવતા રહો. તે એ કે આપ પ્રથમ સંજીવની-

મંત્ર જપી કચને ઉદરમાં જીવતો કરો. પછી એને સંજીવની વિદ્યાનો ઉપદેશ આપો. કચ પછી આપનું ઉદર ફાડીને બહાર આવે અને આપને મૃત્યુ પામેલા જોઈ એ જ વિદ્યાના બળે આપને સજીવન કરે. આચાર્યને એ વાત પસંદ પડી, કે તેમણે તરત જ કચને સજીવન કર્યો અને કહ્યું કચ! આજ મારી ગુહ્યવિદ્યા તારે અર્થે પ્રકાશું છું. તું બહાર આવીને મને સજીવન કરજે. આમ કહીને એમણે કચને મૃતસંજીવની વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. જે ઉદ્દેશથી પોતે ગુરુની સેવા ઉઠાવતો હતો તે બર આવ્યો જાણી કચને ઘણો આનંદ થયો. એ તરત જ આચાર્યનું પેટ ફાડી બહાર આવ્યો અને એ જ વિદ્યાના પ્રાબલ્યે આચાર્યને સજીવન કર્યા. આ પ્રમાણે દૈત્યોએ કરેલું અપકૃત્ય એને સુખદ નીવડ્યું. આમ દૈત્યોએ અપાય કરવાથી સંજીવની વિદ્યા સ્વર્ગમાં ગઈ. બુદ્ધિમાન મનુષ્યો બીજાનું અપાય કરવાની આથી જ કદી ઇચ્છા કરતા નથી.

પોતાના પિતા અને કચ બન્નેને જીવતા થયેલા જોઈને દેવયાનીના હર્ષની સીમા રહી નહિ. એણે પછીથી કચને કોઈ દિવસ પણ અરણ્યમાં જવા દીધો નહિ. આચાર્યે વિચાર કર્યો કે હવે એને અહીં રહેવા દેવો એ નિર્ભય નથી. માટે એમણે કચને આજ્ઞા કરી કે હવે તું તારા પિતા પાસે જા. તે જ દિવસે એમણે પોતે મદ્યપાન સંબંધે નિર્બંધ કર્યો.

આચાર્યે કચને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી કે તે તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી ત્યાંથી નીકળી દેવયાની પાસે ગયો અને એની પાસે ઘેર જવાની આજ્ઞા માગી. દેવયાની કહે તું જાય છે તે ઠીક, પરંતુ ગયા પહેલાં મારું પાણિગ્રહણ કરી, મને જોડે લઈને જાય એવી મારી ઇચ્છા છે. એ જ હેતુથી મેં તને પિતા પાસે ત્રણ વાર સજીવન કરાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ ઘણી જ અપ્રાપ્ય એવી મૃતસંજીવની વિદ્યા પણ મેં તને અપાવી. એ બધું તું જાણે જ છે તેમ જ મારા બ્રહ્મચર્યવ્રતની પણ તને ખબર જ છે. વળી તું દેવગુરુનો પુત્ર અને હું દૈત્યગુરુની પુત્રી – આમ આપણાં બેનાં કુળ, શીલ, સમાન છે. માટે મારું પાણિગ્રહણ કર્યા સિવાય હું તને જવાની રજા આપનાર નથી.

દેવયાનીનાં આવાં વચન સાંભળીને કચે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે તેં કહ્યું તે બધું સત્ય છે. તું મારે પાણિગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એ પણ ખરું છે. અને હું પણ તારા જેવી સ્ત્રીનો લાભ તજીને કદી જાત નહિ, પણ જે ઉદરમાંથી તારો જન્મ થયો છે તે જ ઉદરમાંથી હવે હું પણ નીકળ્યો, તેથી તું અને હું સહોદર થયાં એટલે તારું પાણિગ્રહણ કરવું મને, અને એવી ઇચ્છા કરવી એ તને, ઘટિત નથી. માટે તું આ બાબતનો વિચાર કરી મને જવાની આજ્ઞા આપ. તું જ્ઞાનવાન છે માટે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવાને સમર્થ છે.

આમ કચનું સયુક્તિક અને સશાસ્ત્ર કહેવું સાંભળી દેવયાની નિરુત્તર થઈ ગઈ; છતાં પોતાના ઘણા કાળના મનોરથ ભંગ થવાથી એણે કચને શાપ આપ્યો કે જે મૃતસંજીવની વિદ્યા તને પ્રાપ્ત થઈ છે તે ફળીભૂત નહિ થાય. આમ કહીને એણે કચને જવાની આજ્ઞા આપી. કચને પણ ખેદ ઉત્પન્ન થયો કે તેં મને વ્યર્થ શાપ આપ્યો માટે તને પણ બ્રાહ્મણ પતિ નહિ મળે. આમ કહીને તે સ્વર્ગમાં ગયો. ઇન્દ્રે એનું ઘણું સન્માન કર્યું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૭૬–૮૩ / મત્સ્ય

કચ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૮

કચ્છ દેશવિશેષ. અમદાવાદ અને ખંભાત વચ્ચે આવેલું ખેડા તે. / ભાર૦ ભી૦ ૪–૫૬

કચ્છનિલય દક્ષિણમાં એ નામનો પાણી અને કળણવાળો પ્રદેશ. ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧

કચ્છનીર એક નાગ. (૨ માધવ શબ્દ જુઓ.)

કચ્છપ કુબેર ભંડારીના મૂર્તિમાન નવ નિધિમાંનો પાંચમો.

કચ્છપી નારદ પોતાના હાથમાં રાખે છે તે વીણા / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૫૪ શ્લો૦ ૯

કજાનના દાશરથિ રામના પુત્ર લવની સ્ત્રી.

કટય કટુ.

કટરેશ દેશવિશેષ, ત્યાંના રાજા સુનામને રાજસૂય યજ્ઞની વિજયયાત્રામાં અર્જુને હરાવ્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૨૭–૧૨.

કટાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કટુ એક બ્રહ્મર્ષિ. એને કટય પણ કહ્યો છે. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કટોદક મૃત સંબંધી ક્રિયાવિશેષ. / ભાગ૦ ૭–૨–૧૭.

કઠ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કઠ (૨) કઠવલ્લિ શબ્દ જુઓ.

કઠરુદ્ર યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

કઠવલ્લિ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

કંડરીક બ્રહ્મદત્ત રાજાના મંત્રપુત્રમાંનો પહેલો. (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

કંડુ એક બ્રહ્મર્ષિ. એનો એક દસ વર્ષનો પુત્ર જે વનમાં મરી ગયો હતો તે વનને એણે વૃક્ષ અને ઉદક રહિત કર્યું હતું / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા૦ સ૦ ૪૮.

કંડુક એક ઋષિ; એને મારીષા નામની કન્યા હતી. (મારીષા શબ્દ જુઓ.)

કણુજિહ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ. (અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કણાદ વૈશેષિક ન્યાયશાસ્ત્રના કર્તા. વૈશેષિક એ છ દર્શનમાંનું એક દર્શન છે. એ દર્શનમાં પદાર્થ-માત્રના છ ભાગ પાડ્યા છે. તેમાં વિશેષ આ એક પદાર્થ છે, એમ પ્રતિપાદિત કરીને 'કણ'–'અણુ-વાદ'નો અંગિકાર કરવાથી આ દર્શનને કિંચિત્ હાસ્યાસ્પદ એવું 'કણાદ' (કણ ખાનારા) નામ પ્રાપ્ત થયું છે. દ્રવ્યમાત્રને 'અણુ'–'કણ' છે એવી કલ્પના પશ્ચિમની (Dalton's Atomic Theory) પરમાણુની કલ્પના ઉદ્ભવ થયા પૂર્વે ઘણાયે કાળથી પ્રચલિત, એ કલ્પના જેવો આ વૈશેષિકનો પરમાણુવાદ છે.

કણીક ધૃતરાષ્ટ્રનો બ્રાહ્મણ મંત્રી. એણે પાંડવોની વિરુદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રને ભંભેર્યો હતો / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૦.

કણ્વ કશ્યપ કુળનો એક બ્રહ્મર્ષિ. એનો આશ્રમ માલિની નદીને તીરે હતો. એને એક કન્યા મળી આવી હતી તે જ શકુન્તલા. (શકુન્તલા શબ્દ જુઓ.)

કણ્વ (૨) કેવલાંગિરસ વંશમાલિકામાંનો એક ઋષિ અને એનું કુળ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કણ્વ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના પુત્ર ઋતેયુના વંશના અપ્રતિરથ રાજાનો પુત્ર. એને મેધાતિથિ નામનો પુત્ર હતો.

કણ્વ (૪) કલિયુગનો એક રાજવંશ. એઓ અલ્પગુણી હોવાથી એમણે ત્રણસેં પિસ્તાળીસ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૬.

કણ્ટકાવન મહારૌરવ નરકના કરતાં ચોગણી પીડા જ્યાં ભોગવવી પડે છે તેવું નરકવિશેષ. / ભાર૦ અનુ૦ ૨૩૦–૧૦.

કણ્ડૂ ક્રોધની ભાર્યા કલિંગની. એના પુત્રનું નામ દેવતિથિ. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૨૨.

કણ્વાશ્રમ અયોધ્યાની પશ્ચિમે લખનૌ પ્રાન્તમાં આવેલું બિજનૌર તે જ. પૂર્વે એ અરણ્ય હતું. / ભાર૦ વ૦ ૮૦–૪૬.

કત એક ઋષિ અને તેનું કુળ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કતપ્ર વિદ્યાધરના જેવી એક જાતિવિશેષ. / ડાઉ-સન૦ ૧૫૩.

કતૃણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કથક એક બ્રહ્મર્ષિ અને એનું કુળ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કદલી ભરતખંડની એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯. મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

કદલીવન કદલી ખણ્ડ, જ્યાં હનુમાનનો વાસ હતો. / ભાર૦ વ૦ ૧૪૮–૬૩, ૧૫૨–૪.

કન્દર્પ મદન – કામદેવનું નામાન્તર.

કન્દર્પ (૨) મદન, કામદેવ (કામ શબ્દ જુઓ.)

કન્દર્પકલ્પ દિવસના અનુક્રમમાં બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસનો આઠમો દિવસ. આ કલ્પના આરંભમાં

મદનનો જન્મ થયો હતો માટે એ કલ્પને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કદ્રૂ સ્કન્દ ગ્રહ. એ ભૂત જેને વળગ્યું હોય તે જો ગર્ભિણી હોય તો તેને સર્પ પ્રસવે છે. / ભાર૦ વ૦ ૨૩૦–૩૭.

કદ્રૂ કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા. એ સઘળા સર્પોની માતા છે. એના સો પુત્રોમાંથી મુખ્ય આ પ્રમાણે છે: શેષ, વાસુકિ, કર્કોટક, શંખ, ઐરાવત, કંબલ, ધનંજય, મહાનીલ, પદ્મ, અશ્વતર, તક્ષક, એલાપત્ર, મહાપદ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, બલાહક, શંખપાળ, મહાશંખ, પુષ્પદંત, શુભાનન, શંકુસેના, બહુલ, વામન, પાણિન, કપિલ, દુર્મુખ, પતંજલ, કૂર્મ, કુલિક, અનંત, આર્યક, લોહિત, પદ્મચિત્ર વગેરે, અને મનસા નામની કન્યા હતી. સૂર્યના રથના ઘોડાની પૂંછડી કાળી છે કે ધોળી એ વિશે એને અને એની શોક્ય વિનતાને શરત થઈ હતી. એના પુત્રો દ્વારા એ શરતમાં જીતવાથી એની શોક્ય એની દાસી બની હતી. (૧ વિનતા શબ્દ જુઓ.)

આ કદ્રૂ અને એની બહેન વિનતા બે શોક્યો થતી. કશ્યપે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું હતું કે કદ્રૂને હજાર પુત્ર થશે અને વિનતાને બે અતિ બળવાન પુત્ર થશે. પછી બન્ને ગર્ભવતી થઈ. વિનતાએ બે અને કદ્રૂએ હજાર ઈંડાં પ્રસવ્યાં. પાંચ હજાર વર્ષે કદ્રૂનાં ઈંડાં ફૂટ્યાં તેમાંથી શેષ, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટક, ધનંજય, ઐરાવત આદિ નાગ નીકળ્યા. વિનતાએ અદેખાઈથી પોતાનું કાચું ઈંડું ફોડ્યું. એમાંથી ઘૂંટણ સુધી અંગવાળો, પાંગળો, લોહી નીગળતો પુત્ર નીકળ્યો, જે અરુણના નામથી ઓળખાય છે. કાચું ઈંડું ફોડવા સારુ પુત્રે એને શાપ દીધો કે તે જેની અદેખાઈ કરી તેને જ ઘેર દાસી થઈને સહસ્ર અયન સુધી રહેજે.

એક સમયે કદ્રૂએ કપટથી વિનતાને કહ્યું કે ચાલ આપણે સૂર્યના ઘોડા જોઈએ. પછી ઘેર આવીને પૂછ્યું કે સૂર્યના ઘોડાનું પૂંછ કાળું હતું કે ધોળું? કદ્રૂ કહે કે જો ધોળું હોય તો હું હજાર અયન સુધી તારી અને કાળું હોય તો હજાર અયન સુધી તું મારી દાસી થઈને રહે. કાલે સવારે આપણે નિશ્ચય કરીશું. પછી એણે પોતાના પુત્રો સર્પને કહ્યું કે જાઓ વિષથી સૂર્યના ઘોડાનું પૂંછ કાળું કરો. એઓ કહે અમને સૂર્ય બાળી નાખે. ગુસ્સે થઈને કદ્રૂએ કહ્યું જાઓ, તમને જન્મેજય સત્ર કરીને બાળશે. પછી ભય પામીને બધા નાગ જઈને પૂંછડાને વાળની જગાએ બાઝ્યા. બીજે દહાડે કદ્રૂએ વિનતાને કહ્યું કે બતાવ ઘોડું કયાં છે? વિનતા ઝંખવાઈ ગઈ. કદ્રૂએ એને દાસી કરી પોતાને ત્યાં રાખી એક હજાર વર્ષ પછી વિનતાનું બીજું ઈંડું ફૂટ્યું, તેમાંથી સૂર્ય સરખો તેજસ્વી ગરુડ નીકળ્યો. એ તરત જ પોતાની માનું દર્શન કરવા કદ્રૂને ત્યાં ગયો. માની દુર્દશા જોઈ ગરુડે કાંઈ માગવાનું કહ્યું. વિનતાએ કદ્રૂના સામું જોયું, એટલે એ બોલી કે જો તું મને અને મારા પુત્રોને અમૃત આણી આપે તો હું તારી માતાને મુક્ત કરું. પછી ગરુડે યુદ્ધ કરી ઈન્દ્ર પાસેથી અમૃત કળશ લીધો.

પણ એને ઈન્દ્રે સમજાવ્યો કે દુષ્ટ નાગો અમર થશે તો સહુને પીડા કરશે. ગરુડે કહ્યું હું કળશ લઈ જઈ નાગોને બતાવી દર્ભના વનમાં મૂકીશ. ત્યાંથી તમે કોઈ ન જાણે એમ લઈ જજો. ગરુડે કળશને દર્ભના વનમાં મૂક્યો અને નાગોને કહ્યું કે સ્નાન કરીને પ્રાશન કરજો. નાગ નહાવા ગયા. કદ્રૂએ વિનતાને મુક્ત કરી. નાગ નહાઈને આવ્યા ત્યારે ઈન્દ્ર કળશ ચોરી ગયો હતો, તે ત્યાં મળે નહિ. કળશ મૂક્યો હતો તે જગા સર્પો ચાટવા લાગ્યા. આથી એમની જીભ ચિરાઈ ગઈ, અને આડી આગળથી બે પાંખાવાળી થઈ. / નર્મ કથા-કોષ૦ પૃ.૦ ૫૧–૫૩.

કદ્ભાર એક રાજર્ષિ.

કનકાંગદ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સોમાંનો એક પુત્ર.

કનકાયુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રોમાંનો એક.

કનખલ ભરતખંડમાંનું એક તીર્થ.

કનખલ (૨) એ નામનો એક પર્વત.

કન્યક એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)
કન્યકા દેવતાવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૨.
કન્યકા (૨) દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૮–૫૨.
કન્યકાગુણ ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.
કન્યાગર્ભ કર્ણ તે જ / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૬–૩.
કન્યાદુર્ગા દેવીનું નામ. એનું સ્થાન દક્ષિણ સમુદ્રને કાંઠે છે. બળરામ અહીં તીર્થયાત્રા સારુ આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦–૭૦–૧૧.
કન્યાભર્તા સ્કન્દ / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૩–૬.
કન્યાસંવેદ્ય તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૩૬.
કન્યાતીર્થ ભરતખંડનું એક તીર્થ.
કન્યાશ્રમ ભરતખંડનું એક તીર્થ.
કપ દેવવિશેષ. એણે પૂર્વે સ્વર્ગનું હરણ કર્યું હતું. પણ બ્રાહ્મણોએ ઈન્દ્રનો પક્ષ કરીને એનો નાશ કર્યો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૭.
કપટ દનુપુત્ર એક દાનવ.
કપટ (૨) લંકાનો એક રાક્ષસ.
કપર્દી સર્વદા મસ્તક ઉપર જટામુકુટ રાખવાને લીધે પડેલું મહાદેવનું એક નામ.
કપર્દેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)
કપર દનુપુત્ર દાનવવિશેષ.
કપર (૨) લંકામાંનો રાક્ષસવિશેષ.
કપન લંકાનો એક રાક્ષસ. એને અંગદે યુદ્ધમાં માર્યો હતો / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૫–૭૬.
કપન (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૪.
કપાલમોચન ઔશનસ તીર્થ. હત્યા કરવાને લીધે પછવાડી થયેલું કપાળ. અહીં નહાવાથી નાશ પામવાને લીધે પડેલું નામ.
કપાલિ એક રુદ્ર. (એકાદશરુદ્ર શબ્દ જુઓ.)
કપાલિ (૨) અષ્ટભૈરવમાંનો એક. એનું કુપતિ એવું બીજું નામ પણ છે.
કપિ તામસ મન્વન્તરનાં સપ્તર્ષિમાંનો એક.
કપિ (૨) ભરદ્વાજાંગિરસ વંશમાલિકામાંનો એક ઋષિ અને એનું કુળ.
કપિ (૩) (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
કપિંજલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)
કપિંજલતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૭૪.
કપિંજલાદ ચાણ્ડાલથી ઉત્પન્ન થયેલો એક બ્રહ્મર્ષિ / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૩–૧૬.
કપિંજલા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી / ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.
કપિંજલ્ય ઈન્દ્રપ્રમિતિ ઋષિનું બીજું નામ.
કપિધ્વજ રથની ધ્વજા ઉપર હનુમાન–કપિ–હોવાથી પડેલું પાંડવ અર્જુનનું નામ.
કપિભૂ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
કપિલ દેવહૂતીને કર્દમ પ્રજાપતિથી થયેલો પુત્ર. એ મહામુનિ કહેવાય છે અને એની ગણના સિદ્ધ નામના દેવોમાં થાય છે. એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હતો. એણે પોતાની માતા દેવહૂતીને બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૨૫–૩૩.

સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રો એના જ કોપાગ્નિથી બળીને ભસ્મીભૂત થયા હતા. (સગર શબ્દ જુઓ.) ગ્રંથોમાં એનું ચક્રધનુ એવું બીજું નામ પણ મળે છે / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૦૯.
કપિલ (૨) રુદ્ર ગણમાંનો એક.
કપિલ (૩) વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)
કપિલ (૪) દનુપુત્ર એક દાનવ.
કપિલ (૫) કદ્રૂપુત્ર એક નાગ.
કપિલ (૬) અશ્વશાસ્ત્રના પ્રણેતા શાલિહોત્ર ઋષિનો પિતા.
કપિલ (૭) વિંધ્યપર્વતમાં રહેનાર એક વાનર.
કપિલ (૮) સુતનુ નામની ભાર્યાથી થયેલો વસુદેવનો પુત્ર. બે પુત્રમાંનો કનિષ્ઠ
કપિલ (૯) મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક પર્વત.
કપિલ (૧૦) કુશદ્વીપના સપ્ત પર્વતમાંનો એક.
કપિલ (૧૧) એક યતિ. એણે ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને સૂર્યરશ્મિ નામના ઋષિની જોડે યજ્ઞમાં ગાય અવધ્ય છે એવો સંવાદ કર્યો હતો. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૭૪–૨૭૬.

કપિલા એક ગાયવિશેષ. / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૧૦૬.
કપિલા (૨) પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા અને કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક.
કપિલા (૩) એક બ્રાહ્મણી, પંચશિખ ઋષિની માતા.
કપિલા (૪) ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી./ ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.
કપિલાહ્રદ વારાણસી ક્ષેત્રમાંનું એક તીર્થ.
કપિલાવટ ભારતવર્ષીય તીર્થ.
કપિલાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુવલાશ્વ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. એને ક્વચિત્ ધૌંધુમારી પણ કહ્યો છે.
કપિલોદક ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.
કપિવતી ભારતવર્ષીય એક નદી. / વા૦ રા૦ અયોધ્યા૦ સ૦ ૭૧.
કપિશ દનુપુત્ર એક દાનવ.
કપિશા તામ્રલિપ્તી પાસેની નદીવિશેષ.
કપિષ્ટલ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)
કપિમુખ એક બ્રહ્મર્ષિ. (કૃષ્ણપરાશર શબ્દ જુઓ.)
કપીતર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
કપોત ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩.
કપોત (૨) એક આત્મજ્ઞાની રાજા./ભાગ ૧૦-૭૨-૨૧.
કપોત (૩) અવધૂતનો એક ગુરુ./ભાગ ૧૧-૭-૩૩.
કપોતરેતસ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)
કપોતરોમા સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત રાજાના પુત્ર અંધકના વંશના વિલોમ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અનુ હતું.
કપોતરોમા (૨) એક રાજર્ષિ ઔશીનર શિબિનો પુત્ર. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૯૭.
કબંધ દંડકારણ્યમાં રહેનાર એક અસુર. સ્થૂલશિરા નામના ઋષિના શાપને લઈને વિશ્વાવસુ ગંધર્વને આ યોનિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઇન્દ્રના વજ્રના પ્રહારથી એનું માથું ધડમાં પેસી ગયું હતું. આથી એની આંખો દેખાતી નહોતી. પણ એનો નિર્વાહ થવાના હેતુથી ભક્ષ મેળવવા સારુ એના હાથ યોજન યોજન લાંબા કર્યા હતા. ઇન્દ્રે વર આપ્યો હતો કે તારા હાથમાં જે આવશે એ તારું ભક્ષ થશે. સીતાની શોધને સારુ ફરતા હતા ત્યારે એક સમયે રામલક્ષ્મણ એના સપાટામાં આવી ગયા. રામ એના હાથ કાપતા હતા તે વખતે બન્નેની વચ્ચે બહુ બોલાચાલી થઈ હતી. જેવા રામે એના હાથ કાપ્યા, કે એના શરીરમાંથી એક દિવ્ય પુરુષ નીકળ્યો અને એણે રામની સ્તુતિ કરીને સીતાની ભાળ બતાવી; પછી પોતે સ્વર્ગમાં ગયો. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૭૯. વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૬૯–૭૩.
કબંધી બ્રહ્મવિદ્યાને અંગે પિપ્પલા ઋષિનો શિષ્ય.
કંબલ કદ્રૂપુત્ર એક નાગ.
કંબલ પાતાળમાંના નાગના અધિપતિ પૈકી એક./ ભાગ૦ ૫–૨૪–૩૭.
કંબલ (૨) કુશદ્વીપમાં આવેલો દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૧૨–૧૩.
કંબલબર્હિષ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના સાત્વત રાજાના પુત્ર અંધક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એના પુત્રનું નામ અસમંજ.
કંબુ શ્રી ભગવાને પોતાના જે વેદરૂપ શંખ વડે ધ્રુવને સ્પર્શ કર્યો હતો તે શંખવિશેષ. / ભાગ૦ ૪–૯–૪.
કંબુગ્રીવ ઇન્દ્રદેશના સુધન્વા રાજાનો પુત્ર.
કંબોજ હિમાલયની ઉત્તરમાં અને કાશ્મીરની પૂર્વે આવેલો દેશવિશેષ. ત્યાં ડાંગર ઉત્તમ થાય છે અને ત્યાંના ઘોડા વખણાય છે.
કમલા લક્ષ્મી.
કમલાર્યાજ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)
કમલાલય ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.
કમલાક્ષ ત્રિપુરામાંના સુવર્ણપુરનો અધિપતિ અસુરવિશેષ. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૦૨.
કમઠ એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૮.
કમ્પન નદીવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૮.
કમ્પના નદીવિશેષ./ ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૧૬; ભી૦ ૯–૨૫.
કમ્પલપાલિકા ભીમસેનની ભાર્યા, હિડિમ્બાનું બીજું નામ / ભા૨૦ આ૦ ૧૬૯–૨૧.
કયાધુ જંભાસુરની કન્યા અને હિરણ્યકશિપુની સ્ત્રી.

પ્રહલ્લાદાદિક ચાર પુત્રોની માતા. એ જ્યારે પ્રથમ ગર્ભવતી હતી અને પ્રહલ્લાદ પેટમાં હતો ત્યારે હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા ગયો હતો. એ સુધીમાં ઇન્દ્રે આવીને દૈત્યોને હરાવ્યા અને ક્યાધુને લઈને સ્વર્ગમાં જતો હતો તેવામાં માર્ગમાં એને નારદ મળ્યા. નારદે ઇન્દ્રને કહ્યું કે એ બાઈના ઉદરમાં જે બાળક છે, તે વિષ્ણુતેજવાળો હોઈ તારો દ્વેષી નથી. આમ કહી ઇન્દ્રની પાસેથી એને છોડાવીને ભાગીરથીને તીરે આશ્રમ કરીને રહ્યા અને બાઈને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. પ્રહ્લાદે આ ઉપદેશ ગર્ભમાં રહ્યે રહ્યે સાંભળ્યો અને પરિણામે મોટો ભગવદ્-ભક્ત થયો. સ્ત્રી સ્વભાવને લઈને ક્યાધુ મુનિનો ઉપદેશ ભૂલી ગઈ. પછી થોડે સમયે હિરણ્યકશિપુ અરણ્યમાંથી પાછો આવ્યો એટલે નારદે એને સોંપી દીધી; અને પોતે ફરવા નીકળી પડ્યા./ ભા૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૮.

ક્યાધુ (૨) યયાતિ વંશના ત્રિભાનુનો પુત્ર. એ ઘણો ઉદાર બુદ્ધિનો હતો. / ભાગ ૯-૨૦-૧૭.

કરક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કરકર્ષ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના રોમપાદવંશના શિશુપાળ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક. એકિતાન યાદવ જોડે એને અત્યંત સ્નેહ હતો.

કરકાયુ ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૨.

કરકાક્ષ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા

કરટ ભારતવર્ષીય એક દેશ./ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કરગંયા નદીવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૯-૨૬; વ૦ ૮૩-૩ ભી૦ ૯-૩૫; • દીનાજપુર અને રંગપુરના જિલ્લામાં થઈને વહેતી એક પવિત્ર નદીવિશેષ. બંગાળા અને કામરૂપની સીમારૂપ.

કરતોયા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. એનું બીજું નામ સદાનીરા છે. (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

કરંધમ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના ખનિનેત્ર રાજર્ષિનો પુત્ર, અવીક્ષિત રાજાનો પિતા, અને મરુત રાજાનો પિતામહ./ ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭. • એક સમયે કેટલાક રાજાઓએ મળીને એને અતિશય ઉપદ્રવ કર્યો હતો. એ ઉપરથી એણે પોતાના હાથ કંપિત કરીને સૈન્ય ઉત્પન્ન કર્યું અને બધાનો પરાભવ કર્યો. આ ઉપરથી એનું મૂળ નામ સુવર્ચા એવું હતું છતાં આ નામ પડ્યું હતું. / ભા૨૦ અશ્વ અ૦ ૧૬.

કરંધમ (૨) યયાતિના પુત્ર તુર્વસુના કુળના ત્રિભાનુ રાજાનો પુત્ર. એને મરુત નામે પુત્ર હતો.

કરંભ એક બ્રહ્મર્ષિ. (અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

કરંભ (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ. (રંભ કરંભ શબ્દ જુઓ.

કરંભ (૩) ભારતવર્ષીય કરુષક દેશનો રાજા.

કરભંજકા દેશવિશેષ./ ભા૨૦ ભી૦ ૯-૬૯.

કરભાજન ઋષભદેવના નવ સિદ્ધપુત્રોમાંનો એક. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

કરંભિ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘકુળના કૃથવંશમાં થયેલા શકુનિ રાજાનો પુત્ર. દેવરાત રાજાનો પિતા.

કરવીર મેરુની આજુબાજુના પર્વતોમાંનો દક્ષિણ તરફનો પર્વત.

કરવીર (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડનું એક ક્ષેત્ર. હાલ જેને કોલ્હાપુર કહે છે તે.

કરવીર (૩) સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૨.

કરવીરાક્ષ પરવીરાક્ષ (પરવીરાક્ષ શબ્દ જુઓ.)

કરહાટ (કટક શબ્દ જુઓ.)

કરાલ એક ગંધર્વ.

કરાલ (૨) લંકાનો એ નામનો રાક્ષસ.

કરાલ (૩) વિદેહ વંશનો એક જનક. વંશાવળીમાં એનું નામ નથી. વસિષ્ઠ ઋષિની સાથે એને સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ અ૦ શાંતિ૦ ૩૦૨.

કરાલદંત એક બ્રહ્મર્ષિ.

કરાત ભારતવર્ષીય દેશ./ ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કરીરાશિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કરીષ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કરીષક ભારતવર્ષીય દેશ.

કરીષિણી ભારતવર્ષીય નદી.

કરુષ (કરુષક શબ્દ જુઓ.)

કરુષક સોમવંશી વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક. એની સંતતિ કારુષક નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. એમનું અધિપતિપણું ઉત્તરમાં હતું.

કરુષક (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ મલદ દેશને લગતો છે. / ભા૦ ૨૦ ભા૦ સ૦ ૨૪. • પૂર્વે ત્યાં કરંભ નામનો રાજા હતો. પરન્તુ પાંડવોના સમયમાં જરાસંધના પ્રધાન હંસ અને ડિંભક નામના બે સહોદરો ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. વૃદ્ધશર્મા રાજા અને તેનો પુત્ર દંતવક્ર એના જ ખોળે લીધેલા પુત્રો હતા (મલદ શબ્દ જુઓ.)

કરેણુપાલિ ગૌતમાંગિરસ માલિકામાંનો ઋષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કરેણુમતી પાંડુપુત્ર નકુલની સ્ત્રી. શિશુપાળની કન્યા. એના પુત્રનું નામ નિરમિત્ર.

કર્કખંડ ભારતવર્ષીય દેશ./ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

કર્કર સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૬.

કર્કોટ (કર્કોટક શબ્દ જુઓ.) /ભા૨૦ મૌસલ૦ અ૦ ૪.

કર્કોટક ભગ નામના સૂર્યની સાથે પોષ મહિનામાં સંચાર કરનાર નાગવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૨.

કર્કોટક (૨) કદ્રૂપુત્ર એક નાગ. એ નારદના શાપને લીધે દવમાં બળતો હતો તેમાંથી નળ રાજાએ બહાર કાઢી એને ઉગાર્યો હતો. એના ઉપકારમાં એણે નળને દંશ કરીને કેવળ વિરૂપ બનાવી દીધો હતો. કલિથી એને પીડા ન થાય અને વનવાસમાં એને કોઈ ઓળખે નહિ એ હેતુ હતો. વનવાસ પૂરો થતાં નળનું રૂપ પૂર્વવત્ કરીને એ સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો હતો. (અનલ શબ્દ જુઓ.)

કર્કોટક (૩) ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦.

કર્ણ વસુદેવની બહેન પૃથા – જેનું નામ કુંતી પણ હતું – તેની કુખે સૂર્યના મંત્રપ્રભાવથી, એ જ્યારે કૌમાર અવસ્થામાં હતી ત્યારે થયેલો પુત્ર. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૧. • એના જન્મ વખતે કુંતીનું લગ્ન થયું નહોતું, એથી એને ઘણી જ લજ્જા આવી અને થયેલા આ પુત્રનું નાળછેદન કર્યા વગર એક પેટીમાં મૂકી અશ્વનદીમાં તરતી મૂકી. (કુંતી શબ્દ જુઓ.) નદીના પ્રવાહમાં તરતી પેટી જતી હતી તેવામાં, યયાતિના પુત્ર અનુરાજાના કુળના સત્કર્મા અથવા સત્યકર્માના અધિરથ નામના પુત્રના જોવામાં આવી. એણે એ પેટી લીધી અને એમાં શું હશે તે જોવા ઉઘાડી. માંહી સુંદર બાળક દૃષ્ટિએ પડ્યું. આ અધિરથ તે વેળા સંતતિ રહિત હોવાથી આ બાળકને જોઈને એને ઘણો જ આનંદ થયો. એ બાળકને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને તેને પોતાની રાધા નામની સ્ત્રીને આપ્યો. રાધાને પણ પરમ હર્ષ થયો. એણે પોતાના પતિ પાસે એનો નાળ વધેરાવી તેનું જાતકર્મ કરાવ્યું અને એ પુત્રનું નામ વસુષેણ પાડ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૩૦૬. • દિવસે દિવસે વસુષેણ મોટો થતો હતો. રાધાને પોતાને ત્યાર પછી પુત્ર થયો, એનું નામ રાધેય પાડ્યું હતું. ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવો દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યાં બીજા પણ દેશદેશના રાજપુત્રો અભ્યાસ કરવા જાય છે, એ અધિરથે જાણ્યું એટલે તેણે ઉમ્મરે મોટા થયેલા વસુષેણ અને રાધેયને પણ દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસ સારુ મૂક્યા. પોતાના ભાઈ સાથે અભ્યાસ કરતાં કરતાં વસુષેણ અર્જુનની હારનો થઈ પડ્યો. અર્જુન જે જે અસ્ત્ર, જેવી જેવી રીતે વાપરે તે તે અસ્ત્ર એ પણ વાપરે અને સમયે સમયે અર્જુન કરતાં વિશેષતા પણ બતાવે. આમ થવાથી એ અને અર્જુન બન્ને વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. આથી દુર્યોધનને આનંદ થયો અને તેણે વસુષેણ ઉપર અત્યંત મમતા બતાવવા માંડી. વસુષેણ પણ દુર્યોધન ઉપર મમતા રાખતો એટલે દુર્યોધને એને પોતાના આશ્રયમાં લીધો.

કેટલેક કાળે યુદ્ધ પ્રસંગવશાત્ વસુષેણને જરાસંધ સાથે સ્નેહભાવ થયો. આ વાત જાણી એટલે સમય ઉપર આ આપણને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે ધારી દુર્યોધને વસુષેણને અંગદેશનું આધિપત્ય આપ્યું. / ભા૨૦ આ૦ આદિ૦ ૧૩૬. • વસુષેણ જન્મતો સૂર્યોપાસક હતો, અને સૂર્યના મંત્ર પ્રભાવે જ જન્મ્યો હતો, તેથી સૂર્ય એના ઉપર પુત્ર પ્રમાણે ભાવ રાખતો. એક વખત બ્રાહ્મણનું

રૂપ લઈને સૂર્ય એની પાસે આવ્યો. એણે કહ્યું કે ઇન્દ્ર તારી પાસે બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને આવીને તારાં કવચ અને કુંડલો માગશે; પણ તું તે એને આપીશ નહિ. વસુષેણ જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે એના શરીર પર કવચ અને કાનોમાં દેદીપ્યમાન કુંડલો સહિત જન્મ્યો હતો. આ કવચ અને આ કુંડળો ન આપવાને સૂર્ય સમજાવતો હતો. પરંતુ એણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ મારી પાસે માગે અને હું ન આપું એમ કદી બનનાર નથી. પછી તે વેશધારી બ્રાહ્મણ હોય તોયે શું થયું? સૂર્યે કહ્યું કે તું જ્યારે હું કહું છું તે માન્ય કરતો નથી તો એટલું તો કરજે જ કે કવચ-કુંડળો આપતી વખતે એની પાસેથી એક અમોઘ શક્તિ (એક અસ્ત્રવિશેષ) માગી લેજે. એથી તારું પુષ્કળ હિત થશે. એણે 'ભલે એમ કરીશ' કહેતાં સૂર્ય અંતર્ધાન થયો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૩૦૦–૩૦૨. ● આ વાતને કેટલાક દિવસ વીત્યા એટલે બ્રાહ્મણ વેષે ઇન્દ્ર એની પાસે આવ્યો અને કવચ-કુંડળોની યાચના કરી. વસુષેણને પેલા બ્રાહ્મણે કહેલું યાદ આવ્યું. એણે એની પાસે અમોઘશક્તિ માગી લીધી, અને પોતાના શરીર પરથી કવચ-કુંડળો કાતરી આપ્યાં; આથી એનું નામ કર્ણ પડ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૩૧૦. ● કવચ-કુંડળો ગયા પછી વસુષેણના મનમાં આવ્યું કે હું જમદગ્નિરામ – પરશુરામ – પાસે જઈ વિશેષ વિદ્યા સંપાદન કરું. તેથી પોતે તેમની પાસે ગયો. હું બ્રાહ્મણ છું એવું અસત્ય બોલીને એમની પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ત્યાં રહ્યો. પરશુરામ ભીષ્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ ક્ષત્રિયને વિદ્યા શીખવતા નહિ માટે એણે કહ્યું કે હું બ્રાહ્મણ છું. પરંતુ એનું આ કપટ ઘણા કાળ સુધી છાનું રહ્યું નહિ. એવું બન્યું કે એકદા પરશુરામ વસુષેણના બોળામાં માથું મૂકીને નિદ્રિત થયા હતા; ત્યારે તીક્ષ્ણ કીટ-યોનિ પામેલા એક દૈત્યે એની સાથળ કોરવા માંડી. તેથી કરીને એને બહુ જ વેદના થઈ, પણ ગુરુ નિદ્રા કરતા હતા તેમાં ખલેલ ન પહોંચે માટે ધૈર્ય ધારણ કરીને એ બોલ્યા-ચાલ્યા વગર બેસી રહ્યો. એને નીકળતા લોહીનો પ્રવાહ ચાલ્યો અને ગુરુના મસ્તકને ઊનું લાગવાથી તે જાગી ઊઠ્યા. જુએ છે તો આની સાથળમાં કાટે મોટું કાણું પાડ્યું હતું અને તેમાંથી લોહી વહેતું હતું. આવી ગુરુ-ભક્તિ જોઈ પરશુરામ એના ઉપર અતિ પ્રસન્ન થવા જોઈતા હતા, તે ન થતાં, એમના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે આ બ્રાહ્મણ નથી. પરશુરામે વિચાર્યું કે આટલી બધી વેદના છતાં પણ એ લગીર હાલ્યોચાલ્યો નહિ, માટે એ કોમળ હૃદયવાળો બ્રાહ્મણ નહિ, પણ વજ્રતુલ્ય હૃદયવાળો ક્ષત્રિય જ હોવો જોઈએ. એમણે પૂછ્યું કે ખરું કહે, તું કોણ છે? વસુષેણે હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું કે, હું સૂતપુત્ર છું (બ્રાહ્મણીને પેટે ક્ષત્રિયથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે સૂત, અને એનો પુત્ર તે સૂતપુત્ર). પરશુરામ કહે ત્યારે તેં હું બ્રાહ્મણ છું એમ શા ઉપરથી કહ્યું? વસુષેણ કહે કે ગુરુ એ શિષ્યના પિતા જ છે, માટે ગુરુની જાતિ તે શિષ્યની એમ સમજી, મેં હું બ્રાહ્મણ છું એમ કહ્યું. આ સાંભળીને રામ કાંઈ વિશેષ બોલ્યા નહિ. પણ કહ્યું કે જા, જે વિદ્યા તું અહીં ભણ્યો છે તે યુદ્ધ પ્રસંગે તને સૂઝશે નહિ. તું અહીંથી સત્વર ચાલ્યો જા! આ સાંભળીને એ અંતઃકરણમાં ખિન્ન થઈ, ત્યાંથી દુર્યોધન પાસે ગયો અને કહ્યું કે વિદ્યા સંપાદન કરી આવ્યો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૬૮.

આમ જ એ એક સમયે શિકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં અનેક પશુઓને મારતાં મારતાં, એનું બાણ ચૂકીને એક બ્રાહ્મણની હોમધેનુ ચરતી હતી તેને વાગ્યું, તેથી તે મરી ગઈ. આ ઉપરથી એને અત્યંત ખેદ થયો અને ગાયના માલિક બ્રાહ્મણ પાસે જઈને મારાથી થયેલો આ અપરાધ ક્ષમા કરો અને એ ગાયને બદલે તમે માગો તેટલી બીજી ગાયો આપું તે લો એમ કહ્યું. પણ તે બ્રાહ્મણે કબૂલ ન રાખતાં એને શાપ આપ્યો કે જા, યુદ્ધ પ્રસંગે તારા રથનું પૈડું જમીનમાં કળી જશે. ટૂંકામાં અર્જુનથી ચઢિયાતો થવાને એ જે જે પ્રયત્ન કરતો હતો, તેમાં નિષ્ફળ જઈ ઊલટી એને હાનિ જ થતી હતી.

પાંડવો જ્યારે વનવાસમાં હતા ત્યારે આને જોડે લઈને ઘોષયાત્રાને બહાને દુર્યોધન પાંડવો હતા તે વનમાં તેમનો છળ કરવા ગયો હતો, ત્યારે પણ ગાંધર્વોએ કર્ણને હરાવ્યો હતો / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૪૧. ● એક વખત દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને વસુષેણ એકઠા બેસીને પાંડવોની નિંદા કરતા હતા. તે સાંભળીને ભીષ્મને એટલો ક્રોધ ચઢ્યો કે તેમણે એ બધાની ધૂળ કાઢી નાંખી અને તુચ્છકારી નાંખ્યા. આથી આને ઘણી ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ અને હું પણ કાંઈક છું એ બતાવવા દિગ્વિજય કરવા ગયો અને અપરિમિત દ્રવ્ય લઈ આવ્યો. એ દ્રવ્ય દુર્યોધનને આપી એની પાસે વિષ્ણુયાગ કરાવ્યો. (૨ દુર્યોધન શબ્દ જુઓ.) અજ્ઞાત અવસ્થામાંથી પાંડવો પ્રગટ થયા પછી યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને દુર્યોધન પાસે સામ કરવા મોકલ્યા. તે ઉપરથી કૃષ્ણે ત્યાં જઈ દુર્યોધનને ઘણે પ્રકારે બોધ કર્યો કે યુદ્ધ કરવું એ ઠીક નથી; કારણ તેમાં ઘણા જણનો નાશ થશે. માટે પાંડવોને યથાયોગ્ય જે ભાગ હોય તે આપીને સુખમાં રહો. કૃષ્ણના બોધને ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી એ બધાંની સંમતિ હતી પણ તે દુર્યોધને કાને ધર્યો જ નહિ. છેવટ પોતાનો પ્રયત્ન સફળ ન થયો જોઈને કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા જવા નીકળ્યા. તે વખતે ભીષ્માદિક મંડળ તેમને વળાવવા નગર બહાર ઘણે દૂર સુધી આવ્યું. એમાં કર્ણ પણ આવ્યો હતો. પછી બધા ઘણે દૂર આવ્યા જોઈને કૃષ્ણે કર્ણ સિવાય બધાને પાછા વાળ્યા અને કર્ણને પોતાના રથમાં લઈને તેને કહેવા લાગ્યા કે કર્ણ, હું જે કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળ! તેં દુર્યોધનનો આશ્રય કર્યો છે એ વાત ખરી; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તું એના પક્ષનો નથી. તારો જન્મ કુંતીને પેટે થયેલો હોવાથી તું યુધિષ્ઠિરનો મોટો ભાઈ છે. અમારું વૃષ્ણિકુળ એ તારી માતાનાં પિયેરિયાં, અને સઘળા પાંડવો એ તારા ભાઈઓ છે. તું એમનો મોટો ભાઈ છે એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ખબર પડશે, ત્યારે તે લાગલા જ એટલા પ્રસન્ન થશે કે બધા બંધુઓ સહિત તારા સેવક જ બની રહેશે. હાલ જેમ બીજા ભાઈઓની દ્રૌપદી સેવા કરે છે, તેમ તે તારી પણ કરશે. માટે મારું કહ્યું માનીને પાંડવો પાસે ચાલ. કૃષ્ણ આ પ્રમાણે કહીને બોલ્યા, એટલે કર્ણે કહ્યું કે કૃષ્ણ! તમે જે જે કહ્યું તે ખરું હોઈ મને પણ વિદિત છે. પરંતુ તેનો હવે શો ઉપયોગ? કુંતીએ મારો ત્યાગ કર્યો અને અધિરથે મને પાળ્યો. રાધાએ મને ધવરાવ્યો અને મારાં મળમૂત્ર ધોયાં. એને નામે લોક મને રાધેય તરીકે ઓળખે છે. વળી અધિરથે મારાં લગ્ન કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ મારે સંતતિ પણ થઈ છે. બીજું તમે જુઓ છો કે દુર્યોધને મારા બળ ઉપર ઝૂઝીને પાંડવોનો દ્વેષ કર્યો છે. હું એને હવે શી રીતે ત્યજું? એણે જે હાલ યુદ્ધની તૈયારી કરી છે તે મારા વિશ્વાસથી કરી છે. હું જો એનો વિશ્વાસ-ઘાત કરું, તો લોક મને શું કહેશે? બીજું તો શું, તમે ધરાધરી મારું ભૂંડું બોલશો. માટે પાંડવો પાસે હવે આવવું એ મને શ્રેયસ્કર નથી. મને હવે કાંઈ વધારે ન કહેતાં તમે પાંડવો પાસે જાઓ અને યુદ્ધની તૈયારી કરો. યુદ્ધ થતાં આ સર્વ ઉન્મત્ત ક્ષત્રિયો કપાઈ જશે; અને મરીને સ્વર્ગે જશે. દુર્યોધન પણ પરમદુષ્ટ છે. એ જો યુદ્ધમાં મરશે તો પૃથ્વી પર અધિક પાપ થતું અટકશે. એ જો ઊગરશે તો અધર્મની જ વૃદ્ધિ થશે. આ બધું મનમાં વિચારો. મારી અને તમારી વચ્ચે થયેલી આ વાત યુધિષ્ઠિરને તમે લગીરે પણ જણાવશો નહિ. જો જણાવશો તો એ બિલકુલ યુદ્ધની ઇચ્છા જ નહિ કરે. માટે આ બધી વાત ગુપ્ત રાખજો. આ યુદ્ધ કરીને પાંડવો જય પામો, એ જ મારી ઇચ્છા છે. આ પ્રમાણે કહી રહ્યા પછી કૃષ્ણ અને કર્ણ પરસ્પર આલિંગન કરી છૂટા પડ્યા. કર્ણ કૃષ્ણના રથમાંથી ઊતરી પોતાના રથે આરૂઢ થઈ હસ્તિનાપુરમાં પાછો ગયો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૪૨–૧૪૩. ● પાંડવ અને કૌરવ બંને પક્ષે સૈન્ય મેળાવો કરવા માંડ્યા. સૈન્ય એકઠાં થયાં અને હવે થોડા સમયમાં જ યુદ્ધનો આરંભ થશે

જાણીને કુંતીના મનમાં તીવ્ર ઇચ્છા થઈ કે કર્ણ આ યુદ્ધમાં મરાય નહિ અને પાંડવોના પક્ષમાં આવે. એ હેતુથી પોતે ગુપ્ત રીતે કર્ણ પાસે ગઈ અને તું મારો પુત્ર છે માટે અમારા ભેગો આવ એમ કહ્યું. કર્ણે કહ્યું તેં પોતાની લાજ જાળવવા ખાતર મારો ત્યાગ કર્યો. તારું તો સારું જ થયું, પણ મારો જન્મ વૃથા ગયો. હું ઉત્તમ ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મેલો છતાં મારો ત્યાગ કરવાથી મને ક્ષત્રિય કુળના ઉત્તમ સંસ્કાર પ્રાપ્ત ન થયા. હું સૂતના પુત્ર તરીકે ઊછર્યો. માટે કાંઈ વિશેષ ન કહેતાં તું પાછી જા. મેં યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો તે કર્યો જ. હવે પાંડવો મને મારશે કે હું તેમને મારીશ; આ સિવાય બીજું કાંઈ બનશે નહિ. કર્ણનો આવો નિશ્ચય જોઈને કુંતીએ કહ્યું કે ધનુર્વિદ્યામાં અર્જુન તારો બરોબરિયો છે તેવા બીજા પાંડવો નથી. તેથી યુદ્ધમાં તું બીજા પાંડવોને હાથ અડાડીશ નહિ. મારું કહ્યું આટલું તો માન. કર્ણે કુંતીનું કહેવું માન્ય કર્યું અને એને વિદાય કરી. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૪૪–૧૪૬.

પછી જ્યારે કૌરવ–પાંડવોનાં સૈન્ય રણભૂમિ પર આવ્યાં અને ભીષ્મને સેનાધિપતિપણું મળ્યું ત્યારથી દસ દિવસ સુધી યુદ્ધ થયું. તેમાં કર્ણે બિલકુલ શસ્ત્ર ધારણ જ કર્યાં નહિ, કેમકે એણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ભીષ્મ હશે ત્યાં સુધી હું યુદ્ધ નહિ કરું. ભીષ્મના પડ્યા પછી દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિપણું સ્વીકારી, પાંચ દિવસ યુદ્ધ ચલાવ્યું તેમાં કર્ણે ઠીક યુદ્ધ કર્યું. દ્રોણાચાર્ય પણ પડ્યા એટલે સોળમે દિવસે દુર્યોધને કર્ણને સેનાપતિ ઠરાવ્યો. સોળમે દિવસે તો કર્ણે મહા આવેશથી યુદ્ધ મચાવ્યું. પણ સૂર્યાસ્ત થતાં પોતાને મનપસંદ સારથિ નહોતો એ વિશે વિચાર કરતો પોતાના તંબુમાં બેઠો હતો ત્યાં દુર્યોધન આવ્યો. એણે બહુ સારી રીતે યુદ્ધ કર્યું એમ કહીને હવે આવતી કાલે પણ આવા જ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરી પાંડવોને મરણ પમાડ, મારો બધો આધાર તારા ઉપર છે, એવું કહ્યું. કર્ણ કહે એ તો હું કરીશ, પણ મારે જોઇએ એવા સારથિની ખોટ છે. પાંડવ સૈન્યમાં અર્જુનના સારથિ કૃષ્ણ પોતે થયા છે. એની કુશળતાની બરાબરી કરે એવો આપણા સૈન્યમાં હું માત્ર શલ્ય સિવાય બીજા રાજાને દેખતો નથી. જો શલ્યરાજા મારા સારથિ થવાનું સ્વીકારે તો નિઃસંશય હું આવતી કાલે પાંડવોને મારી તને રાજ્યાભિષેક કરીશ; એમ નહિ બને, તો હું જાતે મરીશ.

આ ઉપરથી કર્ણને સાથે લઈને દુર્યોધન લાગલો જ શલ્યના તંબુએ ગયો અને મારી કાંઈ વિનંતી છે એમ બોલ્યો. શલ્ય કહે આપ કૃપા કરીને કાલનો દિવસ કર્ણનું સારથિપણું સ્વીકારશો તો ઉત્તમ, કારણ કૃષ્ણ કરતાં પણ આપ એ કામમાં વધારે કુશળ છો. માટે મારી આ વિનંતી માન્ય કરો તો કૃપા. આ સાંભળીને શલ્યને અનિવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને પોતે રિસાઈને દુર્યોધન પ્રત્યે બોલ્યો કે, મને લાગે છે કે તેં મને અહીં બોલાવ્યો તે મારું આવું અપમાન કરવા? હું અભિષિક્ત રાજા હોઈને સારથિપણું અને તે પણ સૂતપુત્રનું સારથિપણું કરું? હું સ્વતંત્રપણે જ યુદ્ધ કરીને પાંડવોને મારવા સમર્થ છું તો મને તેમ કરવાનું કહેવાને બદલે, કર્ણનું સારથિપણું કરવાનું કહે છે! મારે તારા યુદ્ધની ગરજ નથી. હું હાલ જ મારે મદ્રદેશ જવા નીકળું છું, યાદ રાખજે. દુર્યોધન ભયભીત થઈ દીનતાથી કહેવા લાગ્યો કે મને ખબર જ છે કે આપ જાતે જ પાંડવોને મારવા સમર્થ છો. પણ કેવળ નિરુપાય હોવાથી જ આપને આવી વિનંતી કરવી પડી છે. તેથી આપ ક્રોધ ન કરતાં મારા સામું જોઈ જે કરવું ઘટે તે કરો. આથી શલ્ય કાંઈ શાંત પડ્યો અને બોલ્યો કે વારુ, હું સારથિ બનું તો, હું સારું-નઠારું જે કહું તે કર્ણે સાંખવું પડશે. કર્ણે એ વાત કબૂલ રાખી અને સઘળા પોતપોતાના તંબુમાં ગયા. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૩૨.

બીજે દિવસે વચન પ્રમાણે શલ્ય આવીને કર્ણના રથ ઉપર સારથિ થઈને બેઠો. આથી ઘણો જ

આનંદ પામી કર્ણ રથારૂઢ થઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. એણે ઘણી સેનાને મારીને ત્રાસ પમાડ્યો. પણ અર્જુન દેખાતો નહોતો માટે વારંવાર પૂછતો હતો કે અર્જુન ક્યાં છે, અર્જુન ક્યાં છે. આ જોઈને શલ્યે એને કહ્યું કે કર્ણ! અર્જુનને તું હવે સત્વર જોઈશ! પણ જે વેળા એ તારી દૃષ્ટિએ પડશે, ત્યારે તારું ધૈર્ય આટલું રહેશે કે નહિ એ શંકા છે. અરે, અર્જુન તે અર્જુન જ. એનો બરોબરિયો એ પોતે જ, એ મનમાં સમજી રાખજે. મને કહે જોઈએ, પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે ગંધર્વોએ દુર્યોધનને બાંધ્યો હતો તે વખતે તું ત્યાં હોવા છતાં એને કોણે છોડાવ્યો હતો? તેં કે અર્જુને? વળી વિરાટનગરીમાં ઉત્તર–ગોગ્રહણ વખતે તું ત્યાં હાજર હતો કે નહિ? જો હતો તો ત્યાંથી કેમ નાસી આવ્યો? અરે, મહાયોદ્ધો અર્જુન ક્યાં, અને એક તુચ્છ મગતરા જેવો તું ક્યાં, એનો વિચાર કરીને બોલ! વૃથા અર્જુન ક્યાં, અર્જુન ક્યાં, એમ શું બબડે છે? એમાં શું તાત્પર્ય?

શલ્યની આવી મર્મભેદક વાણી સાંભળી કર્ણને ક્રોધ આવ્યો. પણ જો પોતે કાંઈ અધિક બોલશે તો શલ્ય સારથિપણું તજી દે, એ બીકે થોડીવાર સ્તબ્ધ થઈને ચૂપ રહ્યો. છતાં એનાથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. એ શલ્ય પ્રતિ બોલ્યો કે, શલ્ય, તેં મને જે કાંઈ કહ્યું, તેમાં તારો દોષ નથી. પરંતુ જે મદ્રદેશનો તું રાજા હોઈ ત્યાંની પ્રજા પાસેથી ષષ્ઠાંશ લઈ તે ઉપર ઉપજીવિકા કરે છે તેની વાંક છે.

કર્ણ કહે હિમાલય ઉપગિરિ, ગંગા, સરસ્વતી, યમુના અને કુરુક્ષેત્ર એ પાંચની બહારના પ્રદેશને, તેમ જ શતદ્રુ, વિપાશા, ઇરાવતી, ચંદ્રભાગા, વિતસ્તા અને સિંધુ આ છ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશને "વાહીક અરટ્ટ" એ નામ કહેવાય છે. એવા પ્રદેશમાં આર્ય લોકોએ બે દિવસ પણ રહેવું ન જોઈએ. પણ શલ્ય! તું પ્રથમ વર્ગના પ્રદેશમાં રહેનારો છે. તારો દેશ બહિષ્કૃત ગણાયેલો એટલે ત્યાજ્ય છે, એને માટે તો શું વધારે કહેવાની જરૂર? (વાહીક શબ્દ જુઓ.) વળી તારા દેશના લોકો પણ બહુધા સંસ્કાર રહિત, ગોળનો દારૂ પિનારા, એમના આંગણામાં ડાબા જમણી સુરા-પાત્ર અને ગોવધને સારુ નિર્માણ કરેલી જગાઓ હોય છે એવા હોય છે. વળી તારા દેશની સ્ત્રીઓ વસ્ત્રવિહીન નૃત્ય અને ગાન કરનારી અને બહાર ખુલ્લામાં આંગણે બેસી શરીરે પુષ્પાદિ ધારણ કરનારી બેશરમ હોય છે. વળી તારા દેશની સ્ત્રીઓ ઇચ્છામાં આવે તેની સાથે મૈથુન કરનારી હોય છે. એટલું જ નહિ, પણ તારા દેશમાં ગધેડાં, ખચ્ચર અને ઊંટ ઉપર સવારી કરવી; મેંઢાં, ડુક્કર અને કૂકડાનું માંસ અને શેકેલા સાથવા ખાવા, અને ગધેડી, મેંઢી અને ઊંટડીનું દૂધ પીવું, આ બધું નિત્યની પેઠે જ ચાલુ. વળી તારા દેશના લોકોની નફટાઈ કેટલી! એમ કહેવું કે અમે કરીએ છીએ એમ જેઓ કરતા નથી તેમના જન્મ વ્યર્થ છે. શલ્ય! શું વધારે કહું? પ્રસ્થળ, ગાંધાર, અરટ્ટ, ખશ, વસાતી, સિંધુ, સૌવીર, કારસ્કર, માહિષક, કલિંગ, કેરલ, કર્કોટક, વીરક, જર્તિક એ બધા દેશની પેઠે તારો પોતાનો મદ્રદેશ પણ કુત્સિત હોવાને લીધે તું મદ્રદેશાધિપતિ એટલે તું એ કુત્સિત. અને માટે જ તું મારી સાથે કુત્સિત ભાષણ કરે છે.

મદ્રદેશની સંગત કરવી એ અયોગ્ય છે માટે હે વૃશ્ચિક, તારા કરડેલા મનુષ્યનું ઝેર ઊતરો, આવા અથર્વણમંત્ર વડે માંત્રિકો વિષ ઉતારે છે, તેઓ શલ્ય, તારી વર્તણૂંક ઉપરથી મને સત્ય જ જણાય છે. પોતાને નિરર્થક કહેલાં હલકાં વચનોથી ગુસ્સે થઈ કર્ણથી આટલું બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. આમ બોલીને એ છાનો રહ્યો કે શલ્યે કહ્યું: તારા અંગદેશની વાત કેમ ભૂલી જાય છે? તારા લોકો માંદા માણસનો પરિત્યાગ કરે છે, અને પોતાની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને વેચે છે. આવાં હલકાં કર્મો તારા દેશમાં થતાં હોવાથી જો તું પણ એવો નઠારો હોય, તો હું મારા દેશના વ્યવહાર વડે

નહારો હોઉં. પણ એ વાસ્તવિક નથી. દેશના વ્યવહાર ઉપરથી રાજાને વગોવવો એ યથાર્થ નથી. વળી પ્રજામાં કોઈએ કાંઈ કુત્સિત કર્યું, માટે સઘળી પ્રજાને વગોવવી એ પણ વાજબી નથી. 'માટે મારા વિશે તેં જે જે કહ્યું છે, તે મને લાગુ પડતું નથી; તેમ મારી બધી પ્રજાને એ લાગુ પડતું નથી.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને સાધ્વી સ્ત્રીઓ અને પોતાનો સ્વધર્મ પાળીને દુષ્ટ મનુષ્યોને નિગ્રહ કરનારા ધાર્મિક રાજા સર્વત્ર હોય છે. માટે કર્ણ, તારું કહેવું એકદેશી જ છે. આમ આ બન્નેની ટપાટપી ચાલતી હતી તેવામાં દુર્યોધન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો કે આ સમય આપ બન્નેનો વાદ કરવા યોગ્ય નથી. મારા હિત તરફ જ લક્ષ રાખો. તે ઉપરથી કર્ણે શલ્યને કહ્યું કે જ્યાં યુધિષ્ઠિર અને ભીમ હોય ત્યાં મારો રથ લઈ જાઓ. શલ્ય તેમની આગળ રથ લઈ ગયો કે કર્ણે ઘણું જ અનિવાર્ય યુદ્ધ કર્યું. એણે શતાવધિ રથીઓને મારી નાખ્યા. યુધિષ્ઠિર, સહદેવ, નકુળ વગેરેને એણે એમના ગળામાં ધનુષ્ય ઘાલીને પોતાની આગળ ખેંચી આણ્યા પણ તે વખતે જ પોતે કુંતીને વચન આપ્યું હતું તે યાદ આવતાં છોડી દીધા. ભીમ એની આગળ આવ્યો. એને કહ્યું, તું માત્ર ગદાયુદ્ધમાં જ કુશળ છે; માટે મારા સામો ન આવતો જા. એટલામાં અર્જુન કર્ણની સામે આવેલો જોઈને શલ્યે કહ્યું, કર્ણ, તું કચારનો અર્જુન ક્યાં, અર્જુન ક્યાં એ પૂછવાને નાદે ચઢ્યો હતો તે જો, આ અર્જુન હવે તારા સામો જ આવ્યો છે.

પછી કર્ણ અને અર્જુન વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો. અર્જુને કર્ણનું યુદ્ધકૌશલ તે દિવસે જ બરોબર જોયું. એમ એણે પોતે પણ એવું જ કૌશલ્ય બતાવીને એને એવો જર્જર કરી નાખ્યો કે એના મનમાં આવ્યું કે ઇંદ્રની આપેલી શક્તિ – વાસવી શક્તિ – અર્જુન ઉપર છોડું. પણ એ શક્તિ તો એણે અભિમન્યુ ઉપર છોડી દીધી હતી. આથી એણે બીજા જ અસ્ત્રની યોજના કરી. (ઘટોત્કચ શબ્દ જુઓ.) કર્ણે જે અસ્ત્ર ફેંક્યું તેના ફણિયા ઉપર કર્ણ ન જાણે એમ તક્ષકપુત્ર બેઠો હતો. પણ કૃષ્ણને આ વાતની ખબર હોવાથી જેવું અસ્ત્ર આવ્યું કે, એમણે અર્જુનના રથના ઘોડાને ઘૂંટણિયે બેસાડી દીધા; જેથી અસ્ત્ર જોકે અર્જુનના કંઠ ઉપર સાધ્યું હતું, પણ ત્યાં ન વાગતાં એના મુકુટ પર પડ્યું અને મુકુટ બળી ગયો. તક્ષકપુત્ર–અશ્વસેને કર્ણને કહ્યું કે હું તારા ન જાણતાં તારા બાણ ઉપર બેઠો હતો તે મારો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. માટે મને ફરી તારા બાણ પર બેસવા દે. કર્ણે કહ્યું કે મેં તારા બળ ઉપર યુદ્ધ આદર્યું નથી, માટે મારે એમ કરવાની ગરજ નથી. અહીંથી જતો રહે. આથી અશ્વસેન નિરુપાય થઈ પોતાને સ્થાને ચાલ્યો ગયો. (અશ્વસેન શબ્દ જુઓ.)

કર્ણે ફરી ફરીથી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું; પણ એ દિવસે કર્ણનું મોત નિર્માણ થયું હતું, સમજ એને અસ્ત્રની યોજના કરવામાં વિસ્મૃતિ થતી ગઈ. અને એવામાં એના રથનાં પૈડાં જમીનમાં કળીને ચોંટી ગયાં. એ રથથી નીચે ઊતર્યો, અને ખૂંપી ગયેલાં પૈડાં કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, તે વખતે અર્જુને એના ઉપર નિર્વાણ નામે બાણ સાંધ્યું. એ જોઈ કર્ણે કહ્યું કે, અરે, ક્ષણભર થોભ, હમણાં બાણ મારીશ તો અધર્મયુદ્ધ થશે. અર્જુને કહ્યું કે તમો મોટા મોટા છ મહારથીઓએ મળીને અભિમન્યુને માર્યો, તે વખતે ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? માટે હું પણ હમણાં કાંઈ એની દરકાર કરતો નથી. આમ કહીને અર્જુને કર્ણના ઉપર બાણ ફેંકતાં જ એનું મસ્તક છૂટું થઈ, એ ગતપ્રાણ થઈ રણભૂમિ પર પડ્યો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૯૦–૯૨.

ગુણે કરીને કર્ણ બહુ સારો હતો. પણ દુર્યોધનની સોબતથી એની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી. એ જબરો દાનેશ્વરી હતો. એ ગુણ એનામાં કેટલો પ્રબળ હતો તે પોતાના શરીરને ત્વચાની પેઠે લાગેલાં કવચ-કુંડળ ચામડીથી કાતરીને પણ બ્રાહ્મણ રૂપ ધારણ કરેલા ઇન્દ્રને આપ્યાં હતાં, તે ઉપરથી જણાય

છે. કર્ણ શાપિત હતો માટે જ અર્જુનને હાથે એ મરણ પામ્યો. એને અનેક સ્ત્રીઓ હોઈ સત્યસેન, પ્રસેન, ભાનુસેન, પૃથુસેન, વૃષસેન, ચિત્રસેન, શત્રુંજય અને વૃષકેતુ ૪૦ પુત્રો હતા. તેઓમાં માત્ર વૃષકેતુ નાનો હતો, સબળ ઊગ્યો હતો. બાકીના બધા એના જીવતાં જ ભારતના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા. કર્ણ મરી ગયો એ જોઈને દુર્યોધનને ઘણો જ પરિતાપ થયો અને રોતો રોતો પોતાના તંબુએ ગયો.

કર્ણ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

કર્ણક એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કર્ણનિર્વાક ઋષિવિશેષ.

કર્ણપ્રેષ્ય પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૪.

કર્ણશ્રવા એક ઋષિ. પાંડવો જ્યારે દ્વૈતવનમાં હતા ત્યારે એમની પાસે હતો.

કર્ણાટક ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કર્ણિકા એક અપ્સરા.

કર્ણિકા (૨) વસુદેવના ભાઈ કંકની સ્ત્રી. એને ઋતધામા અને જય એવા બે પુત્ર હતા.

કર્ણિકા (૩) એકની સંજ્ઞાવાળો કંકની પત્ની / ભાગ૦ ૯–૨૪–૨૯

કર્ણિકાર જટાયુના પુત્રોમાંનો એક.

કર્ણિરથ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કર્દમ બ્રહ્માની છાયાથી સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મમાનસ પુત્ર એ એક પ્રજાપતિ હતા. પ્રજા નિર્માણ કરવાના હેતુથી એમણે સરસ્વતીને તીરે ઘણું દુર્ઘટ તપ આરંભ્યું હતું. તે વખતે ભગવાન પ્રત્યક્ષ થઈને વરદાન રૂપે બોલ્યા હતા કે, તને સ્વાયંભૂ મનુ પોતાની ત્રણ પૈકી એક કન્યા વિવાહવિધિથી આપશે. તેનું પાણિગ્રહણ કરીને તું પ્રજા નિર્માણ કરજે. આમ કહીને પોતે અંતર્ધાન થયા. પછી થોડે જ કાળે સ્વાયંભૂ મનુએ પોતાની કન્યા એને પરણાવી. એ કન્યાનું નામ દેવહૂતી હતું. કર્દમને એ સ્ત્રીને પેટે કલા, અનસૂયા, શ્રદ્ધા, હવિર્ભુવા, ગતિ, ક્રિયા, ખ્યાતિ, અરુંધતી અને શાંતિ એમ નવ કન્યાઓ થઈ. એ નવ કન્યાઓ મહર્ષિઓને પરણાવી હતી. કલા મરીચીને, અનસૂયા અત્રિને, શ્રદ્ધા અંગિરાઋષિને, હવિર્ભુવા પુલસ્ત્યને, ગતિ પુલહાસને, ક્રિયા ઋતુને, ખ્યાતિ ભૃગુને, અરુંધતી વસિષ્ઠને અને શાંતિ અથર્વણ ઋષિને એમ આપી હતી. આ કન્યાઓ પછી એક પુત્ર થયો હતો. તે કપિલ મહામુનિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. / ભાર૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૨૧–૨૪.

કર્દમ (૨) પુલહ ઋષિનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ક્ષિનીવાલી હતું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૩. (૨ પુલહ શબ્દ જુઓ)

કર્દમ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કર્દમ (૪) એક રાજર્ષિ.

કર્દમ (૫) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૨૬.

કર્દમાલ ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ તીર્થવિશેષ. અહીં ઋષિઓએ ભરત રાજાને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૩૫.

કર્દમિલ કર્દમાલ શબ્દ જુઓ.

કર્મજિત્ સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વંશના બૃહત્સેન રાજાનો પુત્ર. એને સૂતંજય નામે પુત્ર હતો.

કર્મશ્રેષ્ઠ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના પુલહ ઋષિના ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર.

કર્માયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કર્મી શુક્રાચાર્યના ચારમાંનો નાનો પુત્ર. (૨ શુક્ર શબ્દ જુઓ.)

કર્યટ ભારતવર્ષીય ભરતખંડ દેશ. આ દેશ પૂર્વમાં બંગદેશની આગળ આવેલો અને તેમાં પાંડવોના સમયમાં તામ્રલિપ્ત નામે રાજા હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

કલશ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૧.

કલશતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૮૦.

કલશપોતક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૩.

કલશીકંઠ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કલા કર્દમ પ્રજાપતિની નવમાંની પહેલી કન્યા. મરિચી ઋષિની સ્ત્રી. એને કશ્યપ અને પૂર્ણિમા એમ બે પુત્ર હતા.

કલ્યા (૨) વિભીષણની મોટી દીકરી. એ વારંવાર અશોકવનમાં જઈ સીતાને રામના કુશળ વર્તમાન કહેતી હતી. / વા૦ રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૩૭

કલ્યાવતી કાશીપતિની કન્યા. સોમવંશના યદુકુળના દશાર્હ રાજાના પુત્ર વ્યોમ અગર દાશાર્હની સ્ત્રી. એ દુર્વાસા ઋષિની શિષ્ય હોઈ ઘણી જ પવિત્ર હતી. વ્યોમરાજા એનું પાણિગ્રહણ કરીને પોતાને નગર લઈ ગયા અને રાત્રે પોતાના મંદિરમાં એને આલિંગન આપતાં એનું શરીર બહુ વ્યથિત થઈ દુઃખ પામવા લાગ્યું. એનો પતિ પૂછવા લાગ્યો કે આમ કેમ? એણે કહ્યું કે તમે અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાધા હશે તેથી એમ થયું હશે. તે ઉપરથી તે ભર્ગમુનિને શરણ ગયો અને શરીર શુદ્ધ કરાવ્યું. પછી એને એનું શરીર ચંદનજેવું શીતળ લાગવા માંડ્યું. / સુંદ૦ બ્રહ્મોત્તર૦.

કલિ કશ્યપ ઋષિને મુની નામની ભાર્યાથી થયેલા દેવગંધર્વમાંનો એક. (૨ દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

કલિ (૨) ચાર યુગમાંનો ચોથો તેમ જ તેનો મૂર્તિમાન દેવ. દેવને માપે એ યુગ ૧,૨૦૦ વર્ષનો છે; અને મનુષ્યને માપે ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષનો છે. એની સંધ્યા અને સંધ્યાંશ કાળ દેવમાને બસો વર્ષનો અને આપણે માપે ૩૬,૦૦૦ વર્ષનો છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૪. • જ્યારે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રમાં આવે છે ત્યારે કલિનો આરંભ થાય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૩. • હાલ કલિયુગનાં ૫૦૨૮ સૌર વર્ષ ગયાં છે. ચાલુ મન્વંતરમાં આ યુગ ૨૮મો છે.

કલિંગ ભારતવર્ષીય ભરત ખંડસ્થ દેશ. એ ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે હોઈ એની રાજધાની રાજપુર કહેલી છે. પૂર્વે ત્યાં ચિત્રાંગદ નામે રાજા રાજ કરતો હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪. • પાંડવના સમયમાં ત્યાં ભાનુમંત નામે રાજા હતો. (ભાનુમંત શબ્દ જુઓ.)

કલિંગ (૨) એક નગર અને તેના સંબંધનો દેશ. એ ઇન્દ્રપ્રસ્થની કાંઈક નૈઋત્ય દિશામાં આવેલ છે અને એમાં અમરકંટક નામે પર્વત આવેલો છે. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧.

કલિંગ (૩) સોમવંશી યયાતિ પુત્ર અનુરાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બલિના છ પુત્રો પૈકી ત્રીજો. સુંતપા રાજાનો પૌત્ર.

કલિંગ (૪) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૧૩.

કલિયુગ બીજી અંકની સંજ્ઞાવાળો કલિ શબ્દ જુઓ.

કલિસંતરણ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

કલ્કિ કલિને અંતે સંભલ ગામમાં રહેનાર વિષ્ણુયશી નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૯૦.

કલ્કી શ્રીમન્નારાયણનો અવતાર / ભાર૦ સ૦ ૫૦–૪૭; વ૦ ૧૯૨–૯૩; ભાગ૦ ૧૨–૨.

કલ્પ ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવને ભ્રમી નામની ભાર્યાને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

કલ્પ (૨) તેર સૈદ્ધિકામાંની એક. (૨ સૈદ્ધિક શબ્દ જુઓ.)

કલ્પ (૩) વસુદેવ વડે ઉપદેવાને થયેલો પુત્ર.

કલ્પ (૪) બ્રહ્મદેવના દિવસનું સાધારણ નામ. આપણા માણસોની ગણતરીના મહિનામાં જેમ ત્રીસ દિવસ હોય છે, તેમ બ્રહ્મદેવના મહિનામાં ત્રીસ કલ્પ હોય છે. કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ ચાર યુગની એક ચોકડી થાય છે. એવી હજાર ચોકડી થાય એટલે બ્રહ્મદેવનો સવારથી સંધ્યાકાળ પર્યંતનો કેવળ દિવસ થાય. એટલા જ સમયની એમની રાત્રિ. આમ એક અહોરાત્રને કલ્પ એવું નામ આપ્યું છે. બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં સ્વર્ગમાં ચૌદ ઇન્દ્ર અને પૃથ્વી પર ચૌદ મનુઓ થાય છે. દરેક મનુનો આપણી માણસની ગણતરીનાં ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષનો સમય મન્વંતર કહેવાય. ઉપર લખેલા માપ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું સો સંવત્સરનું આયુષ્ય છે. તેમાં પચાસ એટલે પ્રથમ પરાર્ધ પૂરું થયું અને બીજું પરાર્ધ ચાલે છે. એમાં કેટલાં વર્ષ થયાં, અને કયા વર્ષનો કયો માસ ચાલે છે, એ કોઈ ગ્રંથોમાંથી જણાતું નથી. પરંતુ જે માસ ચાલુ છે તેમાં પચ્ચીસ કલ્પ (બ્રાહ્મ દિવસ) થઈ ગયા છે અને હાલ છવ્વીસમો દિવસ ચાલે છે. હવે ચાર દિવસ થવાના છે. આ કલ્પવ્યવસ્થા ભારતાદિ ગ્રંથમાં મૂળે જ નથી. પરંતુ

મત્સ્યપુરાણમાં હોવાથી પ્રધાનપણે તેમાંથી લીધી છે. કલ્પનાં નામ ૧. શ્વેત, ૨. નીલલોહિત, ૩. વામદેવ, ૪. રથંતર, ૫. રારવ, ૬. દેવ, ૭. બૃહત્, ૮. કંદર્પ, ૯. સદ્ય, ૧૦. ઈશાન, ૧૧. તમ, ૧૨. સારસ્વત, ૧૩. ઉદાન, ૧૪. ગરુડ, ૧૫. કાર્મ, ૧૬. નારસિંહ, ૧૭. સમાન, ૧૮. આગ્નેય, ૧૯. સામ, ૨૦. માનવ, ૨૧. તત્પુરુષ, ૨૨. વૈકુંઠ, ૨૩. લક્ષ્મી, ૨૪. સાવિત્રી, ૨૫. ઘોર, ૨૬. વારાહ (આ ચાલુ કલ્પ છે), ૨૭. વૈરાજ, ૨૮. ગૌરી, ૨૯. માહેશ્વર અને ૩૦. પિતૃ એવાં છે. પંદરમો કાર્મકલ્પ તે બ્રહ્મદેવની પૂર્ણિમા અને ત્રીસમો પિતૃકલ્પ તે અમાવાસ્યા સમજવી. કલ્પના આરંભમાં જે અવતાર હોય તે ઉપરથી કલ્પનાં નામ પડ્યાં જાય છે. ચાલુ કલ્પના આરંભમાં વરાહાવતાર હતો માટે એનું નામ વારાહકલ્પ છે / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૮૯.

કલ્માષપાદ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સુદાસ રાજાના પુત્ર મિત્રસહ, વીર્યસહ અથવા સૌદાસ રાજાનું જ બીજું નામ. એ આ નામે કરી વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો. આ નામ પડવા સંબંધમાં એમ છે કે એ એક સમય મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. ત્યાં એણે બે રાક્ષસો જોયા. એમાંના એકને તો એણે માર્યો પણ બીજાને મારે તે પહેલાં તે નાસી છૂટ્યો. એ પણ પેલા નાસનાર રાક્ષસની પછવાડે ન જતાં પોતાના નગરમાં પાછો આવ્યો. અહીં આ નાસી છૂટેલો રાક્ષસ, હું મારું વેર કયારેક પણ લઈશ એમ ધારી, લાગ જ શોધતો હતો. એક સમયે કોઈ યજ્ઞના કારણસર વસિષ્ઠ ઋષિ રાજાને ત્યાં આવીને ઘણાક દિવસ ત્યાં રહ્યા હતા. તેવામાં એક દિવસ વસિષ્ઠ સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મ કરવા નદીતીરે ગયા હતા. એ જોઈને આ રાક્ષસ વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો અને રાજાને કહ્યું કે આજે માંસ સહિત ખાવાનું બનાવડાવ. રાજાએ 'ભલે' એમ કહીને રસોઈયાને બોલાવીને આજ્ઞા કરી. રસોઈ થતી હતી તેવામાં આ રાક્ષસે ગુપ્ત રીતે કેટલુંક માંસ કાઢી લઈ તેને બદલે તેમાં નરમાંસ ભેળવી દીધું અને પોતે ચાલતો થયો. રસોઈયાને આ વાતની ખબર ન હોવાને લીધે એણે એ વાપરી રસોઈ તૈયાર કરીને મૂકી. વસિષ્ઠ સ્નાનસંધ્યાથી પરવારીને આવ્યા એટલે જમવાની તૈયારી થઈ. રાણી મદયંતીએ બીજા અન્નની સાથે પેલા માંસવાળા પદાર્થ પણ પીરસ્યા. વસિષ્ઠે તરત જ નરમાંસ ઓળખ્યું અને ગુસ્સે થઈને રાજાને શાપ આપ્યો કે તું રાક્ષસ થઈશ! અભક્ષ્ય એવું નરમાંસ તેં કેમ પિરસાવ્યું? રાજાને આ નરમાંસની વાતની ખબર નહોતી, તેથી એણે પણ વસિષ્ઠને શાપ આપવા હથેલીમાં પાણી લઈ અભિમંત્રિત કર્યું. એટલામાં મદયંતી રાણીએ રાજાને કહ્યું કે આપ કુલગુરુને શાપવા તૈયાર થયા એ શું? સાધારણ માંસ હોત તો વસિષ્ઠ કાંઈ કહેત નહિ, પણ નરમાંસ હોવાથી જ એમણે તમને શાપ્યા માટે તપાસ કરો. રાજાએ તપાસ કરતાં રસોઈયાઓનું કપટ ન જણાયું, છતાં નરમાંસ હતું એ વાત નક્કી થઈ. રાજાની ખાતરી થઈ કે આ કૃત્ય કોઈ રાક્ષસનું હોવું જોઈએ. પછી એણે ઋષિને શાપવા મંત્રિત કરેલું જળ પોતાના પગ ઉપર જ મૂક્યું. આથી એનો પગ કાળો થઈ ગયો અને એનું 'કલ્માષપાદ' એવું નામ પડ્યું. વસિષ્ઠે એને રાક્ષસ થવાનો આપેલો શાપ એ બાર વર્ષ રાક્ષસ થાય અને પછી પાછો રાજા થાય એવો હતો. એ પ્રમાણે એ પાછો પૂર્વવત્ રાજા થયો. પરંતુ એ જ્યારે રાક્ષસ યોનિમાં હતો ત્યારે વિશ્વામિત્રે એના શરીરમાં કિંકર નામના રાક્ષસને પ્રવેશાવી એને હાથે વસિષ્ઠના શક્તિ આદિ સૌ પુત્ર મરાવ્યા તેમ જ એક બ્રાહ્મણનું જોડું અરણ્યમાં જતું હતું. તેમાંના પુરુષને આણે માર્યો. તે ઉપરથી એ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ એને શાપ આપ્યો હતો કે તું મદયંતીનો સમાગમ કરીશ કે તત્કાળ મરણ પામીશ. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૫. • એને અગાડી જતાં પુત્ર થયો તે અશ્મક નામે પ્રસિદ્ધ છે. (અશ્મક શબ્દ જુઓ.)

કલ્માષા ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

કલ્યાણિની ધર નામના વસુની સ્ત્રી. એને દ્રવિણ અથવા રમણ નામનો પુત્ર હતો.

કવચી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કવષ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તેમાં હોતા નામનો ઋત્વિજ હતો. / ભાગ૦ દશ૦ અ૦ ૭૪.

કવષ (૨) ઇલ્યૂસનો દાસીપુત્ર, એક ઋષિ. ઋગ્વેદના દસમા મણ્ડલમાંના કેટલાક મન્ત્રોનો દ્રષ્ટા. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે કે સરસ્વતીને તીરે ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યાં આ કવષ ગયો હતો; પણ એ દાસીપુત્ર હોઈને સરસ્વતીના પવિત્ર જળ પીવાનો અનધિકારી હોવાથી ઋષિઓએ એને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. એ ત્યાંથી વનમાં ગયો અને એકલો પડ્યો તે વખતે એને સ્ફુરણા થવાથી એણે એક પ્રાર્થના રચી. સરસ્વતી આથી પ્રસન્ન થઈ. એ વનમાં એ હતો ત્યાં સરસ્વતીનાં પાણી આવી એની આજુબાજુ ફરી વળ્યાં. ઋષિઓ આ જોઈને સમજ્યા કે આ દેવોની ખાસ કૃપાનું પરિણામ છે. તેથી તેમણે આને પોતાના મણ્ડલમાં દાખલ કર્યો. / ડાઉસન ૧૫૫.

કવષઐલૂષ ઉપર કહેલો કવષ તે જ

કવષા કોઈ ઋષિપત્ની. તુર નામના ઋષિની માતા. / (તુર શબ્દ જુઓ.)

કવિ દેવવિશેષ (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૨) સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મપુત્ર ભૃગુઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો; ઉશના ઋષિનો પિતા.

કવિ (૩) પ્રિયવ્રત રાજર્ષિને બર્હિષ્મતીથી થયેલા દસ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ એ બાલ્યાવસ્થાથી જ વિરક્ત હતો. / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧.

કવિ (૪) તામસ મન્વંતરમાં થયેલા સપ્તઋષિમાંનો એક. (તામસ મનુ શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૫) રૈવત મનુના દસ પુત્રોમાંનો પાંચમો. (રૈવત મનુ શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૬) ઋષભદેવના નવ સિદ્ધ પુત્રોમાંનો મોટો. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૭) વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એ વિરક્ત હોઈ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો હતો. / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૨.

કવિ (૮) એક બ્રહ્મર્ષિ (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૯) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના બ્રહ્મપુત્રને વારુણિ કવિ કહેતા./ ભાર૦ અનુશા૦ અ૦ ૮૫.●એને કવિ, કાવ્ય, ધૃષ્ણુ, ઉશના, ભૃગુ, વિરજા, કાશિ અને ઉચ્ચ એમ આઠ પુત્ર હતા.

કવિ (૧૦) બ્રહ્મપુત્ર વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો મોટો / ભાર૦ અનુશા૦ અ૦ ૯૫, શ્લો. ૧૩૨–૧૩૪.

કવિ (૧૧) સોમવંશી પુરુ કુળના રૌદ્રાશ્વવંશના ભરત રાજાના કુળના દુરિતક્ષય રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો વચલો. તપ કરીને એ બ્રાહ્મણ થયો હતો.

કવિ (૧૨) કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક / પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.

કાવ (૧૩) કૃષ્ણના કાલિંદીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

કવિ (૧૪) કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર. એ મહારથી હતો.

કવિરથ સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવ વંશમાં થયેલા ચિત્રરથ રાજાનો પુત્ર, એને વૃષ્ટિમાન્ નામે પુત્ર હતો.

કવ્યવાહ પિતરવિશેષ / દેવી ભાગ૦ ૧૧ સ્કંધ૦ અ૦ ૧૫.

કશેરુક યક્ષવિશેષ.

કશેરુક (૨) એક ક્ષત્રિય. એને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૬૧–૬.

કશેરુમાન ક્ષત્રિય. એને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ વ૦ ૧૨–૧૩.

કશ્યપ ભીષ્મ શરપંજરમાં સૂતા હતા ત્યારે એમની પાસે આવેલો એક ઋષિવિશેષ. / ભાગ૦ ૧–૯–૮.

કશ્યપ (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક / ભાગ૦ ૮–૧૨–૫.

કશ્યપ (૩) પરશુરામે નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરીને યજ્ઞમાં પૃથ્વીનો મધ્યભાગ જેને દાનમાં આપ્યો હતો તે ઋષિ. / ભાગ૦ ૯–૧૬–૧૨.

કશ્યપ (૪) વૈદ્યશાસ્ત્ર-પ્રવીણ એક બ્રાહ્મણ. પરીક્ષિત રાજાને તક્ષકે દંશ કર્યો હતો. તેને નિર્વિષ કરવા ચિકિત્સા કરવા જતો હતો, ત્યારે જેને વાટમાં જ ધન આપીને તક્ષકે પાછો વાળ્યો હતો તે. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૧૧.

કશ્યપ (૫) આકાશમાં એ નામનો તારકવિશેષ / ભાગ૦ ૪–૯–૨૧.

કશ્યપ (૬) અથર્વણવેદનો આચાર્ય જે પારાણિક નામે પ્રસિદ્ધ છે તે / ભાગ૦ ૨–૭–૪.

કશ્યપ (૭) અંશુ નામના સૂર્યના સમાગમમાં માગશર મહિનામાં સંચાર કરનાર એક ઋષિવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૪૧.

કશ્યપ (૮) સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મમાનસપુત્ર મરીચિ ઋષિને કર્દમની કન્યા કલાને પેટે થયેલા બે પુત્રમાંનો જ્યેષ્ઠ. એ સ્વરોચિષ મન્વંતરમાં સપ્તઋષિ હતો.

કશ્યપ (૯) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના બ્રહ્મપુત્ર મરિચિ ઋષિનો પુત્ર તે. એને પ્રાચેતસ દક્ષે પોતાની ૬૦ કન્યામાંથી તેર કન્યા પ્રજાવૃદ્ધિ કરવા આપી હતી. એ તેરનાં નામ : અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાલા, દનાયુ, સિંહિકા, ક્રોધા, પ્રાધા, ઇલા, વિનતા, કપિલા, મુની અને કદ્રૂ. આમાં કાષ્ઠા, સુરસા, ક્રોધવશા, તામ્રા ઇ૦ કેટલાંક નામોમાં જુદા જુદા ગ્રંથોમાં ફેરફાર પડે છે. પણ તેરની સંખ્યામાં તફાવત પડતો નથી. આ તેરેની સંતતિ, તેમનાં નામો જુદાં જુદાં આપ્યાં છે ત્યાં આપી છે તે જોવા. ભારતમાં આ તેરમાં 'વિશ્વાનું' નામ છે. તેમ જ પ્રાચેતસ દક્ષે ધર્મઋષિને આપેલી દસ કન્યાની ગણતરીમાં પણ 'વિશ્વાનું' નામ છે. એટલે ઉપર જણાવેલી તેરમાં એ ગણાઈ નહિ.

એના કુળમાં એ પોતે અને એના બે પુત્ર અવત્સાર અને અસિત મળીને ત્રણ મંત્રદ્રષ્ટા થયા છે. અવત્સારને નિધ્રુવ અને રેભ એવા બે, અને અસિતને શાંડિલ નામે એક પુત્ર હતો. નિધ્રુવની સંતતિને નૈધ્રુવ, રેભનીને રૈભ્ય, અને શાંડિલનીને શાંડિલ્ય કહ્યા છે. અવત્સારની સ્ત્રીનું નામ મળતું નથી. પરંતુ અસિતની સ્ત્રીનું નામ એકપર્ણા હતું. નિત્ય ઋષિ અને દેવલ એ શાંડિલ્યના પ્રખ્યાત વંશજ હતા. એ બન્ને મંત્રદ્રષ્ટા હતા, એવું મત્સ્યપુરાણમાંથી નીકળે છે. / લિંગ૦ અ૦ ૬૩

કશ્યપની મુખ્ય નિધ્રુવ, રેભ અને શાંડિલ એમ ત્રણ વંશમાલિકા જણાય છે. તેમાંની પહેલીમાં ઋષિની પ્રવર વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી : આશ્વાયણિ, મેષ, કિરીટકાયન, ઉદગ્રજ, માઠર, ભોજ, શાલાહલેય, કૌરિષ્ઠ, કન્યક, આસુરાયણ, મંદાકિન્ય, વૈમૃગ્રય, શ્રુતિ, ભોજપાયન, દૈવયાન, ગોમયાન, અધમચ્છાય, અભય, કાત્યાયન, શાકપાણુ, બર્હિયોગ, ગદાયન, ભવનંદિ, મહાચક્રી, દાક્ષપાયન, ગોધયાન, કાર્તિવય, હસ્તિદાન, વાત્સાયન, નિકૃતજ, આશ્વાલાયનિન, પ્રાગ્રાયણ, પૌલમૌલિ, આશ્વવાતાયન, કૌવેરક, સ્થાકાર, અગ્નિશર્માયણ, મેષજ, કૈકરસપ, બભ્રુ, પ્રાચેય, જ્ઞાનસંજ્ઞેય, આગ્રા, પ્રાસેવ્ય, શ્યામોદર, વૈવશપ, ઉદ્ગલાયન, કાષ્ઠાહારિણ, મારીચ, આજિહાયન, હાસ્તિક, વૈકર્ણેય, કશ્યપેય, સાસિસ, હારિતાયન, માતંગિન, અને ભગુ. આ બધા કાશ્યપ, આવત્સાર, નૈધ્રુવ, એ ત્રણ પ્રવરના હતા. રેભ કુળવાળાને કાશ્યપ, આવત્સાર અને શૈલ્ય તથા શાંડિલ કુળનાને કાશ્યપ, આવત્સાર અને શાંડિલ્ય એવાં ત્રણ પ્રવરો હોય છે. / મત્સ૦ અ૦ ૧૪૪.

સંધાતિ, નભ, પિપ્પલ્ય, જલંધર, ભુજ્યતપુર, પૂર્ય, કર્દમ, ગર્દભિમુખ, હિરણ્યબાહુ, કૈરાત, કાશ્યપ, ગોભિલ, કુલહ, વૃષકંડ, મૃગકેતુ, ઉત્તર નિદાઘ, મસુણ, ભાત્સ્ય મહાન્ત, શાંડિલ્ય, દાનવ, દેવજ્ઞતિ, પૈપલ્ય, અને ક્ષિત્સ એ બધા શાંડિલવંશમાલિકાના હોઈને તેમનાં કાશ્યપ, આવત્સાર અસિત; કાશ્યપ, આવત્સાર, દેવલ અથવા કાશ્યપ, અસિત, દેવલ, એવાં ત્રણ પ્રવરો હોય છે. અનસૂય, નાકુરય, સ્નાતપ, રાજવર્તપ, શૈશિર, ઉદ્વહિ, સૈરંધ્રિ, રોપસેવકિ, ચામુનિ, કાકૂ, પિંગાક્ષિ, સંજ્ઞાતંબિ, દિવાવષ્ટાશ્વ, આ ઋષિઓ દ્વ્યામુષ્યાયણ છે. એમને કાશ્યપ, આવત્સાર અને વાસિષ્ઠ એવાં ત્રણ પ્રવરો હોય છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૯૮

કશ્યપ ઋષિ મરીચિ ઋષિના પુત્ર હોવાથી તેમને કોઈ કોઈ ઠેકાણે મારીચ પણ કહ્યા છે. એમનું વળી અરિષ્ટનેમિ એવું એ નામ મળી આવે છે. દર વર્ષે માગશર મહિનામાં સૂર્યના સમાગમમાં એઓ સંચાર કરે છે. / ૪ સહ શબ્દ જુઓ.

કંસ સોમવંશી યદુકુળના સાત્વતના પુત્ર અંધકના વંશમાં જન્મેલા મથુરાના ઉગ્રસેન રાજાના નવ પુત્રોમાંનો મોટો. એ કાળનેમિ નામના અસુરનો અંશથી જન્મ્યો હતો. ઉગ્રસેનની સ્ત્રી પવનરેખા એક દિવસ પોતાની સાહેલીઓ સાથે વનવિહાર કરવા ગઈ હતી. ત્યાં તેમનાથી છૂટી પડી એકલી ઝાડની ઘટામાં ચાલી ગઈ. એવામાં કોઈ દ્રુમલિક રાક્ષસે ઉગ્રસેન રૂપે આવીને ભોગવવાથી એને ગર્ભ રહ્યો તે કંસ. એ સ્વભાવત: દુષ્ટબુદ્ધિનો હતો. નાનો હતો ત્યારથી જ એણે પ્રજાને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. છોકરાંને પકડીને વનમાં લઈ જઈ મારી નાંખતો, અને પહાડની ખોમાં પૂરી આવતો. પ્રજામાં જ્યારે બહુ ગભરાટ થયો ત્યારે રાજાને કાને વાત આવતાં એમણે કંસને બહુ સમજાવ્યો પણ વ્યર્થ. માત્ર આઠ વર્ષની વયે એકલો મગધ ગયો અને જરાસંધની જોડે કુસ્તી કરી એને જીત્યો. જરાસંધે જોયું કે આ મારાથી જિતાય એવો નથી અને તે કામનો છે. સબબ એને પોતાની બે દીકરીઓ—અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ—પરણાવી પોતાનો સંબંધી કર્યો. એ પ્રથમ કાંઈક અંશે સારોયે હતો. પોતાના કાકા દેવક રાજાની દીકરી દેવકીને એણે પાળીને મોટી કરી હતી. એનો વિવાહ વસુદેવ યાદવ સાથે મોટા સમારંભથી કર્યો. વરકન્યા વળાવતી વખતે ગોતે એટલું સૌજન્ય અને વહાલ બતાવ્યું કે તેમના રથનો સારથિ થઈને બેઠો. એ પ્રમાણે કન્યાને સાસરે વળાવવા જતાં માર્ગમાં દેવવાણી થઈ કે 'હે કંસ! આ દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે!' તે ઉપરથી એની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. તત્કાળ એણે ખડ્ગ કાઢ્યું અને દેવકીને મારી નાંખવા ધાર્યું. પણ વસુદેવ વચ્ચે પડ્યા અને કહ્યું કે આવા સમારંભમાં આમ કરવું તને ઘટતું નથી. તારી પાળેલી બહેન, સ્ત્રી જાતિ એને મારવી યોગ્ય નથી. એ કાંઈ તારી શત્રુ નથી. એનાં જે જે સંતાન થશે તે હું તને આણી આપતો જઈશ. આથી એ કાંઈક શાંત થયો, દેવકીને મારવી મૂકી, અને સમારંભ પૂરો કર્યો.

થોડી જ વારે એના મનમાં આવ્યું કે વસુદેવ સત્યવચની તો છે, પણ પુત્રલોભ મોટો કઠણ છે. મને એનાં છોકરાં આણી આપશે કે નહિ એનો ભરોસો શો? માટે એને અને દેવકીને મારી નજર આગળ કેદમાં રાખવાં એ ઠીક છે. પછી ઉગ્રસેન આ વાત માને ન માને માટે પ્રથમ તો ઉગ્રસેનને જ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી નજરકેદ કર્યા. પછી વસુદેવ-દેવકીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાની સમીપ આણી પ્રતિબંધમાં રાખ્યાં.

આમ પ્રતિબંધમાં રહેતાં હતાં તેવામાં દેવકીને પ્રથમ પ્રસવમાં પુત્ર થયો. પોતે આપેલા વચન પ્રમાણે વસુદેવે એ પુત્ર કંસને આણી આપ્યો. એના મનમાં પ્રથમ તો આવ્યું કે એને મારવો નહિ, પણ વળી મન ફરી જતાં એને મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે એણે દેવકીના છ પુત્રોને મારી નાખ્યા. દેવકી સાતમી વાર ગર્ભિણી થઈ. દેવમાયાએ દેવકીના ઉદરમાંથી આ ગર્ભને લઈને વસુદેવની સ્ત્રી રોહિણી ગોકુળમાં રહેતી હતી તેના ઉદરમાં મૂક્યો. રોહિણી ગર્ભિણી થઈ. આ સાતમો ગર્ભ ગળી ગયો જાણીને કંસે આઠમા ગર્ભને માટે અતિશય ચોકસી રાખવા માંડી. છતાં આઠમું બાળક જન્મ્યું અને વસુદેવે એને સુરક્ષિત ગોકુળમાં નંદને ઘેર પહોંચડાવ્યું. અને ત્યાં થયેલી કન્યા બંદીશાળામાં આણી. કન્યાના રડવાથી કંસને ખબર થઈ કે દેવકીને બાળક પ્રસવ્યું. તેવો જ એ બંદીખાના તરફ ધાયો અને દેવકી પાસેથી કન્યાને લઈ લીધી. દેવકીની આ પુત્રી છે, એ તને શું કરી શકશે એવી દીનવાણી કાને ધર્યા વગર, તેને પથ્થર સાથે પછાડી. પણ કન્યા એના હાથમાંથી છૂટી આકાશમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે સાતમો અને આઠમો બન્ને ગર્ભ બલરામ અને કૃષ્ણ રૂપે ગોકુળમાં ઊછરવા લાગ્યા.

આગળ જતાં જ્યારે કંસને માલૂમ પડ્યું કે દેવકીના બે પુત્ર ગોકુળમાં ઊછરે છે, ત્યારે એ અજાયમ થયો કે એ શી રીતે બન્યું? એના મનમાં આવ્યું કે ઈશ્વરી લીલા અગાધ છે, પણ

પોતે જાતે એ બાળકોને મારવા જવું એ ઠીક લાગ્યું નહિ. માટે એણે પૂતના, અઘાસુર, કેશી ઇત્યાદિને ક્રમે ક્રમે ગોકુળ મોકલ્યા. એ બધાનો નાશ થવાથી એને ખાતરી થઈ કે એ દેવકીના જ પુત્રો છે. પછી પોતે ધનુર્યાગ કરવાને બહાને એ છોકરાઓને મથુરામાં આણવા અક્રૂરને મોકલ્યો. અક્રૂરે એ છોકરાઓને મથુરામાં આણ્યા. કંસે ચાણુર, મુષ્ટિક વગેરે મલ્લને અંદરખાનેથી મારી નાખવાની સૂચના કરીને છોકરાઓ જોડે તેમની કુસ્તી કરાવી. એ બન્નેને મારીને કૃષ્ણે તત્કાળ કંસને પકડ્યો. એનું પોતાનું જ ખડ્ગ કાઢીને એનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે જ વખતે બલરામે એના આઠે ભાઈઓને પણ મારી નાખ્યા. / ભાગ૦ દશમ સ્કં૦ અ૦ ૩૬-૪૪.

કંસવતી ઉગ્રસેનની કન્યા, કંસની બહેન અને વસુદેવના નાનાભાઈ દેવશ્રવાની સ્ત્રી હતી. એને સુવીર અને ઇષુમાન એમ બે પુત્ર થયા હતા.

કંસા ઉગ્રસેનની કન્યા. વસુદેવના ભાઈ દેવભાગની સ્ત્રી. એને ચિત્રકેતુ, બૃહદ્બલ અને ઉદ્ધવ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા.

કંસાવતી કંસવતી શબ્દ જુઓ.

કહોડ એક ઋષિ. એ ઉદ્દાલક ઋષિનો શિષ્ય હતો. ગુરુને ઘેર રહીને ગુરુની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરવાથી એના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગુરુએ પોતાની કન્યાને પરણાવી હતી. પોતાની પત્નીને લઈને એણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો. એક સમયે એ અધ્યયન કરતો હતો. તે વખત એ અભ્યાસમાં જ રહી પોતાની સ્ત્રીની અવગણના કરતો હતો. તેથી નારાજ થઈ એની સ્ત્રીના ગર્ભે એની ટકોર કરી હતી, કે હજુ તમારે આવૃત્તિ કરવી પડે છે કે? તે ઉપરથી ક્રોધ કરી એણે ગર્ભને શાપ આપ્યો કે તું અષ્ટાંગે વાંકો થઈશ. કાંઈ કાળ પછી કહોડ જનક રાજા પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા ગયો હતો. ત્યાં વરુણપુત્ર બંદીએ અનેક ઋષિઓને વાદમાં જીતી પાણીમાં બુડાડ્યા હતા; તેમાં એને પણ બુડાડ્યો હતો. એના પુત્રે બંદીની સાથે વાદ કરી તેને જીતીને કહોડને છોડાવી આણ્યો હતો. (અષ્ટાવક્ર શબ્દ જુઓ.) ગ્રંથોમાં એને કાષીતકેય પણ કહ્યો છે.

કહોલ કહોડ ઋષિનું જ બીજું નામ.

કક્ષસેન અસિત પર્વત ઉપર રહેનાર એક રાજર્ષિ / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭

કાકવર્ણ પ્રદ્યોતની પછી ગાદી પર આવેલા શિશુનાગનો પુત્ર. કલિના રાજાઓમાં આ મહાન હોઈ એણે ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમધર્મા હતું. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૫.

કક્ષીવાન એક ઋષિ.

કક્ષેયુ કુક્ષેયુ શબ્દ જુઓ.

કાકી કશ્યપ વડે તામ્રાને થયેલી કન્યામાંની એક.

કાકી (૨) સ્કંદના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો માતરોમાંનો એક દેવતા.

કાકુત્સ્થ કકુત્સ્થ રાજાનો પુત્ર. અનેના અગર સુયોધનનું જ બીજું નામ.

કાક્ષેયસ્થ એક બ્રહ્મર્ષિ (કૃષ્ણપરાશર શબ્દ જુઓ.)

કાર્કોટક કર્કોટક શબ્દ જુઓ.

કાંચન ચ્યવન ભાર્ગવનું બીજું નામ. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૬૬.

કાંચન (૨) સોમવંશી વિજય કુલોત્પન્ન ભીમરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હોત્રક રાજા.

કાંચનષ્ઠીવિ સુવર્ણષ્ઠીવિ શબ્દ જુઓ.

કાંચનાક્ષી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ સરસ્વતી નદીના પ્રવાહમાંનો એક પ્રવાહ.

કાંચીપુરી ભરતખંડસ્થ એક નગરી. / દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૩૮.

કાંચ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાકૂષપ એક ઋષિ (ગૌર પરાશર શબ્દ જુઓ.)

કાણ્વ કણ્વવંશના રાજાઓ. એમને કણ્વાયન પણ કહેતા. એ વંશે ૩૪૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વિષ્ણુપુરાણમાં એકલાં ૪૫ વર્ષ કહ્યાં છે. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૧.

કાણ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કાણ્વાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાંતિકૌશલ ઈશાન્ય કૌશળનું બીજું નામ.

કાત્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.) આ યાજ્ઞવલ્કયની સ્ત્રી કાત્યાયનીના પિતા.

કાત્યાયન (૨) દાશરથિ રામની સભામાંના આઠ ધર્મશાસ્ત્રીઓ પૈકી એક.

કાત્યાયની પાર્વતીનું બીજું નામ.

કાત્યાયની (૨). યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની બીજી સ્ત્રી.

કાદ્રવેય કદ્રૂપુત્ર જે સંપૂર્ણ નાગ, સર્પ તે.

કાદ્રુપંગાક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાનીન અગ્નિવેશ્ય ઋષિનું નામ. વ્યાસ, કર્ણ ઇ૦ ને કન્યાથી ઉત્પન્ન થયાને લીધે પડેલું નામ.

કાન્યકુબ્જ ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. હાલ એને કનોજ કહે છે. દેશનું આ નામ કેમ પડ્યું તે જાણવા કુશનાભ શબ્દ જુઓ.

કાપત્ય દશ્યૂનો અધિપતિ, નિષાદ જાતિનો. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૩૫–૩. એને કાયવ્ય પણ કહેતા.

કાપવ્ય જાતિવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૮૮.

કાપી ભરતખંડની નદી. / ભા૨૦ ભીષ્મ અ૦ ૯

કાંપિલી બ્રહ્મદત્ત રાજાની નગરી.

કાંપિલેય પંચશિખ ઋષિનું નામ.

કાંપિલ્ય સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢવંશના ભવ્યશ્વ અથવા ભદ્રાશ્વ રાજાના પાંચમાંનો ચોથો પુત્ર.

કાંપિલ્ય (૨) દક્ષિણ પાંચાળમાં આવેલી દ્રુપદ રાજાની નગરી.

કાશ્યપ પતંજલિ ઋષિનું, તેઓ કપિવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી પડેલું નામ.

કાંબોજ ઉત્તર અને પશ્ચિમ એમ દિશાભેદથી આ દેશના બે પ્રકાર છે. પશ્ચિને એક કાંબોજ હોઈ ઉત્તર તરફ બે કાંબોજ છે. તેમાં એકનું ઉત્તર કાંબોજ અને બીજાનું પરમ કાંબોજ એવું નામ છે. ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્ય ગણીને આ દિશાઓ કહેલી છે. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭; ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯. • અહીં પાંડવોના સમયમાં સુદક્ષિણ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

કામ કામદેવ. પ્રેમ–પ્રીતિનો દેવ. ઋગ્વેદમાં (દસ

હોવાથી, બધા દેવોની વિનંતી ઉપરથી કામે શંકરનું ચિત્ત સમાધિમાંથી ચળાવી પાર્વતીની જોડે લગ્ન કરવા તરફ પ્રેરવાનું મહાભારત કાર્ય માથે લીધું. આ દુર્ઘટ કામમાં પોતાના જીવનીયે હાનિ થવાનો સંભવ છતાં, પરમાર્થ તરીકે શંકર ભગવાન પર જય મેળવવા પોતાનું બાણ સંધાન કર્યું. ભગવાનના ચિત્તમાં ક્ષોભ થયો અને સમાધિ છૂટી ગઈ. પાર્વતી સાંભર્યાં. છતાં પોતાની સમાધિ તૂટવાથી ગુસ્સે થઈને એમણે પોતાનું ત્રીજું નયન ઉઘાડી કામના સામું જોયું. ભગવાનના જોતાં જ નયનમાંથી નીકળેલા અગ્નિ વડે કામ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયો.

કામની સ્ત્રી રતિએ એના દહનકાળે કરેલા વિલાપ અને પ્રાર્થનાથી દયા કરીને શંકર ભગવાને એને વરદાન આપ્યું કે જા, તારો પતિ અનંગ છતાં બધી સૃષ્ટિમાં ફેલાશે અને તું સંબર અસુરને ત્યાં જઈને રહે. પ્રદ્યુમ્ન તરીકે જન્મી તારો વર તને ત્યાં પ્રાપ્ત થશે. ભસ્મીભૂત થયેલા કામે કૃષ્ણ વડે રુકિમણીના પેટે પ્રદ્યુમ્ન તરીકે જન્મ લીધો. જન્મથી છઠ્ઠે જ દિવસે સંબરાસુરે પ્રદ્યુમ્નનું હરણ કરી એને દરિયામાં ફેંકી દીધો. ત્યાં એક માછલી એને ગળી ગઈ. એવું બન્યું કે, એ માછલી જાળમાં સપડાતાં માછીએ સંબરાસુરને ત્યાં જ ભેટ કરી. કામની સ્ત્રી રતિ, માયાવતી અગર માયાદેવી રૂપે, સંબરાસુરના ઘરની સંભાળ રાખતી હતી. રસોડામાં આવેલી આ માછલીને ચીરતાં માયાદેવીએ એક સુંદર બાળક દીઠું. એ પ્રદ્યુમ્ન જ હતો. નારદે આવીને માયાદેવીને એ પોતે અને આ સુંદર બાળક કોણ છે વગેરે વૃત્તાંત કહ્યું. એથી એણે ઘણી માવજતથી એને ઉછેર્યો. એ જ્યારે મોટો થયો ત્યારે માયાદેવી એના પર મોહિત થઈ ગઈ. એણે પ્રદ્યુમ્નને પોતે, તેમ જ એ કોણ છે, વગેરે નારદે કહેલી બધી વાત કહી. પ્રદ્યુમ્ન સંબરાસુર સાથે યુદ્ધ કરીને એને મરણ પમાડ્યો અને પોતે માયાદેવીને લઈને ઊડ્યો. તે કૃષ્ણના અંતઃપુરમાં જઈને પડ્યો. કૃષ્ણે આ કામનો અવતાર, તમારો પ્રદ્યુમ્ન અને આ એની પૂર્વજન્મની સ્ત્રી રતિનો અવતાર અને હાલની સ્ત્રી, માયાદેવી, કહી રુકિમણીને સોંપ્યો.

જેમ પુરુષોમાં સૌંદર્યમાં કામથી કોઈ અધિક નથી, તેમ જ સ્ત્રીમાં સૌંદર્યમાં રતિથી કોઈ ચડિયાતું નથી. કામ ઘણો જ સ્વરૂપવાન અને સોહામણો છે. અપ્સરાઓનો એ અધિષ્ઠાતા છે, સ્ત્રીઓ માત્ર એની સેના છે. એનું ધનુષ્ય શેરડીનું બનેલું હોઈ એની પણછ મધમાખીઓની બનેલી છે. એ પાંચ બાણ રાખે છે અને એના દરેક બાણની અણીએ અકકેકું ફૂલ હોય છે. આ પાંચ બાણ વડે એ મનુષ્યોની પંચેન્દ્રિય ઉપર સત્તા ચલાવે છે. એના બાણ પરનાં ફૂલનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. કમળ, ૨. આસોપાલવનું ફૂલ, ૩. સરસવનું ફૂલ, ૪. કેવડો, અને ૫. બૂરુ કમળ. બીજે મતે-ચંપાનું ફૂલ, આંબાનો મોર, નાગકેસર, કેવડો અને બીલીનું ફૂલ છે. કામદેવનું વાહન પોપટ કે નૂરી છે. મોહિનીઓથી વીંટાયેલો, પોતાના વાહન પર બેસીને એ ફરે છે ત્યારે એના સંગાથમાંની સ્ત્રીઓમાંથી એકના હાથમાં એની ધજા હોય છે. એની ધજા રાતા રંગની અને તેમાં ધોળા રંગનું માછલીનું ચિત્ર હોય છે. વસન્ત (ઋતુ) એનો ઘણો ઇષ્ટ મિત્ર છે. ચાંદનીમાં એ ઘણી વાર પોતાની મા અને સ્ત્રી સાથે વાતોમાં તલ્લીન થાય છે; કોઈ કોઈ વાર ઉપવનોમાં સહેલ કરવા ઊતરી પડે છે. જુદા જુદા સંયોગોને લઈને એનાં જુદાં જુદાં ઘણાં નામ પડ્યાં છે જેમકે, મન્મથ, મદન, દર્પક, મકરધ્વજ, મીનકેતન, સ્મર, કન્દર્પ, સંબરારિ, પંચશર, પુષ્પધન્વા, માર, રતિપતિ, મનસિજ, કુસુમાયુધ, અનંગ વગેરે / ડાઉસન પા. ૧૪૫ અને નર્મ કથા કોષ

કામ (૨) ચાર તરેહના પુરુષાર્થમાં ત્રીજો.

કામ (૩) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના બૃહસ્પતિનો દૌહિત્ર (કન્યાનો પુત્ર)

કામ (૪) સંકલ્પનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૬–૧૦.

કામકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કામગમ ધર્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના ત્રણ વિધના દેવ સંબંધી દેવવિશેષ.

કામગિરિ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા૦ સ૦ ૪૨. * એનું બીજું કામશૈલ એવું નામ પણ છે.

કામંદ એક બ્રહ્મર્ષિ. અંગરિષ્ટ રાજાએ આને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે શુદ્ધ ધર્મ, અર્થ અને કામ તે ક્રિયા તે મને કહો. આ ઉપરથી એણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે જેનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય તે ધર્મ, જેનાથી મોક્ષ–પુરુષાર્થ સધાય તે અર્થ અને દેહનિર્વાહ પૂરતી જ ઇચ્છા તે કામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૩.

કામદા ચૈત્ર સુદ અગિયારસ.

કામદેવ કેતુમાલ ખંડના લોકનો ઉપાસ્ય દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૮–૧૫.

કામદુઘ સુસ્વધા નામના પિતર લોક.

કામન્દ એક ઋષિ. એને અરિષ્ટ નામના રાજા સાથે ધર્મત્યાગના પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ શાં૦ ૧૨૩–૧૧.

કામધેનુ હવિર્ધાની શબ્દ જુઓ.

કામશૈલ કામગિરિ શબ્દ જુઓ.

કામાશ્રમ ચારની અંકસંજ્ઞાવાળો અંગ શબ્દ જુઓ.

કામ્યકવન દુર્યોધને દ્યૂત મિષે બધી સમૃદ્ધિ હરી લીધા પછી યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીને લઈને બંધુસહિત પ્રથમ દ્વૈતવનમાં ગયા હતા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨. * એમની સાથે ત્યાં ધૌમ્ય ઋષિ પુરોહિત અને બીજા પણ બ્રાહ્મણોનો સમુદાય હોવાને લીધે યુધિષ્ઠિરને એ બધાંના નિર્વાહની મોટી ફિકર પડવા માંડી; એટલે એ વનમાંથી નીકળી બધાને લઈને આ કામ્યક વનમાં આવ્યા. અહીં હતા ત્યારે સૂર્યની પાસેથી થાળા (અક્ષયપાત્ર)ની પ્રાપ્તિ થતાં એમની સાથે અસંખ્ય બ્રાહ્મણો રહેતા અને ખાઈ-પીને આનંદ કરતા. પછી કેટલોક કાળ યાત્રા કર્યા બાદ ફરીથી આ વનમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલોક કાળ દ્વૈતવનમાં રહીને વળી પાછા આ વનમાં આવ્યા હતા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૮. * આ વન હસ્તિનાપુરની કઈ દિશામાં હતું એનો ઉલ્લેખ ભારતમાં મળતો નથી.

કામ્પિલ્ય ભાગીરથી નદીની પાસે આવેલું નગરવિશેષ. દક્ષિણ પાંચાળની રાજધાની હોઈ દ્રુપદ ત્યાંનો રાજા હતો / ભાર૦ આ૦ ૧૪૪–૭૮. * વાયવ્ય પ્રાન્તમાં ફરુકાબાદ જિલ્લામાં ફતેહગઢથી ઇશાનમાં અઢાવીસ માઈલ પર આવેલું છે.

કામિકા અષાડ વદ અગિયારસ.

કામ્યા એક અપ્સરાવિશેષ.

કાર્યાનિ એક બ્રહ્મર્ષિ / ૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.

કાયવ્ય કાપવ્ય તે જ.

કાયવ્ય (૨) એક નિષાદ હતો. અરણ્યમાંના બધા દસ્યુઓનો અધિપતિ હતો. બહુ શૂરો હતો તે સાથે પરમ ધાર્મિક હતો. એક વખત એની જાતના લોકોએ એને પૂછ્યું કે તું ધર્મતત્ત્વ સારી રીતે સમજે છે, માટે કહે કે અમે કેવાં આચરણ કરીએ તો અમારી ઉત્તમ ગતિ થાય. તે ઉપરથી એણે કહ્યું કે તમે બ્રાહ્મણોનો કદીએ દ્વેષ કરશો નહિ. સઘળા સદ્‌ભાવથી એમની જોડે વર્તો અને નાનાં બાળક, સ્ત્રીઓ, ભયભીત થયેલા, નાસી જતા, નિરાયુધ એવાને મારવા નહિ. બ્રાહ્મણના શત્રુ હોય તેને મારવા. આમ વર્તશો તો ઉત્તમ ગતિ પામશો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૩૬.

કાયશોધન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કાયાધવ કયાધૂના પ્રહ્લાદિક પુત્ર તે. મુખ્યત્વે પ્રહ્લાદને માટે વપરાય છે.

કાયાવરોહણ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

કારકિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કારંધમ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુવર્ચા અથવા કરંધમ રાજાના પુત્ર અવીક્ષિતનું બીજું નામ.

કારંધમ (૨) દક્ષિણ સમુદ્રનું તીર્થ (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)

કારસ્કર ભારતવર્ષીય ભરત ખંડસ્થ દેશ. (૧ કર્ણ શબ્દ જુઓ.)

કારસ્કાર કારસ્કર દેશનો રાજા. આ રાજા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરને સામાન્ય કામોમાં બહુ ખપ લાગ્યો હતો. એ કુકુરવંશનો હોવાથી એને કૌકુર પણ કહેતા.

કારીરય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કારીષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કારુકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કારુપ મનુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ આ૦ ૬૯–૧૯.

કારુપથ ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક દેશ. એની રાજધાની અંગદિયા (અંગદિયા શબ્દ જુઓ.)

કારુષક કરૂપક દેશનો રાજા વૃદ્ધશર્મા તે. એના પુત્રનું નામ દંતવક્ર. આ રાજા ભારતના યુદ્ધ વખતે દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો.

કારોટક એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાર્તવીર્ય સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશમાં જન્મેલા કૃતવીર્ય રાજાના પુત્ર અર્જુનનું જ બીજું નામ. એણે દત્તાત્રયની ઘણી જ ઉત્તમ સેવા કરીને હજાર હાથ પ્રાપ્ત કર્યા હતા, ત્યારથી એ સહસ્રાર્જુન કહેવાતો. અનૂપ દેશમાંની માહિષ્મતી નગરીમાં પોતાની રાજધાની કરી, એ સંપૂર્ણ ભારતવર્ષ પર રાજ કરતો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૫, અને ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૨. * એ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરનારો હોવાથી એના રાજ્યમાં પાપ થતું જ નહિ. આમ એણે પંચ્યાશી હજાર વર્ષ ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યું. પોતાને બહુ બળવાન સમજનાર રાવણને પણ એણે બાંધ્યો હતો.(રાવણ શબ્દ જુઓ.) અગ્નિના માગવાથી એણે ભક્ષણ કરવાને એક વન આપવાથી અગ્નિની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. પરંતુ એ વન બળતાં વસિષ્ઠ ઋષિનો આશ્રમ બળી જવાને લીધે 'તારા હજાર હાથ ભાંગી પડશે' એવો શાપ થયો હતો. આ શાપ જ અગાડી જતાં એના મરણનું કારણ થઈ પડ્યો. (આપવ શબ્દ જુઓ.) એને હજાર છોકરા હતા; પરંતુ તેમાં જયધ્વજ, શૂરસેન, વૃષભ, મધુ અને ઊર્જિત એ પાંચ શૂર, ધૃષ્ટ, ક્રોષ્ટુ, વૈકર્તા, અવંતિ, એવે નામે પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય હતા.

એક વખત એ મૃગયા રમવા અરણ્યમાં ગયો હતો. ત્યાં જ જમદગ્નિ ઋષિનો આશ્રમ જોઈને ત્યાં ગયો. જમદગ્નિ પાસે કામધેનુ હોવાથી તેની સહાયતાથી તેમણે કાર્તવીર્યનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો. આતિથ્યથી સંતોષ પામીને સ્વસ્થાને જવું યોગ્ય હતું, તેમ ન કરતાં તેણે ઋષિની કામધેનુ બળાત્કારે લઈ લીધી. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે સામોપચારથી પાછી માગી, પણ એણે આપી નહીં. આથી બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. પરશુરામે એના હજાર હાથ કાપી નાખ્યા અને એ મરણ પામ્યો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૭.

કાર્તિકેય પ્રથમતઃ મહાદેવનું રેત શરવણ નામના વનમાં પડેલું તે. આગળ જતાં ગંગાએ અને અગ્નિએ ક્રમે ક્રમે કેટલોક કાળ ધારણ કર્યું. તેમની પછી છ કૃત્તિકાઓએ ધારણ કર્યું. તે વખતે એનો જન્મ થયો. આમ હોવાથી એનાં અનુક્રમે સ્કંદ, ગાંગેય, અગ્નિભૂ અને કાર્તિકેય એવાં નામ પડ્યાં. એક મુખ અને બે હાથ સહિત છયે કૃત્તિકાને પેટે એક જ કાળે જન્મેલા હોવાથી એમને છ મોં અને બાર હાથ છે; તેમ જ એમનું નામ ષણ્મુખ, ષડાનન એવું પડ્યું છે. આગળ જતાં એ દેવના સેનાપતિ થવાથી, તેમને સેનાની પણ કહેતા. ગુહામાં વાસ કરવાને લીધે ગુહ પણ કહેવાતા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૨૩–૨૨૬, અને ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૮૫.

કાર્મોજ ઇન્દ્રપ્રસ્થની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે આવેલો દેશ. એને ઉત્તરકાર્મોજ અને પરમકાર્મોજ કહેતા. ત્યાંનો રાજા સુદક્ષિણ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવ્યો હતો / ભાગ૦ ૧૦–૮૨–૧૩.

કાર્તિવય એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાર્દમાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કાર્પણિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કાર્ષ્ણાયન એક ઋષિ. (કૃષ્ણ પરાશર શબ્દ જુઓ.)

કાર્ષ્ણિ કશ્યપની સ્ત્રી મુનીની કૂખે થયેલા દેવગંધર્વોમાંના એકનું નામ (૧ દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

કાર્ષ્ણિ (૨) પ્રધાનપણે કરીને કૃષ્ણપુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું બીજું નામ / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૫૬, શ્લો૦ ૮.

કાર્ષ્ણિ (૩) અભિમન્યુનું એક નામ. (ભાર૦ ભી૦ ૪૭–૧૫)

કાલ (૧) મૃત્યુનો અભિમાની દેવ–કાળ. એને સર્પ, બ્રાહ્મણો, પારધી અને મૃત્યુની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ ૧–૭૦.

કાલ (૨) ધ્રુવ નામના વસુના પુત્રનું નામ

કાલ (૩) એ નામના એક ઋષિ

કાલ (૪) એક અસુર (મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

કાલ (૫) એ નામનો એક યોદ્ધો (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

કાલ (૬) એ નામનો એક પર્વત / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા૦ સ૦ ૪૩.

કાલકંઠ રુદ્રગણ વિશેષ.

કાલવૃક્ષીયમુનિ આ મુનિની પાસે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણનારું એક પક્ષી હતું. એક વખત એ પોતે ફરતા ફરતા કૈકાસળ દેશના ક્ષેમદર્શી રાજાને ત્યાં આવી ચઢ્યા. એમના પક્ષીમાં આવો ગુણ છે, એ જાણ્યું એટલે રાજાએ મુનિને પૂછ્યું કે મારા મંત્રીઓ મારા વિષે કેવો ભાવ રાખે છે, એ આપના પક્ષી પાસે કહેવડાવો. પક્ષીએ એક મંત્રીની હકીકત કહી અને બીજાની બીજે દિવસે કહીશ એમ કહ્યું. પક્ષી ખરેખરી હકીકત કહે છે, એ જોઈને બાકીના મંત્રીઓએ રાત્રે પક્ષીને મારી નાખ્યું. આ ઉપરથી રાજાએ ધાર્યું કે આ સઘળા મંત્રીઓ મારું અનિષ્ટ ઇચ્છનારા છે એમાં સંશય નથી. પછી મુનિની સહાયતા વડે સઘળાઓને યોગ્ય શાસન કરીને સુખી થયો. / ભા૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૦૧

કાલકા વૈશ્વાનર દાનવની કન્યા અને મારીચ નામના અસુરની સ્ત્રી.

કાલકામ એક વિશ્વદેવ

કાલકામુક-કાર્મુક ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યમાંનો એક (ખર શબ્દ જુઓ.)

કાલકાલ મહાદેવ

કાલકાક્ષ ગરુડે મારેલો એક અસુર

કાલકીર્તિ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા

કાલકૂટ ભારતવર્ષીય ઉત્તર આનર્તની ઉત્તરે આવેલો દેશ / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૬

કાલકૂટ (૨) મગધ દેશમાંનો એક સામાન્ય પર્વત

કાલકૂટ (૩) સમુદ્રમથન કાળે નીકળેલું દુર્ધર વિષ.

કાલકેતુ અસુરવિશેષ. એકવીર નામના હૈહય રાજાએ એને માર્યો હતો.

કાલકેય (૧) કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી કાળાનો પુત્ર અને તેના વંશજ. એઓ વૃત્રાસુરના બળે દેવોની સાથે લઢતા હતા. પછી જ્યારે ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરને માર્યો તે વખતે આ બધા સમુદ્રમાં સંતાઈ રહ્યા. દહાડે સમુદ્રમાં સંતાઈ રહે અને રાત્રે બહાર નીકળી મુનિઓને ખાઈ જાય. ચ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં રહેનાર સો, અને ભરદ્વાજને આશ્રયે રહેનારા વીસ, એમ અસંખ્ય ઋષિઓને ખાધા. તેણે કરીને ઉર્વરિત ઋષિ ભય પામીને ગુહામાં સંતાઈ રહ્યા. પણ આમનો ઉપદ્રવ શાન્ત પડ્યો નહિ. યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ અટકી પડી. ઇંદ્રને મોખરે કરીને બધા ઋષિઓ બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા. તેમણે કહ્યું કે તમે બધા અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે જાઓ. બધાએ અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે જઈને કાલકેયના આપેલા ત્રાસનું વર્ણન કર્યું. તેમણે બધાને અભય આપીને પોતે સમુદ્રતીરે ગયા અને પોતાના તપોબળ વડે સમુદ્રનું આચમન કર્યું. સમુદ્રની સાથે જ બધા કાલકેયો ઋષિના ઉદરમાં ગયા અને ત્યાં જ મરણ પામ્યા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૨–૧૦૫.

કાલકેય (૨) મારીચ નામના અસુરની સ્ત્રી કાલકાના છોકરા. એમને કાલખંજ પણ કહ્યા છે. એ સઘળા હિરણ્યપુરમાં રહેતા અને ઇંદ્રને ભારે ત્રાસ આપતા હતા. પરન્તુ ઇંદ્ર એમને કાંઈ કરી શકતો નહોતો. પછી દ્વાપરયુગના સમાપ્તિકાળમાં પાંડુપુત્ર અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો તે વખતે ઇંદ્રે એને આ કાલકેયને જીતવા મોકલ્યો. અર્જુનનું અને એમનું ઘણા કાળ પર્યંત યુદ્ધ થયું. છેવટે એ બધા, તેમ જ પૌલોમ અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૭૩

કાલકોટિ નૈમિષારણ્યમાંનું તીર્થવિશેષ.

કાલખંજ જેની સંજ્ઞાવાળા કાલકેયોનું બીજું નામ

કાલગૌતમ એક ઋષિ (૧ બ્રહ્મદત્ત શબ્દ જુઓ.)

કાલઘટ જન્મેજય રાજાએ કરેલા સર્પસત્રમાં વરેલો એક સદસ્ય ઋષિ

કાલંજર મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક પર્વત

કાલંજર (૨) ભરતખંડસ્થ એક સામાન્ય પર્વત (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

કાલજિત લક્ષ્મણનો સેનાપતિ. (કુશી લવ શબ્દ જુઓ.)

કાલજિહ્વ એક રુદ્રગણ

કાલતોયક ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦૯

કાલદંષ્ટ્ર દૈત્યવિશેષ

કાલદન્તક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬

કાલદા દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૬૩.

કાલનર સોમવંશી યયાતિપુત્ર અનુરાજાનો પૌત્ર અને સભાતર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્ર નામ સૃંજય રાજા.

કાલનાભ તેર સૈહિકેયોમાંની એક (૨. સૈહિકેય શબ્દ જુઓ.)

કાલનેમિ (૧) એક અસુરવિશેષ. (૩ તારક શબ્દ જુઓ.)

કાલનેમિ (૨) લંકાનો એક રાક્ષસ. જ્યારે યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ મૂર્છિત થયા તે વખતે દ્રોણાચળ પર્વત ઉપરથી ઔષધિ લાવવાને મારુતિ જતો હતો, તેને નિરોધ કરવાને રાવણે આને મોકલ્યો હતો. એ ઋષિનો વેશ ધારણ કરીને રસ્તામાં બેઠો હતો. મારુતિ ત્યાં પાણી પીવાને થોભ્યા. પણ કાલનેમિનું કપટરૂપ તરત જ કળી ગયા. તેથી બિલકુલ ખોટી ન થતાં એને મારી પોતે ઔષધિ લેવા ગયા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭.

કાલનેમિ (૩) સો મુખવાળો એક દૈત્ય. એને વિષ્ણુએ માર્યો હતો. (મત્સ્ય. અ૦ ૧૭૭)

કાલભૈરવ કાશીપુરીનો ક્ષેત્રપાળ, એક રુદ્રગણ

કાલમહી ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯; મત્સ્ય અ. ૧૧૩

કાલપથ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૦

કાલમુખ મનુષ્ય અને રાક્ષસીથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા / ડાઉસન–૧૪૧

કાલયવન કોઈ એક યવનાધિપતિએ યાદવોના પરાભવ સારુ પોતાની સ્ત્રીની કૂખે ગર્ગમુનિ પાસે ઉત્પન્ન કરાવેલો પુત્ર. એ મોટો પ્રતાપી અને યાદવોથી જિતાય નહિ એવો હતો. એક સમયે એ મોટું સૈન્ય લઈ યાદવો ઉપર ચઢી આવ્યો. ઘણો ભયંકર સંગ્રામ થયો અને કૃષ્ણને લાગ્યું કે આની જોડે યુદ્ધ કરતાં જય મળવો કઠણ છે, માટે એને કોઈ યુક્તિથી મારવો જોઈએ. પછી વિચાર કરીને યુદ્ધમાંથી પોતે ઓટો નાસવાનો ઢોંગ કરીને દોડ્યા. કાલયવને જાણ્યું કે એ મારાથી નાસે છે, એટલે એ શસ્ત્ર લઈને એમની પૂંઠળ ધાયો. એમ દોડતાં દોડતાં કૃષ્ણે પોતે પર્વતની જે ગુફામાં મુચકુંદ રાજા ઊંઘતો હતો તેમાં જઈ, પોતાનું ઉત્તરીય મુચકુંદ રાજાને ઓઢાડ્યું અને પોતે ગુફાના અંધારા ભાગમાં લપાઈને થું થાય છે તે જોતા ઊભા. કાલયવન પછવાડે દોડ્યો આવતો જ હતો. કૃષ્ણને ગુફામાં ગયેલા જોઈ પોતે પણ પેઠો; અને કૃષ્ણનું વસ્ત્ર ઓઢીને સૂતેલા મુચકુંદને જોઈને ધાર્યું કે આ ઢોંગ કરીને કૃષ્ણ સૂઈ ગયો છે. પછી પોતે પાસે જઈને તેને લાત મારી. મુચકુંદ જાગી ઊઠ્યા. એમણે આંખ ઉઘાડી અને કાલયવન ઊભો હતો તેના સામું કોપ ભરેલી દૃષ્ટિથી જોયું. મુચકુંદના ક્રોધાગ્નિથી કાલયવન તત્કાળ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. / ભાગ૦ દશમ સ્ક૦ અ૦ ૫૧ ૭ પછી કૃષ્ણ અને મુચકુંદની ભેટ થઈ, પરસ્પર કાંઈ વાતચીત થયા બાદ મુચકુંદ ઉત્તરમાં ચાલ્યો ગયો અને કૃષ્ણ દ્વારકા પાછા આવ્યા.

કાલરાત્રિ પાર્વતીની એક શક્તિ. (શુંભનિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

કાલવધ એક બ્રહ્મર્ષિ. (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કાલવીર્ય એક અસુર. (૨ સૈહિકેય શબ્દ જુઓ.)

કાલવેગ સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬.)

કાલશિખ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કાલશૈલ ભરતખંડસ્થ એક સામાન્ય પર્વત

કાલસૂત્ર એક નરક. એમાં દસ સહસ્ર યોજન વિસ્તારના તાંબાના પતરાની નીચે ધગધગતો દેવતા હોવાથી એ પતરું નિરંતર તપેલું જ હોય છે. જે પ્રાણી માતા, પિતા, બ્રાહ્મણ અને મુખ્યત્વે બ્રહ્મનિષ્ઠ

બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરે છે તેને યમદૂતો આ તપ્ત પતરા પર ઊભા રાખી યાતના કરે છે.

કાલયાવર્ત વૃંદાવન તે જ.

કાલા પાર્વતીની શક્તિ. (શુંભનિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

કાલા (૨) કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીઓમાંની એક. એને ચાર પુત્રો હતા. એ બધા કાલકેય કહેવાતા. (કાલકેય શબ્દ જુઓ.)

કાલાગ્નિરુદ્ર મહાદેવની એક મૂર્ત્તિ.

કાલાગ્નિરુદ્ર (૨) મુખ્ય યજુર્વેદીય ઉપનિષત્.

કાલાનલ કાલનર રાજાનું બીજું નામ.

કાલાપ ઋષિવિશેષ / ભા૦ સ૦ ૪–૨૪.

કાલિકા ભારતવર્ષીય નદી / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

કાલિકા (૨) કાલી શબ્દ જુઓ.

કાલિંગ કલિંગ દેશનો રાજા. આ અનિરુદ્ધના વિવાહ સમયે આવ્યો હતો. એણે રુકિમને દ્યૂત રમી બલરામને હરાવવાનું સૂચવ્યું હતું. દ્યૂત રમતા હતા ત્યારે આ રાજા બલરામનું ઉપહાસ કરીને હસ્યો હતો. આથી ગુસ્સે થઈ બળરામે એના દાંત પાડી નાખ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૨૭–૩૭.)

કાલિંજર ભારતવર્ષીય વન.

કાલિંજર (૨) કાશીમાં એક સ્થળવિશેષ.

કાલિંદી અંશુમતી નદીનું બીજું નામ.

કાલિંદી (૨) યમુના નદીને પણ આ નામે વર્ણવી છે. / ભા૦ વિરાટ૦ અ૦ ૫, શ્લો. ૧.

કાલિંદી (૩) કૃષ્ણની સાતમી સ્ત્રી. મને કૃષ્ણ પતિ મળે એમ ઇચ્છી એ યમુનાને તીરે તપ કરતી હતી. પ્રાયઃ એ યમુનાની મૂર્તિમાન દૈવતા હોવી જોઈએ, કારણ એ કોની દીકરી વગેરે હકીકત કોઈ જગાએ મળતી નથી. એક સમયે કૃષ્ણ ચોમાસામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા હતા, ત્યારે અર્જુનને લઈને મૃગયા રમવા ગયા હતા. તે વખતે આને તપ કરતાં જોઈ અને પૂછપરછ કરતાં બધી હકીકત જાણી એટલે એને જોડે ઇન્દ્રપ્રસ્થ લઈ ગયા; અને ચોમાસું વીત્યા બાદ દ્વારકા ગયા અને ત્યાં એનું વિધિવત્ પાણિગ્રહણ કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ – પટરાણીઓમાં દાખલ કરી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં. અ૦ ૫૮.

• એને કૃષ્ણથી શ્રુત વગેરે પુત્ર થયા હતા. (૪ કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

કાલિય કાદ્રવેય કુળમાં જન્મેલો એક નાગ. એ પૂર્વે રમણદ્વીપમાં રહેતો હતો. એ દ્વીપમાં ગરુડ વારે વારે જઈને નાગોનું ભક્ષણ કરી જતો હતો. તેથી સઘળા નાગોએ મળીને એક વખત એવો વિચાર કર્યો કે આપણે એને કાંઈ નિયમિત ભક્ષ્ય આપવાનું ઠેરવીએ. તે પ્રમાણે ઠરાવ કરીને ગરુડને જણાવ્યું. એણે એ કબૂલ કર્યું. એ ગોઠવણથી ગરુડને નિરંતર નિયમાનુસાર ભક્ષ્ય મળવા લાગ્યું અને નાગોને પણ એક રીતે સુખ થયું. એક વખત એમ બન્યું કે ગરુડનું ભક્ષ્ય ગરુડને ન આપતાં કાલિય પોતે ખાઈ ગયો. તેથી એનું અને ગરુડનું જબરું યુદ્ધ થયું. ગરુડની આગળ પોતાનું કાંઈ ચાલતું નથી એ જોઈને એ ત્યાંથી નાઠો. તે જમના નદીના ધરામાં આવીને સંતાયો. ત્યાં ભરાયો જોઈને ગરુડ પાછો ગયો. સૌભરિ ઋષિએ આપેલા શાપને લઈને ગરુડથી ત્યાં અવાય એમ નહોતું. આ મર્મ કાલિયને ખબર હોવાથી એ જમનાના જળમાં આવીને કેવળ નિર્ભયપણે રહેવા લાગ્યો. એનું વિષ એવું ઉગ્ર હતું કે જમનાના એ દ્રહના પાણીને સ્પર્શીને જતો વાયુ ઊડતાં પક્ષીને લાગે તો તે પણ મરી જાય. પરિણામે જમનાનો એ ધરો પશુપંખી બધાંએ વર્જ્ય કરી દીધો હતો. એક વખત દૈવઇચ્છાથી બધા ગોવાળિયાઓ ગાયોને લઈને દ્રહ ઉપર ગયા. તેમણે અને ગાયોએ એમાંનું પાણી પીધું અને બધાં ઝેર ચઢવાથી મરણ પામ્યાં. કૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં જ પોતે ત્યાં ગયા અને જમના કાંઠે એક ઝાડ પાસે જ હતું તેના પર ચઢ્યા અને જમનામાં ભુસ્કો માર્યો. કાલિય હતો ત્યાં જઈને પોતાની અદ્‌ભુત શક્તિ વડે કરીને એને પકડ્યો; અને ખૂબ ગૂંચ્યો. કાલિયે જાણ્યું કે હું મૂઓ. એટલામાં એની સ્ત્રીઓએ આવીને કાલાવાલા કરીને પ્રાર્થના કરી કે એને પ્રાણદાન આપવું જોઈએ. કાલિય ઘણો જ નરમ થઈ ગયો હતો. પછી એની પાસે યમુનાનું જળ શુદ્ધ કરાવી તેમ જ ગાય-ગોવાળોને પૂર્વવત્

નીરોગી
મોકલ્યો.
કાલિય
વિદૂષક,
કાલિયા
મસ્કરો.
કાલી
ત્યારે
પડેલું
કાલી
શુંભ
શબ્દ
કાલી
જન્મેલી
ગંધિની
નામ
કૌમાર
દ્વૈપાયન
કાલી
સેનાથી
કાલી
૯૦;
કાલેય
વિશેષ
કાલેય
કાવષેય
બીજું
કાવેરી
શબ્દ
કાવેરી
શબ્દ
કાવ્ય
કાવ્ય
(૯.
કાવ્ય
કાવ્ય
ઉત્પ

નીરોગી કરાવી, એને પાછો રમણદ્વીપમાં રહેવા મોકલ્યો. / ભાગ૦ દશમ અ૦ ૧૬.

કાલિય (૨) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક વિદૂષક, હાસ્યકાર.

કાલિયાવર્ત્ત દાશરથિ રામની સભાનો એક હાસ્યકાર–મસ્કરો.

કાલી સતીએ હિમાલયને ત્યાં જન્મ ધારણ કર્યો ત્યારે તેમની અંગકાંતિ શ્યામ વર્ણ હોવાથી તેમનું પડેલું નામ.

કાલી (૨) કાલિકા નામની જે શક્તિ તે જ. એણે શુંભ અને નિશુંભનો વધ કર્યો હતો. (શુંભનિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

કાલી (૩) ઉપરિચર વસુ રાજાની માછલીના ઉદરમાં જન્મેલી કન્યા. એને મત્સ્યગંધિની અને યોજનગંધિની એવાં નામો હતાં. પછીથી એનું સત્યવતી નામ પડ્યું હતું. એ જ શંતનુની સ્ત્રી થઈ હતી. કૌમાર અવસ્થામાં પરાશર ઋષિથી એને કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામે પુત્ર જન્મ્યો હતો.

કાલી (૪) પાંડુપુત્ર ભીમસેનની બીજી સ્ત્રી. ભીમસેનથી એને સર્વંગ નામે પુત્ર થયો હતો.

કાલી (૫) ભારતવર્ષીય નદી / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

કાલેય રસાતળમાં રહેનાર દૈત્યો પૈકી એક દૈત્યવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૪–૩૦.

કાલેય (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કાવષેય કવષાનો પુત્ર હોવાથી તુર ઋષિનું પડેલું બીજું નામ.

કાવેરી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (૩. પારિયાત્ર શબ્દ જુઓ.)

કાવેરી (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.)

કાવ્ય બર્હિષદ પિતરો પૈકી એક પિતરવિશેષ.

કાવ્ય (૨) વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો બીજો (૯. કવિ શબ્દ જુઓ.)

કાવ્ય (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાવ્ય (૪) દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યનું તે પોતે કવિ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે સબબે પડેલું નામ.

કાશ્ય ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કાશિ વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો સાતમો. (૯. કવિ શબ્દ જુઓ.)

કાશિ (૨) સોમવંશી આયુ રાજાના પુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના સુહોત્ર નામના પુત્રનો પૌત્ર અને કાશ્યપરાજાનો પુત્ર. એને રાષ્ટ્ર નામનો પુત્ર હતો. કાશ્યવશને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગ્રંથોમાં કાશિપતિ કહ્યા છે. પરંતુ તે કાશિપુરીના રાજા હતા એમ સમજવું નહિ.

કાંશ (૩) એક પવિત્ર નગરી.

કાશિક ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૧.

કાશિકા ભરતખંડસ્થ નદી. (શુક્તિમાન શબ્દ જુઓ.)

કાશિકા (૨) કાશિનગરી.

કાશિકોશલ ઈશાન્ય કોસલ જેને ઉત્તરકોસલ કહ્યો છે તે જ દેશનું બીજું નામ. આ દેશનું આ નામ કાશિ સંબંધી દેશ સમીપ હોવાને લીધે પડ્યું હશે એમ લાગે છે.

કાશિપાંચાલ પૂર્વ પાંચાલનું જ આ નામ હોય એમ જણાય છે. / ભા૦કર્ણ૦ અ૦ ૭૩.

કાશિરમણ્ડલ કાશ્મીર દેશ / ભા૨૦ વ૦ ૧૩૨–૧૦.

કાશિરાજ અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનો પિતા. પરન્તુ આ નામ કાશિના ગમે તે રાજાને પણ લગાડાય છે.

કાશિરાજ (૨) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

કાશી કાશિપુરીનું બીજું નામ

કાશ્મીર ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. પાંડવોના સમયમાં ઉત્સવસંકેત સપ્તગણ અને લોહિત એ બે દેશની મધ્યના દેશને કાશ્મીર કહેતા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

કાશ્ય સાંદીપનિ ઋષિના પિતા.

કાશ્ય (૨) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન સુહોત્ર રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એના પુત્રનું નામ કાશિ.

કાશ્ય (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના સેનજિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

કાશ્ય (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા.

એ પોતે એક રથી હતો છતાં કોઈ વર પ્રભાવે કરીને યુદ્ધ સમયે અષ્ટરથી થતો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૪.

કાશ્યપ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપ (૩) દાશરથિ રામની સભામાં જે આઠ ધર્મશાસ્ત્રી હતા તેમાંનો એક.

કાશ્યપ (૪) દાશરથિ રામની સભામાંનો વિદૂષક.

કાશ્યપ (૫) એક ઋષિ. એને એક વખત કોઈ વેશ્યાના રથનો ધક્કો વાગવાથી મૂર્ચ્છા આવી અને ભોંય પર પડી ગયો. કિંચિત્ સાવધ થયા પછી એના મનમાં આવ્યું કે દેહને લીધે અનેક કલેશ ભોગવવા પડે છે. માટે દેહત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ છે. શિયાળનું રૂપ ધરીને ઇંદ્ર ત્યાં આવ્યો. મનુષ્ય-દેહની યોગ્યતા કેવી મોટી છે તેની એને સમજણ પાડી. આ ઇંદ્ર છે એમ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિએ કરીને ઓળખ્યો. તે ઉપરથી જંબુકનો વેશ તજી દઈ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પોતે એની સન્મુખ ઊભો. અને વંદનાદિથી એણે ઘણો સત્કાર કર્યો. પછી ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયા અને ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં ગયા.

કાશ્યપ (૬) એ નામના એક ઋષિ જે પાંડવોના દ્વૈતવનમાં રહ્યા હતા.

કાશ્યપ (૭) એક મંત્રશાસ્ત્રી બ્રાહ્મણ. પરીક્ષિત રાજાને સર્પદંશ થઈને તે મરણ પામનાર છે એ સાંભળીને તેને પોતાના મંત્રબળે ઉગારીને દ્રવ્ય મળવાની ઇચ્છા ધારીને એ હસ્તિનાપુર જવાને નીકળ્યો. તક્ષક નાગને એ વાતની ખબર પડી એટલે એ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને એના રસ્તામાં આવીને બેઠો અને કાશ્યપ આવ્યો એટલે એને પૂછ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ, તમે કોણ છો અને કયાં જાઓ છો ?' બ્રાહ્મણે બધી વાત કહી, એટલે તક્ષક કહે, 'આ પુરુષ સહિત આ ઝાડ હું બાળી નાખું છું તે તું પૂર્વવત્ સારુ કરે તો હું તારું મંત્રબળ ખરું જાણું.' કાશ્યપ કહે, 'ઠીક'. પછી તક્ષકે પેલા ઝાડને દંશ કર્યો અને પાસે અડીને બેઠેલા પુરુષ સહિત ઝાડને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું. એ જોઈને બ્રાહ્મણે પોતાના મંત્રબળે કરીને તરત જ પૂર્વવત્ કરી નાખ્યું. એ જોઈને તક્ષકને લાગ્યું કે આ જરૂર રાજાને સજીવ કરશે. પછી તક્ષકે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, 'ઋષિપુત્રે આપેલો શાપ મિથ્યા કરવાથી તને જે દ્રવ્યનો લાભ થાય, તેનાથી પણ અધિક દ્રવ્ય આ લે અને રાજા પાસે ન જતાં પાછો ઘેર જા. હું જતે જ તક્ષક છું.' આ ઉપરથી કાશ્યપ દ્રવ્ય મળ્યું તે લઈને પોતાના સ્થળે ચાલ્યો ગયો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૪૩.

કાશ્યપ (૮) સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિમાંનો એક.

કાશ્યપિ કશ્યપના વંશજ તે.

કાશ્યપિ (૨) અરુણનું બીજું નામ.

કાશ્યપી બધી પૃથ્વી કાશ્યપની હોવાથી પૃથ્વીનું પડેલું નામ. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપેય (૨) સૂર્યનું બીજું નામ.

કાશ્યપેય (૩) કૃષ્ણનો સારથિ દારુક તે. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૪૭, શ્લો૦ ૫૫.

કાષ્ઠા દક્ષની કન્યા અને કશ્યપની સ્ત્રી. / ભાગ૦ ૬–૬–૨૫.

કાષ્ઠાહારિણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાસાર ઋષિવિશેષ. એણે વાલખિલ્ય શાખાનું અધ્યયન કર્યું હતું.

કાસોરુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાક્ષીવાન અનુકુલોત્પન્ન બલિરાજાએ પોતાની સુદેષ્ણા નામની સ્ત્રીને પુત્ર સંપાદન સારુ દીર્ઘતમા ઋષિની સેવા કરવા જવાનું કહ્યું હતું. તેણે એક વખત પોતે ન જતાં એક દાસીને તેમની પાસે મોકલી. આ દાસીને દીર્ઘતમા ઋષિથી થયેલો પુત્ર તે આ કાક્ષીવાન. પોતાના તપાચરણે કરીને એ બ્રહ્મલોકમાં ગયો હતો.

કિંકર એક રાક્ષસ. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા વડે એણે કલ્માષપાદ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

કિંકર (૨) લંકામાં બેસી હનુમાર રાક્ષસોનો સમુદાય વિશેષ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૨ (હનુમાન શબ્દ જુઓ.)

કિંકિણ સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશમાં જન્મેલા સાત્વતના પુત્ર ભજમાનના બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણમાંનો બીજો પુત્ર.

કિંધુર દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેધ સારુ નિર્માણ કરેલું ધનુષ્ય / ભાર૦ આ૦ ૨૦૦–૧૨.

કિંજપ્ય તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૭૯.

કિંદત્ત પુણ્યતીર્થમાં આવેલો એક કૂવો / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૭૯.

કિંદમ મૃગ રૂપ ધારણ કરી મૃગી સાથે મૈથુન કરતાં પાંડુ રાજાને હાથે મરણ પામેલો ઋષિવિશેષ. 'તારી સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરતાં જ તારું મૃત્યુ થશે' એવો જેણે પાંડુને શાપ આપ્યો હતો તે / ભાર૦ આ૦ ૧૨૩–૧૨–૩૭.

કિંદાન તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૭૯.

કિન્નરાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સુનક્ષત્ર રાજાનો પુત્ર. જેનું મુખ્ય નામ પુષ્કર હતું તે જ.

કિંપુના ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦૯; ભાગ૦ ૬૦ સ્કં૦ અ૦ ૯

કિંપુરુષ આગ્નીધ્રના નવ પુત્રોમાંનો બીજો. એ મેરુની કન્યા પ્રતિરૂપાને વર્યો હતો. એનો દેશ એના જ નામ વડે પ્રસિદ્ધ હતો.

કિંપુરુષવર્ષ જંબુદ્વીપના વર્ષ સંજ્ઞાવાળા નવ ભાગમાંનો એક. એની ઉત્તરે હેમકૂટ પર્વત, દક્ષિણે હિમાલય અને પૂર્વ–પશ્ચિમે ક્ષાર સમુદ્ર એવી એની સીમા હતી. એનું બીજું નામ હૈમવતવર્ષ હતું. એ દેશમાં કિન્નર નામની દેવયોનિની વિશેષે વસતી છે. આગ્નિધ્ર પુત્ર કિંપુરુષ ત્યાં અધિપતિ હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

કિરાતદેશ ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્ય ધારી આ દેશના પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એમ ત્રણ ભેદ છે. (તે સંબંધે તે તે અક્ષરના ક્રમવાર શબ્દોમાં જુઓ.)

કિરીટમાલી અર્જુનનું એક નામ / ભાર૦ વિ૦ ૬૩–૨૭.

કિરીટી પાંડુપુત્ર અર્જુનનું નામાન્તર.

કિર્મીર એક રાક્ષસ. બકાસુરનો ભાઈ. આ વઇત્રકીય (નૈતરના) વનમાં રહેતો હતો. હસ્તિનાપુરથી પાંડવો કામ્યક વનમાં આવ્યા હતા ત્યારે, પોતાના ભાઈને ભીમસેને માર્યો હતો. તેનું વેર લેવાની ઇચ્છાથી કિર્મીર આ વનમાં આવ્યો. એણે પાંડવોનો જવાનો રસ્તો ચોતરફથી ઘેર્યો, તેથી એની અને ભીમસેનની વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. તેમાં એ ભીમસેનને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧

કિલતાકુલિ (કિલત + આકુલિ). અસુરોના બે પુરોહિતો. કિલતાકુલિ એ કિરાતાકુલિનું વિકૃત રૂપ છે. બ્રાહ્મણકાળના સાહિત્યમાં વર્ણસંકર જાતિના બ્રાહ્મણોને પણ બ્રાહ્મણ તરીકે ગણવા પડ્યા હતા. ગોપ જાતિ સંભવ બ્રાહ્મણ ગૌપાયનઃ આસનોતિ બ્રાહ્મણ પણ છે. કિરાત જાતિમાં થયેલા બ્રાહ્મણ તે કિરાતકુલિ; એટલે જેમનામાં કિરાતના લોહીનો અંશ છે તે. આ બ્રાહ્મણો માનવ અને અસુરની વચ્ચેની જાત ગણાતી. (પ્રપાઠક—શતપથબ્રાહ્મણ (ડાઉસન).

કિલાકિલા નગરીવિશેષ. અહીં ઓગણીસ રાજાઓએ એકસો છ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૨.

કિશોર બલિ દૈત્યના પુત્રમાંનો એક / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૨

કિષ્કિંધ એક સામાન્ય પર્વત.

કિષ્કિંધા દક્ષિણમાં આવેલી એક નગરી. મૂળ ત્યાં ઋક્ષ રાજા હતો. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં મૈંદ અને દ્વિવિદ એવા વાનર જાતિના રાજા હતા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

કીકટ ઋષભદેવના દસ પુત્રોમાંનો નાનો. એ જ નામના ખંડનો અધિપતિ હતો.

કીકટ (૨) ભરતવર્ષના નવ ખંડમાંનો એક.

કીકટ (૩) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કીચક પૂર્વ મત્સ્યદેશના અધિપતિ વિરાટ રાજાની સુદેષ્ણા નામની સ્ત્રીનો ભાઈ, એટલે વિરાટ રાજાનો સાળો. કીચકને એના સુધ્ધાં એકસો અને પાંચ ભાઈઓ હતા. એ બધા જાતના કૈકેય હતા. બધા ભાઈઓમાં આ પોતે મોટો અને ઘણો પરાક્રમી હતો. એના પરાક્રમને લીધે વિરાટ રાજાએ એને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. પાંડવોનો

વનવાસ પૂરો થતાં જે એક વર્ષમાં અજ્ઞાત રહેવાનું હતું તે વખતે સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને દ્રૌપદી વિરાટ રાજાને ત્યાં સુદેષ્ણાની અંતઃપુરની દાસી થઈને રહી હતી. એણે નોકરીએ રહેતી વખતે બોલી કરી હતી કે હું કોઈનું ઉચ્છિષ્ટ નહિ ખાઉં, કોઈના પગ નહિ ધોઉં અને કશું અનુચિત કામ નહિ કરું. સુદેષ્ણાએ વચન આપ્યું હતું કે તારો એ શરતો હું પાળીશ. એ સિવાય એ પણ કહ્યું હતું કે મારા સામી કુદૃષ્ટિ કરનાર પુરુષને તમારે શિક્ષા કરવી પડશે. અને જો તમે નહિ કરો તો મારા પતિઓ જેઓ પાંચ ગંધર્વ છે, તે તેને શિક્ષા કરશે તેમાં તમારે બોદું ન લગાડવું. આ પણ સુદેષ્ણાએ માન્ય કર્યું હતું. સુદેષ્ણાને નજરે જોતાં જ, દ્રૌપદીની પવિત્રતાની ખાતરી થઈ હતી.

આમ દ્રૌપદી ઘણા દિવસથી વિરાટને ત્યાં સુદેષ્ણાના અંતઃપુરમાં સૈરંધ્રી તરીકે સુખમાં રહેતી હતી. તેવામાં એક દિવસ કીચક સહજ પોતાની બહેનને મળવાને માટે એના અંતઃપુરમાં આવ્યો. આ વખતે એણે સૈરંધ્રીને એકાએક દીઠી. તે પહેલાં એણે એને કદી જોયેલી નહિ. એને જોઈને જ છેક ગાંડાતુર જેવો બની ગયો, અને પોતાની બહેનને પૂછવા લાગ્યો કે, 'આ નવીન સ્ત્રી કોણ છે?' સુદેષ્ણાએ કહ્યું કે, 'મારી પરિચારિકા છે.' તે સાંભળીને એને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. થોડીવાર તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પછી પોતાની બહેનની મર્યાદા મૂકીને સૈરંધ્રીને કહેવા લાગ્યો કે, 'અરે સૈરંધ્રી, તારું સ્વરૂપ ઘણું જ સુંદર છતાં, તું દાસી શી રીતે બની? મને એમ લાગે છે કે તું રાજપત્ની છે અને કોઈ કારણે આ દાસીવેશ તેં ધારણ કર્યો છે. ભલે, તે ગમે તેમ હો, પણ આજ તારું ભાગ્ય ઊઘડી ગયું કે હું અહીં આવ્યો. હું મારી બહેનને કહીને તને અહીંથી છોડાવું છું. પછી તું મારી સ્ત્રી થઈ મારી સાથે મારે ઘેર ચાલ. અરે, કીચક જેવો પતિ મળવાનો ભાગ્યોદય થયા છતાં, એવી કોણ અભાગી સ્ત્રી હોય કે દાસીપણામાં જ રહેવાની ઇચ્છા રાખે? મને લાગે છે કે મેં જે કહ્યું તે તને મનમાં તો ગમે છે; અને તું મારી સાથે બોલવાની ઇચ્છા પણ કરે છે. પણ મારી બહેન પાસે છે, માટે કાંઈ ઉત્તર ન આપતાં સ્તબ્ધ બેસી રહી છે.' આમ કહીને કીચક છાનો રહ્યો. કીચક જ્યારે આવું નાલાયક બોલતો હતો ત્યારે સૈરંધ્રી નીચું મોં કરીને એને સાંભળી રહી હતી અને સુદેષ્ણા હમણાં કીચકને કાંઈ કહેશે અને વારશે એની વાટ જોતી હતી. પણ જ્યારે થોડા કાળ સુધી સુદેષ્ણાએ કીચકને કશું કહ્યું નહિ ત્યારે તે પોતે કીચક પ્રત્યે કહેવા લાગી.

સૈરંધ્રી કહે, 'કીચક, તેં જે જે ભાષણ કર્યું તે તારા જેવાને બિલકુલ છાજતું નથી. અરે, પરસ્ત્રીની વાંચ્છના કરીને પૂર્વે કોનું કલ્યાણ થયું છે કે તારું થશે? તારા મનમાં એમ સમજીશ નહિ. પાંચ મહાસમર્થ ગંધર્વો ગુપ્ત અને સર્વ કાળ મારું સંરક્ષણ કરે છે. મારા પ્રત્યેની તારી આ અનુચિત વર્તણૂંકની એમને ખબર પડશે તો તું મહાઅનર્થમાં આવી પડીશ.' આમ બોલીને સૈરંધ્રી ચૂપ થઈ ગઈ. / ભાગ૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૪.

સૈરંધ્રીનાં આવાં વચન સાંભળી કીચક પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અહો, મેં સાંભળ્યું છે કે સ્ત્રીઓના મનમાં જે પુરુષને વશ વર્તવાનું હોય છે તેની સાથે પણ તેઓ બહારથી બહુ કઠણ વચનો બોલે છે; તે ખરું જ છે. સૈરંધ્રીનું બોલવું પણ એવા જ પ્રકારનું નહિ હોય?! ભલે, ગમે તેમ હોય; એક વખત એના મનમાં મને વશ વર્તવાનું ન હોય, છતાં પણ હું કીચક! અરે, હું બલાત્કાર કરું તોય મને ખુદ વિરાટ ધરાધરી વારી શકે એમ નથી. પછી બીજાની તો શી ગણના? આમ સંકલ્પ કરીને એ ત્યાંથી ઊઠ્યો. જતાં જતાં પોતાની બહેનને કહેતો ગયો કે, 'એ મારે વશ થાય એમ કર.'

એ સાંભળીને સુદેષ્ણાએ કીચકને કહ્યું કે, 'તું એના વિષે પાપબુદ્ધિ કરીશ નહિ. એણે મારી પાસે પ્રથમ જ, વચન લીધું છે, તે મારે પાળવું જ જોઈએ. સુદેષ્ણાએ સૈરંધ્રીના દેખતાં કીચકને એમ કહ્યું, છતાં પોતાના ભાઈની તરફ એની આંતરડી બેંચાય માટે એને લાગ્યું કે મારા ભાઈનું હિત

કરવું ઇષ્ટ છે. પોતાના ભાઈને એકલી મળીને કહ્યું કે હું ગમે તે બહાને એને તારી પાસે મોકલીશ, પછી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તજે. આ સાંભળી કીચક ઘણો ખુશી થઈ પોતાને ઘેર ગયો. સુદેષ્ણાએ આ વાત ટાઢી પડવા દીધી, અને સૈરંધ્રી તો એ વાત ભૂલીયે ગઈ. પછી એક દિવસ એણે યુક્તિથી પોતાની બધી પરિચારિકાઓને કાંઈ ને કાંઈ કામમાં લગાડી દીધી; અને માત્ર સૈરંધ્રી જ એની પાસે રહે એમ કર્યું. આમ થતાં જ એણે એને કહ્યું કે, હે સૈરંધ્રી! તું આ પાત્ર લઈને કીચકને ત્યાં જઈને કહે કે, તમારી બહેન આ ભરીને મદ્ય મગાવે છે. સૈરંધ્રીએ કહ્યું કે એ કામ મારું નથી. તમે બીજા કોઈને મોકલો અને મને જે વચન આપ્યું છે તેનું પાલન કરો.

સુદેષ્ણા કહે એ વાત ખરી. મારું વચન હું ભૂલી ગઈ નથી. હું તને ખાસ આ કામ સારુ મોકલું નહિ, પણ આજ તારા સિવાય બીજું કોઈ હાજર નથી. માટે જ તને કહું છું. તું જા અને મદ્ય લઈ આવ. તારા મનમાં કીચકનું તે દિવસનું ભાષણ સાંભળીને ભય ઉત્પન્ન થયો હશે અને ત્યાં જવાને બીક લાગતી હશે, એ ખરું છે. પણ મારે કામે તું ત્યાં ગયેલી હોવાથી તારે બીવાનું કશું કારણ નથી, એ યાદ રાખજે. તે ઉપરથી સૈરંધ્રીને મહાકષ્ટ થયું, પણ નિરુપાય સમજી સુદેષ્ણાએ આપેલું પાત્ર હાથમાં લઈ પોતે કીચકને ત્યાં જવા નીકળી. જતાં જતાં રસ્તામાં એણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી કે વિશ્વસાક્ષી સૂર્યદેવ! તમે પ્રાણીમાત્રની શુભાશુભ કૃતિઓ જુઓ છો. જો આપને મારું વર્તન સારું જણાયું હોય, તો આજે મારું રક્ષણ કરજો. સૂર્યની કૃપાથી એક ગુપ્ત દૂત ત્યાં તરત પ્રકટ થયો. એને દ્રૌપદી જ માત્ર દેખી શકે એમ હતું. એને સૂર્યની કૃપાથી પોતાના રક્ષણ સારુ સાથે આવતો જોઈને, દ્રૌપદી નિર્ભય થઈને કીચકને ત્યાં ગઈ / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૫.

સૈરંધ્રી કીચકને ઘેર જતી હતી, તેને જ્યારે દૂરથી પોતાને ત્યાં આવતી ઢીઠી એટલે કીચકના હરખની સીમા રહી નહીં. હવે કયારે એ મારા ઘરમાં આવે, એવી ઉત્સુકતાથી હર્ષ ભરેલો એના સામે જ ડોળા ફાડીને જોઈ રહ્યો. એટલામાં સૌરંધ્રી એને ઘેર પહોંચી, અને બારણા પાસે જઈ ઘરની બહાર રહી, એણે આણેલું પાત્ર ઉંબરાની અંદર મૂકયું; અને સુદેષ્ણાએ આમાં મદ્ય મંગાવ્યું છે, એવો સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળીને કીચક બારણા પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે હે શુભાંગી! અહીં કેમ ઊભી રહી છે? અંદર આવ. મારો ઠાઠ અને વૈભવ તો જો! પણ સૈરંધ્રીએ માત્ર એક જ જવાબ દીધો, કે આ પાત્રમાં મદ્ય આપો. મારે સત્વર જવું છે. વિલંબ કરશો નહિ, કારણ સુદેષ્ણા મદ્ય વગર અટકીને બેઠી છે. કીચક કહે, અરે મદ્ય લઈને જવાની ફિકર તું કરીશ નહિ. હું બીજની જોડે મોકલી દઉં છું. પરંતુ તું અંદર આવ. સૌરંધ્રીએ એને ગણકાર્યો નહિ અને બોલી કે મેં મારી સઘળી હકીકત તને તે દિવસે જણાવી છે. છતાં પણ જો તું મારા વિષે પાપબુદ્ધિ કરીશ તો મરણને પાત્ર થઈશ. આ સાંભળી કીચક ઘણો આવેશભર્યો એની સામે આવ્યો અને એને બલાત્કારે અંદર બેંચી જવાને સારુ એનો હાથ પકડવા લાગ્યો. એના હાથને તરછોડી નાખી સૈરંધ્રીએ કહ્યું કે મૂર્ખ! આટલો મદાંધ કેમ થયો છે? કામાતુર થઈ વગર વિચાર્યે ગમે તેમ કરવા તત્પર થઈશ નહિ. કોણ સ્ત્રી અને તે કેવી છે તેનો ખ્યાલ આણ. પછી તો કીચકને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે સૌરંધ્રીને ઊંચકીને અંદર લઈ જવાને પ્રવૃત્ત થયો. આ જોઈને સૈરંધ્રી ત્યાંથી જીવ લઈને નાઠી. તે રાજસભામાં આવી. કીચક પણ એની પછવાડી પડ્યો અને તે પણ રાજસભામાં એ હતી ત્યાં આવ્યો. એણે એની વેણી પકડીને એને લાતે લાતે મારી. આ થતું જોઈને સૂર્યદૂતે, અદૃષ્ટ રહ્યે રહ્યે, કીચકને એવા બળથી આઘાત કર્યો કે જેમ પવનથી મૂળિયાં ઊખડીને ઝાડ પડી જાય, એમ એ બેભાન

થઈને ત્યાં પડ્યો. કીચકે સૈરંધ્રીને લાતપ્રહાર કર્યો તે બધી રાજસભાએ દીઠેલો હોવાથી, એણે રાજાને કહ્યું કે તમારી સભામાં તમારા દેખતાં આવો અન્યાય થાય એ ઘટતું નથી. એ સાંભળી વિરાટે યોગ્ય ઉત્તર દીધો નહિ. તે બોલ્યો કે સ્ત્રીઓનાં કૃત્ય કેવાં હોય છે તે કોને ખબર પડે? આ ઉપરથી ત્યાં કંક (યુધિષ્ઠિર) બેઠો હતો તેણે જોયું કે કોઈ સભાસદ બોલતો નથી, એટલે એણે સૈરંધ્રીને કહ્યું, સૈરંધ્રી! રાજસભામાં આવીને આટલું અમર્યાદ બોલવું તને યોગ્ય નથી. માટે તું અહીંથી સત્વર ચાલી જા. આ સાંભળી સૈરંધ્રી ત્યાંથી ચાલી નીકળી અને સુદેષ્ણા પાસે જઈને બધી અથઇતિ તેને સંભળાવી. એ સાંભળીને તે બોલી: હશે, થયું તે થયું. તું દિલગીર થઈશ નહિ. અતઃપર હું તને એ દુષ્ટ પાસે કદી પણ મોકલીશ નહિ. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૬.

સુદેષ્ણાએ સૈરંધ્રીનું સમાધાન કર્યું છતાં એને બિલકુલ ચેન પડે નહિ. રહી રહીને એને આ વાત સાંભરી આવે, અને એનો કાંઈ ઉપાય કરવો જ જોઈએ, એમ થયા કરે. છેવટે રાત પડી એટલે એના મનમાં આવ્યું કે મને આ દુઃખમાંથી માત્ર વલ્લવ જ (ભીમસેન જ) છોડવી શકે. બીજું કોઈ કાંઈ કરી શકે એમ નથી. માટે હું એની પાસે જાઉં. પછી રાત્રે જ્યારે જળ ઝંપ્યું, ત્યારે પાકશાળામાં જ્યાં વલ્લવ સૂતો હતો ત્યાં ગઈ. એણે વલ્લવને જગાડ્યો અને ઈતથંભૂત બધી હકીકત એને જણાવીને રડી દીધું. વલ્લવ અને એની વચ્ચે ખૂબ વાતચીત થયા બાદ, વલ્લવે એના મનનું સમાધાન કર્યું અને કહ્યું કે તને કાલે કીચક જરૂર મળશે. અને મળે એટલે બિલકુલ ક્રોધ ન જણાય એમ એની જોડે તું બોલજે. તું એને કહેજે કે અત્રે નૃત્યાગારમાં આવજે. ત્યાં આવવાથી તારી કામના પૂર્ણ થશે. રાત્રે બધાં ઊંઘી જશે એટલે હું નૃત્યાગારમાં જઈને બેસીશ. પછી કીચક છે અને હું છું. ત્યાં અમારું શું થશે તે તું તારી મેળે જાણીશ. આટલું કહી બગબગું થવા આવ્યું જોઈ, વલ્લવે સૈરંધ્રીને અંતઃપુરમાં મોકલી દીધી. / ભા૨૦ વિરાટ અ૦ ૧૭–૨૧.

રાજસભામાં એણે કરેલા અનુચિત કૃત્યની સજા દાખલ સૂર્યદત્તે કરેલા પ્રબળ આઘાતને લીધે બેભાન થઈને પડેલો કીચક કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આવ્યો, અને ત્યાંથી ઊઠીને મૂંગો મૂંગો ઘેર ચાલ્યો ગયો. તેણે દિવસે રાત પડે ત્યાં સુધીનો વખત, તેમ જ રાત્રી ગમે તેમ ગાળી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાં જ તે સૈરંધ્રી પાસે ગયો. વલ્લવની સૂચનાને અનુસરીને સૈરંધ્રી તો એને પ્રફુલ્લવદના દેખાઈ. આથી તે હર્ષઘેલા જેવો થઈ એની પાસે ગયો અને બોલ્યો કે, સૈરંધ્રી, મારાથી કાલે જે અન્યાય થયો તે મને ક્ષમા કર. એ માગવા હું તારી પાસે આવ્યો છું. મારો જે અપરાધ થયો હોય તે મનમાંથી ક્રોધ કાઢી નાખીને મને માફ કર. એના મનમાં આવ્યું કે એ આજે પ્રસન્નમુખી દેખાય છે, માટે એના મનમાં બિલકુલ ક્રોધ આવ્યો જ નથી અને એ મને વશ થશે જ એવું જણાય છે. કીચકનું આવું ભાષણ સાંભળીને વલ્લવના સંકેત પ્રમાણે સૈરંધ્રીએ કહ્યું કે મારા મનમાં તારા પર બિલકુલ ગુસ્સો આવ્યો જ નથી. હું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું; પણ હું કહું તેમ કર. આજે રાત્રે નૃત્યાગારમાં હું તારી વાટ જોતી બેસીશ. હું અંધારામાં જઈને બેસીશ અને તું પણ અંધારામાં જ આવજે. તારો મનોરથ હું પૂરો કરું, તે મારા ગંધર્વો ન જાણે, માટે હું અંધારાની વાત કહું છું. સૈરંધ્રીના બોલ કીચકને અમૃત જેવા લાગ્યા અને પોતાની જાતને કૃતાર્થ માનતો થયો, આનંદલહરીમાં પોતાને સ્થાને ગયો. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૨૨.

સૂર્યાસ્ત કયારે થાય એ જ ચટપટી કીચકને લાગી રહી. શું વધારે કહીએ, તે દહાડે એ એવો હરખઘેલો થઈ ગયો કે, કશુંયે કામ કરતાં એ બહાર આવે, અને સૂર્ય તરફ જુએ કે, હવે કેટલો દિવસ બાકી છે! એમ કરતાં કરતાં સાંજ પડી. પછી કીચકે ઉત્તમ શૃંગાર ધારણ કર્યા. વળી એને

સાંભરી આવ્યું કે અંધારામાં બહુ શૃંગાર પહેરીનેય શું? આમ થતાં થતાં મોડી રાત થઈ. અહીં વલ્લવ પોતાનું કામ આટોપી પાકશાળામાંથી નીકળીને નૃત્યાગારમાં કીચક આવે તેની પહેલાં જઈને અંધારામાં બેઠો હતો. એટલામાં કીચક ત્યાં આવ્યો. પરંતુ અંધારું હોવાથી કશું દેખાય નહિ તેથી ધીરે ધીરે ડગલાં ભરતાં, અને મોઢે, હે પ્રિયે! કઈ બાજુએ આવું? તું કયાં બેઠી છે? કહીને સૈરંધ્રીને બોળતો હતો. વલ્લવે પણ ઝીણે સાદે આ તરફ એમ કહ્યું એટલે કીચક એમ ગયો. એ સૈરંધ્રી જ છે, એમ ધારી એને ગાઢ આલિંગન આપ્યું! એટલામાં તો આ તો કોઈ પુરુષ છે, એ ખબર પડતાં બન્ને વચ્ચે જબરી લઢાઈ મચી. વલ્લવને હાથે કીચક મરણશરણ થયો. બીજે દિવસે વલ્લવે એના સઘળા ભાઈઓને પણ મારી નાખ્યા. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૨૩. • કીચકને ગ્રંથોમાં સૂત નામે સંબોધેલો જણાય છે.

કીચક ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા

કીચક (૨) ધર્મપુત્ર સંકટનો પુત્ર. પૃથ્વી ઉપર દુર્ગાભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ એના વડે થઈ હતી. / ભાગ૦ ૬–૬–૬.

કિરીટકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કીર્તિ ઉરુક્રમ નામના બારમા આદિત્યની પત્ની. એના પુત્રનું નામ બૃહત્શ્લોક / ભાગ૦ ૬–૧૮–૮.

કીર્તિ (૨) વૃષભાન ગોપની સ્ત્રી. રાધાની મા. ભાગવતમાં એનું નામ નથી.

કીર્તિધર્મા ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

કીર્તિમતી શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વીનું બીજું નામ. એ નીપ અથવા અણુહ રાજાની સ્ત્રી હતી અને એને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર હતો.

કીર્તિમાન ઉત્તાનપાદ રાજાના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. ધ્રુવનો ભાઈ.

કીર્તિમાન (૨) વસુદેવથી દેવકીને થયેલા અને કંસે મારી નાંખેલા પુત્રોમાંનો મોટો. કૃષ્ણનો મોટો ભાઈ.

કીર્તિરથ વિદેહવંશના કૃતિરથ જનકનું બીજું નામ

કીર્તિરાત વિદેહવંશના કૃતિરાત જનકનું બીજું નામ

કીલાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કુકર ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુકૃણ સર્પવિશેષ / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૦.

કુકૂર સર્પવિશેષ / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૦.

કુકુર સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના કુળમાં જન્મેલા સાત્વત રાજાના પુત્ર અંધકના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો. એને વહ્નિ નામે પુત્ર હતો.

કુકુરાંગાર ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુજ્જર જયદ્રથનો ભાઈ / ભા૨૦ વ૦ ૨૬૬–૧૧.

કુચૈલ કૃષ્ણ અને બળરામ બન્ને સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં વિદ્યા સંપાદન કરવા ગયા ત્યારે તેમનાથી પહેલાં ઋષિની પાસે ભણતો હતો તે, એક બ્રાહ્મણ. કુચૈલ વયમાં તેમ જ વિદ્યામાં બળરામ અને કૃષ્ણ બન્ને ભાઈઓ કરતાં મોટો હતો. તેથી બન્ને જણા એને મોટા ગુરુભાઈ ગણતા. એ ઉત્તમ પ્રકારનો બ્રહ્મનિષ્ઠ હોઈને, અતિશય દરિદ્રી છતાં, પરમ સમાધાની હતો. (પુરાણિક ઈ૦ એને સુદામા અથવા શ્રીદામા એ નામ આપે છે, પરંતુ ભાગવતમાં આ નામ નથી.) કુચૈલે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો અને કુટુંબી થઈ પડ્યો હતો. જોકે પોતે ઘણો જ દરિદ્રી હતો, છતાં પોતાના કર્મમાં તત્પર અને મોટો ભાગવદ્ભક્ત હતો, એવી એની કીર્તિ ફેલાયેલી હતી. એક સમયે એની સ્ત્રીએ એને કહ્યું કે કૃષ્ણ આપના ગુરુભાઈ છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. તો આપ એકવાર દ્વારકા જઈ એમને મળતા કેમ નથી? ત્યાં જશો તો જરૂર આપનો આદરસત્કાર કરી, આપને કાંઈ ધન પણ આપશે; કારણ કે કૃષ્ણ જબરા બ્રાહ્મણભક્ત હોઈ સંપત્તિમાન છે. સ્ત્રીની વિનંતી પરથી કુચૈલની ઇચ્છા થઈ કે દ્વારકા જાઉં. માટે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે કૃષ્ણની આગળ કાંઈ લઈ જવાની ભેટ તૈયાર કર.

બાઈએ ગમે તેમ કરીને થોડા પૌંઆ આણ્યા અને બાંધવાનું એક ઘણું જ જીર્ણ લૂગડું બોળા કાઢી જેમ તેમ કરીને બાંધી આપ્યા. આ લઈને તે દ્વારકા ગયા. એના આવ્યાની ખબર થતાં, રામ

અને કૃષ્ણ એના સામા આવ્યા અને ઘણા આદર સહિત એને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા. પછી બળરામ અને કૃષ્ણ રાતદિવસ તેની પાસે ને પાસે રહે. ગુરુગૃહની વાતો વારે વારે કાઢે. બન્ને ભાઈઓ એમના પગ દાબે. એમ એ ત્યાં રહ્યો તેટલો કાળ સૂવામાં, જમવામાં અને બેસવામાં ગાળે. ટૂંકામાં એને કશી ન્યૂનતા ન પડતાં આનંદ આનંદ મળે એમ કર્યું. આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કર્યા પછી, એણે ઘેર જવાની ઉત્કંઠા બતાવી. તે ઉપરથી રામકૃષ્ણે ઠીક કહી એને જવાની તૈયારી કરી. ઘણે દૂર સુધી એને વળાવવા ગયા.

કુચૈલને અહીંથી તો કાંઈ આપ્યા વગર આતિથ્ય કરીને વળાવ્યો, પણ એની મોટી યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના અલૌકિક સામર્થ્ય વડે તેનું ઘર જ નહિ, પણ એ જે ગામમાં રહેતો હતો તે આખા ગામને વિશ્વકર્માની મારફત નગર તુલ્ય બનાવ્યું અને બધાં ઘર કાંચનમય કરાવડાવ્યાં. કુચૈલને આ વાતની ખબર નહોતી. છતાં કૃષ્ણને ત્યાંથી ઢાલે હાથે પાછો આવતાં એને બિલકુલ ખેદ થયો નહિ, કારણ એ તો મૂળથી જ સમાધાની હતો. કુચૈલ પાછો આવ્યો પણ નગરી જોઈ સમજ્યો કે હું રસ્તો ચૂક્યો. હવે કેઈ બાજુ જવું ? આમ વિચારમાં પડ્યો છે, તેટલામાં એની સ્ત્રી સામેથી આવી એને હર્ષભેર પોતાના મંદિરમાં લઈ ગઈ. પોતાના ઘરની સંપત્તિ જોઈને એ ચકિત થઈ ગયો. કૃષ્ણનું આતિથ્ય અને એના સામર્થ્યનું વર્ણન કરતાં સુખમાં જીવન ગાળ્યું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૦–૮૧.

કુજ ભૂમિનો પુત્ર, મંગળ નામનો ગ્રહ છે તે.

કુજ (૨) નરકાસુરનું બીજું નામ / ભાગ૦ સુ૦ અ૦ ૭, શ્લો૦ ૩૪.

કુજંભ એક દૈત્ય. એણે મહિષાસુર પ્રભૃતિ દાનવો સહવર્તમાન તારકાસુરને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૬, શ્લો૦ ૩૦.

કુંજર દૈત્યવિશેષ (૩. તારક શબ્દ જુઓ.)

કુંજર (૨) એક વાનર, અંજનાનો પિતા.

કુંજર (૩) સાવીરદેશીય સામાન્ય રાજપુત્રી (૩) જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

કુટક ભારતવર્ષીય એક દેશ અને પર્વત / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૬૬.

કુટક (૨) એક સામાન્ય રાજપુત્ર (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

કુટિકા ભારતવર્ષીય નદી / ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુટિકાષ્ઠિકા પ્રાગ્વટપુરની પાસે આવેલી ભારતવર્ષીય નદી (પ્રાગ્વટપુર શબ્દ જુઓ.)

કુટીચર રુદ્રગણવિશેષ.

કુંડજ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કુંડજઠર જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય–વરેલો બ્રાહ્મણ.

કુંડધાર કદ્રુપુત્ર એક નાગ.

કુંડધાર (૨) એ નામનો એક મેઘ. એને એક સમયે એક બ્રાહ્મણે મૂર્તિમાન દીઠો અને દ્રવ્ય મળે ધારીને એણે એની બહુ જ સેવા કરી. દ્રવ્યથી કેવા કેવા અનર્થ થાય છે એ મેઘે પેલા બ્રાહ્મણોને સ્વપ્ન દ્વારા દર્શાવ્યું. તે ઉપરથી એ બ્રાહ્મણની દ્રવ્યલાલસા ટળી ગઈ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૪૮.

કુંડભેદી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કુંડલ ભારતવર્ષીય મહાદેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુંડલી ભારતવર્ષીય મહાનદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુંડમલા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

કુણ્ડલી એક ક્ષત્રિય, ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧–૧૦.

કુણ્ડલી (૨) ગરુડનો પુત્ર / ભાર ઉ૦ ૧૧–૯.

કુણ્ડશાયી એક ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર. આ૦ ૧૩૧–૧૦.

કુણ્ડાશી એક ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧–૧૪.

કુંડિકા સામવેદોપનિષત્.

કુંડિકેર હૈહયોનાં પાંચ કુળોમાંનું એક કુળ.

કુંડિન એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) એના પુત્રનું નામ કૌડિન્ય.

કુંડિન (૨) વિદર્ભ રાજા ભીષ્મકનું નગર / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૫૩

કુંડિનપુર (બીજો કુંડિન શબ્દ જુઓ.)

કુંડોદ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

કુંડોદર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કુડુલા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુણ્ડક સોમવંશીય ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા જન્મેજયના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર૦ અ૦ ૧૦૧–૪૬.

કુણ્ડિન ભીષ્મના સમયની વિદર્ભ દેશની રાજધાની / ભાર૦ ૧ ૫૭–૨૦; ૭૧–૨. મધ્ય પ્રાન્તમાં અમરાવતીની પૂર્વે ચાળીસ માઈલ ઉપર આવેલું હાલના વરાડનું કુંડિનપુર તે જ.

કુણ્ડી સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર / ભાર૦ ૧૦ ૧૩૧–૧૧.

કુણ્ડોદ પર્વતવિશેષ / ભાર૦ ૧૦ ૬૫–૨૫.

કુણ્ડોદર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર / ભાર૦ અ૦ ૬૮–૬૭.

કુણિ સોમવંશી સાત્યકિના ભારતના યુદ્ધમાં મરેલા દસ પુત્રોમાંનો એક.

કુણિગર્ગ એક બ્રહ્મર્ષિ. એને એક માનસ કન્યા હતી. એ યુવાવસ્થામાં આવી એટલે એનો વિવાહ કરવાનું ધાર્યું પણ એને યોગ્ય વર મળ્યો નહિ. તેથી કુંવારી રહેતાં એણે તપ કર્યું. કાલાંતરે આ ઋષિ દેહત્યાગ કરી સ્વર્ગે ગયા, ત્યારે આ કન્યા આ જ આશ્રમમાં દેવ અને ઋષિ એમની તૃપ્તિપૂર્વક તપ કરતી થકી રહી, બહુ જ વૃદ્ધ થઈ. એક સમયે એના મનમાં આવ્યું કે હવે દેહત્યાગ કરી ઉત્તમ લોકમાં જાઉં. એટલામાં નારદ ત્યાં આવ્યા. નારદને એણે પોતાની ઇચ્છા જણાવતાં નારદે કહ્યું કે તું તપસ્વિની છે તેથી તને ઉત્તમ લોક સુલભ છે. પણ તું સંસ્કારહીન હોવાથી તારી ગતિ અક્ષય નહિ થાય. માટે તું સંસ્કારયુક્ત થા. પછી ઉત્તમલોકની પ્રાપ્તિ કર એ ઉત્તમ. આમ કહીને નારદના ગયા બાદ, વિવાહ કરવાની ઇચ્છાથી એક સ્થળે જ્યાં કેટલાક ઋષિપુત્રો સમુદાયમાં વેદાધ્યાય કરતા હતા ત્યાં ગઈ. જઈને કહેવા લાગી કે અરે સાંભળો, આ સમાજમાંથી જે કોઈ મારો પતિ થશે તેને હું ઘણું દ્રવ્ય અને મારા તપનો અર્ધ ભાગ આપીશ. પણ કોઈએ એની માગણી સ્વીકારી નહિ. માત્ર ગાલવંશનાં પ્રાકૃશૃંવાનગ નામના એક ઋષિપુત્રે તેના પતિ થવાનું સ્વીકાર્યું. તે ઉપરથી આ વૃદ્ધ કન્યાએ એ ઋષિકુમાર સાથે યથાશાસ્ત્ર વિવાહ કર્યો; અને રાત્રે તરુણ થઈને એની સેવામાં હાજર થઈ. સવાર થતાં જ એણે પોતાના વચન પ્રમાણે પ્રાકૃશૃંગને યથેચ્છ દ્રવ્ય અને પોતાના તપનો અર્ધ ભાગ આપ્યો અને પોતે દેહ તજીને ઉત્તમ લોકપ્રતિ ગમન કર્યું. આ જ સુલભા મૈત્રેયી હશે એમ લાગે છે. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૫૨.

કુન્તય દેશવિશેષ. અશ્વ નદી નામે નાની નદીને તીરે આવેલું માળવાનું પ્રાચીન નગર, જેમાં કુન્તિનો જન્મ થયો હતો તે. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૪૦.

કુંતળ ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુંતળ (૨) કૌતલપુરાધિપતિ એક રાજા (ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

કુંતિ સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશમાંના હૈહયકુળના નેત્ર નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સોહંજિ.

કુંતિ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના કથ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વૃષ્ટિ.

કુંતિ (૩) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન કૃષ્ણનો સત્યાની કુખે થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

કુન્તિ (૪) સોમવંશીય સહસ્રાજિતના કુળમાંના વેત્રરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સોહંજિ / ભાગ૦ ૯–૨૩–૨૨.

કુન્તિ (૫) સોમવંશીય જ્યામઘ કુળના કથરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વૃષ્ટિ / ભાગ૦ ૯–૨૪–૩.

કુન્તિ (૬) કુન્તિરાષ્ટ્રનો અધિપતિ. યદુકુળનો શૂર રાજા એનો મિત્ર થતો હતો, તેથી પોતાની પૃથા નામની કન્યા આને દત્તક તરીકે આપી હતી. એનું બીજું નામ કુન્તિભોજ પણ હતું / ભાગ૦ ૯–૨૪–૩૦.

કુન્તિ (૭) શ્રીકૃષ્ણ અને નાગ્નજિતીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૧૦.

કુંતિભોજ એક રાજા. યદુકુળના શૂર રાજાનો ખાસ મિત્ર હતો. પોતાને કાંઈ સંતતિ ન હોવાથી શૂર

રાજાની પ્રથમ સંતતિને ખોળે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે ઉપરથી શૂર રાજાને પ્રથમ થયેલી પૃથા નામની કન્યાને એણે દત્તક લીધી, અને એનું નામ કુંતી પાડ્યું. ત્યાર બાદ એને ઔરસ પુત્ર જન્મ્યો. ભારતના યુદ્ધમાં પોતાના પુત્ર સહવર્તમાન એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૭૨ • આગળ જતાં એ યુદ્ધમાં જ એનું મરણ થયું હતું. ગ્રંથોમાં એને એકલો ભોજ પણ કહ્યો છે. એ કયા કુળનો હતો એ જણાતું નથી; પણ એનો દેશ કુંતીરાષ્ટ્ર એ તો નક્કી છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

કુંતિરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય મહાદેશ. નરરાષ્ટ્ર દેશની દક્ષિણે આવેલો હતો. અપર દક્ષિણ કુંતિરાષ્ટ્ર નામે એનો એક ભાગ હતો એમ જણાય છે. (અપર દક્ષિણ કુંતિરાષ્ટ્ર શબ્દ જુઓ.)

કુંતી યદુકુળોત્પન્ન શૂર રાજાની કન્યા પૃથા. કુંતિભોજ રાજાએ એને દત્તક લીધી હતી, અને કુંતી એ નામ એણે પાડ્યું હતું. એ જ્યારે કુમારી હતી ત્યારે કુંતિભોજને ત્યાં કોઈ ઋષિ (ઘણું કરીને દુર્વાસા ઋષિ) આવ્યા. એને પોતાને ત્યાં રાખીને કુંતીને એમની સેવા કરવાનું સોંપ્યું હતું. કુંતીએ ઉત્તમ પ્રકારે કરીને ઋષિની ચાકરી કરી હતી. જતી વખતે પ્રસન્ન થઈને સૂર્ય, યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમાર એ દેવતાઓના એને મંત્ર આપ્યા હતા. ઋષિએ કહ્યું હતું કે કારણ પરત્વે તને પુત્ર થવો જોઈએ એમ લાગે ત્યારે તું આમાંના જે દેવનો જપ કરીશ, તે પ્રકટ થઈ તને પુત્ર આપશે. વગર કારણે જપ કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે કહીને ઋષિના ગયા પછી એક દિવસ એના મનમાં મંત્રનો પ્રભાવ જોવાનો ભાવ થયો. એણે પહેલો સૂર્યના મંત્રનો જપ કર્યો અને એનું આવાહન કરતાં જ મૂર્તિમાન્ સૂર્ય લાગલા જ એની આગળ પ્રત્યક્ષ થયા, અને પૂછ્યું કે મારું આવાહન કેમ કર્યું છે? એમને જોઈને એ ભયભીત થઈ ગઈ અને બોલી કે મેં મંત્રની શક્તિ જોવા સારુ આપનું આવાહન કર્યું હતું. હવે આપ પાછા પધારો. સૂર્યે કહ્યું, મારું આવ્યું અફળ જાય જ નહિ. મારે તને પુત્ર આપવો જ જોઈએ. માટે તારે મારી સાથે રત થવું જ જોઈએ, એમ કહીને સૂર્યે તરત જ એની સાથે યોગ કરીને પોતાના લોક પ્રતિ ગમન કર્યું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૦૩–૩૦૭. • આથી એને ગર્ભ રહ્યો. શરમની મારી એણે એકાંતમાં રહેવા માંડ્યું. નવ માસ પૂર્ણ થતાં જ એને કવચ અને કુંડળ સહિત દેદીપ્યમાન પુત્ર જન્મ્યો. એ પુત્રને એણે પોતાની વિશ્વાસુ દાસી મારફત પેટીમાં મૂકીને તેને અશ્વ નદીમાં તરતો મુકાવ્યો. આ જ પુત્ર પાછળથી કર્ણ નામે પ્રખ્યાત થયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૦૮.

પછી કેટલેક કાળે એનાં લગ્ન પાંડુ રાજાની જોડે થયાં. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૨. • પરંતુ એ પોતે શાપદગ્ધ હતો, તેથી એનાથી સ્ત્રીસંગ થાય જ નહિ એમ હોવાથી કુંતીએ એને પોતાને મળેલા મંત્રની વાત કહી અને પછી પાંડુ રાજાની આજ્ઞા થવાથી એણે ક્રમે કરીને પુત્રપ્રાપ્તિના મંત્રનો જપ કરી યુધિષ્ઠિરાદિ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. (પાંડુ શબ્દ જુઓ.) દુર્યોધન પાંડવોનો દ્વેષ કરતો હતો તેથી કુંતીને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડતું, છતાં એ પાંડવોની જોડે વનવાસમાં ન જતાં હસ્તિનાપુરમાં જ રહેતી. આગળ જતાં યુદ્ધ થઈને બધા ધાર્તરાષ્ટ્રો મરણ પામી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે એણે સુખનો દહાડો દીઠો. પછી કેટલેક કાળે વિદુર ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી મહાપ્રસ્થાન સારુ હિમાલયમાં દેહત્યાગ કરવા નીકળ્યાં ત્યારે કુંતી પણ તેમની સાથે જ ગઈ અને એનો દેહ ત્યાં જ પડ્યો.

કુંતી (૨) ભારતવર્ષીય દેશ. આ પ્રાયઃ કુંતિરાષ્ટ્ર જ હશે.

કુંતી (૩) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી (૩. પારિયાત્ર શબ્દ જુઓ.)

કુત્સ ઉત્તાનપાદ વંશના ચક્ષુર્મનુના અગિયાર પુત્રોમાંનો બીજો.

કુત્સ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ. એના વંશજો તે કૌત્સ.

કુત્સ (૩) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક ઋષિ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ ક્ષેપક૦ સર્ગ૦ ૨.

કુત્સન્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કુંદ ભારતવર્ષીય દેશ /ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુંદ (૨) શાલ્મલીદ્વીપમાંનો એક પર્વત

કુંદ (૩) કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક

કુપતિ અષ્ટભૈરવોમાં જે કપાલી કરીને કહેવાય છે તેનું જ બીજું નામ.

કુપટ એક દનુપુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૬૨૬.

કુબેર (૧–૨. વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ.)

કુબ્જા કંસની દાસી. એ શરીરે ત્રણ જગાએથી કૂબડી હતી. કૃષ્ણ અને બળરામને ધનુર્યોગને બહાને ગોકુળથી મથુરા તેડાવ્યા, તે વખતે કંસને કરવાનું ચંદન એણે કૃષ્ણને લેપન કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈને કૃષ્ણે એનું કૂબડાપણું ટાળીને એને સરળ કરી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૨.

કુબ્જા (૨) કૈકેયીની દાસી મંથરાનું બીજું નામ (૨. મંથરા શબ્દ જુઓ.)

કુબેર વૈશ્રવણ તે જ. ઉત્તર દિગ્પાળ. એનું મુખ્ય નામ સોમ. તે ઉપરથી ઉત્તર દિશાનું નામ સૌમ્ય પડ્યું છે. એની સ્ત્રીનું નામ ઋદ્ધિ હતું / ભાર૦ સ૦ ૧૦–૬. • એના પુત્રનું નામ નલકૂબર અને એની સ્ત્રીનું નામ ભદ્રા. / ભાર૦ સ૦ ૧૦–૬; ૧૦–૧૦ ૨૧૬–૬.

કુબ્જાવતી તીર્થ વિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૪૦.

કુબ્જામ્રક ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

કુંભ પ્રહ્લાદ દૈત્યના પુત્રોમાંનો એક.

કુંભ (૨) કુંભકર્ણનો મોટો પુત્ર (કુંભ–નિકુંભ શબ્દ જુઓ.)

કુંભ (૩) લંકાનો એક સામાન્ય રાક્ષસ.

કુંભકર્ણ વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના પુલસ્ત્ય પુત્ર. વિશ્રવાઋષિને કૈકસી નામની ભાર્યાની કૂખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો, રાવણનો કનિષ્ઠ ભાઈ. જન્મતી વખતે એ મોટા પર્વત જેવડો અને ભયંકર હતો અને જન્મતાં જ પ્રજામાંથી એક હજારને એ ખાઈ ગયો. એથી ઇંદ્ર ઐરાવત ઉપર બેસીને એના ઉપર ધાઈ આવ્યો. ઇંદ્રે કરેલો વજ્રપ્રહાર સહન કરતાં થકાં એણે ઐરાવતનો એક દાંત ઉખાડી નાખ્યો; અને એ દાંતે દાંતે એને એટલો માર્યો કે ઇંદ્ર ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયો. પછી ઇંદ્ર બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો અને કુંભકર્ણનાં અદ્‌ભુત કર્મો વર્ણવ્યાં. તેથી બ્રહ્મદેવે એને શાપ આપ્યો કે એ સદા કાળ ઊંઘેલો જ રહેશે. આ વાત રાવણને ખબર પડવાથી એણે બ્રહ્મદેવની ઘણા પ્રકારે પ્રાર્થના કરી, સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી એમણે અનુગ્રહ કર્યો કે છ મહિનામાં એક દિવસ જાગતો રહેશે. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૬૧.

પોતા ઉપર બ્રહ્મદેવના થયેલા કોપનું નિવારણ થાય અને પોતાને અપાર ઐશ્વર્ય મળે એ ઉદ્દેશથી એણે ગોકર્ણક્ષેત્રને વિષે ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. દશહજાર વર્ષના તપને અંતે બ્રહ્મદેવ એની આગળ પ્રત્યક્ષ થયા અને વરદાન આપવા તત્પર થયા. એટલામાં દેવોએ એમની પ્રાર્થના કરી કે એણે આજ સુધીમાં ઇંદ્રની સાત અપ્સરાઓ, દસ દેવદૂત અને અસંખ્ય ઋષિઓને મારી ખાધા છે, માટે એને વરદાન વિચારીને આપો. બ્રહ્મદેવે કુંભકર્ણની જીભ ઉપર સરસ્વતીને બેસવાની આજ્ઞા કરી અને પછી એને પૂછ્યું કે તારે શો વર જોઈએ છીએ? બુદ્ધિભ્રષ્ટ થવાને લીધે એણે ઘણા કાળપર્યંત નિદ્રા કરવાનું ઇચ્છું છું એમ માગ્યું. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહ્યું અને સ્વસ્થાને ગયા. એમના ગયા પછી એને ભાન ઠેકાણે આવતાં લાગ્યું કે મેં આ શું માગ્યું? મેં મારું બધું તપ વૃથા ગુમાવ્યું! આમ કરીને બહુ પસ્તાવા લાગ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦.

એ કેટલોક કાળ રાવણની જોડે શ્લેષ્માતક વનમાં રહેતો હતો. પછી જ્યારે રાવણને લંકાનગરી મળી ત્યારે ત્યાં જઈને રહ્યો. વિરોચનના પુત્ર બલિએ પોતાની દૌહિત્રી – દીકરીની દીકરી એને પરણાવી. એનું નામ વજ્રજ્વાળા હતું. વજ્રજ્વાળાનું બીજું નામ વૃત્રજ્વાળા એવું પણ હતું. લંકામાં એને નિદ્રા કરવાની અડચણ થવા લાગી એટલે રાવણે એને માટે એક યોજન પહોળું અને બે યોજન લાંબું એવું એક મંદિર કરાવ્યું. એ મંદિરમાં

એ નિરાંતે ઊંઘે એવી આજ્ઞા કરી. આ મંદિરમાં એ છ મહિના ઊંઘતો. છ મહિને જે દિવસે જાગે તે દિવસે એને માટે રાખેલી અપરિમિત અન્નની રસોઈ, માંસ વગેરે ખાતો અને દારૂ પણ પીતો. તેમ જ વિષય ભોગવતો અને વખતે સભામાં પણ આવતો.

લંકા બાળીને મારુતિના કિષ્કિંધા ગયા પછી એક દિવસ રાવણની સભામાં વિચાર ચાલતો હતો કે રામ અને લક્ષ્મણ વાનર સહવર્તમાન જો લંકા પર ચઢી આવે તો આપણે શું કરવું ? તે દિવસે કુંભકર્ણ જાગ્યો હતો અને સભામાં યે આવ્યો હતો. એણે રાવણને કહ્યું કે સીતાને રામને આપી દઈને સુખે રહેવું. આ સાંભળીને રાવણને કોપ થયો જાણીને એણે કહ્યું કે ફિકર નહિ, હું યુદ્ધે ચઢીશ અને બધાંને ખાઈ જઈશ, પછી તું સીતાસહિત સુખે રહેજે. એ સાંભળીને રાવણનો કોપ શાન્ત થયો. / વા૦ રા. યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૩.

થોડા જ સમયમાં રામ અને લક્ષ્મણ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીને લંકામાં આવ્યા. તેમણે સુવેળાચળ પર્વત પર સૈન્યની છાવણી કરી અને લંકામાં વાનરોને મોકલીને રાક્ષસોનો નાશ કરવાનો આરંભ કર્યો. ધૂમ્રાક્ષ, વજ્રદંષ્ટ્ર, અકંપન, તેમજ રાવણનો મુખ્ય પ્રધાન પ્રહસ્ત વગેરે મરણ પામતાં, રાવણ પોતે રામ સાથે લઢવાને આવ્યો; પણ યુદ્ધમાં પરાભવ પામીને પાછો લંકામાં ગયો. આ વખતે એને કુંભકર્ણ યાદ આવ્યો. યૂપાક્ષ નામના પોતાના સચિવની સાથે રાક્ષસો આપીને એને કુંભકર્ણને જગાડવા મોકલ્યો. યૂપાક્ષે ત્યાં જઈને તરત જ કુંભકર્ણના બારણાનાં મૃગ, મહિષ, વરાહ વગેરે પશુઓનાં ટોળાં ખડાં કરી દીધાં. અન્નના ઢગલા કરાવ્યા. રુધિરે ભરાવી ભરાવીને ઘડા મુકાવ્યા. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પ, ચંદન, તેમ જ સુવાસિત તેલ વગેરે રખાવ્યાં. પછી રાક્ષસોને અંદર મોકલ્યા. પણ રાક્ષસો જેવા એના બારણામાં પેસે કે એના શ્વાસના વાયુ વડે ઊડીને પાછા રસ્તામાં પડે! કોઈથી અંદર જવાય જ નહિ. છેવટે મહાપ્રયત્ને એકાદો રાક્ષસ અંદર જઈ શકયો. એણે જઈને એને ઢંઢોળ્યો, શંખ ફૂંકયા, ભેરી વગાડી. આમ નાના પ્રકારે એને જગાડવાના પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ આવા સામાન્ય ઉપાયથી એ જાગ્યો નહિ. ત્યારે એના શરીર ઉપર ગજાદિ પશુઓનો સમુદાય ચલાવ્યો. સો બસેં ભેરીના સામટા નાદ કર્યા. એના કાનમાં પાણીના ઘડાના સામટા નાદ કર્યા. એના કાનમાં પાણીના ઘડા ઠાલવ્યા. આવા ઉપાયે કરીને એ એકાએક જાગી ઊઠ્યો. અને મોટી ગુફાની પેઠે પોતાનું મોં પહોળું કરીને બગાસાં ખાતો બેઠો. પણ એની ઊંઘમાં અધવચ ભંગ થવાથી એનું મોં ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. એટલામાં મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસો-એ એની આગળ આવીને એને વંદન કર્યું. તે ઉપરથી એણે મને કેમ જગાડયો છે એ પૂછયું. એટલે યૂપાક્ષ આગળ આવ્યો અને લંકાના સઘળા સમાચાર નિવેદન કર્યા. યૂપાક્ષની વાત સાંભળીને કુંભકર્ણ કહે ઠીક ત્યારે હું યુદ્ધ કરવા જાઉં છું અને રામ-લક્ષ્મણને મારીને પછી રાવણ પાસે આવું છું. યૂપાક્ષ કહે, ના એમ ન કરતાં આપ રાવણ પાસે આવી, એમને મળી પછી યુદ્ધ કરવા જાઓ. ભલે કહીને કુંભકર્ણે ઊઠીને મોં વગેરે ધોયું. સ્નાનવિધિ કરીને જમ્યો. દારૂના બે હજાર ઘડા પી ગયો. પછી શરીરમાં સહેજ ખુમારી આવતાં રાવણની સભામાં જવા નીકળ્યો.

એણે સભામાં જઈ રાવણને વંદન કર્યું અને શી આજ્ઞા છે એમ પૂછયું. એને જોઈને રાવણ સિંહાસન પરથી ઊઠયો અને આલિંગન કર્યું. પછી ઘણા માનસર એને પોતાની પાસે બેસાડયો. પછી આવી પડેલા સંકટની વાત કરી. પ્રથમ તો એણે નીતિનો ઉપદેશ કર્યો. પણ તે રાવણને રુચિકર નથી એમ જોતાં પોતાના સામર્થ્યનું વર્ણન કરીને કહ્યું કે તું સ્વસ્થ થા. હું જઈને શત્રુનો પરાભવ કરું છું. આ સાંભળીને મહોદર જે ત્યાં બેઠો હતો તેણે રાવણને સીતાને વશ કરવાની યુક્તિ કહી કે આપણે રામ અને લક્ષ્મણને માર્યા એવી ધૂમ ઉડાડીએ અને બહુ હર્ષનાદ કરીને ઉત્સાહ બતાવીએ. આથી સીતા આપોઆપ દીન થઈને તમારે શરણ

થશે. પણ આ યુક્તિનો કુંભકર્ણે નિષેધ કર્યો, અને યુદ્ધ કરવું એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે, એમ રાવણને જણાવ્યું. રાવણે એની સ્તુતિ કરીને એને વસ્ત્રાલંકારથી નવાજી યુદ્ધે ચઢવાની આજ્ઞા કરી. કુંભકર્ણ રાવણને વંદન કરીને યુદ્ધે જવા નીકળ્યો.

વાનરોએ જોયો કુંભકર્ણને આવતો જોયો કે કેટલાક વાનર તો ભયભીત થઈને નાસવા લાગ્યા, કારણ એ હતું કે મૂળે કુંભકર્ણ છસો ધનુષ્ય (ચાર હાથનું એક ધનુષ્ય) જેટલો તો ઊંચો અને સો ધનુષ્ય જેટલો પહોળો હતો. આ સિવાય રાક્ષસી માયાને લઈને સહજે દેહ વધારે તે જુદું. વાનરોને નાસતાં જોઈને અંગદે બધાને પ્રોત્સાહનપૂર્વક પાછા આણ્યા. પછી વાનરો એની જોડે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એક તરફથી મારુતિ એના માથા ઉપર પર્વતનાં શૃંગ ફેંકે, તે એ સહસા જ પોતાની ગદા વડે અગર હાથ વડે બાજુ પર ફેંકી દે. ઋષભ, શરભ, નીલ, ગવાક્ષ અને ગંધમાદન એના ઉપર ધસ્યા, તે બધાને એણે તત્કાળ મૂર્છા પમાડયા. એ જોઈને સહસ્રવિધિ વાનરો એના શરીર પર ચઢી ગયા, અને એને મુક્કેમુક્કે મારવા મંડયા. સાતસો આઠસો વાનરોને એક સાથે બાથમાં પકડીને ભોંય પર પછાડે. દસ-વીસને પકડીને મોંમાં નાખીને ચાવી ખાય. કેટલાક વાનરો તો કુંભકર્ણને લાગે કે મેં ખાધા પણ મોંમાં ચવાયા વગર કાન અને નાકનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને નાસે. કેટલાકને એ ફરી પકડીને ચાવી ખાય અને કેટલા નાસીયે જાય. આ પ્રમાણે થઈ રહ્યું હતું, તેવામાં અંગદે આવીને એક પર્વત એના માથા ઉપર નાખ્યો. એ પર્વતને ચુકાવી દઈને એણે અંગદને પકડયો અને મૂર્છા પમાડયો. પછી એણે સુગ્રીવ ઉપર હજાર ભારનો ભાલો નાખ્યો, પણ તે મારુતિએ અધવચમાં જ પકડીને ભાંગી નાંખ્યો. પછી એ સુગ્રીવને એકાએક પકડીને લંકા જવા નીકળ્યો. પણ સુગ્રીવે એનું નાક કરડી ખાધું, તેથી એને જોરથી ભોંય પર અફાળ્યો અને પોતાના પગ તળે કચડી નાખવા માંડયો, પણ એ ત્યાંથી ઊડયો તે સુખરૂપ રામના સૈન્યમાં જઈને પડયો.

પોતાનું નાક કરડાયાથી કુંભકર્ણ પાછો ફર્યો, અને પોતાના હાથમાં મુદ્ગર લઈને રામની સેના ઉપર ધાયો. લક્ષ્મણ એની સામો થયો, પણ એનો અનાદર કરીને એ પાધરો રામની જ સામે થયો. રામે રૌદ્રાસ્ત્ર નાખીને એના મુદ્ગરને ભાંગી નાખ્યો. આ ઉપરથી કુંભકર્ણ એટલો ક્રોધે ભરાયો કે, પારકા પોતાના ન ઓળખતાં, વાનર હોય કે રાક્ષસ હોય એમ જે હાથમાં આવ્યું તેનો ભક્ષ કરવા મંડયો. રામે એની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરી એના હાથ કાપી ભોંય પાડયા. એના પડતા હાથ નીચે દબાઈને કેટલાયે રાક્ષસો અને વાનરો દબાઈ મૂઆ. એટલામાં રામે એના પગ ઉડાવી દીધા. પણ કેવળ મોં પહોળું કરીને એ રામ તરફ આવવા લાગ્યો. એ જોઈને રામે એનું મસ્તક છેદીને એને લંકા ઉપર પાડયો. એના પડવાથી લંકામાં અનેક ઘર પડી ગયાં. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬-૨૮૭. • આ પ્રમાણે કુંભકર્ણ મરતાં જ બધા વાનરો, દેવર્ષિઓ, અને મહર્ષિઓએ હરખમાં આવી જઈને રામની સ્તુતિ કરી. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦સ૦૬૦-૭૦. • કુંભકર્ણને કુંભ અને નિકુંભ નામે બે મહા બલાઢય પુત્ર હતા.

કુમ્ભકાર કુંભારવિશેષ, એકચક્રાનગરીનો રહીશ. એણે ભીમસેનને માટીનાં ઘણાં વાસણ આપ્યાં હતાં. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયાં ત્યારે પાંડવો કુણ્ડિનપુરમાં આ કુંભારને ત્યાં જ ઊતર્યા હતા.

કુંભ-નિકુંભ કુંભકર્ણના વૃત્રજ્વાળાની કુખે થયેલા બે પુત્ર. એ અતિ પરાક્રમી અને બળવાન હતા. રાવણે એમને રામની સેના ઉપર યુદ્ધ કરવા મોકલેલા ત્યારે એમણે ઘણું ભયંકર યુદ્ધ કર્યું હતું. એ યુદ્ધમાં સુગ્રીવે કુંભને અને મારુતિએ

નિકુંભને ઠાર માર્યા હતા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ ૭૫–૭૭

કુમ્ભરેતા ભરદ્વાજ અગ્નિ અને વીરાનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સરયૂ અને પુત્રનું સિદ્ધિ. વીર, રથપ્રભુ, રથદ્યાન વગેરે એનાં બીજાં નામ પણ છે. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૧૮.

કુંભયોનિ અગસ્ત્ય ઋષિનું પ્રાધાન્યે કરીને નામ.

કુંભયોનિ (૨) દ્રોણાચાર્યને પણ આ નામ હતું એમ જણાય છે. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૮૪.

કુંભરેવા બગડાની સંજ્ઞાવાળો વીર શબ્દ જુઓ.

કુંભહનુ પ્રહસ્તનો સચિવ, એક રાક્ષસ. એને તાર વાનરે માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૫૮

કુંભાંડ બાણાસુરનો મંત્રી અને ચિત્રલેખાનો પિતા/ ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૨

કુંભીનસી બલિ દૈત્યની કન્યા, બાણાસુરની બહેન / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૬ શ્લો૦ ૪૦

કુંભીનસી (૨) સુમાલી રાક્ષસની કેતુમતીની કુખે થયેલી ચાર કન્યામાંની કનિષ્ઠ. રાવણની મા કૈકસીની બહેન.

કુંભીનસી (૩) માલ્યવાન્ રાક્ષસની કન્યા અનલાને વિશ્વાવસુ રાક્ષસથી થયેલી કન્યા. મધુ રાક્ષસ એને ચોરીથી ઉપાડી ગયો હતો. મધુ રાક્ષસે એની સાથે વિવાહ કર્યો હતો અને એનાથી એને ઈશ નામે પુત્ર થયો હતો. આ પુત્ર તે પ્રખ્યાત લવણાસુર.

કુંભીનસી (૪) વિશ્રવા ઋષિથી પુષ્પોત્કટાને થયેલી કન્યા. / લિંગ પુ૦ અ૦ ૬૩

કુંભીનસી (૫) અંગારપર્ણ ગંધર્વની સ્ત્રી.

કુંભીપાક એક નરક. જે કોઈ સજીવ પ્રાણીને રાંધી ખાય છે તે આ નરકમાં યાતના ભોગવે છે.

કુમાર સનકાદિક બ્રહ્મમાનસ પુત્ર. એમની ઉમ્મર હજુ પાંચ જ વર્ષની છે, માટે એમને કુમાર કહે છે.

કુમાર (૨) સ્કંદે લગ્ન જ કર્યું નહિ માટે એ નામે ઓળખાય છે.

કુમાર (૩) અનલ નામના વસુનો પુત્ર.

કુમાર (૪) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. એ ચેદી દેશની પૂર્વે આવેલો હતો અને પાંડવોના સમયમાં ત્યાં શ્રેણિમાન્ નામે રાજા હતો./ ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

કુમાર (૫) મંગળ નામના ગ્રહનું બીજું નામ.

કુમાર (૬) ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩.

કુમાર (૭) દેશવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૮૨.

કુમારક એક સર્પ / ભા૦ ૨. આ૦ ૫૭–૧૩.

કુમારકોટિ ભારતવર્ષીય તીર્થ

કુમારધારા ભારતવર્ષીય તીર્થ

કુમારધારા (૨) નદીવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૪૮.

કુમારવન ભારતવર્ષીય વન. આ વનમાં ઉર્વશીના વિરહે કરીને ભ્રમિષ્ઠ થઈને પુરુરવા રાજા ઘણા કાળ સુધી રખડયો હતો.

કુમારવિષય એક દેશવિશેષ. ત્યાંના રાજાનું નામ શ્રેણિમાન હતું. / ભા૨૦ સ૦ ૩૧–૧.

કુમારી ધનંજય ઋષિની સ્ત્રી.

કુમારી (૨) ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

કુમારી (૩) ભરતખંડનું દક્ષિણ બિંદુ – છેક દક્ષિણમાં આવેલું ભૂશિર.

કુમારિકાતીર્થ કોષમાં આવેલ કન્યાતીર્થ તે જ. એ તીર્થ દક્ષિણ સમુદ્ર તીરે આવેલું છે. એનું કન્યાકુમારી એવું નામ છે. કન્યાકુમારી ભૂશિર તે જ. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૭૫; વ૦ ૮૧–૧૧૨; ૮૩–૨૩.

કુમુદ વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

કુમુદ (૨) નૈઋત્ય દિશામાંનો દિગ્ગજ.

કુમુદ (૩) ગોમતી નદી તીરે રમ્યક પર્વત પર રહેનારો રામની સેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૬

કુમુદ (૪) મેરુને લગતો આશ્રય પર્વત / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૬

કુમુદેક્ષણ વિષ્ણુનો એક પાર્ષદ.

કુમુદાક્ષ સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૫.

કુમુદ્વતી ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

કુમુદ્વતી (૨) દાશરથિ રામની પુત્રવધૂ. કુશની બીજી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અતિથિ રાજા હતું.

કુમુદ્વતી (૩) મયૂરધ્વજ રાજાની સ્ત્રી અને તામ્રધ્વજની માતા.

કુરંગ મેરુની બાજુના પર્વતોમાંનો એક.

કુરજ દશ વિશ્વદેવમાંનો એક.

કુરર મેરુ કર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક.

કુરુ પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર આગ્નીધ્રાને પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાથી થયેલા નવ પુત્રોમાંનો સાતમો. મેરુકન્યા નામની એની સ્ત્રી હતી. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨

કુરુ (૨) કુરુ રાજાનો દેશ. (કુરુવર્ષ શબ્દ જુઓ.)

કુરુ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ રાજાના સંવરણ નામના પૌત્રને તપતી નામની ભાર્યાથી થયેલો પુત્ર. ઘણા કાળ પર્યંત તપ કરીને એણે જે સ્થળ વસાવ્યું હતું અને ઈન્દ્રના આશીર્વાદથી પવિત્ર અને પ્રખ્યાત થયું હતું તે. એને પરીક્ષિત, સુધનુ અથવા સુધન્વા, જહ્નુ નિષધાશ્વ અને પ્રજન એમ પાંચ પુત્રો હતા. જોકે એના વંશના જે જે હતા તે બધાને કૌરવ કહેવાય, પરન્તુ દુર્યોધનાદિ સો ભાઈઓને કૌરવો કહેવાની રૂઢિ હોય એમ જણાય છે. / મત્સ્ય૦ અ૦૫૦; ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

કુરુ (૪) એક ઋષિ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૮

કુરુ (૫) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. એની રાજધાની હસ્તિનાપુર. ઇન્દ્રપ્રસ્થ, વારણાવત એ નગરો આ દેશનાં જ હતાં.

કુરુજાંગલ કુરુ દેશને પશ્ચિમ દિશાએ લગતો પ્રથમ દેશ જાંગળ તે જ. એને કુરુજાંગળ કેમ કહેતા તે સારુ નીચેનો કુરુપંચાલ શબ્દ જુઓ.

કુરુતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૬૬

કુરુપાંચાલ કુરુદેશની પૂર્વ દિશાને લગતો પાંચાલ દેશ, તેને જ આ નામ કહેવાની રૂઢિ છે. બીજો પાંચાલ દેશ છે તેના અને આના નામમાં ગોટાળો ન થાય માટે ખાસ આ નામ લગાડાય છે.

કુરુવર્ણક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

કુરુવંશ સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળમાં કથ વંશમાં જન્મેલો મધુ રાજાનો પુત્ર. એને અનુ નામનો પુત્ર હતો.

કુરુવર્ષ આગ્નીધ્રાએ પોતાના જંબુદ્વીપના નવ ભાગ કરી પોતાના નવ પુત્રોને વહેંચી આપ્યા હતા; તેમાં કુરુ નામના પુત્રને આપેલો દેશ. એ શૃંગવાન પર્વત અને ક્ષાર સમુદ્ર એ બેની વચમાં, આપણા ભરતવર્ષની પેઠે જ ધનુષ્યાકારનો છે. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬ શ્લો૦ ૩૮; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૨ શ્લો૦ ૩૨; ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨. ૭ એને ઉત્તરકુરુ અગર ઐરાવતવર્ષ એવાં નામ પણ છે.

કુરુવૃદ્ધ ભીષ્મ તે જ / ભા૨૦ ભી૦ ૫૨–૫૨.

કુરુક્ષેત્ર ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ બ્રહ્મવર્ત દેશની પશ્ચિમે હતો એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે કે, કૃષ્ણ આનર્ત દેશ જતા હતા તે કુરુદેશથી નીકળી માર્ગમાં કયા કયા દેશ ઓળંગી ત્યાં ગયા તે વિષે ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦માં લખ્યું છે

આ એક સ્વતંત્ર દેશ હતો તેથી કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ થયું તે આ કુરુક્ષેત્ર નહિ.

કુરુક્ષેત્ર (૨) કુરુ રાજાએ જે જગાએ તપ કર્યું, અને ઇંદ્રના આશીર્વાદથી જે પવિત્ર થયું હતું તે. આ સ્થળ કુરુદેશમાં હોઈ એની ચતુઃસીમા ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૫૩માં એવી જણાવી છે કે તરંતુક અને અરંતુક એ બેની, તેમ જ રામહદ અને મચક્રક એ બેની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું નામ સ્યમંત પંચકરૂપ કુરુક્ષેત્ર.

આમાં જોકે તરંતુકાદિક સ્થાનોની દિશા બતાવી નથી પણ એનાથી કુરુક્ષેત્રની મર્યાદા સ્પષ્ટ થાય છે. એ સ્થળે કૌરવ–પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. એને ઉત્તરવેદિ, અંતર્વેદિ એવા સ્યમંતપંચકની પેઠે નામો છે તેમ જ એને વિનશનક્ષેત્ર એવું નામ પણ છે.

કુલ દાશરથિ રામની સભાનો એક હાસ્યકારમસ્કરો.

કુલક સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના રણુક રાજાનું બીજું નામ.

કુલત્થ. ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુલપતિ જે ઋષિ દસ હજાર શિષ્યોનું ભરણપોષણ કરતો થકો, તેમને અભ્યાસ કરાવે તે.

કુલપતિ (૨) હિમવાનની પાસે બ્રહ્માશ્રમમાં રહેનાર એક ઋષિવિશેષ. એક શૂદ્રને ઉપદેશ આપવાના પાપને લઈને બીજા જન્મમાં એ પુરોહિત થયો હતો. જેને ઉપદેશ આપ્યો હતો એ શૂદ્ર પોતે રાજા તરીકે અવતર્યો હતો. એ રાજાએ આને જ પોતાનો પુરોહિત સ્થાપ્યો હતો. રાજાને પૂર્વજન્મનુંજ્ઞાન હોવાથી એને પુરોહિતને જોઈ રોજ હસવું આવતું તથા દ્વિલગીર થઈને પુરોહિતે એક દિવસ પૂછતાં રાજાએ બન્નેના પૂર્વજન્મની વાત એને કહી હતી. / ભા૨૦ અનુ૦ ૩૧–૨૩.

કુલપર્વત મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શુક્તિમાન, ઋક્ષવાન, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર એ સાત પર્વતોને લગાડાતું નામ / ભા૨૦ ભી૦ ૬–૧૧.

કુલંપુન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કુલહ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કુલિક કદ્રુ પુત્ર એક નાગ

કુલિંગા ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક નદી / વા૦ રા૦

કુલિંદ કુરુદેશની ઉત્તરે ઘણો જ પાસે આવેલો પહેલો દેશ. એનો અપર ઉત્તર કુલિંદ આનો એક ભેદ છે; એની રાજધાની ચંદનાવતી (ચંદનાવતી શબ્દ જુઓ.)

કુવળ વીરવર્મા રાજાના પુત્રોમાંનો એક. (વીરવર્મા શબ્દ જુઓ.)

કુવલયાપીડ કંસનો એક હસ્તિવિશેષ. એ હજાર ગજ જેટલો બળવાન હતો. ધનુર્યાગ નિમિત્તે કૃષ્ણને મથુરા બોલાવીને તેમને આ હાથી પાસે મારી નંખાવવાનો કંસનો હેતુ હતો. એણે મહાવત પાસે કુવલયાપીડને કૃષ્ણના શરીર પર તત્કારાવ્યો. પણ કૃષ્ણે એને મારી નાખી એના દંતુશૂળ ઉખાડી લીધા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૩.

કુલિર્જી દુર્યોધનનો બ્રાહ્મણ મન્ત્રી. એનું બીજું નામ કણિક હતું. (કણિક શબ્દ જુઓ.) એણે ધૃતરાષ્ટ્રના પૂછવાથી નીતિ કહી હતી, જેમાં પાંડવો પ્રતિ વૈરને લીધે કેવી રીતે વર્તવું, તેમનો કેવા ઉપાયોથી નાશ કરવો ઇત્યાદિ કહ્યું હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૧૫૩–૩૫.

કુલિંગ (૨) દેશવિશેષ. કુલિન્દ દેશ અને આ એક નહિ, પણ જુદા છે. / ભા૨૦ સ૦ ૨૭–૯.

કુવલયાશ્વ (૧) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન કાશ્યપ વંશી દિવોદાસ રાજાના પુત્ર પ્રતર્દનનું નામાન્તર.

કુવલયાશ્વ (૨) કુવલાશ્વ શબ્દ જુઓ.

કુવલા હંસધ્વજ રાજાની કન્યા, સુધન્વાની ભગિની

કુવલાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના બૃહદશ્વ રાજાનો પુત્ર. બૃહદશ્વે આને રાજગાદી પર બેસાડ્યો અને પોતે અરણ્યમાં ગયો. ત્યાર પછી પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર ઉત્તંક ઋષિને પોતાની સાથે લઈ પોતાના એકવીસ સહસ્ર પુત્રો સહવર્તમાન ધુંધુ દૈત્યની સાથે એ યુદ્ધ કરવા ગયો. એ જે વખત ત્યાં ગયો તે વખત દૈત્ય ઉજ્જાલક નામના સમુદ્રના એક ભાગવિશેષમાં નિદ્રા લેતો હતો. તેથી તેના પુત્રોએ સમુદ્રને ક્ષોભિત કરીને એને જગાડ્યો. એ જેવો જાગ્યો કે એના મુખમાંથી ભયંકર અગ્નિ નીકળ્યો અને એ વડે કુવલાશ્વના બધા પુત્રો મરણ પામ્યા. માત્ર દઢાશ્વ, કપિલાશ્વ અને ચંદ્રાશ્વ એ ત્રણ જ ઊગર્યા. એનું અને ધુંધુનું જબરું યુદ્ધ થયું જેમાં ધુંધુ એને હાથે મરણ પામ્યો. આ ઉપરથી એનું ધુંધુમાર એવું નામ પડ્યું. એનાં કુવલયાશ્વ અને અપ્રતિરથ એવાં બીજાં નામ પણ છે. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૦૧–૨૦૪.

કુવીરા ભારતવર્ષીય નદી

કુશ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન સુહોત્રરાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો. પ્રતિ નામનો રાજા આનો પુત્ર હતો.

કુશ (૨) સોમવંશી વિજયકુળના અજક રાજાનો

પુત્ર. એને કુશિક પણ કહ્યો છે. એને કુશાંબુ, મૂર્તય, વસુ અને કુશનાભ એવા ચાર પુત્રો હતા. એઓને કૌશિક એવી સંજ્ઞા પણ હતી.

કુશ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામઘ રાજાનો પૌત્ર. વિદર્ભ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો પહેલો.

કુશ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના દાશરથિ રામનો સીતાની કુખે થયેલા બે પુત્રમાંનો મોટો, (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.) એને ચંપિકા અને કુમુદ્વતી એવી બે સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની પહેલીને ચંપકમાલિની ઇત્યાદિ નવ કન્યા, અને બીજીને અતિથિ ઇત્યાદિ આઠ પુત્ર હતા. રામ છતાંનો એ કુશાવતી નગરીમાં રહેતો.

કુશ (૫) ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુશ (૬) સોમવંશીય વિદર્ભ રાજાનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૯–૨૪–૧.

કુશ (૭) દશ તરેહના દર્ભ. સખત આંગળી કપાય એવું એક જાતનું ઘાસ. શ્રી ભગવાનની વિભૂતિ. સઘળાં ધર્મકાર્યોમાં વપરાશમાં આવે છે/ ભાગ૦ ૧૧–૧૬–૩૦.

કુશ (૮) સુરા સમુદ્રની પેલી તરફ આઠ લાખ યોજન વિસ્તારનો ચોતરફ દરિયાથી વીંટાળેલો દ્વીપવિશેષ. ત્યાં અગ્નિના જેવું તેજસ્વી દર્ભનું ભોથું છે. અહીં પ્રિયવ્રતનો પુત્ર હિરણ્યરેતા અધિપતિ છે. અહીંના લોક અગ્નિના ઉપાસક છે. / ભાગ૦ ૫–૨૦–૧૩.

કુશચીરા ભારતવર્ષીય નદી

કુશદ્વીપ પૃથ્વીના સાત મહાદ્વીપમાંનો ચોથો. એની પહોળાઈ આઠ લાખ યોજન છે અને એટલી જ પહોળાઈના ઘૃતસમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. એમાં કુદરતી – ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલો એક કુશનો દેદીપ્યમાન સ્થંભ હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર હિરણ્યરેખા અહીં અધિપતિ હતો. એણે આ મહાદ્વીપના સાત ભાગ કર્યા અને એને વર્ષ દેશ–સંજ્ઞા આપીને પોતાના વસુ, વસુદાન, દૃઢરુચિ, નાભિગુપ્ત, સ્તુત્યવ્રત, વિવિક્ત અને વામદેવ એ સાત પુત્રોને આપ્યા, અને એમને નામે જ એમના દેશનાં નામ પાડ્યાં. આ દ્વીપમાં ચક્ર, ચતુઃશૃંગ, કપિલ, ચિત્રકૂટ, દેવાનીક, ઊર્ધ્વરોમા અને દ્રવિણ, એ નામના સાત પર્વત, અને રસકુલ્યા, મધુકુલ્યા, મિત્રવિંદ્રા, શ્રુતવિંદ્રા, દેવગર્ભા, ઘૃતચ્યુતા અને મંત્રમાલા એવી સાત નદીઓ છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૦; / દેવી૦ ભા૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

કુશધારા ભારતવર્ષીય નદી.

કુશધ્વજ રથધ્વજ રાજાનો પુત્ર, વેદવતીનો પિતા (વેદવતી શબ્દ જુઓ.)

કુશધ્વજ (૨). વિદેહ વંશના હ્રસ્વરોમા નામના જનકના બે પુત્રોમાંનો બીજો. સીરધ્વજ જનકનો નાનો ભાઈ. એ ઇંદ્રદેશની સાંકાશ્યા નામની નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. / વા૦ ૨૦ બાલ૦ સ૦ ૭૦. એને માંડવી અને શ્રુતિકીર્તિ નામે બે કન્યાઓ હતી. એ કન્યાઓ એણે અનુક્રમે દશરથ પુત્ર ભરત અને શત્રુઘ્નને વરાવી હતી. સીરધ્વજને પુત્ર નહોતો. એથી એની પછી આ જ મિથિલાનો રાજા હતો. એને ધર્મધ્વજ જનક પુત્ર હતો.

કુશનાભ સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશ અથવા કુશિક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ચોથો. એણે મહોદય નામે પુરી સ્થાપી હતી. એની સો કન્યાઓ વાયુના કોપથી કુબડી થઈ હતી, તે કાંપિલ્ય પુરીના ચૂલિસ્તું બ્રહ્મદત્ત રાજાને પરણાવ્યાથી પાછી સરળ થઈ હતી. પરંતુ એના દેશનું નામ કાન્યકુબ્જ પડ્યું તે પડ્યું જ. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩૨–૩૩.

કુશપ્લવ ભારતવર્ષીય વનવિશેષ. દિતિએ ઇંદ્રનો પરાભવ કરે એવો પુત્ર થાય માટે આ જગાએ સહસ્ર વર્ષ પર્યંત તપ કર્યું હતું. કાળાંતરે આ જ સ્થળ ઉપર વિશાલા નામે નગરી સ્થપાઈ હતી. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૪૬

કુશપ્લવન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કુશબિન્દવ દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૫૩.

કુશલય ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુશસ્તંભ કુશદ્વીપમાં દેવોએ ઉત્પન્ન કરેલું અગ્નિના જેવું તેજસ્વી દર્ભનું ભોથું. એના ઉપરથી એ દ્વીપનું નામ કુશદ્વીપ પડ્યું છે./ ભાગ૦ ૫–૨૦–૧૩.

કુશસ્થલી સૂર્યવંશના શર્યાતિ રાજાના આનર્ત નામના પુત્રના પુત્ર રેવત રાજાએ સ્થાપેલી નગરી. આગળ જતાં એનું જ નામ દ્વારકા એવું પડ્યું.

કુશાગ્ર સૂર્યવંશના પુરુકુળના અજમીઢ વંશના ઉપરિચર વસુના પુત્ર બૃહદ્રથના બે પુત્રોમાંનો બીજો. જરાસંધનો નાનો ભાઈ. ઋષભ-રાજાનો પિતા.

કુશાંબ સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશ અથવા કુશિક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો. એને કુશાંબુ પણ કહેતા. એણે વસાવેલી નગરીનું નામ કૌશાંબી અને એના પુત્રનું નામ ગાધિ હતું.

કુશાંબ (૨) સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના પુત્રોમાંનો એક.

કુશાંબુ ઉપર જે વિજયકુળનો કુશાંબ કહ્યો તેનું જ બીજું નામ.

કુશાવતી દાશરથિ રામના પુત્ર કુશની નગરી.

કુશાવર્ત પ્રિયવ્રત વંશીય ઋષભદેવને જયંતીની કુખે થયેલા સો પુત્રોમાંથી નવખંડાધિપતિ હતા તેમાંનો મોટો. એનો ખંડ એના જ નામથી કુશાવર્ત એમ પ્રખ્યાત છે.

કુશાવર્ત (૨) ભરતખંડ વર્ષના નવખંડમાંનો એક.

કુશાવર્ત (૩) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કુશિક એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કુશિક (૨) બીજા અંકની સંજ્ઞાવાળો કુશ શબ્દ છે તે જ.

કુસિક (૩) એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૦.

કુશીલવ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના દાશરથિ રામને સીતાની કુખે થયેલ બે પુત્ર. રામચન્દ્રે લોકા-પવાદને લઈને સીતાને લક્ષ્મણની સાથે ગંગાની પેલી પાર તમસા નદીને તીરે મોકલી તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે સીતાને ગર્ભ હતો. એમને અરણ્યમાં મૂકી દીધા પછી તેમને પ્રસવ થયો અને આ બે પુત્રો જન્મ્યા. (૨. રામ શબ્દ જુઓ.) પોતાને અરણ્યમાં મૂકીને લક્ષ્મણ અયોધ્યા ગયા એ જોઈને સીતા રુદન કરતાં બેઠાં હતાં. તેમને વાલ્મીકિ ઋષિના શિષ્યોએ જોયાં. આ વાત શિષ્યોએ ઋષિને જણાવતાં, પોતે સીતા હતાં ત્યાં આવ્યા અને એમને સાંત્વન કરીને પોતાને આશ્રમે લઈ ગયા. સીતાને ઋષિપત્નીઓના સમાજમાં રાખ્યાં અને બધાંને આજ્ઞા કરી કે એમનું સારી રીતે પાલન કરવું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૪૮–૫૦

વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં સીતા સદા-ચરણથી કાળક્ષેપ કરતાં હતાં તેવામાં યથાકાળે શ્રાવણ માસમાં એક રાત્રે તેમને બે પુત્ર પ્રસવ્યા. આ સમાચાર જાણતાં જ ઋષિ પોતે આનંદભર્યા ત્યાં ગયા; અને કુશનો અને લવની રક્ષા કરીને ક્રમશઃ તેમનાં નામ કુશ અને લવ એવાં પાડ્યાં. આ પ્રમાણે નામાભિધાન કરી, આ બન્ને પુત્રો મોટા પરાક્રમી થશે એવું સીતાને કહી, ત્યાંથી પાછા આવ્યા. સીતાને પ્રસવ થયો તે રાત્રે શત્રુઘ્ન ત્યાં હતા. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૬૫ (૨. શત્રુઘ્ન શબ્દ જુઓ.)

કુશીલવ મોટા થયા એટલે વાલ્મીકિએ એમને જનોઈ દીધું અને વેદ-વેદાંગ અને ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત કર્યા. એ સિવાય પોતે રચેલા શતકોટિ રામાયણ કાવ્યમાંથી ગાયત્રી મંત્રપ્રચુર ચોવીસ હજાર શ્લોક ચૂંટી કાઢીને તેમને ગાતાં શીખવ્યું. બે ભાઈઓ તંત્રીની સાથે તાલબદ્ધ ગાય અને ઋષિને સંભળાવે. એ સારું ગાતા હતા. તે રામ-ચંદ્રજીના પણ સાંભળ્યામાં આવ્યું હતું. કુશીલવ બન્ને પરમ તેજસ્વી અને આકૃતિમાં રામ સરખા જ હતા. પરંતુ વાલ્મીકિએ એમને કહ્યું હતું કે તમને કોઈ તમે કોના પુત્ર એમ પૂછે તો તમે કહેજો કે અમે ઋષિપુત્ર છીએ અને કોઈ કાંઈ

દ્રવ્ય આપે તો એ લઈને અમારે શું કરવું છે કહી કોઈનું આપેલું કાંઈ લેવું નહિ. એમનું અપ્રતિમ ગાયન સાંભળીને ઋષિઓને બહુ આનંદ થતો અને કાંઈ સંતુષ્ટ થઈને કોપિન કે એવું આપે તો તે લેતા; પણ દ્રવ્ય કદી લેતા નહોતા.

આ પ્રમાણે કુશીલવ ઋષિવેશમાં વાલ્મીકિની સેવા કરતા હતા તેવામાં રામચંદ્રે ગોમતી નદીને તીરે અશ્વમેધનો આરંભ કર્યો અને શ્યામકર્ણ અશ્વને છૂટો મૂકી તેની સાથે મોટા સૈન્ય સાથે શત્રુઘ્નને મોકલ્યો. અશ્વ જે જે દેશમાં ફર્યો તે તે દેશમાં તેની સાથે ફરી શત્રુઘ્ને અનેક રાજાઓને જીતીને કરભાર લીધો. આ પ્રમાણે ફરતાં ફરતાં યદૃચ્છાથી અશ્વ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં એકાએક આવી ચઢ્યો. અશ્વ આશ્રમ પાસે આવ્યો ત્યારે લવ આશ્રમ આગળ જ ઊભો હતો. તેણે પ્રથમ અશ્વને દીઠો અને એના કપાળ પર સુવર્ણપત્રિકા બાંધી હતી તે વાંચી. એણે તત્કાળ અશ્વને પકડીને બાંધ્યો. એ વેળા વાલ્મીકિ ઋષિ આશ્રમમાં નહોતા. કેમકે એઓ ઘણા કાળથી વરુણના યજ્ઞ સારુ પાતાળમાં ગયા હતા. તેમ જ કુશ પણ દર્ભ, સમિધિ વગેરે સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. લવે અશ્વને બાંધ્યો જોઈને અશ્વના સંરક્ષણાર્થે અનેક વીરો સહિત શત્રુઘ્ન પાસે હતો, તેણે ગુસ્સાથી કહ્યું કે અશ્વને છોડી દે. લવે શત્રુઘ્નનું કહેવું ન ગણકારતાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. લવે શત્રુઘ્નના સૈન્યને હેરાન-હેરાન કર્યું. એ જોઈને શત્રુઘ્ન લડવાને આગળ આવ્યો. લવે એને પણ મૂર્ચ્છિત કરી ભોંય સુવાડ્યો. થોડીવારે એ સાવચેત થયો અને એણે લવનું ધનુષ્ય તોડી તેને મૂર્ચ્છા પમાડી, એને રથમાં નાખી અશ્વને લઈ અયોધ્યાનો રસ્તો લીધો.

આ વર્તમાન ઋષિકુમારોએ સીતાને કહ્યા. સીતા એથી શોક કરતી હતી તેટલામાં કુશ આવી પહોંચ્યો. એટલે એણે કોઈ વીર લવને પકડીને લઈ ગયો એ વાત કુશને કહી. તે સાંભળતાં જ પોતાનું ધનુષ્યબાણ લઈ, માતાને વંદન કરી, તે નીકળી પડ્યો. [illegible] પૂંઠે જઈને પકડી પાડ્યો. એણે શત્રુઘ્નના સેનાપતિ અને એના ભાઈને મારી નાખ્યા તેમ જ ખુદ શત્રુઘ્નને પણ મૂર્ચ્છિત કર્યો. આથી ભયભીત થઈને કેટલાક વીરો અયોધ્યા ગયા અને બનેલી હકીકત રામને નિવેદન કરી. તે ઉપરથી રામની આજ્ઞાથી કાલજિત સેનાપતિ, રુધિરાક્ષ અને દશરથના જૂના મંત્રી સુજ્ઞ, તેમ જ તેના દસ પુત્રો અને અસંખ્ય સેના સહિત યુદ્ધ કરવાને નીકળ્યા.

અહીં શત્રુઘ્નના રથમાં લવની મૂર્ચ્છા વળી. તેણે કુશને દીઠો. ભાઈ જોઈને એને વળી શૂર ચઢ્યું. પાસે હથિયાર નહોતું તે સૂર્યની સ્તુતિ કરીને ધનુષ્ય મેળવ્યું અને તરત જ રથ ઉપરથી જમીન ઉપર કૂદી પડ્યો અને કુશની પાસે આવી ઊભો રહ્યો. એટલામાં ત્યાં લક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યા. લક્ષ્મણ અને લવકુશની વચ્ચે ઘણું જ યુદ્ધ થયું. લવણાસુરનો મામો રુધિરાક્ષ જે રામચંદ્રને શરણ આવ્યો હતો એણે લવનું ધનુષ્ય હરણ કરી લીધું અને અંતરીક્ષમાં ઊડ્યો. કુશે એને તેમ જ જિતશ્રમ, ધાર્મિક, સુકેતુ, શત્રુસૂદન, ચંદ્ર, મદ, શળ, કાળ, મલ્લ અને સિંહ એ સુજ્ઞ પ્રધાનના દશે દીકરાઓને તેમ જ કાલજિત સેનાપતિને ઠાર માર્યો. એણે લક્ષ્મણને પણ મૂર્ચ્છા પમાડ્યો. આ વાતની ખબર અયોધ્યામાં રામને થતાં હનુમાન, અંગદ, નળ, નીળ, જાંબવાન એઓને સાથે આપી ભરતને મોકલ્યા. તેમની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ.

છેવટે બન્યું એમ કે યજ્ઞદીક્ષા લીધેલી છતાં પણ સ્વતઃ રામચંદ્રને ત્યાં આવવું પડ્યું. એમણે આ બે કુમારોને દીઠા કે સહજ જ એમના અંતઃકરણમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. એમણે કુમારોને પૂછ્યું કે તમે કોના પુત્ર છો તે કહો. કુશે કહ્યું, યુદ્ધ કરવાનું મૂકીને અમારા વંશ વગેરે પૂછવામાં શો અર્થ છે? રામચંદ્ર કહે તે જણ્યા વગર હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરનાર નથી. તે ઉપરથી કુશે કહ્યું કે ઠીક, ત્યારે સાંભળો. અમે સીતાના પુત્રો છીએ, વાલ્મીકિ ઋષિએ ઉપનયન સંસ્કાર કરીને અમને

સઘળી વિદ્યા શીખવી છે. મારા નાના ભાઈને તારા વીરોએ મૂર્ચ્છિત કરીને લઈ જવાથી મારે લઢવા આવવું પડ્યું છે. આ સાંભળીને રામને મૂર્ચ્છા આવી, પણ તરત જ સાવધ થઈને કુમારો સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પણ પોતે ઉદાસીનપણે – મન વગર – યુદ્ધ કરતા હતા તેથી પોતાના બીજા ભાઈઓની પેઠે એઓ પણ મૂર્ચ્છિત થઈને પડ્યા. રામલક્ષ્મણનાં કુંડળો અને મુગટ અને ભૂષણ વગેરે કાઢી લઈને કુમારો સીતા પાસે આવ્યા અને બનેલા વર્તમાન કહેવા લાગ્યા.

એટલામાં પાતાળમાં ગયા હતા ત્યાંથી વાલ્મીકિ ઋષિ પાછા આવ્યા. એમણે આ બધું સાંભળ્યું. પછી ઋષિ પોતે જ્યાં રામ અને એમના ભાઈઓ વગેરે હતા ત્યાં આવ્યા; અને પોતાની અમૃત દૃષ્ટિએ જોઈને સર્વેને સાવધ અને સજીવ કર્યા. તેમણે સીતા અને લવકુશની હકીકત તેમને કહી. એમણે સીતા અને કુમારોને રામને સ્વાધીન કર્યા. રામ એ બધાંને લઈને વાલ્મીકિ ઋષિને વંદન કરી અયોધ્યા ગયા. / જૈમિનિ અશ્વમેધ૦ અ૦ ૨૫–૩૬.

કુશોદકા કુશદ્વીપ સંબંધી દેવતા.

કૃપીતક એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૃસીદકી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૃશુંભ મેરુકર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક

કૃશુમામોદિની હિમાલય ઉપરનો દેવવિશેષ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૫.

કૃસ્તુંબર ગંધર્વવિશેષ.

કૃહન સૌવીરદેશીય સામાન્ય (રાજપુત્ર / ૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

કૃહર ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

કૃહુ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અંગિરા ઋષિને શ્રદ્ધાની કુખે થયેલી ચાર કન્યામાંની બીજી.

કૃહુ (૨) હવિષ્મંત નામના પિતૃની સ્ત્રી.

કૃહુ (૩) દ્વાદશ આદિત્યમાંના ધાતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

કૃહુ (૪) માયાસુરની ત્રણ કન્યામાંની ત્રીજી.

કૃહુ (૫) ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

કૃહુ (૬) શાલ્મલી દ્વીપમાંની એક નદી.

કૃક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ. રૈભ્ય ઋષિનો પુત્ર / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૪૮.

કૃક્ષિ (૨) પૌષ્યંજિ ઋષિનો શિષ્ય. એણે સામવેદની સો સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૭૬.

કૃક્ષિભીમ બલિના સો પુત્રોમાંનો એક.

કૃક્ષેયુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પુત્રોમાંનો એક. એને કક્ષેયુ પણ કહ્યો છે.

કૂટ કંસની સેભામાંનો મલ્લ વિશેષ. ધનુર્યાગ કાળે બળરામે એને માર્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૪.

કૂટક ભારતવર્ષીય પર્વતવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૬

કૂપકર્ણ એક રુદ્રગણ. બાણાસુરના યુદ્ધ પ્રસંગમાં બળરામનું અને એનું યુદ્ધ થયું હતું.

કૂપહ્રદ ભારતવર્ષીય તીર્થ

કૂર્ચ સૂર્યવંશી ન્યરિષ્યંતકુળના મીઢવાન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઇંદ્રસેન.

કૂર્ચમુખ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કૂર્મ ચાલુ શ્વેતવારાહકલ્પમાંના ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. એ થયો ત્યારે સમુદ્ર-મંથન થયું હતું. સમુદ્રમંથન કાળે રવૈ કરેલા પર્વતને કૂર્મની પીઠ પર મૂકયો હતો. તે વખતે એક સતયુગ હોઈ દૈત્યો ઉપર રાજ કરનાર બલિ દૈત્ય રાજા હતો.

કૂર્મ (૨) કદ્રુપુત્ર એક નાગ.

કૂર્મ (૩) શરીરના ઉપપ્રાણોમાંનો એક.

કૂષ્માંડરાજ રુદ્રગણ વિશેષ.

કૃકલેયુ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશી રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૮૯–૯.

કૃકલ શરીરમાંના પાંચ ઉપપ્રાણ પૈકી એક.

કૃત સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન ક્ષત્રવૃદ્ધ કુળમાં થયેલા કુશવંશના જયરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હર્યવન.

કૃત (૨) વસુદેવના રોહિણીથી થયેલા પુત્રોમાંનો સાતમો.

કૃત (૩) કૃતયુગ શબ્દ જુઓ.

કૃતક વસુદેવને મદિરાની કુખે થયેલા ચારમાંના ત્રીજો પુત્ર.

કૃતચેતા પાંડવો દ્વૈતવનમાં રહ્યા હતા ત્યારે એમની સાથે રહેતો એક ઋષિ.

કૃતંજય એક બ્રહ્મર્ષિ

કૃતંજય (૨) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુકુળના બહિરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રણંજય.

કૃતધ્રુતિ ચિત્રકેતુ રાજાની કોટિ સ્ત્રીઓમાંની જ્યેષ્ઠ.

કૃતધ્વજ પ્રતર્દન રાજાનું બીજું નામ (૧. પ્રતર્દન શબ્દ જુઓ.)

કૃતધ્વજ (૨) વિદેહવંશના ધર્મધ્વજ જનકના બેમાંનો પહેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કેશિધ્વજ.

કૃતપ્રજ્ઞ દુર્યોધન પક્ષના ભગદત્ત રાજાનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં નકુળે એને માર્યો હતો.

કૃતમાળા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની નદી (હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

કૃતયુગ ચાર યુગમાં પહેલો યુગ તે અને એનો મૂર્તિમાન દેવ. એની લંબાઈ દેવતાનાં અડતાળીસ સો વર્ષ એટલે મનુષ્યનાં ૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષનો છે. એની સંધ્યા અને સંધ્યાંશ કાળ એ દેવમાન — દેવતાના વર્ષ સંખ્યામાં – આઠસે સંવત્સરનો કહે છે / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૪.

જે વખતે સૂર્ય, ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને મનુષ્ય નક્ષત્ર એક રાશિમાં આવે છે ત્યારે કૃતયુગનો આરંભ થાય છે / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫, શ્લો ૯૦; ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૨ શ્લો૦ ૨૪. કૃત્યકૃત્યાઃ પ્રજાજાત્યા તસ્માત્કૃતયુગં વિદુઃ એને સત્યયુગ પણ કહે છે.

કૃતવર્મા (૧) સોમવંશી સહસ્રાજિત્કુળોત્પન્ન ધનક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

કૃતવર્મા (૨) સોમવંશી નહુષ પૌત્ર યદુરાજાના સાત્વત કુળના હૃદિક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એને હાર્દિક પણ કહ્યો છે. એ મરુદ્ગણનો અંશાવતાર હોવાથી ભારતના યુદ્ધમાં બળરામે એને દુર્યોધનની સહાયે એક અક્ષૌહિણી દળ સહિત યુદ્ધ સા૦ મોકલ્યો હતો. ભારતનું યુદ્ધ પૂરું થતાં દુર્યોધનની પાસે જે ત્રણ વીરો જીવતા રહ્યા હતા તેમાં આ એક હતો(૧. અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ). પછીથી એ દ્વારકા ગયો હતો. / ભાર૦ સ્ત્રી૦અ૦ ૧૧. ૭ કાંઈ કાળ પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો તે વખતે એ અર્જુનની સાથે અશ્વની રક્ષા કરવા ગયો હતો. કૃષ્ણ નિજધામે ગયા તેની પૂર્વે પિંડારક ક્ષેત્રમાં યાદવોમાં માંહોમાંહ કલહ થયો તેમાં સાત્યકિને હાથે કૃતવર્મા મરાયો હતો. / ભાર૦ મૌસલ૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૨૮.

કૃતવાક્ એ બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૃતવીર્ય સોમવંશી યદુકુલના ધનક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો. એનો પુત્ર કાર્તવીર્ય – જેનું બીજું નામ અર્જુન હતું–એને સહસ્રાર્જુન કહેતા.

કૃતવેગ ક્ષત્રિયવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૮–૯.

કૃતક્ષણ વૈદેહરાજ / ભાર૦ સ૦ ૪–૩૩.

કૃતશ્રમ ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૦

કૃતશૌચ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર.

કૃતસ્થલી એક અપ્સરા (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.)

કૃતાગ્નિ સોમવંશના યદુકુળના ધનક રાજાના ચારમાંનો બીજો પુત્ર.

કૃતાંત સંહારકર્તા – કાળ યમને આ નામે ઓળખાવાય છે.

કૃતાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન સંહતાશ્વ રાજાના બે પુત્રોમાંનો પહેલો. એને કૃશાશ્વ એવું બીજું નામ પણ હતું. સ્થેનજિત્ અથવા પ્રસન્ન એ નામનો રાજા એનો પુત્ર હતો.

કૃતિ સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજાના છ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો.

કૃતિ (૨) વિદેહ વંશના બહુલાશ્વ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ મહાવંશી જનક.

કૃતિ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘકુળમાંના પ્રસિદ્ધ રોમપાદના પુત્ર બભ્રુનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે કશિક જનક.

કૃતિ (૪) પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશમાં જન્મેલા સન્નતિમાન્ રાજાનો

પુત્ર. એણે હિરણ્યનાભ પાસેથી પ્રાચ્ય નામની છ સંહિતાઓ સંપાદન કરી હતી. એના પુત્રનું નામ નીપ રાજા હતું. / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૧.

કૃતિ (૫) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ રાજાના કુરુપુત્ર સુધનુ વંશમાં જન્મેલા ચ્યવન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઉપરિચર વસુ.

કૃતિ (૬) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા. એના પુત્રનું નામ રુચિપર્વા હતું.

કૃતિ (૭) કયાધુપુત્ર સુહૃદની પત્ની. એનો પુત્ર પંચજન કૃતી તે જ / ભાગ૦ ૬–૧૮–૧૪.

કૃતિ (૮) કયાધુપુત્ર સુહૃદની પત્ની કૃતિ તે જ.

કૃતિ (૯) વસુપુત્ર વિશ્વકર્મ્યની પત્ની. ચાક્ષુષ નામનો છઠ્ઠો મનુ એને ઉદરે જન્મ્યો હતો. / ભાગ૦ ૬–૬–૧૫.

કૃતિ (૧૦) કયાધુ પુત્ર સંહ્રાદની સ્ત્રી. પંચજન દૈત્યની માતા

કૃતિમાન્ સોમવંશના પુરુકુળના દ્વૈવમીઢ અથવા દ્વિમીઢ રાજાના પુત્ર યવીનરનો પુત્ર. એનું બીજું નામ ધૃતિમાન્ પણ હતું. એના છોકરાનું નામ સત્યધૃતિ.

કૃતિરથ વિદેહવંશના પ્રદીપક જનકનો પુત્ર. એનું નામ કીર્તિરથ હતું. એના પુત્રનું નામ દેવમીઢ જનક હતું.

કૃતિરાત વિદેહવંશના મહાધૃતિ જનકનો પુત્ર. એનું બીજું નામ કીર્તિમાન હતું. એના પુત્રનું નામ મહારોમા હતું.

કૃતેયુ સોમવંશી પૂરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પૈકી ચોથો પુત્ર.

કૃતૌજા સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રજિતના વંશના ધનક રાજાના ચાર પુત્રમાં ચોથો

કૃત્તિકા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સત્તાવીસ કન્યામાંની એક.

કૃત્તિકા (૨) (છઠ્ઠો કાર્તિકેય શબ્દ જુઓ) કાર્તિકેયની માતા.

કૃત્યા ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કૃત્યા કૃત્વી તે જ. (હવે પછીનો શબ્દ જુઓ.)

કૃત્વી કૃષ્ણદ્વૈપાયન પુત્ર શુકની કન્યા. એનું બીજું નામ કીર્તિમતી હતું. એ અજમીઢ કુળના નીપ અથવા અણુહ રાજાની સ્ત્રી હતી. એને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર હતો.

કૃપ ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવનો પૌત્ર. શિષ્ટના ચાર પુત્રો પૈકી મોટો.

કૃપ (૨) ગૌતમકુળના શરદ્વાન ઋષિ તપ કરતા હતા, તેનું તપ ભંગ કરવા ઇન્દ્રે જનપદી નામની અપ્સરા મોકલી હતી. એને જોઈને એમનું રેત પતન થયું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જોડકામાંનો પુત્ર. આ જોડકાનું શતનુ રાજાએ કૃપા કરીને પાલન કર્યું હતું, તે ઉપરથી પુત્રનું નામ કૃપ અને કન્યાનું નામ કૃપી પડ્યું હતું / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૧.

એ શરદ્વાન ઋષિનો પુત્ર એટલે શારદ્વાન અને ગૌતમકુળનો માટે ગૌતમ કહેવાતો. આગળ જતાં એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો નિપુણ થયો. દ્રોણાચાર્યની પહેલાં કૌરવપાંડવોને ધનુર્વિદ્યા એ જ શીખવતો હતો. ભારત વખતે એ દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો. બધા કૌરવો મરણ પામ્યા હોવાથી પાંડવોએ એને આશ્રય આપ્યો હતો. / ભાર૦ સ્ત્રી૦ અ૦ ૧૧. એ ચિરંજીવી હોવાથી પિતાના શરદ્વાન એ નામથી જ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક થશે. એના પિતા કાંઈ ચિરંજીવી નથી.

કૃપા ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી (શક્તિમાન શબ્દ જુઓ.)

કૃપાચાર્ય કૃપનું જ નામ.

કૃપી કૃપાચાર્યની ભગિની. એને શારદ્વતી પણ કહેતા. (કૃપ શબ્દ જુઓ.) એ દ્રોણાચાર્યને પરણી હતી અને એને અશ્વત્થામા નામે પુત્ર હતો.

કૃમિભોજન એક નરક છે.

કૃમી એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કૃશ શૃંગિ ઋષિનો મિત્ર–સખા / ભાર૦ આ૦ ૪૦–૨૯

કૃશક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૫

કૃશતનુ એક ઋષિવિશેષ. કૃશ તે જ. (કૃપ શબ્દ જુઓ.)

કૃશતનુ (૨) એક ઋષિ. તેઓ પ્રતિગ્રહ કરવાનું તજી દઈ પોતાનો કાળ કેવળ તપાચરણમાં ગાળતા હતા.

એ જ્યારે ઘણા જ પાતળા હોવાથી એમનું આ નામ પડ્યું હતું. વીરદ્યુમ્ન રાજાનો પુત્ર ભૂરિદ્યુમ્નનો નાશ થયો હતો તે એમણે પોતાના તપોબળથી આણી આપીને કેટલોક ઉપદેશ અને ઇતિહાસ કહ્યો હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૮.

કૃશાનં અથવા કૃશાનુ. અગ્નિ.

કૃશાનુરેતા મહાદેવ.

કૃશાશ્વ એક ઋષિ અને પ્રજાપતિ. એમને પ્રાચેતસ દક્ષે પોતાની સાઠ કન્યામાંથી અર્ચિ અને ધિષણા નામની બે કન્યાઓ પરણાવી હતી. તેમાં અર્ચિને ધૂમ્રકેશ અને ધિષણાને વેદશિરા, દેવલ, વયુન અને મનુ એમ પુત્રો હતા. આ સિવાય જયા અને સુપ્રભા નામે બે કન્યા હતી. આ બે કન્યાઓ કઈ સ્ત્રીથી થઈ હતી તે સંબંધી કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. જયાને સો અને સુપ્રભાને પચાસ પુત્રો હતા. એ બધા અસ્ત્રરૂપે હોવાથી વિશ્વામિત્રે પોતાની પાસે જ રાખ્યા હતા. / વા૦રા૦બા૦સ૦૨૧.

કૃશાશ્વ (૨) અસ્ત્રવિદ્યાનો એક આચાર્ય.

કૃશાશ્વ (૩) કૃતાશ્વ રાજાનું નામાન્તર.

કૃશાશ્વ (૪) એ નામનો નાટ્યકળાનો આચાર્ય એક ઋષિ.

કૃશાશ્વ (૫) સૂર્યવંશી દિષ્ટ કુલોત્પન્ન સહદેવ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સોમદત્ત.

કૃષીબળ એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણનો મિત્ર એક ગોપવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦–૧૫–૨૦.

કૃષ્ણ (૨) વ્યાસનું એક નામ / ભા૦ ૧–૪–૩૨ અને ૯–૨૨–૨૨

કૃષ્ણ (૩) કલિયુગમાં કણ્વવંશની પછી થયેલા આંધ્રવંશના બલિરાજાનો ભાઈ. આ એ વંશનો બીજો રાજા હતો. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૩.

કૃષ્ણ (૪) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાને હવિર્ધાની નામની પત્નીથી થયેલા છ પુત્રમાંનો ચોથો. બગડાની સંજ્ઞાવાળા પ્રાચીન બર્હિના નાના ભાઈઓમાંનો એક.

કૃષ્ણ (૫) કદ્રુ પુત્ર એક નાગ.

કૃષ્ણ (૬) અથર્વણ વેદનું એ નામનું ઉપનિષત્

કૃષ્ણ (૭) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત રાજવંશમાં જન્મેલા શૂરના પુત્ર વસુદેવને દેવકીની કુખે થયેલા આઠ પુત્રોમાંના નાના. શિશુપાલાદિ દુષ્ટોનો નાશ કરીને સાધુજનોનું સંરક્ષણ કરવા સારુ વિષ્ણુના અંશાવતાર રૂપે ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંની ચાલુ અઠ્ઠાવીસમી ચોકડી (પર્યય)માં દ્વાપર યુગ કેવળ સમાપ્ત થવા આવ્યો ત્યારે એમણે ભૂમિ પર અવતાર લીધો હતો / દેવી૦ ભા૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

એમના જન્મ થતાં પહેલાં જ એમનાં માતપિતાને કંસે બંદીખાનામાં રાખ્યાં હતાં. કંસે એમના છ ભાઈઓને મારી નાખ્યા હતા. સાતમાને કંસ મારે તે પૂર્વે જ રોહિણીના ગર્ભમાં એ પ્રવિષ્ટ થયો હતો. તે પછી કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. તે દિવસે શ્રાવણ મહિનાની વદ આઠમ હતી. એમનો જન્મ મધ્યરાત્રે થયો. પુત્રજન્મ થયો જોઈને વસુદેવને ચિંતા થઈ કે હવે આનું રક્ષણ શી રીતે કરવું? એટલામાં એને વિચાર સૂઝ્યો કે ગોકુળમાં મારો પરમ મિત્ર નંદ છે એને ઘેર એને મોકલું. મેં મારી સ્ત્રી રોહિણીને પણ એને ત્યાં જ રાખી છે. એ જેમ સુખે રહે છે તેમ આ પુત્ર પણ સુખે ઊછરશે. પણ શી રીતે જવું એ પ્રશ્ન હતો. પગમાં બેડીઓ છે એ વિચાર આવતાં જ એના પગની બેડીઓ તૂટી ગઈ. દ્વારો આપોઆપ ઊઘડી ગયાં. દ્વારપાળો ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા. આ જોઈને તે વખતે અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો છતાં વસુદેવે બિલકુલ વિલંબ ન કરતાં પુત્રને મૂકી આવવાનું નક્કી કર્યું. તે વખતે ઘોર અંધારું હતું. વર્ષાકાળ હોવાથી યમુનામાં પૂર હતું; છતાં તે બાળકને લઈને ગોકુળ ગયા. ત્યાં જઈને નંદના ઘરમાં જઈ બાળકને નંદની સ્ત્રી જશોદાના પલંગ પર મૂકી તેની તરત જન્મેલી કન્યાને લઈ પોતે પાછા મથુરામાં આવી બંદીશાળામાં દાખલ થઈ ગયા. આ બધું બન્યું પણ તેની ઈશ્વરી માયા વડે મથુરામાં કે ગોકુળમાં કોઈને

ખબર પડી નહિ. બંદીશાળાનાં બારણાં પાછાં હતાં તેમ ભિડાઈ ગયાં. વસુદેવના પગની બેડીઓ પાછી હતી તેમ જડાઈ ગઈ. / ભાગ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૩.

કન્યા લઈને વસુદેવ બંદીશાળામાં આવ્યા કે કંસને દુષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યું. આથી એ જાગી ઊઠ્યો અને દિલગીર થઈને બેઠો હતો. એટલામાં સેવકોએ આવીને જણાવ્યું કે દેવકીને પ્રસવ થયો છે. કંસ બેઠો હતો તેવો જ ઊઠીને બંદીશાળામાં જઈને જુએ છે તો દેવકીને કન્યા જન્મી છે. છતાં એ આઠમું બાળક હતું એટલે મનમાં દયા ન આવતાં તેને લઈને શિલા પર પછાડી. પણ કન્યા એના હાથમાંથી છૂટી 'તારો વેરી ગોકુળમાં ઊછરે છે' એટલું કહી અંતરીક્ષમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. / ભાગ૦ દશ૦ સ્કં૦ અ૦ ૪.

અહીં ગોકુળમાં નંદે જાણ્યું કે મારે ત્યાં પુત્ર પ્રસવ થયો. એણે પુત્રનું જાતકર્મ કર્યું. ગોકુળમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. / અ૦ ૫. • કેટલેક દિવસે કંસે ગોકુળમાં જન્મેલાં બાળકોને મારવાના હેતુથી પૂતનાને મોકલી. પૂતનાનો નાશ થયો. ('પૂતના' શબ્દ જુઓ.) ત્યાર પછી તૃણાવર્તને મોકલ્યો તેની પણ એ જ ગતિ થઈ. (તૃણાવર્ત શબ્દ જુઓ.) પછી ગર્ગમુનિ ગોકુળમાં આવ્યા અને રામ અને કૃષ્ણનું નામકર્મ કર્યું. / અ૦ ૮. નંદન • આંગણામાંનાં બે ઝાડરૂપે રહેલા નલકુબેરનો કૃષ્ણે ઉદ્ધાર કર્યો (નલકુબેર શબ્દ જુઓ). વત્સાસુર, બકાસુર, અઘાસુર. એ રાક્ષસોનો વધ થયો. (આ બધા શબ્દ જુઓ.) ગાયો, વાછરડાં અને ગોવાળિયાઓનું હરણ કરીને બ્રહ્મદેવે કૃષ્ણના સામર્થ્યની પરીક્ષા કરી. / ભાગ૦ દશમ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૩–૧૪. • કૃષ્ણે ધેનુકાસુરને માર્યો. (ધેનુકાસુર શબ્દ જુઓ) કાલિયમર્દન (૧ કાલિય શબ્દ જુઓ) કૃષ્ણે ગોપ વગેરેનું દાવાગ્નિથી રક્ષણ કર્યું. / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૧૭. • બળરામે પ્રલંબનો વધ કર્યો (પ્રલંબ શબ્દ જુઓ.) ગાયો અને ગોવાળનું પુનઃ અગ્નિથી રક્ષણ કર્યું / અ૦ ૧૯. • ઋષિપત્નીઓએ કૃષ્ણ-બળરામને અન્ન આપ્યું. / અ૦ ૨૩. • ઇંદ્રને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા કૃષ્ણે નંદ દ્વારા વર્ષે ઇંદ્રયાગ કરતો હતો તે બંધ કરાવી ગોવર્ધન યાગ કરાવ્યો તે ઉપરથી ઇંદ્રે ગોકુળને બુડાડવા અતિવૃષ્ટિ કરી. તે કાળે ગોવર્ધન પર્વતને ઊંચકી એના આશ્રય નીચે ગોકુળવાસીઓનું સંરક્ષણ કર્યું (ગોવર્ધન શબ્દ જુઓ). એક વખત નંદ યમુના સ્નાનાર્થે ગયેલા તે બૂડ્યા તેમને કૃષ્ણે બચાવ્યા. / અ૦ ૨૮. • સુદર્શન નામના વિદ્યાધરની સર્પયોનિમાંથી કૃષ્ણે મુક્તિ કરી. (૬ સુદર્શન શબ્દ જુઓ.) કેશી વધ (૩. કેશી શબ્દ જુઓ.) વ્યોમાસુર વધ (વ્યોમાસુર શબ્દ જુઓ.) પણ કર્યો.

આગળ જતાં કંસે ધનુર્યાગના નિમિત્તથી બળરામ અને કૃષ્ણને મથુરા લાવવા સારુ અક્રૂરને ગોકુળ મોકલ્યો. અક્રૂર એમને લઈને જતો હતો. રસ્તામાં યમુનામાં સ્નાન કરવા ગયો તે વખતે તેને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૩૮–૪૦. • મથુરામાં કંસના ધોબીને કૃષ્ણે માર્યો. / અ૦ ૪૧. • કંસની કુબડી દાસી કુબ્જાને કૃષ્ણે સરળ કરી. (કુબ્જા શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણને મારવા તત્કારેલા હાથી કુવલયાપીડને માર્યો. (કુવલયાપીડ શબ્દ જુઓ.) ચાણૂર, મુષ્ટિક અને બધા બંધુસહિત કંસને માર્યો. (એ બધા શબ્દ જોવા, વિશેષ હકીકત સારુ). પછી કૃષ્ણે બંદીશાળામાં જઈ વસુદેવ–દેવકીને બંધનમુક્ત કર્યાં અને એમનો સત્કાર કર્યો. ઉગ્રસેનને રાજ્ય ઉપર ફરી સ્થાપ્યો. કંસના ભયથી મથુરામાં અસ્તવ્યસ્ત થઈને દસે દિશાએ નાસી છૂટેલા યાદવોનાં વૃષ્ણિ, અંધક, કૂકર, મધુ, દાશાર્હ, ઈ. ક્ષત્રિકુળોને પાછાં આણીને મથુરામાં વસાવ્યાં. નંદાદિ ગોપોને તેમણે કરેલા ઉપકારો સ્મરી મથુરામાં અણાવી કેટલાક કાળ પર્યંત પરોણા રાખી તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો અને ગોકુલ મોકલ્યા. ત્યાર પછી વસુદેવે રામ અને કૃષ્ણને જનોઈ દીધી. તેમના જન્મકાળે પોતે કારાગૃહમાં હોવાથી ન અપાયેલાં ગૌદાનો આપ્યાં. ત્યાર પછી બળરામ અને કૃષ્ણ સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં વિદ્યા સંપાદન કરવા જઈને રહ્યા. /

ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૪૬. • ગોપાંગનાઓને દિલાસો આપવા ઉદ્ધવને ગોકુળ મોકલ્યો. (ઉદ્ધવ શબ્દ જુઓ.)

પાંડવો કૃષ્ણના ફોઈઆત ભાઈ હતા. કૃષ્ણ મોળાઈ હતા. પૃથા જેને કુંતીભોજે દત્તક લઈને કુંતી નામ પાડ્યું હતું તે વસુદેવની સગી બહેન હતી. આથી તેઓમાં પરસ્પર સ્નેહસંબંધ સારો હતો. એક સમય ઘણા કાળથી પાંડવોના સમાચાર ન મળેલા હોવાથી કૃષ્ણે અક્રૂરને તેમની ખબર કાઢવા હસ્તિનાપુર મોકલ્યા હતા. તે ઉપરથી અક્રૂર હસ્તિનાપુર જઈને કુંતી, વિદુર વગેરેને મળ્યા. તેણે એમને મોઢે દુર્યોધનના પાંડવ પ્રતિ દ્વેષની વાતો સાંભળી, ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો બોધ કર્યો. પણ આ નીતિનો બોધ એને રુચ્યો ન જણાતાં પોતે સારા શબ્દમાં કુંતીનું સાંત્વન કરી મથુરા આવી બધી હકીકત કૃષ્ણને નિવેદન કરી. / ભા૦ દશમ૦ અ૦ ૪૮–૪૯.

કંસ જરાસંધની બન્ને દીકરીઓને પરણ્યો હતો. પોતાના જમાઈને કૃષ્ણે માર્યો તે સાંભળીને તેવીસ અક્ષૌહિણી સૈન્ય લઈને તે કૃષ્ણ ઉપર ચઢી આવ્યો અને એણે મથુરા પર ઘેરો ઘાલ્યો. કૃષ્ણ, બળરામ અને યાદવોએ એની સાથે યુદ્ધ કરીને એને હરાવ્યો. એટલું જ નહિ પણ બળરામે એને બાંધી આણ્યો. કૃષ્ણે એને છોડાવ્યો અને પોતે લજ્જિત થઈ મગધ દેશ પાછો ગયો. કેટલાક સમય પછી એ પાછો મથુરા આવ્યો પણ તે વખત હાર ખાધી. આમ એ સત્તર વેળા ચઢી આવ્યો અને હાર્યો. એકદા એણે સાંભળ્યું કે કાળયવને મથુરા પર ઘેરો ઘાલ્યો છે. એ જાણતાં જ તેણે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. કૃષ્ણે આ હકીકત જાણતાં જ સઘળું ધન, પશુ, માણસ બધાને વિશ્વકર્માની મદદથી દ્વારકા પહોંચાડી દઈ પોતે એકલા જ મથુરામાં રહ્યા. પોતે જાણ્યું કે હવે મથુરામાં કોઈએ રહ્યું નથી એટલે પોતે એકલા નાસી જતા હોય એમ દેખાવ કર્યો. કાળયવન એમની પૂંઠળ ધાયો. નાસતાં નાસતાં એક કંદરામાં પ્રવેશ કરીને પાછળ પડેલા કાળયવનને મુચકુંદને હાથે મરાવ્યો. કૃષ્ણ પછી ત્યાંથી મથુરા પાછા આવ્યા અને એટલામાં યાદવસેના લઈને બળરામે કાળયવનના આખા સૈન્યનો નાશ કર્યો અને પછી દ્વારકા ગયા.

જરાસંધને પછીથી ખબર પડી કે કૃષ્ણ મથુરા છોડીને આનર્ત દેશમાં દ્વારકા જઈને રહ્યા છે; તેથી તે સૈન્ય લઈને દ્વારકા પર ચઢી આવ્યો. આ એની અઢારમી સવારી હતી. પરંતુ આ પ્રસંગે કૃષ્ણે એની સાથે યુદ્ધ કર્યું નહિ. બળરામ સહવર્તમાન પોતે જરાસંધ જુએ એમ નાઠા ને પ્રવર્ષણ નામના પર્વત પર ચઢી ગયા. એ જોઈને જરાસંધે તૃણ, કાષ્ઠ ઇત્યાદિના મોટા ઢગલા કરાવી પર્વતને સળગાવો મૂક્યો. એણે જાણ્યું કે કૃષ્ણ બળી મૂઆ હશે કે બળી મરશે. આમ ધારી પોતાનું સૈન્ય લઈને હરખાતો હરખાતો મગધ પાછો ગયો. એને સૈન્ય સહિત ગયેલો જોઈને રામ-કૃષ્ણ બીજે રસ્તેથી નીકળી દ્વારકા ગયા. ત્યાં આનર્તના પુરાતન રાજા રેવતે પોતાની રેવતી નામે કન્યા બળરામને પરણાવી અને વિવાહ સમારંભ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યો (રેવત શબ્દ જુઓ). તે જ પ્રમાણે ભીષ્મક રાજાની કુંવરી રુક્મિણી કૃષ્ણને પરણી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૨–૫૪.

કૃષ્ણથી રુક્મિણીને પ્રથમ પ્રદ્યુમ્ન નામે પુત્ર થયો. એણે શંબરાસુરનો વધ કર્યો. (૨. પ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.) આગળ જતાં સ્યમંતકમણિના પ્રસંગમાં જાંબુવંતી અને સત્યભામા બન્ને મરાયા. સત્રાજિત અને શતધારા બન્નેને પરણ્યાં. (સ્યમંતકમણિ શબ્દ જુઓ.) કંઈ કાળ પછી કેટલાક યાદવોને જોડે લઈને કૃષ્ણ પાંડવોને મળવા હસ્તિનાપુર ગયા. લાક્ષાગૃહમાંથી બચીને નીકળી નાઠા પછી, એકવાર દ્રુપદપુરમાં દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે જોકે પાંડવો એમને મળ્યા હતા પણ તે સ્વલ્પ જ. નિરાંતે ભેટ થઈ નહોતી માટે હસ્તિનાપુર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. પાંડવોએ એમને બધાને ચાર માસ પર્યંત મહેમાન રાખ્યા. એ વખત દરમ્યાન કૃષ્ણને કાલિંદી પરણી હતી. (કાલિંદી શબ્દ જુઓ.) દ્વારકા ગયા પછી મિત્રવિંદા, સત્યા, ભદ્રા, લક્ષ્મણા એમને પોતાના પરાક્રમે હરી લાવીને પરણ્યા હતા. (સંપૂર્ણ હકીકત

સારુ તથા એ બધાં નામની હકીકત સારુ તે તે શબ્દો યોગ્ય સ્થળે જુઓ.)

પૂર્વે ભૌમાસુરે ઇંદ્રને ઘણે પ્રકારે ત્રાસ આપ્યો હતો, માટે એનો નાશ કરવાની ઇંદ્ર તક જ ખોળતો હતો. તેવામાં કૃષ્ણભગવાને અવતાર લીધો. એઓ મહાપરાક્રમી છે એવું પણ ઇંદ્રને જણાયું હતું તે ઉપરથી એણે કૃષ્ણને ભૌમાસુરની વાત કરી. કૃષ્ણ પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરી ગયા અને ભૌમાસુરને મારીને તેના પુત્ર ભગદત્તને તેની ગાદી પર બેસાડ્યો તેમ જ ભૌમાસુરે બંદી કરી રાખેલી સોળ હજાર રાજકન્યાને છોડવી. અદિતિનાં કુંડળ એ હરી લાવ્યો હતો તે પાછાં લીધાં અને ઇંદ્રને સોંપ્યાં. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.) તે પછી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું રુક્મવતી સાથે લગ્ન થયું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૧. * ભૌમાસુર અથવા નરકાસુરે કેદ રાખેલી રાજકન્યાઓ કૃષ્ણે નરકાસુરને મારીને છોડાવ્યા પછી કૃષ્ણને જ વરી. આથી કૃષ્ણને આઠ સ્ત્રીઓ હતી અને સોળ હજાર વધી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૦. * પરંતુ ગ્રંથાંતરે બીજી સો સ્ત્રીઓ હોવાનું જણાય છે. હવે એમની આઠ સ્ત્રીઓ અને એમની સંતતિ સંબંધી કહીશું. બીજી સ્ત્રીઓને પણ એવી જ રીતે સંતતિ હતી એ સમજી લેવું.

(૧) રુક્મિણી : એના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેષ્ણ, સુદેષ્ણ, ચારુદેહ, સુચારુ, ભદ્રચારુ, ચારુચંદ્ર, ચારુગુપ્ત, વિચારુ અને ચારુ એમ દસ પુત્રો તેમજ ચારુમતી નામે કન્યા હતી. તે કૃતવર્માના પુત્રને પરણી હતી.

(૨) જાંબુવંતી : એના પુત્ર સાંબ, સુમિત્ર, પુરુજિત્, શતજિત્, સહસ્રજિત્, વિજય, ચિત્રકેતુ, વસુમાન્, દ્રવિડ; અને ક્રતુ એમ એક કન્યા હતી.

(૩) સત્યભામા : એને ભાનુ, સુભાનુ, સ્વર્ભાનુ, પ્રભાનુ, ભાનુમાન, ચંદ્રભાનુ, બૃહદ્ભાનુ, શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ એ પુત્રો અને એક કન્યા.

(૪) ભદ્રા : પુત્ર સંગ્રામજિત્, બૃહત્સેન, શૂર, પ્રહરણ, અરિજિત્, જય, સુભદ્ર, વામ, આયુ અને સત્યક અને એક કન્યા.

(૫) મિત્રવિંદા : પુત્ર વૃક, હર્ષ, અનિલ, ગૃધ્ર, વર્ધન, ઉન્નાદ, મહાશ, પાવન, વહ્નિ, અને ક્ષુધિ; અને એક કન્યા.

(૬) સત્યા : પુત્ર વીર, ચંદ્ર, અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન્, વૃષ, આમ, શંકુ, વસુ અને કુંતિ.

(૭) કાલિંદી : પુત્ર શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, ભદ્ર, શાંતિ, દર્શ, પૂર્ણમાસ અને સોમક.

(૮) લક્ષ્મણા : એના પુત્રો પ્રઘોષ, ગાત્રવાન્, સિંહ, બલ, પ્રબલ, ઊર્ધ્વગ, મહાશક્તિ, સહ, ઓજ, અને અપરાજિત. અને એક કન્યા.

આ સિવાય એક રોહિણી કરીને સ્ત્રી હતી એમ જણાય છે. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૧.

કૃષ્ણના પુત્રપૌત્રોમાં અઢાર જણ મહારથી હતા. તેમનાં નામ : પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, દીપ્તિમાન, ભાનુ, સાંબ, મધુ, બૃહદ્ભાનુ, ચિત્રભાનુ, વૃક, અરુણ, પુષ્કર, વેદબાહુ, શ્રુતદેવ, સુનંદન, ચિત્રબાહુ, વિરુપ, કવિ અને ન્યગ્રોધ / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૯૦ શ્લોક ૩૩–૩૪.

કૃષ્ણને આટલી સ્ત્રીઓથી સમાગમ થઈ પુત્રપૌત્ર સંતતિ શી રીતે થઈ એમ આશ્ચર્ય કરવાનું કારણ નથી. પ્રત્યેક સ્ત્રી સમીપ જુદું રૂપ ધારણ કરીને રહેવાનું એમનામાં સામર્થ્ય હતું એવું ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૯ માં નારદે કરેલી કૃષ્ણની પરીક્ષાથી જણાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણ બળરામાદિક સહવર્તમાન સુખમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા, તેવામાં જરાસંધે વીસ હજાર રાજાઓને યજ્ઞમિષે બલિ દેવા બાંધી કરીને રાખ્યા હતા તેમણે એક દૂત સાથે કૃષ્ણને ગુપ્તરીતિએ કહાવ્યું કે જો આપ સત્વર આવી અમને બંધનમુક્ત કરશો તો જ અમારા પ્રાણ રહેશે. આ સંદેશો પહોંચ્યો કે કૃષ્ણ સભામાં આવી યાદવોની સાથે એ વિષયે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા બેઠા. તેઓ એમ મસલતમાં બેઠા હતા ને ઇંદ્રપ્રસ્થથી સંદેશો લઈને એક દૂત આવ્યો. યુધિષ્ઠિરના મનમાં રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેમણે કૃષ્ણને સત્વર બોલાવ્યા હતા. કૃષ્ણ વિચારમાં પડ્યા કે હવે કયાં જવું ? સભામાં ઉદ્ધવ બેઠા હતા. એમણે

કહ્યું કે હજુ રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ થયો નથી તો યુધિષ્ઠિરને ભેટીને પછી જરાસંધ તરફ જવું. યુધિષ્ઠિરને એમણે મોકલેલા સંદેશાથી આપ જશો તેથી આનંદ થશે. જરાસંધ પાસે તો પછી જતાં કાંઈ અડચણ નથી. કૃષ્ણને આ સલાહ યોગ્ય લાગી એટલે આવેલા બન્ને દૂતને જોડે લઈને પોતે રથારૂઢ થયા. થોડે કાળે ઇંદ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પેલા ગિરિવ્રજથી આવેલા રાજાઓના દૂતને વિદાય કર્યો. કહાવ્યું કે હું થોડા જ કાળમાં આવી તમને બંધનમુક્ત કરીશ. કૃષ્ણને આવેલા જોઈને પાંડવોને બહુ આનંદ થયો અને એમણે એમનો ઘણો સત્કાર કર્યો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૧.

પછી એકાંત જોઈને યુધિષ્ઠિરે પોતાની રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કૃષ્ણને જણાવી. સાંભળીને કૃષ્ણે કહ્યું કે તમારો વિચાર ઉત્તમ છે, પણ જરાસંધ જીવતો હશે ત્યાં સુધી તમારા યજ્ઞની કદીએ સિદ્ધિ થાય એમ મને લાગતું નથી માટે પ્રથમ એને મારવો ઘટે છે. આ વાત સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે અમારું કરનાર તમે જ છો. જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. આ ઉપરથી કૃષ્ણ ભીમ અને અર્જુન બન્નેને સાથે લઈ ગિરિવ્રજે ગયા. ત્યાં ભીમ અને જરાસંધનું યુદ્ધ થયું અને તે ભીમને હાથે મરણ પામ્યો. જરાસંધના મરણ પછી કૃષ્ણે એના સહદેવ નામના પુત્રને એની ગાદીએ બેસાડ્યો અને બધા રાજાઓને બંધનમુક્ત કર્યા. પછી પોતે ઇંદ્રપ્રસ્થ પાછા આવ્યા. (૧. જરાસંધ શબ્દ જુઓ.)

રાજસૂય યજ્ઞ વખતે કૃષ્ણને સહુની સંમતિથી યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ તિલક કરી વંદ્યા. શિશુપાલ દ્વેષથી બળી ગયો અને એનાથી એ સહન ન થવાથી એણે કૃષ્ણની ઘણી નિંદા કરી. આથી શિશુપાળનો વધ થયો. (શિશુપાળ શબ્દ જુઓ.)

રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી કૃષ્ણ દ્વારકા આવ્યા ત્યારે એમણે શાલ્વને મારી નાખ્યો. (૨. શાલ્વ શબ્દ જુઓ.)

કરુષ દેશાધિપતિ દંતવક્ર અને એના ભાઈ વિદૂરથનો વધ થયો. / ભા૨૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૮. * કુચૈલ નામના બ્રાહ્મણનો કૃષ્ણે સત્કાર કર્યો. (કુચૈલ શબ્દ જુઓ.)

પાંડવોએ બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ ભોગવીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી પછી કૌરવો પાસેથી પોતાનો યથાયોગ્ય રાજ્યભાગ મેળવવા સંબંધી વાટાઘાટ કરવા યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને દુર્યોધન પાસે મોકલવાની ઇચ્છા કરી. કૃષ્ણે તે વાત કબૂલ રાખી. ભીમ વગેરેનો અભિપ્રાય જાણી, સાત્યકિને જોડે લઈને પોતે હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૭૪–૮૩. * રસ્તે ઋષિ સમુદાય મળ્યો, તેમને વંદન કરી જોડે લીધા. એઓ બધા હસ્તિનાપુરની પાસે આવેલ વૃકસ્થળ ગામ સુધી આવી પહોંચ્યા. / અ૦ ૮૪. * કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર આવે છે એ સમાચાર ધૃતરાષ્ટ્રને પહેલાં જ મળ્યા હતા; તેથી તેમણે હસ્તિનાપુરથી તે વૃકસ્થળ સુધીનો રસ્તો સમરાવી સુશોભિત કરાવ્યો અને ભીષ્માદિને તેમને સામૈયે મોકલ્યા. તેમણે ઘણું સન્માન આપીને કૃષ્ણને હસ્તિનાપુરમાં આણ્યા. કૃષ્ણ સઘળાને પૃથક્ પૃથક્ મળ્યા અને પછી વિદુરને ત્યાં ગયા. વિદુરને ત્યાં પોતાની ફોઈ પૃથાકુંતી રહેતી હતી. તેને મળ્યા અને બધા પાંડવોનું વંદન કહી, મધુર વાણી વડે એમનું સાંત્વન કર્યું. પછી દુર્યોધન પાસે ગયા. / અ૦ ૮૫–૯૦. * દુર્યોધને એમનો સત્કાર કર્યો અને અહીં જ ભોજન લ્યો એમ આગ્રહ કર્યો. પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે હું પાંડવો પાસેથી જે કામ સારુ આવ્યો છું તે કાર્ય થશે એટલે ભોજન કરીશ. એમ કહી પોતે વિદુરને ત્યાં જમ્યા. / અ૦ ૯૩. * બીજે દિવસે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, અને બીજા ઋષિઓ સહવર્ત્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે આવીને સભામાં બેઠા એટલે કૃષ્ણ પણ પોતે સ્નાન આહ્નિકથી પરવારી સભામાં આવ્યા અને પોતાની મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી ભાષણ કરવાનો આરંભ કર્યો કે—

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પાંડવો તરફથી હું તમારી પાસે એટલું કહેવા સારુ આવ્યો છું કે તમે પાંડવોને અરધું રાજ્ય આપો અને તેઓ અને તમે બધા

સુખે રહો. દુર્યોધને યુદ્ધ કરવાને જે રાજાઓને એકઠા કર્યા છે તેઓ યુદ્ધ કરશે, પરન્તુ આ યુદ્ધ સારું નથી, કારણ કે તેમાં ઘણા જીવોનો નાશ થશે. માટે મને લાગે છે કે યુદ્ધ થવા જેટલે મરતબે તમે આ વાત પહોંચવા નહિ દો. આવેલા રાજાઓ પોતાનો ક્રોધ શાન્ત કરી, તેમ જ તમારા તરફથી વસ્ત્રાલંકારથી પૂજાઈ પોતપોતાના નગર પ્રતિ જશે. સહેજ વિચાર કરશો તો તમને સમજાશે કે પાંડવોનો તલમાત્ર પણ અપરાધ નથી. વિના કારણે ભીમસેનને વિષ દેવામાં આવ્યું એ, લાક્ષાગૃહમાં એમને બાળી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો એ, પાંડવોએ પોતાના પરાક્રમને બળે મેળવેલી સંપત્તિ દ્યૂત રમવાને મિષે કપટથી હરણ કરવામાં આવી એ, દ્રૌપદીનું અપમાન કરવામાં આવ્યું એ અને એવા બીજા અપરાધો જોવા જઈએ તો તે બધા તમારા તરફથી થયા છે. આમ છતાં પણ સત્ય અને શાંતિને વળગી રહીને પાંડવોએ તેર તેર વર્ષ સુધી આપદા ભોગવી છે. અરે, હજુ પણ તમારે વિષે એમની પૂજ્ય બુદ્ધિ કાયમ રહી છે. આવા સન્માર્ગવર્તી, પરાક્રમી અને સદ્‌ગુણી પાંડવોનો તમારે અગર તમારા પુત્રોએ દ્વેષ કરવો ઉચિત નથી. માટે તમે સ્વચ્છ હૃદય કરી તમારા પુત્રોને વારો. મારું આટલું કહ્યું નહિ સાંભળો, અગર એમ મનમાં સમજતા હશો કે પાંડવોએ કેવા ભયયુક્ત થઈને સમજૂતી માટે કહેણ કહાવ્યું છે, તો હું કહું છું કે તેમ નથી. પાંડવો યુદ્ધ કરવા તૈયાર જ છે એ નક્કી માની લેજો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૫.

કૃષ્ણનું ભાષણ સાંભળીને સભામાં બેઠેલા ઋષિઓ અને રાજાઓ રોમાંચિત થયા; પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. સભામાં જમદગ્ન્ય હતા, તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને દંભોદ્‌ભવ રાજાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવીને કહ્યું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર! અર્જુન અને કૃષ્ણ એ નરનારાયણ જ છે, માટે એમની જોડે સલાહ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૬. • પછી કણ્વ ઋષિએ માતલી અને એની કન્યા ગુણકેશીની કથા ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી. એમણે કહ્યું કે અભિમાન ધરીને યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થશો નહિ અને જો યુદ્ધ કરવા જશો તો તમને ખેદ થશે. (ગુણકેશી શબ્દ જુઓ.)

કણ્વ ઋષિનું આવું ભાષણ થયા પછી નારદે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે કાંઈ પણ કામ કરીએ તેમાં પ્રસંગ જોઈને તે પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ. બહુ આગ્રહી થવામાં માલ નથી. એ વાત ઉપર એમણે એને ગાલવનું ચારિત્ર્ય કહી સંભળાવ્યું (ગ. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) તેમ જ અભિમાન એ બૂરી ચીજ છે એ ઉપર યયાતિ રાજા સ્વર્ગમાંથી પતન શી રીતે પામ્યો એ કહી સંભળાવ્યું. (યયાતિ શબ્દ જુઓ.) આ બધું સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે કૃષ્ણ! તમે અને આ બધા મહાનુભાવ ઋષિઓએ જે જે કહ્યું એ અક્ષરશઃ ખરું છે. મારા મનમાં પણ સલાહ કરવી એ જ ઇચ્છા છે. પરંતુ આ દુષ્ટ દુર્યોધન મારું કહ્યું કાને જ ધરતો નથી. માટે તમે એને કાંઈ કહી જુઓ.

આ સાંભળી કૃષ્ણે દુર્યોધન પ્રતિ કહ્યું કે હે દુર્યોધન! પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપવું એ યથા-ન્યાય છે અને એમ કરવાથી તને કશી માનહાનિ પણ થતી નથી. કેમ નથી થતી એ જો જાણવું હોય તો સાંભળ કે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે મહારાજા રહેશે અને તું હાલ છે તેમ યુવરાજપદે જ રહીશ. માટે પાંડવોથી નિરર્થક વેર વધારીશ નહિ. તારા પોતાના પક્ષના ભીષ્માદિ મોટા મોટા યોદ્ધા છે તેઓ સલાહ કરવા જ ઇચ્છે છે. માત્ર કર્ણ, સૌબલ જેવા કેવળ ક્ષુદ્ર છે તે જ સલાહ ઇચ્છતા નથી. આવાઓની હૂંફે તું માની બેઠો છે કે હું પાંડવોને જીતીશ. પણ પાંડવો એક કરતાં એક અધિકાધિક પરાક્રમી છે. એમની જોડે વેર બાંધીને તું ઊગરીશ એ કદીયે બનનારું નથી. આના કરતાં તું તારા પોતાનાં માબાપનું કહ્યું માન અને યુદ્ધની વાત પડતી મૂક, જેથી બધાંનું કલ્યાણ થાય. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૨૪.

કૃષ્ણનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી ભીષ્મ, દ્રોણ એમણે પણ દુર્યોધનને એવો જ ઉપદેશ કર્યો અને

કહ્યું કે કૃષ્ણના કહેવાને તું અનુસર, એમાં જ તારું શ્રેય છે. પછી વિદુર બોલ્યા: અરે દુર્યોધન! આ સઘળાએ જે કહ્યું તે ધ્યાનમાં રાખ અને વિચાર. આગ્રહી થઈશ નહિ. તારા મનમાં એમ આવતું હોય કે હું યુદ્ધ ન કરું એટલા માટે આ સઘળા મારી ખુશામત કરે છે તો તું ખાતરી રાખજે કે એમ નથી. તારા મનમાં પાકી ખાતરી રાખજે કે યુદ્ધમાં પાંડવો તને જીતશે જ અને તું યુદ્ધમાં મરીશ. હું તને શું વધારે કહું, દુર્યોધન! તારા મરવાની મને લગીરે ચિંતા નથી. પરંતુ આ ધૃત-રાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વૃદ્ધપણામાં અનાથ અને દુઃખી થશે. અરે, એમને આ લોકમાં ભિક્ષાવૃત્તિ પર નિર્વાહ કરવો પડશે એ વાત મનમાં આવીને મને પારાવાર દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે પાંડવો પાસે જા અને એમની જોડે સલાહ કર. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૨૫–૧૨૬.

બધાનાં ભાષણો થઈ રહ્યા પછી દુર્યોધન કૃષ્ણ પ્રતિ બોલ્યો: તમે બધા પાંડવોનો પક્ષ ખેંચીને મને માત્ર દોષ દો છો. પરન્તુ એમનો મેં શો અપરાધ કર્યો છે? પાંડવોએ શકુનિની જોડે જૂગટું રમીને પોતાની સંપત્તિ ખોઈ; પોતે તે વખતે કરેલી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા વનમાં ગયાં, એમાં મારો શો અપરાધ? હવે મારે પાંડવો પાસે સમાધાન કરવા જવું એ તો દૂર જ છે પણ જ્યાં સુધી મારા દેહમાં જીવ છે, ત્યાં સુધી મારે હાથે એમને જમીન તો શું પણ સોયની અણી ઉપર રહે એટલી માટીયે મળનાર નથી. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૨૭.

દુર્યોધનની આવી વાણીથી કૃષ્ણને સંતાપની પરાકાષ્ઠા થઈ. તેઓ બોલ્યા, અરે મૂર્ખ! તું અમને બધાને કહે છે કે અમે પાંડવોનો પક્ષ કરીને તને આ બધું કહીએ છીએ, અને તેં શો અપરાધ કર્યો છે? પરન્તુ મૂઢ! તેં એમને ઘણો જ અન્યાય કર્યો છે. ભીમને ઝેર કોણ દીધું? લાક્ષાગૃહમાં રાખીને તેમને બાળી મૂકવાનો યત્ન કોણે કર્યો? એમને દ્યૂતપ્રસંગમાં કોણે મોકલાવ્યા? દ્યૂત રમવાને પાંડવો જાતે આવ્યા કે તેડાવ્યા? દ્રૌપદીનો છળ કોણે કર્યો? આટલું છતાંયે એમણે સ્વપરાક્રમે મેળવેલી સંપત્તિ હું પાછી આપનાર નથી એમ કહેતાં, મૂર્ખ, તને લાજ આવતી નથી? આવું આવું છતાંયે તું વૃદ્ધપુરુષોની શિખામણ સાંભળતો જ નથી. આના કરતાં મોટો અપરાધ બીજો કયો જોઈએ છે? પણ યાદ રાખજે દુર્યોધન! કે તું સત્વર જ નાશ પામીશ. કૃષ્ણનાં આવાં વચન સાંભળીને દુઃશાસને ભયભીત થઈને દુર્યોધનને સભામાંથી ઊઠી જવાની સાન કરી. દુર્યોધન અને એના પક્ષપાતી સઘળા સભામાંથી ઊઠ્યા. એ જોઈને ભીષ્મ બોલ્યા કે દુર્યોધન લોભી અને માની થયો છે અને આ સર્વ રાજાઓ એને જ અનુસરે છે; તે ઉપરથી મને લાગે છે કે જરૂર ક્ષત્રિયકુળનો વિનાશ પાસે જ આવ્યો છે એ નિઃસંદેહ છે. એ સાંભળીને કૃષ્ણ ફરીથી બોલ્યા કે કંસને મારીને અમે સહુ યાદવો સુખી થયાં છીએ તેમ તમે પણ દુર્યોધનને અને એના પક્ષપાતીઓને મારશો ત્યારે જ ક્ષત્રિયો ઊગરી તમે સુખ પામશો. આ ઉપરથી દુર્યોધન ત્યાંથી તત્કાળ નાસી ગયો. ગાંધારીએ પણ દુર્યોધનને શિખામણ દીધી કે આ સર્વે જે કહે છે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને નાશ પામીશ નહિ. તને એમ લાગતું હશે કે ભીષ્માદિક તારા પક્ષમાં છે, છતાં યાદ રાખજે કે એ બધા મન મૂકીને યુદ્ધ કરશે નહિ. પાંડવોને આજ પર્યંત જે જે દુઃખ દીધું તે બહુ છે; હવે એમને એમનો ભાગ આપીને સુખી થા. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૨૯.

ગાંધારીનાં આ હિતકારક વચનો અમાન્ય કરીને દુર્યોધન ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો. બહાર જઈને કૃષ્ણને પકડીને બંધન કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. આ વાતની સાત્યકિને ખબર પડતાં તેણે સભામાં આવી કૃષ્ણ અને બીજા સભાસદોને જાહેર કરી દીધું. કૃષ્ણ બોલ્યા: એમ છે તો એને અને એના પક્ષપાતીઓને હમણાં જ બાંધીને પાંડવો પાસે લઈ

જાઉં છું. આ ઉપરથી ધૃતરાષ્ટ્રે એને વિદુર મારફત બોલાવી મંગાવ્યો અને એનો ઘણો જ તિરસ્કાર કરીને બોલ્યા કે અરે મૂર્ખ ! કૃષ્ણની વિરુદ્ધ કશીયે વિચાર મનમાં લાવવો એ તને શ્રેયકારક નથી. આવા કૃત્યથી તું માત્ર વહેલો જ નાશ પામીશ. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૩૦.

દરમ્યાન કૃષ્ણે લોકપાલ સહિત પોતાનું દિવ્ય-સ્વરૂપ પ્રગટ કરી સર્વેને પ્રદર્શિત કર્યું. પોતાનું આ અદ્‌ભુત દિવ્યરૂપ એમણે અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને બતાવીને પોતાની સમાધાનની વિધિ પૂરી કરી. પોતે સભામાંથી ઊઠ્યા અને રથારૂઢ થયા. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે કૃષ્ણ ! મારી ઇચ્છા સમાધાન કરવાની જ છે પણ આ દુષ્ટ છોકરો મારું કહ્યું માનતો નથી. હું નિરુપાય છું. આ સાંભળીને કૃષ્ણે બધા કારવોને કહેતા હોય એમ મોટો ઘાંટો કાઢીને કહ્યું કે અહો, તમે બધા સાંભળો; મેં તમારા બધાના સાંભળતાં દુર્યોધનને નીતિનો બોધ કર્યો. એણે મારો બોધ તો કાને ન ધર્યો એટલું જ નહિ, પણ ઊલટી મને બંધન કરવાની ધારણા કરી. ધૃતરાષ્ટ્ર પણ કહે છે કે મારો ઉપાય ચાલતો નથી. માટે હું હવે તમારા બધાની પાસેથી પાંડવો પાસે જવાની રજા લઉં છું. આટલું કહીને તેઓ વિદુરને ઘેર પધાર્યા. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૩૧.

વિદુરને ઘેર આવીને કૃષ્ણ કુંતીને મળ્યા. સભામાં જે જે થયું હતું તે બધું તેને કહ્યું અને પાંડવો પાસે પાછા જવાની આજ્ઞા માગી. કૃષ્ણની સાથે કુંતીએ પાંડવોને કહાવ્યું કે પાંડવો ! તમે ક્ષત્રિય છો. માટે તમારે યુદ્ધ કરીને જ સંપત્તિ મેળવવી એ ઉચિત છે. તમારે પ્રજાનું ધર્મથી પાલન કરવું. એ ઉપર એણે વિદુરાખ્યાન સંભળાવ્યું. (વિદુર શબ્દ જુઓ.) પણ દરેક પુત્રને જુદો જુદો આશીર્વાદ કહાવ્યો.

પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી જવા નીકળ્યા. ભીષ્માદિક મંડળી એને વળાવવાને આવી. તેમાં કર્ણ પણ આવ્યો હતો. કૃષ્ણે બધાને મળીને પાછા વાળ્યા પછી કર્ણને પોતાના રથમાં જોડે લઈ લીધો. કર્ણને પાંડવના પક્ષમાં લેવાને યત્ન કરી જોયો પણ તે વશ થયો નહિ. (૧. કર્ણ શબ્દ જુઓ.) • કર્ણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને કૃષ્ણ આગળ ચાલી ઉપપ્લવ્યમાં યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા આવ્યા. જે જે બન્યું હતું તે બધું કહ્યું અને યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને લઈને કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૫૦.

પછી જ્યારે ભારતના યુદ્ધનો આરંભ થયો ત્યારે કૃષ્ણ પોતે પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યા; અને એમણે અઢાર દિવસ સુધી અર્જુનનું સારથ્ય કર્યું. એ સમયમાં એમણે કોઈ જગાએ યુક્તિ, કોઈ જગાએ પોતાની અદ્‌ભુત શક્તિની યોજના કરીને પૃથ્વીના ભારરૂપ સંપૂર્ણ દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કરીને પાંડવોને બચાવ્યા. પાંડવોને તેમનું રાજ્ય સોંપી પોતે દ્વારકા જવા નીકળ્યા. તે વખતે ઉત્તરાના ઉદરમાં ગર્ભ હતો. અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી ગર્ભની રક્ષા કરવાની ગોઠવણ કરવાની ઉત્તરાએ વિનંતી કરવાથી પોતાના ચક્રને રક્ષાર્થે મૂકીને પોતે દ્વારકા પધાર્યા. (૨. ઉત્તરા શબ્દ જુઓ.)

દ્વારકામાં હતા તેવામાં એક વખતે સૂર્યગ્રહણ આવ્યું. તે ઉપર બધાએ સ્યમંતપંચક-રામહ્રદની યાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય કરી દ્વારકાના રક્ષણ સારુ અનિરુદ્ધ અને કૃતવર્માને રાખ્યા અને પોતે સઘળા યાદવો અને સ્ત્રીઓ સહિત સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં આવ્યા. હસ્તિનાપુરથી પાંડવો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. બધા એકઠા હળ્યા મળ્યા. આ પ્રસંગે કૃષ્ણની આઠ સ્ત્રીઓ અને દ્રૌપદી વચ્ચે સ્વયંવર સંબંધે વાતચીતો થઈ હતી. / ભા૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૨–૮૩. • આ જ પર્વનિમિત્તે કૃષ્ણદ્વૈપાયન, નારદ, વ્યવન, અસિત, દેવલ, વિશ્વામિત્ર, શતાનંદ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, જમદગ્ન્ય, રામ, વસિષ્ઠ, ગાલવ, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, કશ્યપ, અત્રિ, માર્કંડેય, અગત્સ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઇત્યાદિક ઋષિઓ પણ આ ક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. વસુદેવે બધાનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર-સત્કાર કરવાની સુવ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. કેટલાક કાળ રહ્યા બાદ એક દિવસ વસુદેવે આ બધા મહાનુભાવોને કાંઈ કર્મવિષયક પ્રશ્ન પૂછ્યો. એનો ઉત્તર આપીને એમણે વસુદેવને યજ્ઞ કરવાની સૂચના

કરી. તે ઉપરથી તેણે ત્યાં જ યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞસમાપ્તિ કાળે ઋષિઓનો સત્કાર કરી તેમને વિદાય કર્યા. આ બધો કાળ પાંડવોને ત્યાં જ રાખ્યા હતા. આ બધું થતાં ત્રણ મહિના લાગ્યા. પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર ગયા અને કૃષ્ણ બળરામ પોતાના પરિવાર સહિત દ્વારકા પધાર્યા. / ભાર૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૪.

પછી એક સમયે દેવકીની એવી ઇચ્છા થઈ કે મારા મરી ગયેલા છ પુત્રોને હું જોઉં. તે ઉપરથી કૃષ્ણે તેમને દેખાડ્યા. (એ છ નામ ઇત્યાદિ હકીકત સારુ ૧. ઊર્ણા શબ્દ જુઓ). કેટલાક કાળ પછી કૃષ્ણ મિથિલા નગરીમાં રહેનાર શ્રુતદેવ નામના બ્રાહ્મણને મળવા પધાર્યા. એ બ્રાહ્મણ મહાન બ્રહ્મ-નિષ્ઠ હતો પણ બહુલાશ્વ જનકને એની ખબર નહોતી. પોતાને આવા બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણનાં દર્શન થાય અને એની કીર્તિની બહુલાશ્વ જનકને પણ ખબર પડે એ હેતુથી પોતે મિથિલા પધાર્યા હતા. ત્યાં થોડો કાળ રહી પુનઃ દ્વારકા પધાર્યા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૬.

જ્યારે જ્યારે કૃષ્ણ અને પાંડવોની ભેટ થતી ત્યારે યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનને કૃષ્ણ વંદન કરતા. અર્જુન અને કૃષ્ણ પરસ્પર આલિંગન આપતા અને નકુળ અને સહદેવ કૃષ્ણને વંદન કરતા. આ ઉપરથી કોણ કોનાથી મોટું અને કોણ નાનું એ ઉઘાડું સમજાય છે. છતાં કૃષ્ણની યોગ્યતા ઘણી જ મોટી હતી એ યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનની સમજ બહાર ન હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ભીષ્મ ધરાધરી કૃષ્ણ તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ ધરાવતા હતા. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૫૧ શ્લો૦ ૨૯.

કૃષ્ણની આકૃતિ અતિ ઉચ્ચ, ઘણી નાની, જાડી-પાતળી એમ નહોતી પણ મધ્યમ પ્રકારની હતી. એમનાં નેત્ર કમળના જેવાં અને વિસ્તીર્ણ નાસિકા સીધી, શરીરની કાંતિ અળશીનાં પુષ્પ જેવી શ્યામ વર્ણની હતી. પીત વસ્ત્ર પરિધાન કરવા પર એમની પ્રીતિ હતી. એમના સમયમાં ક્ષત્રિયોમાં એમના જેવો અધ્યાત્મવિદ્યાપારંગત બીજો કોઈ નહોતો, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે વ્યાસાદિકોની સંમતિથી યુધિષ્ઠિરે એમને અગ્ર-પૂજનનું માન આપ્યું હતું તે ઉપરથી કેટલાક પ્રસંગોમાં અલૌકિક વર્તણૂંક ઉપરથી અને મહા ભયંકર ભારત યુદ્ધમાં જાતે શસ્ત્ર ન ધારણ કર્યા છતાં પણ કોઈ પણ તરેહનાં શસ્ત્રથી એમને કશીયે ઈજા થઈ નથી એ ઉપરથી એમનું વૈલક્ષણ્ય સ્પષ્ટ જણાય છે. એમ છતાં પણ એઓ સ્નાન-સંધ્યાદિક નિત્યકર્મ કરતા; ઉપમન્યુ ઋષિ પાસેથી લીધેલી દીક્ષા પ્રમાણે ઈશ્વરોપાસના કરવામાં પણ હમેશ નિયમસર તત્પર જ હતા. ભરતખંડમાં અવતાર ધારણ કરીને જે જે દુષ્ટોનો વધ કરાવવાનો હતો તે પૂરું કરી પોતે નિજધામમાં જવાની ઇચ્છા કરી અને દેવોએ પણ આવીને એ જ સૂચવ્યું. આ ઉપરથી યાદવકુળનો સંહાર શી રીતે થશે એ વિશે પોતે ચિંતન કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી એવું બન્યું કે કેટલાક યાદવના છોકરાઓ પિંડારક ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. ત્યાં એમને મોહને લીધે દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે પોતાની અંદરના એક સાંબ નામના યાદવકુમારને ગર્ભિણીનો વેશ ધારણ કરાવ્યો અને પાસે જ ઋષિ હતા ત્યાં જઈને પૂછવા લાગ્યા કે આ સ્ત્રીને શું અવતરશે તે કહો. ઋષિએ પોતાની મશ્કરી કરવા આવ્યા છે તે જાણી ક્રોધથી કહ્યું કે અરે સાંભળો, એને એક લોહમય મૂશળ જન્મશે અને એ મૂશળથી તમે સમગ્ર યાદવો નાશ પામશો. ઋષિની આવી વાણી સાંભળી બધા યાદવકુમારો બીને ત્યાંથી નાસી ગયા. સાંબને પહેરાવેલાં સ્ત્રીનાં લૂગડાં ઉતરાવતાં જુએ છે તો તેમાંથી ઋષિના વચન પ્રમાણે એક લોહનું મૂશળ નીચે પડતું દેખાયું. એમને ઘણો જ ભય ઉત્પન્ન થયો અને એ મૂશળ લઈને ઉગ્રસેન અને વસુદેવની પાસે જઈને પોતે કરેલું અનુચિત કર્મ સઘળું નિવેદન કર્યું. એ વૃદ્ધોએ જાણ્યું કે જો કૃષ્ણ અને બળરામ આ વાત જાણશે તો છોકરાઓને સખત સજા કરશે. આ બીકે તેમણે આ વાતની ચહેરચૂંથ ન કરતાં તે છોકરાઓ પાસે જ સમુદ્રતીરે છાનુંમાનું પથ્થર

પર ઘસાવી નાખ્યું. ઘસતાં ઘસતાં રહેલો ઘણો જ નાનો ટુકડો સમુદ્રમાં ફેંકી દેવડાવ્યો.

ઉપર કહી ગયા કે કૃષ્ણની ઇચ્છાનુસાર દેવોએ પણ એમને નિજધામ જવાની સૂચના કરી હતી. એ સૂચના ઉદ્ધવે સાંભળી હતી. આપ મને સાથે લઈ જાઓ એવી પ્રાર્થના ઉદ્ધવે કૃષ્ણની પાસે કરવાથી એમણે એને અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. (૨. ઉદ્ધવ શબ્દ જુઓ.)

તે કાળે દ્વારકામાં દુશ્ચિહ્નો થવા માંડ્યાં. એ જોઈને સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધજનો સિવાય સર્વ યાદવોને કૃષ્ણે શંખોદ્ધાર તીર્થમાં મોકલ્યા અને પોતે બળરામ સહિત પ્રભાસ પધાર્યા. શંખોદ્ધાર ગયેલા યાદવો ઘણા કાળ પર્યન્ત ત્યાં રહ્યા. એક દિવસ રમત કરતાં કરતાં સઘળાની વૃત્તિ થઈ કે આપણે મદ્યપાન કરીએ. તે ઉપરથી સઘળાઓએ મદ્યપાન કર્યું. રમતાં રમતાં ધૂનમાં ને ધૂનમાં માંહોમાંહ તકરાર થઈ. સઘળા માંહોમાંહ લઢવા તૈયાર થઈ ગયા. એવામાં કોઈ એકનો વધ થયેલો જોઈને એના પક્ષવાળાઓએ સામાને માર્યા. એટલે વળી એ પક્ષવાળાઓએ સામા પક્ષવાળાઓને માર્યા. આ પ્રકારે આ યુદ્ધરૂપી અગ્નિ ચેતીને ફેલાયો. દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અંધક, ભોજ, સાત્વત, મધુ, અર્બુદ, માથુર, કુકુર, કુંતિ ઇત્યાદિ યાદવોનાં કુળો માંહોમાંહી કપાઈને બે પહોરમાં નાશ પામ્યાં. આ વર્તમાન બળરામને જણ થતાં જ તેમણે યોગધારણા વડે સમુદ્રતીરે જ પોતાનો દેહ ત્યાગ્યો. (બળરામ શબ્દ જુઓ.)

બળરામનો દેહોત્સર્ગ જોઈને કૃષ્ણ પોતે પણ એક પીપળાની નીચે જમણા પગ પર ડાબો પગ ચઢાવીને ઝાડને ઓઠંગીને બેઠા. નયન બંધ કરીને મૂળ સ્વાત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરતા હતા. તેવામાં કોઈ જરા નામના પારધીએ આ કોઈ મૃગ બેઠો છે એવી ભ્રાંતિથી દૂરથી તાકીને જે બાણ માર્યું તે કૃષ્ણના ડાબા તળિયામાં વાગ્યું. થોડીવારે પાસે આવીને જોતાં એણે કૃષ્ણને દીઠા. તે ઉપરથી મારું બાણ આમને વાગ્યું તે બૂરું થયું સમજી પાસે આવી દુઃખ કરવા લાગ્યો અને તેણે પોતાના કૃત્ય સારુ કૃષ્ણની ક્ષમા માંગી. કૃષ્ણે એનું સાંત્વન કર્યું અને વિમાનમાં બેસાડી સ્વર્ગ લોકમાં મોકલી દીધો. (૨. જરા શબ્દ જુઓ.)

એટલામાં કૃષ્ણનો સારથિ દારુક, પોતે આજે રથમાં ન બેસતાં પગપાળા કઈ તરફ પધાર્યા એ જોવાને રથ તૈયાર કરીને નીકળ્યો હતો. તે જોતો જોતો ત્યાં આવ્યો અને કૃષ્ણને જોઈ રથેથી ઊતરી કૃષ્ણને વંદન કરવા ગયો. દરમ્યાન ઊભો રાખેલો રથ એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયો. કૃષ્ણે દારુકને જોયો કે બોલ્યા : હે દારુક, મારે નિજધામ જવાનો સમય આવ્યો છે માટે તું દ્વારકામાં જા અને સઘળા યાદવો લઢી મૂઆ તે, બળરામનું નિધન થયું અને મારું નિર્વાણ, ઉગ્રસેનાદિકને જણાવ. એમને બધાને જેમ બને તેમ જલ્દી દ્વારકા ખાલી કરાવવાની પેરવી કર. કહેજે કે મેં દ્વારકાને તજી એટલે હવે સમુદ્ર એને બુડાડી દેશે. તારી સાથે ઉતાવળથી કહાવવાનો હેતુ એ છે, તે યાદ રાખજે. બીજું મારાં માબાપ અને સ્ત્રીઓને અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં લઈ જાય. કૃષ્ણની સાથે વાત કરતો હોવાથી રથ અદૃશ્ય થવાનું દારુક જાણતો નહોતો. વાત પૂરી થતાં એણે પાછળ જોયું અને રથ અદૃશ્ય થયો જોઈને બહુ વિસ્મય પામ્યો. કૃષ્ણના નિજધામ જવાની વાતથી એને પારાવાર શોક થયો. કૃષ્ણે એનું સાંત્વન કર્યું. શ્રીમુખે કહ્યું કે તું શોક છોડીને શાન્ત થા. પછી એને સત્વર જવાની આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણને વંદન કરીને મહા કષ્ટે દારુક ત્યાંથી વિદાય થયો. વળી વળીને કૃષ્ણ તરફ જોતો જોતો બિચારો દ્વારકાને રસ્તે પડ્યો. દારુક ગયો અને તે દેખાતો બંધ પડ્યા કે કૃષ્ણે યોગધારણા કરી સ્વસ્વરૂપનું અવલંબન કર્યું.

અહીં દારુકે આવીને બળરામ, કૃષ્ણ અને સઘળા યાદવોનાં મરણની ઉગ્રસેનને ખબર કરતાં જ દ્વારકામાં અનર્થ થઈ રહ્યો. બધાં ત્યાંથી નીકળી પ્રભાસ આવ્યાં. પ્રભાસમાં આવતાં જ વસુદેવ, દેવકી અને રોહિણીએ તત્કાળ પોતપોતાના દેહ તજી દીધા. કૃષ્ણની આઠે સ્ત્રીઓએ કૃષ્ણના દેહની જોડે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. પ્રદ્યુમ્નાદિકની સ્ત્રીઓએ પણ

શંખોદ્ધાર જઈ પોતપોતાના પતિઓના શબને ઓળખી તેમની જોડે સહગમન કર્યા. એટલામાં ઇંદ્રપ્રસ્થથી અર્જુન આવી પહોંચ્યો. એણે મનમાં ઘણું જ દુઃખી થઈને સઘળાંની સાંપ્રદાયિક ક્રિયા કરી. બાકી રહેલી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને લઈને અર્જુને ઇંદ્રપ્રસ્થનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. દ્વારકા ઉપર સમુદ્ર ફરી વળ્યો. / ભા૨૦ મૌસળ૦ અ૦ ૭. નિજધામ જવા કાળે કૃષ્ણનું વય લગભગ એકસો અને પચીસ વર્ષનું હતું.

કૃષ્ણ (૫) શુક્રાચાર્યને પીબરીને પેટે થયેલા ચારમાંનો એક પુત્ર.

કૃષ્ણ (૬) પાંડુપુત્ર અર્જુનનાં દસ નામ પૈકી એક નામ.

કૃષ્ણ (૭) એ નામના એક ઋષિ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૭.

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મૈત્રાવારુણિ જે વસિષ્ઠ ઋષિ, તેના શક્તિ નામના પુત્રના પૌત્ર અને પરાશર ઋષિના પુત્ર. ઉપરિચર નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા વસુ રાજાની વાસવી નામની ધીવરને ત્યાં મૂકેલી કન્યાને કુમાર દશામાં પરાશર ઋષિથી એ ઉત્પન્ન થયા હતા. માટે જ એમને પારાશર્ય પણ કહે છે. વળી એમનું દ્વૈપાયન એવું નામ મળી આવે છે. યમુના નદીનો વર્ણ કૃષ્ણ છે અને તેમાંના બેટમાં એમનો જન્મ થયો હતો તેથી એમને દ્વૈપાયન અથવા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન કહ્યા છે. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬ તેમ જ એમણે બદરીવનમાં તપ કર્યું હતું. સંભવ એમને બાદરાયણ પણ કહ્યા છે.

એમનો જન્મ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના દ્વાપરયુગમાં કૃષ્ણાવતાર થયા પહેલાં થયો હતો / ભાગ–૧ સ્કં૦ અ૦ ૩ અને એઓ આ ચાલુ ચોકડીમાં વ્યાસ છે. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) વેદનો વિસ્તાર કરનારને વ્યાસ કહેવાની પ્રઘાત–પ્રથા છે. એટલે એ સામાન્ય નામ છે. જેમ બીજા સ્વયંભુવાદિકને લગાડાય છે તેમ આમને પણ લગાડાય છે. પરંતુ એ એમનું વિશેષ નામ નથી, છતાં એમને વ્યાસ કેમ કહ્યા ? એમણે વેદની કેટલીક લુપ્ત શાખાનું ઉદ્ધારણ કર્યું – પ્રસિદ્ધિમાં આણી સંભવ એમનું આ નામ પડેલ છે. / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪, શ્લો૦ ૧૪

આમ ત્રીજા યુગ પર્યંત કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ થયા હતા એમ દેખાય છે. પરંતુ ત્યાં સુધી ઉશના નામના વ્યાસ હતા. / દેવી ભા૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪.

આમ વાત હોય તો પહેલાં કહ્યું તે વાકચનું વજન શું ? માત્ર એમ જ માનવું કે એમાં કાંઈ ચૂક હશે અને અંધપરંપરાથી કહેવાનું ચાલ્યું આવે છે. બીજું શું ? પર્યયનો પ્રધાન અને સર્વસંમત અર્થ ચોકડી જ થાય છે. તૃતીય યુગ પર્યય એટલે ત્રીજો યુગ દ્વાપર એવો કોઈ અર્થ કરે પણ તે અર્થ વ્યાપક નથી.

હવે વેદના ઋગાદિ ચાર ભેદ આમણે કર્યા કે તે પ્રથમથી છે એ સંબંધે જણાય છે કે ભાગવત દ્વાદશ સ્કંદ અધ્યાય છઠ્ઠામાં અને તૃતીય સ્કંધમાં પણ છે; પરંતુ દેવી ભાગવતના વાકય ઉપરથી ઋગાદિ ચાર ભેદ મન્વંતરના આરંભથી જ છે એટલે અનાદિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એનું પ્રમાણ એ છે કે ભાગવતમાં કહેલા પ્રથમ પક્ષ ઉપરથી જો કૃષ્ણદ્વૈપાયને ચાર ભાગ કર્યા હોય તો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વણવેદ એમનો ક્રમે અધ્યયન કરનારા પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ, અને સુમંતુ એમના જ શિષ્ય હોવા જોઈએ અને પોતપોતાના વેદની એમણે શાખા પછી કરી. એટલે કે યજુર્વેદાંતર્ગત તૈત્તીર્યશાખા શીખનારો તિત્તિરિઋષિ તે આના શિષ્ય વૈશંપાયનનો શિષ્ય થયો. પરંતુ તિત્તિરિ ઋષિનો પુત્ર તૌત્તિરિ તે આના વૈશંપાયન નામના શિષ્યનો પૂર્વજ હતો, એવું પહેલા ઉપરિચર રાજાના યજ્ઞના સોળ ઋત્વિજનાં નામ ગણાવતાં કહ્યું છે. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૩૬ શ્લો૦ ૬.

આ ઉપરથી તિત્તિરાનો પુત્ર તૌત્તિરિઋષિ, અને કણવઋષિ – એઓ પ્રાચીન હોવાથી મૂળ વેદના વિભાગ અને તદંતર્ગત શાખાઓ વ્યાસે કરેલાં નહિ. વધારે શું કહીએ, તૌત્તિર્ય શાખાંતર્ગત આપસ્તંબ ઋષિ તે ધરાધરી ઘણા પુરાતન છે.

બીજું આમણે અધ્યાત્મરામાયણ રચ્યું છે એમાં

રામચંદ્રે લક્ષ્મણને ગીતા કહેતાં જે કહ્યું છે તેનો આમણે અનુવાદ કર્યો છે. / અધ્યાત્મ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૫, શ્લોક ૨૧.

આ ઉપરથી રામાવતાર જે એમની પહેલાં થયો હતો તે વેળાના વાક્યનો અનુવાદ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન જે સારી રીતે કરે છે તો વેદના વિભાગ શાખા વગેરે એની પૂર્વના જ એ દેખીતું છે. કૃષ્ણદ્વૈપાયને પુરાણ અને મહાભારત નામે ઇતિહાસ રચ્યો છે. વેદપરંપરા ચલાવનાર એને પૈલાદિ ચાર શિષ્યો હતા તેમ જ પુરાણ પરંપરા ચલાવનારો રોમહર્ષણ નામે એક અને તે સિવાય અસિત અને દેવળ એ નામના શિષ્ય પણ હતા. / દેવી૦ ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૨ શ્લો૦ ૪૬.

કૃષ્ણદ્વૈપાયનનો જન્મ ગર્ભમાં નવ માસ રહ્યા હોય એમ થયો નથી. એ પોતે જન્મ્યા કે તરત મને સ્મરણ કરતાં હું આવીશ એવું પોતાની માતા સત્યવતીને વરદાન આપી લાગલા જ તપ કરવાને ચાલ્યા ગયા હતા. આગળ જતાં શંતનુનો વંશ જવા વખત આવ્યો ત્યારે સ્મરણ કરવાથી આવીને વંશ ચાલુ રાખ્યો હતો. કલ્પ પર્યંત પોતે ચિરંજીવી છે અને પછી સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાં બાદરાયણ નામે એક ઋષિનો અવતાર લેશે. (૨ સાવર્ણિ શબ્દ જુઓ.) એમને શુક નામનો ઉત્તમ બ્રહ્મતત્ત્વસંપન્ન પુત્ર હતો.

કૃષ્ણપરાશર પરાશર કુલોત્પન્ન બ્રહ્મર્ષિ અને તેમનું કુળ. એ કુળમાં કાષ્ણાયન, કપિસુખ, કાયસ્થ, અજઃ પાળિ અને પુષ્કર એ મુખ્ય ઋષિઓ હતા.

કૃષ્ણવેણા-વેણી ભારતવર્ષીય નદી / સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.

કૃષ્ણા ભારતવર્ષીય નદી / સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.

કૃષ્ણા (૨) દ્રૌપદીનું બીજું નામ.

કૃષ્ણાનુભૌતિક સાતમા અંકની સંજ્ઞાવાળો કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.

કૃષ્ણેક્ષણા મલયધ્વજ રાજાની બહેન અને અગસ્ત્ય ઋષિની પત્ની. એના પુત્રનું નામ દૃઢચ્યુત / ભાગ૦ ૪–૮૩૦.

કૈકય ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો દેશ. આ દેશ આગ્નેય-કૌશલની ઉત્તરે હતો. અહીંના રાજાને સામાન્યતઃ કૈકય કહેવામાં આવતા. પરંતુ તે દરેકનાં નામ જુદાં જુદાં હતાં. દશરથના સમયમાં અહીં અશ્વપતિ નામે કૈકય રાજ કરતો હતો. એની કન્યા કૈકેયી, તે જ દશરથની સ્ત્રી હતી. પાંડવોના સમયમાં અહીં ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા હતો. (૩ ધૃષ્ટકેતુ શબ્દ જુઓ.) એની રાજધાની ગિરિવ્રજ હતી.

કૈકય (૨) કૈકય દેશાધિપતિ એક રાજર્ષિ. એનું મૂળ નામ શું અને એ કયા કાળમાં હતો તે ગ્રંથોમાં કાંઈ જણાતું નથી. પરંતુ એ ઉત્તમ પ્રકારની નીતિથી રાજ કરનાર હતો એમ જણાય છે. ભારત૦ શાંતિ૦ અ૦ ૭૭ માં એ સંબંધે ઉલ્લેખ છે. એક વખત આ રાજા મૃગયા સારુ ગયેલો ત્યાં અરણ્યવાસી એક રાક્ષસે એને જોયો અને પકડવાની ઇચ્છાએ એના ઉપર ધાયો. પરંતુ આ રાજા ધૈર્યથી ઊભો રહ્યો અને રાક્ષસને કહ્યું કે હે રાક્ષસ! મારા શરીરને સ્પર્શ કરવા તું સમર્થ નથી. દૂર ઊભો રહે. હું કહું તે સાંભળ:

કૈકય દેશનો રાજા, સ્વાધ્યાયથી યુક્ત હતો તથા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણ વડે આયુષ્ય ગાળતો હતો. તે એક વખત અરણ્યમાં ફરતો હતો તેવામાં એક રાક્ષસે આવીને તેને મહાભયાનક રીતે પકડ્યો. તે સમયે રાજા બોલ્યો કે મારા દેશમાં ચોર નથી, કદર્ય નથી કે મદ્યપાન કરનાર નથી; તેમ જ જેણે અગ્નિગ્રહણ નહિ કર્યું હોય એવો યજ્ઞ નહિ કરનારો કોઈ નથી. તો પછી હે રાક્ષસ! તેં મારામાં કયું છિદ્ર જોઈને પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં કોઈ બ્રાહ્મણ અવિદ્વાન, વ્રત વિનાનો, સોમ-પાન કર્યા વિનાનો, અગ્નિ ધારણ કર્યા વિનાનો, યજ્ઞ ન કરતો હોય તેવો છે નહિ, તો પછી તેં કયું છિદ્ર જોઈને મારામાં પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં દક્ષિણા આપ્યા સિવાયનો કોઈ યજ્ઞ કરતું નથી કે અધ્યયન રૂપ વ્રત ધારણ કર્યા વિનાનો કોઈ છે નહિ, તો પછી તેં મારું કયું છિદ્ર જોઈ પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં બ્રાહ્મણો અધ્યયન કરે છે અને

કરાવે છે, યજ્ઞ કરે છે અને કરાવે છે, દાન આપે છે અને લે છે, એવાં છ કર્મમાં બ્રાહ્મણો સ્થિતિ-વાળા છે. વળી પૂજન કરેલા, રૂડી રીતે વિભક્ત કરેલા, કોમળ અંતઃકરણવાળા, સત્ય બોલનારા, તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા બ્રાહ્મણો મારા દેશમાં છે, છતાં તું કયું છિદ્ર જોઈને મારામાં પેઠો છે?

વળી મારા રાજ્યમાં ક્ષત્રિયો કેવા છે તે કહું છું તે સાંભળ. તેઓ દાન કરે છે પણ યાચતા નથી. તેઓ ભણે છે પણ ભણાવતા નથી. યજ્ઞ કરે છે પણ કરાવતા નથી. સત્યમાં અને ધર્મમાં નિપુણ છે. બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરે છે તથા સંગ્રામમાંથી નાસતા નથી એવા પોતાની સ્થિતિવાળા ક્ષત્રિયો છે છતાં મારા દેશમાં તેં કેમ પ્રવેશ કર્યો? વળી ખેતી, પશુ, વેપાર, એવા ઉદ્યોગ ઉપર કપટ વગર નિર્વાહ કરનાર વૈશ્યો મારા દેશમાં છે.

તેઓ સાવધાન, ક્રિયા જાણનારા, ઉત્તમ વ્રત-વાળા, સત્ય બોલનારા, વિભાગ કાઢીને જમનારા, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા, પવિત્રતા રાખનાર, સ્નેહ-પ્રીતિ સાચવનારા અને પોતાના કર્મમાં સ્થિતિ-વાળા છે. છતાં હે રાક્ષસ તેં મારામાં કયું છિદ્ર જોઈ પ્રવેશ કર્યો? વળી મારા રાજ્યમાં જે શૂદ્રો છે તે કોઈની પણ ઈર્ષ્યા કરતા નથી, અને ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે છતાં તું કયું છિદ્ર જોઈને મારામાં પેઠો? હું કુળધર્મ, દેશધર્મ, વગેરે પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ધર્મોને યથાવિધિ ચલાવું છું તથા તેમનું ઉત્થાપન કરતો નથી. મેં પૂજન અને પાલન કર્યું છે. તેમનું અન્નાદિથી પોષણ કરીને સત્કાર પણ કરેલો છે. છતાં તું મારા દેશમાં કેમ પેઠો? હું વિભાગ કર્યા સિવાય ભોજન કરતો નથી. પરસ્ત્રીનો ઉપભોગ કરતો નથી. સ્વતંત્ર થઈને કોઈ દિવસ ક્રીડા કરતો નથી, છતાં તું કયું અંતર જોઈને પેઠો? બ્રહ્મચારી હોવા સિવાય મેં ભિક્ષા કરી નથી અથવા ભિક્ષા કરનારો થઈને હું બ્રહ્મચર્ય વિનાનો રહ્યો નથી. ઋત્વિજ હોવા સિવાય મેં હોમ કર્યો નથી, તો પછી તેં કયા અંતરને પામીને પ્રવેશ કર્યો? જેમનો સત્કાર કરવો જોઈએ એવા વૃદ્ધોની કે તપસ્વીઓની અવજ્ઞા કદી કરી નથી. મારા દેશમાં જ્યારે લોકો ઊઠી જાય છે ત્યારે હું જાગું છું, છતાં તેં કયા છિદ્રને જોઈને પ્રવેશ કર્યો?

મારો પુરોહિત આત્મવિજ્ઞાનમાં સંપન્ન છે, તપસ્વી છે, સર્વ ધર્મને જાણનારો છે, આખા દેશનો સ્વામી છે અને બુદ્ધિમાન છે. હું દાન કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. સત્ય પ્રમાણે ચાલવા વડે તથા બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા વડે દ્રવ્યની ઇચ્છા રાખું છું. સેવા કરવા વડે ગુરુઓની ઉપાસના કરું છું. માટે મને રાક્ષસોથી ભય નથી. મારા દેશમાં કોઈ વિધવા સ્ત્રી નથી, કોઈ અધર્મ બ્રાહ્મણ નથી, કોઈ બ્રાહ્મણ ચોર નથી, કોઈ યજ્ઞ ન કરાવવા યોગ્ય માણસને યજ્ઞ કરાવતો નથી કે પાપ કરનારો નથી, માટે મને રાક્ષસોથી ભય નથી. ધર્મને અર્થે યુદ્ધ કરતાં મને એવા ઘા લાગ્યા છે કે, જેથી મારા શરીર ઉપર બે આંગળ પણ એવી જગા નથી કે જ્યાં શસ્ત્રનો ઘા નહિ વાગ્યો હોય; છતાં તું મારા અંતરમાં કેમ પ્રવેશ કરે છે? દેશમાં મારા તરફથી લોકો ગાય, બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞના અર્થે રક્ષણ રૂપ કલ્યાણની નિરંતર ઇચ્છા રાખે છે. છતાં મારા અંતરમાં તું કેમ પ્રવેશ કરે છે?

એ સાંભળી રાક્ષસે કહ્યું: તું સર્વે અવસ્થાઓમાં ધર્મની જ અપેક્ષા રાખે છે માટે તું નિરાંતે નિશ્ચિંત-પણે ઘેર જા! તારું કલ્યાણ થાઓ! હું જઉં છું! હે કૈકય, જે રાજાઓ ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરે છે, તથા નિરંતર પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તેમને રાક્ષસોથી ભય નથી તો પછી પાપીઓથી ભય શાનો જ હોય?

કૈકય (૩) ચંદ્રવંશી અનુકુલોત્પન્ન શિબિ રાજાના પાંચ પુત્રો પૈકી ચોથો.

કૈકય (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષનો અને દુર્યોધન પક્ષનો એમ, એ નામના બે રાજા / ભા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૭૧ અને અ૦ ૨૯૫.

કેકયી કૈકેયી તે જ.

કેતવો ઋષિઓ વિશેષ, જેઓ પોતાના સ્વાધ્યાયને બળે સ્વર્ગ પામ્યા હતા. / ભા૨૦ ૧૯–૧૬.

કેતુ ઋષભદેવના નવ ખંડાધિપતિ પુત્રોમાંનો એક (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

કેતુ (૨) તામસ મનુના છોકરાઓમાંનો એક (તામસ મનુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુ (૩) વિપ્રચિતિ દાનવ અને સિંહિકાના સો પુત્રોની સંજ્ઞા. રાહુના નાના ભાઈઓ / ભા૦ ૬–૬–૩૭.

કેતુ (૪) નવ ગ્રહ પૈકીનો એક. કોઈ એને છાયા ગ્રહ સમજે છે. શિશુમાર ચક્રના સઘળા અવયવ ઉપર એ હોય છે. / ભા૦ ૫–૨૩–૭.

કેતુ (૫) દનુપુત્ર એક દાનવ. (દનુ શબ્દ જુઓ.) નવગ્રહોમાં આની જ ગણતરી થાય છે. (રાહુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુ (૬) ભરતવર્ષનો એક ખંડ.

કેતુમતી સુમાલી રાક્ષસની સ્ત્રી, રાવણની માતામહી (માની મા).

કેતુમાન દનુપુત્ર એક દાનવ. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુમાન (૨) મનુષ્ય જતીય પશ્ચિમ દિગ્પાળ. (૩. પૃથુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુમાન (૩) સૂર્યવંશી નભગ કુલોત્પન્ન અંબરીષ રાજાના ત્રણમાંનો વચલો પુત્ર.

કેતુમાન (૪) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કુળમાં જન્મેલા ધન્વંતરિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભીમરથ અથવા ભીમસેન.

કેતુમાન (૫) નિષાદાધિપતિ – ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા.

કેતુમાલ આગ્નિધ્ર રાજાના નવ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. મેરુકન્યા દેવદીતી એની સ્ત્રી હતી. એનો દેશ એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

કેતુમાલવર્ષ માલ્યવાન્ પર્વત અને ક્ષારસમુદ્ર એની વચમાં આવેલો જંબુદ્વીપના નવ દેશોમાંનો એક દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬ શ્લો૦ ૩૧; ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૬ શ્લો૦ ૧૦–૧૧.

કેતુમાલા કારસ્કર વનની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલી એ નામની એક નદી.

કેતુવર્મા ત્રિગર્તાધિપતિ સૂર્યવર્માનો ભાઈ એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભા૨૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૭૪

કેતુવીર્ય એક દાનવ. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

કેદાર હિમાલય ઉપરનું એક પવિત્ર સ્થળ.

કેદાર (૨) એ નામના એક રાજર્ષિ / દેવી ભાગ૦ ૯, સ્કં૦ અ૦ ૪૨.

કેન સામવેદોપનિષત્.

કેરલ ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણ બાજુએ આવેલો મહાદેશ. પાંડવોના સમયમાં આ દેશ એકપાદ દેશની દક્ષિણે હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧. • પાંડવોના સમયની સહેજ પહેલાં આ દેશમાં ચંદ્રહાસનો પિતા સુધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હાલનો મલબાર દેશ.

કેવલ સૂર્યવંશી દિષ્ટ કુલોત્પન્ન નર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બંધુમાન્.

કેશિધ્વજ વિદેહ વંશના કૃતધ્વજ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન્ જનક.

કેશિની એક રાજકન્યા. એના સ્વયંવર કાળે પ્રહ્લાદ પુત્ર વિરોચન અને અંગિરા ઋષિના પુત્ર સુધન્વા બન્ને એક જ સમયે આવી પહોંચ્યા ત્યારે એ બન્નેની વચમાં વાદ પડ્યો કે બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ. બન્ને જણાઓએ પોતાના પ્રાણનું પોણ કર્યું અને બન્ને પ્રહ્લાદ પાસે આવ્યા. પ્રહ્લાદે વિરોચનનો નિષેધ કરીને અભિપ્રાય આપ્યો કે સુધન્વાનો પક્ષ સત્ય છે અને સુધન્વાને પ્રાર્થના કરી કે વિરોચને જે પોણ કર્યું છે તે રદ કરી એને પ્રાણદાન આપવું. એણે વિરોચનને પ્રાણદાન આપ્યું. કેશિની પછી સુધન્વાને પરણી.

કેશિની (૨) એક અપ્સરા (પ્રાધા શબ્દ જુઓ.)

કેશિની (૩) સૂર્યવંશી સગર રાજાની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. એ શિબિ રાજાની કન્યા હોવાથી એને શૈબ્યા પણ કહેતા. એનું બીજું નામ ભાનુમતી પણ હતું એમ જણાય છે.

કેશિની (૪) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ રાજાની ચાર સ્ત્રીઓમાંની એક. (અજમીઢ શબ્દ જુઓ.)

કેશિની (૫) અયોધ્યા નગરી અને ભાગીરથી નદી એ બેની વચમાં આવેલી એક નાની નદી. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૫૧

કેશિની (૬) દમયંતીની દાસી (૫ નળ શબ્દ જુઓ.)

કેશિની (૭) સુમાલી રાજાની કન્યા અને વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી. રાવણ અને કુંભકર્ણની મા

કેશી એક અસુર. એ ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા અપ્સરાઓને લઈને નાસતો હતો તેને મારીને પુરુરવા નામના રાજાએ તેમને છોડાવી હતી. / મત્સ્ય અ૦ ૨૪

કેશી (૨) કોઈ એક પ્રજાપતિની દેવસેવા અને ... નામે કન્યાઓને હરણ કરીને નાસી જનારો અસુર. એમાંની દૈત્યસેના એને વશ વર્તી. પરંતુ દેવસેના વશ ના થઈ અને રડવા લાગી. તે ઉપરથી ઇંદ્રે એનો પરાભવ કરીને દેવસેનાને છોડાવી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૨૩.

કેશી (૩) કંસ પક્ષનો એક રાક્ષસ. એ ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરીને કૃષ્ણ અને બીજા ગોપ વૃંદાવનમાં રમતા હતા તેમને મારવાને ગયો અને કૃષ્ણને હાથે માર્યો ગયો હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૩૭.

કેશી (૪) વસુદેવની સ્ત્રી કૌશલ્યાનો પુત્ર.

કેસરી એક વાનર, અંજનાનો પતિ. / વા૦ રા૦ ઉત્તમ૦ સ૦ ૬૬. • એ ગોકર્ણ નામના પર્વત પર રહેતો હતો. એકદા એક શંવસાદન નામના બલાઢ્ય થઈ ગયેલા અસુરે કેટલાક ઋષિઓને બહુ ત્રાસ આપ્યો. ઋષિઓની આજ્ઞાથી કેસરીએ એ અસુર જોડે યુદ્ધ કરીને એને મારી નાખ્યો. આનંદ પામેલા ઋષિઓએ એને આશીર્વાદ દીધો હતો કે તારે એક સારા સ્વભાવનો, ભગવદ્ભક્ત અને બહુ બળવાન પુત્ર થશે. અગાઉ જતાં એને એવો જ પુત્ર થયો તે મારુતિ–હનુમાન. / વા૦ રા૦ સુંદર સ૦ ૩૫.

કેસરી (૨) ગદ્ગદ વાનરનો પુત્ર, જાંબુવાનનો નાનો ભાઈ.

કૈકસપ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કૈકસી સુમાલી રાક્ષસની કન્યા, વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી. (૨. વિશ્રવા શબ્દ જુઓ.) દશાનન, કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણની માતા.

કૈકેય બગડાની સંજ્ઞાવાળો કેકય શબ્દ જુઓ.

કૈકેયી (૨) સંજય રાજાની સ્ત્રી. (૭ સંજય શબ્દ જુઓ.)

કૈકેયી (૨) સૂર્યવંશી દશરથ રાજાની મુખ્ય ત્રણ સ્ત્રીઓમાંની ત્રીજી – છેલ્લી. એ કેકય દેશના અધિપતિ અશ્વપતિ રાજાની કન્યા હતી, અને દશરથ રાજાને ઘણી પ્રિય હતી. રામચંદ્રને વનવાસ અને દશરથને મૃત્યુની એ જ નિમિત્ત થઈ હતી. એના પુત્રનું નામ ભરત. (૩ દશરથ શબ્દ જુઓ.)

કૈકેયી (૩) મત્સ્યપતિ વિરાટ રાજાની સ્ત્રી સુદેષ્ણા, કેકયાધિપતિની કન્યા હોવાથી એને કૈકેયી કહેતા. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૬. • આથી જણાશે કે એનો ભાઈ કીચક એ પણ કૈકય હતો.

કૈટભ મધુ દૈત્યનો નાનો ભાઈ (મધુ કૈટભ શબ્દ જુઓ.)

કૈતવ શકુનિના પુત્ર ઉલૂકનું બીજું નામ. / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૬૩.

કૈરાત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કૈરાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૈલાસ શિવલોક. એ સત્યલોકમાં જ અંતર્ભૂત છે એમ સમજવું, કેમકે વેદમાં એનું જુદું નામ નથી.

કૈલાસ (૨) મેરુના મૂળ આગળ આવેલા પર્વતોમાંનો એક.

કૈલાસ (૩) હેમકૂટ પર્વત ઉપરનું કુબેરનું સ્થાન

કૈલાસ (૪) હિમાલયનું એક શિખર.

કૈવલ્ય યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષત.

કૈશિક સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ જ્યામઘ રાજાનો પૌત્ર. વિદર્ભ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ ચિદિ.

કોંકણદેશ શૂર્પારક શબ્દ જુઓ.

કોકનદ ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

કોકામુખ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કોટરા બાણાસુરની માતા. એ બલિની બીજી સ્ત્રી કે વિંધ્યાવલીનું જ બીજું નામ એ જણાતું નથી / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૩ શ્લો. ૨૦–૨૧.

કોટરા (૨) દેવતાવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૬ અ૦ શ્લોક ૨૮.

કોટરી-કોટવી } 'નગ્ન સ્ત્રી.' દૈત્યોની પૂજ્યદેવી, –બાણાસુરની માતા.
કોટવી } દુર્ગાને પણ કવચિત્ આ નામ લગાડયું જણાય છે.

કોટિક શિબિ દેશાધિપતિ સુરથ રાજાનો પુત્ર. જયદ્રથનો મિત્ર. એ ભીમને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

કોટિકાસ્ય કોટિકનું જ બીજું નામ.

કોટિતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કોટિતીર્થ બુંદેલખણ્ડના જિલ્લામાં કલિંજરમાં આવેલું એક સરોવર.

કોટિતીર્થ (૨) ગોકર્ણમાં આવેલું એક પવિત્ર સરોવર.

કોટિતીર્થ (૩) મથુરાનું એક પવિત્ર સરોવર.

કોણકુત્સ કૌણકુત્સ તે જ.

કોપચય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કોપવેગ એક ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૨

કોમલક જન્મેજયના સર્પસત્રમાં બળી ગયેલો એક નાગ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭

કોરકૃષ્ણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કોલગિરિ કર્ણપ્રાવરણ દેશની દક્ષિણે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત.

કોલાપુર બગડાની સંજ્ઞાવાળો કરવીર શબ્દ જુઓ. / દેવી ભાગ૦ સપ્તમ૦ અ૦ ૩૮.

કોલાહલ એક સામાન્ય પર્વત. (ઉપરિચર શબ્દ જુઓ.)

કોડકર્ણ દેશવિશેષ. કોકર્ણ તે જ. (ભાર૦ ભી૦ ૯–૬૦.)

કોટરક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૮; ઉ૦ ૧૦૩–૧૨.

કોવિદ કુશદ્વીપના લોકનો ભેદ / ભાગ૦ ૫–૨૦–૧૬.

કોષા કોશા તે જ

કોશા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી.

કોશેશ્વર તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૫૭

કોસલ ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ. પાંડવોના સમયમાં એ દેશના બે ભાગ હતા : ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વનો અને ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણનો. આમાંનાં પૂર્વ-કોસલના વળી ઈશાન્ય અને આગ્નેય એવા ભેદ પડેલા છે. તે સારુ એ શબ્દો અક્ષરના ક્રમમાં જોવા.

કોસલ (૨) આ દેશના બે ભેદ પૈકી હાલની ઘોઘરા નદીની ઉત્તરે આવેલો અયોધ્યા પ્રાન્ત. આ દેશની રાજધાની શ્રાવસ્તી. આ નગરી નેપાળમાં હિમાલયની તળેટીમાં હતી. દિગ્વિજય વેળાએ ભીમસેને આ દેશ જીત્યો હતો. / ભાર. સભા. • દક્ષિણ કોસલ દેશ મહાનદી અને ગોદાવરી એ બેની વચ્ચે પૂર્વ તરફ આવેલો હતો. હાલનું છોટાનાગપુર તે જ. રામનો પુત્ર કુશ અહીંનો રાજા હતો. એની રાજધાની કુશાવતી હતી. દિગ્વિજય કાલે સહદેવે આ દેશ જીત્યો હતો. હાલના છત્તીસગઢ, અમરકંટક અને કાંકર એ પ્રાન્તો તે દક્ષિણ કોસલ. કેટલાક આના પૂર્વ કોસલ અને દક્ષિણકોસલ એમ ભેદ માનીને પૂર્વકોસલમાં ઈશાન્યકોસલ અને આગ્નેયકોસલ એવા પેટા વિભાગો પાડે છે. છત્તીસગઢ તે જ મહાકોસલ. આ દેશના રાજા યુધિષ્ઠરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦ ૭૫–૧૨

કોસલા નદીવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૩–૧૧

કોહલ જન્મેજયના સર્પસત્રનો એક સદસ્ય / ભાર૦ આ૦ ૫૩–૯.

કૌકુટક ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કૌકુર કુકુર વંશોત્પન્ન કારસ્કાર રાજાનું બીજું નામ.

કૌકુરુંડી ઉત્તમ મન્વન્તરમાંના સપ્તઋષિમાંનો એક.

કૌચકી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌચહસ્તિક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કૌટિલ એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૌંડિન્ય કુંડિન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કૌંડિન્ય (૨) યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો તેમાં એક સદસ્ય–વરેલો બ્રાહ્મણ / જૈમિની૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૩

કૌણકુત્સ્ય એક ઋષિ. કયા કુળનો એ જણાતું નથી.

કૌંતલ કુંતલ રાજાની નગરી.(૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

કૌંતલકા ઉપરનો શબ્દ જુઓ.

કૌતુજાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (નીલ પરાશર શબ્દ જુઓ.)

કૌંતેય કુંતી પુત્ર. યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ ત્રણને કહેવાય છે.

કૌત્સ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) સૂર્યવંશી ભગીરથ રાજાએ પોતાની હંસી નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. (૧. ભગીરથ શબ્દ જુઓ.)

કાથુમ વેદની શાખા. કયા વેદની એ નક્કી નથી થતું. એમાં મંત્રાનુરૂપ ભગીરથ રાજાએ ગંગાને પ્રસન્ન કરી હતી. / દેવી૦ ભાગ૦ સ્કં૦ ૯ અ૦ ૧૧

કૌમંડ ગૌતમાંગિરસમાંના એક ઋષિ તેમ જ તેમનું કુળ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌમારી સપ્ત માતૃગણમાંની એક.

કૌમારી (૨) કુમાર–કાર્તિકેયની શક્તિ.

કૌમોદકી ખાંડવ વન દહન કાળે આગ્નેય વરુણ પાસેથી આણીને કૃષ્ણને આપેલી ગદા.

કૌરવ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કૌરવ્ય (૨) ઐરાવત કુલોત્પન્ન એક નાગ. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એનાં દસ કુળ બળીને નાશ પામ્યાં હતાં. એ કુળોનાં નામઃ ઐરક, કુંડલ, વેણી, વેણિસ્કંધ, કુમારક, બાહુક, શૃંગવેર, ધૂર્તક અને પ્રાતરાતક.

કૌરવ્ય (૩) કુરુ વંશનો એક રાજા વિશેષ.

કૌરવ કુરુવંશના રાજા. ખાસ કરીને યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનને આ સંજ્ઞા લગાડાય છે.

કૌરુપતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌરુક્ષેત્રી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌર્મકલ્પ. દિવસના ક્રમે બ્રહ્મદેવની પૂર્ણિમા. એ કલ્પના આરંભમાં કૂર્માવતાર થયો હતો માટે એનું એવું નામ પડયું છે. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

કૌર્મપુરાણ. અઢાર મહાપુરાણોમાંનું એક મહાપુરાણ. એમાં સત્તર હજાર શ્લોકનું પૂર છે. / ભાગ૦ ૧૨–૭–૨૩

કૌવિરક એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાશળ કલિયુગમાં રાજ કરનારા સાત રાજા / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૫

કૌશલ્ય આશ્વલાયન ઋષિકુળનો એક ઋષિ. એ પિપ્પલાદ ઋષિનો શિષ્ય હતો.

કૌશલ્ય (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌશલ્યા એકડાની સંજ્ઞાવાળો. કૌસલ્યા શબ્દ જુઓ.

કૌશાપિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કૌશાંબી સોમવંશના વિજય કુળના કુશાંબ અથવા કુશાંબુ રાજાએ વસાવેલી નગરી.

કૌશિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કૌશિક કુરુક્ષેત્રમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ. પિતૃવર્તી છે. સાત પુત્રોનો પિતા (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

કૌશિક (૨) અરણ્યમાં રહી તપ કરનાર એક બ્રાહ્મણ. સત્ય જ બોલવું એવો એનો એક નિયમ હતો. એમાં સારાસારનો વિચાર કરવો જ નહિ એવો મત હતો. પરંતુ સત્ય ભાષણથી દોષ અને અસત્યથી કદાચ ગુણ થાય છે એમ પણ બને છે. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૬૯

આમ છતાં એક સમયે કોઈ શ્રીમાન પથિકોની પછવાડી લૂંટારા પડયા. રસ્તામાં જતાં જતાં આ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો, તેમાં પેલા પથિકો સંતાઈ ગયા. થોડી વારે પેલા લૂંટારા આવ્યા અને પંથી સંબંધે પૂછતાં આ ઋષિએ નથું સત્ય હતું તે કહ્યું. લૂંટારાઓએ બધાને લૂંટી લઈને મારી નાંખ્યા, અને બધી લૂંટ લઈને સ્વસ્થાને ગયા. આથી આ બ્રાહ્મણની અધોગતિ થઈ (કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ)

કૌશિક (૩) સોમવંશી વિજય કુળના કુશાંબુ, ગાધિ અને વિશ્વામિત્ર પ્રભૃતિ એ રાજાઓને આ નામ સામાન્ય રીતે લગાડાય છે.

કૌશિક (૪) વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા પછી તેમના કુળનો એક ઋષિ. એને હૈમવતી નામની સ્ત્રી હતી. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૭

કૌશિક (૫) ઇંદ્રનું એક નામ.

કૌશિક (૬) વસુદેવને વૈશ્ય જાતિની એક સ્ત્રી હતી તેનાથી થયેલ પુત્ર.

કૌશિક (૭) સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્ત ઋષિમાંનો એક. (૨ સાવર્ણિ શબ્દ જુઓ)

કૌશિક (૮) ભીષ્મ શરપંજરમાં હતા ત્યારે એમની પાસે આવેલો એક બ્રાહ્મણવિશેષ. / ભાગ૦ ૧–૯–૭

કૌશિકી ભારતવર્ષીય નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.) એ નદીનું બીજું નામ પારા પણ હતું.

કૌશિકી (૨) જમદગ્નિની માતા સત્યવતીનું નદીમાં રૂપાન્તર થયું તે કાળે પડેલું નામ / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩૪

કૌષારવિ મૈત્રેય ઋષિનું બીજું નામ.

કૌષીતક એક ઋષિ, એનો પુત્ર અથવા વંશજ કહોડ ઋષિ હશે.

કૌષીતકી ઋગ્વેદની એક શાખા અને ઉપનિષત્

કૌષીતકેય કહોડ ઋષિનું નામાન્તર.

કૌષેય એક બ્રહ્મર્ષિ / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧

કૌષ્ટિક એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌસલ્યા કૃષ્ણપત્ની સત્યાનું બીજું નામ.

કૌસલ્ય કોસલ્ય દેશનો ક્ષેમદર્શી નામનો રાજપુત્ર જે લક્ષ્મી વગેરે ઐશ્વર્ય રહિત થવાથી કાલકક્ષી નામના ઋષિને શરણે ગયો હતો. ઋષિની સાથે એને ઐશ્વર્ય નાશવંત અને અનિત્ય છે, એ વિષયે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ શાં૦ ૧૦૪

કૌસલ્ય (અયોધ્યા) અહીં શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યાનાં લગ્ન થયાં હતાં. / ભાગ ૧૦–૫૮–૩૪

કૌસલ્યા સોમવંશીય પૂરની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ જનમેજય હતું. / ભાર૦ આ૦૬૩–૮

કૌસલ્યા ઈશાન્ય કોસળ દેશના રાજા ભાનુમાનની કન્યા અને દશરથની સ્ત્રી; રામચંદ્રની માતા.

કૌસલ્યા (૨) કાશીરાજની અંબાદિક ત્રણ કન્યાનું બીજું નામ.

કૌસલ્યા (૩) કૃષ્ણપિતા વસુદેવની સ્ત્રી.

કૌસ્તુભ સમુદ્રમંથન કાળે નીકળેલાં ચૌદ રત્નમાંનું એક મણિ.

કૌસવી દ્રુપદ રાજાની ભાર્યા. એનું નામ સૌતામણિ હતું. / ભાર૦ આ૦ ૧૪૮–૪૮

કંતુ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરના બ્રહ્મમાનસ પુત્રોમાંનો એક. એ બ્રહ્મદેવના કરમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો માટે એનું આ નામ પડયું છે. કર્દમ પ્રજાપતિની નવ કન્યામાંની એક ક્રિયા એને પરણી હતી. એને વાલખિલ્ય નામના સાઠ હજાર પુત્ર હતા. મહાદેવના શાપથી સઘળા બ્રહ્મમાનસપુત્રો મરણ પામેલા હોવાથી ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે તેમને પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યા. એઓના નામોમાં કંતુનું નામ જોકે નથી પણ ઋતુઃ खल्वनपत्योभूद्राजन् वैवस्वतेतर આ વાકય ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.)

કંતુ (૨) વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંનો બ્રહ્મપુત્ર તે. આને અહીં કાંઈ સંતતિ જ નહોતી. દર વર્ષે પોષ મહિનામાં આયુ નામના જે સૂર્ય સંચાર કરે છે તેની સાથે આ હોય છે. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

કંતુ (૩) દસ વિશ્વદેવોમાંનો એક (વિશ્વદેવ શબ્દ જુઓ.)

કંતુ (૪) બાર ભાર્ગવ દેવમાંનો એક (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કંતુ (૫) ચક્ષુર્મનુના પૌત્ર ઉલ્મુકને પુષ્કરિણીથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર.

કંતુ (૬) એ નામનો એક અસુર.

કંતુ (૭) જાંબુવતીને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

કંતુ (૮) ફાગણ મહિનામાં પર્જન્ય નામના સૂર્યના સમાગમે સંચાર કરનાર યક્ષવિશેષ / ભાગ ૧૨–૧૧–૪૦

કંતુમત વિશ્વામિત્રનો એક પુત્ર. / ભાગ–૯–૧૬–૩૬.

કંથ શક્તિમાન પર્વતની પૂર્વે તરફનો એક રાજા. ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો.

કંથ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના કુળના જ્યામઘનો પાત્ર, વિદર્ભ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ કુંતિ.

કંથક એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કંથકૈશિક વિદર્ભ–વરાડ–દેશન્તર્ગત દેશવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૧૪–૨૧.

કંથન વરુણ લોકમાંનો એક અસુર વિશેષ.

કંથન (૨) રામની સેનાના આ નામના બે વાનરાધિપતિ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૬–૨૭.

કંથાદ સહરક્ષ નામના અગ્નિનો પુત્ર. પ્રેતદહનમાં એનું પ્રાધાન્ય.

કંથ ઉપર જે બે કથન વાનરો કહ્યા છે તેમાંનો કોઈ એક. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૩.

કંથ (૨) એક રાજા; એના પુત્રને ભારતના યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ માર્યો હતો.

કંથ (૩) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૩–૧૩.

ક્રિમિ એક ક્રોડો. એનું નામ અલર્ક હતું. એણે કર્ણની આંધ કોરી ખાધી હતી. / ભાર૦ શાં૦ ૩–૧૩.

ક્રિયા સ્વાયંભુ મન્વન્તર માંહલી દક્ષની સોળ કન્યામાંની એક અને ધર્મ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એના પુત્રનું નામ યોગ.

ક્રિયા (૨) કર્દમ પ્રજાપતિની નવ કન્યામાંની એક. એકડાની સંજ્ઞાવાળી ક્રતુ ઋષિની સ્ત્રી.

ક્રિયા (૩) બાર આદિત્યોમાંના અંશુમાન આદિત્યની સ્ત્રી.

ક્રૌદરાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ક્રોધ બ્રહ્મદેવની ભ્રકુટિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તેમનો પુત્ર. એણે એક વખત જમદગ્નિએ પોતાના પિતરોને માટે શ્રાદ્ધ સારુ સિદ્ધ કરેલો પાયસ – દૂધપાક – સર્પરૂપ ધારણ કરીને પોતાના વિષથી દૂષિત કર્યો. તોપણ ઋષિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ. પરંતુ પિતરોના શાપને લઈને એને કેટલોક કાળ નકુળયોનિ પ્રાપ્ત થઈ અને પછી ઉદ્ધાર થયો. / જૈમિની૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૭.

ક્રોધ (૨) અષ્ટ ભૈરવમાંનો એક.

ક્રોધ (૩) કશ્યપની સ્ત્રી કાલાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ક્રોધન (૧) ક્રૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવતી શબ્દ જુઓ.)

ક્રોધન (૨) એ નામનો કોઈ એક બ્રહ્મર્ષિ.

ક્રોધન (૩) સોમવંશી પુરુ કુળના અજમીઢના ઋક્ષ નામના પુત્રના વંશના જહ્નુ કુળમાં થયેલા અયુત રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દેવાતિથિ.

ક્રોધનાયન શ્યામ પરાશર શબ્દ જુઓ.

ક્રોધવશ કશ્યપની ક્રોધા અથવા, ક્રોધવશા નામની સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર અને તેના વંશ જ. એને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૪.

ક્રોધવશ (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

ક્રોધવશ (૩) મહાતલાતલમાંનો સર્પવિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૨૪–૨૯.

ક્રોધવશા ક્રોધાના પુત્રો. એઓ રાક્ષસ હોઈ, સૌગન્ધિક વનનું રક્ષણ કરતા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૧૫૪–૧૧

ક્રોધવશા ક્રોધા. એ શબ્દ જુઓ.

ક્રોધશત્રુ કશ્યપની સ્ત્રી કાળાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ક્રોધહંતા કશ્યપની સ્ત્રી કાળાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ક્રોધા કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એનું બીજું નામ ક્રોધવશા પણ કહ્યું છે. એને ક્રોધવશ નામના લક્ષ પુત્ર હતા. તેમ જ મૃગી, મૃગમંદા, હરિ, ભદ્રમના, માતંગી, શાર્દૂલી, શ્વેતા, સુરભિ, અને સુરસા નામે નવ કન્યાઓ હતી.

ક્રોધી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ક્રોષ્ટા ઋષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ક્રોષ્ટા (૨) સોમવંશી આયુ કુળના યદુ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો. એને કોઈ કોઈ પુરાણમાં ક્રોષ્ટુ કહ્યો છે. એના પુત્રનું નામ વૃજિનવાન્ અથવા વૃજિનિવાન્ હતું.

ક્રોષ્ટાક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ક્રોષ્ટુ ભગડાની સંજ્ઞાવાળો ક્રોષ્ટા શબ્દ જુઓ, તે જ.

ક્રૌંચ હિમવાન પર્વતને મેનાની કુખે થયેલો પુત્ર. જે દ્વીપમાં એ છે તે દ્વીપનું નામ "ક્રૌંચદ્વીપ" એના નામ ઉપરથી જ પડયું છે, તે હજુ પણ ચાલે છે.

ક્રૌંચ (૨) ભારત વર્ષના ઉત્તર ભાગમાં આવેલો એક પર્વત. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૪૬.

ક્રૌંચદ્વીપ પૃથ્વીના સાત મહાદ્વીપમાંનો પાંચમો. ઘૃતોદાની પેલી મેર એ આવેલો હોઈ એનો વિસ્તાર સોળ લાખ યોજનનો છે અને એટલા જ વિસ્તાર વાળા ક્ષીર સાગરથી વિંટાયલો છે. પ્રિયવ્રત રાજર્ષિનો પુત્ર ઘૃતપૃષ્ટ અહીંનો અધિપતિ છે. એમાં ક્રૌંચ નામનો પર્વત આવેલો નથી. એનું નામ ક્રાંચદ્વીપ પડયું છે. એમાં શુક્લ, વર્ધમાન, ભોજન, ઉપબર્હિણ, નંદ, નંદન, અને સર્વતોભદ્ર એ નામના સાત પર્વતો અને અભયા, અમૃતાઘા, આર્યકા, તીર્થવતી, વૃત્તિરુપવતી, પવિત્રવતી, અને શુક્લા એમ સાત નદીઓ છે. ઘૃતપૃષ્ટ આ દ્વીપના સાત ભાગ કરી પોતાના સાત પુત્રને નામે તેમનું નામ

પાડી તેમને આપ્યા હતા. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૦. (ઘતપૃષ્ટ શબ્દ જુઓ.) (દેવી ભાગ૦ ૮, સ્કં. અ. ૧૨.

કાંચારણ્ય દંડકારણ્યની પાસે દક્ષિણે આવેલું વન વિશેષ. આ વનમાં જતાં જતાં જ રામચંદ્રને અયોમુખી અને કબંધ રાક્ષસનો ભેટો થયો હતો. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૭૩. ❀ એ વનને કાંચાવટ એ નામ પણ કહ્યું છે. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૧૦૯.

કાંચાવટ કાંચારણ્યનું બીજું નામ.

ખ

ખગ આકાશમાં સંચાર કરવાના કારણસર સૂર્યનું નામ (સૂર્ય શબ્દ જુઓ).

ખગણ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન કુશવંશમાં જન્મેલા વજ્ર અથવા વજ્રનાભ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિધુતિ.

ખગમ એક વિપ્ર. પ્રમતિના પુત્ર રુરુની ભાર્યા પ્રમદ્વરાને સર્પદંશ થવાથી તેથી મરણ પામી હતી. રુરુ જે સર્પ નજરે પડે તેને મારી નાખતો. એક દિવસ એણે નિર્વિષ – ઝેરી નહિ એવા આંધળી ચાકળણ જેવા એક ડિંડવાને દીઠો. એને મારવાને લાકડી ઉગામે છે, એટલે ડિંડવાને વાચા થઈ. રુરુને એણે કહ્યું કે મેં તારો કશો અપરાધ કર્યો નથી, છતાં મને શું કરવા મારે છે? રુરુની સાથે એને સંવાદ થતાં એણે પોતાના પૂર્વજન્મની વાત કહી. એણે પોતાને ડિંડવાનો અવતાર આવવાના કારણમાં કહ્યું કે 'હું પૂર્વે સહસ્રપાન નામે ઋષિ હતો. મારે ખગમ નામે તીક્ષ્ણ વાણીવાળો અને તપોબળવાળો બ્રાહ્મણ મિત્ર હતો. મેં બાળપણમાં રમતમાં ઘાસનો સાપ બનાવ્યો અને ખગમ અગ્નિહોત્ર ક્રિયામાં રોકાયલો હતો, તેને એ સાપ વડે બિવડાવ્યો. આથી ખગમ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો. એ જ્યારે પુનઃ સ્વસ્થ થયો ત્યારે ક્રોધ કરીને બોલ્યો કે તેં મને બિવરાવ્યો એવા સાપનો દેહ તું પામીશ. એના તપોબળને જાણવાવાળા મેં એની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે મારો મિત્ર જાણીને મેં તને રમતમાં બિવરાવ્યો. આથી ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને એણે કહ્યું કે મારું બોલવું કદી પણ વ્યર્થ નહિ થાય. પણ પ્રમતિ ઋષિથી રુરુ નામનો પુત્ર થશે, તેને જોતાં તારો એ દેહ છૂટશે, અને પુનઃ પોતાનું સ્વરૂપ પામીશ.' એ રુરુ તમે છો. એટલે હવે મારો આ દેહ છૂટી જઈ, હું મારું સ્વરૂપ પામીશ. એમ કહેતાં જ એ ડિંડવાનું શરીર છૂટી જઈ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે થયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૧૧–૧.

ખર્જૂર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૮૮–૧૯.

ખટ્વાંગ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા વિશ્વસહ રાજાના પુત્ર બૃહદશ્વ રાજાનો પૌત્ર અને ઐડવિડ અથવા ઐલવિલનો પ્રપૌત્ર. એને દિલીપ એવું બીજું નામ હતું અને ક્વચિત્ ઐલબિલ કહ્યો છે. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૧. ❀ એ મોટો પ્રખ્યાત યજ્ઞ કરનાર હતો. એના યજ્ઞમાં વિશ્વાવસુ પ્રભૃતિ સાઠ હજાર ગંધર્વ ગાન કરતા હતા. એના યજ્ઞનો યૂપ–પશુને બાંધવાનો થાંભલો સોનાનો હતો અને એના યજ્ઞમાં સ્વાધ્યાય ઘોષ (વેદ પઠનની ધૂન), જ્યા ઘોષ (ધનુષ્યની પણછના ટંકાર) અને આપો–આપો એવાં વચનોના ઘોષ નિરંતર સંભળાતા. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯.

દેવોએ એક વખતે એને પોતાની સહાયતા સારુ સ્વર્ગમાં તેડ્યો હતો. ત્યાં યુદ્ધ કરીને એણે દેવોને જય અપાવ્યો હતો. દેવોએ આનંદમાં આવી વર માગવાનું કહેતાં એણે પૂછ્યું કે હજુ મારું આયુ કેટલું છે તે કહો એટલે માગું. હવે માત્ર એક મુહૂર્ત રહ્યું છે એમ કહ્યું. તે સાંભળીને તરત જ કંઈ ન માગતાં ઝડપવાળા વિમાનમાં બેસી એ અયોધ્યા ગયો. ત્યાં જઈને પોતાના દીર્ઘબાહુ નામના પુત્રને ગાદીએ બેસાડી પોતે આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તવન કરતો થકો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૯.

ખટ્વાંગા (૨) મહાદેવનું આયુધ વિશેષ.

ખંડ જેમ મહાદ્વીપના નાના ભાગની વર્ષ એવી સંજ્ઞા છે તેમ વર્ષના નાના ભાગને ખંડ કહેવાય

છે. આપણે રહીએ છીએ તે ભરતવર્ષમાં કુશાવર્ત, ઇલાવર્ત, બ્રહ્મવર્ત, મલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઇન્દ્રસ્પૃક, વિદર્ભ અને કાકટ એમ નવ ખંડ છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ નામ ઇંદ્રદ્વીપ, કસેરુ, તામ્રપર્ણ, ગભસ્તિમાનૂ, નાગ સૌમ્ય, ગંધર્વ, વારુણ અને ભરત એવાં આપ્યાં છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩૦ શ્લો૦ ૯–૧૦.

આ બે પ્રકારમાં કયું કયાનું નામ છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. માત્ર ભરતખંડ એટલે બ્રહ્મવર્તખંડ એટલો જ નિર્ણય થાય છે. (૪ પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ.) મત્સ્ય પુરાણમાં આમને દ્વીપ કહીને અયંતુ નવમસ્તેષાં દ્વીપઃ સાગર સંવૃત્ત । એ વાકયથી નક્કી કર્યું છે. પરંતુ અહીંથી નૌકા દ્વારા રાજના બીજા ખંડોમાં જવા સંબંધી કોઈ પણ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. તેમ જ ભારતનું પણ એ વિષયે કશું પ્રમાણ નથી, માટે ઇન્દ્રદ્વીપાદીક પાઠ માત્ર લેખકની ભૂલને લીધે હોય એમ ધારવાનું પ્રમાણ છે.

ખંડપરશુ મહાદેવ.

ખનક વિદુરનો મિત્ર. એણે લાક્ષાગૃહમાંથી પાંડવોને નીકળી જવાને સારુ ગુપ્ત સુરંગ તૈયાર કરી હતી. / ભા૨૦ આ૦ ૧૫૬–૬

ખનપાન સોમવંશના અનુકુલોત્પન્ન બલિરાજાનો પૌત્ર, અંતરાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ દધિવાહન હતું. એને દિવિરથ નામે પુત્ર હતો.

ખનિત્ર સૂર્યવંશના દિષ્ટકુળના પ્રમતિ રાજાનો પુત્ર. એને ચાક્ષુષ નામે પુત્ર હતો.

ખનિનેત્ર સૂર્યવંશના દિષ્ટકુળના રંભ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કરંધમ. કરંધમનું બીજું નામ સુવર્ચા હતું. આ ખનિનેત્ર દુષ્ટ હોવાથી પ્રજાએ એને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો. એની જગાએ પ્રજાએ સુવર્ચાને સ્થાપ્યો હતો. / ભા૨૦ અશ્વ૦ અ૦ ૪.

ખર વિશ્રવા ઋષિનો રાકા નામની રાક્ષસીથી થયેલો પુત્ર. રાવણનો ઓરમાન ભાઈ. પૂર્વજન્મે એ યાજ્ઞવલ્કયનો પુત્ર ચંદ્રકાન્ત હતો અને ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો જ નિપુણ હતો. રાવણે એને શૂર્પણખાની સાથે જનસ્થાનની રક્ષા સારુ ત્યાં રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી. આજ્ઞાનુસાર એ જનસ્થાનમાં ચૌદ હજાર રાક્ષસો સહિત રહેતો હતો. દંડકારણ્યમાં વસતા મુનિઓને એ અનેક પ્રકારે પીડા કરી તેમને ખાઈ પણ જતો. એનો ઉપદ્રવ છેક ચિત્રકૂટ પર્વત પર્યન્ત હોવાથી રામચન્દ્રજીને તેની ખબર હતી.

રામચન્દ્રજી જનસ્થાનમાં લક્ષ્મણ અને સીતાની સાથે પંચવટીમાં રહેતા હતા. તે વખતે એક સમયે શૂર્પણખા રામચન્દ્ર પાસે આવી, અને તમે મને વરો, એમ માગણી કરી; તે ઉપરથી તેમણે લક્ષ્મણ મારફત તેની કજેતી કરાવી હતી. તે ખરની પાસે આવીને વિહ્વળ થઈને રડવા લાગી. (શૂર્પણખા શબ્દ જુઓ.) ખરે એને મોઢેથી બધી હકીકત જાણી રામચન્દ્રના નાશને સારુ ચૌદ હજાર રાક્ષસોને મોકલ્યા. એમણે સઘળાનો તત્કાળ નાશ કર્યો એ હકીકત જાણી એણે દૂષણ નામના સેનાપતિ પાસે બીજી સેના તૈયાર કરાવી.

ખરની આજ્ઞા થતાં જ દૂષણે શ્યેનગામી, પૃથુશ્યામ, યજ્ઞશત્રુ, વિહંગમ, દુર્જય, પરવીરાક્ષ, પરુષ, કાલકાર્મુક, મેઘમાલી, મહામાલી, સર્પાસ્ય, રુધિરાસન તેમજ મહાકપાળ, સ્થૂલાક્ષ, પ્રમાથ અને ત્રિશિરા એ અમાત્યો અને તેમની સેના સહિત પોતાની સેના તૈયાર કરી. ખરને નિવેદન કરવાથી તે તત્કાળ સૈન્ય સાથે રામ ઉપર ચઢ્યો.

એ નીકળ્યો તે વખતે એને ઘણાં દુશ્ચિહ્ન થયાં. પરન્તુ એણે બધાંની અવગણના કરીને મદથી છકેલો પોતે પંચવટીમાં આવ્યો. એ જોઈને રામચંદ્રજી પોતે એકલા યુદ્ધ સારુ એની સામા ઊભા રહ્યા. યુદ્ધમાં ત્રિશિરાદિક બધા અમાત્ય અને તેમની સેના નાશ પામી. ખર એકલો જ બાકી રહ્યો. એને જોઈને રામચન્દ્રજીએ કહ્યું કે ખર, આજ પર્યન્ત તેં દંડકારણ્યમાં રહીને નિરપરાધ અનેક ઋષિઓને મારી બાધા, માટે જો તું જીવતો રહ્યો તો વળી એવી જ રીતે વર્તીશ, માટે તને મારવો જ યોગ્ય

છે. આમ કહીને એમણે એક બાણ એવું માર્યું કે એનું માથું છૂટું થઈને પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો. ખરને એક મકરાક્ષ નામનો પુત્ર હતો. / વા૦ ૨૧૦ અ૦ સ૦ ૧૬-૨૦.

ખર (૨) રાવણ પક્ષનો એ નામનો બીજો રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૫ શ્લો૦ ૨.

ખર (૩) લંબાસુરનો ભાઈ. એક અસુર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૭૬ શ્લો૦ ૭.

ખારવક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)

ખર્વ કુબેરની નવ નિધિમાંનો છેલ્લો નિધિ.

ખર્વ (૨) વાલખિલ્યો તે જ

ખર્વટ દેશવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૭૮-૫૭.

ખલુ નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૬-૨૮.

ખષા દેશવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૭૮-૭૬.

ખલ્વાયન (ધૂમ્રપરાશર શબ્દ જુઓ.)

ખસ-ખસ ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશવિશેષ અને ત્યાંના રહેવાસી.

ખાંડવ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ખાંડવપ્રસ્થ ઇન્દ્રપ્રસ્થ શબ્દ જુઓ.

ખાંડવવન વનવિશેષ અર્જુને અગ્નિને ભક્ષ કરવા સારુ. આ વન આપ્યું હતું (અગ્નિ શબ્દ જુઓ.) આ વન બળતું હતું ત્યારે તક્ષકનો પુત્ર અશ્વસેન તેમાંથી કોઈક રીતે બચી ગયો, અને મયાસુરને શરણે જઈને ઊગર્યો. અગ્નિએ ચાતક પક્ષીનાં ચાર બચ્ચાંને ઉગાર્યાં હતાં / ભા૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૪.

ખાંડવાયન બ્રાહ્મણ સમુદાય વિશેષ. પૂર્વે જમદગ્ન્યે – પરશુરામે પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરીને એક મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેના સમાપ્તિકાળે સુવર્ણની એક મોટી વેદી કરો તે કશ્યપ ઋષિને આપી હતી. એ વેદીના ભાગ કરીને વહેંચી લેનાર બ્રાહ્મણોનું તે ઉપરથી પડેલું નામ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ શ્લો૦ ૧૧-૧૩.

ખાંડિક્ય ઋષિવિશેષ.

ખાંડિક્ય (૨) વિદેહવંશના મિતધ્વજ જનકનો પુત્ર.

ખાંડિક્ય (૩) આને કર્મમાર્ગનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. એના કાકાના દીકરા કેશિધ્વજની બીકથી એને નાસી જવું પડ્યું હતું. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન હતું. / ભાગ૦ ૯-૧૩-૨૦

ખાસીર ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ખિલખિલી એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

ખ્યાતિ કદમ પ્રજાપતિની નવ કન્યામાંથી એક અને એકડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુઋષિની સ્ત્રી.

ખ્યાતિ (૨) તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ખ્યાતિ (૩) ઉલ્મૂકના છ પુત્રોમાંનો એક

ખ્યાત્યેય નીલ પરાશર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ

ગ

ગગનમૂર્દ્ધા એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ).

ગંગા એક મહાનદી, તેમ જ તેની મૂર્તિમાન દેવી. એને તું ભૂલોકમાં પતન પામીશ એવો બ્રહ્મદેવનો શાપ થયો હતો. (મહાભીષ શબ્દ જુઓ). મૃત્યુલોકમાં પડ્યા પછી એ શંતનુ રાજાની પહેલી સ્ત્રી થઈ. શંતનુથી એને આઠ પુત્રો થયા હતા. તેમાં ભીષ્મ સૌથી નાના હતા. ભીષ્મ પરમ પરાક્રમી અને બ્રહ્મચારી હતા. એના ઉપરથી ગંગાનું ભીષ્મસૂ એવું નામ પડ્યું હતું. વળી ગંગાનાં બીજાં નામ વિષ્ણુપદી, ત્રિસ્રોતી, ભાગીરથી, જહ્નવી વગેરે પ્રથમથી પડેલાં છે. તે પણ કારણ પરત્વે જ પડ્યાં છે. એનું મૂળ નામ સ્વર્ધુની. સ્વર્ધુનીના સપ્ત પ્રવાહમાંની એ એક છે. ભગીરથના સમયથી એનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, એકડાની સંજ્ઞાવાળો હિમાલય સમજવું, કારણ કુમારીથી એક હજાર યોજન ઉપર એનું ઉગમસ્થાન કહ્યું છે. (ભરતખંડ શબ્દ જુઓ).

ગંગા (૨). (૨ ભાગીરથી શબ્દ જુઓ.)

ગંગાદ્વાર મેરુ પર્વતથી આવતાં આવતાં આપણા ભરતવર્ષમાં જે સ્થળે ગંગા પ્રથમ આવી તે સ્થળનું નામ. નર્મદા અને ગોદાવરીના આદ્યસ્થળને પણ ગંગાદ્વાર કહ્યું છે.

ગંગાધર મસ્તકે ગંગાને ધારણ કર્યાને લીધે મહાદેવનું પડેલું નામ.

ગંગાસાગર ગંગાને જ્યાં આગળ સાગર સાથે સંગમ થાય છે તે સ્થળ.

ગંગાહ્રદ ગંગા સંબંધી તીર્થ.

ગંગોદ્ભેદ ગંગા સંબંધી તીર્થ.

ગજ એક વાનરાધિપતિ, રામની સેનાનો વાનર.

ગજ (૨) દુર્યોધનના મામાંમાંનો એક – શકુનિના છ નાના ભાઈઓમાંનો છેલ્લો. ભારતના યુદ્ધમાં એ અર્જુનપુત્ર ઈરાવતના હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬૦

ગજ (૩) ગજાસુર નામનો રાક્ષસ.

ગજ (૪) ગજપુર શબ્દ જુઓ.

ગજ (૫) હાથી. અવધૂતનો એક ગુરુ.

ગજકર્ણ એક યક્ષવિશેષ.

ગજકર્ણ (૨) એક તીર્થવિશેષ.

ગજપુર હસ્તિનાપુર.

ગજસાહ્વય ગજપુર.

ગજાનન એક શિવગણ. એની હકીકત એવી છે કે એક સમયે પાર્વતીએ શરીર પર તેલ અને સુગંધી દ્રવ્ય ચોળીને મેલ કાઢ્યો. તેનું એક પૂતળું બનાવ્યું. તેને હાથીના જેવી સૂંઢ કરી હતી. પછી રમત કરીને એ પૂતળાને પાણીમાં નાખ્યું. તે જ ક્ષણે પાણીમાંથી એક પુરુષ નીકળ્યો. તેને પાર્વતીએ 'પુત્ર, અહીં આવ' કહીને હાક મારી. એ પાર્વતી પાસે ગયો એટલે એમણે એને વિનાયક નામના રુદ્રનું આધિપત્ય આપ્યું. એ ઉપરથી એનું નામ ગણપતિ પડ્યું. વળી એને હાથીના જેવી સૂંઢ હોવાથી એનું નામ ગજાનન પડ્યું. એને શિવપુત્ર કહેવાનું કારણ પણ આ જ છે. (ગણેશ શબ્દ જુઓ.) / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૪.

ગજાવ્હય ગજપુર શબ્દ જુઓ.

ગજાસુર તારકાસુરના સૈન્યનો એક અસુરવિશેષ. એ તારકામય સંગ્રામમાં કપાસી નામના રુદ્રને હાથે મરણ પામ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૨.

ગજેન્દ્ર ભગદાની સંજ્ઞાવાળો ઇન્દ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.

ગંડક ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ. પાંડવોના સમયમાં આ દેશ પૂર્વ પાંચાલની પૂર્વે આવેલો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯.

ગંડકુંડ યક્ષવિશેષ.

ગંડકી ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ). અયોધ્યા પ્રાન્તમાં આવેલી હાલની ગંડક નદી, જેની અંદરના ગોળ કાળા પથ્થર વિષ્ણુની મૂર્તિ તરીકે પુજાય છે એ.

ગણ્ડકી ભારતવર્ષની આ નદીને તીરે પુલહાશ્રમમાં જડભરત રહેતા હતા. તીર્થયાત્રા વખતે બલરામ અહીં આવ્યા હતા / ભાગ૦ ૧૦-૭૬-૧૧. ● આ નદી નેપાળના મધ્યભાગમાં આવેલા પહાડની ખોમાંથી નીકળે છે. એના છૂટા છૂટા સપ્તપ્રવાહોને સપ્તગણ્ડકી કહે છે. એ ધવલગિરિ અથવા ગોસેનનાથ નામના પર્વતમાંથી નીકળે છે. એમાંના મોટા પ્રવાહને ત્રિશૂલગંગા એવું નામ છે. બધા પ્રવાહ ત્રિવેણીમાં એકત્ર થાય છે. નેપાળમાં આ નદીનું નામ શાલિગ્રામી એવું છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં એને નારાયણી કહે છે. એ પટણા આગળ ગંગાને મળે છે. એના તીર પર હરિહરક્ષેત્ર આવેલું છે. એમાંથી શાલિગ્રામ મળે છે.

ગણ્ડા એક ચંડાળણી. સપ્તર્ષિઓના સેવક પશુસખની સ્ત્રી. ચણ્ડા શબ્દ જુઓ. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૨-૧૬.

ગણતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ગણદેવતા દેવતાનો સમૂહ – સમૂહમાં જણાતા અગર સમૂહમાં જ બોલાતા દેવતા. એવા નવ સમૂહ છે. ૧. આદિત્ય ૨. વિશ્વા અગર વિશ્વદેવ ૩. વસુ ૪. તુષિત ૫. આભાસ્વર. ૬. અનિલ. ૭. મહારાજિકા ૮. સાધ્યા અને ૯. રુદ્રો. આ ઊતરતી પંક્તિના દેવો શિવના ગણ છે અને કૈલાસ ઉપર રહે છે. એમના ઉપર જે અધિકારી છે તે ગણપતિ.

ગણપતિ ગજાનન શબ્દ જુઓ.

ગણેશ હેરમ્બ, ઉમાપુત્ર. એણે લહિયા તરીકે મહાભારત લખ્યું હતું / ભાર૦ આ૦ ૧-૧૧૨. ● એ શંકર ભગવાનના ગણોના ઉપરી છે. એ વિદ્યાના દેવ છે. વિઘ્નવિદારક અને સંકટ નિવારણ કરનાર દેવ

તરીકે પૂજાય છે. કોઈ પણ સારું કામ આરંભતા પૂર્વે એમની સ્તુતિ અને આરાધના કરવાની પ્રથા છે. એ અંગે સ્થૂળ, કિંચિત્ પીળા વર્ણના મોટા પેટવાળા, ચાર હાથવાળા, હાથીના જેવી સૂંઢવાળા અને એક દંતુશળવાળા દેવ છે. એમના ચાર હાથમાં અનુક્રમે, શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એમ ધારણ કરેલા છે. એ કદી કદી ઉંદર ઉપર સવારી કરે છે. એને હાથીના જેવું માથું કેમ થયું એને માટે ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. એક વખત ઉંદર પર સવારી કરીને જતા હતા, ત્યારે પડી ગયા. એ જોઈને ચન્દ્રે મશ્કરીમાં હાસ્ય કર્યું હતું. આથી ગુસ્સે થઈ એમણે ચન્દ્રને શાપવાથી ચોથને દિવસે ચન્દ્રદર્શન કરાતું નથી. એ પાર્વતી અને શંકરના પુત્ર હોઈ એને પાર્વતીપુત્ર, ગજાનન, ગજવદન, કરીમુખ, લંબોદર, દ્વિદેહ, વિઘ્નેશ, વિઘ્નહારી, વિનાયક, ગણપતિ એવાં એવાં સેંકડો નામો છે.

પુરાણોમાં યુગ પરત્વે એમને દશ હાથ, છ હાથ, ચાર હાથ અને બે હાથ હતા એવો ઉલ્લેખ છે. એમને વિષે ગણેશપુરાણ અને મુદ્ગલપુરાણ એવા સ્વતંત્ર ગ્રન્થો છે. ત્રણે ગુણના સ્વામી હોવાથી એમને 'ગુણેશ' પણ કહે છે. એને મોદક – લાડુ બહુ પ્રિય છે. અષ્ટ સિદ્ધિઓ એમની આઠ પટરાણીઓ છે. વિશ્વરૂપની દીકરીઓ સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ એમ બે સ્ત્રીઓ પણ કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ગણેશ અગર ગણપતિ એ નામનો ઉલ્લેખ નથી.

ગતિ કર્દમ પ્રજાપતિની નવ કન્યામાંની એક. સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના પુલહ ઋષિની સ્ત્રી.

ગદ વસુદેવનો રોહિણીથી થયેલો એક, અને દેવરક્ષિતાથી થયેલો એક, એમ બંને પુત્રનાં નામ. આ બેમાંથી એક ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં હતો.

ગદ્ગ એક રીંછ. જાંબુવાન અને કેસરીનો પિતા / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦.

ગદાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

ગંધમાદન એક વાનર રામનો સેનાપતિ / વા૦ રા૦ અ૦ ૨૮૩

ગંધમાદન (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન શ્વફલકના તેરમાંનો એક પુત્ર

ગંધમાદન (૩) આપણે રહીએ છીએ તે ભારતવર્ષના સંબંધે મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે આવેલો પર્વત. આ પર્વત ઉત્તર–દક્ષિણ વધેલો હોઈ ક્રમે કરીને નીલ અને નિષદ નામના બે પર્વતને સ્પર્શે છે. આ પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને ભદ્રાશ્વ કહે છે / ભાગ૦ ૫૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

ગંધમાદન (૪) હિમાલય પર્વતના એક શિખરનું નામ. વનવાસ વખતે યુધિષ્ઠિર અહીં કંઈ કાળ પર્યંત રહ્યા હતા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૮.● ઇન્દ્રલોકમાં ગયેલો અર્જુન જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠરને અહીં જ મળ્યો હતો. (ઇંદ્રકીલ શબ્દ જુઓ)

ગન્ધવતી સત્યવતી તે જ / ભાર૦ આ૦ ૬૪–૧૨૪.

ગંધર્વ દેવયોનિ વિશેષ. સ્વર્ગમાં તેઓ ગાન કરે છે.

ગંધર્વતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

ગંધર્વપતિ ચાલુ મન્વંતરમાં ગંધર્વાધિપતિ ચિત્રરથ છે તે.

ગંધર્વપતિ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ગંભીર સોમવંશી આયુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ રભસાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અક્રિય.

ગંભીરબુદ્ધિ હવે પછી થનારા ઇંદ્રસાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ગય ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્મુક રાજાના છમાંનો નાનો પુત્ર.

ગય (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાના છ પુત્રોમાંનો બીજો. એનું નામ સાંગ હતું.

ગય (૩) પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળના પૃથુષેણના પુત્ર નક્ત રાજાને તેની દ્રુતી અથવા ઘુતિ નામની ભાર્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ગ્યંતિ. એને ચિત્રરથ, સુગતિ અને અવરોધન નામે ત્રણ પુત્ર હતા. / ભાગ૦ પંચમ૦ અ૦ ૧૫.

ગય (૪) સૂર્યવંશી ઇલ અથવા સુદ્યુમ્ન રાજાના ત્રણમાંથી વચલો પુત્ર.

ગય (૫) સોમવંશી વિજય કુળના મૂર્તય અથવા અતૂર્તરયનો પુત્ર. એણે બ્રહ્મસર અને વાનિરમાલિની નદી સમીપ અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા. તે વખત એણે

બ્રાહ્મણને ઘણી જ દક્ષિણા આપી હતી. ઘી અને મિષ્ટ પદાર્થોની તો પરિસીમા વાપરી હતી. ધાન તો એટલું વાપર્યું હતું કે બધાના જન્મ્યા પછી મોટા પર્વત જેવડા પચ્ચીસ ઢગલા તો વધ્યા હતા ! / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૫.

ગય (૬) અમૂર્તરજસ નામના એક રાજાનું બીજું નામ / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૬.

ગય (૭) પુરવિશેષ / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૮.

ગય (૮) કાશ્યક વનની પૂર્વે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત.

ગર્યાત ઋષિવિશેષ.

ગર્યાતિ (૨) ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ગય રાજાની સ્ત્રી. ચિત્રરથાદિ ત્રણ પુત્રની માતા.

ગર્યશિર એક પર્વત. એની પાસે જ વાનરમાલિની નદી આવી હશે, કેમકે ગય રાજાના યજ્ઞ તે નદીની સમીપ થયા હતા. એ નદીનું પણ કદાચ આ જ નામ પડ્યું હશે.

ગર્યા એક ક્ષેત્રવિશેષ.

ગર્યા (૨) બિહાર પ્રાન્તમાં ફલ્ગુ નદીને કાંઠે આવેલું નગર

ગયા (૩) ગયા આગળનું પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રવિશેષ, જ્યાં પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા મનાય છે. માતાના શ્રાદ્ધને સારુ સિદ્ધપુર – જે માતૃગયા કહેવાય છે, ત્યાં શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા ગણાય છે. તીર્થયાત્રા વખતે બળરામ ગયામાં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦–૭૯–૧૧.

ગયાશિરા ગર્યશિર એ જ / ભાગ૦ ૭–૧૪–૩૦.

ગરિષ્ઠ એક ઋષિવિશેષ.

ગરુડ વિનતાને કશ્યપ ઋષિથી થયેલા બે પુત્રોમાંનો બીજો. એના મોટા ભાઈનું નામ અરુણ / ભાર૦ આદિ૦ ૨૩૦. ● એ મોટો પરાક્રમી હતો. એણે સર્પોને અમૃત આણી આપીને પોતાની માતાને કદ્રૂના દાસપણામાંથી છોડાવી. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૭–૩૪. ● ચાલુ મન્વંતરમાં એ ઇક્ષિમાત્રનો અધિપતિ છે. પોતે વિષ્ણુનું વાહન છે. એણે શ્રુતશ્રી, શ્રુતસેન, વિવસ્વાનૂ, રોચનામુખ, પ્રશ્રુત અને કાલાકાક્ષ વગેરે અનેક દૈત્યોને માર્યા છે. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૦૫. ● એને સુમુખ નામનો એક પુત્ર હતો / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૬. ● એનું તાર્ક્ષ્ય એવું બીજું નામ પણ છે.

પોતાની મા વિનતા-સુપર્ણાને દાસીપણામાંથી મુક્ત કરવા સર્પોને અમૃત આણી આપવાની બોલી કરી હતી, તે લેવા ગયો ત્યારે ગરુડ–વિષ્ણુના વાહનને ઇંદ્રના વજ્રની જોડે યુદ્ધ થયું હતું. એ ઘણો બળવાન અને પરાક્રમી હોઇ ચાલુ મન્વંતરમાં પક્ષીમાત્રનો રાજા ગણાય છે અને શાલ્મલિદ્વીપમાં રહે છે / ભાગ૦ ૫–૨૦–૮.● વિષ્ણુની સાથે બોલી કરી હતી કે હું તમારા ઉપર હોઉં. વિષ્ણુએ માંગ્યું હતું કે, હું તારા ઉપર હોઉં. આથી એ વિષ્ણુનો વાહન થયો, અને વિષ્ણુએ એને પોતાની ધ્વજા ઉપર રાખ્યો. ભાગ૦૬–૬–૨૨. ● એણે શ્રુતસેન, વિવસ્વાન, રોચનામુખ પ્રસ્તુત અને કાલકાક્ષ વગેરે દૈત્યોને માર્યા હતા. એના પુત્રનું નામ સુમુખ. એને તાર્ક્ષ્ય એવું નામ પણ છે. / ભાર૦ આ૦ ૨૭; ઉભો૦.

ગરુડકલ્પ ચાલુ બ્રાહ્મમાસનો ચૌદમો કલ્પ એટલે દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ). આ કલ્પમાં પ્રથમ ગરુડાવતાર થવાને લઈને આ નામ પડ્યું છે.

ગરુત્માન ગરુડનું બીજું નામ.

ગર્ગ ભરદ્વાજ-ગિરસ વંશમાલિકામાંનો એક પ્રખ્યાત ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગર્ગ (૨) એક ઋષિ. (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

ગર્ગ (૩) યાદવોના વૃષ્ણિકુળનો ઉપાધ્યાય.

ગર્ગ (૪) સોમવંશી પુરુકુળના ઋતેયુ વંશના મન્યુ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શિનિ હતું.

ગર્ગસ્રોત ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ગર્જનતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ. આ જગાએ ઇન્દ્રજિતે તપ કર્યું હતું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૯.

ગર્દભીવિપીત ગૌતમકુળનો એક ઋષિ.

ગર્દભીવિપીત (૨) ભારદ્વાજ કુળનો એક ઋષિ.

ગર્દભીમુખ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ગર્ભ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષત.

ગર્ગ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંનો ધર્મપુત્ર. એના માતા તે પુષ્ટિ.

ગવય રામની સેનાનો એક વાનરાધિપતિ.

ગવલગન ધૃતરાષ્ટ્રનો એક મન્ત્રી – સૂત-સંજયનો પિતા / ભા૨૦ આ૦ ૬૪–૧૩૬.

ગવલાગન સૂત–સંજયનો પિતા.

ગવાક્ષ રામની સેનાનો એક વાનરાધિપતિ.

ગવાક્ષ (૨) દુર્યોધનના મામા. શકુનિના છ ભાઈ-ઓમાંનો એક. રાત્રિયુદ્ધમાં એ ભીમસેનને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૭.

ગવિજાત એક બ્રહ્મર્ષિ.

ગવિષ્ટ દેવવિશેષ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગવિષ્ઠ (૨) એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ.)

ગવિષ્ઠિર એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગવિષ્ઠિર (૨) અત્રિ કુલોત્પન્ન એક બીજો ઋષિ.

ગવેષણ અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

ગાંગેય શંતનુ રાજાને ગંગાને પેટે થયેલા પુત્ર ભીષ્મનું બીજું નામ.

ગાગાદ્રાધ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. આગરા શબ્દ જુઓ.)

ગાંડિવ અગ્નિએ પાંડુપુત્ર અર્જુનને આપેલા ધનુષ્યનું નામ.

ગાત્રવાન લક્ષ્મણાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

ગાથિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગાથિન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ગાંદિની કાશીરાજની કન્યા એ શ્રીકૃષ્ણ યાદવની સ્ત્રી. અક્રૂર વગેરેની માતા.

ગાંધર્વવેદ સામવેદનો ઉપદેવ, તેમજ તેનો મૂર્તિ-માન દેવતા. સામવેદની પેઠે જ આ ઉપવેદ બ્રહ્મવેદના પશ્ચિમ તરફના મુખમાંથી નીકળ્યો હતો.

ગાંધાર સોમવંશી દ્રહ્યુકુળના આરબ્ધ રાજાનો પુત્ર. એને ધર્મ નામે પુત્ર હતો.

ગાંધાર (૨) સિંધુનદના બન્ને કિનારાને લગતો ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો દેશવિશેષ. શૈલૂષગંધર્વના વંશજોનું ત્યાં રાજ હતું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૦૦. • પ્રથમ એની રાજધાની તક્ષશિલામાં હતી. એ સિવાય બીજી એક નગરી પુષ્કરાવતી નામની પણ હતી.

ગાંધાર (૩) ગાંધાર દેશના રાજાઓનું સામાન્ય નામ; ભારતમાં મુખ્યત્વે ગાંધારીના ભાઈ શકુનિને લગાડવામાં આવ્યું છે.

ગાંધારકાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અગત્સ્ય શબ્દ જુઓ.)

ગાંધારદેશ (૨. ગાંધાર શબ્દ જુઓ.) પાંડવોના સમયમાં શકુનિ અને ગાંધારીના પિતા સુબલ ત્યાં રાજ કરતા હતા.

ગાંધારી ગાંધાર દેશના અધિપતિ સુબલ રાજાની કન્યા. ધૃતરાષ્ટ્રની જોડે એનું લગ્ન થયું હતું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૦. • એ પતિવ્રતા હતી. પોતાના પતિ સિવાય બીજો પુરુષ દૃષ્ટિએ પણ પડે નહિ તે માટે આંખે પાટા બાંધતી. નાનપણમાં એણે આરાધના કરવાથી એને વરદાન મળ્યું હતું કે તને સો પુત્ર થશે. આ પ્રમાણે એને સામટા સો પુત્ર એના ગર્ભમાં એક જ કાળે રહ્યા હતા. એક સમયે એને કોઈએ કહ્યું કે કુંતીને અરણ્યમાં પાંડુ રાજાથી યુધિષ્ઠિર નામે પુત્ર થયો છે. એ ઉપરથી એને રાત્રિદિવસ ચિંતા થતી હતી કે મારે પુત્ર કયારે થશે. પણ કેમે કર્યા એના પુત્રનો પ્રસવ થાય નહિ. આથી એણે પેટમાંથી પરાણે ગર્ભ બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગર્ભમાંથી અંગુઠા જેવડા જેવડા મરેલા જેવા સો પુત્ર એકાએક બહાર નીકળી પડયા. એ જોઈ એ શોકાકુળ થઈ ગઈ. તેવામાં ત્યાં વ્યાસ પ્રકટ થયા. તેમણે એને શોક ન કરવાનું કહ્યું અને કહ્યું કે ઘીના સો ઘડા સરવર ભરાવી દરેકમાં એકેક ગર્ભપુત્ર રાખી મૂકો. એમ કરવાથી પૂર્ણકાળે તેઓ સજીવ થઈ જશે. એણે એમ કર્યું અને થોડા સમયમાં બધા બાળક સંપૂર્ણ થઈને સજીવ થયા. આ જ વખતે અરણ્યમાં કુંતીને ભીમસેન જન્મ્યો હતો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૫. • એને આવી જ એક દુઃશળા નામે કન્યા પણ થઈ હતી. / ભા૨૦ અ૦ ૧૬. • આ સો પુત્રોનાં નામ / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૭માં આપેલાં છે.

એનો પુત્ર દુર્યોધન મોટો થતાં તે પાંડવોનો ઘણો જ દ્વેષ કરવા લાગ્યો. આ જોઈને ગાંધારીએ એને ઘણી વાર એમ ન કરવાને ઉપદેશ કર્યો હતો. છતાં દુર્યોધનને એની કશી અસર થઈ નહોતી. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૨૯. • એનો ઉપદેશ ન માન-વાથી પરિણામે યુદ્ધ ઉપસ્થિત થઈ એના સોએ પુત્રો તેમાં મરાયા. ગાંધારીએ રોષે ભરાઈને કૃષ્ણને તેડાવીને તેને શાપ આપ્યો હતો કે તેં પાંડવોને સહાય કરીને મારા પુત્રોને મરાવ્યા માટે આજથી છત્રીસમે વર્ષે તારો કુલક્ષય પણ એ રીતે થશે. કૃષ્ણે એને વંદન કરીને કહ્યું કે આપે કહ્યું તે મને રુચતું જ છે. એમ કહીને પોતે સ્વસ્થાને પધાર્યા. / ભા૨૦ સ્ત્રી૦ અ૦ ૨૫.

દુર્યોધનાદિ સોએ પુત્રોના મરણ પામવાથી એ પોતાના પતિ સહિત ઘણા કાળ સુધી પાંડવોની સાથે જ રહેતી, કારણ કે યુધિષ્ઠિર ઘણા સારા સ્વભાવનો હોઈ એને કોઈ પ્રકારે ઊણું આવવા દેતો નહિ. પરન્તુ ભીમસેન વખતોવખત કઠોર વચનો કહેતો, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. પણ પોતે અંધ હોવાથી નિરુપાય હતો. તેવામાં એક સમય વિદુર એમની પાસે આવ્યા. તેમણે વનમાં જવાની સલાહ આપવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર કોઈને ન જણાવતાં અરણ્યમાં જવા નીકળ્યા. એ નીકળ્યા એટલે વિદુર, અને વિદુર નીકળ્યા એટલે કુંતી, એમ એ બધાં વનમાં ગયાં. કેટલેક કાળે ધૃતરાષ્ટ્રનો દેહ પડયો એટલે ગાંધારીએ પણ પોતે દેહત્યાગ કર્યો. / ભાગ૦ ૧ સ્ક૦ અ૦ ૧૩.

ગાધિ સોમવંશી વિજયકુળના કુશાંબુ રાજાનો પુત્ર. એ કાન્યકુબ્જનો રાજા હતો. એને એક સત્યવતી નામે કન્યા હતી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૧૫. • ઋચીક નામે ઋષિએ આ સત્યવતીની માગણી કરી હતી તેથી ગાધિએ એને પરણાવી હતી. (ઋચીક શબ્દ જુઓ.) ઋચીક ઋષિની કૃપા વડે પાછળથી એને વિશ્વામિત્ર નામે પુત્ર થયો હતો.

ગાનભંધુ હાલના વારાહકલ્પની પહેલાંના ઘોરકલ્પમાં થયેલો નામાંકિત ગાયનાચાર્ય. તે સમયના નારદે આની પાસેથી ગાયનશિક્ષા લીધી હતી. કોઈ કારણ-સર એને ઉલૂકયોનિમાં અવતરવું પડયું હતું. / વા૦ રા૦ અદ્ભુત્તોત્તર૦ સ૦ ૭૦.

ગાયત્રી સાવિત્રી, સરસ્વતી એ નામો વડે ઓળખાતી બ્રહ્મદેવની જ્ઞાનશક્તિ.

ગાયત્રી (૨) ઈશ્વર પ્રાર્થનામાં વપરાતો ત્રિપદાત્મક મંત્ર.

ગાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગારુડ અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષત્.

ગારુડ (૨) ગરુડપુરાણ તે જ.

ગાર્ગ એક ઋષિ, વિશ્વામિત્રના પુત્ર.

ગાર્ગી વચક્નુ ઋષિની કન્યા માટે ગ્રંથોમાં એને ગાર્ગીવાચક્નવી નામે જણાવી છે. એ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી, અને પૃથ્વી પર પરમહંસની પેઠે જ ફર્યા કરતી. દેવરાતિ જનકની સભામાં યાજ્ઞવલ્ક્યની સાથે એનો વાદ થયેલો તે બૃહદારણ્યકમાં મધુકાંડમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગાર્ગ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગાર્ગ્ય (૨) અંગિરા કુળમાં થયેલા એક ઋષિ. કેકય દેશના રાજા યુધાજિતના પુરોહિત હતા. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૦૦.

ગાર્ગ્ય (૩) સોમવંશી પૂરુકુળના ગાર્ગ, શિતિ ઇત્યાદિના તપ વડે બ્રાહ્મણત્વ પામેલી સંતતિનું નામ.

ગાર્હભિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગાર્હભિ (૨) વિશ્વામિત્રના છોકરામાંનો એક.

ગાર્હપત્ય પવમાન નામના અગ્નિનું બીજું નામ.

ગાર્હયિન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

ગાલવ બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગાલવ (૨) વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. એનું આ નામ પાડવાનું કારણ એવું છે કે એક સમયે બિલકુલ વૃષ્ટિ ન થવાને લીધે જબરો દુકાળ પડયો હતો. તે વખતે વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રને એમનું જે થવાનું હોય તે થાઓ કરીને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા ગયા. તે વખતે તેમની સ્ત્રીએ ગમે તેમ કરીને છોકરાંને જીવાડયાં. પણ એક વખત એવું બન્યું કે કંઈ ખાવાનું મળે નહિ. તે વખતે તેણે એક છોકરાના ગળામાં દર્ભની દોરડી બાંધી,

તેને કોઈક ઠેકાણે વેચવા ગઈ. એટલામાં સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળનો સત્યવ્રત રાજા એને રસ્તામાં મળ્યો. એણે બાળકના ગળામાં દોરડી બાંધેલી જોઈને એને પૂછ્યું કે આ તું શું કરે છે? આ ઉપરથી તેણે એને બધો વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે એમ કરશો નહિ. જ્યાં સુધી તારા પતિ આવે ત્યાં સુધી હું રોજ થોડું માંસ મોકલતો જઈશ. તે ઉપર તું અને છોકરાં નિર્વાહ કરજો. આ ઉપરથી બાઈએ છોકરાને વેચવાનો વિચાર માંડી વાળી રાજા જે માંસ મોકલે તે ઉપર પોતાનો અને બાળકોનો નિર્વાહ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમ ગળામાં દોરડી બાંધવા ઉપરથી એ છોકરાનું નામ ગાલવ પડ્યું. / દેવા૦ ભા૦ સપ્તમ૦ અ૦ ૧૦.

ગાલવ (૩) વિશ્વામિત્ર ઋષિનો શિષ્ય. એણે વિશ્વામિત્ર ઋષિની, સો વરસ પર્યંત ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી હતી. તે ઉપરથી ઋષિએ 'તને સંપૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થશે' એવો આશીર્વાદ આપીને પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. એણે ઋષિને વિનંતી કરી કે આપ કાંઈ દક્ષિણા માંગો એમ મારા મનમાં છે. વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે મારે હાલ ગુરુદક્ષિણા જોઈતી નથી, હું તારા ઉપર ઘણો જ તુષ્ટ છું. તું સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાને ઘેર જા. આ ઉપરથી એણે સત્વર સમજી જવું જોઈતું હતું પરંતુ તેમ ન કરતાં ઋષિને આગ્રહ કર્યો કે ના, આપ કાંઈ પણ માંગો. આ ઉપરથી વિશ્વામિત્ર સહજ રોષ કરીને બોલ્યા કે વારુ ત્યારે, મને આઠસો શ્યામકર્ણ ઘોડા આણી આપીને પછી ઘેર જજે. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૬.

વિશ્વામિત્રનું આ વચન સાંભળતાં ગાલવ ભયભીત થયો. પણ હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી જાણી વિશ્વામિત્રને વંદન કરી ત્યાંથી નીકળી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? મને આઠસો શ્યામકર્ણ ઘોડા શી રીતે મળે? જો ઘોડા મળ્યા તો તો ઠીક, પણ જો ન મળ્યા તો સારું પરિણામ નહિ આવે. પછી જો ઘોડા મળે તો જ જીવવું; નીકર દેહ પાડવાનો નિશ્ચય કરી એણે વિષ્ણુની આરાધના કરી. ઘણા દિવસની આરાધના પછી વિષ્ણુએ એની પાસે ગરુડને મોકલ્યો, અને એને આજ્ઞા કરી કે ગાલવનું કાર્ય કરવું. ગરુડે આવીને પૂછ્યું કે તારે શું જોઈએ છે તે મને કહે. હું તારું શું ભલું કરું? પોતાને ઘોડા જોઈએ છે એ એણે પ્રથમ જ કહેવું જોઈતું હતું, તે ન કહેતાં મનમાં ઉદ્વેગ થતો હતો તેથી એમ કહ્યું કે મારે સંપૂર્ણ દિશાઓ જોવાની ઇચ્છા છે, માટે બતલાવો. ગરુડે એને પોતાની બાંધ પર બેસાડી બધી દિશાઓ બતલાવી. બધું જોઈને એને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને કહ્યું કે હું તો બેઠો છું ત્યાં જ રહીશ કેમ કે મારે દેહત્યાગ કરવો છે. ગરુડે પૂછ્યું કે તારે શું કરવા દેહત્યાગ કરવો છે? તારા જેવાએ આવા અમૂલ્ય દેહનો ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ. તારો જે હેતુ હોય તે મને કહે. એણે કહ્યું કે મારે આઠસો શ્યામકર્ણ ઘોડા જોઈએ છે. એ ઘોડા મારે વિશ્વામિત્રને ગુરુદક્ષિણામાં આપવા છે. પણ એ મળી શકે એમ ન હોવાથી મારે દેહ પાડવો છે. ગરુડે કહ્યું તે પહેલું કેમ ન કહ્યું? ભલે એમ કહીને એને બાંધ પર બેસાડ્યો અને યયાતિ રાજા પાસે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ઋષભ પર્વત પર કોઈ શાંડિલી નામની બ્રાહ્મણી હતી તેનું દર્શન કરીએ કહીને એ ત્યાં ઊતર્યો. એ બાઈ મહાતપસ્વિની હતી. એણે એનો સત્કાર કરીને પોતાને ત્યાં જ એને રાખી લીધો (૨. શાંડિલી શબ્દ જુઓ). પછી ગરુડ એને પાછો લઈને યયાતિ રાજા પાસે આવ્યો; અને રાજાને કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણને આઠસો શ્યામકર્ણ ઘોડા જોઈએ છે તે ગમે તેમ કરીને પણ આપો. આમ કહીને ગરુડ પોતાને સ્વસ્થાને ગયો. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૦૮–૧૧૪.

યયાતિ રાજાએ સો યજ્ઞ કર્યા હતા. યજ્ઞોની સમાપ્તિ થયા છતાં પોતે અરણ્યમાં જ રહેતા. આથી એમની પાસે પણ એ સમયે અશ્વ નહોતા. તેમ જ બ્રાહ્મણની સંભાવના કરવા જેટલું દ્રવ્ય પણ નહોતું. માટે આ બ્રાહ્મણને શી રીતે સંતોષવો એનો એમને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. એટલામાં એમને એક વિચાર સૂઝ્યો અને બોલ્યા કે બ્રાહ્મણ, તું આ મારી

માધવી કન્યાને લઈ જા. એને ગમે તે રાજાને ત્યાં વેચી તેની પાસેથી આઠસો શ્યામકર્ણ અશ્વ લેજે. એ સાંભળી ગાલવ માધવીને લઈને નીકળ્યો.

માધવીને લઈને નીકળેલો ગાલવ પ્રથમ ઇક્ષ્વાકુ કુળના અનરણ્ય રાજાના પુત્ર હર્યશ્વ પાસે ગયો. આ કન્યા લો અને મને આઠસો શ્યામકર્ણ અશ્વ આપો કહેતાં, રાજાએ કહ્યું કે મારી પાસે તું માંગે છે એટલા અશ્વ નથી. માત્ર બસો અશ્વ છે. એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી માધવીને મારી પાસે મૂકી જા અને બસો અશ્વ લઈ જા. પુત્ર થયા પછી એને પાછી લઈ જજે. એમ ન કરવું હોય તો તને જ્યાંથી આઠસો અશ્વ મળે ત્યાં જા. હવે શું કરવું એવા વિચારમાં ગાલવને પડેલો જોઈ માધવીએ કહ્યું, એમાં તું વિચાર શાનો કરે છે? હું એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી આ રાજાની પાસે રહીશ. પછી મને લઈ જઈને બીજે જ્યાંથી બીજા અશ્વ મળે ત્યાં આપજે. એ સાંભળી ગાલવે એને રાજાને સોંપી અને કહ્યું કે આ અશ્વો પણ હાલ તમારે ત્યાં રહેવા દો. પૂરી ભરતી થશે ત્યારે હું લઈ જઈશ. હર્યશ્વે તથાસ્તુ કહ્યું. હર્યશ્વથી માધવીને વસુમના નામનો પુત્ર થયો એટલે ગાલવ માધવીને લઈને સોમવંશી આયુકુળના દિવાદાસ રાજા પાસે ગયો. આ કન્યા લો અને મને છસો શ્યામકર્ણ અશ્વ આપો કહેતાં, રાજાએ કહ્યું કે મારી પાસે માત્ર બસો છે. અહીં પણ એને એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી મૂકવાની બોલીએ એણે બસો અશ્વ લીધા. એ અશ્વો પણ રાજાને જ સોંપી પોતે ગયો. અહીં માધવીને પ્રતર્દન નામે પુત્ર થતાં, ત્યાંથી માધવીને લઈને ભોજનગરીના ઉશીનર રાજા પાસે ગયો. ત્યાં એણે ચારસો અશ્વની માગણી કરી, પણ એની પાસે બસો જ અશ્વ હોવાથી પ્રથમના બન્ને રાજાની પેઠે અહીં પણ એવી જ બોલીએ માધવીને મૂકી. અહીં એને શિબિ નામનો પુત્ર થતાં જ માધવીને લઈ ગયો. બાકી રહેલા બસો ઘોડા મળવાનો કોઈ યોગ દેખાય નહિ. પોતે ઘણો કંટાળ્યો હતો. એટલે માધવીને અને છસો ઘોડા લઈને વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો. બધી હકીકત કહીને વિનંતી કરી કે માધવી દ્વારા બાકીના બસો ઘોડા મેળવી લેવાની કૃપા કરો. માધવીને વિશ્વામિત્રથી એષ્ટક નામે પુત્ર થતાં જ વિશ્વામિત્રે ગાલવને કહ્યું કે હું તારી ગુરુદક્ષિણા ભરી પૂરી પામ્યો. હવે આ કન્યાને પાછી લે અને તારે આશ્રમે જા. ગાલવ કન્યાને લઈને યયાતિ રાજાને ત્યાં ગયો. અને રાજાને આશીર્વાદ આપી તેમની કન્યા પાછી સોંપી પોતે પોતાને આશ્રમે ગયો. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૫–૧૧૯.

ગાલવ (૪) કુંતલ રાજાના પુરોહિત એક ઋષિ (૧ ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

ગાલવ (૫) આઠમા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

ગાલવિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.) એને ગાલવિત્ એવું નામ પણ હતું.

ગાલવિત્ ગાલવિ ઋષિનું બીજું નામ.

ગાવલગણિ } ધૃતરાષ્ટ્રના સારથિ ગવલગણનો
ગાવલગણિ } પુત્ર સંજય.

ગાવલગાણિ ગવલગણ તે જ / ભાર૦ આ૦ ૧–૨૪૭.

ગિરિ એકલક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક.

ગિરિકર્ણિકા ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ગિરિકા ઉપરિચર વસુ રાજાની સ્ત્રી. એને બૃહદ્રથાદિ છ પુત્ર હતા. અને કાલી અથવા મત્સ્યગંધિની નામની કન્યા વસુ રાજાથી થઈ હતી. આ ગિરિકા શુક્તિમતી નદીને કોલાહલ પર્વતથી થયેલાં જોડકાંમાંની કન્યા હતી.

ગિરિકુંજ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૦–૯૭.

ગિરિગહ્વર દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૬૮.

ગિરિજા પાર્વતીનું બીજું નામ.

ગિરિવ્રજ કેકયદેશની રાજધાની / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૮.

ગિરિવ્રજ (૨) મગધની રાજધાની આ નગરી રામચંદ્રજીના સ્વર્ગારોહણ પછી ઉજ્જડ પડી હતી તે ઉપરિચર વસુ રાજાએ પુનઃ વસાવી હતી. તેથી એને વસુમતી પણ કહેતા. / વા૦ રા૦ બાલ સ૦

૩૩.* પાંડવોના સમયમાં અહીં જરાસંધ રાજા અને એની પછી એનો પુત્ર સહદેવ રાજ કરતો હતો.

ગી વાણીની અધિષ્ઠાતા સરસ્વતી.

ગીષ્પતિ અગ્નિ બૃહસ્પતિ.

ગુડાકેશ નિદ્રા જીતવાને લીધે અર્જુનનું પડેલું નામ.

ગુણકેશી ઈન્દ્રના સારથિ માતલીની તેની ભાર્યા સુધર્માની કુખે જન્મેલી કન્યા. એ જ્યારે પરણવા યોગ્ય થઈ ત્યારે માતલીએ એને સારુ દેવ, મનુષ્ય, અને રાક્ષસોમાં વરની શોધ કરી. પણ ગુણકેશીને કોઈ પસંદ પડ્યું નહિ. છેવટે એ નાગલોકમાં ગયો. ત્યાં આર્યક નામના નાગનો પૌત્ર, ચિકુર નામના નાગનો પુત્ર અને વામન નામના નાગનો દૌહિત્ર સુમુખ નામનો હતો તે નજરમાં બેઠો. એની જોડે વિવાહ કરવાનું ધાર્યું પણ તે કર્યા પહેલાં એને ખબર પડી કે સુમુખને ગરુડ સાથે જબરું વેર છે. તે ઉપરથી એને લઈને ઈન્દ્ર પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે આને મેં મારો જમાઈ કરવાનું ધાર્યું છે, માટે આપ એને મારી ખાતર અમૃત આપીને અમર કરો. ઈન્દ્રે એ કબૂલ કર્યું. વિષ્ણુએ પણ ગરુડને કહીને એનો સુમુખ ઉપરનો વૈરભાવ દૂર કરાવ્યો. પછી ગુણકેશીનો સુમુખની સાથે વિવાહ થયો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૭ ૧૦૫ કૃષ્ણ–ધૃતરાષ્ટ્ર સંવાદ.

ગીતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તે જ / ભાર૦ ભી૦ ૨૫–૪૨.

ગુણમુખ્યા અપ્સરાવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૩૨-૪૩.

ગુણવતી સિંહલદ્વીપના ચંદ્રસેન રાજાની સ્ત્રી.

ગુણાવરા અપ્સરાવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૩૨–૪૩.

ગુપ્તક એક સામાન્ય રાજા (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ગુપ્તારઘાટ ગોપ્રતારનું હાલનું નામ.

ગુરુ બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ). બૃહસ્પતિનું આ નામ પ્રસિદ્ધ છે.

ગુરુ (૨) સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન મન્યુના પુત્ર નરનો પૌત્ર, અને સંકૃતિ રાજાનો પુત્ર. ગુરુધિ એવું એનું બીજું નામ પણ છે.

ગુરુધિ ઉપર બગડાની સંજ્ઞાવાળો ગુરુ કહ્યો તે જ.

ગુરુભાર ગરુડનો પુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩.

ગુરુવીત ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળો અંગિરાકુળોત્પન્ન બ્રહ્મર્ષિ.

ગુર્વક્ષ બલિ દૈત્યના સો પુત્રમાંનો એક.

ગુહ કાર્તિકેયનું બીજું નામ.

ગુહ કલિંગ સમીપના લોક

ગુહ (૨) શૃંગવેર નામની પુરીનો કિરાત અધિપતિ એ દશરથનો પરમ મિત્ર હતો. રામ અયોધ્યાથી નીકળી દંડકારણ્યમાં જતાં એક રાત અહીં રહ્યા હતા. તે વખત એણે રામનું ફળ, મૂળ વગેરેથી આતિથ્ય કરીને આ નગર તમારું જ છે માટે તમારા અરણ્યવાસનાં વર્ષો અહીં જ ગાળો, એમ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું. પરંતુ રામે, આણેલાં ફૂલ વગેરેને હસ્તસ્પર્શ કરીને પાછાં આપ્યાં અને ચૌદ વર્ષ સુધી મારે કોઈ નગરીમાં પેસવું જ નથી, એવું કહીને સીતા સહિત દર્ભ પથારી ઉપર સુઈ રહ્યા હતા. લક્ષ્મણ અને ગુહ રામના સંરક્ષણ સારુ ઊભા રહ્યા હતા. એ બન્ને વચ્ચે પ્રારબ્ધની વિચિત્ર ગતિ સંબંધી ઘણી વાતો થઈ હતી. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૫૦–૫૧.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલ થતાં જ રામ અને લક્ષ્મણે સ્નાનસંધ્યાદિક નિત્યકર્મથી પરવારી વડના દૂધથી પોતાની શિખા બાંધી, ગુહરાજને અમને ગંગાને દક્ષિણ તીરે ઉતારો એમ કહ્યું. એણે ત્રણેને ગંગા પાર ઉતાર્યા. અહીં સુધી આવીને એમને વળાવવા આવેલો સુપુત્ર અયોધ્યા પાછો ગયો. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૫૨૦ ૫૭.

રામ ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈને રહ્યા ત્યાર પછી થોડાક દિવસમાં જ રામને પાછા અયોધ્યા લઈ જવા સારુ ભરત મોટું સૈન્ય લઈને આવ્યો; તે પણ અહીં જ ઊતર્યો. ગુહરાજને શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે ભરત રામનો નાશ કરવા જ નીકળ્યો હશે. આ ઉપરથી એણે પોતાની સેના તૈયાર કરી. પરંતુ એને ખબર પડી કે ભરત એવા હેતુથી નહિ, પણ રામને પુનઃ અયોધ્યા પાછા લાવવા જાય છે, તેથી

અને ભરતે પ્રાર્થના કર્યા ઉપરથી એણે એને પણ ગંગાને દક્ષિણ પાર ઉતાર્યો. ગુહરાજ ભરતની જોડે જોડે ચિત્રકૂટ ગયો. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૮૪–૯૭.

ગ્રહ રાહુ જેના ચન્દ્ર અને સૂર્યને પકડવાથી ગ્રહણ થાય છે.

ગ્રહ (૨) બાળકોમાં મંદવાડ, દુઃખ, મોત વગેરે લાવનાર, ઘાતકી, ઊતરતી પંક્તિની દેવયોનિ.

ગ્રહપતિ અગ્નિવિશેષ / ભાર૦વ૦ ૨૨૪–૨૪.

ગ્રત્સમદ એક ઋષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) વીતહવ્ય રાજા ભૃગુના વચનથી બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા પછી એને થયેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુચેતા (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

ગ્રત્સમદ (૨) દંડકારણ્યમાં રહેનારા એક ઋષિ. એને સો પુત્ર હતા. / વા૦ રા૦ અદ્ભુતો૦ સ૦ ૮

ગ્રત્સમદ (૩) સોમવંશી આયુ કુળોત્પન્ન સુહોત્ર રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો – ત્રીજો. એને શુનક નામનો પુત્ર હતો.

ગ્રત્સમદ (૪) ભીષ્મ શરપંજરમાં પડ્યા હતા તે વખતે તેમની પાસે આવેલો એક ઋષિ. / ભાગ૦ ૧–૯–૭.

ગૃષ્ણિ કૃષ્ણને મિત્રવિંદાની કુખે થયેલો પુત્ર.

ગૃધ્રકૂટ ભારતવર્ષીય પર્વત.

ગૃધ્રરાજ જટાયુ / ભાર૦ વ૦ ૨૮૦–૧.

ગૃધ્રિકા કશ્યપને તામ્રાની કુખે થયેલી કન્યા.

ગૃધ્રવટ ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૯૦.

ગૌ પુલસ્ત્ય ઋષિની ભાર્યા. વિશ્રવાની માતા / ભાર૦ વ૦ ૨૭૫–૧૨.

ગોકર્ણ હિમાલય પર્વત ઉપરનું એક તીર્થવિશેષ.

ગોકર્ણ (૨) ઉત્તર કેનડા જિલ્લામાં આવેલું ક્ષેત્રવિશેષ. અહીં મહાબળેશ્વરનું મંદિર છે. મહાબળેશ્વર એક જ્યોતિર્લિંગ છે. અહીં નહાવાથી બ્રહ્મહત્યાદિક પાતક નાશ પામે છે. તીર્થયાત્રા વખતે બલરામ અહીં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦–૭૯–૧૯.

ગોકર્ણ (૩) કાશીપુરીમાં એક સ્થળવિશેષ.

ગોકર્ણ (૪) નિષધ પર્વત ઉપરનું તપોવન. / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૬ શ્લો૦ ૫૧.

ગોકર્ણ (૫) એક સામાન્ય પર્વત / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૩૫.

ગોકર્ણ (૬) દંડકારણ્યનું એક ક્ષેત્રવિશેષ. અહીં કુંભકર્ણે તપ કર્યું હતું.

ગોકામુખ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

ગોકુળ યમુના તીરે આવેલો ચરાવળો પ્રદેશ. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મથુરાની પાસે એક ગામ. જમના નદી એની પાસે થઈને વહે છે. કૃષ્ણાવતાર કાળે નંદ નામના ગોપ મહોદયનો ત્યાં નેસડો હતો. શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવને નંદરાજાની સાથે મૈત્રી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ કંસ રાજાથી છાના આ નેસડામાં નંદરાજાને ત્યાં ઊછર્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું બાળપણ અહીં વ્યતીત થવાને લીધે અને એમણે અહીં ઘણા ચમત્કારો કર્યાને લીધે આ જગા ઘણી જ પવિત્ર મનાય છે. / ભાગ૦૧૦–૫–૧૯. * રમણ અને બ્રહ્માંડતીર્થ નામનાં સ્થળો અહીં આવેલાં છે, જે ઘણાં પવિત્ર ગણાય છે. રમણની રેતી – રમણરેતીમાં આળોટવું એ એક પુણ્ય અને અહોભાગ્યનું કામ ગણાય છે. યાત્રાળુઓ આ રેતી લઈ જાય છે. ત્યાં થતી પીળી માટી ગોપીચંદન કહેવાય છે. મનુષ્યના અંતકાળે ગોપીચંદન અને રમણરેતીનો લેપ કરી મોંમાં ગંગાજળ મુકાય છે.

ગોકૃત્ય શાકલ્ય ઋષિનો શિષ્ય. એણે ઋગ્વેદની એક શાખાનું અધ્યયન કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૫૭.

ગોચારી ઋષિઓ વિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪૫–૪૧.

ગોધ ભારતવર્ષીય મહાદેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

ગોપ એક ગંધર્વ

ગોપતિ મહાદેવ.

ગોણીપતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગોતમ ન્યાયદર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક. એનું બીજું નામ શતાનંદ તેમ જ ગૌતમ.

ગોતીર્થ નૈમિષારણ્યમાંનું એક તીર્થ; તેમ જ પ્રયાગ સંબંધી એક તીર્થ.

ગોત્રવાન કૃષ્ણને લક્ષ્મણાને પેટે થયેલ પુત્ર.

ગોદા-ગોદાવરી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગોદાવરી નાસિક જિલ્લામાં ત્ર્યંબકેશ્વર પાસેથી નીકળનારી નદીવિશેષ. આ નદી મહાત્મ્યમાં ગંગા અને સિંધુથી કિંચિત જ ન્યૂન છે. એ ૧૮૦૦ માઈલ લાંબી છે. વનવાસકાળમાં રામચન્દ્રજી ઘણો સમય એને કિનારે રહ્યા હતા. એને વૃદ્ધગોદાવરી અથવા ગૌતમી ગંગા પણ કહે છે. ગંગા અને ગોદાવરી એક જ છે અને એમનામાં તફાવત નથી એમ પણ કહેવાય છે. / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૮.

ગોપતિ મહાદેવ

ગોપતિ (૨) કશ્યપની સ્ત્રી મુનીથી જન્મેલા ગંધર્વો પૈકી એક.

ગોપતિ (૩) સિંહસેન રાજાના પિતા. એક પાંચાળ / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩ ૭ એ પાંડવના પક્ષમાં હતો.

ગોપતિ (૪) ગાયોએ અરણ્યમાં રક્ષેલો શિબિપુત્ર. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૯, શ્લો. ૩૯.

ગોપતિ (૫) સૂર્યનું નામ. / ભાગ૦ ૧–૧–૧૦.

ગોપતિઋષભ શિવ તે જ

ગોપતિઋષભ (૨) કૃષ્ણે મારેલો એક દૈત્યવિશેષ.

ગોપન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગોપરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

ગોપાલકક્ષ આગ્નેયકોસળ અને ઈશાન્ય કોસળ એ બેની વચ્ચે આવેલો ભરતખંડસ્થ દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

ગોપાલતપન અથર્વણવેદોપનિષત્.

ગોપાલિ ગૌરપરાશર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

ગોપાલી એક અપ્સરાવિશેષ.

ગોપી ગોપકન્યાઓ અને ગોપવધૂઓ જેઓ બાળપણમાં કૃષ્ણ સાથે રમ્યાં હતાં.

ગોપુચ્છ વાનરની જાતિ વિશેષ. / ભાગ૦ ૩–૨૧-૪૪.

ગોપ્રતાર સરયુ નદી સંબંધી તીર્થવિશેષ. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૧૦.

ગોભાનુ સોમવંશી તુર્વસુપુત્ર વહ્નિરાજાના બે પુત્રમાંનો એક. એનું નામ વંશાવલીમાં નથી.

ગોભિલ બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ગોમંત ક્ષેત્રવિશેષ.

ગોમંત (૨) પર્વતવિશેષ. જરાસંધના વાસથી કૃષ્ણ અને બળરામ કાંઈ દિવસ પર્યન્ત એના પર રહ્યા હતા.

ગોમંતક ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ગોમતી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ગોમતી (૨) વિશ્વભૂક અગ્નિની સ્ત્રી.

ગોમયાન એક ઋષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ગોમુખ માતલીનો પુત્ર. ઇન્દ્રપુત્ર જયન્તનો સારથિ / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૦૦ શ્લો૦ ૮.

ગોમુખ (૨) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા.

ગોમુખ (૩) વાદ્યવિશેષ. / ભાગ૦ ૧–૧૦–૧૫.

ગોમેદગંધિક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગોરથ મગધ દેશની રાજધાની: ગિરિવ્રજની પાસેના પાંચ સાધારણ પર્વતોમાંનો એક.

ગોલભ ગંધર્વવિશેષ. એ અને વાલીની વચ્ચે પંદર વર્ષ સુધી સતત યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. છેવટે એ વાલીને હાથે મરણ પામ્યો હતો / વા૦ રા૦ કિષ્કં૦ સ૦ ૨૨૦ શ્લો૦ ૨૩–૩૦.

ગોલભ ઉપરનો શબ્દ જેવો. વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ અ૦ ૨૨–૨૭–૨૯.

ગોલોક શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય પૃથિવીની ઉપર સાત લોક છે. પુરાણમાં આ ગોલોકનું નામ માલૂમ પડે છે. સત્યલોકની પછી ઉપર કોઈ લોક જ નથી. માટે આ લોક સત્યલોકમાં જ હશે. વૈકુંઠ અને કૈલાસ જો બે લોક હોય તો તે પણ સત્યલોકની અંદર જ આવ્યા હશે, એમ શ્રુતિને આધારે કહેવું જોઈએ. તો પછી બીજા લોકની તો શી વાત.

ગોવર્દ્ધન યમુનાને તીરે, વૃંદાવનની સામે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત.

ગોવર્ધનધર શ્રીકૃષ્ણ તે જ

ગોવર્ધનધારી ગોકુળ પાસે આવેલા ગોવર્ધન નામના પર્વતને, ઇંદ્રે કોપ કરીને ગોકુળને તાણી નાખવા વૃષ્ટિ કરી હતી ત્યારે, ગોકુળને ઇન્દ્રના કોપથી બચાવવા, નવ દિવસ સુધી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ટચલી આંગળી ઉપર તોળી રાખ્યો હતો; તે ઉપરથી તેમનું પડેલું નામ. / ભાગ૦ ૧૦–૨૫–૧૯.

ગોવાસન ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા. એ શૈલ્ય હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૫.

ગોવિંદ કૃષ્ણ તે જ

ગોવિંદ (૨) પર્વત વિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨–૧૯

ગોવૃષધ્વજ કૃપાચાર્ય તે જ. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૦૫-૧૪.

ગોશૃંગ નિષાદભૂમિ અને પટચ્ચર એની દક્ષિણે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત. પાંડવોના સમયમાં અહીં શ્રેણિમાન્ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. / ભાર૦ ભા૦ અ૦ ૩૧.

ગોસવ યક્ષવિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના ઉત્તર મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪૦.

ગોષ્ઠાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગૌ માનસ નામના પિતરની કન્યા.

ગૌ (૨) ચાક્ષુ મન્વન્તરમાં પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્ત્રી. સૂર્યવંશી નરિષ્યંત રાજાના પૌત્ર તૃણબિંદુ રાજર્ષિની કન્યા. ઋષિ અને વિશ્રવાની માતા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૪.

ગૌ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી. એને સરસ્વતી અથવા સન્નતિ એવાં બીજાં નામ હતાં. (પિતૃવતી શબ્દ જુઓ).

ગૌ (૪) શમીક ઋષિની સ્ત્રી અને શૃંગી ઋષિની માતા.

ગૌ (૫) વરુણનો પુત્ર અને સેનાપતિ / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૨૩.

ગૌતિની એક બ્રહ્મર્ષિ. (૪. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ ચાક્ષુ મન્વન્તરના સપ્તર્ષિમાંનો એક. એ બ્રહ્મમાનસ કન્યા અહલ્યાનો પતિ. (૧. અહલ્યા શબ્દ જુઓ.) એ પ્રતિ માઘ માસના સૂર્યના સમાગમમાં હોય છે (તપા શબ્દ જુઓ.) એના પુત્રનું નામ શતાનંદ ઋષિ. એ શતાનંદ વિદેહવંશીય રાજાનો પુરોહિત હતો.

ગૌતમ (૨) ઋષિવિશેષ. આને બ્રાહ્મણ મહાત્મ્ય સંબંધી અત્રિની જોડે (ભાર૦ વ૦ ૧૮૮), નદીના માહાત્મ્ય સંબંધી અંગિરસની સાથે (ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૨–૩૩) અને માબાપના ઋણમાંથી શી રીતે છુટાય એ સંબંધી યમની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ શાં૦ ૧૨૯.

ગૌતમ (૩) સ્મૃતિકાર.

ગૌતમ (૪) અંગિરાકુળનો એક પ્રખ્યાત વંશ વિસ્તારક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ (૫) અંગિરા કુળનો બીજો એ નામનો ઋષિ. આ મન્વન્તરની વીસમી ચોકડીનો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ)

ગૌતમ (૬) કાશિક ઋષિનો શિષ્ય, રામની સભાના ધર્મશાસ્ત્રીઓમાંનો એક. / વા૦ રા૦ અદ્ભુતોત્ત૨૦ સ૦ ૪.

ગૌતમ (૭) એક્ત, દ્વિત અને ત્રિત એ નામના ત્રણ ઋષિઓનો પિતા. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૬.

ગૌતમ (૮) વિંધ્યાશ્વ રાજાની કન્યા અહલ્યાનો પતિ, સતાનંદ અને ચિરકારી ઋષિનો પિતા. (અહલ્યા શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ (૯) દીર્ઘતમા ઋષિનો પુત્ર. ગોદાવરી નદીને ગૌતમી એવું નામ ઉપરથી પડ્યું તે. / દેવીભા૦ ૧૨, સ્કં૦ અ૦ ૯.

ગૌતમ (૧૦) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૯૮.

ગૌતમ (૧૧) કોઈ કોઈ જગાએ કૃપાચાર્યનું પણ આ નામ હોય એમ જણાય છે. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૬૪. શ્લો૦ ૬

ગૌતમ (૧૨) એક કૃતઘ્ન બ્રાહ્મણ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૬૮–૧૭૩

ગૌતમ (૧૩) ઉત્તંગ–ઉદંક ઋષિનો સસરો. / ભાર૦ અશ્વ૦ ૫૬. ૭ એક સમયે પ્રાણીઓના પ્રારબ્ધને લીધે લાગલાગટ પંદર વર્ષ સુધી અનાવૃષ્ટિ થઈ હતી. આથી મહાક્ષયકારી દુષ્કાળ પડતાં ઘેર ઘેર મુડદાંના ઢગલા ગણ્યા ગણાતા નહોતા. ભૂખે મરતા ઘણા લોકો ઘોડા અને સુવરોને ખાતા. કેટલાક માણસો મુડદાંને પણ ખાતા. મા બાળકને અને પુરુષો સ્ત્રીઓને ખાવા દોડતા. આમ ભૂખના દુઃખથી પીડિત લોકો એક બીજા પર હુમલો કરતા.

આવે સમયે ઘણા બ્રાહ્મણોએ ઉત્તમ વિચાર કર્યો કે ગૌતમમુનિ મહાતપસ્વી છે, તે આપણું દુઃખ મટાડશે. આપણે સઘળાએ એમને આશ્રમે જવું. ગાયત્રીના જપમાં લાગેલા ગૌતમમુનિના

આશ્રમમાં સુકાળ છે એમ સંભળાય છે. આમ વિચાર કરીને બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્રને, કુટુંબને, ગાયોને અને દાસ-દાસીઓને સાથે લઈને ગૌતમના આશ્રમમાં ગયા. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ ચારે દિશાઓથી બ્રાહ્મણોનો મોટો સમાજ પોતાના આશ્રમમાં આવેલો જોઈ ગૌતમે તેમને પ્રણામ કર્યા. બ્રાહ્મણોને તેમના આશ્રમમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણોએ પોતે પોતાનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રાહ્મણોનું દુઃખ સાંભળીને ગૌતમે તેમને અભય આપ્યું. તેમણે કહ્યું, 'આ ઘર તમારું જ છે. હું સર્વથા તમારો દાસ છું. હું દાસ છતાં તમારે શી ચિંતા છે? તમે સઘળા તપસ્વી લોકો અહીં આવ્યા તેથી હું કૃતાર્થ થયો છું. તમે બધા કે જેમના દર્શન માત્રથી પાપ પુણ્યરૂપ થઈ જાય છે, તેઓ આજ મારા ઘરને તમારી ચરણરજથી પવિત્ર કરો છો, માટે મારા જેવો બીજો કોણ ભાગ્યશાળી છે? તમોએ મારા પર અનુગ્રહ કર્યો. આ આશ્રમમાં સુખે રહો અને ગાયત્રીનો જપ કરો. જાઓ.' ગૌતમે પછી ગાયત્રીની પ્રાર્થના કરતાં ગાયત્રીદેવીએ ગૌતમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને એક પૂર્ણપાત્ર આપ્યું. દેવીએ આપેલા પાત્રમાંથી ખટ-રસવાળા અન્નોના પર્વત જેવડા ઢગલા, અનેક પ્રકારનાં ખડ, દિવ્ય આભરણો, રેશમી આદિ વસ્ત્રો, યજ્ઞના સાધનરૂપ પદાર્થો અને આભૂષણો નીકળ્યાં. મુનિઓને જેને જે જોઈએ તે બધી વસ્તુઓના ઢગલા ને ઢગલા થઈ રહ્યા. ગૌતમે બધા બ્રાહ્મણોને બોલાવીને બધું વહેંચી આપ્યું. આપેલા પૂર્ણપાત્ર-માંથી ગાયો, ભેંસો ઇત્યાદિ પશુઓ પણ નીકળ્યાં. નવાં વસ્ત્રો પહેરેલાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણીઓ વડે ગૌતમનો આશ્રમ શોભાયમાન બની રહ્યો. ત્યાં નિત્ય યજ્ઞ થવા લાગ્યા. નવા નવા આવનાર બ્રાહ્મણોથી વસ્તી વધીને આશ્રમ સો યોજન વિસ્તારવાળો થઈ ગયો. બ્રાહ્મણો ગૌતમના વખાણ કરવા લાગ્યા કે અહો, ગૌતમ આપણને કલ્પવૃક્ષ સમાન થઈ પડ્યા. એ ન હોત તો આપણી શી વલે થાત. આ પ્રમાણે ગૌતમે બાર વર્ષ સુધી બધા બ્રાહ્મણોનું પુત્રવત્ પાલન કર્યું.

ગૌતમે એ સ્થળમાં ગાયત્રીનું ઉત્તમ સ્થાન કર્યું હતું, ત્યાં બેઠાં બેઠાં બ્રાહ્મણો પુરશ્ચરણો કર્યા કરતા હતા. ગાયત્રીદેવી પણ ત્યાં સવારે બાળા, બપોરે જુવાન અને સાયંકાળે વૃદ્ધારૂપે દર્શન આપતાં.

એક સમયે પોતાની મહતા નામની વીણા વગાડતાં વગાડતાં નારદજી ત્યાં આવ્યા. તેઓએ મુનિ-ઓની સભામાં બેસીને વાતચીત કરતાં કહ્યું કે હે ગૌતમ! હું દેવતાઓની સભામાં ગયો હતો. ત્યાં ઇન્દ્રે મુનિઓના પોષણ અંગે તમારી અનેક પ્રકારની વાતો કરતાં તમારી અનેક પ્રકારે નિર્મળ અને સર્વોત્તમ કીર્ત્તિ ગાઈ, તે સાંભળીને તમારાં દર્શન કરવા હું આજે આવ્યો છું. હે મુનિ, જગદંબાના પ્રતાપથી તમે ભાગ્યશાળી છો. પછી આશ્રમ જોઈ, ગાયત્રીદેવીનાં દર્શન કરી નારદજી ત્યાંથી વિદાય થયા.

ગૌતમ ઋષિના પોષેલા બ્રાહ્મણોને ગૌતમની આવી કીર્તિ સાંભળીને દ્વેષ આવ્યો. તેમણે વિચાર કર્યો કે જ્યારે દુષ્કાળ મટે અને સુભિક્ષ થાય ત્યારે આપણે ગૌતમની કીર્તિ સર્વથા ન રહે એમ કરવું. આવો વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ ત્યાં રહેતા હતા.

કાળે કરીને વૃષ્ટિ થઈ, અને સઘળા દેશોમાં સુભિક્ષ થયું. આ જાણી સઘળા બ્રાહ્મણોએ મળી ગૌતમ ઉપર અભિશાપ મૂકવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. બ્રાહ્મણોએ એક ઘરડી અને તરત મરી જાય એવી ગાય બનાવી. ગૌતમ મુનિ હોમ કરતા હતા તે સમયે તે ગાય અગ્નિશાળામાં જતાં ગૌતમે 'હું હું' એમ ઉચ્ચાર કર્યો, અને એને પેંસતી અટકાવી. પેલી ઘરડી ગાયે ત્યાં જ પડી જઈને પ્રાણ તજી દીધા. બ્રાહ્મણો કોલાહલ કરવા મચી ગયા કે ગૌતમે ગાય મારી! પરમ વિસ્મય પામેલા ગૌતમે હોમ કરી રહ્યા પછી નેત્ર મીંચીને જોતાં બ્રાહ્મણોનું સઘળું કપટ તેમના જાણવામાં આવ્યું.

ગૌતમને ભારે કોપ આવ્યો. એણે બ્રાહ્મણોને શાપ દીધો, 'હે બ્રાહ્મણો! તમે યજ્ઞથી, શિવથી, શિવના મન્ત્રથી, મૂળ પ્રકૃતિરૂપ જગદંબાથી, દેવોના મન્ત્રથી, શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા સદાચારથી અને અદ્વૈત-જ્ઞાનથી વિમુખ થાઓ! તમે ધર્મ અને તીર્થને

વેચનારા થાઓ! તમે પંચરાત્રમાં, કામશાસ્ત્રમાં, કાપાળિક મતમાં અને બૌદ્ધમતમાં શ્રદ્ધા રાખનારા થાઓ! મા, દીકરો, વહુ, બહેન અને પરસ્ત્રીઓમાં વ્યભિચાર કરનારા થાઓ! તમારા વંશને પણ તમારા જેવા જ નીવડો! હું ઝાઝું શું કહું? ગાયત્રીદેવી તમારા ઉપર કોપ કરો! અને અંધ-કૂપાદિ નરકના કુંડમાં તમારી સર્વદા સ્થિતિ હજો!'

ગૌતમના શ્રાપથી બ્રાહ્મણો પોતાનું બધું ભણ્યું ભૂલી ગયા અને અધમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા. તેઓ બધા લાજના માર્યા નીચાં મોં કરી ગૌતમને શરણે જઈ ક્ષમા માંગવા લાગ્યા. દયાળુ ગૌતમે તેમને કહ્યું, 'જાઓ, તમે ગાયત્રીદેવીના ચરણારવિંદનું સેવન કરો.' પછી એમણે શાપનો અનુગ્રહ કર્યો કે 'જાઓ, કલિયુગમાં તમે નરકમાંથી નીકળી પુનઃ જન્મ લેશો.' શ્રી કૃષ્ણના સ્વધામ પધાર્યા પછી કલિમાં બ્રાહ્મણો જન્મ્યા તે બધા ત્રિકાળ સંધ્યાથી, સત્કર્મોથી, દેવ અને પિતૃપૂજનથી ભ્રષ્ટ થયા છે. તેઓ વેદમાર્ગ મૂકીને, કેટલાક તપ્તમુદ્રાના ચિહ્ન-વાળા, કેટલાક સ્વેચ્છાચારી, કેટલાક કાપાલિક, કેટલાક કૌલિક, કેટલાક બૌદ્ધ અને કેટલાક જૈન થયા. પંડિતો છતાં પણ દુરાચારને પ્રવર્તાવનારા, પરસ્ત્રીઓમાં લંપટ અને નીચ આચરણવાળા બન્યા છે.

આ જ બનાવ શિવપુરાણમાં જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે.

ગૌતમના આશ્રમમાં રહેલા બ્રાહ્મણોએ ગણપતિને પ્રસન્ન કરવા તપ કર્યું; અને એમનો સાક્ષાત્કાર થતાં વર માગ્યો કે, તમે ગાય બનો અને ગૌતમને માથે ગૌહત્યાનો દોષ આવે એમ મરી જાઓ. ઘણી આનાકાની કર્યા બાદ વચને બંધાયેલા ગણ-પતિએ ગાય થવાનું કબૂલ્યું. તેઓ ગાય બનીને ગૌતમે બ્રાહ્મણોને બખરાવવા થવ, નિવાર વગેરે પવિત્ર ધાન વાવ્યાં હતાં ત્યાં પેઠા. ગૌતમ સંધ્યા કરતા હતા. તેમણે ઘાસનાં તણખલાં લઈ તે વડે હાંકતાં ગાય પડીને મરી ગઈ. કૃતઘ્ની બ્રાહ્મણોએ ગૌતમને અપવિત્ર ઠેરવ્યો અને આશ્રમમાંથી જતી રહેવાનું કહ્યું. છેવટે શિવે સાક્ષાત્ દર્શન દઈને ગૌતમ પવિત્ર છે, એમ કહ્યું. બ્રાહ્મણીઓએ ગૌતમના જ આશ્રમનું પાણી ગૌતમને અને એની સ્ત્રીને લેવા ન દીધું. અને પોતાના પતિઓને જૂઠું કહી વેર કરાવ્યું. એ વેરને લીધે ગૌતમની કીર્તિને કલંકિત કરવાને ગણપતિનું તપ કરી તેમને ગાય બનાવી તેઓ ઉપર પ્રમાણે વર્ત્યા. / શિવ પુ૦ કોટિરુદ્ર સ૦ ૨૫–૨૭.

ગૌતમી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણી. (અર્જુનક શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમી (૨) દ્રોણાચાર્યની ભાર્યા કૃપી તે જ / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૦–૪૯.

ગૌતમી (૩) બ્રહ્મની સભામાંનો એક દેવતા / ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૪૦.

ગૌપાયન બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ગૌરક ગૌર નામના દેશનો વતની / ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૭૯.

ગૌરગ્રીવ બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગાર્ગ્યજન બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગૌરથ બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ગૌરપશાર એક ઋષિ (પરાશર શબ્દ જુઓ) આ કુળમાં કાંડુષપ, વાહનપ, જૈહ્મપ, ભૌમતાપન, અને ગોપાલિ એ પ્રખ્યાત ઋષિઓ હતા.

ગારપૃષ્ઠ એક રાજર્ષિ.

ગૌરપૃષ્ઠ (૨) યમની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ સ૦ ૮–૨૧.

ગૌરપ્રભ શુક્રાચાર્યને પીળરીથી થયેલા પાંચ પુત્રો-માંનો એક.

ગૌરમુખ શમીક ઋષિનો શિષ્ય. એણે ગુરુની આજ્ઞા થવાથી પરીક્ષિત્ રાજાને ત્યાં જઈને એના થવાના મૃત્યુની ખબર કરી હતી.

ગૌરવાહન ક્ષત્રિયવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૩૭–૧૫.

ગૌરવીતિ બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગૌરશિરા એક ઋષિ. બીજી હકીકત મળતી નથી.

ગૌરાશ્વ એક રાજર્ષિ, એની પણ હકીકત મળતી નથી.

ગૌરી નદીવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૫.

ગૌરી (૨) પૂર્વે પાર્વતી શ્યામવર્ણ હોવાથી મહાદેવ એમને હસવામાં કાળી એવું કહ્યું, તે ઉપરથી

તેણે તપ કરીને ગૌરવર્ણ સંપાદન કર્યો, ત્યારથી પાર્વતીનું પડેલું નામ / મત્સ્ય અ૦ ૧૫૬.

ગૌરી (૩) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના પશ્ચિમ દિગ્પાળ વરુણની સ્ત્રી / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૧

ગૌરીકલ્પ ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાં હવે પછી થનારો અઠ્ઠાવીસમો દિવસ. (૩. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) આ કલ્પમાં ગૌરીનો અવતાર પ્રથમ થનાર છે.

ગૌરીશિખર આ કથા પર્વતનું શિખર એ સંબંધી કાંઈ જણાતું નથી, પણ એના ઉપર રતનકુંડ નામે તીર્થ છે.

ગ્રંથિક અજ્ઞાતવાસ વખતે વિરાટને ત્યાં સરહદે ધારણ કરેલું નામ / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦૩

ગ્રસન તારકાસુરનો સેનાપતિ એક અસુર. તારકામય સંગ્રામમાં એનું યમની સાથે જબરું યુદ્ધ થયું હતું. છેવટે એને વિષ્ણુએ માર્યો હતો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૦

ગ્રહ રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ, એવાં નવ મંડળો, અને તેના પર અધિકારવાળા તે તે નામના અધિપતિ તે ઉદરેક નક્ષત્રની ગણતરી જો કે ગ્રહમાં નથી, પરંતુ તેઓ પણ આ મંડળોમાંનાં જ છે.

ગ્રહો અને નક્ષત્રો એઓ પણ ધરનાં જેવાં સ્થાન હોઈ – કલ્પ પ્રવૃત્તિથી છે તેવાં જ છે. એ સ્થાનોમાં પોતપોતાના પુણ્ય પ્રભાવ પ્રમાણે તે તે સ્થાનના અભિમાની દેવતા ત્યાં ત્યાં વાસ કરે છે. જેમ કે સૌરમંડળ પર સૂર્ય, સૌમ્ય મંડળ પર સોમ, શાક્ર મંડળ પર શુક્ર, આ પ્રમાણે નક્ષત્રોનાં સ્થાનમાં કલ્પની સમાપ્તિ પર્યંત કશો ફેરફાર થશે નહિ. ફેરફાર થાય તે માત્ર અધિપતિનો થાય છે, એમ જણાય છે.

ચાલુ મન્વન્તરમાં વિવસ્વાન્ નામે આદિત્ય સૌરમંડળાધિપતિ મુખ્યત્વે કરીને છે. તેમ જ ચંદ્ર મંડળાધિપતિ સોમ નામનો વસુ છે. મતલબ કે છ મન્વન્તર પર્યંત બીજા કોઈ મંડળાધિપતિ હતા. આ હાલના છે તે નહોતા. આ જ પ્રમાણે બીજા મંડળાધિપતિઓનું સમજવું.

રાહુ અને કેતુ એ બે ગ્રહનાં મંડળની વ્યવસ્થા એવી છે કે રાહુમંડળ ચંદ્ર અને સૂર્યની અને કેતુમંડળ પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચે છે. તેથી એ મંડળો અનુક્રમે ચંદ્ર, સૂર્ય મંડળોનાં ગ્રહણનાં કારણ થાય છે; એટલે કે સૂર્યગ્રહણ થવાનું કારણ ચંદ્ર અને ચંદ્રગ્રહણનું કારણ પૃથ્વી. (સૂર્યસિદ્ધાન્ત) (રાહુ શબ્દ જુઓ.)

ગ્રામણિ એક ગંધર્વ (૧૧ ઋષભ શબ્દ જુઓ.)

ગ્રામદ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગ્રામ્યાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગ્રાહ એક મગરવિશેષ. એણે દ્રોણાચાર્યને પકડ્યા હતા, તેમાંથી અર્જુને એને મારીને ગુરુને છોડાવ્યા હતા. / ભાર૦ આ૦ ૧૪૩–૧૨.

ગ્રાહ (૨) મગર રૂપ અપ્સરાઓ જેમને અર્જુને નારીતીર્થમાંથી ઉદ્ધારી હતી તે. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૭.

ઘ

ઘટજાનુક એક ઋષિ / ભાર૦ સ૦ ૪–૧૯.

ઘટસૂંજય ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઘંટાકર્ણ શિવગણવિશેષ. શિવના નામ સિવાય અને એના ગુણાનુવાદ સિવાય બીજું કાંઈ સંભળાય નહિ, માટે એ નિરંતર કાનમાં ઘંટ બાંધી રાખતો માટે એનું આવું નામ પડ્યું છે.

ઘટેશ મંગળનો પુત્ર.

ઘંટેશ્વર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ઘટોત્કચ હિડિંબા રાક્ષસીની કુખે પાંડુપુત્ર ભીમસેનથી જન્મેલો પુત્ર. એ જન્મ્યો ત્યારે એનું માથું મોટું ઘડા જેવડું અને બિલકુલ વાળ વગરનું હોવાથી એનું આ નામ પડેલું છે. એનાં માબાપને લઈને એનાં ભૌમ્ય, ભૌમસેનિ, હૈડિંબ, હૈડિંબેય, એવાં બીજાં નામ છે. / ભા. ૧૦ આવિ૦ અ૦ ૧૫૫.

એ જન્મીને સહેજ મોટો થયો એટલે હિડિંબા એને લઈને કુંતી પાસે આવી અને બધા પાંડવોને આ પુત્ર બતાવ્યો. ઘટોત્કચનું લગ્ન થયું હતું, પણ એની સ્ત્રીનું નામ મળતું નથી. એને અંજનપર્વા અને મેઘવર્ણ નામના બે પુત્ર હતા એટલું જણાય છે.

ઘટોત્કચ હમેશ પોતાની મા પાસે જ રહેતો. પાંડવો પાસે નહોતો રહેતો. એ મોટો થયો એટલે હિડિંબાએ એને ગુપ્ત થવાની, ગુપ્ત જણાવાની, મરજીમાં આવે ત્યારે અને મરજીમાં આવે તેવડું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની, એમ અનેક રાક્ષસી વિદ્યા શીખવી હતી. આ સિવાય કોઈપણ પોતાનું સ્મરણ કરે ત્યાં તત્કાળ પ્રકટ થવાની વિદ્યા પણ શીખવી હતી. એક વખત જ્યારે પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે તીર્થયાત્રા કરતાં તેમને હિમાલયના ગંધમાદન શિખર ઉપર ચઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ચઢતાં ચઢતાં, ભીમસેન સિવાય, દ્રૌપદી અને સઘળા પાંડવો તેમ જ બધા ઋષિઓ એટલા થાકી ગયા કે તેમનાથી એક ડગલું આગળ ભરાય નહિ. ભીમસેને ધાર્યું હોત તો સઘળા પાંડવોને તે ઉપાડી શકત, પણ બધા ઋષિઓ વગેરેને તેનાથી પણ ઉપાડાય તેમ નહોતું, તેથી ભીમસેને ઘટોત્કચને યાદ કર્યો. સંભારતાં જ તે તત્કાળ પ્રકટ થયો અને બધાંને એક જ ખેપે ઊંચકીને એક ક્ષણમાં પર્વત પર નરનારાયણના આશ્રમમાં મૂકયાં ! / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૫.

ઘટોત્કચની બીજી ચમત્કારી વાત મળે છે કે, બળરામને વત્સલા નામે કન્યા હતી, એનું સગપણ અભિમન્યુ સાથે કર્યું હતું. પણ પાંડવો રાજ્યભ્રષ્ટ થયા એટલે દુર્યોધને પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણ જોડે એનાં લગ્ન કરવાની ખટપટ કરી અને શકુનિ સાથે બળરામને કહેવડાવ્યું. બળરામે તે કબૂલ કર્યું એટલે મોટા ઠાઠમાઠ સાથે જાન લઈને લક્ષ્મણને પરણાવવા દુર્યોધન દ્વારકા ગયો. આ સંબંધે અભિમન્યુએ ઘટોત્કચને વાત કરી કે આ કન્યાનો વિવાહ તો મારી સાથે થયો હતો, પણ આવી ખટપટથી તે ફોક થઈ, દુર્યોધનને ત્યાં આ લગ્ન થાય છે. આ ઉપરથી ઘટોત્કચ અભિમન્યુને દ્વારકા લઈ ગયો અને કૃષ્ણની અનુમતિ લઈને કૌરવોની દુર્દશા કરી વત્સલાને અભિમન્યુ સાથે પરણાવી. (જૈમિનિકૃત ભારત વનપર્વ)

મહાભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવપક્ષે લઢયો હતો. એની આકૃતિ સ્વાભાવિક જ ઘણી ભયંકર અને વિશાળ હતી. એના રથને આઠ પૈડાં રાખવાં પડતાં અને ખેંચવાને માટે સો ઘોડા જોડવા પડતા. એની ધ્વજ ઉપર ગીધ પક્ષીનું ચિત્ર હતું. યુદ્ધ સમયે એ પોતાના હાથમાં પૌલસ્ત્ય નામનું ધનુષ્ય ધારણ કરતો. વિરૂપાક્ષ નામનો રાક્ષસ એનો સારથિ હતો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

ભીષ્મ રણમાં પડ્યા, દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો, તેમાં જયદ્રથ મરણ પામ્યો. એથી દુર્યોધનને ઘણો સંતાપ થયો, અને દ્રોણાચાર્ય સંબંધે કાંઈ વધતું ઓછું બોલ્યો. આ ઉપરથી દ્રોણાચાર્યે રાત્રિયુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો અને જબરું યુદ્ધ કર્યું. તેમાં કર્ણ જબરું યુદ્ધ કરતો હતો તે જોઈને અર્જુન કર્ણ ઉપર ધસવાની ચળવળ કરતો હતો. કૃષ્ણે અર્જુનને જતો રોક્યો અને કહ્યું કે જ્યાં સુધી કર્ણની પાસે ઇંદ્રે આપેલી વાસવીશક્તિ છે ત્યાં સુધી તારે એની સામા થવું નિર્ભય નથી. માટે હું કહું છું તે સાંભળ, એમ કહીને એની પાસે ઘટોત્કચને બોલાવડાવ્યો. એ આવ્યો એટલે કૃષ્ણે કહ્યું કે કર્ણની જોડે તું જ યુદ્ધ કર. આ રાત્રિયુદ્ધ છે અને નિશાચર સ્વભાવ વડે એની સાથે યુદ્ધ કરવાનું તને બળ છે, એટલું બીજાને નથી.

કૃષ્ણની આજ્ઞા માન્ય કરીને ઘટોત્કચ તત્કાળ કર્ણની સામે ગયો અને એવું વિલક્ષણ રીતે યુદ્ધ કર્યું કે કર્ણને લાગ્યું કે હવે મરવા વારો આવ્યો. હવે શું કરવું, આ શી રીતે મરે, એમ ઘડભાંજ કરતો હતો. અલંબુષ નામના દુર્યોધન પક્ષના એક રાક્ષસને દુર્યોધને ઘટોત્કચની સાથે લઢવા પ્રેર્યો હતો. આ અલંબુષ ભારે જબરો લડવૈયો હતો, છતાં ઘટોત્કચે એને મારી નાખ્યો અને એનું માથું કાપી, પોતાના હાથમાં લઈ દુર્યોધન સામે જઈ, રિક્તપાણિ ન પશ્યેત્ રાજાનમ્ કહીને અલંબુષનું માથું એની સામે મૂક્યું. હવે કર્ણનું માથું લઈને આપની પાસે મળવા આવું છું, આવું વ્યંગમાં કહીને પાછો ફર્યો. આ જ્યારે કર્ણે દીઠું અને સાંભળ્યું, ત્યારે તો એના મનમાં બિલકુલ શંકા રહી નહિ કે આ મને મારશે જ. આથી ભયના

માર્યા એણે પોતાની પાસેની વાસવીશક્તિ ઘટોત્કચ ઉપર વાપરી.

આ મહાભયંકર શક્તિ કર્ણે ખાસ અર્જુનને મારવા માટે રાખી મૂકી હતી. પણ ઘટોત્કચના પરાક્રમ વડે નિરુપાય થઈને વાપરવી પડી. ઘોરનાદ કરતી પોતા ઉપર આવતી શક્તિ જોઈને ઘટોત્કચને લાગ્યું કે હવે આનાથી ઉગરાય એમ નથી. તેથી પોતે પોતાનું શરીર પર્વત જેવડું મોટું કરી દીધું અને પાંડવોનું હિત મનમાં ધારી, કૌરવોની સેના ઉપર પડ્યો. પડતાં પડતાં કારવ સેનાના મોટા ભાગને કચડી નાખ્યો. શક્તિ જેવી એના વક્ષઃસ્થળને વાગી કે એણે પ્રાણ ત્યજ્યા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૭૪–૧૭૯.

ઘટોદર રાવણ પક્ષનો એક પુરાતન રાક્ષસ / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૨૭.

ઘન લંકાનો બીજો એક નામાંકિત રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

ઘર્ઘર ભારતવર્ષીય એક નદી.

ઘૃણિ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરના છ મરીચિ પુત્રમાનો એક. (૧. ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.)

ઘૃણિકા દેવયાનીની ધાવ / ભાર૦ આ૦ ૭૨-૩૫.

ઘૃતકૌશિક એક ઋષિ અને તેનું કુળ (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઘૃતચ્યુતા કુશદ્વીપમાંની મહાનદી.

ઘૃતપૃષ્ઠ પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો. ક્ષીરોદથી વીંટાયેલા ક્રૌંચદ્વીપનો એ અધિપતિ હતો. એણે પોતાના દ્વીપના આમ, મધુરુહ, મેઘપૃષ્ઠ, સુધામા, ભ્રાજિષ્ઠ, લોહિતાર્ણ અને વનસ્પતિ એવા સાત ભાગ કરીને પોતાના સાત પુત્રોને, તે તે પુત્રનું નામ જ તે તે ભાગને આપીને, વહેંચી આપ્યા હતા. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧.

ઘૃતવતી ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઘૃતાચી કશ્યપની સ્ત્રી પ્રાધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરામાંની એક. દર માહ મહિનામાં સંચાર કરનાર સૂર્યની જોડે એ હોય છે. (તપા શબ્દ જુઓ.)

ઘૃતોદ પૃથ્વી પર જે સપ્ત મહાસમુદ્ર છે તેમાંનો એક. એ કુશદ્વીપને વીંટાયેલો હોઈ તેની પછી વર્તુળાકાર કાંચદ્વીપ આવે છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧.

ઘોર વૈવસ્વત મન્વન્તરના અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રમાંનો એક. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઘોર (૨) લંકાનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૪.

ઘોરકલ્પ (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.) ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાં પચ્ચીસમો દિવસ અથવા કલ્પ થઈ ગયો તે. આ કલ્પની રાત્ર સમાપ્ત થવાની સંધિમાં મત્સ્યાવતાર થયો હતો. પછી જે દિવસ (કલ્પ) થયો તે વારાહકલ્પ. એ હજુ ચાલે છે.

ઘોષ વૈવસ્વત મન્વન્તરના ધર્મ ઋષિને લંબા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો એ નામનો પુત્ર.

ઘોષ (૨) મૌર્યવંશની અંદર શુંગવંશમાં થયેલા પુષ્પિંદ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વજ્રમિત્ર. તે એ વંશનો છઠ્ઠો રાજા હતો.

ઘોષયાત્રા ગાય, ભેંસ, બળદ, આખલા વગેરે રાજ્યપશુઓની તપાસણી કરવાની સવારી. જે કરવાને બહાને દુર્યોધન પાંડવો વનવાસ વખતે રહ્યા હતા તે વનમાં એમને હેરાન કરવા અને વનવાસમાં દુઃખ વેઠતા જોઈ આનંદ માનવા ગયો હતો. / ભાર૦ વ૦ ૨૩૭.

ચ

ચક્રાર આન્ધ્રવંશમાંના સુનંદન રાજાનો પુત્ર શિવસ્વાતિ. / ભાગ૦ ૫–૧–૨૬.

ચક્ર વિષ્ણુનું એક હથિયાર, સુદર્શન ચક્ર તે જ. / ભાગ૦ ૧–૫૭–૨૧.

ચક્ર (૨) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ અ૦ ૫૭–૬.

ચક્ર (૩) કુશદ્વીપમાં આવેલા સાત પર્વતોમાંનો એક. (કુશદ્વીપ શબ્દ જુઓ.)

ચક્ર (૪) ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

ચક્ર (૫) લંકાનો રાવણ પક્ષનો એ નામનો રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

ચક્રક વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ચક્રતીર્થ સરસ્વતીના મૂળ પાસેનું તીર્થવિશેષ.

બલરામ તીર્થયાત્રા કરતાં અહીં પણ આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦–૭૮–૧૯.

ચક્રદેવ એક યાદવ. / ભાર૦ સ૦ ૧૪–૬૦.

ચક્રધ્વનુ કપિલમુનિનું બીજું નામ. (૧. કપિલ શબ્દ જુઓ.)

ચક્રધર્મા એક વિદ્યાધર.

ચક્રનદી આ નદીમાંથી શાલિગ્રામ મળી આવે છે. એને કાંઠે પુલહાશ્રમ હતો. પ્રસિદ્ધ હરિહર તીર્થ પણ એને જ કાંઠે છે. પુલહાશ્રમમાં રહેનાર ભક્તને ભગવાન્ તેની ઇચ્છા મુજબનાં દર્શન દે છે. ઋષભનો પુત્ર ભરત તપસ્યાને માટે અહીં જ રહ્યો હતો. / ભાગ૦ ૫–૭–૧૦. • હાલની ગંડકી નદી તે જ.

ચક્રપાણિ વિષ્ણુનું એક નામ. / ભાગ ૧–૧૮–૪૩.

ચક્રમાલી રાવણના સચિવોમાંનો એક.

ચક્રવાક ભારતવર્ષીય એક તીર્થવિશેષ.

ચક્રવાન્ ભારતવર્ષની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલો એક પર્વત.

ચક્રવ્યૂહ સૈન્ય રચનાનો એક ભેદવિશેષ.

ચક્રાતય ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ચક્રાયણ ઉપસ્ત ઋષિના પિતા.

ચક્રી બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ચક્રી (૨) ચક્ર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ.

ચંચલા ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

ચંચુલિ એક ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ચંડ શિવના રુદ્રગણમાંનો એક. એને ચંડી, ચંગીશ, ચંડેશ્વર, ચંડઘંટ ઈ. બીજાં નામ છે. શિવની આજ્ઞાથી દક્ષના યજ્ઞભંગ કાળે પૂષા નામના ઋત્વિજને આણે બાંધ્યો હતો. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૫.

ચંડ (૨) આઠ ભૈરવમાંનો એક.

ચંડ (૩) વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

ચંડ (૪) પ્રલયમેઘમાંનો ચોથો મેઘ.

ચંડ (૫) મુંડનો મોટો ભાઈ. એક અસુર (ચંડમુંડ શબ્દ જુઓ.)

ચંડ (૬) રામની સેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૬.

ચણ્ડકંડતું ગરુડપુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૯.

ચંડકૌશિક એક બ્રહ્મર્ષિ. એના પ્રસાદથી બૃહદ્રથ રાજાને જરાસંધ નામે પુત્ર થયો હતો (બૃહદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ચંડબળ રામની સેનામાંથી કુંભકર્ણે મારેલો એક નામાંકિત વાનર.

ચંડભાર્ગવ ચ્યવનભાર્ગવના વંશનો એક ઋષિ. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એ હોતા નામનો ઋત્વિજ બન્યો હતો. (૬ જન્મેજય શબ્દ જુઓ.)

ચંડમુંડ આ બે જણા – ચંડ અને મુંડ – ભાઈઓ હતા. એઓ અને શુંભ અને નિશુંભ કાલિકાને હાથે મરણ પામ્યા હતા. (શુંભ નિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

ચણ્ડા સપ્તર્ષિની દાસી અને એમના દાસ પશુસખની સ્ત્રી. ગણ્ડા તે જ. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૧–૫

ચંદ્રાશ્વ સૂર્યવંશી કુવલાશ્વનું બીજું નામ.

ચંડિકા પાર્વતી.

ચંડી પાર્વતી.

ચંડી (૨) ઉદ્દાલક ઋષિની સ્ત્રી. (૧ ઉદ્દાલક શબ્દ જુઓ.)

ચણ્ડી ચણ્ડીશ તે જ.

ચણ્ડીશ શ્રી શંકર ભગવાનના ગણ પૈકી એક. એને ચંડી, ચંડ, ચંડેશ્વર, ચંડઘંટ ઇત્યાદિ બીજાં નામ છે. દક્ષના યજ્ઞવિધ્વંસ વખતે એણે પૂષા નામના ઋત્વિજને બાંધ્યો હતો. ભાગ૦ ૪–૫–૧૭.

ચંડાદરી અશોક વનમાંની એક રાક્ષસી. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૪.

ચતુરંગ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ચિત્રરથ અથવા રોમપાદ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પૃથુલાક્ષ.

ચતુરસ્ય એક રાજર્ષિ. એના નામ સિવાય વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

ચતુર્મુખ ચાર મુખ હોવાથી પડેલું બ્રહ્માનું નામ. ઘણાનાંયે આવાં અર્થવચ્છદ નામો હોય છે, પણ તે આ ગ્રંથમાં લીધાં નથી.

ચતુર્યુગ કૃત (સત્ય), ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ ચાર યુગ. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૪૬.

ચતુઃશૃંગ કુશદ્વીપનો એક પર્વત (કુશદ્વીપ શબ્દ જુઓ.)

ચંદનાવતી કુલદ દેશની રાજધાની. (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્ર એકડો, બગડો અને તગડાની સંજ્ઞાવાળા સોથ શબ્દ જુઓ.

ચંદ્ર (૨) કશ્યપની સ્ત્રી દનુના પુત્રોમાંનો એક. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્ર (૩) સૂર્યવંશ ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન વિશ્વગ રાજાના પુત્ર ધંદુનું બીજું નામ.

ચંદ્ર (૪) સૂર્યવંશ ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવંશના અનીહરાજાના સહસ્રાશ્વ નામના બીજા પુત્રના કુળમાં જન્મેલા ભાનુ રાજાનો પુત્ર. એને શ્રુતાયુ નામનો પુત્ર હતો.

ચંદ્ર (૫) સમુદ્રમંથન કાળે નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક, જેને મહાદેવે પોતાના મસ્તકે ધારણ કર્યો છે તે.

ચંદ્ર (૬) દાશરથિ રામના સુશ્ર નામના મંત્રીના પુત્રોમાંનો એક. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્ર (૭) સત્યાને પેટે કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ચંદ્ર (૮) શ્રી અબધૂતનો એક ગુરુ. / ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩

ચંદ્ર (૯) શ્રીકૃષ્ણ અને નાગ્નજિતીનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૩.

ચંદ્ર (૧૦) શિશુમાર ચક્રના મનની જગાએ આવેલો છે તે / ભાગ૦ ૫-૧૩-૭.

ચંદ્ર (૧૧) ચન્દ્રવંશીય કુકુત્સ કુળના વિશ્વરંધ્રીનો પુત્ર. એનો પુત્ર યુવનાશ્વ / ભાગ૦ ૯-૬-૨૦.

ચંદ્ર (૧૨) અત્રિ અને અનસૂયા – એમનો બ્રહ્માંશ વડે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. સત્તાવીશ દક્ષકન્યાનો પતિ / ભાગ૦ ૪-૧-૩૩.

ચંદ્ર (૧૩) સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ. એ સૂર્યકિરણોથી એક લાખ યોજન દૂર હોઈને બધાં નક્ષત્રો ફરી વળતાં એને સુમારે એક મહિનો એટલે ૨૭ દિવસ અને ૧૯ ઘટિકા લાગે છે અને એક રાશિમાંથી બીજીમાં જતાં સુમારે એક દિવસ લાગે છે. એના શુક્લ અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થતાં દેવ અને પિતૃઓની એક અહોરાત્ર એટલે દિવસ અને રાત્રિ થાય છે. એ દશ ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત અને મન એ સોળ કળાનો પ્રાણાધાર હોવાથી એને સર્વમય કહ્યો છે. / ભાગ૦ ૫-૨૨-૮.

ચંદ્રકાંત યાજ્ઞવલ્કય ઋષિનો પુત્ર. એ પોતે, મહામેધ અને વિજય નામના એના બે ભાઈઓ અને ચૌદ હજાર શિષ્યો મહાદેવના શાપથી રાક્ષસયોનિને પ્રાપ્ત થયા હતા. રાક્ષસયોનિ પ્રાપ્ત થયા પછી એ ત્રણે ભાઈઓ ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરા એ નામના રાક્ષસો તરીકે પ્રખ્યાત હતા. ખર એ આ ચંદ્રકાન્ત જ હતો. / વા૦ રા૦ અર૦ સં૦ ૧૯.

ચંદ્રકાંત (૨) પૂર્વે કારુપથ દેશના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું ચંદ્રકેતુ રાજાનું નગર. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સં૦ ૧૦૨. ● એનું બીજું નામ ધનરત્ન પણ હતું.

ચંદ્રકેતુ દશરથના પુત્ર લક્ષ્મણના બે પુત્રોમાંનો બીજો. એનું બીજું નામ ચિત્રકેતુ હતું અને તે ચંદ્રકાન્ત નગરમાં રહેતો.

ચંદ્રકેતુ (૨) અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક એ નામનો રાજા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૪૮.

ચંદ્રકેતુ (૩) હંસધ્વજ રાજાનો ભાઈ.

ચંદ્રગિરિ સૂર્યવંશ ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન તારાપીડ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભાનુ હતું.

ચંદ્રચિત્ર ભારતવર્ષીય દેશ / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા૦ સ૦ ૪૨.

ચંદ્રદેવ યુધિષ્ઠિરનો ચક્રરક્ષક. એ પાંચાળ હતો અને એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ સ૦ ૪૨.

ચંદ્રદેવ (૨) અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૭.

ચંદ્રપ્રભ મેરુ પર્વત ઉપરનું એક સરોવર. એમાંથી જંબુ નદી નીકળે છે.

ચંદ્રપ્રભ (૨) હિમાલયના શિખર પર રહેનારા મણિભદ્ર નામના યક્ષનું બીજું નામ. એ શિખર કૈલાસ શિખરની ઈશાનમાં આવેલું છે.

ચંદ્રપ્રભ (૩) શરવનમાં જવાથી સ્ત્રીત્વ પામેલા ઈલ રાજાના ઘોડાનું નામ.

ચંદ્રપ્રદર્શન સિંહિકાપુત્ર (૧ સૈંહિકેય શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રભાગા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રભાગા (૨) ભીમા નદીનું બીજું નામ.

ચંદ્રભાગા (૩) નર્મદા સંબંધી તીર્થવિશેષ.

ચંદ્રભાનુ કૃષ્ણને સત્યભામાની કુખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ચંદ્રમસતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ

ચંદ્રમા ભારતવર્ષીય નદી.

ચંદ્રમા (૨) દક્ષિણ સમુદ્ર તીરે રહેનારો એ નામનો એક ઋષિ. (સંપાતિ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રવતી દસ પ્રચેતાને મારીષાને પેટે થયેલી કન્યા, પ્રાચેતસ દક્ષની બહેન.

ચંદ્રવતી (૨) એક નદી.

ચંદ્રવર્મા ભારતના યુદ્ધમાં આવેલો કાંબોજ દેશનો સામાન્ય રાજા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

ચંદ્રવશા ભારતવર્ષીય નદી.

ચંદ્રવાહ કકુત્સ રાજાનું બીજું નામ.

ચન્દ્રવિજ્ઞ કલિયુગમાં બહુ નામના રાજવંશનો વિજયનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૭.

ચંદ્રશુક્ર }
ચંદ્રશુક્લ } આઠ ઉપદ્વીપોમાંનો એક. (અષ્ટઉપદ્વીપ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રસેન સિંહલદ્વીપનો રાજા. બગડાની સંજ્ઞાવાળી મંદોદરીનો પિતા.

ચંદ્રસેન (૨) ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા / ભા૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૧.

ચંદ્રસેન (૩) પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. એના રથના અશ્વો ચંદ્રના જેવા વર્ણના હતા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. ● એને રાત્રિયુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬.

ચંદ્રસેન (૪) હંસધ્વજ રાજાનો ભાઈ.

ચંદ્રસેના એક અસુર સ્ત્રી.

ચંદ્રહર્તા સિંહિકાપુત્ર. (૧ સૈંહિકેય શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રહાસ કેરળના સુધાર્મિક નામના રાજાનો પુત્ર. એ રૂપે ઘણો સુંદર, સર્વ સુલક્ષણો હતો. પરંતુ એનો જન્મ મૂળ નક્ષત્રમાં થયો હતો અને એના ડાબા પગને છઠ્ઠી આંગળી હતી. તેમ જ એનો જન્મ થતાં જ એના પિતાને શત્રુઓએ મારી નાખ્યો હતો. એની માતાએ પિતાની જોડે સહગમન કર્યું, એટલે સતી થઈ બળી મૂઈ હતી. આમ થવાથી એ નિરાશ્રિત થઈ ગયો હતો. પણ એની ધાવ બહુ દયાળુ હોવાથી એ એને કૌંતલકાપુરીમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં લોકોને ઘેર દયણાં–બાંયણાં કરી એનું અને પોતાનું પેટ ભરતી હતી. આમ ઘણો કાળ જતાં જ્યારે દૈવને એને આટલુંયે સુખ મળે એ ન ગમતું હોય એમ એની ધાવનું અકસ્માત મૃત્યુ થયું. પછી એના કષ્ટનું શું પૂછવું ? એ બિચારો ગરીબ થઈને શહેરમાં ફર્યા કરે. કોઈ કાંઈ આપે તે ખાય અને ગમે ત્યાં પડી રહે.

શહેરમાં એ આવી રીતે ગુજરો કરતો હતો તેવામાં ધૃષ્ટબુદ્ધિ નામના ત્યાંના પ્રધાનને ત્યાં એક દિવસ બ્રહ્મભોજન થતું હતું; ત્યાં અન્ન માગવા ગયો. ભોજનની વ્યવસ્થા કરનારાએ એને જમવા સારુ ત્યાં રાખ્યો. બ્રહ્મભોજન પૂરું થતાં બ્રાહ્મણો દક્ષિણા અને પાનસોપારી લઈને વિદાય થયા. તે વખતે તેમણે ધૃષ્ટબુદ્ધિને આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું કે આ અનાથ છોકરાનું પાલન કર. એથી તારું કલ્યાણ થશે. શી રીતે, એમ જો પૂછતો હોય તો સાંભળ. આ છોકરો આગળ જતાં તારો સ્વામી – ઉપરી થવાનો છે. બ્રાહ્મણો આમ કહીને ગયા. ધૃષ્ટબુદ્ધિને આ અનાથ બાળક પર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈતી હતી, તે તો એક કોરણે રહ્યું, પણ એના દુર્દૈવને લીધે એના મનમાં આ બાળક પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો. એણે તરત જ ચાણ્ડાલોને બોલાવી આ છોકરાને અરણ્યમાં લઈ જઈને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. હુકમ પ્રમાણે એ લોકો આ છોકરાને (ચંદ્રહાસને) અરણ્યમાં લઈ ગયા અને મારવાની અણી પર હતા, તેવામાં એણે વિષ્ણુ પરમાત્માની સ્તુતિ આરંભી. એ ઉપરથી અને છોકરાનું સુંદર રૂપ જોઈને દયા ઉપજી એટલે એમણે એની છઠ્ઠી આંગળી કાપી લીધી અને છોડી મૂક્યો. શહેરમાં આવી ધૃષ્ટબુદ્ધિને કાપેલી આંગળી બતાવીને એને માર્યો છે એવો દેખાવ કરી પોતાપોતાને ઘેર ગયા. ધૃષ્ટબુદ્ધિને પણ સંતોષ થયો અને એ સ્વસ્થતાથી જીવન ગાળવા લાગ્યો.

અહીં ચંદ્રહાસ, છઠ્ઠી આંગળી કપાયાની વેદનાથી વ્યાકુળ બનીને વગડામાં રખડે છે. એની અપશકનિયાળ છઠ્ઠી આંગળી જવાથી એનું નસીબ

ઊઘડ્યું. એવું બન્યું કે કુલિંદ દેશાધિપતિ ત્યાં એકા-એક આવી ચડ્યો. એને સંતતિ નહોતી. રાજાએ ચંદ્રહાસને દીઠો અને એના મનમાં આવ્યું કે પરમેશ્વરે જ મને આ બાળક આપ્યું. એમ સમજી ચંદ્રહાસને પોતાની જોડે લઈ જઈ ચંદનાવતીમાં પોતાની મેધાવિની નામની સ્ત્રીને સ્વાધીન કર્યો. આથી એને પણ બહુ આનંદ થયો જોઈને રાજાએ એના બધા સંસ્કાર કર્યા અને એનું નામ ચંદ્રહાસ પાડ્યું. એ મોટો થયો એટલે એને જનોઈ પણ દીધું. આગળ જતાં વેદવેદાંગ, ધનુર્વિદ્યા વગેરેમાં એ એવો પ્રવીણ થયો કે એણે આજુબાજુના પ્રદેશ જીતીને કુલિંદની ચંદનાવતી નગરીને સધન કરી. રાજાને આ પરથી લાગ્યું કે એ રાજ્ય સંભાળી શકશે તેથી રાજ્યાભિષેક કર્યો.

કુલિંદ રાજા કૌંતલક રાજાને પ્રતિવર્ષ ખંડણી આપતો હતો. એટલે રાજાએ ચંદ્રહાસને કહ્યું કે ખંડણી ભરવાનો સમય આવ્યો છે. સબબ ત્યાં કર મોકલ. આ ઉપરથી ચંદ્રહાસે નિયમિત કર અને વિશેષમાં કાંઈ રત્નો, વસ્ત્રાલંકાર વગેરે લઈને સેવકોને મોકલ્યા. સેવકો એ બધું લઈને કૌંતલકાપુરી-માં ધૃષ્ટબુદ્ધિ પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે અમારા ચંદ્રહાસ રાજાએ વાર્ષિક ખંડણી મોકલી છે તે લઈ અમને જવાની આજ્ઞા આપવા કૃપા કરો. એ સાંભળી ધૃષ્ટબુદ્ધિએ પૂછ્યું કે એ ચંદ્રહાસ કોણ છે? આ ઉપરથી એમણે બધી હકીકત સાંગત કહી. એણે મોકલેલી ખંડણી વગેરે જોઈને ચંદ્ર-હાસને જોવાનું મન થયું અને પોતાના પુત્ર મદનને રાજકાર્ય કરવાનું સોંપી પોતે ચંદનાવતીમાં આવ્યો.

ધૃષ્ટબુદ્ધિ મને મળવા આવ્યો છે એમ જાણી કુલિંદરાજા ચંદ્રહાસને લઈને સામૈયે ગયો અને એને નગરમાં આણીને ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો. ભોજન વગેરે થયા બાદ વાર્તાલાપ કરતાં ધૃષ્ટબુદ્ધિએ કુલિંદ રાજાને પૂછ્યું કે આ પુત્ર તમને ક્યારે થયો? આ સંબંધે અમને તો કશું કહ્યું યે નથી, એ શું? કુલિંદરાજા કહે કે મારે ત્યાં પુત્રાગમન થાય તો મારે તમને જણાવવું જોઈએ એ ખરું, પણ એમ થયું નથી. આ પુત્ર મને અરણ્યમાંથી મળ્યો છે, માટે જણાવ્યું નહોતું. આ પરથી ધૃષ્ટ-બુદ્ધિએ તર્ક કર્યો કે ચાણ્ડાલની જોડે અરણ્યમાં મારવા મોકલ્યો હતો તે જ આ હશે. પછી એ ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. વિચારમાં પડી ગયો કે હવે શું કરવું? બ્રાહ્મણોની વાણી પ્રમાણે બનશે તો મારા બન્ને પુત્રો – મદન અને અમલ – એમનું શ્રેય નહિ થાય. માટે આને તો વિષ દઈને મારવો એ જ સારું છે. પછી બહારથી ઘણો હર્ષ બતાવી કુલિંદ રાજાને કહ્યું, રાજા, તમારા પુત્રને જોઈ મને ઘણો હર્ષ થાય છે. એ સુખે આનંદ કરો. પણ મારે કૌંતલકાપુરીમાં એક ઘણું ગુપ્ત કામ છે. તે સારુ એને ત્યાં મોકલવો એમ મારા મનમાં છે. મને કાર્ય કરવા એ જ યોગ્ય લાગે છે. માટે તમે અનુમોદન આપો. કુલિંદે હા કહી. એટલે ધૃષ્ટબુદ્ધિએ પોતાના પુત્ર મદન ઉપર એક પત્ર લખી, તેને મહોર કરી ચંદ્રહાસને આપ્યો અને કહ્યું કે અવિલંબિત કાંતલકાપુરી જઈ મારા પુત્ર મદનને પત્ર આપવો. પત્રમાં પોતાના પુત્ર મદન પ્રતિ લખ્યું હતું કે, 'આને વિષ આપતાં બિલકુલ વાર કરવી નહિ. મારી વાટ જોવી નહિ.' થોડા સેવક સાથે લઈ ચંદ્રહાસ નીકળ્યો. તે કેટલેક દિવસે કૌંતલકાપુરી પહોંચ્યો. બપોર થવા આવ્યા હતા એટલે નગર બહાર એક વાડીમાં ઊતર્યો. સ્નાનસંધ્યા કરી ઉપહારથી પર-વારી, થાકેલો હોવાથી ક્ષણભર સૂતો. સેવકો પણ પોતપોતાની યોગ્યતાનુકૂળ જગાએ સૂઈ ગયા. બધા થાકને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા.

અહીં ચંદ્રહાસ અને સેવકો શ્રમને લીધે નિદ્રામાં પડ્યા છે, તે વખતે રાજાની કન્યા ચંપકમાલિની પોતાની કેટલીક સખીઓ અને ધૃષ્ટબુદ્ધિ પ્રધાનની કન્યા વિષયાને સાથે લઈને બાગમાં ફૂલ વીણવાની ગમ્મત કરવા આવી. ચંપકમાલિનીએ તો ચંદ્રહાસ દીઠો નહિ, પણ માત્ર વિષયાની દૃષ્ટિ એના ઉપર પડી અને એ એના સૌંદર્ય પર લુબ્ધ થઈ ગઈ. ચંદ્રહાસ તરફ ધારી ધારીને જોતાં એના વસ્ત્રમાંથી સહેજ બહાર નીકળેલો કાગળ એણે દીઠો. બહુ જ

સંભાળપૂર્વક અને ધીરેથી પાસે જઈને જોતાં કાગળ ઉપર પોતાના પિતાની મહોર દીઠી. સ્ત્રી જાતિ અને નાની ઉંમર; એ પત્રમાં શું લખ્યું હશે એ જાણવાની ઘણી ઉત્કંઠા થઈ. એણે બહુ જ સાવધાનીથી કાગળ ખેંચી લીધો અને ઘણી સફાઈથી ફોડ્યો. પરંતુ પોતાના પિતાએ પોતાના ભાઈ મદન ઉપર લખ્યું હતું કે "વિષમસ્મૈ પ્રદાતવ્ય" એ જોઈને અચરજમાં પડી. એણે ધાર્યું કે આ શું? આમાં શરતચૂક થઈ છે. આવા સુંદર તરુણને તે વિષ શું કરવા આપે? પછી પોતે ઝાડનો રસ કાઢી પોતાની આંખના કાજળને સહજ મેળવી પિતાએ જે લખ્યું હતું તેમાં ફેરફાર કર્યો. એક બે કાના અને અવગ્રહ વધારીને અને અનુસ્વાર છેદોને પિતાએ લખેલા વાક્યનો અર્થ પોતાની બુદ્ધિ અને રુચિને અનુસરતો કર્યો. "વિષયાડસ્મૈ પ્રદાતવ્યા" એમ કરી કાગળ ફરી બીડી, હતો ત્યાં ચંદ્રહાસના પહેરેલાં લૂગડાંમાં સાવધાનીથી મૂકી પોતે ત્યાંથી ખસી ગઈ. સખીઓ સહિત રાજકન્યા બાગમાંથી પાછાં ગયાં. તેની જોડે જઈ, રાજભવનમાં કુંવરીને પહોંચાડી, પોતે પોતાને ઘેર ગઈ.

રાજકન્યા અને પ્રધાનકન્યાના ગયા પછી ઘણી વારે ચંદ્રહાસ સજાગરુ થયો અને જુએ છે તો દહાડો આથમવા આવ્યો છે. પછી ઉતાવળથી ઘોડે બેસી પોતે પ્રધાનને મંદિરે ગયો અને તેના પુત્ર મદનને પત્ર આપ્યો. મદને સત્કારપૂર્વક પત્ર લઈને વાંચ્યો તો તેમાં ચંદ્રહાસને વિષયા આપવી એવું લખેલું જોઈને એને આનંદ થયો. એણે તરત બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તરત મુહૂર્ત જોવડાવ્યું અને પિતાના લખ્યા પ્રમાણે પોતાની બહેન વિષયા વિવાહવિધિ કરી ચંદ્રહાસને આપી.

અહીં આમ લગ્ન સમારંભ અને આનંદ થઈ રહ્યો હતો, તે વખતે ચંદનાવતીમાં શું થયું તે જોઈએ. ધૃષ્ટબુદ્ધિ સ્વભાવતઃ પરમદુષ્ટ, મત્સરી, નિર્દય અને ઈશ્વરભક્તિહીન હતો. જેવો ચંદ્રહાસને કૌંતલકાપુરી મોકલ્યો કે કુલિંદ રાજાને એણે કારા-ગ્રહમાં નાખ્યો. એનું અને એની પ્રજાનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું, એટલું જ નહિ પણ પરાકાષ્ઠાનો ત્રાસ વર્તાવ્યો. કુલિંદ નાસી જાય નહિ એવો બંદો-બસ્ત કરી, બધું દ્રવ્ય લઈ પોતે પાછો પોતાની કાંતલકાપુરી આવવા નીકળ્યો. એણે ધાર્યું કે ચંદ્ર-હાસ મરણ પામ્યો હશે. અહીં વિવાહ પૂરો થયો એટલે બ્રાહ્મણ, સરવણ, માગણ વગેરે આવેલા તે પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. ધૃષ્ટબુદ્ધિ નગરીની પાસે આવતાં બધા એને સામા મળ્યા. બધાએ એને ઓળખ્યો, આશીર્વાદ આપ્યા અને તમારા પુત્રે વિવાહ બહુ ધામધૂમથી કર્યો, જમાઈ પણ બહુ જ ઉત્તમ મળ્યો, એ પણ કહ્યું. આ સાંભળી ધૃષ્ટબુદ્ધિને વિસ્મય થયું કે આ શું કહે છે. એમ સંતાપ કરતો પોતાને મંદિર પહોંચ્યો. આવતાં જ મદનને ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે મૂર્ખ, તેં આ શું કર્યું? મદનને લાગ્યું કે પિતા કાંઈ ગાંડા તો નથી થયા. એણે કહ્યું મેં આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કર્યું છે. એમ કહીને મદને એના હાથમાં એનો પત્ર આપ્યો. એ જોઈને કપાળે હાથ મૂકીને બોલ્યો કે બ્રહ્મલિખિત આગળ કોઈનો ઉપાય નથી. મદન ઉપરનો ગુસ્સો કાઢી નાખ્યો, શાંત થયો અને વિવાહ થવાને માટે બહારથી બહુ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો.

પછી ધૃષ્ટબુદ્ધિએ એકાંતમાં વિચાર કર્યો કે કન્યાને વૈધવ્ય આવે તો ભલે, પણ આને તો મારી જ નાખવો. પૂર્વે બોલાવેલા ચાણ્ડાલોને એણે ફરી તેડાવ્યા અને કહ્યું કે તમે એકવાર મારો જોડે દગો કર્યો અને જૂઠું બોલ્યા; પણ આ વખત તેમ ન કરતાં હું કહું તેમ તેને મારી નાખશો તો ઘણું દ્રવ્ય મળશે. કોણ છે એની તમારે દરકાર કરવાની નથી. ગમે તે હોય. ગામ બહાર અંબિકાનું દેવાલય છે તેમાં જઈને બેસો અને જે પુરુષ રાત્રે અંદર પૂજા સારુ જાય તેને કાપી જ નાખવો, કશું જોવું નહિ. એમ કહી તેમને વિદાય કર્યા. પછી ચંદ્રહાસને કહ્યું કે અમારા કુળનો રિવાજ છે કે વિવાહ થયા પછી જમાઈએ રાત્રે એકલા જઈને અંબિકાની પૂજા કરવી. માટે તમે આજ રાત્રે પૂજા કરવા જજો. તે ઉપરથી ચંદ્રહાસ રાત્રિ પડતાં અંબિકા પૂજન કરવા જવા નીકળ્યો.

બીજી તરફ એમ બન્યું કે તે દિવસે કાંઈ રાજસેવા સારુ પ્રધાનપુત્ર મદન રાજની પાસે ગયો હતો. ત્યાં ગાલવ નામના પુરોહિતે રાજાને 'અરિષ્ટાધ્યાય' વાંચી સંભળાવ્યો. તે ઉપરથી રાજાના મનમાં આવ્યું કે મારો મરણ કાળ ઘણો પાસે આવ્યો છે. (વિષયાના વિવાહ સમયે રાજાએ ચંદ્રહાસને જોયો હતો, ત્યારથી એ એની નજરમાં ભાવી ગયો હતો.) રાજાને પુત્ર નહોતો એટલે એના મનમાં આવ્યું કે ચંદ્રહાસને ચંપકમાલિની પરણાવી તેને રાજસત્તા સોંપવી. એણે મદનને આજ્ઞા કરી કે તું જઈને ચંદ્રહાસને તુરતાતુરત મારી હજૂરમાં મોકલ. મદન રાજમંદિરમાંથી નીકળીને પોતાને ત્યાં જતો હતો. તે વખત હાથમાં પૂજનો થાળ લઈને ચંદ્રહાસ દેવીની પૂજા સારુ જતો હતો, તે સામો મળ્યો. રાજાની આજ્ઞાની વાત કહીને મદને એને ઉતાવળે રાજા પાસે મોકલ્યો અને પોતે પૂજાનું સાહિત્ય લઈને ઘેર ન જતાં, બારોબાર જ દેવીના મંદિરમાં ગયો. જોવો અંદર જાય છે કે પ્રથમથી છુપાઈ રહેલા ચાંડાળોએ પ્રધાનની આજ્ઞા પ્રમાણે એના ટુકડા કરી નાખ્યા.

અહીં ચંદ્રહાસ જોવો આવ્યો કે કાંઈ મહુરત જોવા ન રહેતાં રાજાએ વિવાહવિધિથી પોતાની કુંવરી ચંપકમાલિની આપી અને અભિષેકપૂર્વક ગાદી પર બેસાડ્યો. પછી ધૃષ્ટબુદ્ધિને કહ્યું કે તારી હવે અવસ્થા થઈ છે. આજથી આ તારો સ્વામી અને તારો પુત્ર મદન એનો પ્રધાન. તું હવે ઈશ્વરધ્યાનમાં રોકા અને હું પણ અરણ્યમાં જાઉં છું. આમ કહીને પોતે અરણ્ય પ્રતિ ચાલતો થયો.

ચંદ્રહાસ કુંવરીને પરણ્યો, ગાદી ઉપર બેઠો, એ બધું જોઈને ધૃષ્ટબુદ્ધિને ખરાબ તો ઘણુંયે લાગ્યું. પણ નિરુપાય. એણે નમ્રતાથી ચંદ્રહાસને પૂછ્યું કે આપ દેવીની પૂજા કરવા ગયા હતા કે નહિ? ચંદ્રહાસે જે થયું હતું તે એને કહ્યું. એ સાંભળીને ધૃષ્ટબુદ્ધિ ગભરાઈ ગયો અને ઉતાવળથી દેવીને મંદિર ગયો. જુએ છે તો પુત્રનું મડદું પડ્યું છે. અત્યંત સંતાપ અને શોકમાં એણે મંદિરના સ્તંભ ઉપર પોતાનું માથું પછાડીને પ્રાણ તજ્યા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં કોઈ દેવીની પૂજા કરવા આવ્યું. તેણે બન્નેનાં મડદાં જોયાં. એણે ગામમાં આવી વાત કરી, ચંદ્રહાસને જાહેર કર્યું. ચંદ્રહાસ લાગલો જ મંદિરમાં ગયો અને જુએ છે તો મદનના કટકે કટકા થઈ મરણ પામ્યો છે. એ તરત સમજ્યો કે ધૃષ્ટબુદ્ધિએ મારે માટે રચેલા કાવતરાનો ભોગ મદન થઈ ગયો છે. ધૃષ્ટબુદ્ધિની આ પાપબુદ્ધિ જાણ્યા છતાં પણ ચંદ્રહાસે મદનને જિવાડવાને દેવીની ઘણી સ્તુતિ કરી. દેવી પ્રસન્ન થતી નથી જોઈને પોતે પોતાનું માથું કાપવા તૈયાર થયો. તે ઉપરથી દેવીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે તું આવડું સાહસ શું કરવા કરે છે? ધૃષ્ટબુદ્ધિ પોતાના દુરાચરણથી જ મરણ પામ્યો છે. ચંદ્રહાસ કહે કે એ ગમે તેમ હો, પણ મદનને જીવતો કરીને એને પણ જીવતો કરવો જ જોઈએ, કારણ મારા માથા ઉપર કાળી ટીલી ચોંટે. એની પ્રાર્થનાથી બન્નેને જીવતા કરી દેવી ત્યાંથી અંતર્ધાન થયાં. ચંદ્રહાસ બન્નેને પોતાના મંદિરમાં લઈ ગયો, મદનને પ્રધાનપદ પર નિયત કર્યો અને ધૃષ્ટબુદ્ધિને ઘણી શિખામણ દઈ શાંત કરી ઘેર મોકલ્યો.

આ પ્રમાણે ચંદ્રહાસને રાજ્ય મળ્યું, વિષયા અને ચંપકમાલિની એમ બે સ્ત્રીઓ મળી. તેમની સાથે આનંદમાં દિવસ ગાળતો હતો. એણે તરત જ મંત્રીને ચંદનાવતી મોકલી કુલિંદા રાજાને ઘણા જ માનપુરસ્સર કૌંતલપુરીમાં તેડાવ્યો, અને એની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતાં રહી ઉત્તમ પ્રકારે ત્રણસો વર્ષ રાજ કર્યું. વિષયાથી એને મકરાક્ષ અને ચંપકમાલિનીને પેટે પદ્માક્ષ નામે બે પુત્રો થયા. પુત્રો પણ એના જેવા જ પરાક્રમી અને સુશીલ હતા.

એક વખત આ બન્ને પુત્રો નગર બહાર ગયા હતા, તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાએ અશ્વમેધ નિમિત્તે છૂટો મૂકેલો શ્યામકર્ણ ઘોડો ફરતો ફરતો કૌંતલકાપુરીમાં આવેલો એમણે જોયો. ઘોડાના કપાળમાં સુવર્ણપત્રમાં લખેલું વગેરે જોઈને એમને આશ્ચર્ય

લાગ્યું અને પોતાના પિતાને આ વાત જણાવી. એ સાંભળતાં જ ચંદ્રહાસ કૃષ્ણાર્જુનને મળવા ગયો. એ અને કૃષ્ણ બન્નેએ વંદન કરીને પરસ્પર આલિંગન આપ્યાં. કૃષ્ણે અર્જુનને આજ્ઞા કરી કે એમને નમન કરો. પણ અર્જુનના મનમાં એની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હતી; એથી એ એને વંદન કરે નહિ. ચંદ્રહાસ સમજી ગયો અને કહ્યું કે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. પણ એથી તારા યજ્ઞમાં વિલંબ થશે. માટે શું કરવા એ ખટપટમાં પડે છે? આ ઉપરથી અર્જુને એને વંદન કર્યું. એણે પણ અર્જુનને વંદન કરીને આલિંગન દીધું. ચંદ્રહાસ બધાને પોતાના નગરમાં લઈ ગયો અને ત્રણ દિવસ સુધી મહેમાનગીરી કરી, ઘણું જ સન્માન કર્યું. એણે કૃષ્ણાર્જુનને અપાર દ્રવ્ય આપ્યું અને પોતે પુત્ર મકરાક્ષને રાજનું આધિપત્ય સોંપીને તેમની જોડે અશ્વરક્ષામાં સહાય સારુ તેમની જોડે ગયો. / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૫૦–૫૯.

ચંદ્રહાસ (૨) રાવણને રુદ્રના પ્રસાદથી મળેલું એ નામનું ખડ્ગ / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૬.

ચંદ્રા દાનવ વૃષપર્વાની કન્યા. શર્મિષ્ઠાની ભગિની.

ચંદ્રાદ્રિ ક્ષીર સમુદ્ર તીરે આવેલો એક પર્વત.

ચંદ્રાવલોક સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળના કુશાન્વયમાં જન્મેલા સહસ્રાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એને તારાપીડ નામનો પુત્ર હતો.

ચંદ્રાંશુતાપન એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રાશ્વ સૂર્યવંશી કુવલાશ્વ પુત્ર ભદ્રાશ્વનું બીજું નામ.

ચંદ્રિકા ભારતવર્ષીય નદી.

ચંદ્રોદય એક ક્ષત્રિય વિરાટનો ભાઈ / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૯–૪૧.

ચંપ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળના હરિત અથવા દૃઢ રાજાનો પુત્ર. એને સુદેવ નામે પુત્ર હતો. એણે માલિની નગરીનું નામ ચંપા પાડ્યું કહેવાય છે, તે ખરું જણાતું નથી.

ચંપ (૨) અનુકૂળના પૃથુલાક્ષ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એણે માલિની નગરાનું નામ ફેરવીને ચંપા પાડ્યું હતું. દશરથ રાજાના મિત્ર રોમપાદ રાજાની પછી ચોથી પેઢીમાં એ થયો હતો. એટલે દશરથ અને રોમપાદના વખતમાં આ નગરીનું ચંપા નામ હતું. ઉપર કહેલો સૂર્યવંશી ચંપ દશરથ પૂર્વે ત્રીસમો પુરુષ હતો. માટે એ ચંપે નગરીનું નામ બદલ્યાનું કહેવાય છે તે ખોટું છે.

ચંપક એ નામનો એક ગંધર્વ.

ચંપકમાલિની ચંપિકા શબ્દ જુઓ.

ચંપકમાલિની (૨) ચંદ્રહાસ રાજાની બે સ્ત્રીઓમાંની એક નાની.

ચંપકા હંસધ્વજ રાજાની નગરી.

ચંપા અસુર સ્ત્રી ચંદ્રસેનાનું બીજું નામ.

ચંપા (૨) માલિની નગરીનું બગડાની સંજ્ઞાવાળા ચંપ રાજાએ પાડેલું નામ. એ અંગદેશની રાજધાની હતી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૧૩. • પાંડવોના સમયમાં અહીં કર્ણ રાજ કરતો હતો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૫.

ચમ્પા (૩) ચમ્પ રાજાએ બનાવેલી નગરીનું નામ / ભાગ૦ ૯–૮–૧.

ચંપારણ્ય ભારતવર્ષીય વનવિશેષ. ચંપા નગરીની પાસે હોવાથી આ નામ પડ્યું હશે એમ લાગે છે.

ચંપિકા દાશરથિ રામના પુત્ર કુશની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી. એને ચંપકમાલિની આદિ – નવ કન્યા હતી.

ચમસ ઋષભદેવના નવ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુત્રોમાંનો એક (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

ચમસોદ્ભેદ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

ચમસોદ્ભેદન ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

ચરિષ્ણુ હવે પછી થનાર આઠમા સાવર્ણિ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

ચર્મકોટ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ચર્મણ્વતી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક નદી. એ અપરકુરુરાષ્ટ્રની દક્ષિણે હોઈને રતિદેવરાજાના યજ્ઞની અંદર મરણ પામેલાં પશુઓના ચામડાના ઢગલા થયેલા, તેમાંથી રક્તપ્રવાહ નીકળીને બનેલી હતી. તેથી જ એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯. • હાલ તો એ નદી જલરૂપ છે.

ચર્મમંડલ ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

ચર્મવાન શકુનિના છ નાના ભાઈઓમાંનો એક. ભારતના યુદ્ધમાં એને ઈરાવાને માર્યો હતો. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦.

ચર્વાક અવંતી દેશમાં ક્ષિપ્રા અને ચામલા નદીના સંગમ ઉપર શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં જન્મેલો એક નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાની. એનો પિતા ઈન્દુકાન્ત અને માતા સ્રગ્વિણી. એ પુષ્કરતીર્થમાં યજ્ઞગિરિ પર્વત ઉપર મૃત્યુ પામ્યો હતો.

ચલકુંડલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચલિક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચર્ષણી દ્વાદશ આદિત્ય પૈકીના મિત્ર નામના આદિત્યની સ્ત્રી, વરુણ આદિત્યની નહિ, કારણ કે મંત્ર 'મિત્રસ્ય ચર્ષણી' એવો છે એનો પુત્ર ભૃગુ. / ભાગ૦ ભા૨૦ ભી૦ ૯૦.

ચર્ષણી (૨) અર્યમા આદિત્ય અને માતૃકાનાં છોકરાંની સંજ્ઞા ચર્ષણીનો શબ્દાર્થ વિવેકી એવો થાય છે. / ભાગ૦ ૬-૬-૪૨.

ચક્ષુ ઉત્તાનપાદ વંશના સર્વતેજસ રાજર્ષિ વડે આકૃતિને થયેલો પુત્ર. એ બીજો મનુ હતો. એને નડ્વલા નામની સ્ત્રી, પુરુ કુત્સ, ત્રિત, દ્યુમ્ન ઇત્યાદિ બાર પુત્ર હતા. / ભાગ૦ ૪-૧૨-૧૫.

ચક્ષુ (૨) ભગવત્પદીના (ગંગાના ચાર) ચાર પ્રવાહોમાંનો પૂર્વ તરફનો પ્રવાહ એ કેતુમાળ દેશમાં થઈને સમુદ્રને મળે છે.

ચક્ષુ (૩) સોમવંશી અનુરાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો.

ચક્ષુર્મનુ ઉત્તાનપાદ વંશના સર્વતેજસ રાજર્ષિથી આકૃતિ નામની ભાર્યાની કુખે થયેલો પુત્ર. ચાક્ષુ મન્વન્તરની આગળ થયેલા મન્વન્તરમાં થયેલો છઠ્ઠો મનુ / ભાગ૦ સ્ક૦ અ૦ ૧૩ શ્લો૦ ૧૫. એની સત્તાના સમયને ચાક્ષુષ મન્વન્તર એમ કહેલું છે. એ મન્વન્તરમાં ભૃગુ, સુધામા, વિરજ, સહિષ્ણુ, નાદ, વિવસ્વાન્ અને અતિનામા એ સપ્તર્ષિ હવિષ્માન વિરક્ત ઇત્યાદિ નામાન્તરે હતા. લેખ, ઋભ, ઋભુ, આદ્ય, વરિમૂલ, એવા આખ્યાદિક નામાન્તરવાળા પંચદેવ હતા. સ્વર્ગમાં મંત્રદ્રુમ નામનો ઈન્દ્ર હતો. વૈરાજઋષિથી સંભૂતિ નામની ભાર્યાની કુખે અજિત નામે વિષ્ણુનો અવતાર થયો હતો. એણે કુર્મરૂપ ધારણ કરીને મંદરાચળ પર્વતને પોતાની પીઠ પર ધારણ કરી સમુદ્રમંથનથી દેવોને અમૃત પ્રાપ્ત કરી આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૮ સ્ક૦ અ૦ ૫. ● આ ઉપરથી સમજવાનું એ કે આ મન્વન્તરમાં કૂર્માવતાર થયો હતો. ચક્ષુર્મનુને નડ્વલા અથવા વીરિણી નામની સ્ત્રીથી પુરુ, કુત્સ, ત્રિત, દ્યુમ્ન, સત્યવાન્ ધૃતવ્રત, અગ્નિષ્ટોમ, અતિરાત્ર, પ્રદ્યુમ્ન, શિબિ અને ઉલ્મુક એમ અગિયાર પુત્ર થયા હતા. મત્સ્યપુરાણમાં દસ છોકરાનાં નામ રુરુ, પુરુ અથવા પુરુષ, શતદ્યુમ્ન, તપસ્વી, સત્યવાક, હવ્હિ, અગ્નિષ્ટુત, અતિરાત્ર, સુદ્યુમ્ન અને અભિમન્યુ એ પ્રમાણે આપેલાં છે.

ચાકાયણ ઉષસ્ત ઋષિનું બીજું નામ.

ચાણૂર યુધિષ્ઠિરની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ સ૦ ૪-૩૨.

ચાણૂર (૨) કંસનો એક મલ્લ. ધનુર્યોગ નિમિત્તે કૃષ્ણ બળદેવને મથુરા આવ્યા હતા ત્યારે તેમને મારવાની સૂચના આપી ચાણુરની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરાવ્યું હતું, તેમાં કૃષ્ણે ચાણુરને મારી નાખ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૪૪.

ચાણક્ય નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરીને મૌર્યવંશની સ્થાપના કરનાર બ્રાહ્મણવિશેષ. એણે ચન્દ્રગુપ્તને અભિષેક કર્યો હતો. વિષ્ણુગુપ્ત, કૌટિલ્ય, કાટલેય એવાં એનાં બીજાં નામો છે. એણે લખેલો અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ છે / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨.

ચાતકિ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચાંદ્રમસિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચાંપેય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

ચામુંડા દેવીવિશેષ. આ કાલિકાનું નામ છે / દેવીભાગ૦ ૫ સ્ક૦ અ૦ ૨૧.

ચારણ દેવવિશેષ. એ રાહુના નીચલા પ્રદેશમાં રહે છે / ભાગ૦ ૫-૨૪-૪.

ચારુ સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૬૫

ચારુ (૨)
ચારુગુપ્ત
ચારુચંદ્ર
} કૃષ્ણ અને રુકિમણીના પુત્રો.

ચારુચિત્ર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૩૬-૨૪.

ચારુચિત્રાંગદ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ચારુદેષ્ણ રુકિમણી પુત્ર.

ચારુદેષ્ણ (૨) મદ્રદેશનો રાજપુત્ર. ભગડાની સંજ્ઞાવાળી મંદોદરીનો પતિ.

ચારુદેહ રુકિમણીનો પુત્ર.

ચારુધિ મેરુકર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક. એનું નામ જરુધિ એવું પણ કહ્યું છે. / દેવીભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૬.

ચારુનેત્રા પ્રાધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરામાંની એક.

ચારુપદ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન નમસ્યુ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુદ્યુ.

ચારુમતી કૃષ્ણ અને રુકિમણીની પુત્રી. કૃતવર્માની પુત્રવધૂ – સ્નુષા.

ચારુમત્સ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

ચારુશીર્ષ એક રાજર્ષિ, ઇન્દ્રનો પરમ મિત્ર. / ભાર૦ અનુશા૦ અ૦ ૧૮.

ચાર્વાક એક રાક્ષસ. એણે દુર્ધટ તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને અમરત્વ માંગ્યું. બ્રહ્માએ વર આપ્યો કે જ્યાં સુધી તારે હાથે બ્રાહ્મણનું અપમાન નહિ થાય ત્યાં સુધી તું અમર રહીશ. એમ કહીને બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન થયા. ઘણા સમય સુધી એ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાનુસાર વર્ત્યો. પરંતુ દ્વાપરયુગને અંતે સઘળા કૌરવો મરણ પામ્યા અને વ્યાસની અનુમતિથી યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાભિષેક થયો તે વેળા ઘણા ઋષિઓ ત્યાં એકઠા થયા હતા. તે વખતે ચાર્વાક પણ ઋષિવેશ ધારણ કરીને ત્યાં ગયો હતો. અભિષેકનો સમારંભ ચાલુ થયો તે વખતે એનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું હશે તેથી એનામાં દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને એ બધા સમાજની અંદર યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો કે આ રાજ્ય તેં સઘળાં સગાંને મારીને સંપાદન કર્યું છે, માટે આ રાજ્ય વડે તું નરકમાં જઈશ. આવી વાણી સાંભળીને યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે જો એમ હોય તો મારે આ રાજ્યપાટ ન જોઈએ. હું હાલ જ વનમાં ચાલ્યો જાઉં છું. એ સાંભળીને સઘળા ઋષિઓએ એમને આશ્વાસન આપ્યું કે આ તો મૂળે રાક્ષસ અને કપટવેશધારી ઋષિ છે. એના ભાષણ પર વિશ્વાસ ન રાખશો. અમારો સઘળાનો અભિપ્રાય એવો નથી. આમ બોલીને બ્રાહ્મણોએ એના ઉપર ફુંકાર છોડવાથી ચાર્વાક તત્કાળ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. / ભાર૦ શાંતિ અ૦ ૩૮-૩૯.

ચાક્ષુષ ચક્ષુર્મનુનો મન્વન્તર તે.

ચાક્ષુષ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન ક્ષત્રિયરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિવિંશન્તિ.

ચાક્ષુષ (૩) ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાંની એક દેવજાતિ વિશેષ.

ચાક્ષુષ (૪) વિશ્વકર્માનો પુત્ર. એના પુત્ર સાધ્યગણ અને વિશ્વદેવો.

ચાક્ષુષ (૫) ચક્ષુ નામના બીજા મનુનો પુત્ર. એ પોતે છઠ્ઠો મનુ હતો. એના પુત્ર પુરુ, પુરુષ, સુદ્યુમ્નાદિ. આ મન્વંતરમાં મંત્રદ્રુમ નામનો ઇન્દ્ર, આપ્યાદિ દેવ, હવિષ્મદાદિ ઋષિ હોઈને વૈરાજ અને સંભૂતિના પુત્ર અજિત નામનો અવતાર થયો. એ અવતારે સમુદ્ર મંથનકાળે કૂર્મ (કાચબા) રૂપે પોતાની પીઠ પર પર્વત – મંદ્રાચળ – ધારણ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૮-૫-૭.

ચાક્ષુષી ચિત્રરથે અર્જુનને શીખવેલી નેત્રપલ્લવી, આંખના ઇશારાની વિદ્યા. / ભાર૦ આ૦ ૧૮૬-૪૩; ૧૯૯-૫.

ચિકુર આર્યક નાગનો પુત્ર. સુમુખ નાગનો પિતા.

ચિત્તહાર્ય દેવવિશેષ. (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

ચિતિ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના અથર્વણ ઋષિની બીજી સ્ત્રી.

ચિત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક, એને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૭.

ચિત્ર (૨) કર્ણને હાથે મરાયેલો એ નામનો એક પાંડવપક્ષનો રાજા / ભાર૦ કર્ણ અ૦ ૫૭.

ચિત્ર (૩) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૯-૮.

ચિત્ર (૪) દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એને યુદ્ધમાં પ્રતિવિન્ધ્યે માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૧૧–૩૪.

ચિત્રક રાજસૂય યજ્ઞમાં પાંડવોને સહાય કરનાર એ નામનો એક રાજા.

ચિત્રક (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૭

ચિત્રકારિ ચિત્રકારી તે જ.

ચિત્રકૂટ પ્રયાગથી દસ કોશના અંતરે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત. એના ઉત્તરભાગમાં મંદાકિની નદી વહે છે. દાશરથિરામ વનવાસ જવાને નીકળ્યા તે ભરદ્વાજ ઋષિનાં દર્શન કરી અહીં આવ્યા અને ત્યાં લક્ષ્મણે પર્ણકુટિકા બાંધી તેમાં તેઓ સઘળાં સુખે રહેતાં હતાં. એક સમયે એક કાગડાએ સીતાને બહુ સંતાપ આપ્યો. તેની પીડા ટાળીને રઘુસ્થ બેઠા હતા તેવામાં સૈન્ય સહિત ભરતને આવતો દીઠો. એ શું કરવા આવ્યો હશે એનો વિચાર કરતા હતા, તેવામાં લક્ષ્મણે એમની પાસે આવી ભરત જોડે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા માગી. રામે આજ્ઞા ન આપતાં એને શાંત કર્યો. લક્ષ્મણ ટાઢો પડીને શું થાય છે તે જોતો બેઠો.

અહીં ચિત્રકૂટ પાસે આવતાં જ ભરતે શત્રુઘ્નને સઘળા સૈન્યને ત્યાં જ રાખવાની આજ્ઞા કરી અને પોતે વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને સાથે લઈ પર્વત પર આવ્યો. એણે રામને દર્ભાસન પર બેઠેલા જોયા, તેથી એને ઘણું જ દુઃખ થયું. એણે આવીને રામને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. એને જોઈને રામ ઊઠ્યા અને ભરતને આલિંગન કરી અયોધ્યાના સમાચાર પૂછ્યા. વસિષ્ઠે દશરથ પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત થયા તે કહ્યું. એ સાંભળી રામ અને લક્ષ્મણને બહુ જ સંતાપ થયો. તેમણે મંદાકિનીના જળમાં સ્નાન કર્યું અને ઇંગુદી અને પિણ્યાક વડે પિંડદાન કરીને શ્રાદ્ધ કર્યું. આમ બાર દિવસ પર્યન્ત કરીને શુદ્ધ-સ્નાન વગેરે કરીને રામને સ્વસ્થ થયેલા જોઈને ભરતે તેમને અયોધ્યા પાછા જવા વિનંતી કરી, પણ રામે કહ્યું કે હું પિતાની આજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પરિપાલન કર્યા સિવાય કદીયે રહીશ નહિ. આ ઉપરથી એમની અને ભરતની વચ્ચે ઘણો સંવાદ થયો. છેવટે જ્યારે રામ કહ્યું નથી જ માનતા, એ જોઈને ભરત પક્ષના જાબાલિ મંત્રીએ – વખતે રામનું મન જોવાને હોય – કહ્યું કે જેનાથી ઐહિક સુખનો નાશ થાય તે, પિતાની આજ્ઞા હોય કે ગમે તે હોય, તોપણ બુદ્ધિમન્તે પાળવી ન જોઈએ. આ ભાષણ સાંભળીને રામને અનિવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને મંત્રીના કહેવાનું અક્ષરશઃ ખંડન કર્યું. મંત્રી ચૂપ થઈ ગયો. વસિષ્ઠે રામને કહ્યું કે જાબાલિ પર ક્રોધ કરવો નહિ. પછી વસિષ્ઠે તેમને નીતિનો બોધ કર્યો. છતાં રામનો અરણ્યવાસનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. પછી ભરત દર્ભ પાથરી પોતે પણ ત્યાં જ રહેશે કહીને અડંગા નાખી બેઠો. એનો નિશ્ચય જોઈને અંતરિક્ષમાંથી દેવાદિકાએ કહ્યું કે રામને પિતાની આજ્ઞા પાલન કરી અનૃણી થવા દે. હઠ ન કર. એ ઉપરથી ભરતે આગ્રહ પડતો મૂક્યો. પણ રત્નમય પાદુકા રામને પગે પહેરાવી તેમની પાસેથી માગી લીધી અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે હું આ પાદુકાને રાજ્ય સમર્પણ કરીશ અને હું કંદમૂળનો આહાર કરી, અયોધ્યાની બહાર રહીશ. ચૌદ વર્ષ પર્યંત વલ્કલ ધારણ કરીશ. જે દિવસે ચૌદ વર્ષ પૂરાં થશે તે દિવસે તમે મળ્યા તો ઠીક, નિકર અગ્નિપ્રવેશ કરીશ. આ એની પ્રતિજ્ઞા રામે કબૂલ રાખી. ભરતને આલિંગન દઈ શિખામણ દીધી. વિશેષમાં કૈકેયી પર ક્રોધ ન કરવાનું કહી એને પાછા જવાની આજ્ઞા કરી. પોતાની સાથે આવેલા માણસો સહિત ભરત ત્યાંથી વિદાય થયો.

ત્યાર પછી રામ ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. પરંતુ અયોધ્યાથી માણસો અને શત્રુઘ્ન વગેરે વારે વારે આવતા તેથી ઋષિઓને ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો; તેમ જ ખર વગેરે રાક્ષસો ઋષિઓને ઉપદ્રવ કરતાં તેનો નાશ કરવાના નિમિત્તથી ચિત્રકૂટ છોડી સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત એમણે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૯૪–૧૧૭.

ચિત્રકૂટ (૨) કુશદ્વીપમાંહ્યલા ૭ મહાપર્વતોમાંનો એક.

ચિત્રકૂટા ભારતવર્ષીય નદી. (ઋષ્યવાન્ શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રકેતુ ગરુડપુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૨.

ચિત્રકેતુ (૨) સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના સપ્ત વસિષ્ઠ પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રકેતુ (૩) શૂરસેન દેશનો રાજા. એને એક કોટિ સ્ત્રીઓ હતી. પરંતુ તે છતાં પણ અપુત્ર હોવાથી એ સર્વ કાળ દુઃખી રહેતો. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં અંગિરા ઋષિ એને ત્યાં આવી ચઢ્યા. એણે એમને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું. ઋષિએ દયા આણીને ત્વષ્ટા નામના આદિત્યને ઉદ્દેશીને એક ચરુ તૈયાર કર્યો અને એની કૃતદ્યુતિ નામની મોટી સ્ત્રીને આપ્યો. એણે એ લક્ષ કર્યાથી તેને ગર્ભ રહ્યો. પૂર્ણ માસે એને એક દિવ્ય પુત્ર પ્રસવ્યો. પણ આ વાત એની શોકયોથી ખમાઈ નહિ. એમણે એ બાળકને વિષપ્રયોગથી માર્યો. આ ઉપરથી એને જે દુઃખ થયું તે વર્ણવ્યું વર્ણવાય એવું નથી. એ આમ શોકગ્રસ્ત થઈ ગયો છે, તેવામાં પુનઃ અંગિરા ઋષિ અને નારદ ત્યાં પ્રકટ થયા. એમણે પોતાના સામર્થ્ય વડે પુત્રમાં જીવ આણ્યો, ત્યારે એ બાળક પોતાના પિતા અને માતાને કહેવા લાગ્યો કે આ બધો માયામય પ્રપંચ છે. માટે આવી અનિત્ય વસ્તુનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે ભાષણ કરીને પુત્ર અદૃશ્ય થઈ ગયો. રાજાએ શોક તજી એનું શ્રાદ્ધાદિ કર્યું. એણે નારદ પાસેની ઉપનિષદ્ વિદ્યાનો બોધ લઈને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી, અનુષ્ઠાન કરતો રહી યમુના તીરે રહેવા લાગ્યો. આ યોગથી એને જન્માન્તરે વિદ્યાધર યોનિ પ્રાપ્ત થઈ.

વિદ્યાધર યોનિ પ્રાપ્ત થયા પછી એકદા એ વિમાનમાં બેસીને જતો હતો ત્યારે એણે મહાદેવને દીઠા. સિદ્ધો, દેવ અને ઋષિઓના સમુદાયની વચ્ચે મહાદેવ પાર્વતીને પોતાના અંગ પર લઈને બેઠા હતા. ચિત્રકેતુએ એમને જોઈને 'આ કેવું નિર્લજ્જપણું' કહીને હાસ્ય કર્યું. પાર્વતીએ એ જોયું અને એને શાપ્યો કે તને અસુરયોનિ પ્રાપ્ત થશે. આ સાંભળી ભયભીત થયો અને એ વિમાનમાંથી ઊતર્યો અને શિવ-પાર્વતીની સ્તુતિ કરીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. પછી પોતાના લોકમાં ગયો. એ જ પછી વૃત્રાસુર થયો. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૪–૧૭.

ચિત્રકેતુ (૪) એકડાની સંજ્ઞાવાળા ચંદ્રકેતુનું બીજું નામ.

ચિત્રકેતુ (૫) દેવભાગીને કંસથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

ચિત્રકેતુ (૬) કૃષ્ણ અને જાંબવતીના પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રકેતુ (૭) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક પાંચાળ. સુકેતુનો પિતા. એને દ્રોણે માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૨.

ચિત્રગુ સત્યાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલ પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રગુપ્ત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રગુપ્ત (૨) યમનું બીજું નામ.

ચિત્રચાપ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રમાંનો એક. ભીમે એને માર્યો હતો.

ચિત્રદર્શન સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ ભી૦ ૭૯–૨૨.

ચિત્રધર્મા ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા.

ચિત્રપર્હ ગરુડપુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૨.

ચિત્રબાહુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રબાહુ (૨) કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

ચિત્રભાનુ કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

ચિત્રમાય એક ઋષિ.

ચિત્રમુખ આ પ્રથમ વૈશ્ય હોઈ પછીથી બ્રાહ્મણ થયો હતો. એની અદૃશ્યન્તી નામની પુત્રી શક્તિ ઋષિની ભાર્યા હતી. / ભાર૦ અનુ૦ ૫૩–૧૭.

ચિત્રરથ મુનીની કુખે જન્મેલા સોળ ગંધર્વોમાંનો એક. એ બધા ગંધર્વોનો સ્વામી છે.

ચિત્રરથ (૨) ઋષભદેવ વંશના ગય રાજાને ગયંતીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એની ભાર્યાનું નામ ઊર્ણા અને એને પેટે થયેલા પુત્રનું નામ સમ્રાટ હતું.

ચિત્રરથ (૩) વિદેહવંશના સુપાર્શ્વ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમધી જનક હતું.

ચિત્રરથ (૪) અનુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રોમપાદ રાજાનું બીજું નામ.

ચિત્રરથ (૫) દશરથ રાજાનો સારથિ / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩૨

ચિત્રરથ (૬) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના રુશેક રાજાના પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શશબિંદુ.

ચિત્રરથ (૭) સોમવંશી ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજાના વંશના અનમિત્રપુત્ર વૃષ્ણિના બે પુત્રોમાંનો મોટો. એને પૃથુ, વિદુરથ ઇ. પુત્રો હતા

ચિત્રરથ (૮) માતિકાવતક દેશનો રાજા. પ્રાચીન કાળમાં એ ત્યાં હતો / ૧ જમદગ્નિ શબ્દ જુઓ.

ચિત્રરથ (૯) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો સૈન્ય રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

ચિત્રરથ (૧૦) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એ નામનો બીજો રાજા. એને યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૨.

ચિત્રરથ (૧૧) સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવોના વંશના નિમિચક્ર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કવિરથ હતું.

ચિત્રરથા ભારતવર્ષીય નદી.

ચિત્રરૂપ શિવના રુદ્રગણમાંનો એક.

ચિત્રરેખા બાણાસુરના કુભાંડ નામના પ્રધાનની કન્યા અને ઉષા–ઓખાની સખી. એ ચિત્રકળામાં ઘણી જ પ્રવીણ હતી. ઓખાને સ્વપ્નમાં આવેલો પતિ કોણ, એ ઓળખવા એણે ચિત્રો કાઢી બતાવ્યાં હતાં, જેમાંથી ઓખાએ અનિરુદ્ધને ઓળખી કાઢયો હતો.

ચિત્રરેફ પ્રિયવ્રતરાજાના પુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંથી પાંચમો. એનો દેશ એના જ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો.

ચિત્રરેફ (૨) શાકદ્વીપના વર્ષ નામે પાડેલા સાત ભાગમાંનો પાંચમો ભાગ – દેશ.

ચિત્રલેખા કેશી દૈત્યને મારી પુરુરવાએ છોડાવેલી એ નામની એક અપ્સરા.

ચિત્રલેખા (૨) (ચિત્રરેખા શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રવર્મા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

ચિત્રવર્મા (૨) દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવપક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૨.

ચિત્રવાહન મણિપુર નગરીનો રાજા. તીર્થયાત્રાએ ગયેલા અર્જુનને એનો કન્યા ચિત્રાંગદાએ જોવાથી એને પરણવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. આથી આણે એને પુત્ર થાય તે પોતાને મળે એવી શરત કરીને – પુત્રિકાધર્મ કરીને – અર્જુનને પરણાવી હતી. ચિત્રાંગદાને અર્જુનથી થયેલા પુત્ર બભ્રુવાહનને પોતે લઈને એને પોતાનું રાજ્ય આપ્યું હતું. આ ચિત્રવાહનના મૂળ પુરુષનું નામ પ્રભંજન રાજા હતું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૫.

ચિત્રવાહા ભારતવર્ષીય નદી.

ચિત્રવેત્રિક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૮.

ચિત્રશિખણ્ડિન સપ્તર્ષિઓ તે જ / ભા૨૦ શાં૦ ૩૪૩–૩૦.

ચિત્રસેન સૂર્યવંશી વૈવસ્વતમનુના પૌત્ર નરિષ્યંત રાજાના બે પુત્રમાંનો એક. એને દક્ષ નામે પુત્ર હતો.

ચિત્રસેન (૨) વિશ્વાવસુ નામના ગંધર્વનો પુત્ર. એની ગણના દેવર્ષિમાં થાય છે.

ચિત્રસેન (૩) અભિસારીપુરીનો રાજા. એ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લઢયો હતો. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૧૪.

ચિત્રસેન (૪) ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૭.

ચિત્રસેન (૫) કર્ણના પુત્રોમાંથી નકુલે મારેલો તે પુત્ર / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૧૦.

ચિત્રસેન (૬) દેવસાવર્ણિના પુત્રમાંનો એક. (દેવસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રસેન (૭) કર્ણે મારેલો એ નામનો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૮.

ચિત્રસેના એક અપ્સરા (પ્રાધા શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રસેના (૨) ભારતવર્ષીય નદી.

ચિત્રસ્વન એક ગંધર્વ (૧૩. શુચિ શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રા સોમની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

ચિત્રા (૨) એ નામનું નક્ષત્ર.

ચિત્રા (૩) એક અપ્સરા.

ચિત્રાંગ ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૬.

ચિત્રાંગદ એક ગંધર્વ. એણે શંતનુ રાજાના મોટા પુત્ર ચિત્રાંગદને અરણ્યમાં મારી નાખ્યો હતો / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૧.

ચિત્રાંગદ (૨) સીમંતિની નામની એક રાજકન્યાનો સ્વામી, જે ખૂડીને નાગલોકમાં ગયો હતો. શિવપ્રદોષ નામના વૃત્તના મહિમા વડે સજીવન થઈ સીમંતિનીને પુનઃ પ્રાપ્ત થયો હતો.

ચિત્રાંગદ (૩) શંતનુ રાજાને સત્યવતીને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. તે નાનો હતો ત્યારે અરણ્યમાં ચિત્રાંગદ ગંધર્વે મારી નાખ્યો હતો (ભીષ્મ શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રાંગદ (૪) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલા રાજાઓ પૈકી એક / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૬.

ચિત્રાંગદ (૫) દશાર્ણનો અધિપતિ એક ક્ષત્રિય. એને અર્જુને હરાવ્યો હતો / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૮૪–૬.

ચિત્રાંગદા એક અપ્સરા.

ચિત્રાંગદા (૨) ચિત્રવાહન રાજાની કન્યા. અર્જુનની સ્ત્રી અને બભ્રુવાહનની મા.

ચિત્રાયુધ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલા રાજાઓ પૈકી એક / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૬. ● ભારતના યુદ્ધમાં પ્રથમ એ પાંડવ તરફ હતો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૧. ● એના રથના ઘોડાનો રંગ પલાશ ખાખરાનાં ફૂલ – કેસુડાં જેવો હતો / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

ચિત્રાયુધ (૨) ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રમાંનો એક જેને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૭.

ચિત્રાશ્વ શાલ્વ દેશાધિપતિ દ્યુમત્સેનના પુત્ર સત્યવાનનું બીજું નામ (સત્યવાન શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રાશ્વ (૨) એક રાજર્ષિ / ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૧૬૫.

ચિત્રાક્ષ ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૩૬–૨૦, ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૭.

ચિત્રોપચિત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ ૧૩૬–૨૦.

ચિત્રોપલા ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

ચિદ્રિ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળના જ્યામઘ રાજાનો પૌત્ર. વિદર્ભ રાજાના ચાર પુત્રોમાંના એક કૌશિક રાજાનો પુત્ર.

ચિરકારી ગૌતમ ઋષિના બે પુત્રમાંનો એક / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૬૬.

ચિરાન્તક ગરુડપુત્ર / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩.

ચિક્ષુર મહિષાસુરનો સેનાપતિ એક રાક્ષસ. (૨. મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.) એનું નામ ચિક્ષુરાક્ષ એવુંયે કહ્યું છે.

ચીન આ મહાદેશ, ઈન્દ્રપ્રસ્થથી જોતાં ઈશાનમાં પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશને લગતો છે. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૬ શ્લો. ૮–૯. ● પાંડવોના સમયમાં અહીં રાજા કોણ હતો, તે જણાતું નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં ધૌતમૂલક નામનો રાજા ત્યાં હતો એમ જણાય છે. એ દેશમાં એક ભાગવિશેષને રમણચીન કહેતા.

ચિરિણી બદરીવનની એક નદી. અહીં વૈવસ્વત મનુએ અયુત વર્ષ તપ કર્યું હતું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૮૭.

ચીરવાસા દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ચીરવાસા (૨) યક્ષવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૯.

ચૂલકા ભારતવર્ષીય નદી.

ચૂડાલા શિખિધ્વજ રાજાની સ્ત્રી. એણે હર પ્રયત્ન કરીને પોતે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી પોતાના પતિને પણ આત્મજ્ઞાનવિદ્ કરી દીધો હતો, જેથી એ રાજ છોડીને અરણ્યમાં જતો રહ્યો હતો. તે પુનઃ પાછો આવીને રાજ કરવા લાગ્યો. આ ઇતિહાસ વસિષ્ઠ ગ્રંથમાં છે.

ચૂલિ એક ઋષિ. એ ઉગ્ર તપ કરતો હતો, તે કાળે સોમદા નામે ગંધર્વીએ એની ઘણી ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી હતી. જ્યારે એનું તપ સમાપ્ત થયું ત્યારે ગંધર્વીએ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. એ ઉપરથી ઋષિએ મને કરીને એક પુત્ર નિર્માણ કરીને એને આપ્યો. એ પુત્ર બ્રહ્મદત્ત નામે પ્રસિદ્ધ છે. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩૩.

ચૂલિસૂનુ ચૂલિ ઋષિએ સોમદા ગંધર્વીને આપેલા બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્રનું બીજું નામ.

ચેકિતાન એ યાદવ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં હતો. એના રથના ઘોડા ભૂખરા પીળા રંગના હતા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. ● એની અને સુશર્માની વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થયું હતું. ત્યાર બાદ

પછી એને દ્રોણે માર્યો હતો. એના સારથિનું નામ પાર્ષ્ણિ હતું. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૬.

ચૈદ્ય સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળના રોમપાદ વંશમાં જન્મેલા ઉશિક રાજાનો પુત્ર. એને દમઘોષ નામે પુત્ર હતો. આ ચેદિના નામ ઉપરથી એના દેશનું નામ ચેદિ, અને વંશનું નામ ચેદ્ય અગર ચૈદ્ય પડ્યું હતું, એવું ગ્રન્થોથી માલૂમ પડે છે.

ચૈદ્યદેશ ઇંદ્રપ્રસ્થની પાસેના પૂર્વદશાર્ણ દેશની આગ્નેયી દિશામાં આવેલો દેશવિશેષ. એની રાજધાની શુક્તિમતી નગરી. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં ચેદિકુળનો શિશુપાળ રાજા રાજ કરતો હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

ચૈદ્યિ બગડાની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચર વસુના પુત્રોમાંનો એક.

ચૈદ્યિમત્સ્ય પૂર્વમત્સ્ય દેશનું બીજું નામ. ચેદિ દેશની સન્નિધ આવેલો હોવાથી આ નામ પડ્યું છે.

ચૈત્ય આને જ ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. ચિત્ત અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા બન્નેની ઉત્પત્તિ અન્તઃકરણમાંથી થઈ છે. / ભાગ૦ ૩–૨૬–૬૧.

ચૈત્યક મગધદેશનો એક પર્વત.

ચૈત્યક (૨) પ્રયાગક્ષેત્રનું એક તીર્થવિશેષ.

ચૈત્રરથ ચિત્રરથ રાજાના પુત્ર શશબિંદુનું નામાન્તર.

ચૈત્રરથ (૨) મેરુ પર્વત ઉપરનું એક વનવિશેષ.
ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧૬. ૭ અહીં પુરુરવા અને ઉર્વશી ક્રીડા સારુ આવ્યાં હતાં. / ભાગ૦૫–૧૬–૧૪; ૯–૧૪–૨૪.

ચૈત્રરથ (૩) સ્વર્ગમાં ઇંદ્રનું વન.

ચૈત્રરથ (૪) હિમાલય ઉપર કુબેરનું વન.

ચૈત્રસેની ચિત્રસેન પાંચાળનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષે હતો.

ચૈત્રા જયામઘ રાજાની સ્ત્રી. એ શિબિ રાજાની કન્યા હોવાથી શૈબ્યા નામે પ્રસિદ્ધ હતી.

ચૈત્રાયણ એક ઋષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ચૈદ્ય ચેદિ રાજાના વંશજનું સામાન્ય નામ.

ચોળ ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ. ૨૭

ચૌલિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ચૌણ્ડક દેશવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૬૧.

ચૌલિ ચોલિ તે જ.

ચ્યવન પરીક્ષિત રાજા પાસે આવેલો એક ઋષિ.

ચ્યવન (૨) વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો મોટો. એનું આ નામ પડવાનું કારણ કે ભૃગુ ઋષિની ભાર્યા પુલોમા જ્યારે ગર્ભિણી હતી ત્યારે એક રાક્ષસ એને લઈને નાઠો. તે વખતે રસ્તામાં જ એનો ગર્ભ પડી ગયો. ચ્યુ ધાતુનો અર્થ પડવું થાય છે. ગર્ભની ચ્યુતિ થઈ – પડી ગયો – તેથી એમનું નામ ચ્યવન પડ્યું. ગર્ભને પડેલો જોઈ એના તેજથી ભયભીત થઈને રાક્ષસ નાસી ગયો અને પુલોમા પુત્રને લઈને ઘેર આવી. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૪–૬.

મોટો થતાં એણે વેદવેદાંગમાં નિષ્ણાત થઈને તપનો આરંભ કર્યો. એનું તપ એટલા બધા કાળ સુધી પહોંચ્યું કે એ બેઠો હતો ત્યારે એના ઉપર કીડીઓ અને ઊધઈના રાફડા બંધાઈ ગયા. એક સમયે એમ બન્યું કે જે વનમાં એ તપ કરતો હતો તે વનમાં સૂર્યવંશી શર્યાતિ રાજા પોતાની ચાર હજાર સ્ત્રીઓ અને સૈન્ય સહિત આવ્યો અને ઘણાક દિવસ સુધી રહ્યો. તે દરમ્યાન એની સુકન્યા નામની કન્યા પોતાની સખીઓની સાથે રમતાં રમતાં જ્યાં ચ્યવન ભાર્ગવ તપ કરતો હતો ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે રાફડાના મોંમાં વાંકી વળીને જોતાં ચ્યવનનાં નેત્ર દીઠાં. ચ્યવનને સમાધિ તરતની ઊતરી હતી અને એની આંખો ઉઘાડી હોવાથી સુકન્યાએ ચળકતી આંખો જોઈ. એ કોઈ જીવડાં હશે ધારી, એણે કુતૂહલથી દાભની લાંબી સળી લઈને વેરાંચી. આથી કરીને ચ્યવનનાં નેત્ર ફૂટી તેમાંથી લોહી બહાર આવ્યું. એ જોઈને સુકન્યાને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને પોતે છાનીમાની પોતાના પિતા પાસે આવતી રહી.

ચ્યવનભાર્ગવનાં નેત્ર સુકન્યાએ ફોડ્યાં એ મહદ્ પાપને લીધે રાજાની આખી સેનાનાં મળમૂત્ર બંધ થઈ ગયાં. આ રોગ કેમ ફાટી નીકળ્યો તેનો વિચાર કરતાં ચિન્તાગ્રસ્ત બેઠેલા રાજાની પાસે એટલામાં સુકન્યા આવી પહોંચી અને પોતાને હાથે કોઈ

જીવડાં મરી ગયાં, એ ખબર રાજાને કહી. એ સાંભળી ભયભીત થયેલો રાજા રાફડા પાસે ગયો અને સંભાળપૂર્વક રાફડો ખસેડાવીને શું થયું તે જોતાં, આ દેદીપ્યમાન ઋષિને નેત્રહીન થયેલા જોયા. રાજાએ એને બહુ પ્રાર્થના કરી અને પોતાની કન્યાથી અજાણે આ કૃત્ય થઈ ગયું છે, એમ કહી ઋષિ પાસે ક્ષમાની યાચના કરી. એ સાંભળીને ઋષિએ કહ્યું કે, જો તું એ કન્યા મને આપી દે તો હું તને ક્ષમા કરું. નિરુપાયે રાજાએ હા કહી અને વિવાહવિધિથી સુકન્યાને ઋષિને આપી. એમ થતાં જ સૈન્યમાં ચાલેલો મૂત્રમળાવરોધનો રોગ શાન્ત થયો. આ પ્રમાણે સુકન્યાને સોંપીને રાજા પોતાના નગર પ્રતિ ગયો.

સુકન્યાને મૂકીને રાજા પોતાના નગર પ્રતિ ગયા બાદ સુકન્યાએ જોયું કે પતિ સિવાય એનું ત્યાં કોઈ નથી. માટે પોતે સ્વસ્થ ચિત્તે ઋષિની સેવામાં તલ્લીન થઈ. એકાગ્ર મને કરીને એણે ઋષિની સેવા કરીને તેને સંતોષ્યો. આમ ઘણો કાળ વ્યતીત થયા બાદ સુકન્યાના શિયળની પરીક્ષા કરવાને અશ્વિનીકુમાર ત્યાં આવ્યા. એમણે સુકન્યાનું મન ઋષિથી વિમુખ કરવાને પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સુકન્યાનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. એને બીજી રીતે અજમાવી જોવાને અશ્વિનીકુમાર ચ્યવનને લઈને એક સરોવરમાં સ્નાન કરવા ગયા. એમણે ચ્યવનને તારુણ્ય આપ્યું અને ખૂબસૂરત જુવાન બનાવી પોતે એને લઈને બહાર આવ્યા. બે અશ્વિનીકુમાર અને ચ્યવન ત્રણે એવા સરખા સ્વરૂપવાન થઈ થયા કે બદલ્યા બદલાય. ચ્યવનનાં નેત્ર પણ સારાં થઈ ગયાં. સુકન્યાએ પોતાના સત્યને આધારે ખરા ચ્યવનને પારખી કાઢ્યો અને એ જ મારો પતિ એમ કહ્યું. આ ઉપરથી અશ્વિનીકુમાર સંતુષ્ટ થયા અને સુકન્યાને આશીર્વાદ દઈને અને ચ્યવનને કાંચનામાભિધાન આપીને સ્વસ્થાને ગયા.

અશ્વિનીકુમાર સ્વર્ગે જતા હતા ત્યારે ચ્યવને કહ્યું કે તમે મને તારુણ્ય અને નેત્રો આપ્યાં તે ઉપકાર પેટે હું તમને યજ્ઞભાગ મળતો થઈશ. અશ્વિનીકુમારના ગયા પછી સુકન્યાને લઈને પોતે પોતાના સસરા શર્યાતિ રાજા પાસે ગયો. શર્યાતિએ એને ઓળખ્યો નહિ, પણ સુકન્યાને ઓળખી. કન્યાએ પોતાના પતિની અવગણના કરી આ કોઈ પરપુરુષને લઈને આવી છે, ધારી એને ક્રોધની પરાકાષ્ઠા થઈ. એ જોઈને એણે બધી હકીકત કહી. એ સાંભળી શર્યાતિએ શાંત થઈ ચ્યવનનું સન્માન કર્યું. ચ્યવને રાજાને યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું અને એ યજ્ઞમાં અશ્વિનીકુમારને હવિર્ભાગ આપ્યો. ઇન્દ્રે મના કરી તે માન્ય કરતો નથી જોઈને ઇંદ્રને ક્રોધ ચઢ્યો અને ચ્યવનને મારવા એણે વજ્ર ઊંચું કર્યું. પણ ચ્યવને એનો હાથ થંભાવી દીધો. ચ્યવને મદ નામે એક રાક્ષસ ઉત્પન્ન કર્યો અને ઇંદ્ર ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. આખરે ઇંદ્ર એને શરણ આવ્યો અને અશ્વિનીકુમારને હવિર્ભાગ આપવામાં સંમતિ આપી, મદ રાક્ષસને નિવારવા વિનંતી કરી. એ જોઈ ઋષિએ પોતાનો કોપ શાંત કર્યો. ઋષિએ અશ્વિનીકુમારને યજ્ઞભાગ આપ્યો અને પોતે ઉત્પન્ન કરેલા મદ-રાક્ષસના વિભાગ કરી મદ્યપાન, સ્ત્રી, પાસા (દ્યૂત) અને મૃગયા એ ચારને વહેંચી આપી, ઇન્દ્રને છોડાવ્યો. પછી યજ્ઞ સમાપ્ત કરી પોતાની સ્ત્રી સહવર્તમાન પુનઃ પોતાને આશ્રમ ગયો. સુકન્યાને પેટે ચ્યવનને પ્રમતિ નામનો પુત્ર હતો. બીજી એની આરુષી નામની મોટી સ્ત્રીથી એને ઉર્વ નામનો પુત્ર હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦૧૨૧–૧૨૫; ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૩.

ચ્યવન એ ભૃગુઋષિનો પુત્ર હતો અને એણે વેદના કેટલાક મન્ત્રા રચ્યા છે. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે ચ્યવન વૃદ્ધ થયો હતો અને બધાંએ એને તજી દીધો હતો. અશ્વિનોએ એનું વૃદ્ધ ખોળિયું લઈ એને તરુણ અને દીર્ઘાયુવાન કર્યો હતો. એમ થવાથી એની સ્ત્રી તેમ જ બીજી તરુણીઓ એને વશ વર્ત્તી હતી.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં આ કથાભાગને એની રીતે

વિસ્તાર્યો છે કે, ચ્યવનઋષિ પોતે પોતાનું શરીર સૂકવીને તદ્દ દીધો હોય એમ એક જગાએ પડ્યો હતો. મનુના વંશજ શર્યાતિના પુત્રોએ એને જોયો અને માટીનાં ઢેફાં વડે એને માર્યો. આથી ઋષિને ક્રોધ ચઢ્યો અને એને શાંત કરવા શર્યાતિ પોતે રથમાં બેસીને ત્યાં આવ્યો અને પોતાની સુકન્યા નામની પુત્રી એને આપી. અશ્વિનોએ સુકન્યાને ફોસલાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પોતાના સત્યથી ચળી નહિ. ચ્યવનની સુકન્યાએ અશ્વિનોને મહેણું માર્યું કે તમે સંપૂર્ણ દેવો કયાં છો ? અમે શી રીતે અપૂર્ણ છીએ, એમ પૂછતાં સુકન્યાએ કહ્યું કે મારા પતિને પુનઃ તરુણ કરો તો કહું. તે પરથી તેમણે કહ્યું કે ચ્યવને અમુક સરોવરમાં સ્નાન કરવું. સ્નાન કરીને નીકળતાં એ તરુણ થઈ ગયો. પછી સુકન્યાએ અશ્વિનોને કહ્યું કે તમને બીજા દેવની પેઠે યજ્ઞભાગ કયાં મળે છે ? પછી એઓ ત્યાંથી ગયા અને યજ્ઞભાગ મેળવવા શક્તિમાન થયા.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે અશ્વિનોને યજ્ઞહવિ અપાવવા ચ્યવને ઇંદ્રને કહ્યું. એણે કહ્યું કે બીજા દેવો પોતાને ગમે તે કરે, પણ હું એમને હવિર્ભાગ નહિ મળવા દઉં. બીજા દેવોએ તો કબૂલ કર્યું પણ ઇંદ્રે ચ્યવનને કચડી નાખવા પોતાના એક હાથમાં એક પર્વત અને બીજા હાથમાં વજ્ર લીધું. પણ ચ્યવને પાણીની અંજલિ છાંટીને એના બન્ને હાથ જડ કરી દીધા. ઉઘાડું અને પહોળું મોં, મોટી મોટી દાઢો અને બહુ જ વિકરાળ સ્વરૂપવાળો એક મદ નામનો રાક્ષસ પેદા કરી, તેને ઇન્દ્રને રંજાડવા પ્રેર્યો. એની એક દાઢ નીચે પૃથ્વી, બીજી નીચે આકાશ અને જીભના મૂળ પાસે બધા દેવો અને ઇન્દ્ર ! જેમ કોઈ મોટું દરિયાઈ પ્રાણી હોય અને એની દાઢમાં નાનાં માછલાં આવી જાય એમ દેવો અને ઇંદ્ર વગેરેની સ્થિતિ થઈ ગઈ ! ઇંદ્રે ભયભીત થઈને ચ્યવનની માગણી કબૂલ કરી. આમ અશ્વિનોને યજ્ઞભાગ અપાવવામાં ચ્યવન સહાયભૂત થયા.

મહાભારતના બીજા ભાગમાં વળી કહ્યું છે કે ચ્યવને કુશિક રાજા અને એની સ્ત્રી પાસે પોતાની નીચ સેવા કરાવી. પણ પછીથી તેમના ઉપર તુષમાન થઈને આશીર્વાદ દીધો કે તમને ઘણો જ સ્વરૂપવાન અને વીર એવો પુત્ર થશે. પરશુરામનો જન્મ આથી થયો હતો.

ઋગ્વેદમાં એનું નામ ચ્યવાન છે. પણ બ્રાહ્મણો અને ત્યાર પછીના ગ્રન્થોમાં ચ્યવન છે.

ચ્યવન (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ રાજાનો પૌત્ર. એના પિતાનું નામ સુહોત્ર અને પુત્રનું નામ કૃતિ.

ચ્યવન (૪) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢના નીલવંશના મિત્રેયુ રાજાના બે પુત્રોમાંનો બીજો. એના પુત્રનું નામ સુદાસ હતું.

છ

છત્રવતી દ્રુપદ રાજા દ્રોણાચાર્યથી હાર્યા પછી, પોતાની નગરી દ્રોણાચાર્યની માલિકીની થવાથી નવી છત્રવતી નામની નગરી વસાવી જેમાં રહેતો હતો તે. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૩૮.

છત્રાક ચોમાસામાં ઝાડ ઉપર અગર જમીન ઉપર છત્રી જેવી ઊગતી વનસ્પતિવિશેષ. ભોંયછત્રી, બિલાડીનો ટોપ / ભાગ૦ ૧૦–૨૫–૧૯.

છન્દ વેદ અનુષ્ટુભાદિ વૃત્તોનું પ્રથમનું નામાન્તર / ૧૨–૬–૬૦.

છંદોગેય એક બ્રહ્મર્ષિ (અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

છન્દોદેવ મતંગનું બીજા જન્માંતરનું નામ / ભા૨૦ અનુ૦ ૫–૨૬.

છમ્ભટ નાશ તે / ભાગ૦ ૩–૧૮–૨૬

છાયા વિવસ્વાન્ આદિત્યની સ્ત્રી સંજ્ઞાથી તેનું તેજ સહન ન થઈ શકવાથી પોતે અદૃશ્ય થઈને પોતાનું પ્રતિરૂપ આદિત્યની પાસે રાખ્યું હતું તે. એને સૂર્યથી સાવર્ણિ અને શનિ એમ બે પુત્ર થયા હતા અને તપતી નામની એક કન્યા થઈ હતી. સાવર્ણિ મનુ થવાનો હતો, એટલે શનિએ શનિમંડલનું આધિપત્ય લીધું. કન્યા તપતી સંવરણ રાજાની સ્ત્રી થઈ.

છાંદોગ્ય સામવેદોપનિષત્

જ

જગતી અડતાળીસ અક્ષરનો છંદવિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના અસ્થિમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪૫.

જટાપુર એક નગરવિશેષ / વા૨૦ રા૦ કિષ્કિ. સ. ૪૨

જટાયુ વિનતા પુત્ર અરુણના બે પુત્રમાંનો બીજો, સંપાતિનો નાનો ભાઈ. દાશરથિ રામ અગસ્ત્યના આશ્રમથી નીકળી પંચવટી જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં આની એમની સાથે ભેટ થઈ હતી. રામે તું કોણ, એમ પૂછતાં એણે પોતાના વંશનું વર્ણન કર્યું હતું. તેણે કહ્યું હતું કે દશરથ રાજા મારા ઘણા મિત્ર હતા. તે ઉપરથી રામે કહ્યું હતું કે અમે હવે પંચવટીમાં રહેવાનાં છીએ, તો અમારું કુશળ તમે સાચવજો. એણે એમની સંભાળ રાખવાની હા ભણી હતી. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૧૪.

એક સમયે રાવણે રામ અને લક્ષ્મણ પંચવટીમાં ન હોય એવો યોગ આણીને પોતે ભિક્ષુ રૂપે આવીને સીતાનું હરણ કર્યું. એ સીતાને લઈને જતો હતો અને સીતા અરે રામ દોડો, લક્ષ્મણ ધાઓ એમ આક્રંદ કરતી હતી તે જટાયુ દૂર એક પર્વત પર હતો તેણે ત્યાંથી સાંભળ્યું. લાગલો જ એ ત્યાંથી દોડ્યો અને જુએ છે તો રાવણ સીતાને લઈને જાય છે. રાવણ અને એની વચ્ચે જબરી બોલાબોલી થઈ અને છેવટે જ્યારે એણે જોયું કે એ સીતાને છોડતો નથી, એટલે એ યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો./વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૫ રાવણનું અને એનું જબરું યુદ્ધ થતાં રાવણે લાગ સાધીને એની પાંખ કાપી નાખી; શસ્ત્રપ્રહારથી એને મરણોન્મુખ કરી, પોતે સીતા સાથે ચાલતો થયો. આ વેળા જટાયુનું વય સાઠ હજાર વર્ષનું હતું. એ રામ આવે ત્યાં સુધી જાણે પડીકામાં પ્રાણ બાંધીને રહ્યો હોય એમ પડી રહ્યો. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૫૦–૫૨.

આ તરફ રામ અને લક્ષ્મણ ઘણી વારે પાછા આવ્યા અને આશ્રમમાં આવી જુએ છે તો સીતા નહિ ! પછી એની શોધ કરવા નીકળી પડ્યા. એમણે દૂરથી જટાયુને દીઠો અને ન ઓળખ્યાથી કોઈ રાક્ષસ હશે એમ ધારી રામે બાણ કાઢીને ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું. એટલામાં લક્ષ્મણે જટાયુ છે એમ ઓળખ્યો અને રામને કહ્યું એટલે બાણ ઉતારી બન્ને જણ એની પાસે ગયા. જુએ છે તો પાંખો કપાયેલો જટાયુ જ પડ્યો છે. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૬૪–૬૬.

પછી રામે પૂછ્યું કે જટાયુ, તમારી અવસ્થા આમ કેમ થઈ ? એ ઉપરથી એણે જે બન્યું હતું તે બધું કહ્યું અને રાવણ સીતાને લઈને દક્ષિણ દિશામાં ગયો એટલું બોલીને એણે પ્રાણ છોડ્યા. આથી રામ અને લક્ષ્મણ બન્નેને પરમ દુઃખ થયું. એમણે જટાયુને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો; પિંડ અને જલાંજલિ પ્રદાન કરીને બન્ને જણા નૈર્ઋત્ય દિશા તરફ સીતાની શોધ સારુ ચાલ્યા. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૬૭. • જટાયુને કર્ણિકાર, શતગામી સારસ, રજ્જુબાલ અને મેરુંડ એમ પાંચ પુત્રો હતા, એમ પુરાણોથી જણાય છે.

રામાયણ ઉપરથી એ વિષ્ણુના વાહન ગરુડનો પુત્ર અને ગીધનો રાજા હતો એમ જણાય છે. પુરાણોમાં એને દશરથનો મિત્ર કહ્યો છે. દશરથ શનિની પાસેથી સીતાને લેવાને ક્રાન્તિમંડળમાં ગયો હતો. શનિની દૃષ્ટિને લીધે એનો રથ બળી ગયો અને રાજા નીચે પડ્યો. જટાયુએ એને પડતો ઝીલી લઈને ઉગાર્યો હતો. પદ્મપુરાણમાં વળી એવી કથા છે કે પોતાના રાજ્યમાં દુકાળ પડ્યો હતો માટે દશરથ શનિ ઉપર ચઢી ગયો. પણ એને રથ સહિત સ્વર્ગમાંથી ફેંકી દીધા તે જટાયુએ ઝીલી લીધો હતો.

જટાસુર સદ્રદેશાધિપતિ, એક ક્ષત્રિય / ભાર સ૦ ૪–૩૦.

જટાસુર (૨) બગડાની સંજ્ઞાવાળા અલંબુષ રાક્ષસનો પિતા. પાંડવો તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં આવીને બદરિકાશ્રમમાં રહ્યા હતા ત્યાં આ જટાસુર મુનિવેશ ધારણ કરીને પોતે પોતાને મુખે પોતાના ગુણોની પ્રશંસા કરી, વિશ્વાસ ઉપજાવી તેમની પાસે કપટે રહ્યો

હતો. એના મનમાં એમ હતું કે જ્યારે આશ્રમમાં ભીમસેન નહિ હોય ત્યારે લાગ મળ્યે પાંડવોને મારીને દ્રૌપદીને હરણ કરી જઈશ. આ એનું કપટ પાંડવોના કળ્યામાં ન આવ્યું અને એ કોઈ મુનિ હશે જાણીને બધાં એની સેવામાં તત્પર રહેતા. એક વખત એવું થયું કે ભીમસેન ફળ વગેરે લેવા વનમાં ગયો. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આ યોગ આવતાં જ એણે દ્રૌપદી સહ વર્તમાન પાંડવોને ઊંચકી લીધા. અર્જુન આ વખતે ઇંદ્રલોકમાં ગયેલો હતો એટલે એ અને ભીમ બે સિવાય ત્રણ ભાઈઓ અને દ્રૌપદીને લઈને ઘણી જ દોટ મૂકીને નાઠો. યુધિષ્ઠિરે એને બહુએ પ્રકારે નીતિનો બોધ કર્યો, પણ તે ધ્યાનમાં ન લેતાં દોડવા જ માંડ્યું. યુધિષ્ઠિરે કાંઈ અલૌકિક પ્રકારે જડ રૂપ ધારણ કરવાથી એનો વેગ અટક્યો અને એનાથી આગળ ચલાયું નહિ. એટલામાં ભીમસેન આશ્રમમાં આવ્યો. પાંડવો ત્યાં નથી એ જોઈને શોધ કરવા નીકળી પડ્યો, તે ત્યાં આવી ચઢ્યો. ભીમસેને જટાસુરની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરીને એને મરણ પમાડ્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૫૭.

જટિલા ગૌતમ કુળોત્પન્ન એક કન્યા. એને સાત પતિ હતા. એનો ઇતિહાસ વ્યાસે દ્રુપદ રાજાને કહી સંભળાવ્યો હતો./ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૯૫–૧૯૬.

જટી રાવણે પાતાળમાંથી જીતેલા નાગમાંનો એક / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭.

જઠર મેરુની તળેટીએ આવેલા પર્વતોમાંનો પૂર્વ દિશાનો પર્વત.

જઠર (૨) ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

જડભરત પ્રિયવ્રતવંશના પ્રસિદ્ધ ઋષભદેવ રાજર્ષિના સો પુત્રોમાંનો મોટો, ભરત રાજા. એ રાજ્ય છોડીને વનમાં તપ કરતો હતો તેવામાં એક હરણના બચ્ચા ઉપર પ્રીતિ થવાથી અંતકાળે પણ એ જ વાસના રહી. આથી એને હરિણનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો. આ યોનિમાંથી છૂટ્યા પછી એણે આંગિરસ ગોત્રના કોઈ બ્રાહ્મણની નાની સ્ત્રીને પેટે જન્મ લીધો. એના પૂર્વના પુણ્યે કરીને એને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન હોવાથી એને લાગ્યું કે ઓહો, સંગને લીધે મારે કેવું જન્મ-મરણના ફેરામાં આવવું પડ્યું! આથી એનું નામ જડભરત પડ્યું.

કોઈ એને ઉઠાડે તો ઊઠે, કોઈ ખવડાવે તો ખાય, નીકર બેસી જ રહે; એવી એની સ્થિતિ જોઈને, એના ઓરમાન ભાઈઓને લાગ્યું કે એ ઘરમાં કશાયે કામનો નથી. એમ ધારી એને ખેતરની રખવાળી કરવા મૂક્યો. ત્યાં પણ એ કાંઈ ખપનો નીવડ્યો નહિ. છતાં ત્યાં જ રહેતો હતો. તેવામાં કોઈ ચોર લોકોને દેવીને નરબલિ આપવાની ઇચ્છા હતી, તેમના જોવામાં તે આવ્યો. આથી એને પકડી, ઊંચકી દેવીના મંદિરમાં લઈ ગયા અને જેવો એને મારે છે તેવામાં દેવીને બહુ ક્ષોભ થયો, અને એણે ચોર લોકોને મારી એનું સંરક્ષણ કર્યું. / ભાગ૦ ૫. સ્કં૦ અ૦ ૯.

કાળાન્તરે પ્રસંગવશાત્ રહુગણ રાજાને એની જોડે મેળાપ થયો. એણે રાજાને આત્મતત્ત્વબોધ કરીને કૃતાર્થ કર્યો. (રહૂગમ શબ્દ જુઓ.)

જતૃણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

જનક વિદેહવંશના પ્રત્યેક રાજાનું સામાન્ય નામ. એનું કારણ એમ છે કે એ વંશનો મૂળ પુરુષ કેવળ પિતાના જ દેહથી નિર્માણ થયો હતો. એ વિષયે મૂળ ઇતિહાસ એમ છે કે વૈવસ્વત મનુના મોટા પુત્ર ઇક્ષ્વાકુના સો પુત્ર પૈકી બીજા પુત્ર નિમિત્તે રાજાને વસિષ્ઠનો શાપ થયો હતો. એનો દેહ પડી ગયા બાદ બ્રાહ્મણોએ એના દેહનું મંથન કર્યું ને તેમાંથી એક પુરુષ નિર્માણ કર્યો. એનું નામ મિથિનામા જનક. ત્યાર પછીના દરેકને આ નામ લાગુ પડ્યું. (૧ નિમિ શબ્દ જુઓ.)

જનક કૂપ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

જનદેવ વિદેહવંશનો એક જનક. વંશાવલિમાં એનું નામ મળતું નથી. એનો ઇતિહાસ એવો છે કે એણે પોતાને ખર્ચે એકસો આચાર્ય રાખ્યા હતા. એક કાળે એણે એમને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે આત્મા એટલે શું? મુખ્યત્વે કરીને એ નામ કોને છે અને એને મેળવવાને ઉપાય શો? એ પ્રશ્નોના

ઉત્તર જેને જેમ ફાવે તેમ આપ્યા. પણ રાજાને સમાધાન થયું નહિ. એથી એ બહુ શંકાશીલ હતો. તેવામાં એને ઘેર પંચશિખ નામના ઋષિ આવ્યા. એણે એમનું પૂજન કરી નમ્રતાથી ઉપર કહેલા પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમણે એના યથાયોગ્ય જવાબ આપ્યા. ઋષિએ આચાર્યોએ દીધેલા જવાબના ખંડનમંડન સહિત રાજાના મનનું સમાધાન કર્યું. ઋષિના બોધથી રાજાનું મન બ્રહ્મવિદ્ થઈ ગયું હતું / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૧૮-૨૧૯ શ્લો૦ ૫૦. • એટલે કે રાજગૃહ બળવા લાગ્યું તો પણ આ મારું બળે છે એવી નિત્યત્વ બુદ્ધિ અને મમત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નહિ.

જનપાદપ એક બ્રહ્મર્ષિ (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

જનમેજય સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન સુમતિ રાજાનો પુત્ર. એણે ત્રણ દિવસમાં ભૂમિને જીતીને તેનું આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૪

જનમેજય (૨) સોમવંશી યયાતિ પુત્ર પુરુનો પુત્ર. એ ચાર યજ્ઞ કરી પછી વનમાં ગયો હતો. માધવી નામની સ્ત્રીને પેટે એને પ્રાચિન્વાન્ અથવા પ્રાચીન નામે પુત્ર થયો હતો.

જનમેજય (૩) સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન સંજય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ મહામના હતું.

જનમેજય (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો રાજા. યુદ્ધમાં એના રથના ઘોડા રાષ્ટ્રના કૂલના રંગના હતા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. • ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્મુખ નામના પુત્રે એને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

જનમેજય (૫) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

જનમેજય (૬) સોમવંશી પૂરુકુળના પાંડુ પુત્ર અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પૌત્ર અને પરીક્ષિત રાજાનો પુત્ર. એને વપુષ્ટમા નામની સ્ત્રીને પેટે શતાનીક નામે પુત્ર થયો હતો. એનો પિતા પરીક્ષિત્ રાજા સર્પદંશથી મરણ પામ્યો હતો, માટે એણે ઉત્તંક ઋષિએ ઉત્તેજન આપવાથી સર્પસત્ર કર્યો હતો. એ સત્રમાં કવષપુત્ર તુરઋષિ એના ઉપાધ્યાય અને ચંદ્રભાર્ગવ, પિંગળઋષિ, જૈમિનિ, અને અંગિરા એ ઋષિઓ, ક્રમશઃ હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા એમ ચાર ઋત્વિજો હતા. આ સિવાય કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, ઉદ્દાલક, પ્રમત્તક, શ્વેતકેતુ, પિંગળ, અસિત, દેવળ, નારદ, પર્વત, આત્રેય, કુંડજઠર, કાળઘટ, વાત્સ્ય, શ્રુતશ્રવા, કહોડ, દેવશર્મા, મૌદ્ગલ્ય, સમસૌરભ એ ઋષિઓ સદસ્ય હતા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૫૧–૫૩.

વાસુકિનાં ૧૫ કુળ, તક્ષકનાં ૧૮ કુળ, અરાવત નાગનાં ૩ કુળ, કારવ્ય નાગનાં ૯ કુળ, અને ધૃતરાષ્ટ્ર નાગનાં ૩૫ કુળ એમ એ સર્પસત્રમાં ૮૦ આ નાગકુળો તેમ જ બીજાનાં મળી સેંકડો કુળો બળીને ભસ્મ થયાં હતાં. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૫૭–૫૮. • પછી આસ્તિક ઋષિએ આવીને એ સત્ર બંધ કરાવ્યો હતો.

કેટલાક કાળ પછી જનમેજયે એક બીજો યજ્ઞ કર્યો જેમાં વાજસનેયી શાખાનો બ્રહ્મા જોઈને વૈશંપાયન ઋષિએ એને શાપ આપ્યો હતો. જેથી એ સત્વર જ રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ અરણ્યમાં મરણ પામ્યો હતો.

જનમેજય (૭) ઇંદ્રોતઃશૌનક નામના ઋષિએ પાવન કરેલો રાજા. આ રાજા પણ પરીક્ષિત્ પુત્ર હતો. પણ એનું કુળ કયું એ કાંઈ જણાયું નથી. (ઇંદ્રોતઃશૌનક શબ્દ જુઓ.)

જનમેજય (૮) ક્ષત્રિય, દુષ્યન્તપુત્ર. એની માનું નામ લક્ષણા; લાક્ષી અને લાક્ષ્યા એવાં પણ એનાં બીજાં નામ હતાં. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૪)

જનમેજય (૯) સોમવંશના કુરુનો પુત્ર, ક્ષત્રિય. એની માનું નામ વાહિની હતું. ધૃતરાષ્ટ્રાદિ એના પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૩૯)

જનમેજય (૧૦) એક પાંચાલ–ક્ષત્રિ. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૫૧)

જનમેજય (૧૧) એક નાગવિશેષ.

જનસ્થાન ગોદાવરીને દક્ષિણ તીરે આવેલું એક સ્થાનવિશેષ. હાલ એને નાસિક કહે છે. રામના સમયમાં અહીં શૂર્પણખા અને ખર રાક્ષસ રહેતાં હતાં. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૧૮

જનલોક ભૂલોકથી માંડીને સત્યલોક સુધી ઊંચે જે સાત લોક માન્યા છે તેમાં પાંચમો. બ્રહ્મમાનસ પુત્ર સનકાદિક અહીં રહે છે.

જનેશ્વર ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

જહ્નુ સોમવંશી વિજયકુળોત્પન્ન હોત્રક રાજાનો પુત્ર. એણે ગંગાને પ્રથમ એની જંઘમાં સમાવી દઈ, પછી મુક્ત કરી હતી. તે ઉપરથી ગંગાનું નામ જાહ્નવી પડ્યું છે. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૪૩. • એને અજ અથવા અજમીઢ નામાન્તરવાળો પુરુ નામનો પુત્ર હતો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૯.

જહ્નુ (૨) સોમવંશ નહુષ કુળના પુરુના અજમીઢ વંશમાં જન્મેલા કુરુ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એના વંશમાં જ કૌરવ-પાંડવ થયા હતા. એના પુત્રનું નામ સુરથ હતું.

જહ્નુ (૩) સોમવંશી સુહોત્રપુત્ર અજમીઢનો પુત્ર. એની માનું નામ કેશિની. એના વંશના બધા કુશિકો કહેવાતા./ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૨૦. • જ્યારે ભગીરથ રાજા સ્વર્ગમાંથી ગંડુને લઈને આવતો હતો ત્યારે ગંગા એના રથની પાછળ પાછળ આવતી હતી. જહ્નુના યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલી જગા બોળી નાખવાથી જહ્નુ ગંગાનું આચમન કરીને પી ગયો હતો. પછી ભગીરથની પ્રાર્થના ઉપરથી પોતાના કાનમાંથી ગંગાને કાઢી હતી. આથી ગંગાનું નામ જાહ્નવી પડ્યું છે.

જહ્નુ (૪) મિથિલનો પુત્ર. સિંધુદ્વીપનો પિતા. / ભા૦ અનુ૦ ૭–૨.

જહ્નુસુતા ગંગા / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૫–૧૩; ૭–૩.

જંગારિ એક બ્રહ્મર્ષિ (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

જંઘ રાવણ પક્ષનો એક નામાંકિત રાક્ષસ.

જંઘાબંધુ યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૨.

જંતુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન સોમક રાજાના સો પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર (૧. સોમક શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ ૧૨૮–૪૪૮.

જંતુગૃહ દુર્યોધને પાંડવોને બાળી નાખવાને યોજેલું લાક્ષાગૃહ તે જ. એને ભીમસેને સળગાવી દીધું હતું. / ભા૨૦ ૧૫૪–૧૫૬; આ૦ ૧૬૦.

જંબુક એક શૂદ્ર. દાશરથિ રામના સમયમાં એણે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવાનો પોતાનો ધર્મ મૂકીને બ્રાહ્મણ આદિની પેઠે તપ કરવાનો પરધર્મ અંગીકાર કર્યો. એ અધર્મને યોગે અયોધ્યામાં એક બ્રાહ્મણના પુત્રનું અકાળ મૃત્યુ થયું. તેથી તે બ્રાહ્મણ રામની પાસે આવીને પુષ્કળ વઢાતદ્વા બોલી ગયો. પુષ્પક વિમાનમાં બેસી રામ તપાસ કરવા જતા હતા ત્યારે એમણે આ શૂદ્રને તપ કરતો દીઠો. રામે એને તત્કાળ દેહાંત સજા કરીને વધ કર્યો. સજા આપતાં જ પણે પેલા બ્રાહ્મણનો પુત્ર સજીવન થયો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૫૩ શ્લોક૦૬૭. • આને વાલ્મીકિ રામાયણમાં શંબુક એવું નામ કહ્યું છે. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦સ૦ ૭૬

જંબુદ્વીપ પૃથ્વીના સાત દ્વીપમાંનો પહેલો મેરુની આજુબાજુ એ વર્તુળાકારે આવેલો છે. મેરુ એની મધ્યમાં છે. એનો વ્યાસ એક લાખ યોજન અને એટલી જ પહોળાઈનો ક્ષારસમુદ્ર એની આજુબાજુ આવેલો છે. કલ્પના આરંભમાં પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર આગ્નિધ્ર અહીં અધિપતિ હતો. એને નવ પુત્રો હતા, તેથી એણે જંબૂદ્વીપના નવ ભાગ પાડ્યા. દરેકને વર્ષ (દેશ) એવી સંજ્ઞા આપી અને પોતાના દરેક પુત્રને એકેક વર્ષ ઉપર આધિપત્ય આપ્યું. અજનાભવર્ષ, કિંપુરુષવર્ષ, હરિવર્ષ, ભદ્રાશ્વવર્ષ, રમ્યકવર્ષ, હિરણ્મયવર્ષ, કુરુવર્ષ, કેતુમાળવર્ષ અને આ જથાની વચ્ચે ઇલાવૃતવર્ષ એ આ નવ વર્ષોનાં નામ હતાં. એ દરેક વર્ષ-દેશના વિશેષ વર્ણન સારુ એ પ્રત્યેક શબ્દો જોવા. આ દ્વીપમાં સો યોજન લાંબો અને સો યોજન પહોળો એટલે દસ હજાર યોજન ક્ષેત્રફળવાળા સત્તાવન સહસ્ર દેશ હોઈને, એ દેશને ભારતમાં સુદર્શનદ્વીપ એ નામ આપ્યું છે. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૫, શ્લો૦ ૧૩

જંબુદ્વીપ સપ્તદ્વીપમાંનો એક / ભા૨૦ સ૦ ૨૯-૨૪

જંબુનદી મેરુના પાછળના ભાગમાં આવેલા ચંદ્રપ્રભ નામના સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી.

જંબુનદી (૨) સ્વર્ધુનીના સાત મહાપ્રવાહમાંનો એક પ્રવાહવિશેષ.

જંબુપ્રસ્થ એક ગામ. કેકય દેશથી અયોધ્યા આવતાં ભરતના રસ્તામાં આ ગામ આવ્યું હતું.

જંબુમાર્ગ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર.

જંબુમાલી લંકાના પ્રસિદ્ધ પ્રહસ્ત નામના રાક્ષસ સચિવનો પુત્ર. મારુતિએ અશોકવાટિકા ઊજડી તે વખતે મારુતિ સામે એને રાવણે લડવા મોકલ્યો હતો. એ મારુતિને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૨–૪૪.

જંબુમાલી (૨) એ નામનો બીજો એક રાક્ષસ. એ પણ મારુતિને હાથે જ મરાયો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૪૩.

જંબૂ સઘળી પૃથ્વી ઉપર એક સરખો પ્રકાશ પડે અને જૂની માન્યતા પ્રમાણે, મેરુના પડછાયા વડે અંધારું ન થાય એટલા સારુ પ્રિયવ્રત રાજા મેરુની આજુબાજુ ફર્યો હતો અને એના એમ ફરવાથી એના રથનાં પૈડાં વડે થયેલા ચીલાથી પૃથ્વીના સાત ભાગ થયા હતા, તેમાંનો એક ભાગવિશેષ.

પૃથ્વીના પ્રિયવ્રત પુત્ર આગ્નીધ્રે નવ ભાગ પાડીને તે પોતાના નવ પુત્રોને આપ્યા હતા. એ ભાગ તે અજનાભ, કિંપુરુષ, હરિ, ભદ્રાશ્વ, રમ્યક, હિરણ્મય, કુશ, કર્તૃમાપ અને સઘળાની વચ્ચે આવેલો ઇલાવૃત્ત. / ભાગ૦ ૫–૧૬–૧૯.

જંબૂવન મેરુ પર્વત ઉપરનું વનવિશેષ. એ એ પ્રદેશના સ્વર્ગ જેવું છે / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૪૦.

જંભ એક દૈત્ય. તારકાસુરના દસ પ્રમુખ અસુરોમાંનો એક. એને યામુ નામે કન્યા હતી. તારકાસુરના યુદ્ધમાં એ વિષ્ણુને હાથે માર્યો ગયો હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૨.

જંભ (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. એનો પુત્ર સુંદ તે તાટકા રાક્ષસીનો પતિ થયો હતો.

જંભ (૩) રામની સેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪.

જંભ (૪) બલિનો મિત્ર યુદ્ધમાં ઇન્દ્રના વજ્ર વડે બલિ વિહ્વળ થયો ત્યારે આ સિંહ ઉપર બેસીને ઇન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. યુદ્ધમાં એને ઇન્દ્રે મારી નાખ્યો હતો. / ભાગ૦ ૮–૧૧–૧૩.

જંભક ઇન્દ્રે મારેલો એ નામનો એક દૈત્ય. (૩. તાટકાસુર શબ્દ જુઓ.)

જંભક (૨) ક્ષત્રિયવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૭.

જંભાસુર પહેલો જંભ શબ્દ જુઓ.

જમદગ્નિ વારુણિ ભૃગુકુળમાં થયેલા ઋચિક ઋષિને ગાધિ રાજાની કન્યા સત્યવતીને પેટે થયેલો પુત્ર. એનું બીજું નામ ઔચીક પણ હોય એમ જણાય છે. એ વિશ્વામિત્રનો ભાણેજ હતો. પ્રસેનજિત રાજર્ષિ જેને રેણુ પણ કહેતા તેની કન્યા રેણુકા એની સ્ત્રી હતી. જમદગ્નિ પ્રતિ આશ્વિન માસમાં સંચાર કરનાર સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૩. ઋષ શબ્દ જુઓ.) એને રુમણ્વાન, સુષેણ, વસુમાન (વિશ્વાવસુ અને રામ – જે પરશુરામ નામે પ્રસિદ્ધ છે તે – મળીને પાંચ પુત્રો હતા.

એ ઘણો ક્રોધી હતો. એક વખત એની સ્ત્રી રેણુકા નદીએ નહાવા ગઈ હતી. માર્તિકાવતક દેશનો રાજા ચિત્રરથ સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન જળક્રીડા સારુ આવેલો હતો તેને એણે જોયો. એમની જળક્રીડા જોવા એ થોડી વાર ઊભી રહી, જેથી એને આશ્રમમાં આવતાં સહજ વિલંબ થયો. આટલા ઉપરથી જમદગ્નિને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે એણે પોતાના પુત્રોને એનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ તેમણે સ્તબ્ધ રહીને એ આજ્ઞા માની નહિ. જમદગ્નિએ પુત્રોને પાષાણ તુલ્ય જડ કરી દીધા. પરશુરામ અરણ્યમાં ગયો હતો તેની વાટ જોતો હતો એટલામાં એ આવ્યો. એને આવેલો જોઈને એને પણ એ જ આજ્ઞા કરી. પરશુરામે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે તરત જ પોતાની માતા રેણુકાનો વધ કર્યો. આથી પ્રસન્ન થઈને જમદગ્નિએ એને જે ઇષ્ટ હોય તે માગવાનું કહ્યું. સાંભળતાં જ પરશુરામે માંગ્યું કે મારી માતા અને ભાઈઓ જેવા હતા તેવા થાય અને તેમને થયેલા આ બનાવનું સ્મરણ ન રહે. (૧. રામ શબ્દ જુઓ.) અને આપ આજથી ક્રોધ તજી દો. ઋષિએ તથાસ્તુ કહેતાં જ રેણુકા અને તેના પુત્રો સજીવ થયા અને જમદગ્નિ પોતે પણ એટલો

ક્રોધરહિત થયો કે સહસ્રાર્જુનના પુત્રોએ આવીને માર્યો, છતાં એને ક્રોધ ધરાધરી આવ્યો નહિ.

એક સમયે ક્રોધદેવે ધાર્યું કે આણે તો મને નિશ્ચયાત્મક છોડ્યો કે કેમ તે જોઉં. પછી જમદગ્નિના આશ્રમમાં પિતૃતિથિ હતી ત્યારે એણે સર્પરૂપ ધારણ કરીને પિતરને માટે કરેલા દૂધપાકમાં પોતાનું ઝેર નાખી તેને બોટ્યો. પછી ઋષિને પોતે શું કર્યું હતું તે કહ્યું. પણ ઋષિને ક્રોધ ન આવતાં ક્રોધદેવને એટલું જ કહ્યું કે આ અપરાધ તેં પિતૃદેવનો કર્યો છે. આથી ક્રોધદેવે સંતુષ્ટ થઈ દૂધપાક પ્રથમ જેવો નિર્વિષ કર્યો અને અંતર્ધાન પામ્યો. (૧ ક્રોધ શબ્દ જુઓ.)

એક સમયે કાર્તવીર્યાર્જુન પોતાની સેના સહિત જમદગ્નિના આશ્રમમાં આવ્યો હતો. પોતાની પાસે કામધેનુ હોવાથી ઋષિએ સઘળાનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું. આ જોઈને એણે બળાત્કારે કામધેનુ લઈ લીધી; તો પણ એમને ક્રોધ આવ્યો નહિ. કાર્તવીર્યની પાસેથી પરશુરામે પોતે કામધેનુને છોડાવી આણી પાછો આશ્રમધર્મ ચાલુ કર્યો.

પરશુરામે કાર્તવીર્યને માર્યો હતો તેનું વેર રાખીને તેના પુત્રોએ પરશુરામ આશ્રમમાં ન હોય એવો લાગ સાધીને જઈને જમદગ્નિને કાપી નાખ્યા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૬.

પરશુરામે એમને પુનઃ સજીવન કર્યા અને પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

જમદગ્નિ (૨) એ જ કુળના એ નામના બીજા એક ઋષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

જય વિષ્ણુના પ્રસિદ્ધ બે દ્વારપાળોમાંનો એક (જય-વિજય શબ્દ જુઓ)

જય (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવના પુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથિ નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા છ પુત્રોમાંનો નાનો.

જય (૩) વિદેહવંશના શ્રુત નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિજય જનક.

જય (૪) ઉર્વશીને સોમવંશી પુરુરવા રાજાથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એને મિત નામે પુત્ર હતો.

જય (૫) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન ક્ષત્રવૃદ્ધિ વંશના સંજય રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે કૃત.

જય (૬) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધવંશના સંકૃતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ક્ષત્રધર્મા.

જય (૭) સોમવંશી નહુષપાત્ર પુરુના વંશના રૌદ્રાશ્વ કુળના મન્યુ રાજાના પાંચમાંનો બીજો.

જય (૮) શુક્રાચાર્યને પીવરીથી થયેલા પાંચમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

જય (૯) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના સાત્યકિના દસ પુત્રોમાંનો મોટો. એ ભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો.

જય (૧૦) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના કંકને કાણુકાથી થયેલા બે પુત્રોમાંનો બીજો.

જય (૧૧) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણને ભદ્રાની કુખે થયેલો પુત્ર.

જય (૧૨) ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૫.

જય (૧૩) એ નામનો પાંડવ પક્ષનો રાજા જેને કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

જય (૧૪) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

જય (૧૫) શ્રી મહાભારત મહાકાવ્ય તે જ. / ભાર૦ સ્વર્ગ૦ ૫–૫૩.

જય (૧૬) વિરાટ નગરમાં યુધિષ્ઠિરે રાખેલું ગુપ્ત નામ / ભાર૦ વિ૦ ૭–૬૬, ૨૧–૨૯.

જય (૧૭) યમની સભાનો એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ સ૦ ૯–૧૫.

જયંત એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાં કયા રુદ્રનું આ બીજું નામ હતું તે કહી શકાતું નથી.

જયંત (૨) એક રુદ્રગણ.

જયંત (૩) ઇન્દ્રનો પુત્ર. બાર આદિત્યોમાંના ઇન્દ્રના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

જયંત (૪) ધર્મ ઋષિને મરુત્વતીને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો એક.

જયંત (૫) દશરથ રાજાના અષ્ટ પ્રધાનોમાંનો એક. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭.

જયંત (૬) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૧.

જયંતી સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના સ્વર્ગના અધિપતિ યજ્ઞ નામના ઇંદ્રની કન્યા. ઋષભદેવ રાજર્ષિની સ્ત્રી. ભરતાદિ સો પુત્રની માતા (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

જયંતી (૨) ચાલુ મન્વન્તરના સ્વર્ગાધિપતિ પુરંદર નામના ઇંદ્રની કન્યા. વારુણિ ભૃગુના પુત્રોમાંના શુક્ર નામના પુત્રની સ્ત્રી. આ શુક્ર તે વૃષપર્વા દાનવના સમયમાં તેનો પુરોહિત હતો. શુક્રથી આ જયંતીને દેવયાની નામની કન્યા થઈ હતી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૭.

જયંતી (૩) ભારતવર્ષીય નદી.

જયત્સેન ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૪.

જયત્સેન (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક માગધ. એને અભિમન્યુએ માર્યો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૭.

જયત્સેન (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬.

જયત્સેન (૪) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના એક પુત્ર / ભાર૦ ભી૦ ૭૭–૭૬. ● એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો.

જયદ્રુમળ વિરાટનગરમાં સહદેવે ધારેલું પ્રચ્છન્ન નામ. / ભાર૦ વિ૦ ૭–૬૬.

જયદ્રથ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન પુરુ રાજાના અજમીઢ વંશના બૃહદ્વિષુ કુળમાં જન્મેલા બૃહત્કાય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિશદ હતું.

જયદ્રથ (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન રોમપાદ રાજાના વંશના બૃહન્મના રાજાનો પુત્ર. એને સંભૂતિ નામની સ્ત્રી અને વિજય નામનો પુત્ર હતો.

જયદ્રથ (૩) સિંધુ દેશના વૃદ્ધક્ષત્ર રાજાનો પુત્ર અને ધૃતરાષ્ટ્રની કન્યા દુઃશલાનો પતિ. એ દુર્યોધન પક્ષનો હોવાથી પાંડવોનો દ્વેષ કરતો હતો.

પાંડવો જ્યારે વનવાસમાં હતા ત્યારે એક વખત એ પોતાના દેશથી નીકળીને શાલ્વ દેશમાં સ્વયંવર હતો ત્યાં જતો હતો. બલાહક, આનીક, વિદારણ ઇત્યાદિ છ ભાઈઓ તે વખત એની જોડે હતા તેમ જ કોટિક અગર કોટિકાસ્થ, શિબિ દેશાધિપતિ સુરથ રાજાનો પુત્ર, વિગર્ત રાજપુત્ર ક્ષેમંકર, ઇક્ષ્વાકુ કુળના સુભવપુત્ર સુપુષ્પિત, કુલિંદ પુત્ર અને સિંધુ દેશોત્પન્ન અંગારક, કુંજર, ગુપ્તક, શત્રુંજય, સંજય, સુપ્રવૃદ્ધ, ભયંકર, ભ્રમર, રવિ, શૂર તેમજ પ્રતાપ અને કુહન એમ બાર રાજપુત્રો અને તે જ પ્રમાણે મોટું સૈન્ય હતું. જતાં જતાં પાંડવો જે વનમાં હતા તે કામ્યક વનમાં એઓ આવી પહોંચ્યા.

તેઓનું તે દિવસે એ વનમાં રહેવું થયું. પાંડવોનો આશ્રમ પાસે જ હતો અને પાંડવો મૃગયા કરવા ગયા હતા. આશ્રમમાં માત્ર દ્રૌપદી અને ધૌમ્ય પુરોહિત બન્ને જ હતાં. દ્રૌપદી સહેજ જયદ્રથની દૃષ્ટિએ પડતાં એને એના વિશે કામબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. એ કોણ છે, કોની સ્ત્રી છે, ઇત્યાદિ ખબર કાઢીને એને ફોસલાવીને વશ કરવા કોટિકને મોકલ્યો. તે ઉપરથી તે દ્રૌપદી પાસે ગયો અને તું કોણ છે, અરણ્યમાં કેમ રહી છે વગેરે બધું પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદી છું. મારા પતિઓ મારા રક્ષણ સારુ ધૌમ્યઋષિને મૂકી મૃગયા સારુ ગયા છે. એમ કહીને દ્રૌપદી આશ્રમમાં ગઈ અને કોટિક પાછો જયદ્રથ પાસે ગયો અને બધી હકીકત કહી.

કોટિકની હકીકત સાંભળતાં જ જયદ્રથ પોતાની સેનામાંથી નીકળી દ્રૌપદીની પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ એનો આદર સત્કાર કર્યો અને એ જયદ્રથ છે એમ ઓળખીને કહ્યું કે હમણાં પાંડવો આવશે અને તમને મળશે. આમ પોતાના કાકા સસરાનો જમાઈ જાણી સરળ ચિત્તથી વાત કરી. પરંતુ જયદ્રથ કુટિલ હોવાથી બોલ્યો કે હે દ્રૌપદી! આ પાંડવોની સાથે રહી તારે વનવાસની પીડા વેઠવી ઉચિત નથી. તું દ્રુપદ રાજકન્યા હોઈ અત્યંત સુકુમાર અને ઘણી જ સ્વરૂપવાન છો. તારી અવસ્થા હજુ તરુણ છે. માટે વિચાર કર અને મારી જોડે ચાલ. મારું ઐશ્વર્ય કેવું મોટું છે તે જો. આવાં એનાં અનેક

પ્રકારનાં નિર્લજપણાનાં ભાષણ સાંભળીને દ્રૌપદીને પારાવાર ક્રોધ થયો; અને એણે કહ્યું, અરે મૂર્ખા ! અહીંથી જલદી ચાલ્યો જા. નીકર વૃથા પ્રાણ ગુમાવી બેસીશ. તું ગાંધારીનો જમાઈ, એટલે કુંતીનોયે જમાઈ કહેવાય. આમ છતાં આવું બોલવું તને શોભતું નથી, હશે, હવે સત્વર સમજીને ચાલતો થા. અવિચારીપણાને લીધે વૃથા કાળના મોંમાં પડવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ. પણ ઉન્મત્ત થયેલા જયદ્રથે એનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. તેમ એ એને રુચ્યું યે નહિ. એણે દ્રૌપદીને બળાત્કારે પકડીને પોતાના રથમાં નાખી અને સેનાની વાટ ન જોતાં રથ દોડાવીને નાસી છૂટ્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૬૪–૨૬૮.

જયદ્રથે દ્રૌપદીને બળાત્કારે પકડીને રથમાં નાખી. તે જોઈને ધૌમ્ય ઋષિએ પણ એને ઘણો વાર્યો. છેવટે ન લઈ જઈશ, છોડી દે વગેરે બોલતો બોલતો રથની પછવાડી દોડ્યો. અહીં પાંડવો આશ્રમમાં આવ્યા કે તરત બીજા ઋષિઓએ થયેલા વર્તમાન એમને જણાવ્યા. સાંભળતાં જ તેઓ જયદ્રથની પાછળ ધાયા અને ઘણે દૂર જઈને એને પકડી પાડ્યો. એની પાછળ આવતા સૈન્યને ભીમસેને હરાવ્યું અને કોટિકને તો ઠાર માર્યો અને જયદ્રથને મારતો હતો તેવામાં યુધિષ્ઠરે કહ્યું કે એને મારીશ નહિ. એથી દુઃશલાને દુઃખ થશે અને તેથી ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રને પણ કષ્ટ થશે; ભીમસેને એને ન મારતાં એની પાસે કહેવડાવ્યું કે હું પાંડવોનો દાસ છું. પછી છોડી દીધો. પાંડવો, દ્રૌપદી અને ધૌમ્યને લઈ આશ્રમમાં આવ્યા.

પાંડવોએ જયદ્રથની આવી વલે કરી તેથી વિમનસ્ક થઈને એ સ્વયંવરમાં ગયો જ નહિ. સૈન્ય સહિત બધા રાજપુત્રોને પોતાને દેશ પાછા જવા દઈને પોતે એકલો જ ગંગાદ્વાર ગયો અને ત્યાં રુદ્રને મોટું કષ્ટ ભરેલું તપ કરીને હું બધા પાંડવોને જીતું એવું વરદાન માગ્યું. પણ રુદ્રે કહ્યું કે એ બનનાર નથી. પણ જા, જ્યારે અર્જુન નહિ હોય ત્યારે તું એકવાર પાંડવોને હરાવીશ. એમ કહીને રુદ્ર અંતર્ધાન થયા અને જયદ્રથ એટલાથી જ સંતુષ્ટ થઈને પોતાના નગરમાં પાછો આવ્યો. આ વરના પ્રતાપ વડે જ જ્યારે અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં મરાયો તે વખતે એણે પાંડવોને હરાવ્યા હતા./ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૭૨.

પછી ભારતના યુદ્ધમાં અર્જુન સંશપ્તકમાં રોકાયેલો હોવાથી ચક્રવ્યૂહમાં જયદ્રથે પાંડવોનો પરાભવ કર્યો જેથી અભિમન્યુ એકલો પડીને મરાયો; તેથી અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આવતી કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં હું જયદ્રથને મારીશ; નીકર અગ્નિપ્રવેશ કરીશ. આ પ્રતિજ્ઞાથી ભયભીત થઈને, હું મારે દેશ જાઉં છું એવું એણે દુર્યોધનને કહ્યું. પણ દ્રોણાચાર્યે એને અભય આપીને રહેવાનું કહેવાથી પોતાને દેશ ન જતાં એ ત્યાં રહ્યો./ ભારત૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૭૩–૭૪

બીજે દિવસે અર્જુન વહેલી પરોઢમાં ઊઠ્યો. યથા-વિધિ સ્નાનસંધ્યા અને શિવોપાસના કરી, કૃષ્ણની રાહ જોતો બેઠો. એટલામાં કૃષ્ણ પણ વિધિપૂર્વક નિત્યકર્મથી પરવારી ત્યાં આવ્યા. સૈન્ય સહિત અર્જુન યુદ્ધભૂમિ પર આવી ઊભો. કૌરવ સેના સહિત દ્રોણાચાર્ય પણ હાજર થઈ ગયા. દ્રોણાચાર્યે શકટ વ્યૂહની રચના કરી, તેમાં પદ્મવ્યૂહ રચ્યો અને તેની અંદર સૂચિવ્યૂહ કરી તેમાં જયદ્રથને બેસાડ્યો. આવી બરોબર ગોઠવણ કરી પોતે વ્યૂહના મોં આગળ આવી ઊભા. શકટ વ્યૂહની રચના અર્જુનને જ્ઞાત નહોતી. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૮૦–૮૮.

અહીં કૃષ્ણે અર્જુનને સૂચવ્યું કે આચાર્યની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ન રોકાતાં શીઘ્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ કર. એમ કહી પોતે રથને ત્યાં હાંકી ગયા. અર્જુને વ્યૂહમાં જતાં જતાં જ આચાર્યને વંદન કર્યું, અને આગળ ચાલ્યો. એને જોઈને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે વ્યૂહના દ્વાર પર હું તારો શત્રુ ઊભેલો છતાં મને જીત્યા વગર અંદર જવું તને ઘટતું નથી અર્જુને કહ્યું કે गुरु भवान्नमे शत्रुः शिष्य पुत्र समाऽस्मि ते । नचास्ति स पुमान् लोके यस्त्वां युधि पराजयेत् ॥ / ભા૨૦ દ્રોણ અ૦ ૬૧, શ્લો૦ ૩૪

એમ કહીને જે ચાલ્યો, તે વ્યૂહમાં જ દાખલ થયો. જતાં જતાં એણે શતાવધિ યોદ્ધાઓનો પરાભવ

કર્યો તેમ જ શતાવધિ યોદ્ધાને મરણ પમાડ્યા. કૃષ્ણે એને કહ્યું કે ઘોડા તરસ્યા થયા છે. તે ઉપરથી જયદ્રથ હજી ઘણે દૂર છે, મધ્યાહ્ન થયા છે, વગેરે જોઈને વિશ્રાંતિ લીધી. ઘોડાને માટે પાણી નહોતું તે બાણ મારી બાણગંગા નિર્માણ કરી. ત્યાં ચાર ઘડી વિશ્રાંતિ લઈ અર્જુન ત્યાંથી ચાલ્યો. એ જય-દ્રથની લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યો. એટલામાં યુધિષ્ઠિરનો મોકલેલો સાત્યકિ વ્યૂહ ભેદીને અર્જુનની મદદે આવી પહોંચ્યો. (યુયુધાન શબ્દ જુઓ.) થોડી વારે ભીમસેન, યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજા, એ બધા એક પછી એક આવી પહોંચ્યા. આ સઘળાને આવીને એકઠા થયેલા જોઈને દુર્યોધનને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો અને એ પોતે જયદ્રથનું રક્ષણ કરવાને જાતે એની પાસે જઈને બેઠો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૯–૧૦૧

આ પ્રમાણે અર્જુન અને દુર્યોધન પોતપોતાના મનોરથની સિદ્ધિ સારુ વ્યવસ્થામાં રોકાયેલા છે તેમજ બીજા યોદ્ધા પરસ્પર યુદ્ધ કરવામાં જોડાયેલા છે, તેવામાં કૃષ્ણે એકાએક સૂર્યાસ્ત થયો હોય એવો બન્ને સેનામાં ભાસ કર્યો ! એ સૂર્યાસ્ત જોઈને અર્જુનનું મોં ઊતરી ગયું. કૌરવો આનંદમાં આવી ગયા અને પરસ્પર 'જુઓ, સૂર્યાસ્ત થયો, સૂર્યાસ્ત થયો' એમ બોલીને એકબીજાને બતાવવા લાગ્યા. જયદ્રથે પણ સૂર્યાસ્ત જોવા માથું ઊંચું કર્યું. એટલે કૃષ્ણે સંકેતથી અર્જુનને કહ્યું કે, પેલો જયદ્રથ જો. એમ કહેતાં જ અર્જુને તત્કાળ જયદ્રથનું માથું એવી રીતે ઉડાડ્યું કે એ જઈને એના પિતા વૃદ્ધ-ક્ષત્રના ખોળામાં પડ્યું. (વૃદ્ધક્ષત્ર શબ્દ જુઓ.) જય-દ્રથ મરતાં જ કૃષ્ણે સૂર્ય પૂર્વવત્ બધાની દૃષ્ટિએ પડે એમ કર્યું. એ જોઈને કૌરવો સંપૂર્ણ શોકા-કુળ બની ગયા. પાંડવ સેનામાં હર્ષનાદ થઈ રહ્યો. પછી જ્યારે ખરેખરો સૂર્યાસ્ત થયો ત્યારે બધા પોતપોતાના તંબુઓમાં પેસી ગયા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૪૬. • જયદ્રથને દુઃશલાની કુખે સુરથ નામે પુત્ર હતો.

જયધ્વજ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કાર્તવીર્ય રાજાનો પાંચ પુત્રોમાંનો પહેલો. એના પુત્રનું નામ તાલજંઘ હતું.

જયન્ત યાદવવિશેષ / ભાગ૦ ૧–૧૪–૨૮.

જયન્ત (૨) વિષ્ણુનો એક પાર્ષદ / ભાગ૦ ૮–૨૧–૧૭

જયન્ત (૩) ત્રેતાયુગમાં પરમેશ્વરનું નામ / ભાગ૦ ૧૧–૫–૨૬.

જયન્ત (૪) અગિયારમા આદિત્ય.

જયરાત કલિંગ દેશના શ્રુતાયુત રાજાનો ભાઈ. એને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ ૧૫૫

જયવિજય વિષ્ણુના બે દ્વારપાળ. સનકાદિકના શાપને લીધે વૈકુંઠમાંથી નીચે પડી અસુર યોનિને પ્રાપ્ત થયા હતા તે / ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૬ શ્લો૦ ૩૨

જયસેન સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના અહીન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સંકૃતિ.

જયસેન (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશના જહ્નુકુળમાં જન્મેલા સાર્વભૌમ રાજાનો પુત્ર. એને રાધિક નામે પુત્ર હતો.

જયસેન (૩) અવંતીનો રાજા, રાજાધિદેવીનો પતિ અને વિંદાનુવિંદાનો પિતા. એને મિત્રવિંદા નામની કન્યા હતી તેને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા.

જયા મહા સુદ અગિયારસ.

જયા (૨) કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની કન્યા.

જયાનીક વિરાટનો ભાઈ, ક્ષત્રિય / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮–૪૧.

જયાનીક (૨) દ્રુપદ પુત્ર એક પાંચાળ. એને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬.

જયાશ્વ જયાનીકનો ભાઈ. એને પણ અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૬

જયાશ્વ (૨) વિરાટનો ભાઈ, ક્ષત્રિય / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૯–૪૧.

જયેશ વિરાટનગરમાં ગુપ્તવાસ સમયે રાખેલું ભીમ-સેનનું નામ / ભા૨૦ વિ૦ ૭–૬૬; ૨૭–૧૯.

જર એક શિકારી, જેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પગના તળિયામાંનું પદ્મ જોઈ, તેને મૃગની આંખ ધારી કૃષ્ણને મૃગ સમજી, બાણ મારી નિધન કર્યા હતા તે / ભા૨૦ મૌ૦ ૫–૨૨–૨૫.

જરત્કારુ ભૃગુકુળોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ. એ મહા તપસ્વી અને બ્રહ્મચર્યવાળો હતો. એણે એક વખત પોતાનાં માબાપને એક ખાડામાં લટકતાં દીઠાં. એને દયા આવવાથી એણે પૂછ્યું, તમે કોણ છો અને આમ આ દુઃખ કેમ પામો છો ? એમણે કહ્યું કે અમારો એક પુત્ર જરત્કારુ કરીને છે તે લગ્ન કરીને સત્પ્રજોત્પત્તિ કરતો નથી. માટે અમને આ દશા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ બહુ અજાયબ થયો અને કહે : જરત્કારુ તો મારું નામ છે / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૪૫–૪૬. • એણે પૂર્વજોને કહ્યું કે હું તમારા સુખને માટે લગ્ન કરું, પણ મને મારા જ નામની સ્ત્રી અને તે ભિક્ષામાં મળે તો. પૂર્વજોએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું અને એ પૃથ્વી પર આવ્યો. આગળ જતાં કશ્યપ પુત્ર વાસુકિએ પોતાની જરત્કારુ નામની બહેન એને ભિક્ષામાં આપી. વાસુકિને ખબર હતી કે જરત્કારુ નામના વરથી એ બાઈને પેટે જે પુત્ર થાય તે પૂર્વે જન્મેજયના સર્પસત્રમાં નાગોને ઉગારનાર થશે. એમ હોવાથી એણે પોતાની જરત્કારુ નામની બહેન એને પરણાવી. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૪૭–૪૮.

વિવાહ પછી જરત્કારુ ઋષિ પોતાની સ્ત્રીને લઈને પોતાને આશ્રમે આવ્યા અને ઘણોકાળ પર્યંત તેની સાથે રહ્યા. એક વખત એમ બન્યું કે એ ઊંઘી ગયા હતા અને સૂર્યાસ્તનો વખત થયો છે એ જોઈને તેમની સ્ત્રી જરત્કારુએ એમને સંધ્યાવંદન નિમિત્તે ઉઠાડ્યા. બસ એટલા ઉપરથી એમને બહુ ક્રોધ આવ્યો અને ઘર છોડીને વનમાં જતા રહ્યા. ભાઈએ એમને ન જવાને ઘણીએ પ્રાર્થના કરી પણ તે ન ગણકારતાં તારા પેટમાં ગર્ભ છે એમ કહીને પોતે વન પ્રતિ ચાલ્યા ગયા. આગળ જતાં એ બાઈને આસ્તિક નામે પુત્ર સાંપડ્યો. એ ઋષિનું નામ પડવાનું કારણ એ કે જરત્ શબ્દ ક્ષીણતાવાચક છે અને કારુ ક્રિયાવાચક છે. એ ક્ષીણ કરનારો – ઉગ્ર તપ વડે પોતાનું શરીર ક્ષીણ કરનારો હતો તેથી જરત્કારુ કહેવાયો. / ભા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૩–૧૬.

જરત્કારુ (૨) નાગભગિની જરત્કારુની સ્ત્રી અને આસ્તિકની માતા.

જરિષ્ક વારીક દેશીય એક પ્રદેશ.

જરદ્ગૌરી આસ્તિકની – જરત્કારુની માતા.

જરા એક રાક્ષસી. (જરાસંધ શબ્દ જુઓ.)

જરા (૨) વસુદેવને રથરાજી નામની સ્ત્રીને પેટ થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ. એ જોકે ક્ષત્રિય હતો, છતાં દુરાચરણે કરીને પારધી થઈ ગયો હતો. કૃષ્ણને એનું જ બાણ વાગ્યું હતું અને એનું મૃત્યુ થયું હતું. કૃષ્ણની કૃપાથી જરા દિવ્યલોકને પ્રાપ્ત થયો હતો. / ભા૨૦ મૌશલ૦ અ૦૫.

જરાસંધ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ રાજાના વંશના ઉપરિચર વસુનો પૌત્ર. બૃહદ્રથ રાજાના બેમાંનો એક પુત્ર. બે માતાઓના પેટથી અડધિયાને રૂપે એનો જન્મ થયો હતો. જરા નામની રાક્ષસીએ એ બન્ને અડધિયાંને એકઠાં કરી સાંધી દઈ એનું આખું શરીર કર્યું હતું. આથી એનું જરાસંધ નામ પડ્યું હતું. / ભા૨૦૨ સભા૦ અ૦ ૧૭–૧૮.

એ મગધ દેશનો અધિપતિ અને એની રાજધાની ગિરિવ્રજ હતી. એને અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામે બે કન્યા હતી, જે એણે કંસને પરણાવી હતી. કંસને કૃષ્ણે માર્યા પછી એ સત્તર વાર મથુરા ઉપર ચઢી ગયો હતો પણ દરેક વાર હાર ખાઈને પાછો આવતો. યાદવોના અગ્રણી બળરામના બળ અને શૌર્ય આગળ એનું ચાલતું નહીં.

જરાસંધ જોકે મથુરાની ચઢાઈઓમાં પરાભવ પામતો માટે એ બળહીન હશે અને બધે જ પરાભવ પામતો હશે એમ ધારવું નહિ. એ ઘણો જ બળવાન હોઈ ઘણા રાજાઓ એનાથી થરથર કંપતા. હંસ અને ડિંભક નામના બે ભાઈઓ એના પ્રધાનો હતા. શિશુપાળ એનો સેનાપતિ હતો. એણે યુદ્ધમાં જીતી જીતીને સેંકડો રાજાઓને પકડીને પશુઓની પેટે બાંધીને કારાગૃહમાં રાખ્યા હતા. એની ધારણા હતી કે સો વર્ષ પૂરાં થાય એટલે રુદ્રયાગ કરીને બધા રાજાઓનો બલિ આપવો. એ અરસામાં યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ધારણાથી કૃષ્ણને તેડાવ્યા. તેટલામાં જ જરાસંધે કેદ કરેલા રાજાઓએ ધાર્યું કે આપણને બંધ કર્યે

છયાંશી વર્ષ થયાં અને હવે ચૌદ વર્ષમાં તો આ દુષ્ટ આપણને હોમી દેશે. એ ભયને લીધે તેમણે કૃષ્ણને છાની રીતે સંદેશ કહાવ્યો કે આપ સત્વર આવીને અમને કારાગૃહમાંથી છોડાવો, નીકર અમે મૂઆ જ સમજજો. કૃષ્ણે દૂતની સાથે કહાવ્યું કે તમે ભય ધરશો નહિ, હું તમને છોડાવીશ. એમ કહીને પોતે ઇંદ્રપ્રસ્થ યુધિષ્ઠિરને ત્યાં ગયા. ત્યાંથી ભીમસેન અને અર્જુનને પોતાની જોડે લઈને મગધ ગયા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૦.

ભીમસેન અને અર્જુન સાથે કૃષ્ણ ગિરિવ્રજ જઈ પહોંચતાં પ્રથમ જ એના દરવાજા પર ત્રણ મોટાં દુંદુભિ હતાં તે ફોડી નાખ્યાં. પછી બ્રાહ્મણોનો વેશ કરી જરાસંધને ત્યાં ગયા. જરાસંધે એ બ્રાહ્મણો જ છે ધારી તેમનો સત્કાર કર્યો અને અર્ઘ્યપાદ આપવા માંડ્યો પણ એ લોકોએ એની પૂજા લીધી નહિ. એ જોઈને જરાસંધે પૂછ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ હોઈને મારી પૂજા અંગીકાર કેમ કરતા નથી ? તમે કોણ છો અને શા હેતુથી આવ્યા છો તે કહો. કૃષ્ણે કહ્યું કે ગમે તે છીએ પણ અહીં તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યા છીએ માટે અમારા ત્રણમાંથી તારી મરજીમાં આવે તેની સાથે યુદ્ધ કર. એ સાંભળીને જરાસંધે વિચાર્યું કે આકૃતિ ઇત્યાદિ જોતાં ખરેખર આ લોકો બ્રાહ્મણો નથી.

પછી જરાસંધે કૃષ્ણને કહ્યું કે તમે ત્રણે કોણ છો તે મેં ઓળખ્યા. પણ તમારા ત્રણમાં તું અને આ અર્જુન મારી જોડે બાહુયુદ્ધમાં ટકી શકશો નહિ. આ ભીમસેન કાંઈ પણ ટકી શકે એમ લાગે છે. તો એની સાથે લઢવાને હું તૈયાર છું. આમ કહીને એણે એ ત્રણેનું સ્વાગત કરીને તેઓની સાથે ભોજન વગેરે કર્યું. પછી બીજે દિવસે ભીમ અને જરાસંધે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. એમનું યુદ્ધ અહોરાત્ર તેર દિવસ સુધી ચાલ્યું. બન્ને જણ થાકી ગયા હતા. પછી ભીમે ચૌદમે દિવસે જરાસંધને પકડીને ચીરી નાખ્યો. પણ એ પાછો સંધાઈ ગયો અને લઢવા તૈયાર થયો. આથી ભીમને ઘણો જ ભય ઉત્પન્ન થયો કે હવે આ શી રીતે મરશે. એટલામાં કૃષ્ણે એક સળેકડું હાથમાં લીધું અને એને ચીરી નાખી જમણા હાથનું ડાબી તરફ અને ડાબા હાથનું જમણી તરફ ફેંકી ભીમસેનને સૂચના કરી. ભીમસેન સમજી ગયો અને સૂચના પ્રમાણે જરાસંધને ચીરી એનું જમણું અંગ ડાબી અને ડાબું જમણી તરફ ફેંકી દીધું તેથી એ ફરી સંધાયો નહિ અને તત્કાળ મરણ પામ્યો.

જરાસંધ મરતાં જ એનો પુત્ર સહદેવ શરણ આવ્યો. કૃષ્ણે એને અભય આપી એના બાપની ગાદી પર બેસાડ્યો અને બધા રાજાઓને બંદીખાનાંમાંથી છોડાવ્યા. પછી ભીમ અને અર્જુન સહિત કૃષ્ણ ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા. આ પ્રમાણે જરાસંધનું મૃત્યુ થયું. / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૭૨–૭૩; ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૫.

જરાસંધ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

જરાસંધ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં સાત્યકિએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૫.

જરિતા શાર્ઙ્ગિણી પક્ષિણી, આને મંદપાળ નામના ઋષિથી જરિતારી, સારિસ્રક, દ્રોણ અને સ્તમ્બમિત્ર એમ ચાર પુત્રો થયા હતા. / ભા૨૦ સા૦ ૨૫૫–૧૬.

જરિતારિ જરિતાને મન્દપાળ ઋષિથી થયેલો પુત્ર / ભા૨૦ આ૦ ૨૫૮–૧.

જલદ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

જલંધર એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

જલંધરા કાશીરાજની સુતા, ભીમસેનની ભાર્યા. એને શર્વગાત્ર નામે પુત્ર હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૨–૭૬.

જલરૂપ કામદેવના ધ્વજ ઉપરની માછલી.

જલસંધ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

જલસંધ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

જલસંધ (૩) સાત્યકિએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૫.

જલેયુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાનો પુત્ર.

જલોદ્ભવ બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા હિમાલયના પાછળના ભાગમાં પાંડવોના સમયમાં રાજ કરતો એક રાજા / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

જલ્પ તામસ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

જય દંડકારણ્યમાં રહેનારા વિરાધ નામના રાક્ષસનો પિતા.

જયિ બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જયીનર યતીનર શબ્દ જુઓ.

જરુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંધના ભાઈના વંશના પુષ્પવાન રાજાનો પુત્ર.

જાંગલ કુરુદેશના પશ્ચિમ ભાગે બહુ જ પાસે આવેલો પહેલો દેશ. એનું કુરુજાંગલ નામ પ્રસિદ્ધ છે. / ભાગ૦ ૧ ૨૬૦ અ૦ ૧૦.

જાગુડ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

જાજલિ એક ઋષિ. (તુલાધાર શબ્દ જુઓ.)

જાજલિ (૨) વેદશીર્ષ ઋષિનો શિષ્યવિશેષ. એણે અથર્વવેદનું અધ્યયન કર્યું હતું. / ભા૦ ૧૨-૭-૨.

જાજલિ (૩) એક ઋષિ. પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે એને મુક્તિ મળી હતી. / ભાગ૦ ૪-૩૧-૨.

જટાસુરિ જટાસુરના પુત્ર – અલંબુષનું બીજું નામ.

જાતવેદા અગ્નિ.

જાતિસ્મર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

જાતુકર્ણ ચાલુ મન્વંતરનો સત્યાવીસમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

જાતૂકર્ણ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

જાતૂકર્ણ્ય (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુળોત્પન્ન અગ્નિવેશ્ય રાજાનું બીજું નામ.

જાનકિ ક્ષત્રિયવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૩૯.

જાનકિ (૨) દુર્યોધન પક્ષનો રાજા.

જાનકી જનકની કન્યા, વિશેષે સીતાને એ નામ આપવાની રૂઢિ છે.

જાનપદી એક અપ્સરા.

જાનુજંઘ એક રાજર્ષિ.

જાહ્નવી જહ્નુ રાજાને અંગે ભાગીરથીનું પડેલું નામ

જાંબવતી જાંબવાનની કન્યા. કૃષ્ણની અષ્ટનાયકામાંની એક. એને સાંબ વગેરે દસ પુત્રો હતા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

જાંબવાન્ બ્રહ્મદેવના બગાસામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વાનર / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૧૭. ૭ એ ઘણો પરાક્રમી હતો. રામાવતારમાં એણે ઘણી સહાય કરી હતી / વા૦ રા૦ યુદ્ધ સર્ગ૦ ૩૭. ૭ કૃષ્ણાવતાર થતાં સુધી એ હતો એમ જણાય છે. એના વંશના ભાઈ જાંબવાને સ્યમંતકમણિના પ્રસંગે યુદ્ધ કર્યું હતું અને કૃષ્ણને પોતાની કન્યા પરણાવી હતી. (સ્યમંતકમણિ શબ્દ જુઓ.)

જાંબવાન (૨) રામની સેનામાંનો એક બીજો એ નામનો વાનર. એ ગદ્ગદનો પુત્ર હતો. એના મોટાભાઈનું નામ ધૂમ્ર હતું.

જાબાલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જાબાલ (૨) એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક.

જાબાલ (૩) યજુર્વેદ અને અથર્વણ આ બે વેદનાં બે ઉપનિષદો.

જાબાલદર્શન સામવેદોપનિષદ.

જાબાલિ જાબાલવંશવાળાઓનું સામાન્ય નામ.

જાબાલિ (૨) એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક.

જાબાલિ (૩) દશરથનો એક મંત્રી (૧. ચિત્રકૂટ શબ્દ જુઓ.)

જાબાલિ (૪) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક ધર્મશાસ્ત્રી.

જામ્બૂનદ જામ્બૂ નદીમાંથી પ્રાપ્ત થતું સોનું / ભાગ૦ ૫-૧૬-૨૦.

જામ્બૂ નદી નદીવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૨-૩૦.

જામદગ્ન્ય જમદગ્નિનો પુત્ર. મુખ્યત્વે કરીને પરશુરામને આ નામ લગાડાય છે.

જામી યામી શબ્દ જુઓ.

જાયંત / જાયંતેય ઋષભદેવને જયંતીની કૂખે થયેલા ૧૦૦ પુત્રો.

જાયદ્રથ જયદ્રથના પુત્ર સુરથનું બીજું નામ.

જારાસંધિ જરાસંધના પુત્ર સહદેવનું બીજું નામ.

જારુધિ મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક. કેટલાક ગ્રંથોમાં એને ચારુધિ પણ કહ્યો છે.

જલંધર એક ક્ષેત્ર અને પર્વત.

જલધિ બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જલવતી એક દેવકન્યા / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૦.

જાંબુથિ એક નગરીવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૩૦. ૭ એનો અધિપતિ અબુહુતિ નામનો હતો જેને કૃષ્ણે હરાવ્યો હતો.

જિતવતી ઉશીનરની પુત્રી / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૬.

જિતશત્રુ એક ક્ષત્રિ / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૧૧.

જિતવ્રત ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાનને હવિર્ધાનીની કુખે થયેલા છમાંનો નાનો પુત્ર.

જિતારિ એક ક્ષત્રિ. સોમવંશી અવિક્ષિતનો પુત્ર / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૧.

જિતશ્રમ કુશીલવ શબ્દ જુઓ.

જિત્વા એક ઋષિ, શિલીન ઋષિનો પુત્ર.

જિન એક ઋષિ, શિલીન ઋષિનો પુત્ર.

જિન (૨) બૌદ્ધમતાનુસારી પુરુષ.

જિહ્વક એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જિષ્ણુ વિષ્ણુ

જિષ્ણુ (૨) ઇંદ્ર

જિષ્ણુ (૩) અર્જુન

જીમૂત સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશનો વ્યોમ અગર દાશાર્હ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિકૃતિ અગર વિમળ.

જીમૂત (૨) વિરાટ રાજાને ત્યાં ભીમસેને મારેલો મલ્લવિશેષ / ભા૨૦ વિરા૦ અ૦ ૧૫.

જીયંતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જીવલ અયોધ્યાપતિ ઋતુપર્ણ રાજાનો અશ્વપાળ.

જૃંભણાસ્ત્ર અસ્ત્રવિશેષ. બાણાસુર સાથેના સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણે શંકર ભગવાનના સૈન્ય ઉપર આ અસ્ત્ર મૂકયું હતું. / ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૧૪.

જૈગીષવ્ય એક પુરાતન ઋષિ. પણુનો પતિ. એનો શિષ્ય દેવલ ઋષિ / ભા૨૦ શલ્ય૦ પર્વ૦.

જૈગીષવ્ય (૨) દેવીનો ઉપાસક, એ નામનો એક ઋષિ / દેવી૦ ભાગ૦ ૯ સ્કં૦.

જૈત્યદ્રોણિ બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

જૈત્ર કૃષ્ણનો એક નોકર / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૧.

જૈત્ર (૨) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. એણે યુદ્ધમાં ભીમસેનને માર્યો હતો. / ભા૨૦ શ૦ ૨૫-૫-૧૨.

જૈમિનિ સ્વયંભૂ વ્યાસનો સંપૂર્ણ સામવેદ ભણનારો શિષ્ય.

જૈમિનિ (૨) કૌત્સકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસનો સામશાખા ભણેલો શિષ્ય. એ જબરો વાદ કરનારો હતો. 'અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસા' અને 'અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા' એ બે સૂત્રોનો કર્તા કર્તા એ જ છે. એમાં બીજા સૂત્રનો પક્ષ વ્યાસે પોતે લઈ પહેલા સૂત્રનો પક્ષ જૈમિનિ પાસે લેવડાવી તે ઉપર જે બે ગ્રંથો થયા, એ ગ્રંથો તે પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. વ્યાસે એના પક્ષનું ખંડન કર્યું છે. જૈમિનિ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં ઉદ્ગાતા થયો હતો. એણે પણ એક ભારતનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. પણ તેમાં યથોચિત પ્રૌઢિ ન આવવાથી વ્યાસે એના અશ્વમેધ પ્રકરણ સિવાય બાકીનો ગ્રંથ છુડાડી દેવડાવ્યો હતો.

જહ્યપ ગૌર પરાશર કુળનો એક ઋષિ

જૈવલાયનિ તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

જ્યામઘ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટા, તેના વંશમાં જન્મેલા રુચક અથવા રુક્મકવચ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એને ચૈત્રા અગર શૈવ્યા નામની સ્ત્રી હતી. એને સંતતિ થતી નહોતી. તેમ એની બીકથી એનાથી બીજી સ્ત્રી પરણાતી નહોતી. એક સમયે ભોજદેશીય એક રાજાને ત્યાં એની કન્યાનો સ્વયંવર થતો હતો. જ્યામઘ ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં પોતાના પરાક્રમથી જીતીને કન્યા ભોજને રથમાં નાખીને પોતાના નગરમાં લઈ આવ્યો. પરંતુ ચૈત્રાએ પૂછ્યું કે રથમાં કોણ છે, એટલે એનાથી બીકને માર્યે કહેવાઈ જવાયું કે તારા દીકરાની સ્ત્રી. એને પુત્ર તો હતો નહિ એટલે એ સાંભળી એને બહુ દુઃખ થયું અને બોલી કે આપણે

પુત્ર તો છે નહિ, અને પુત્રવધૂ કેવી ? પરંતુ થોડા કાળમાં જ એને વિદર્ભ નામે પુત્ર થયો. જ્યામઘે આણેલી ભોજ્યને એની સાથે પરણાવી.

જ્યેષ્ઠ એક બ્રહ્મર્ષિ. જ્યેષ્ઠ સંજ્ઞાવાળા સામના આ જ કર્તા હતા.

જ્યેષ્ઠસ્થાન મહાદેવ ક્ષેત્રવિશેષ / ભા૨૦ ૫૦ ૮૩–૬૨.

જ્યેષ્ઠા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

જ્યેષ્ઠા (૨) બાર આદિત્યમાંના વરુણ નામના આદિત્યની સ્ત્રી. એને બલ, અધર્મ, બંદી, પુષ્કર ઇત્યાદિ પુત્રો અને સુરા નામની કન્યા હતી.

જ્યેષ્ઠા (૩) અલક્ષ્મી. એના પુત્રનું નામ અધર્મ / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૫૩.

જ્યેષ્ઠા (૪) નક્ષત્રવિશેષ.

જ્યેષ્ઠિલ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

જ્યેષ્ઠિલા ભારતવર્ષીય નદી / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૯.

જ્યોતિ એકડાની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો એક.

જ્યોતિ (૨) બ્રહ્મનો પુત્ર / ભા૨૦ આ૦ ૬૯–૨૩.

જ્યોતિક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૩૧.

જ્યોતિરથા ભારતવર્ષીય નદી.

જ્યોતિર્ધામા તામસ મન્વન્તરસંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

જ્યોતિર્ભાસ માનસ નામના પિતરોનો લોક.

જ્યોતિર્મુખ રામસેનામાંનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦ અને ૭૩.

જ્યોતિષ્મતી વિષ્ણુપદ નામના સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી.

જ્યોતિષ્માન પ્લક્ષદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

જ્યોત્સ્ના સોમકન્યા. વરુણપુત્ર પુષ્કરની સ્ત્રી.

જ્યોત્સ્નાકાલી ચન્દ્રપુત્રી, વરુણપુત્ર પુષ્કરની ભાર્યા / ભા૨૦ ૬૦ ૬૮–૧૩.

જ્વર અસ્ત્રવિશેષ. બાણાસુર સાથેના સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શંકર ભગવાન બન્ને એ એકબીજાના સૈન્ય પર મૂકયો હતો. / ભા૨૦ ૧૦–૬૩–૨૩.

જ્વલના તક્ષક કન્યા. સોમવંશી ઔચેયુ અગર ઋતેયુન સ્ત્રી.

જ્વલન્તી તક્ષકપુત્રી, ઋક્ષની ભાર્યા. અન્ત્યનારની માતા / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૨૫.

ઝ ટ ડ ઢ

ઝિલ્લિક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઝિલ્લી વૃષ્ણિ કુળનો એક યાદવ / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

ટિટ્ટિભ વરુણ લોકમાંનો એક અસુર.

ડમરુ શિવના હાથમાં રહેતું એક વાદ્યવિશેષ. એના સૂર ઉપરથી શિવે વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં અઇઉણ ઇત્યાદિ ચૌદ સૂત્રો કર્યાં છે. એ સૂત્રો માહેશ્વર સૂત્રો કહેવાય છે.

ડમ્ભોદ્ભવ (દમ્ભોદ્ભવ) એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ ૭૦ ૬૬; વિ૦ ૫૩–૧૫.

ડાકિની શિવગણોમાંની પિચાશની જાતિવિશેષ. બાણાસુર સાથેની શ્રીકૃષ્ણના સંગ્રામમાં શંકર ભગવાન સાથે હતી. / ભા૨૦ ૧૦–૬૩–૧૩.

ડિમ્ભિક હંસનો ભાઈ, જેને શ્રી કૃષ્ણે જમનામાં ડુબાડયો હતો / ભા૦ સ૦ ૧૪–૧૩.

ડિંભક જરાસંધના બે પ્રધાન મંત્રીમાંનો એક. હંસનો નાનો ભાઈ. (હંસ ડિંભક શબ્દ જુઓ.)

ડુંડુભ એક સર્પ જાતિવિશેષ. ડુંડુભ પૂર્વે ઋષિ હતો અને શાપને લીધે આ યોનિ પામ્યો હતો. (૨. રુરુ શબ્દ જુઓ.)

ઢક્કા શિવના હાથનું એક વાદ્ય વિશેષ.

ત

તક્ષિબિંદુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

તર્કમુદ્રા અંગૂઠો અને તર્જની બન્નેના અગ્રભાગ એકઠા કરી, બાકીની આંગળીઓ લાંબી રાખવાથી બનતી મુદ્રા / ભાગ૦ ૪–૬–૩૮.

ત'ગણ ભારતવર્ષીય દેશ. અપરત'ગણ એ નામે એ દેશનો એક ભાગ છે / ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ત'ડિ અંગિરાકુળમાં થયેલો એક ઋષિ. એણે દસ સહસ્ર વર્ષ તપ કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. એની મારફત ઉપમન્યુ ઋષિને શિવસહસ્ર નામ યુક્ત શૈવી દિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૪૭.

ત'તિ ધૂમ્ર પરાશર કુળનો એક ઋષિ.

ત'ત્રીપાલ અજ્ઞાતવાસના સમયમાં વિરાટને ત્યાં સહદેવે ધારણ કરેલું નામ / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૪.

ત'તુ એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

તન્તુમાન અગ્નિવિશેષ.

તત્પુરુષ શિવનો એક અવતાર.

તત્પુરુષકલ્પ જે કલ્પના આરંભમાં તત્પુરુષાવતાર થયો તે. બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં એક વસમો દિવસ (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

તત્ત્વદર્શી રૈવત મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

તત્ત્વદર્શી (૨) દેવસાવર્ણિ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

તત્ત્વદર્શી (૩) સુદરિદ્ર નામના બ્રાહ્મણના ચારમાંનો એક પુત્ર (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

ત'દુલિકાશ્રમ ભારતવર્ષીય તીર્થ

તનુ એ નામનો ઋષિ. ઋષભકૂટ પર્વત પર રહેતા ઋષભ નામના ઋષિ સાથે એને સંવાદ થયો હતો.

તપ સપ્તલોકમાંનો છઠ્ઠો તપોલોક તે.

તપતી વિવસ્વાન્ સૂર્યને છાયાને પેટે થયેલી કન્યા. એ સોમવંશી અજમીઢ રાજાના પૌત્ર અને ઋક્ષ રાજાના પુત્ર સંવરણ રાજાને પરણી હતી.

તપતી (૨) ભારતવર્ષીય નદી (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

તપન સૂર્યનું એક નામ.

તપન (૨) કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૩.

તપન (૩) ગજ વાનરે મારેલો રાવણના પક્ષનો એ નામનો રાક્ષસવિશેષ / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૪૩.

તપન (૪) અમૃતનું રક્ષણ કરનાર દેવવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૨–૧૮.

તપસ્ય વર્ષના બાર માસ લેખે બારમો મહિનો. એની પૂર્ણિમાએ ફાલ્ગુનિ નક્ષત્ર હોય છે તેથી એને ફાલ્ગુન–ફાગણ કહે છે. એ માસમાં સૂર્ય મંડળનો અધિપતિ પર્જન્ય અથવા સવિતા નામનો આદિત્ય હોય છે. ભરદ્વાજ ઋષિ, સેનજિત્ અપ્સરા, ઐરાવત નાગ, ઋતુ યક્ષ, વર્ચા રાક્ષસ અને વિશ્વ નામના ગંધર્વ એ બધા આદિત્યના સમાગમમાં હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

તપસ્ય (૨) તામસ મનુના પુત્રમાંનો એક

તપસ્વી ચક્ષુર્મનુને નડ્વલાને પેટે જન્મેલા પુત્રો પૈકા એક.

તપસ્વી (૨) રુદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિમાંનો એક.

તપા દ્વાદશ માસના અનુક્રમમાં વર્ષનો અગિયારમો મહિનો. એની પૂર્ણિમા મઘા નક્ષત્રમાં આવે છે તેથી એને માઘ માસ કહે છે. એ માસમાં સૂર્યમંડળનો અધિકારી પૂષા નામનો આદિત્ય હોય છે. ઘતાચી નામની અપ્સરા, વાત નામનો રાક્ષસ, ધર્મજ્ય નામનો નાગ, સુરુચિ નામનો યક્ષ, ગૌતમ નામનો ઋષિ અને સુષેણ નામનો ગાંધર્વ પૂષાની જોડે સંચાર કરનારા હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

તપોત્યુક સુદરિદ્ર નામના બ્રાહ્મણના ચાર પુત્રોમાંનો એક (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

તપોદ્યુતિ તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

તપોધન તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

તપોભાગી તામસ નામના પુત્રોમાંનો એક.

તપોમૂર્તિ રુદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓ પૈકા એક.

તપોમૂલ તામસ મનુના પુત્રો પૈકા એક.

તપોયોગી તામસ મનુના પુત્રો પૈકા એક.

તપોરતિ તામસ મનુના પુત્રો પૈકા એક

તપોલોક તપ શબ્દ જુઓ.

તપોવન નર્મદાતટે આવેલું એક વનવિશેષ.

તમઃસૂર્મિ એ નામનું એક નરક. અગમ્યગમન કરનાર આ નરકમાં નંખાય છે. ત્યાં લોઢાના તપાવેલા ચીપિયાથી એના શરીરનું માંસ ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે.

તમ એક ઋષિ. શ્રવાઋષિના બેમાંનો નાનો પુત્ર; એના પુત્રનું નામ પ્રકાશ ઋષિ. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

તમકલ્પ જે કલ્પના આરંભમાં અંધકાર જ હતો એવા બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનાનો અગિયારમો દિવસ (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

તમસા ભારતવર્ષીય નદી (ઋક્ષવાન શબ્દ જુઓ.) એ નદી વહેતી વહેતી કોસલદેશ તરફ દક્ષિણ દિશામાં ગયેલી હોઈને એને તીરે વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ હતો.

તમોજ્જ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના અંધક કુળના અસમંજ રાજાનો પુત્ર.

તરંતુક એક હ્રદવિશેષ (૨. કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ.)

તરસ રામની સેનાનો એ નામનો એક વાનરવિશેષ / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૪૧.

તરુણક એક સર્પ / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૫૭.

તરુક્ષ એક બ્રહ્મર્ષિ.

તંસુ સોમવંશી પ્રતિનારનો પુત્ર. આનો પુત્ર ઇલિન. આનું ત્રસ્નુ એવું બીજું નામ હતું / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩ તથા ૮૮

તર્જ ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

તલ દુર્ગાનું સિંહાસન.

તલવકાર કેન ઉપનિષદ્નું બીજું નામ.

તલાતલ સપ્ત પાતાલ પૈકી છઠ્ઠું પાતાળ. એ નામનું એક બિલ સ્વર્ગ. / ભા૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૪

તસ્નુ ત્રસ્નુ તે જ.

તક્ષ સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનો પૌત્ર – ભરતને માંડવીની કુખે થએલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. એને કાલિકા અને ચપલા નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. ગાંધાર દેશની રાજધાની તક્ષશિલા નગરી એણે વસાવી હતી.

તક્ષ (૨) સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ વૃકને દુર્વાક્ષિને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો મોટો.

તક્ષક કદ્રુપુત્ર એક નાગ. એ છવ્વીસ નાગ કુળમાંના એક નાગ કુળનો અધિપતિ હોઈને એના વંશનાં કુળોમાંથી પિચ્છાંડક, મંડવક, પિંડસેકતા, ભેણુક, ઉચ્છિખ, શરભ, ભંગ, બિલ્વતેજ, વિરોહણ, શિલી, શલકાર, મૂક, સુકુમાર, પ્રવેપન, મુદ્ગર, શિશુરોમા, સુરોમા અને મહાહનુ એ અઢાર કુળો જન્મેજયના સર્પસત્રમાં બળી ગયાં હતાં. પંડે તક્ષક ઉપર પણ બળી જવાનો પ્રસંગ આવતાં એને આસ્તિક ઋષિએ બચાવ્યો હતો. (આસ્તિક શબ્દ જુઓ.)

તક્ષક (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પહેલા પ્રસેનજિત્ રાજર્ષિનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બૃહદ્બળ. રાજા બૃહદ્બળને ભારતના યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ માર્યો હતો.

તક્ષક (૩) વિશ્વકર્મા તે જ.

તક્ષશિલા ગાંધારદેશની રાજધાની. (૧. તક્ષ શબ્દ જુઓ.)

તાટકા સુકેતુ નામના યક્ષની કન્યા. એ જાતે ઘણી બળવાન હતી અને જંભના પુત્ર સુંદને પરણી હતી. સુંદથી એને મારીચ અને સુબાહુ નામે બે પુત્ર થયા હતા. સુંદે અગસ્ત્ય ઋષિનો કોઈ અપરાધ કરવાથી તેમના કોપને લીધે એ બળીને ભસ્મ થયો હતો. પોતાના બન્ને પુત્રોને લઈને મલદ અને કરુષક એ બન્ને દેશ જોડે જોડે આવેલા છે ત્યાં રહીને તે અગસ્ત્ય ઋષિને અનેક પ્રકારે પીડા કરતી હતી, આથી થોડા જ કાળમાં એ બન્ને દેશ ઉજ્જડ થઈ ત્યાં મોટું અરણ્ય થઈ ગયું.

એ અરણ્યની પાસે વિશ્વામિત્ર ઋષિ રહેતા હતા. એ ઋષિ જ્યારે જ્યારે યજ્ઞ સમારંભ કરે ત્યારે ત્યારે તાટકા પોતાના બે પુત્રો સહિત ત્યાં આવીને યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરતી. તેથી કંટાળીને વિશ્વામિત્ર અયોધ્યામાં દશરથ રાજા પાસે ગયા અને તેમના બે પુત્રો રામ અને લક્ષ્મણ બન્નેને માંગી લઈ પોતાને આશ્રમે આવવા નીકળ્યા. એટલામાં માર્ગમાં તાટકાએ એમને જોયા. વિશ્વામિત્ર ઉપર એ ધસી આવતાં તેમણે રામને હાથે એને મરાવી. પછી યજ્ઞકાળે અડચણ કરતાં સુબાહુ મરણ પામ્યો અને રામના બાણનાં પુંખડાંના ધક્કાથી મારીચ ઊડીને સમુદ્રમાં પડ્યો. ત્યારથી મારીચ અરણ્યમાં પાછો આવ્યો જ નહિ અને લંકામાં જઈને રહ્યો. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૨૫–૨૬.

તાટકેય તાટકાના બન્ને પુત્રો, સુબાહુ અને મારીચ.

તાડકા તાટકા તે જ.

તાડકાયન વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

તાણ્ડ એક ઋષિ. / ભા૨૦ સ૦ ૭–૧૨.

તાણ્ડય એક ઋષિ. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૫૦–૧૭

તાંડિ તંડિ ઋષિનો પુત્ર અને વંશજ.

તાથર્થ કશ્યપનું નામાન્તર. / ભાગ૦ ૬–૬–૨૧.

તાપી ભારતવર્ષીય નદી. (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.) સૂર્યે પોતે ઉષ્ણતાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઉત્પન્ન કરેલી નદી. મુલતાઈના સરોવરમાંથી એ નીકળે છે. / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૮.

તામસમનુ પ્રિયવ્રત રાજાને બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંથી બીજો પુત્ર. એ ચાલુ શ્વેતવારાહ કલ્પમાં થઈ ગયેલો ચોથો મનુ છે. એના સત્તાકાળને તામસ મન્વંતર કહ્યો છે. એને અકલ્મષ, ધન્વી, તપોરતિ, પરંતપ, તપોભાગી અને તપોયોગી, પૃથુ, ખ્યાતિ, નર, કેતુ ઇત્યાદિક નામાન્તરવાળા દસ પુત્રો હતા. એના સત્તાકાળમાં જ્યોતિર્ધામા ઇત્યાદિ નામાન્તરવાળા કવિ, પૃથુ, અગ્નિ, અકપિ, કપિ, જલ્પ અને ધીમાન્ વગેરે સપ્તર્ષિ હતા. વિધૃતિપુત્ર સત્યક, હરિ, વીર, ઇત્યાદિ નામના સાધ્ય સંજ્ઞા વડે પ્રસિદ્ધ દેવ હતા. એના સત્તાકાળમાં સ્વર્ગમાં ત્રિશિખ નામનો ઇન્દ્ર હતો. હરિમેધા નામના બ્રાહ્મણની હરિણી નામની સ્ત્રીના ઉદરથી હરિ નામે વિષ્ણુના અવતાર ઇન્દ્રની સહાયતા કરવા થયો હતો. એ અવતારે વિષ્ણુએ ગજેંદ્ર અને મગરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એ મન્વંતરમાં ગજેંદ્રમોક્ષ થયો હતો. / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧; મત્સ્ય૦ અ૦ ૯

તામિસ્ર પરદ્રવ્ય અને પરસ્ત્રી હરણ કરનારાને આ નરકમાં જવું પડે છે. ત્યાં અંધકાર હોય છે.

તામ્ર મહિષાસુરનો ધનાધ્યક્ષ. (૨. મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

તામ્ર (૨) મૂરદૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)

તામ્રતપ્ત રોહિણીના કુખે કૃષ્ણને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

તામ્રદ્વીપ દ્વીપવિશેષ. રાજસૂયયજ્ઞના દિગ્વિજયમાં સહદેવ અહીં ગયો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૭૦

તામ્રધ્વજ મયૂરધ્વજ રાજાનો પુત્ર.

તામ્રપર્ણી ભારતવર્ષીય નદી. (૩. મહેન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

તામ્રપર્ણી (૨) ભારતવર્ષીય નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

તામ્રલિપ્તક દેશવિશેષ. સલાઈ નદી અને હુગલી નદીના સંગમની ઉપરવાસે આવેલું હાલનું તામલુક તે જ.

તામ્રલિપ્ત કર્વટદેશાધિપતિ એક રાજા./ ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

તામ્રલોચન એક શિવગણ.

તામ્રા કશ્યપની સ્ત્રી. એને શ્યેની, ભામી, સુગ્રીવી, ગૃધ્રિકા, શુચિ, કાકી અને ધૃતરાષ્ટ્રી એવી આઠ કન્યાઓ હતી, એવું પુરાણાન્તરે જણાય છે.

તામ્રા (૨) વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

તામ્રા (૩) નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૮.

તામ્રારુણ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

તામ્રોષ્ઠ એક ગંધર્વ.

તાર મયાસુરનો સાથી, એક દૈત્યવિશેષ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૭૭.

તાર (૨) રામની સેનાનો અધિપતિ એક મોટો વાનર. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬.૯ એની કન્યા રુમા તે સુગ્રીવની સ્ત્રી.

તાર (૩) રામની સેનાનો એ નામનો બીજો બલાધ્યક્ષ વાનર.

તારક–તારકાસુર ત્રિપુરમાંનો એક દૈત્ય. (ત્રિપુર શબ્દ જુઓ.) એને તારાક્ષ અથવા તારકાક્ષ, કમલાક્ષ અને વિદ્યુન્માલી એવા ત્રણ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૪; ભા૦ શલ્ય અ૦ ૪૭; ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૩.

તારક–તારકાસુર (૨) દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

તારક–તારકાસુર (૩) વજ્રાંગ દૈત્યને વરાંગીને પેટે થયેલો પુત્ર. એણે પરિયાત્ર પર્વત ઉપર રહીને ઉગ્ર તપ કર્યું અને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરીને એમની પાસે અમરત્વ માગ્યું. એ બ્રહ્મદેવે માન્ય કર્યું નહિ. આ ઉપરથી એણે ફરી માગ્યું કે સાત દિવસના છોકરા સિવાય બીજા કોઈને હાથે મારું મૃત્યુ ન થાય એમ કરો. બ્રહ્મદેવ 'તથાસ્તુ' કહીને સ્વલોકે

ગયા. બાદ એણે ત્રૈલોક્યને પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. એની સેનામાં જંભ, કુજંભ, મહિષાસુર, કુંજર, મેઘ, કાલનેમિ, નિમિ, મથન, જંભક અને શુંભ એ મુખ્ય નાયકો હતા. છેવટે જ્યારે એનો ઉપદ્રવ બહુ જ થયો ત્યારે કાર્તિકેયનો અવતાર થયો અને એણે પોતાના વયના સાતમે દિવસે એને મારી નાખ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૭–૧૫૯.

તારકાક્ષ એકડાની સંજ્ઞાવાળા તારકના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. એનું બીજું નામ તારાક્ષ પણ હતું.

તારસાર યજુર્વેદનું ઉપનિષત્.

તારા બૃહસ્પતિની બે સ્ત્રીઓમાંની નાની. એની સંતતિ ઇત્યાદિના સંબંધે ૨. બૃહસ્પતિ શબ્દ જુઓ.

તારા (૨) સુષેણ વાનરની કન્યા અને વાલીની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અંગદ.

તારા (૩) સૂર્યવંશી હરિશ્ચંદ્રરાજાની સ્ત્રી. એનું તારામતી એવું એ નામ હતું. એના પુત્રનું નામ રોહિત. (૧. હરિશ્ચંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

તારાપીડ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશાન વંશમાં જન્મેલા ચંદ્રાવલોક રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ચંદ્રગિરિ.

તારામતી તગડાની અંકસંજ્ઞાવાળી તારા તે જ.

તારાક્ષ તારકાક્ષનું બીજું નામ.

તારેય તારાપુત્ર અંગદનું બીજું નામ.

તાર્ક્ષ એક યક્ષ (૪. સહ શબ્દ જુઓ.)

તાર્ક્ષ્ય કશ્યપથી વિનતાને થયેલો પુત્ર ગરુડ તે જ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬.

તાર્ક્ષ્ય (૨) અરિષ્ટનેમિ નામના ઋષિનું બીજું નામ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૮૯.

તાલ ભારતવર્ષીય દેશ.

તાલકૃત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

તાલકેતુ કૃષ્ણે મારેલો એક રાક્ષસ.

તાલકેતુ (૨) ભીષ્મ / ભાર૦ ઉદ્યો. અ૦ ૧૫૦.

તાલજંઘ સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્યાતિ રાજાના વંશના એક હૈહય રાજાનો ભાઈ.

તાલજંઘ (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સહસ્રાર્જુનનો પૌત્ર, જયધ્વજનો પુત્ર. એને સો પુત્ર હતા. તેઓને પણ તાલજંઘ જ કહેતા. એમાંના એક વીતિહોત્ર સિવાય બધા વડવાનલથી બળી મૂઆ હતા.

તાલજઘ શર્યાતિપુત્ર / આર૦ અનુ૦ ૮-૮.

તાલજત્ર (૨) બલરામના ધ્વજનું નામ

તાલધ્વજ ભીષ્મ /ભાર૦ વિ૦ ૫૬.

તાલવન વૃંદાવન પાસે અરણ્યવિશેષ. અહીં બલરામે ધેનુક નામના અસુરનો વધ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦-૧૫-૨૧.

તાલાકટ શૂર્પારક (હાલનું સોપારા) દેશ પાસેનો પ્રદેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

તિગ્મકેતુ ધ્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથીથી થયેલા ૭ પુત્રોમાંનો બીજો.

તિત્તિરિ એક ઋષિ. સ્વયંભૂ વ્યાસનો સંપૂર્ણ યજુર્વેદ ભણનારો શિષ્ય વૈશંપાયન; એ વેદની ૮૬ શાખા કરીને ૮૬ શિષ્યોને ભણાવતો હતો. એમાંની એક શાખાનું અધ્યયન કરનારો એનો જ ભાણેજ યાજ્ઞવલ્કય ઋષિ હતો. તેની પાસેથી એણે કોઈ અપરાધ નિમિત્તે એ શાખા પાછી લીધી. એ અગ્નિ પ્રમાણે પ્રખર ભૂમિ ઉપર પડી. પછી વૈશંપાયને પોતાના બાકીના શિષ્યોને આજ્ઞા કરી કે તમે બધા મળીને આ પ્રખર શાખા જલદી ગ્રહણ કરો; નહિ તો એ હમણાં જ ગુપ્ત થઈને સત્યલોકમાં જશે. તે ઉપરથી એ સઘળાઓએ તેતર–ચકોર–પક્ષી અગ્નિ જ ખાય છે માટે આ જ્વલંત શાખા ચણવાને તેતરનાં રૂપ લીધાં અને શાખા ચણી લીધી. પછી વૈશંપાયને આંગિરસ કુળનો કોઈ તિત્તિરિ ઋષિ હતો તેને આ શાખા ભણાવી. બધી યજુની શાખાઓમાં એને અગ્રગણ્ય કરી. તેથી જ તે દિવસથી એ શાખા મુખ્ય યજુર્વેદ ગણાય છે. આ તિત્તિરિ ઋષિને તૈત્તિરિ નામે પુત્ર હતો.

તિત્તિરિ (૨) એક સર્પ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૩૫; ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૦૩.

તિત્તિરિદેશ ભારતવર્ષીય દેશ.

તિત્તિરી લાવરી, પક્ષીવિશેષ. વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તકોમાંથી 'અન્નાદ' નામના મસ્તકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પક્ષી / ભાગ૦ ૬–૯–૫.

તિત્તિરી (૨) ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

તિતિક્ષા સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં દક્ષે ધર્મઋષિને પરણાવેલી તેર કન્યામાંની એક. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમ હતું.

તિતિક્ષા (૨) સહનશીલપણું

તિતિક્ષુ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન મહોમ રાજાના બેમાંનો નાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રુશદ્રથ.

તિથિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

તિમિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવવંશીય દૂર્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર બૃહદ્રથ.

તિમિંગલ પાંડવના સમયનો રામક પર્વત ઉપરનો રાજા / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

તિમિધ્વજ દક્ષિણ દેશમાં દંડકારણ્ય સમીપની વૈજયંત નામની પુરીનો રાજા. એનું બીજું નામ શંબર પણ હતું. એ અસુરોના પક્ષમાં ભળીને ઇન્દ્રની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. હવે શું કરીશું એવા વિચારમાં પડીને છેવટે ઇન્દ્રે દશરથ રાજાને પોતાની સહાય સારુ બોલાવ્યા. દશરથે ઘોર યુદ્ધને અંતે અસુરો સહવર્તમાન તિમિધ્વજનો કેવળ પરાભવ કર્યો; પણ એટલામાં દશરથને એક ભયંકર બાણ વાગતાં તે મૃત્યુ સમી મૂર્છામાં પડ્યો. આ પ્રસંગે દશરથની સ્ત્રી કૈકેયી એની જોડે હતી. એણે બહુ ચતુરાઈથી રથને એક કોરાણે લઈ જઈ રાજાને સાવધ કર્યો. સાવધ થતાં એણે જોયું કે અસુરો સહિત તિમિધ્વજ નાસી છૂટ્યો છે અને પોતે મૂર્છિત થયો ત્યારે કૈકેયીએ પોતાનું સંરક્ષણ કર્યું છે. આથી ખુશ થઈ એણે કૈકેયીને બે વરદાન માગવાનું કહ્યું. હું બીજી ગમે તે વેળા માગીશ એમ કહીને કૈકેયીએ તે વખતે કાંઈ માગ્યું નહિ. પછી કૈકેયી સહવર્તમાન દશરથ અયોધ્યામાં પાછો આવ્યો. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૯.

તિમિન કાલ્પનિક મત્સ્ય.

તિમિનગલ તિમિનને ગળી જનાર મોટું કાલ્પનિક મત્સ્ય.

તિમિનગલગમ તિમિનગલને ગળી જનાર એથીયે મોટું કાલ્પનિક મત્સ્ય.

તિમિરાપહ અગ્નિવંશનો મુખ્ય અગ્નિ / ભાર૦ વ૦ ૨૦-૧૪.

તિલભારા એક દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

તિલોત્તમા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. / (૩. ઇષ શબ્દ જુઓ.)

તિલોત્તમા (૨) પૂર્વજન્મની એક બ્રાહ્મણી. એને અકાળે સ્નાન કરવાથી શાપ થયો હતો. તેથી એને અપ્સરાની યોનિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એના જન્મનું કારણ એ હતું કે હિરણ્યાક્ષના પુત્ર સુંદ અને ઉપસુંદ એમણે ઘણું ઉગ્ર તપ કરીને શિવ–બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા. એણે વર માગ્યો કે અમે કોઈથી મરણ પામીએ નહિ. જ્યારે અમારે બે ભાઈઓને વિરોધ થાય ત્યારે મરીએ. એ બન્ને ભાઈઓમાં પરસ્પર એવો સ્નેહ હતો કે વિરોધ થવાનો સંભવ જ ન હતો. પછી એ દૈત્યોએ દેવોને દુઃખ દેવામાં મણા રાખી નહિ. એમણે ઇન્દ્રને સિંહાસન પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. દેવતાઓ બ્રહ્મદેવ પાસે રાઢ કરવા ગયા. બ્રહ્માએ તલ તલ જેવડાં રત્નથી એક સુંદર સ્ત્રી બનાવી ને તેનું નામ તિલોત્તમા પાડ્યું. સુંદ અને ઉપસુંદ વિંધ્યાચળના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. બ્રહ્માએ એ તિલોત્તમાને એ પ્રદેશમાં મૂકી. સ્ત્રી સારુ બન્ને ભાઈઓ દોડ્યા અને એક હાથ સુંદે અને બીજો ઉપસુંદે પકડ્યો. એ હોંસાતોંસીમાં લડાઈ થઈ અને એકબીજાના ઉપર ગદા ચલાવી જેથી બન્ને મરણ પામ્યા (સુંદોપસુંદ શબ્દ જુઓ.)

તિષ્ય કલિયુગ.

તિષ્ય (૨) પુષ્ય નક્ષત્ર.

તીરગ્રહ એક દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮.

તીર્થવતી ક્રૌંચદ્વીપની એક નદી.

તીવ્રરથ સુમતિનો પુત્ર (હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.)

તીક્ષ્ણવેગ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

તુંગ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

તુંગકારણ્ય અરણ્યવિશેષ.

તુંગભદ્રા એ નામથી જાણીતી એક નદીવિશેષ. એ મૈસુરના કડૂર જિલ્લામાં પશ્ચિમઘાટમાં ગંગામૂળા આગળથી નીકળે છે. તુંગા અને ભદ્રા નામના બે નાના પ્રવાહો મળીને આ નદી બની છે. શિમોગા જિલ્લાની ઉત્તરે કુદાલી નામની જગાએ

તુંગા અને ભદ્રાનો સંગમ થાય છે. ચારસો માઈલ વહીને કર્નુલની અને હરિદ્રા નામની બીજી નદીઓ આને મળે છે.

આના સંબંધમાં આખ્યાયિકા છે કે એક રાક્ષસ પૃથ્વીને પકડીને પાતાળમાં લઈ જતો હતો. વિષ્ણુએ વરાહ અવતાર ધારણ કરીને સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી અને પૃથ્વીને ઉપર આણી. આથી વિષ્ણુને શ્રમ થયો અને પોતે વરાહ પર્વત પર બેસી થાક ખાતા હતા તે વખતે એમના મુખારવિંદ ઉપરથી શ્રમજળની ધારાઓ ચાલતી હતી. વરાહ ભગવાનની ડાબી દાઢ પાસેથી નીકળતી શ્રમજળની ધારા તે તુંગા અને જમણી દાઢ પાસેથી નીકળતી ધારાનું નામ ભદ્રા પડ્યું હતું. આ બન્ને ધારાઓ એકત્ર થતાં આ તુંગભદ્રા નદી બની છે. / ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૮. ● (આ નદી સંબંધે વિશેષ માહિતી માટે સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.)

તુંગવેણા ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

તુંડ નલ વાનરે મારેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ પર્વ.

તુંડિકેરા એક દેશ.

તુંડી નંદીકેશ્વર.

તુંબરુ–તુંબુરુ પ્રાધાના ગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક. એની સ્ત્રીનું નામ રંભા / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૭. ● એ શાપને લઈને દંડકારણ્યમાં વિરોધ થયો હતો (વિરોધ શબ્દ જુઓ). ચૈત્ર માસના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર ગણમાં આ ગંધર્વ છે. (૬. મધુ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬–૧૧૦; ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૭–૧૦.

તુંબરુ–તુંબુરુ (૨) એક ઋષિ.

તુર એક ઋષિ. કવષા નામની બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હોવાથી એને કાવષેય પણ કહેલો છે. એ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એનો ઉપાધ્યાય હતો.

તુરા નર્મદા નદીને મળનારી એક સાધારણ નદી.

તુરાયણ યજ્ઞવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૧૨–૨૪.

તુરીય યજુર્વેદોપનિષત્.

તુરુષ્ક કલિયુગમાં આ સંજ્ઞાના ચૌદ રાજાઓ થયા હતા તે / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૦.

તુલા બાર રાશિ પૈકી એક.

તુર્વસુ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યયાતિ રાજાને દેવયાનીની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એણે પણ યદુની પેઠે જ પિતાની જરા લીધી નહિ તેથી એને છત્ર, સિંહાસન વગેરે ચિહ્નો નહોતાં પ્રાપ્ત થયાં. એનો અધિકાર યવનો ઉપર હતો. એના પુત્રનું નામ વહ્નિ હતું.

તુલજાપુર પ્રસ્તુતનું પ્રસિદ્ધ દેવીનું સ્થાન / દેવી૦ ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૩૮.

તુલસી શંખચૂડ અસુરની સ્ત્રી / દેવી૦ ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૮ (૨. શંખચૂડ શબ્દ જુઓ.)

તુલાધાર એક ધર્માત્મા વૈશ્ય. જાજલિ નામના એક ઋષિને પોતાના તપનું ઘણું અભિમાન હોવાથી એને તુલાધાર પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો. તુલાધાર જોડે સંવાદ થતાં જાજલિનું અભિમાન ઊતરી ગયું હતું. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૬૭–૨૬૮

તુષાર ભારતવર્ષીય એક દેશ અને ત્યાંના લોકો. એ લોકોના નામ પરથી દેશનું નામ પડ્યું છે. તોખારીસ્તાન ઘોડાઓને માટે પ્રખ્યાત છે. તુષાર અગર તોખાર લોકો મૂળ શક હોવાનું જણાય છે. એ લોકોએ ગ્રીક લોકોની પાસેથી બેક્ટ્રિયા જીતી લીધું હતું.

તુષિત સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના દેવવિશેષ. યજ્ઞને દક્ષિણા નામની સ્ત્રીથી તોષ, પ્રતોષ, સંતોષ, ભદ્ર, શાંતિ, ઇડસ્પતિ, ઇધ્મ, કવિ, વિભુ, સ્વહ્ન, સુદેવ અને રોચન એ નામના થયેલા બાર પુત્ર. એ બધાને તુષિત દેવ કહ્યા છે.

તુષિતા સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંના વેદશિરા ઋષિની સ્ત્રી.

તુષ્ટ હંસધ્વજ રાજાનો પ્રધાન.

તુષ્ટિ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના દક્ષે ધર્મઋષિને આપેલી દસ કન્યામાંની એક. એના પુત્રનું નામ સંતોષ.

તુષ્ટિમાન ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ કંસનો ભાઈ.

તુહુંડ દનુપુત્ર દાનવ માંહેનો એક.

તુહુંડ (૨) ભારતનો યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા.

તુહુંડ (૩) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

તૃણક એક રાજા / ભાર૦ સભા૦ અ૦૮.

તૃણપ પ્રાધાના પુત્ર ગાંધર્વોમાંનો એક (૧. દેવ ગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

તૃણપ (૨) એક રાજર્ષિ

તૃણબિંદુ સૂર્યવંશી નરિષ્યંત રાજાનો પૌત્ર, અને દમ રાજાનો પુત્ર. આ મહાન રાજર્ષિ મેરુ પર્વતના પાછળના ભાગમાં રહીને તપ કરતો હતો ત્યારે એણે પોતાની ગૌ નામની કન્યા કોઈ કારણને લઈને પુલસ્ત્ય ઋષિને આપી હતી. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨ ● (૨. પુલસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

તૃણબિંદુ (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો ચોવીસમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

તૃણબિંદુ (૩). સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન બંધુ રાજાનો પુત્ર. એને અલંબુષા નામની અપ્સરાથી વિશાળ, શન્યબંધુ અને ધૂમકેતુ એમ ત્રણ પુત્ર થયા.

તૃણબિંદુ (૪) દ્વૈતવનમાં પાંડવોની સાથે કાળ પર્યંત રહેલો ઋષિ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૫ શ્લો૦ ૫.

તૃણબિંદુસર સૂર્યવંશીય મરુતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તૃણબિન્દુ નામના ક્ષત્રિયે નિર્માણ કરેલું, મારવાડમાં આવેલું સરોવરવિશેષ. દરરોજ મૃગયા કરવાથી અમારો સદંતર નાશ થઈ જઈ અમારો વંશ જશે માટે આપ બીજા વનમાં પધારો એવું દ્વૈતવનના મૃગોએ સ્વપ્નામાં યુધિષ્ઠિરને કહેવાથી તેઓ બધા પાંડવોને અને સમાગમમાં હતા તે સર્વેને લઈને દ્વૈતવનમાંથી સુકામ ઉઠાવી આ સરોવરની પાસે આવેલા કામ્યકવનમાં રહેવા ગયા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૨૫૯.

તૃણાવર્ત કંસનો અનુચર એક અસુર. કૃષ્ણ–બળરામનો નાશ કરવા એ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. એણે વંટોળિયાનું રૂપ ધારણ કરીને કૃષ્ણને ઊંચકીને આકાશમાં લઈ લીધા. કૃષ્ણે એને ગળે ચૂડ ભેરવીને પોતાનું શરીર અતિશય ભારે કર્યું અને એને એવા જોરથી શિલા પર પછાડ્યો કે એથી એ તત્કાળ મરણ પામ્યો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭.

તૃતીયા ભારતવર્ષીય નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

તૃક્ષ કશ્યપ ઋષિનું બીજું નામ.

તેજ અગ્નિ તે જ.

તેજસ્વી પૂર્વના મન્વંતરોમાં પાંચમો. એ જ પાછળથી પંડુના પુત્ર સહદેવ રૂપે થયો હતો.

તેજસ્વી (૨) ગોકુળનો એક ગોપ અને કૃષ્ણનો મિત્ર–સખા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

તેજેયુ એક રાજા, રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૮૮.

તેજોબિંદુ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

તૈજસ એક તીર્થ. અહીં દેવોએ તારકાસુરના વધ સારુ કાર્તિકેયનો અભિષેક કર્યો હતો.

તૈત્તિરિ તિત્તિરિ ઋષિનો પુત્ર. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયન એનો વંશજ હતો. (કૃષ્ણ દ્વૈપાયન શબ્દ જુઓ.)

તૈત્તિરિયક યજુર્વેદ રૂપ જ એ વેદની શાખા.

તૈલપ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

તૈલેય ધૂમ્ર પરાશર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

તોરણ ગ્રામવિશેષ.

તોશલ તોશલક નામના કંસનો મલ્લવિશેષ.

તોશલક કંસની સભામાંનો કૃષ્ણે મારેલો એક મલ્લ / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૪.

તોષ દેવવિશેષ (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

તૌલેય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ત્યાજ્ય બાર ભાર્ગવ દેવમાંનો એક.

ત્રય્યારુણ ચાલુ મન્વંતરમાંનો પંદરમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ત્રય્યારુણ (૨) સૂર્યવંશના ઈક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન સંભૂતિ રાજાનો પૌત્ર અને ત્રિધન્વા રાજાનો પુત્ર.

ત્રય્યારુણિ સોમવંશી પુરુવંશજ દુષ્યંત રાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુરિતક્ષય રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. તપ કરીને તેણે બ્રાહ્મણપદ મેળવ્યું હતું.

ત્રસદસ્યુ યુવનાશ્વના પુત્ર માંધાતાનું બીજું નામ.

ત્રસદસ્યુ (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન માંધાતાના પૌત્ર પુરુકુત્સ રાજાના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

એને પૌરુકુત્સ પણ કહેતા. એ રાજ કરતો હતો ત્યારે અગત્સ્ય ઋષિ એની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા આવ્યા હતા. પરંતુ એની પાસે એ વેળાએ કાંઈ પણ દ્રવ્ય ન હોવાથી એણે ઋષિને પોતાના આવકખર્ચનો હિસાબ બતાવ્યો. અગત્સ્યને લાગ્યું કે એની પાસેથી દ્રવ્ય લેવાથી એની પ્રજાને પીડા થશે. માટે હું બીજા પાસે જઉં. અગત્સ્ય પ્રથમ શ્રુતર્વા અને બ્રધ્નસ્ય રાજા પાસે જઈ. તેમની પાસે દ્રવ્ય ન હોવાથી તેમને જોડે લઈ ત્રસદ્દસ્યુ પાસે આવ્યા હતા. ત્રસદ્દસ્યુએ સૂચવ્યું કે ઈલ્વલ પાસે બહુ જ દ્રવ્ય છે માટે ત્યાં જઈ એને હરાવી દ્રવ્ય લાવીએ છીએ. પછી બધા ગયા અને દ્રવ્ય આણ્યું. પોતાને જોઈતું દ્રવ્ય પોતે રાખી બાકીનું ઋષિએ આ રાજાઓને વહેંચી આપ્યું હતું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૬.

ત્રસદ્દસ્યુને વિષ્ણુવૃદ્ધ અને અનરણ્ય એમ બે પુત્ર હતા.

ત્રસ્નુ સોમવંશીય અન્તયનારના પુત્ર. એની માતાનું નામ સરસ્વતી. કાલિન્દી એની ભાર્યા થાય. એના પુત્રનું નામ ઈલિલ / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૨૮.

ત્રિકકુત સોમવંશી આયુપુત્ર અને નાનો પ્રપૌત્ર શુચિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. એને ધર્મસારથિ નામે પુત્ર હતો.

ત્રિકુટ મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

ત્રિકૂટ (૨) લંકાનો એક પર્વત. એનું બીજું નામ લંબ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૧.

ત્રિકૂટ ત્રણ શિખરવાળો પર્વતવિશેષ, જેના ઉપર લંકાપુરી આવી હતી તે.

ત્રિકૂટ (૨) મેરુની દક્ષિણે આવેલો એ નામના એક પર્વત

ત્રિગંગ એક તીર્થ. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૮૨.

ત્રિગતરાજ સુસર્મા / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮૫.

ત્રિગર્ત ભારતવર્ષીય દેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થથી ઉત્તરે અને પશ્ચિમે આવેલો હોવાથી એના ઉત્તરત્રિગર્ત અને પશ્ચિમત્રિગર્ત એવા બે ભેદ છે. એ શબ્દો યોગ્ય અક્ષરના ક્રમમાં જોવા.

ત્રિગર્ત (૨) ત્રણ કિલ્લાવાળો પ્રદેશ. ઉત્તર તરફનું કુંગરી રાજ્ય કોટકટક તે. હાલ પણ લોકો એને ત્રાઈગર્ત કહે છે. પણ જનરલ કનિંગહેમ 'જલંધર દોઆબ અને કાંગ્રા' તે જ આ પ્રદેશ એમ ખાતરીપૂર્વક કહે છે.

ત્રિગર્તિ એક રાજર્ષિ

ત્રિજટ અયોધ્યામાં રહેનારો ગાર્ગ્ય કુળનો એક બ્રાહ્મણ. એ ઘણો જ વૃદ્ધ હતો. રામ જે વખતે વનવાસ જવા નીકળ્યા તે વખતે એને એની સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમે રામ પાસે જઈને એમની પાસે કાંઈ માંગો. રામ સહજ જ જે ઘણા યાચકોને દાન કરે છે તે આપણને કાંઈ આપે તો આપણું દળદર ફીટે. આ ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ ધીરે ધીરે લાકડીને ટેકે ટેકે ચાલતો રામ પાસે આવ્યો. રામે જાણ્યું કે આ ધનાર્થી છે પણ કાંઈ વિનોદ કરીએ. એમ મનમાં આણીને એમણે ત્રિજટને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ! આ તમારી સામે ગાયોનું ટોળું ઊભું છે તેમાં તમારી લાકડી ફેંકો અને લાકડી જ્યાં પડશે એની આ બાજુની બધી ગાયો હું તમને આપીશ. તે ઉપરથી બ્રાહ્મણે તો કમ્મર બાંધી અને પોતાની લાકડી એટલા જોરથી ફેંકી કે એમની સામે ઊભેલા ગોધનને ઓળંગી તેની પેલી તરફ ઊભેલા બીજા ગોધનની પણ પેલી તરફ જઈને પડી. રામને અને બીજા જનોને આશ્ચર્ય થયું કે આ બ્રાહ્મણ કેટલો બળવાન છે! રામે એને વંદન કરીને કહ્યું કે મેં વિનોદ ખાતર લાકડી ફેંકવાનું કહ્યું તેથી ગુસ્સે ન થશો. પછી રામે એને એ બન્ને ગોધનની ગાયો અને એ ઉપરાંત પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. રામને આશીર્વાદ દઈ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘેર ગયો. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૩૨.

ત્રિજટા લંકામાંની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી. પંચવટીમાંથી બળાત્કારે પકડી આણીને રાવણે સીતાને અશોકવનમાં રાખી હતી, ત્યાં સીતાના રક્ષણ સારુ ત્રિજટાને રાખી હતી. એ દ્વયક્ષી, ત્રયક્ષી, લલાટાક્ષી, દીર્ઘજિહ્વા, અજિહ્વકા, ત્રિસ્તની, એકપાદા, એકલોચના ઇત્યાદિ અનેક રાક્ષસીઓની ઉપરી હતી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૧.

એક વખત ત્રિજટાને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં

એણે રાવણ, કુંભકર્ણ અને ઇન્દ્રજિતને ગધેડાં અને ઊંટ જેવાં અમંગળ વાહનો પર બેઠેલા અને દક્ષિણ તરફ જતાં દીઠા. થોડી વારે એ બધાં વાહનો ઉપરથી નીચે છાણથી ભરેલા ધરામાં બૂડ્યા. વળી એણે તેઓને નાગા, ગાંડા થઈ ગયેલા અને તેલ ચોળેલા દીઠા. થોડી વારે બીજા સ્વપ્નમાં એણે રામ અને લક્ષ્મણને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલા, ગજ વગેરે ઉત્તમ વાહનો પર બેઠેલા અને ઉત્તર તરફ જતાં દીઠા. આ ઉપરથી એ જાગી ગઈ. એણે નિશ્ચય કર્યો કે આ સ્વપ્ન રામનો ઉત્કર્ષ અને રાક્ષસોનો વિનાશ કાળ સૂચવે છે. ત્યાર પછીથી એ સીતાને કોઈ પણ તરેહથી દુઃખ થવા દેતી નહોતી. પછી એણે પોતાનું સ્વપ્ન બીજી રાક્ષસીઓને પણ જાહેર કર્યું હતું જેથી એ બધાં પણ સીતાની સંભાળ લેતાં અને એને કશી પીડા થવા દેતાં નહોતાં. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૭.

ત્રિણકર્ણી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ત્રિત બ્રહ્મદેવના માનસ પુત્રોમાંનો એક.

ત્રિત (૨) ચક્ષુષ મનુને નડ્વલાથી થયેલા પુત્રોમાંથી એક.

ત્રિત (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ત્રિત (૪) સરસ્વતીના પાત્રમાં આવેલું તીર્થવિશેષ. અહીં વિદૂર તીર્થયાત્રા વખતે આવેલ હતા. / ભાગ૦ ૩–૧–૨૨.

ત્રિત (૫) ગૌતમ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. એકત અને દ્વિતનો નાનો ભાઈ. એ એના બન્ને ભાઈઓ કરતાં વિદ્વાન હોવાથી એક યજમાનને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી એને તેમનાથી વિશેષ દ્રવ્ય અને ગાયો મળ્યાં. માર્ગમાં એક દુગારાથી બચવા સારુ આડ રસ્તે જતાં એ કૂવામાં પડ્યો. એ જોઈને મત્સરને લીધે એના ભાઈઓ એને ન કાઢતાં પોતે ઘેર જતા રહ્યા. એ બિચારો કૂવામાં જ રહ્યો. કૂવામાં એણે એક વેલ લટકતી જોઈ. એ વેલને વિશે સોમવલ્લીની કલ્પના કરી એણે દેવોનું આવાહન કર્યું. એની પ્રાર્થનાથી દેવો આવી સોમપાન કરવા લાગ્યા. દેવની કૃપાથી કૂવામાં પાણી ઊંચાં આવ્યાં અને પ્રવાહની સાથે ત્રિત પણ બહાર આવ્યો. એણે દેવ પાસે વરદાન માગ્યું કે આજથી આ જગાએ જે સ્નાન કરે તેને સોમપાનનું ફળ મળે. 'તથાસ્તુ' કહીને દેવે સ્વસ્થાને ગમન કર્યું. તે દિવસથી આ કૂવાની ગણના તીર્થમાં થઈ અને એનું નામ ત્રિતકૂપ પડ્યું. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૬

ત્રિત (૬) ઊતરતી પંક્તિના દેવવિશેષ. ઋગ્વેદમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે એમનાં નામ ઇન્દ્રના સંબંધમાં મળી આવે છે. કૂવાના આચ્છાદનમાંથી જેમ ત્રિત, તેમ ઇન્દ્રે બલના બચાવનાં સાધનો તોડી નાખ્યાં.

આ વાક્યનો અર્થ સ્ફુટ કરતાં ટીકાકારો એક આખ્યાયિકા આપે છે કે, એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણેને અગ્નિએ યજ્ઞના પાણીમાં નાખી દીધેલા અંગારાને ઠળગી રહેલું હવિનું ઘી ઉખાડવા સારુ પાણીમાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા. અગ્નિએ હવિ હોમેલા અંગારા પાણીમાં નાખ્યા અને તેમાંથી આ ત્રણ ભાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. એઓ આપ–પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયા સબબ એમનું નામ 'આપ્ત્ય' પડ્યું. ત્રિત એક દિવસ કૂવે પાણી ભરવા ગયો અને એમાં પડી ગયો. અસુરોએ કૂવા ઉપર ઢાંકણો દઈ દીધાં કે એનાથી બહાર નીકળાય નહિ. પણ ત્રિત ઘણી સહેલાઈથી તેમાં થઈને બહાર આવ્યો. નીતિમંજરીમાં આ વાત પાઠાફેર આપી છે. એકત અને દ્વિત, તરસ્યા થવાથી ત્રિત પાણી લેવા ગયો. એણે પાણી આણીને પોતાના ભાઈઓને આપ્યું. ત્રિતનો ભાગ પચાવી પાડવાના હેતુથી ભાઈઓએ એને કૂવામાં ફેંકી દીધો અને ઉપર મોટું પૈડું ઢાંકયું અને પોતે ચાલતા થયા. ત્રિતે દેવોની ઘણી પ્રાર્થના કરી તેથી એ બહાર નીકળ્યો.

મહાભારતમાં આ આખ્યાયિકા ઓર પાઠાફેર આપી છે. શલ્યપર્વમાં છત્રીસમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે —

પૂર્વયુગમાં એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ભાઈઓ મુનિવૃત્તિવાળા હતા. તે ત્રણે ભાઈઓ સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતા. પ્રજાપતિની પેઠે કુટુંબવત્સલ હતા, પ્રજાવાળા હતા, સર્વે બ્રહ્મચારી હતા

અને તપના મહાત્મ્યથી બ્રહ્મલોકને જીતનારા હતા. તેમના ધર્માસક્ત પિતા ગૌતમ પોતાના એ ત્રણે પુત્રોના તપથી, નિયમથી અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી સદા તેઓના ઉપર પ્રસન્ન રહેતા હતા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી ભગવાન ગૌતમ ઘણા લાંબા કાળ સુધી પોતાના પુત્રોની પ્રીતિ સંપાદન કરીને કર્માનુરૂપ સ્થાને સિધાવી ગયા. તેમના મરણ પછી જે રાજાઓ તે મહાત્માના યજમાન હતા, તેઓ સર્વે તેમના પુત્રોનું સન્માન કરવા લાગ્યા.

હવે પેલા ત્રણ ભાઈઓમાં એવું બન્યું કે સૌથી નાનો ત્રિતમુનિ વૈદિક કર્મકાંડ અને અધ્યયન આદિ ગુણોથી જેમ તેમના પિતા હતા તેવો જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયો અને તેથી જ મહાપવિત્ર લક્ષણવાળા ભાગ્યશાળી બધા મુનિઓ જેમ એના પિતાનો આદરસત્કાર કરતા તેમ, ત્રિતમુનિનો પણ આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. તે પછી એક દિવસે એકત અને દ્વિત એ બે મોટા ભાઈઓ યજ્ઞને માટે તથા યજ્ઞોપયોગી દ્રવ્યને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યા. ખૂબ વિચાર કરતાં તેઓને એક બુદ્ધિ સૂઝી આવી કે 'ત્રિતને સાથે રાખી આપણે સર્વ યજમાનો પાસે યજ્ઞો કરાવી, પુષ્કળ પશુઓનો પ્રતિગ્રહ કરીએ, હર્ષપૂર્વક સોમરસનું પાન કરીએ અને યજ્ઞનું મહાફળ પ્રાપ્ત કરીએ. આવો વિચાર કરી એ ત્રણે મહાત્મા મહર્ષિઓ પોતાના યજમાનો પાસે જઈને દક્ષિણાઓની ગાયો મેળવવા માટે તેઓ પાસે યજ્ઞો કરાવવા લાગ્યા અને અનેક યજ્ઞોમાં તેઓએ વૈદિકકર્મ દ્વારા વિધિપૂર્વક પ્રતિગ્રહ કરીને અનેક પશુઓ મેળવ્યાં. પછી તે મહર્ષિઓ સર્વ પશુઓને આગળ કરીને પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યા. તે સમયે ત્રિતમુનિ હરખાતાં હરખાતાં સૌની આગળ ચાલતા હતા અને એકત તથા દ્વિત પશુઓને હાંકતાં હાંકતાં ત્રિતની પાછળ ચાલતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં પશુઓનું મહાન ટોળું જોઈને એકત અને દ્વિત માંહોમાંહ્ય વિચાર કરવા લાગ્યા કે 'આ સર્વ ગાયો ત્રિત વિના કેવળ આપણને બન્નેને મળે તો કેવું સારું થાય!" આમ વાતચીત કરી પાપી એકત અને દ્વિત વળી પાછા અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગ્યા કે 'આ ત્રિત યજ્ઞો કરાવવામાં કુશળ છે અને વેદોમાં પારંગત થયેલો છે, જેથી તેને બીજી પુષ્કળ ગાયો મળી રહેશે; માટે આપણે બન્ને આ ગાયોને હાંકીને નાસી જઈએ. ત્રિત પણ આપણા વિના એકલો થઈને ભલે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય.' આમ વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ રાત્રિને સમયે માર્ગ કાપતા જતા હતા. તેવામાં તેઓને એક વરુ મળ્યું. માર્ગમાં આગળના ભાગમાં જ ઊભેલા વરુને જોઈને સૌથી આગળ ચાલનારો ત્રિત, ભયનો માર્યો પોતાની સમીપમાં સરસ્વતીના તટ પર આવેલા એક મહાન કૂવા તરફ અજાણપણામાં નાઠો અને તે કૂવામાં પડી ગયો.

તે કૂવો ઘણો જ ઊંડો, મહાઘોર અને સર્વ જીવોને ભય ઉપજાવે એવો હતો. આવા કૂવામાં પડીને મુનિ શ્રેષ્ઠ ત્રિતે ઘણી બૂમો પાડી અને તે બૂમોને બહાર ઊભેલા એના ભાઈઓએ સાંભળી પણ ખરી, તેમ જ તેમના જાણવામાં પણ આવ્યું કે, આપણો ભાઈ ત્રિત કૂવામાં પડી ગયો, છતાં વરુના ત્રાસથી અને પશુઓના લોભથી ત્રિતને ત્યાં પડતો મૂકી બન્ને ભાઈઓ નાસી ગયા. આ પ્રમાણે પશુઓમાં લુબ્ધ થયેલા તે બન્ને ભાઈઓએ મહાતપસ્વી ત્રિતમુનિને ધૂળથી ઢંકાયેલા નિર્જન કૂવામાં પડતો મૂકયો હતો.

તે પછી મહાબુદ્ધિમાન ત્રિતે, પાપી જેમ નરકમાં પડે, તેમ પોતાને ઘાસ અને લતાઓ વડે ઢંકાઈ ગયેલા કૂવામાં પડી ગયેલા જોઈ મૃત્યુથી ભયભીત થઈ જઈને પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર્યો કે 'મેં હજુ સુધી સોમરસનું પાન કર્યું નથી તો મારે અહીં રહીને જ સોમરસનું પાન શી રીતે કરવું.'

આવો વિચાર કરતાં મહાન તપસ્વી ત્રિતે કૂવામાં લટકી રહેલી એક લતાને દૈવેચ્છાથી જોઈ. પછી તેણે એ ધૂળથી ભરેલા કૂવામાં મનથી જ જળનું ચિંતન કર્યું. અગ્નિની પણ માનસિક કલ્પના કરી લીધી, પોતાના આત્માને હોતા બનાવી લીધો, અને લટકતી લતાને સોમલતા તરીકે કલ્પી.

મનથી યજુઃસૂક્ત અને સામમન્ત્રોને ઋચા તરીકે ચિંતવી લીધાં. કાંકરાઓને સાકર તરીકે માની લીધા. પાણીને ઘી માની લીધું. પછી સોમરસ કાઢીને દેવતાના ભાગ કલ્પ્યા અને મહાન વેદધ્વનિ કર્યો. તેનો વેદધ્વનિ સ્વર્ગમાં સંભળાયો. બ્રહ્મવાદીઓએ જેવો વિધિએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ તેવી વિધિથી તેણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ ખળભળી ઊઠ્યા. કહેવા લાગ્યા કે ત્રિત મહર્ષિ મહાયજ્ઞ કરે છે, માટે આપણે સર્વે ત્યાં જઈએ. નહિ જઈએ તો તપસ્વી મુનિ ક્રોધાયમાન થશે અને વખતે બીજા દેવો પણ કલ્પી લેશે! આમ વિચાર કરી દેવો કૂવા તરફ ગયા. જુએ છે તો ત્રિતમુનિ મહાયજ્ઞ કરવામાં રોકાયા છે. ત્રિતમુનિએ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરી, તેમને યજ્ઞભાગો આપ્યા અને દેવતાઓ પણ યથાવિધિ પોતપોતાના યજ્ઞભાગ મેળવી પ્રસન્ન થયા. ત્રિતમુનિને વર માગવાનું કહેતાં તેણે માગ્યું કે 'પ્રથમ તો મને આ કૂવામાંથી બહાર કાઢીને મારું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે; અને બીજું એ જ કે કોઈ મનુષ્ય આ કૂવામાં સ્નાન કરે તેને સોમરસ પાન કરનારની ગતિ પ્રાપ્ત થાય.' ત્રિતમુનિના આમ કહેતાં જ એ કૂવામાં મોટા મોટા તરંગવાળી સરસ્વતી નદી ઊછળી આવી. એણે પોતાના પ્રવાહ દ્વારા ત્રિત મુનિને બહાર કાઢ્યા. મુનિએ દેવતાઓની પૂજા કરી અને તેઓની સન્મુખ તે ઊભા રહ્યા. દેવો તથાસ્તુ કહીને ઘેર ગયા. ત્રિતમુનિ પોતાને ઘેર ગયા અને બન્ને ભાઈઓ પાસે આવીને ક્રોધપૂર્વક કેટલાંક તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં. પોતાના ભાઈઓને શાપ્યા કે 'તમે પશુલોભી થયા માટે જંગલમાં ફરનારા મોટી દાઢવાળા વરુઓ થઈ જશો અને તમારી પ્રજા માંકડા અને વાનરો થશે.' બળદેવે યાત્રા વખતે આ કૂવામાં સ્નાન કરી પછી 'વિનશન' નામના તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. / ભા૨૦ શલ્ય૦ ૩૬.

ત્રિદશ ત્રણ વાર દશ. સામાન્ય રીતે ત્રીસ કોટી (જાતિ). બાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો અને બે અશ્વિનો મળીને તેત્રીસ જાતિના દેવો માન્યા છે. કોટિ શબ્દનો અર્થ 'કરોડ' પણ થાય છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકોમાં દેવોની સંખ્યા તેત્રીસ કરોડની મનાવા લાગી!

ત્રિતકૂપ ત્રિત ઋષિનું તીર્થ. બલરામ જ્યારે યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે આ તીર્થ વચ્ચે આવ્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૮.

ત્રિદિવા ભારતવર્ષીય નદી. (ઉ. મહેંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ત્રિધન્વા સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પુરુકુત્સ રાજાના બે પુત્રોમાંના મોટા વસુદ રાજાનો પૌત્ર, સંભૂતિ રાજાનો પુત્ર અને ત્રય્યારુણનો પિતા.

ત્રિધામા ચાલુ મન્વંતરમાં દસમો (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ત્રિનેત્ર ભગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા મહિષાસુરના પક્ષનો એક અસુરવિશેષ.

ત્રિપથગા ત્રણે લોકમાં સંચાર કરનારી, ભાગીરથીનું બીજું નામ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

ત્રિપુર પૂર્વે દેવદાનવોને ઘણા કાળ પર્યંત સંગ્રામ થતાં દાનવોનો પરાભવ થયો. ત્યાર પછી પોતાના તારક અને વિદ્યુન્માલી નામના બે મિત્રોને જોડે લઈ મયાસુરે લાંબા કાળ સુધી તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા. વરદાન માગ્યું કે શત શત યોજનને અંતરે હું ત્રણ શહેર બાંધી શકું. વળી, તે શહેરો ફરતાં-ઊડતાં રહી શકે, જે દેવોથી અને બ્રાહ્મણોના શાપથી અભેદ્ય હોય. વખત છે ને મહાદેવના બાણે કરીને કોઈ ભાગનો નાશ થઈ જાય તોપણ બાકીના ભાગને કશી અડચણ ન આવે એવાં હોય. તથાસ્તુ કહીને બ્રહ્મદેવ સ્વસ્થાને ગયા. પછી મયાસુરે પુષ્ય નક્ષત્રને દહાડે લોઢું, રૂપું અને સોનું એમ એક ઉપર એક એમ સરખે અંતરે ત્રણ પુર નિર્માણ કર્યાં અને તારકાસુર, કમલાક્ષ અને વિદ્યુન્માલીને અનુક્રમે તેમનું અધિપતિપણું સોંપ્યું. વળી એ ત્રણ શહેરની પાસે બીજાં કેટલાંક અંતરીક્ષ પુર બનાવી ત્યાં બીજા અસુરોને રહેવાની સોઇ કરી. એ બધાંથી ઊંચા ભાગમાં એક ઘણું દિવ્ય પુર નિર્માણ કરી તેમાં મયાસુર પોતે રહ્યો.

આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી મયાસુરે બધા અસુરોને કહ્યું કે તમે લોકો અહીં જ રહો. તમારે દેવોને રસ્તે જવું નહિ. ઉન્મત્તપણાથી આચારહીન થવું નહિ. ઈશ્વરોપાસનાનો અનાદર કરવો નહિ. એમ ઘણા કાળ સુધી બધા સ્વસ્થ રહ્યા.

પરંતુ દુર્દૈવને લઈને તેમનામાં વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને ઉપર કહેલા બધા નિયમો ધીરે ધીરે તજવાનો આરંભ કર્યો. આ ઉપરથી બધા દેવો બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા. બ્રહ્મદેવ બધાને લઈને મહાદેવ પાસે ગયા અને અસુરોનાં કૃત્ય તેમને નિવેદન કર્યાં.

મહાદેવે એ ઉપરથી પૃથ્વીને રથ કલ્પી બ્રહ્મદેવને સારથિ કલ્પ્યા. બીજા અન્ય દેવોને જે જે સ્થાને યોજના હતા તે કલ્પી વિષ્ણુને બાણ કલ્પ્યા. પછી જ્યારે પુષ્ય નક્ષત્ર આવ્યું અને બધાં શહેરો એક ક્ષણભર સમસૂત્ર સ્થિતિમાં આવ્યાં કે તે ક્ષણ સાધીને મહાદેવે ત્રણે પુરનો નાશ કર્યો. એ પુરોના અધિપતિઓ મરણ પામ્યા, એટલે બીજા દેવોએ અન્ય અસુરોને મારી નાખ્યા. પોતે પરમ નિયમશાળી અને ઈશ્વરોપાસક હોવાથી મયાસુર એકલો બચ્યો.

આ ત્રિપુરાખ્યાન જુદાં જુદાં પુરાણોમાં હોઈને પુરોની સ્થિતિ, અધિપતિઓનાં નામ વગેરેમાં ફેરફાર પડે છે, પણ પુરની કુલ સંખ્યામાં બધાં પુરાણોની હકીકત મળે છે. આ વાત લક્ષમાં લઈને જુદાં જુદાં પુરાણોની બધી હકીકત સપ્રમાણ ન ગણતાં ભારતમાં કહેલા ત્રિપુરાખ્યાનને જ અમે મુખ્ય ગણ્યું છે. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૪–૨૭; ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨૬૫; ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૦; મત્સ્યપુરાણ અ૦ ૧૩૦–૧૩૭.

ત્રિપુરા ઋગ્વેદનું ઉપનિષત્.

ત્રિપુરાતપન અથર્વણવેદોપનિષત્.

ત્રિપુરી નગરીવિશેષ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૫, શ્લો૦ ૧૦.

ત્રિબંધન નિબંધન રાજાનું બીજું નામ.

ત્રિભાગા બગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા મહેંદ્ર પર્વતમાંથી નીકળતી નદી.

ત્રિભાનુ સોમવંશી તુર્વસુકુળના ભાનુમાન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કરંધમ.

ત્રિભુવન ત્રણ લોક. સ્વર્ગ, મૃત્યુ (ભૂમિ) અને પાતાળ એ ત્રિલોક પણ કહેવાય છે.

ત્રિમૂર્ત્તિ ઇન્દ્રપ્રમદ નામના ઋષિનું બીજું નામ.

ત્રિમૂર્ત્તિ (૨) વેદમાં અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણનાં નામનો ઉલ્લેખ છે. પાછલા કાળમાં એને બદલે બ્રહ્મા, મહેશ (શિવ) અને વિષ્ણુ એ ત્રિમૂર્ત્તિ મનાઈ છે. ઉત્પાદક, સંહારક અને પોષક શક્તિઓ. બ્રહ્મા રજોગુણની મૂર્ત્તિ છે. ઇચ્છા – કામ – જે વડે દુનિયા અસ્તિત્વમાં આવી. શિવ – મહેશ – એ તમોગુણની મૂર્ત્તિ છે. દુનિયાનો સંહાર – નાશ કરનાર છે, અને વિષ્ણુ સત્ત્વગુણની મૂર્ત્તિ છે. દયા અને ભલાઈ વડે જગતને બચાવે છે – નિભાવે છે. ત્રણે એકબીજામાં રહે છે અને ત્રણે મળીને એક જ છે. વેદમાં પણ ત્રણ હોઈ એક જ છે એમ કહ્યું છે. એ બધા – ત્રણે – આશ્રિત છે, કેમકે ત્રણે સર્વાત્મા – પરમાત્મામાં જ રહ્યા છતાં એક જ છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રની બાપ, દીકરો અને પવિત્ર આત્માની ત્રિપુટી, તે જુદા છતાં એક જ હોઈ, એકતા જ છે, એ માન્યતા આ મતની સાથે સરખાવાય.

પદ્મપુરાણ વૈષ્ણવ ગ્રન્થ હોઈ એમાં વિષ્ણુને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. પોતાની ઇચ્છાથી તે ત્રણ સર્પ થયા એમ કહ્યું છે. જગત નિર્માણ કરવાને તેમણે પોતાના જમણા પડખાને બ્રહ્મા બનાવ્યો. જગતના પાલનાર્થે પોતાના ડાબા પડખાને વિષ્ણુ અને શરીરના મધ્યભાગને સંહારક શક્તિ તરીકે શિવ બનાવ્યો. કોઈ બ્રહ્માની, કોઈ શિવની અને કોઈ વિષ્ણુની પૂજા કરે છે, પણ શ્રદ્ધાળુઓએ એમનામાં ભેદ ગણવો નહિ. ત્રિમૂર્ત્તિ એક શરીર અને ત્રણ મસ્તકવાળી બનાવાય છે. જમણું મુખ વિષ્ણુનું, મધ્ય બ્રહ્માનું અને ડાબું શિવનું. વર્તમાન સમયમાં બ્રહ્માની પૂજા ગૌણ થઈ છે, ત્રિમૂર્ત્તિમાંના બે — શિવ અને વિષ્ણુ — ત્રિમૂર્ત્તિની શક્તિયુક્ત ઘરાઈ સર્વત્ર પૂજાય છે.

ત્રિમૂર્ધા રાવણનો પુત્ર.

ત્રિરાવ ગરુડનો પુત્ર. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૦૧.

ત્રિલોક ત્રિભુવન તે જ.

ત્રિલોચન ત્રણ લોચનવાળા મહાદેવ અને તેમનો ગણસમુદાય.

ત્રિવક્રા કંસની કુબ્જા દાસી.

ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુના ત્રૈલોક્યવ્યાપી રૂપનું નામ.

ત્રિવેણી ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી એ ત્રણે નદીઓનો સંગમ તે, પ્રયાગ.

ત્રિવેણી (૨) બંગાળામાંનું ત્રિવેણી નામનું ગામ, જ્યાં ત્રણ નદીઓનો સંગમ થાય છે તે. પૂર્વે ભારતમાં ચારપાંચ વિદ્યાપીઠો હતી. નવદ્વીપ, શાન્તિપુર, ગુસીપાર અને ત્રિવેણી. અહીં ત્રિવેણીમાં ત્રીસ શાળાઓ હતી.

ત્રિવૃષ ચાલુ મન્વંતરનો અગિયારમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ત્રિશંકુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના અરુણ રાજાનો પૌત્ર અને નિબંધન રાજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. એનું મૂળ નામ સત્યવ્રત હતું. એ નાનપણથી નઠારે રસ્તે ચઢેલો હોવાથી એ બ્રાહ્મણોની વિવાહિત સ્ત્રીઓ હરી જતો હતો. એના પિતા નિબંધને એને ઘણી શિખામણ દીધી, પણ એણે કાને ન ધરવાથી નિબંધને એણે પોતાના રાજની બહાર કાઢી મૂક્યો અને પોતે પણ અંતઃકરણમાં ખેદ પામી રાજપાટ મંત્રીઓને સોંપી અરણ્યમાં જઈ ઉત્તમ પ્રકારનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે માટે તપ કરવા લાગ્યો. અહીં અરણ્યમાં સત્યવ્રત ચાણ્ડાલની પેઠે રહેતો હતો. તેવામાં અયોધ્યામાં રાજા ન હોવાથી પ્રજા અધર્મી થઈ ગઈ અને એના રાજમાં નવ વર્ષ સુધી વરસાદ જ આવ્યો નહિ. માણસોને ખાવાને અન્ન ન મળવા લાગ્યું અને મોટો કેર વરતી રહ્યો. આ દુષ્કાળમાં વિશ્વામિત્રની સ્ત્રી અને ત્રણ પુત્રો સપડાયાં હતાં. પણ સત્યવ્રતે મોટા શ્રમથી એમને માંસ વગેરે પૂરું પાડી જિવાડ્યાં હતાં. (૨. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) વિશ્વામિત્રની સ્ત્રીને માંસ પૂરું પાડવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો, તેમાં એક વખત વસિષ્ઠની ગાય એનાથી કપાઈ ગઈ. વસિષ્ઠે એને શાપ દીધો કે, બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓનું હરણ, પિતાનો ક્રોધ અને ગૌહત્યા આ ત્રણે ઘોર પાતકોને લીધે તારું નામ ત્રિશંકુ પડશે. આ વખતથી એની બુદ્ધિ અધિક ભ્રષ્ટ થતી ચાલી અને એણે અરણ્યમાં પિશાચની પેઠે ભટકવા માંડ્યું.

નિબંધન રાજા અરણ્યમાં ગયો હતો, ત્યાં એને પોતાના દેશની અવદશાની ખબર પડી. તેમ એને સત્યવ્રત નામે બીજો પુત્ર પણ થયો. પછી એ અયોધ્યા પાછો આવી પૂર્વવત્ પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યો. એ યોગથી યથાકાળ વરસાદ આવી દેશમાં સુકાળ થયો. પણ નિબંધને ત્રિશંકુનું તો નામે દીધું નહિ. આથી એને અનિવાર પશ્ચાત્તાપ થયો અને દેહત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ આત્મહત્યા કરતો હતો એવામાં કોઈ દેવતાએ એને કહ્યું કે તું દેહત્યાગ કરીશ નહિ. તારો પિતા તને સત્વર જ રાજનો અધિપતિ કરશે. એ ઉપરથી એણે આત્મહત્યા કરી નહિ.

અહીં નિબંધન રાજાને સહજ જ એમ થયું કે સત્યવ્રતને (ત્રિશંકુને) રાજ પર સ્થાપું. એ ઉપરથી એણે દૂત મોકલી એને અયોધ્યામાં તેડાવ્યો. સદુપદેશ આપી એની રાજ્ય પર સ્થાપના કરી. પછી પોતે અરણ્યમાં ગયો અને થોડા કાળમાં જ પરમગતિ પામ્યો. ત્યાર પછી ત્રિશંકુએ ઘણા કાળ પર્યંત નીતિથી સારું રાજ્ય ચલાવ્યું. આમ એ સન્માર્ગે ચાલતો હતો ત્યારે એને હરિશ્ચંદ્ર અને અંબરીષ એમ બે પુત્ર થયા.

આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં એક વખત ત્રિશંકુના મનમાં આવ્યું કે મર્ત્ય દેહ સહિત સ્વર્ગમાં જઈ સ્વર્ગના ભોગ ભોગવાય તે માટે એક યજ્ઞ કરું. એ વસિષ્ઠ પાસે ગયો અને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. (આ ઉપરથી વાંચનારના ખ્યાલમાં આવશે કે આ રાજા વિચિત્ર હતો.) વસિષ્ઠે એને કહ્યું કે આ જન્મમાં ઘણા યજ્ઞ કરી દેહપાત પછી સ્વર્ગમાં જવાય એવી અનાદિસિદ્ધ રીતિ છે. માટે તું કહે છે તેમ બનશે નહિ. ત્રિશંકુએ કહ્યું, મેં પૂર્વે તમારી ગાય મારી છે તેના દોષને લીધે તમે આમ કહો છો તે હું સમજ્યો. ઠીક જાઉં છું. વસિષ્ઠને એના

વર્તનથી ક્રોધ ચઢ્યો અને કહ્યું કે તું સદેહે સ્વર્ગે જાય અગર ન જાય પણ હાલ તરત તો ચાંડાલ થા, પછી જોવાશે. એટલું કહેતાં જ ત્રિશંકુ તત્કાળ કુરૂપ અને કાળા ઠીઠ જેવો થઈ ગયો. પોતાની સ્થિતિ જોઈને એને પારવની લાજ આવી. પછી પોતે અયોધ્યા ન જતાં તેવો જ અરણ્યમાં જતો રહ્યો.

આ વર્તમાન જાણવાથી હરિશ્ચન્દ્રને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું. એણે ત્રિશંકુ પાસે મંત્રીને મોકલ્યો પણ એણે કહ્યું કે હવે મારું અયોધ્યામાં આવવું બનશે જ નહિ. હરિશ્ચન્દ્રે ગાદી પર બેસવું અને પ્રજાપાલન કરવું. મંત્રી પાછો આવ્યો અને હરિશ્ચન્દ્રને બનેલી હકીકત જાહેર કરીને કહ્યું કે હવે તમે રાજ સ્વીકારો. નિરુપાય બનીને હરિશ્ચન્દ્રે અયોધ્યાનું રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું.

અવર્ષણ પડ્યા છતાં પણ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રોને મૂકીને વિશ્વામિત્ર તપ કરવા જતા રહ્યા હતા એ આગળ કહી ગયા છીએ. એઓ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે પોતાની સ્ત્રીને પૂછવા લાગ્યા કે અવર્ષણ-કાળમાં તમે શી રીતે ઊગર્યા ? એણે સત્યવ્રતે કરેલા સંરક્ષણની હકીકત કહી અને કહ્યું કે વસિષ્ઠના શાપથી ત્રિશંકુની અવસ્થા આવી થઈ છે. એના કરેલા ઉપકારનો બદલો આપવો ઘટે છે. સ્ત્રીનું આ ભાષણ સાંભળતાં જ વિશ્વામિત્ર ત્રિશંકુ પાસે આવ્યા. એણે ઋષિને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી કે આ અવસ્થામાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવા આપ સમર્થ છો. વિશ્વામિત્ર કહે : રાજા, તું કંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. એમ કહીને એમણે થોડા દિવસમાં જ યજ્ઞની તૈયારી કરી બ્રાહ્મણોને નોતર્યા. પરંતુ ચાંડાલ યજમાન અને ક્ષત્રિ ઉપાધ્યાય. એવી વસિષ્ઠે નિંદા કરવા ઉપરથી ઘણા બ્રાહ્મણોએ અમે આ યજ્ઞમાં નહિ આવીએ એમ કહ્યું. વિશ્વામિત્રને આથી ક્રોધ ચઢ્યો અને એણે વસિષ્ઠપુત્રોને શાપ દીધો કે તમે ચાંડાળ થશો. છેવટે કોઈ બ્રાહ્મણો ગયા અને યજ્ઞનો આરંભ પણ થઈ ગયો. પણ હવિર્ભાગ લેવા દેવ આવતા નથી એ જોઈ વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને કહ્યું કે હવે તો મારા પોતાના સ્વાર્જિત પુણ્યે કરીને તું સ્વર્ગે જઈશ. આ કહેતાં જ ત્રિશંકુ પક્ષીની પેઠે ઊડીને સ્વર્ગમાં જવા લાગ્યો. ઇન્દ્રને આથી ક્રોધ ચડ્યો અને જેવો ત્રિશંકુ આવ્યો કે ગુરુના શાપનો બળ્યો તું છે, તને આ દેહે સ્વર્ગમાં આવવાને અધિકાર નથી, માટે નીચે પડે. ત્રિશંકુ નીચે પડવા માંડ્યો અને ચિચિયારી પાડવા લાગ્યો; એનો ધોંટો વિશ્વામિત્રે સાંભળ્યો અને 'तिष्ठ तिष्ठ' – 'સ્થિર રહે, સ્થિર રહે' એમ બોલ્યા. એથી કરીને એ અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈ ગયો.

પછી વિશ્વામિત્રે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું બીજી સૃષ્ટિ અને બીજું સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરીશ અને ત્રિશંકુને ત્યાં રાખીશ. એ પ્રતિજ્ઞા કરીને એમણે ઇષ્ટિનો આરંભ કર્યો. એમણે કંઈ પદાર્થો નવા ઉત્પન્ન પણ કર્યા. આ ઉપરથી ઇન્દ્રે એની જોડે સમજૂતી કરીને ત્રિશંકુનો મર્ત્ય દેહ ત્યજાવી એને સ્વર્ગમાં લીધો. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૫૮–૬૦; દેવી ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૦/૧૪.

ત્રિશિખ તામસ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં હતો તે ઇંદ્ર. (૧. ઇંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ત્રિશાખ યજુર્વેદનું ઉપનિષદ.

ત્રિશિરા ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિના પુત્ર વિશ્વરૂપનું બીજું નામ. એને ત્રણ શિર હતાં તેથી આ નામ પડ્યું છે. એ એક મુખે વેદાધ્યયન, એક મુખે સોમપાન અને એક મુખે સુરાપાન કરતો. એ દૈત્યોનો ભાણેજ હતો એટલે દેવ તેમ જ દૈત્ય બન્ને તરફ એની લાગણી સરખી હતી. એને ઇન્દ્રે કેટલાક કાળ સુધી પોતાનો પુરોહિત યોજ્યો હતો. (૩. વિશ્વરૂપ શબ્દ જુઓ.)

ત્રિશિરા (૨) દૂષણ રાક્ષસના ચાર અમાત્યમાંનો એક. (૧. ખર શબ્દ જુઓ)

ત્રિશિરા (૩) રાવણના પુત્ર ત્રિશીર્ષનું બીજું નામ.

ત્રિશિલા ભારતવર્ષીય નદી.

ત્રિશીર્ષ રાવણના પુત્રોમાંનો એક. એને મારુતિએ માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૦.

ત્રિશૂલખાન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ત્રિશૃંગ મેરુના પરિસ્તરણ પર્વતમાંનો એક પર્વત.

ત્રિસામા ભારતવર્ષીય નદી.

ત્રિસ્તની અશોકવનમાં સીતાને સાચવવા રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એક.

ત્રિસ્રોત ત્રિપથગા શબ્દ જુઓ.

ત્રિષ્ટુપ ચુમાળીશ અક્ષરોનો છંદ વિશેષ. બ્રહ્મદેવના માંસમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભાગ૦ ૩–૧૨-૪૫

ત્રેતા આહવનીય દક્ષિણાગ્નિ અને ગાર્હપત્ય અગ્નિના સમુચ્ચયોનું નામ.

ત્રેતાયુગ ચાર યુગોમાંનો બીજો યુગ તેમજ તેનો મૂર્તિમાન દેવ. દેવોની ગણનાના ત્રણ હજાર અને છસેં વરસ સુધી એ ચાલે છે. એટલે ત્રેતાયુગમાં માણુસોનાં ૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષ થાય છે. એના આદ્યંત સંધિ અને સંધ્યાંશકાળ ઉમેરતાં એ યુગ દેવોનાં ૬૦૦ વર્ષનો છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૫.

ત્રૈપુર ત્રિપુરીનો રાજા. એને સહદેવે જીત્યો હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

ત્રૈશંકવ ત્રિશંકુના પુત્ર હરિશ્ચન્દ્રનું બીજું નામ.

ત્રૈશૃંગાયન ત્રગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળનો એક ઋષિ.

ત્ર્યંબક એક રુદ્ર.

ત્ર્યંબક (૨) જેને ત્રણ અંબક – નયન છે એવા મહાદેવ

ત્ર્યંબક (૩) ક્ષેત્રવિશેષ. એ જનસ્થાનની પાસે આવ્યું છે. નાસિકની પાસે આવેલું ત્ર્યંબક જ્યાં જ્યોતિર્લિંગ ત્ર્યંબકેશ્વર છે તે જ.

ત્ર્યરુણ ઇક્ષ્વાકુ વંશના ત્રિશનનો પુત્ર. એકદા એ રથમાં બેસી જતો હતો. એનો પુરોહિત રથ હાંકતો હતો. એક બ્રાહ્મણનો છોકરો રથમાં કચરાઈને મરી ગયો. આથી મોટી ભાંજગડ ઊઠી કે એ હત્યાનો જવાબદાર કોણ ? આ પ્રશ્ન ઇક્ષ્વાકુઓના પંચને પૂછતાં તેમણે પુરોહિતને હત્યા કરનાર ઠેરવ્યો. પછી પુરોહિતે પોતાના તપોબળે એ છોકરાને જીવતો કર્યો. ઇક્ષ્વાકુએ આ ન્યાય પક્ષાપક્ષીથી કર્યો ગણીને પુરોહિત બહુ ગુસ્સે થયો. આથી ઇક્ષ્વાકુઓના ઘરમાં અગ્નિએ પોતાનું કર્તવ્ય તજી દીધું. એમનું અન્ન પણ રંધાય નહિ. ઇક્ષ્વાકુઓ પુરોહિતને શરણે ગયા અને તેમની પ્રાર્થના વડે પુરોહિત શાન્ત થતાં અગ્નિએ પોતાનાં કામ કરવા માંડ્યાં. ભાષ્યકાર સાયણે સાત્યાયણ બ્રાહ્મણને આધારે આ વાત વૈદિકમન્ત્ર ઉપર ટીકા કરતાં કહી છે.

ત્ર્યક્ષ હિરણ્યકશિપુની રાજસભાનો દૈત્યવિશેષ.

ત્ર્યક્ષી અશોકવનમાંની એક રાક્ષસી.

ત્વષ્ટા પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળના ભૌવન રાજાને દ્રૂષણાને પેટે થયેલો પુત્ર. એને વિરોચના નામની સ્ત્રીને પેટે વિરજ નામે પુત્ર થયો હતો.

ત્વષ્ટા (૨) એક આદિત્ય. (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ.) માસમાં સૂર્ય ચાલુ મન્વંતરમાં એ પ્રતિ આશ્વિન મંડળનો અધિપતિ થાય છે. (૩. ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

ત્વષ્ટા (૩) એ નામનો એક પ્રજાપતિ હતો. રચના નામની દૈત્યભગિની એની સ્ત્રી હતી. એ સ્ત્રીથી એને સન્નિવેશ અને વિશ્વરૂપ નામે બે પુત્રો થયા હતા. તેમાંથી વિશ્વરૂપને ઇંદ્રે માર્યો, તેથી ઇંદ્રની સાથે એને વૈમનસ્ય હતું. એ જ કારણને લઈને પુરંદર ઇન્દ્રને મારવા એણે વૃત્રાસુરને નિર્માણ કર્યો હતો.

ત્વષ્ટા (૪) ચાલુ મન્વંતરમાં વિશ્વકર્મા નામે દેવોનો શિલ્પી. એણે પોતાની ત્વાષ્ટ્રી નામે કન્યા વિવસ્વાન્ આદિત્યને આપી હતી. એ કન્યાનું બીજું નામ સંજ્ઞા હતું. વિવસ્વાનનું તેજ સંજ્ઞાથી સહન ન થતું હોવાથી એને છોલી કાઢી એનું તેજ આછું કર્યું હતું. આ ત્વષ્ટાએ જ દધીચિ ઋષિનાં હાડકાંનું ઇન્દ્રને વજ્ર બનાવી આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૯

ત્વષ્ટા (૫) એ નામનો એક અસુર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૩૭. * આ ત્વષ્ટાનાં નામોમાં પુરાણોમાં જબરો ગોટાળો છે. પૂર્વાપર ઠીક વિચાર કરીને અહીં સંગતવાર દાખલ કર્યો છે.

ત્વષ્ટાઘર બગડાની સંજ્ઞાવાળા શુક્રના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ત્વાષ્ટ્ર ત્વષ્ટા પ્રજાપતિનો પુત્ર વિશ્વરૂપ, વૃત્રાસુર વગેરે.

ત્વાષ્ટ્રી વિશ્વકર્મા ત્વષ્ટાની સંજ્ઞા નામની કન્યા જે વિવસ્વાન્ આદિત્યને આપી હતી. તેનું બીજું નામ.

થ

દ

દગ્ધરથ ચિત્રરથ શબ્દ જુઓ./ ભાર૦આ૦ ૧૮૦-૪૦.

દંડ સૂર્યનો એક પાર્ષદ. એનું દંડી એવું નામ પણ છે.

દંડ (૨) સૂર્યવંશોદ્ભવ ભદ્રાશ્વ રાજાનું બીજું નામ.

દંડ (૩) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. વિદંડ રાજાનો પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

દંડ (૪) કર્ણે માંરેલો પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા.

દંડક સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુના સો પુત્રમાંનો ત્રીજો. એ જન્મથી મૂઢ અને ઉન્મત્ત હતો. એને કયાંનું રાજ્ય આપવું એનો વિચાર કરીને એને વિંધ્યાદ્રિ અને શૈવલ પર્વત પર અધિપતિપણું આપ્યું હતું. પોતાના રાજ્યમાં એણે મધુમંત નામની નગરીમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. એણે ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિને પોતાનો પુરોહિત નીમ્યો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૭૯. * એક વખત આ રાજા ગુરુને આશ્રમે ગયો હતો. ઋષિ ઘેર નહોતા. દંડકે ગુરુ-કન્યા અરજાને દીઠી અને પોતે કામાતુર થઈ એને પકડવાને ધાયો. અરજાએ કહ્યું કે મારા પિતાની પાસે તું મારી માગણી કર અને એ આપે એટલે પાણિ-ગ્રહણ વિધિથી તું મને પરણ. પરન્તુ ઉન્મત્ત-પણામાં અરજાનું કહ્યું ન ગણકારતાં એણે એના ઉપર બલાત્કાર કરી એનું કૌમાર્ય નષ્ટ કરીને પોતાને નગર જતો રહ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૮૦. * અહીં ઋષિએ આશ્રમમાં આવી જોયું તો રાજાએ કરેલા મહાઅન્યાયની એને જાણ થઈ. ક્રોધવશ થઈ ઋષિએ શાપ દીધો કે આ રાજા બલ, કોશ ઇત્યાદિ સહિત સાત દિવસમાં ભસ્મ થઈને નાશ પામશે. એ પ્રમાણે બધું ભસ્મ થઈ ગયું અને એનો ચારસો યોજનનો વિસ્તારવાળો દેશ અરણ્ય જેવો થઈ ગયો. દેશનું નામ દંડક દેશ હતું, તે દંડકારણ્ય પડ્યું. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૮૧.

દંડક (૨) એ નામનો લેખવિશેષ.

દણ્ડક (૩) એ નામનો કોંકણપટ્ટીમાં હતો તે દેશ. સહદેવે પશ્ચિમ કિનારાનો દિગ્વિજય કર્યો ત્યારે જીતેલા દેશોનાં નામોમાં શૂર્પારક (સોપારા), દણ્ડક અને કરહાટક એ નામો છે. સોપારાની દક્ષિણે આવેલો કોંકણ દેશ તે જ.

દંડકદેશ વિંધ્યાદ્રિ અને શૈવલ પર્વત વચ્ચેનો દંડક રાજાનો દેશ તે.

દંડકારણ્ય અરણ્યપ્રાય થઈ ગયેલો દંડક દેશ તે. આ અરણ્ય ગોદાવરી અને નર્મદાની વચ્ચે આવેલું છે. એ અરણ્ય વિશાળ હતું અને રામાયણના કેટલાક શ્લોકોથી જણાય છે કે તે યમુનાની દક્ષિણે આવેલું. રામ અને સીતાના અહીં રહ્યા સંબંધી ઘણા પ્રસંગો છે. એ અરણ્યમાં છૂટાછવાયા ઋષિઓ-ના આશ્રમો હોઈ બધા અરણ્યમાં હિંસક પ્રાણીઓ અને રાક્ષસો ઘણા રહેતા.

દંડકેતુ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

દંડગૌરી એક અપ્સરા.

દણ્ડતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૮૩-૧૪.

દંડધર યમનું બીજું નામ.

દંડધાર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દંડધાર (૨) દ્રૌણાચાર્યે માંરેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

દંડધાર (૩) અર્જુને માંરેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

દંડધાર (૪) યુધિષ્ઠિરનો ચક્રરક્ષક, એક પાંચાળ. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૦ ક૦ અ૦ ૫૧.

દંડપાણિ યમનું એક નામ.

દંડપાણિ (૨) કાલભૈરવનું બીજું નામ.

દંડપાણિ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવના વંશમાં જન્મેલા વહિનર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિમિ

દણ્ડાર્ત તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૬૨.

દંડી એક રુદ્રગણ.

દંડી (૨) સૂર્યપાર્ષદ દંડ તે જ.

દંડી (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દંડી (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દંતવક્ર રામની સભામાંનો એક હાસ્યકાર–મશ્કરો.

દંતવક્ર (૨) કરુષક દેશાધિપતિ વૃદ્ધશર્માને વસુદેવની બહેન શ્રુતદેવાની કુખે થયેલો પુત્ર. એ અસુરાંશ હોવાથી કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૮. * કેટલીક જગાએ એને વક્રદંત પણ કહ્યો છે.

દત્ત સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અત્રિ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં જે સપ્ત ઋષિઓ હતા એમાં આ પણ એક હતો. એના પુત્રનું નામ નિર્મિ ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ અ૦ ૩૮.

દત્ત (૨) ચાલુ મન્વંતરના અત્રિનો પુત્ર. એ મન્વં-તરના આરંભની પહેલી ચોકડીમાંના ત્રેતાયુગમાં જન્મ્યો હતો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૭ અને દેવી-ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬. * એ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે અલર્ક, પ્રહ્લાદ, યદુ અને સહસ્રાર્જુન વગેરેનો ગુરુ હતો.

દત્તાત્રેય એકડાની અને બગડાની અંકસંજ્ઞાવાળો દત્ત તે જ.

દત્તાત્રેય (૨) અથર્વણવેદોપનિષત્.

દત્તામિત્ર અર્જુને માંરેલો પૂર્વ દિશા તરફનો એક રાજા.

દંદશૂક યમલોકનું એક નરક, એમાં સર્પો જ ભર્યા છે.

દધિમંડોદ પૃથ્વીના સપ્ત સમુદ્રોમાંનો છઠ્ઠો. એ શાકદ્વીપની આજુબાજુએ વીંટળાયેલો છે. એ એના જેટલો જ એટલે બત્રીસ લાખ યોજન પહોળો છે. એની આજુબાજુ પુષ્કર દ્વીપ આવેલો છે.

દધિમુખ રામની સેનાનો એક વાનર. એ વાલિના મધુવનનો રક્ષક હતો. એને દધિવક્ત્ર એવું બીજું નામ હતું. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦.

દધિમુખ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૮; ઉ૦ ૧૦૩-૧૨.

દધિવાહન અનપાન રાજાનું બીજું નામ.

દધીચ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અથર્વણ ઋષિના પુત્રોમાંનો દધ્યંચ નામનો પુત્ર તે. એને દધ્યઙ્-ગાથર્વણ કહેતા હતા. ચાલુ મન્વંતરમાં વૃત્રાસુરને મારવા સારુ એણે જ ઇંદ્રને પોતાનાં અસ્થિ આપ્યાં હતાં, કેમ કે એ બ્રહ્મવિદ્યા ઇંદ્ર પાસેથી શીખ્યો હતો, એટલે એ ઇંદ્રનો શિષ્ય હતો. એ અશ્વિની-કુમારનો ગુરુ હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૯. ભાગ૦ ૬, સ્કં૦ અ૦ ૧૦ * એ સંબંધે એમ છે કે ઇંદ્રે એને એ વિદ્યા શીખવતાં કહ્યું હતું કે એ વિદ્યા તું બીજા કોઈને શીખવીશ તો હું તારું મસ્તક કાપી નાખીશ. એ વાતે તથાસ્તુ કહીને એ ત્યાંથી પાછો આવ્યો. થોડાક કાળ પછી અશ્વિની-કુમારો એની પાસે આવ્યા અને આ વિદ્યા શીખ-વવા પ્રાર્થના કરી. એટલે એણે ઇંદ્રે કરેલી પ્રતિજ્ઞા એમને કહી સંભળાવી. અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું કે અમે તારું મસ્તક કાપી લઈ બાળી રાખીએ અને તને અશ્વનું મસ્તક ચોંટાડીએ. પછી અમને બ્રહ્મ-વિદ્યા શીખવીશ કે ઇન્દ્ર પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તારું મસ્તક કાપી નાખશે. એમ થાય કે તરત અમે તારું મૂળ મસ્તક જોડી તને સજીવન કરી, તારું ઋણ મુક્ત કરી સ્વલોકે જઈશું. દધીચે આ વાતની હા કહી એટલે અશ્વિનીકુમારોએ એનું મસ્તક કાપી બાળી રાખ્યું અને એને ઘોડાનું મસ્તક જોડ્યું. એ મુખે એણે એમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. એમ કરતાં જ ઇંદ્રે એનું માથું કાપી નાખ્યું કે તરત અશ્વિનીકુમારોએ એનું પોતાનું મૂળ માથું જોડી એને સજીવન કર્યો; પછી એનો ઉપકાર માનીને સ્વર્ગમાં ગયા. / દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં. અ૦ ૩૬.

દધીચ (૨) ત્રગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક બ્રહ્મર્ષિ. એ મહાતપસ્વી હતા. એક વખત ઇંદ્રે એની પાસે અલંબુષા નામની અપ્સરાને મોકલી હતી. એનું રેત સરસ્વતી નદીમાં પડ્યું હતું. તેમાં જે પુત્ર થયો તે સારસ્વત નામે પ્રખ્યાત ઋષિ થયો હતો. (૫. સારસ્વત શબ્દ જુઓ.)

દધીરાતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૮૬.

દધ્યંગાથર્વણ પ્રથમ આપેલા દધીચ ઋષિ તે જ.

દધ્યંચ પ્રથમ આપેલા દધીચ ઋષિનું બીજું નામ.

દન્તોલૂખલિક ઉખલાની પેઠે દાંતથી જ ધાન છડી ખાનારા ઋષિવિશેષ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૪૫–૪૧

દનાયુ કશ્યપ ઋષિની તેરમાંની એક સ્ત્રી. એને વિક્ષર, બલ, વૃત્ર અને વીર એ નામે ચાર પુત્રો હતા.

દનુ કશ્યપની સ્ત્રી. એના પુત્રોને દાનવ કહ્યા છે. એને સો પુત્રો હતા તેમાંના કેટલાકનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં: વિપ્રચિત્તિ, અજક, અંજક, અયોમુખ, ઈરાગર્ભશિરા, ઇંદ્રજિત્, એકચક્ર, અસિલોમા અશ્વશિરા, અયશંકુ, અશ્વ, અશ્વપતિ, ઈશુપાત, અહર, એકાક્ષ, કપિશ, કેતુ, કેતુવીર્ય, કેશી, કેતુમાન, કુપટ, કપટસૂર્ય, ચંદ્ર, ગગનમૂર્દ્ધા, ગવિષ્ઠ, દ્વિમુર્ધા, દુર્જય, દીર્ઘજિહ્વ, નમૂચિ, નિચંદ્ર, નિકુંભ, નરક, તારક, દુહુંડ, પુલોમ, પ્રલંબ, બિંદુ, બાણ, મારીચિ, મેઘસત્ત, મહાબાહુ, મહાબળ, મહોદર, મૃતપા, વૈશ્વાનર, વાતાપિ, વિદ્રાવણ, વજ્રનાભ, વજ્રાક્ષ, વૃષપર્વા, વેગવાન્, વિરુપાક્ષ, વનાયુ, શત્રુતપન, શકુનિ, શંકુશિરોધર, શંબર, શતદ્રહ, શરણ, શલભ, શઠ, સપ્તજિત્, સૂક્ષ્મ, સ્વર્ભાનુ, હર અને હિરણ્યકશિપુ વગેરે / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬ અને મત્સ્ય૦ અ૦ ૬.

દર્પ કશ્યપ અને ઉન્નતિનો પુત્ર.

દર્પ (૨) એ નામના બે પર્વતો / વા૦ રા૦ કિષ્કિ.

દર્ભક કલિયુગમાં શિશુનાગ વંશના અન્તશત્રુનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અજય. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૬

દંભ વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પુત્ર. એને શંખચૂડ નામે પુત્ર હતો.

દંભોદ્ભવ એ નામનો એક રાજા કયાંનો અને કોનો તે જણાતું નથી. એને માટે એવી વાત છે કે એ દરરોજ પોતાની સભામાં બ્રાહ્મણોને પૂછતો કે પૃથ્વી પર મારા કરતાં વધારે, અગર મારા જેવો બળવાન કોણ છે તે કહો. આમ રોજરોજ પૂછ્યા કરતો હતો, તેથી એક દિવસ ગુસ્સે થઈને બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે રાજા! ગંધમાદન પર્વતના શિખર ઉપર નરનારાયણ ઋષિ છે તે તારા કરતાં અતિશય બલાઢ્ય છે, માટે તું ત્યાં જા. તે ઉપરથી તે ત્યાં ગયો હતો ત્યારે નરનારાયણે તેનો આદરસત્કાર કરીને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. એમણે કહ્યું કે અમારામાં ક્રોધ નામે નથી. અમારાથી યુદ્ધ શી રીતે થાય? પરન્તુ રાજા ઋષિનું કહેવું સાંભળે જ નહિ. આ ઉપરથી તેમણે એક મૂઠી ભરીને દર્ભ એની સેના ઉપર ફેંકયાં. આથી એની સઘળી સેના કાન, નાક, આંખો વગેરે અવયવ રહિત થઈ ગઈ. રાજાનું અભિમાન નષ્ટ થયું અને એણે નરનારાયણની ક્ષમા માગી. એમણે એનો અપરાધ ક્ષમા કરીને એને નીતિનો ઉપદેશ કર્યો. એ બોધ ગ્રહણ કરીને ઋષિની આજ્ઞા લઈને પોતાના નગરમાં આવ્યો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરી નીતિપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૯૬.

દમ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દમ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દમ (૩) વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર અને નરિષ્યંત રાજાના બે પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ તૃણબિંદુ રાજર્ષિ.

દમ (૪) આંગિરસ નામના દેવવિશેષ.

દમ (૫) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન મરુત રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રાજ્યવર્ધન.

દમ (૬) વિદર્ભ દેશાધિપતિ ભીમ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો, દમયંતીનો ભાઈ.

દમ (૭) સ્ત્રીનો સંગ કરતાં જ તમારું મૃત્યુ થશે એવો પાંડુ રાજાને શાપ દેનાર બ્રાહ્મણ.

દમઘોષ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘકુળના રોમપાદ વંશમાં જન્મેલા ચેદિરાજાનો પુત્ર. એ વસુદેવની બહેન દેવભાગિનીને પરણ્યો હતો. એના પુત્રનું નામ શિશુપાળ હતું.

દમઘોષસુત શિશુપાળ તે જ / ભા૨૦ સ૦ ૭૦–૩૮.

દમન એક બ્રહ્મર્ષિ. એના પ્રસાદથી ભીમ રાજાને દમ વગેરે ત્રણ પુત્ર અને દમયંતી નામે કન્યા થઈ હતી.

દમન (૨) ભીમ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ, દમયંતીનો ભાઈ.

દમન (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો પૌરવ રાજા.

દમયંતી ભીમ રાજાની કન્યા, નળરાજાની સ્ત્રી (નળ શબ્દ જુઓ.)

દમયંતી (૨) સૂંજય રાજાની કન્યા. પર્વત ઋષિના મામા નારદ ઋષિની સ્ત્રી (૭. સૂંજય શબ્દ જુઓ.)

દયા સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના દક્ષની કન્યા અને ધર્મ ઋષિની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અભય.

દરદ બાલ્હીક દેશની ઉત્તરે આવેલો દેશ.

દરદ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

દરવર શ્રેષ્ઠ શંખ / ભાગ૦ ૧–૧૧–૧.

દરિ એક સર્પવિશેષ.

દરીમુખ રામની સેનામાંના બે નામના બે વાનર.

દર્દા એક દેશ.

દર્શ કાલિંદીને કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

દર્શ (૨) ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને સિનીવાલીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૧૮–૩.

દર્શક દર્ભક તે જ

દર્શકા એક દેશવિશેષ.

દર્શન જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધી તાત્ત્વિક નિર્ણય કરનાર શાસ્ત્ર. તે દર્શન, ફિલસૂફી, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે અર્થમાં 'દર્શન' શબ્દ વપરાય છે. હિંદુસ્થાનમાં આવાં તાત્ત્વિક દર્શનો અનેક થયાં છે.

દર્શનોના બે મુખ્ય વિભાગ પડે છે: (૧) આસ્તિક એટલે વેદને પ્રમાણ માનનારાં અને (૨) નાસ્તિક એટલે વેદને પ્રમાણ નહિ માનનારાં.

આસ્તિક દર્શનો (૧) વૈશેષિક, (૨) ન્યાય, (૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વમીમાંસા અને (૬) ઉત્તરમીમાંસા.

છ નાસ્તિક દર્શનોમાં (૧) ચાર્વાકમત, (૨) જૈનમત, (૩) બૌદ્ધના ચાર સાંપ્રદાયિક મતો, જેને અનુક્રમે (૩) વૈભાષિક, (૪) સૌત્રાન્તિક, (૫) યોગાચાર અને (૬) માધ્યમિક કહે છે.

સાંખ્ય: જે દર્શનમાં તત્ત્વોની સંખ્યા અથવા ગણના કરવામાં આવી છે તેવા વિચારશાસ્ત્રને 'સાંખ્ય' કહે છે. આ દર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક કપિલાચાર્ય કહેવાય છે. એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મૂલતત્ત્વો બે વર્ગમાં પડે છે: (૧) પુરુષ એટલે ચેતન જે માત્ર શક્તિવાળો છે, અને (૨) પ્રકૃતિ જે જડ છે, પણ ક્રિયાશક્તિવાળી અને દૃશ્ય છે. પ્રકૃતિનું બીજું નામ 'પ્રધાન' છે. આ બે પદાર્થો (પુરુષ અને પ્રકૃતિ) નિત્ય છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણોનું સામ્ય ગણાય છે. પ્રકૃતિના પહેલા વિકારને મહત્ કહે છે. તેમાંથી અહંકાર (હું ભાવ–egoism), અહંકારમાંથી દસ ઇન્દ્રિયો મન, પાંચ તન્માત્રાઓ, અને પાંચ તન્માત્રામાંથી પૃથિવ્યાદિ પાંચ ભૂતો મળી એકંદર ચોવીસ જડતત્ત્વોની સંખ્યા થાય છે. તે પ્રકૃતિમાંથી ઉદય પામે છે, સ્થિતિ પામે છે અને લય પામે છે. પચ્ચીસમો પુરુષ તે સ્વતંત્ર દ્રષ્ટા છે. આ ખરો વિવેક જેને થાય–સમજાય તે મુક્ત. જેને અવિવેક રહે તે બંધ પામેલ એટલે જીવ.

દર્શનને અંગે કહેતાં સ્વ. ડૉ. વિલ્સન કહે છે કે આ બધાં દર્શનો 'Ex nihilo nihit fit', એટલે 'Nothing comes out of nothing' એ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલાં છે, અને સઘળાંનો ઉદ્દેશ જન્મમરણથી છૂટી, પરમાત્મામાં લીન થઈ જવાનો છે. Emancipation of the Soul from future birth and existence.

જે ખરી રીતે અસત્ છે તેમાંથી સદ્વસ્તુ પ્રકટ થાય નહિ, અને ખરી રીતે સદ્વસ્તુ છે, તેનો કદી અભાવ થાય નહિ. સદ્ અને અસદ્ એટલે ભાવ અને અભાવનો ખરો નિર્ણય તત્ત્વદર્શીઓએ કર્યો છે, એટલે આધાર કારણ અથવા અધિષ્ઠાન કારણ ચેતન વસ્તુ છે, જે ભાવ અને અભાવનો સાક્ષી છે.

આ દૃશ્ય જગતનું કારણ સદ્ (બ્રહ્મ) હોવું જોઈએ, કારણ કે અભાવ એટલે શૂન્યમાંથી ભાવવાળું જગત પ્રકટ થાય નહિ. 'વાંઝણીનો છોકરો' એ કેવળ કલ્પના અથવા ભાવશૂન્ય ભાવના કદી ખરી થઈ શકતી નથી. ખરી રીતે ભાવ અને અભાવનો સાક્ષી 'ચેતન' સ્વયં સત્ય પદાર્થ છે. તેના વિના ભાવ અથવા અભાવની સ્થાપના અથવા

સાબિતી થઈ શકતી નથી.

યોગ : આ દર્શન મૂળમાં સાંખ્ય દર્શનમાં કહેલાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે. તેના પ્રણેતા પતંજલિ ગણાય છે. સાંખ્યની વિચારમયી પદ્ધતિને ચિત્તના વિરોધ વડે અનુભવમાં લાવવા સારુ આ શાસ્ત્ર છે. એ દર્શનમાં નિત્યસિદ્ધ અને નિત્યમુક્ત પુરુષનો સ્વીકાર છે. તેનું બીજું નામ 'ઈશ્વર' છે. તેનું સ્વરૂપ અને ધ્યાન કરી કૈવલ્ય-મોક્ષ મેળવવાની પદ્ધતિ આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે.

ન્યાય : આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા ગૌતમ મનાય છે. તેમાં સોળ પદાર્થોમાં જગતનાં તત્ત્વોનો સમાસ કર્યો છે અને તર્ક વડે વસ્તુ નિર્ણય કરવાનું પ્રમાણશાસ્ત્ર તેમાં અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે.

વૈશેષિક : આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા કણાદ ગણાય છે. એમાં વિશ્વનું વર્ગીકરણ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એવા છ પદાર્થમાં કરવામાં આવ્યું છે. પાછળથી અભાવ પદાર્થ ઉમેરી સાત પદાર્થોનું વર્ગીકરણ થયું છે. આ શાસ્ત્ર ઘણે ભાગે પ્રમેયનું એટલે જ્ઞેય જગતનું ચિંતન કરે છે અને પ્રમાણમાં ન્યાયને અનુસરે છે.

મીમાંસા (પૂર્વ) : વેદના કર્મકાણ્ડના મન્ત્રો અને બ્રાહ્મણોના અર્થના નિર્ણયો ન્યાયાનુસાર શી રીતે કરવા, વેદનું પ્રામાણ્ય કેવા પ્રકારનું છે, તર્કનું સ્થાન કેટલા અંશમાં છે એવી યજ્ઞ અથવા વૈદિક કર્મને લગતી વિદ્યાનું શાસ્ત્ર પૂર્વમીમાંસા છે. એનાં બીજાં નામ યજ્ઞમીમાંસા, અધ્વરમીમાંસા અને કર્મમીમાંસા કહેવાય છે. એના બાર અધ્યાય છે અને એનો સૂત્રકાર જૈમિનિ ગણાય છે.

મીમાંસા (ઉત્તર) : વેદના જ્ઞાન કાણ્ડને લગતું ચિંતન આ શાસ્ત્રમાં છે. તેના સૂત્રકાર બાદરાયણ ગણાય છે. આ શાસ્ત્રને વેદાંતશાસ્ત્રનું ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે, કારણ કે વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદનાં વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય ન્યાયની રીતિએ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ શાસ્ત્રના ચાર અધ્યાય છે અને પ્રત્યેકના ચાર પાદ છે. આ શાસ્ત્ર ઉપર અનેક આચાર્યોનાં ભાષ્યો છે, તેમાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યનું ભાષ્ય કર્યાક ઉપલબ્ધ છે. એ જૂનામાં જૂનું છે. તે પહેલાંના વૃત્તિકારો અથવા ટીકાકારોના ગ્રન્થો હાલ મળી શકતા નથી. આ શાસ્ત્ર ઉપર તત્ત્વવિદ્યાના ઘણા મતો બંધાયા છે. જેવા કે કેવલાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત, અવિભાગાદ્વૈત વગેરે.

દદુર એ નામના બે સામાન્ય પર્વત / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ ૪૩; ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૩–૪૩.

દદુર કંસનો આશ્રિત દૈત્યવિશેષ / ભાગ૦ ૩–૭–૩૪

દર્ભવાહુ બીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અગસ્ત્યકુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

દર્ભિ એક મહાતપસ્વી બ્રહ્મર્ષિ. એણે એક વખત સમુદ્રોને બોલાવી કહ્યું કે તમે સાતે જણા (સાતે સમુદ્ર) મળી એક એવું તીર્થ ઉત્પન્ન કરો કે તેમાં સ્નાન કરવાથી સાતે સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય. એ ઉપરથી એમણે ભારતવર્ષમાં અર્દ્ધકીલ નામનું એક તીર્થ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૩.

દર્વા એક દેશવિશેષ.

દર્વિસંક્રમણ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

દલ એકડાની સંજ્ઞાવાળો પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ.

દંશ ભૃગુ ઋષિની સ્ત્રી પુલોમાને હરણ કરી ગયો હતો તે અસુર. એને ભૃગુએ 'તું કૃમિ થઈશ' એવો શાપ દીધો હતો, પરન્તુ એણે ઉશાપને માટે પ્રાર્થના કરવાથી કહ્યું હતું કે જા, તું આ જ કૃમિએ કર્ણના બોળામાં માથું મૂકીને પરશુરામ ઊંઘી ગયા હતા તે વખત કર્ણની સાથળ કરડી ખાધી હતી. તે વખત તેમાંથી નીકળતો ઊનો રક્તપ્રવાહ પરશુરામના મસ્તકને લાગવાથી એ જાગી ઊઠ્યા હતા. એમનો દૃષ્ટિપાત કૃમિ પર થવાથી એનો ઉદ્ધાર થયો હતો / ભા૨૦ શાંતિ૦ ૩.

દશકંઠ દસ માથાં હોવાથી પડેલું રાવણનું નામ.

દશગ્રીવ દસ ડોક હોવાથી પડેલું રાવણનું નામ.

દશજ્યોતિ ધુમ્રા, અર્ચિ, ઉષ્મા, જ્વલિની, જ્વાલિની, વિસ્ફુલિંગિની, સુશ્રી, સુરૂપા, કપિલા અને હવ્યકવ્યવહા એ દસ કલાયુક્ત હોવાથી પડેલું

અગ્નિનું નામ / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧, શ્લો૦ ૫૭.

દશપુર રન્તિદેવ રાજાની નગરી, રાજધાની.

દશપૂર્ણમાસ એક પ્રકારનો યજ્ઞવિશેષ / ભા૦ ૫–૭–૫.

દશમાલિકા એક દેશવિશેષ.

દશમી બ્રહ્મદેવની માનસકન્યા.

દશરથ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન મૂલક અગર નારીકવચ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શતરથ કિંવા ઇડવિડ હતું.

દશરથ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના કથ વંશમાં જન્મેલા નવરથ રાજાનો પુત્ર. એને શકુનિ નામે પુત્ર હતો.

દશરથ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન રઘુ રાજાનો પૌત્ર, અજ રાજાનો પુત્ર અને રામચંદ્રનો પિતા. એ પોતાના પિતાની પછી ગાદીએ બેઠો હતો. આગ્નેય કોશલમાં એનું રાજ હતું. એ પોતાની રાજધાની અયોધ્યામાં ઇન્દ્રની માફક રાજ કરતો હતો. એને પવિત્ર રાજકાર્યમાં તત્પર, રાજ્યકાર્યમાં કુશળ, તેવા જ યશસ્વી એવા, ધૃષ્ટિ, જયંત, વિજય, સુરાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રવર્ધન, અકોપ, ધર્મપાળ અને સુમંત્ર નામે આઠ પ્રધાન હતા. એનો મુખ્ય કુળગુરુ વસિષ્ઠ હતો. બીજો વસિષ્ઠ અને વામદેવ એ બન્ને એના મુખ્ય ઋત્વિજો હતા. સુયજ્ઞ, જાવાલિ, કાશ્યપ, ગૌતમ, માર્કંડેય, અને કાત્યાયન એ છ ઉપઋત્વિજો હતા તથાપિ સમયે સમયે એના સૂત–સારથિ–નું કામ કરતો.

દશરથને કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી એ ત્રણ પટરાણીઓ હતી. એને ઘણા કાળ પર્યન્ત કંઈ સંતતિ થઈ નહોતી. એ ઉપરથી એણે વસિષ્ઠની સલાહ લઈને પુત્રકામેષ્ટિ કરવાનો વિચાર કર્યો. એ વિચાર ચાલતો હતો તેમાં સુમંત્રે સલાહ આપી કે ઋષ્યશૃંગ નામના ઋષિ છે તેમને એ યજ્ઞમાં આણીને એમને હાથે યજ્ઞ કરાવીએ તો વધારે સારું. તે ઉપરથી સોમવંશી રોમપાદ રાજા જે દશરથનો મિત્ર હતો તેને મળ્યો અને તેની કન્યા શાતા અને જમાઈ ઋષ્યશૃંગને પોતાને ત્યાં તેડી લાવ્યો જ્યારે વસંત ઋતુ બેઠી ત્યારે યજ્ઞની તૈયારી કરી. યજ્ઞ સંબંધી સઘળું કામ કરવાનું વસિષ્ઠે માથે લીધું. યજ્ઞ પ્રસંગે આવનારાઓનું સ્વાગત કરવાનું કામ સુમંત્રે અંગીકાર કર્યું. આવા યજ્ઞમાં બીજા રાજાઓને બોલાવવાની રૂઢિ ન હોવા છતાં ઘણા અગ્રગણ્ય રાજાઓ પોતાને થયેલા ઉમંગને લીધે ભેટા લઈને ઉલ્લાસભેર આવ્યા હતા. તેઓમાં સીરધ્વજ જનક, કાશિરાજ, અશ્વપતિ, ભાનુમાન્, મગધાધિપતિ, શૂરરાજ વગેરે અનેક રાજા આવ્યા હતા. સારું મુહૂર્ત જોઈને દશરથે યજ્ઞદીક્ષા લીધી અને સરયૂ નદીને કાંઠે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં થતાં અગ્નિકુંડમાંથી પ્રાજાપત્ય પુરુષ નીકળ્યો. એણે રાજાને દૂધપાકનું પાત્ર આપ્યું. રાજાએ એ પોતાની ત્રણે રાણીઓને ખવરાવવાથી ત્રણે ગર્ભિણી થઈ. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭–૧૬.

દશરથે પછી ઋષ્યશૃંગાદિ ઋષિઓની પૂજા કરીને તેમને અપાર દક્ષિણા આપીને વિદાય કર્યા. ત્યાર પછી ચૈત્ર સુદ નોમને દિવસે મધ્યાહ્નને સૂર્ય, મંગળ, શનિ, ગુરુ અને શુક્ર એ પાંચે ગ્રહો મેષ, મકર, તુલા, કર્ક અને મીન એ ઉચ્ચ રાશિમાં હતા તે કાળે કૌસલ્યાએ રામને જન્મ આપ્યો. મીન લગ્નમાં અને પુષ્ય નક્ષત્રમાં કૈકેયીને ભરત અને આશ્લેષા નક્ષત્ર અને કર્ક લગ્નમાં સુમિત્રાને લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એમ પુત્ર અવતર્યા. આખા રાજ્યમાં અને અયોધ્યા નગરીમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ વરતી રહ્યો. પુત્રોત્સાહ નિમિત્તે દશરથે અનેક દાન આપ્યાં. એણે કુળગુરુ વસિષ્ઠ પાસે અગિયારમે દિવસે પુત્રોનો નામકરણ સંસ્કાર કરાવ્યો. ચારે પુત્રો દિવસાનુદિવસ મોટા થતા હતા, તેઓ નાના પ્રકારની અનેક ક્રીડાઓ કરવા લાગ્યા. એમની બાળક્રીડાઓ જોઈ જોઈ રાણીઓ અને દશરથ આનંદમાં મગ્ન રહેતાં રહેતાં પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યાં. લક્ષ્મણ રામને અને શત્રુઘ્ન ભરતને સદા અનુસરતા. એમ કરતાં કરતાં કુમારો મોટા થયા એટલે દશરથે યથાકાળે તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો. અને તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા વસિષ્ઠને સોંપ્યા. વસિષ્ઠે બધાને વેદ, વેદાંગપારગ કરી ધનુર્વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ

બનાવ્યા. ત્યાર પછી દશરથ કુમારોના વિવાહ સંબંધી વિચાર કરતા હતા તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ ત્યાં એકાએક પધાર્યા. દશરથે વિશ્વામિત્રનું પૂજન કર્યું, અને આપની ઇચ્છા હોય તે માગો, હું આપવા તત્પર છું એમ કહ્યું. એ સાંભળી વિશ્વામિત્ર બોલ્યા કે રાજા મારે બીજું કશું જોઇતું નથી. મેં યજ્ઞનો આરંભ કર્યો છે તેમાં મારીચ અને સુબાહુ એ બન્ને, રાક્ષસો સહિત ત્યાં આવી યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરે છે. માટે તારા મોટા કુમારને મને આપ કે એ રાક્ષસોથી થતો ઉપદ્રવ બંધ થઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થાય. વિશ્વામિત્રનાં વચન સાંભળીને રાજાને પારાવાર શોક અને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને એણે કહ્યું કે હું આપને એક અક્ષૌહિણી સૈન્ય આપું; અગર આપ કહો તો હું સ્વતઃ આપની સાથે આવું અને યજ્ઞનું રક્ષણ કરું; પણ મારાથી આપને રામ તો અપાતો નથી, કારણ રામ હજુ કેવળ નાની વયનો હોઈ રાક્ષસો સાથે સંગ્રામ કરતાં એને બિલકુલ આવડતું નથી. મારું પોતાનું વય સાઠ સહસ્ર વર્ષનું હોવાથી મેં અનેક સંગ્રામ કર્યા છે. માટે આપ કૃપા કરીને મારી પાસેથી રામની માગણી ન કરવાને સમર્થ છો. વળી હું ઘણા કાળ પર્યન્ત સંતતિ રહિત હતો અને મારે વૃદ્ધાવસ્થામાં આ પુત્રરત્નો થયાં છે, એ આપને વિદિત જ છે. તો મારાથી આપને એ પુત્રને કેમ અપાય? દશરથની આ વાણી સાંભળી વિશ્વામિત્રને કોપ થયો અને બોલ્યા કે રાજા પ્રથમથી આપું એવું કહીને હવે ફરી જાઓ છો કે શું? રઘુવંશના જે જે રાજાને હું ઓળખતો તે બધા સત્યવાદી હતા. એમના કુળમાં તું આવો કેવો જન્મ્યો છે? ભલે તું સુખી થા. કહીને વિશ્વામિત્ર ગુસ્સે થઈને જવા લાગ્યા, એટલે દશરથે વસિષ્ઠને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું? વસિષ્ઠે કહ્યું કે વિશ્વામિત્રને સત્વર પાછા બોલાવી લાવો. તું રામને આપે તો જ એમનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન થાય એમ સમજીશ નહિ. વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવાને પોતે સમર્થ જ છે. પરંતુ યજ્ઞ નિમિત્તે રામના ઉપર અનુગ્રહ માત્ર કરવાના હેતુથી તેઓ આવ્યા છે, એ સમજ. એ સાંભળીને દશરથે વિશ્વામિત્રને તત્કાળ વીનવીને પાછા બોલાવ્યા અને રામને તેમને સ્વાધીન કર્યા. રામ નીકળ્યા એટલે તેમની સાથે લક્ષ્મણ પણ નીકળ્યા. બન્ને કુમારોને જોડે લઈ વિશ્વામિત્ર ત્યાંથી ચાલતા થયા. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૧૭–૨૧.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામ અને લક્ષ્મણને લઈને ગયા. તેમના વિરહથી દશરથને બિલકુલ ચેન પડે નહિ. પરંતુ નિરુપાય હોવાથી પુત્રોનું વિરહદુઃખ સહન કરતા હતા; તેવામાં મિથિલાથી સીરધ્વજ જનકનો દૂત ત્યાં આવ્યો. એણે દશરથને પત્ર આપીને કહ્યું કે વિશ્વામિત્રની સાથે આવેલા આપના બન્ને કુમારો મિથિલામાં કુશળ છે. હાલમાં વિદેહરાજ-કુમારીનો સ્વયંવર થતાં તેમાં શંકરના ધનુર્ભંગનું પેણ હતું. રામે એ ધનુનો ભંગ કર્યો. તેથી સીતાએ એમને વરમાળ આરોપી છે. હવે ત્યાં વિવાહનો સમારંભ થાય છે, તેમાં આપને તેડવા આવ્યો છું. માટે આપ ત્યાં પધારો. દૂતની આ અણધારી અને અમૃત જેવી વાણી સાંભળીને દશરથને ઘણો જ આનંદ થયો. તે તત્કાળ વસિષ્ઠ પુરોહિત, સઘળી રાણીઓ અને મંત્રીઓ સહિત મિથિલા જવા નીકળ્યા. મિથિલા પહોંચતાં જ સીરધ્વજ જનકે એનો સત્કાર કર્યો. એ રાજાએ દશરથના ચારે પુત્રના વિવાહ પોતાની પુત્રીઓ સાથે કર્યા (સીરધ્વજ શબ્દ જુઓ). પોતાના ચારે પુત્ર અને પુત્રવધૂઓને લઈને દશરથ મિથિલાથી નીકળ્યો. રસ્તામાં એને પરશુરામ મળ્યા હતા. ત્યાંથી વધીને એઓ અયોધ્યા આવ્યા. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.) અયોધ્યા આવ્યા પછી કૈકેયીના ભાઈ – ભરતના મામાએ – ભરત અને શત્રુઘ્નને હું કેકેય દેશ લઈ જવા ધારું છું, કહેવાથી એણે એમને એની જોડે કેકેય મોકલ્યા. દશરથે જોયું કે પોતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો જાય છે, તો હું રામને યૌવરાજ્યાભિષેક કરું. આમ વિચાર થતાં પોતાના ગુરુ વસિષ્ઠ વગેરેની સલાહ લીધી. વસિષ્ઠે રામ પાસે જઈને કહ્યું કે, તને કાલે યૌવરાજ્યાભિષેક કરવાનો છે. સબબ આજે

ઉપોષણપૂર્વક વ્રતસ્થ રહેવું, એમ કહીને વસિષ્ઠ પાછા વળ્યા. આખા નગરમાં આ વાત ફેલાઈ જતાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. કૌસલ્યા અને સુમિત્રા-એ હર્ષમાં આવીને અનેક દાન આપ્યાં. મંથરા નામની દાસીની શિખવણીથી માત્ર કૈકેયીને વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી તે ક્રોધે બળી ગઈ. / (૨. મંથરા શબ્દ જુઓ.)

કૈકેયી દશરથની નાની સ્ત્રી હતી તેમ જ રૂપ-રૂપનો ભંડાર હતી; તેથી દશરથની એના પર વિશેષ પ્રીતિ હતી. એમ હોવાથી રાજા પ્રાયઃ તેને મહેલે જ રહેતો. સાંજે જ્યારે દશરથ એને મહેલે ગયા, ત્યારે એ રોજ પ્રમાણે એને સામી લેવા આવી નહિ. આમાં કંઈક વિલક્ષણપણું જણાવાથી એણે એની દાસીને પૂછ્યું કે તારી સ્વામિની કંઈક દેખાતી કેમ નથી? દાસીએ કહ્યું કે એ ક્રોધવશ થઈને બેઠી છે; કેમ રિસાયાં છે તે અમને ખબર નથી. આથી દશરથ કૈકેયી હતી ત્યાં ગયો અને જુએ છે તો એ મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરીને ભોંય પર પડી રહી છે. દશરથે કહ્યું કે આજ તેં આ શું કરવા માંડ્યું છે? તને કોઈએ કંઈ કહ્યું છે? કૈકેયીએ કહ્યું, તમે મને પૂર્વે બે વરદાન આપવાનું કહ્યું છે, તે મારે આજે જોઈએ છે. પ્રથમ વર તો એ કે તમે ભરતને યુવરાજપદ આપો અને બીજું એ કે રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ મોકલો. એમાં ઢીલ કરી નહિ ચાલે, તમે એ વરદાન નહિ આપો તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ (તિમિરધ્વજ શબ્દ જુઓ.)

કૈકેયીનાં આવાં કડવાં અને દુષ્ટ વચન સાંભળીને દશરથને શોકની પરાકાષ્ઠા થઈ એણે એને ઘણે પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એણે કશું સાંભળ્યું જ નહિ. રૂંકામાં આખી રાત શોક અને દુઃખમાં ગઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો. સવારમાં એણે રામને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. રામ આવ્યો જાણી દશરથને પારાવાર કષ્ટ થયું. અતિશય દુઃખે એનાથી રામની જોડે બોલાયું નહિ. મને દશરથે પૂર્વે બે વરદાન આપવાનું કહ્યું હતું, વગેરે વાત કરી અને રામને કહ્યું કે તારે ચૌદ વર્ષ વનવાસ કૈકેયીએ જવું જ પડશે. રામ તથાસ્તુ કહીને કૌસલ્યાને મંદિર ગયો અને અરણ્યમાં જવાની આજ્ઞા માગી. આથી કૌસલ્યાને ઘણું જ દુઃખ થયું, પણ રામે એનું સમાધાન કર્યું. ત્યાંથી રામે સીતાના મંદિરમાં જઈને તેને બધા વર્તમાન જણાવ્યા. રામે કહ્યું કે તું દશરથ અને કૌસલ્યાની સેવા કરતી સતી સ્વસ્થ રહેજે. ચૌદ વર્ષ કાલ નીકળી જશે અને સત્વર જ પાછો આવીશ, પણ સીતાએ એટલો આગ્રહ કર્યો કે એને સાથે લેવી પડી (સીતા શબ્દ જુઓ.)

લક્ષ્મણે પણ રામને વિનંતી કરી કે હું જોડે આવીશ જ. નહિ લઈ જાઓ તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. એ ઉપરથી રામે એને પણ સાથે લીધો. (૨. લક્ષ્મણ શબ્દ જુઓ.)

પછી, રામ સીતા અને લક્ષ્મણ કૈકેયીના મંદિરમાં પાછાં આવ્યાં અને વનવાસ જવાને સારુ એની આજ્ઞા માગી. એ આજ્ઞા મળતાં જ દશરથને અને બીજી માતાઓને વંદન કરીને સુમંત્રે તૈયાર કરેલા રથમાં બેસી એઓ અરણ્યમાં જવા નીકળ્યાં.

સુમંત્રે રથ હાંકતાં જ નગરમાં જે શોકધ્વનિ થયો તે વર્ણવાય નહિ એવો હતો. રાજા, એની બધી રાણીઓ અને નાગરિક જનો રથ પછવાડી દોડવા લાગ્યાં. વારંવાર સુમંત્રને હાક મારીને રથ ધીરે ચલાવવાને ખૂબ પાડતાં હતાં. પરંતુ રામે રથ ઉતાવળો હાંકવાનું કહેવાથી સુમંત્ર પણ સાંસામાં પહોંચો કે કોનું કહ્યું માનવું. રૂંકામાં ભેગા થયેલા હજારો લોકોમાંથી મહામહેનતે રથને કાઢીને દોડાવી મૂક્યો. રથ એટલે દૂર ગયો કે દશરથ વગેરેને દેખાતો બંધ થયો એટલે દશરથ પોતાની સ્ત્રીઓ સહ વર્તમાન પાછો આવી કાસલ્યાના મહેલમાં જઈને દુઃખમાં ડૂબી ગયો. કૌશલ્યાને અને સુમિત્રાને પણ જાતે અત્યંત દુઃખ થયું. તથાપિ સુમિત્રાએ રાજાનું સાંત્વન કરવા માંડ્યું. પરંતુ દશરથનું કષ્ટ કેમે કર્યું ઘટે નહિ. એ તો વારંવાર અરે રામ! અરે લક્ષ્મણ! અરે સીતા! એમ ઘાંટા પાડીપાડીને આંખમાંથી આંસુ વર્ષાવતો હતો. આ પ્રમાણે કદી

મૂર્છા, કદી નિદ્રા, કદી ગ્લાનિ એમ શોકભર સ્થિતિમાં છ દિવસ સુધી પડ્યા રહ્યા.

અહીં અયોધ્યામાં આવી સ્થિતિ હતી. પણ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને લઈને શૃંગવેરપુરની પાસે તેમને ગંગાને પેલે પાર પહોંચાડીને પાછો વળ્યો અને છઠ્ઠે દિવસે અયોધ્યામાં પાછો આવ્યો. રસ્તામાં એને જે જે લોકો રામના સમાચાર પૂછતા તેને કહેતો કે રામ ગંગાને પેલે પાર પધાર્યા. ટૂંકામાં, સુમંત્ર અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરીને સીધો રાજમહેલમાં ગયો. રાજમંદિરના સાત કોટમાં થઈને કાસલ્યાના મંદિરમાં જ્યાં દશરથ શોકસમુદ્રમાં ડૂબ્યો પડ્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. એણે આવીને રાજાને વંદન કર્યું. એને આવ્યો જોઈને દશરથને પાછું પારાવાર દુઃખ ઉભરાઈ આવ્યું. દશરથ સઘળાંને કહેવા લાગ્યો કે મને રામની પાસે લઈ જાઓ. સુમંત્રે રાજાને રામ કેવી રીતે ગયા, કયાં કયાં ઊતર્યા, વગેરે સવિસ્તર વૃત્તાંત કહેતાં જ કૌસલ્યાએ દશરથને કહ્યું કે હવે વ્યર્થ શોક શો કરવો? રામને વનવાસ મોકલતાં વિચાર કર્યો હોત તો આ દશાને પ્રાપ્ત થાત જ શું કરવા? એ સાંભળી દશરથે કહ્યું કે ભાવિ ફીટતું નથી. હોનાર વસ્તુ અગાડી કોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી. પછી રાજાએ પોતે તરુણ અવસ્થામાં હતા ત્યારે પોતાને હાથે એક તપસ્વીની હત્યા થઈ અને પરિણામે એનાં વૃદ્ધ અને આંધળાં માબાપનાં પણ મોત થયાં હતાં તે વાત કરી. એણે એ આંધળાં વૃદ્ધજનોએ 'તું પુત્રશોકથી મરણ પામીશ' એવો એને શાપ આપેલો તે વાત પણ કહી. એ વાત સાંભળીને બધાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. દશરથને પણ ગ્લાનિ થઈ અને એને મૂર્છા આવી. આ પ્રમાણે દુઃખમાં આખો દિવસ ગયો. મધ્યરાત્રિને સુમારે પુત્રવિયોગનું દુઃખ ન સહન થઈ શકવાથી દશરથે 'ઓ, રામ' એમ એકાએક ઉચ્ચાર કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

દશરથના મરણથી રાજમંદિરમાં અનર્થ વર્ત્તાઈ રહ્યો. જે તે કૈકેયીની નિંદા કરવા લાગ્યું. બધા કહે આ બધા અનર્થનું મૂળ એ કૈકેયી જ છે. છેવટે વસિષ્ઠ ત્યાં આવ્યા અને કૌસલ્યા સહગમન કરવા તત્પર થઈ હતી તેને વારી. એણે પ્રધાનો પાસે રાજાના પ્રેતને તેલ ભરેલા વાસણમાં રખાવ્યું અને પાંચ મંત્રીઓ ને ભરતને એને મોસાળથી તેડવા મોકલ્યા. તેઓ ભરતને લઈને આવ્યા એટલે વસિષ્ઠે દશરથનું ઉત્તરકાર્ય યથાવિધિ કર્યું. (પ. ભરત શબ્દ જુઓ.)

દશશતનેત્ર શાપથી થયેલા હજાર ભગચિહ્નનો જગાએ હજાર નેત્ર થવાથી પડેલું ઇન્દ્રનું નામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૨.

દશારણ્ય (અરણ્યવિશેષ. પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

દશાર્ણ ભારતવર્ષીય દેશ. ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં ગણીને પૂર્વપશ્ચિમ દિશાભેદ વડે એ દેશના બે ભાગ પડ્યા છે. એ વિશે એમના આદ્યાક્ષરના ક્રમમાં જોવું.

દશાર્ણા ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યવાન્ શબ્દ જુઓ.)

દશાર્હ સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના કુળમાંના જ્યામઘ રાજાના વંશમાં જન્મેલા નિવૃત્તિ અથવા વિદુરથ નામના રાજાનો પુત્ર. એને વ્યોમ નામે પુત્ર હતો. એ પુત્રનું બીજું નામ દાશાર્હ પણ હતું.

દશાવર વરુણ લોક માંહ્યલો એક અસુર.

દશાસ્ય રાવણ

દશાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ રાજાના સો પુત્રમાંનો એક. એ માહિષ્મતી નગરીમાં રહેતો હતો, અને એને મદિરાશ્વ નામે પુત્ર હતો / ભાર૦ અનુ. અ. ૨.

દશાશ્વમેધ વારાણસી સંબંધી એક તીર્થવિશેષ.

દંષ્ટ્ર લંકાનો એક નામાંકિત રાક્ષસ / વા. રા. સુંદર. સ. ૬.

દક્ષ આગ્નિનેય શબ્દ જુઓ.

દહન રુદ્ર (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

દહન (૨) પાકશાસ્ત્રમાં વખણાયેલો અગ્નિવિશેષ.

દહન (૩) અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૩.

દક્ષ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલા દસ માનસપુત્રમાંનો એક. એ બ્રહ્મદેવના જમણા અંગૂઠામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને સઘળા પ્રજા-

પતિનો અધિપતિ હતો. સ્વયંભૂ મનુએ પોતાની ત્રણ કન્યામાંથી પ્રસૂતિ નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. એને પેટે એને શ્રદ્ધા, મૈત્રી, દયા, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ક્રિયા, ઉન્નતિ, બુદ્ધિ, મેધા, તિતિક્ષા, હ્રી, મૂર્તિ, સ્વાહા, સ્વધા અને સતી એમ સોળ કન્યાઓ થઈ હતી. તેઓમાં શ્રદ્ધાથી માંડીને મૂર્તિ પર્યંતની તેર કન્યા ધર્મઋષિને આપી હતી. બાકીની ત્રણમાંથી સ્વાહા અગ્નિને, સ્વધા પિતરને અને સતી ભવ–શંકર–ને આપી હતી.

આ દક્ષ એક વખત શિવલોકમાં ગયો હતો ત્યારે શિવે ઊભા થઈને એનો સત્કાર ન કરવાથી એને ઘણો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. એણે શિવની નિંદા કરી પણ શિવે તે તરફ બિલકુલ લક્ષ ન આપવાથી અને એની સાથે સંભાષણ ધરાધરી ન કરવાથી એ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો હતો. તે દિવસથી શિવનો તેમ જ તેને લીધે સતીનો પણ ઘણો જ દ્વેષ કરવા લાગ્યો.

એક સમયે દક્ષે મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો. એણે શિવ અને સતી સિવાય બધાને નિમંત્ર્યા. ઘણા રાજાઓ અને ઋષિઓ ત્યાં આવ્યા અને યજ્ઞનો આરંભ થયો. આ વાત સતીને જાણ થતાં તેણે શિવની પાસે પોતાના પિતાને ત્યાં જવા આજ્ઞા માગી. પણ શિવે કહ્યું કે તું ત્યાં વગર તેડે જઈશ નહિ. જઈશ તો તારું અપમાન કરશે, એ મારા ઉપર ઘણો જ દ્વેષ રાખે છે માટે જરૂર તારું અપમાન કરશે, ચૂકશે નહિ. સતીએ કહ્યું કે અણતેડી પોતાને પિયેર જવામાં કશો બાધ નથી, માટે મને કૃપા કરી આજ્ઞા આપો. એમ થવાથી શિવે તેની જોડે પોતાના કેટલાક ગણ આપીને તેને આજ્ઞા આપી. પરિણામે સતી પોતાને પિયેર જતાં દક્ષે એનું અપમાન કર્યું. સતીને આથી ઘણું જ માઠું લાગ્યું અને ક્રોધ આવ્યો. શિવનિંદકથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દેહનો જ ત્યાગ કરવો ધારી યોગાગ્નિ વડે સતીએ દેહત્યાગ કર્યો.

આ વર્તમાન શિવગણોએ કૈલાસ જઈને શિવને જણાવતાં તેમણે પોતાના ગણ વીરભદ્રને દક્ષને ત્યાં જઈ એને શિક્ષા કરવા મોકલ્યો. વીરભદ્ર દક્ષના યજ્ઞ સમીપ આવતાં ત્યાં એકાએક અનેક ઉત્પાત થવા લાગ્યા. ભાગવતના ચોથા સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં જણાવ્યા મુજબ, 'અહો, હમણાં મહુ વા તો વાતો નથી. પ્રાચીન બર્હિ સરખા શિક્ષા કરનાર રાજા હોવાથી ચોરોનો ભય પણ નથી! છતાં આટલી બધી ધૂળ કયાંથી ઊડે છે? અરણ્યમાંથી ગાયોનાં ધણ આવવાનો સમય પણ નથી. તો આજે શું પ્રલય થવાનો છે કે કેમ?' એમ બ્રાહ્મણો વાત કરતા હતા એટલામાં વીરભદ્ર એકાએક બધાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. વીરભદ્રે આવીને સર્વ દેવો અને ઋષિઓની ફજેતી કરીને યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો. એણે દક્ષનું માથું કાપી નાખ્યું અને યજ્ઞના અગ્નિકુંડમાં હોમ્યું. વીરભદ્રનું આ કામ જોઈ સર્વ દેવો ભીને શિવને શરણ ગયા અને વીરભદ્રને પાછો કૈલાસમાં બોલાવી લેવા વિનંતી કરી. તેમણ શિવની પાસે દક્ષના યજ્ઞની સમાપ્તિ કરાવી.

આ યજ્ઞ કયારે અને કયા દક્ષે કર્યો એ સંબંધે જાણવાનું છે કે એ યજ્ઞ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં થયો, તેથી બ્રહ્મપુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિએ કર્યો, પ્રાચેતસ દક્ષે નહિ. કેમકે બર્હિષદ રાજા જેનું બીજું નામ પ્રાચીનબર્હિ હતું તેનો આ દક્ષ પૌત્ર હતો. એને સતી નામની કન્યા જ નહોતી. આ યજ્ઞ થયો ત્યારે જે પ્રાચીનબર્હિ રાજા રાજ કરતો હતો તે આ દક્ષનો પિતામહ હતો તેમ કહીએ, તો એ ચક્ષુર્મનુનો વંશજ હોઈ આ યજ્ઞ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયો એમ થાય. પણ એમ માનતાં 'મહાદેવેન ઋષયઃ શપ્તાઃ સ્વાયંભૂમન્વંતરે' એ વાક્યનો વિરોધ આવે છે; કારણ શાપ થતાં જ સર્વ ઋષિ મરણ પામ્યા તેમાં દક્ષ પણ મરણ પામ્યો, એમ અનેક ગ્રંથોમાં છે. આ ઉપરથી સતીના દેહત્યાગ કાળે હતો તે પ્રાચીનબર્હિ બીજો એમ અમે માન્યું છે. એમ માનતાં કશો વિરોધ આવતો નથી.

દક્ષ (૨) દસ આંગિરસ દેવોમાંનો એક. (૩. આંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દક્ષ (૩) દસ વિશ્વેદેવમાંનો એક. (વિશ્વેદેવ શબ્દ જુઓ.)

દક્ષ (૪) એ નામનો એક દેવ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દક્ષ (૫) ઉત્તાનપાદ વંશના ચક્ષુર્મનુના કુળના બર્હિષદ – જેને પ્રાચીનબર્હિ — પણ કહેતા હતા તે — નો પૌત્ર અને દસપ્રચેતાનો પુત્ર. એ જ કારણથી એને પ્રાચેતસ કહેતા. એ પૂર્વના દક્ષનો અંશાવતાર હતો. એને પાંચજની અગર અસિક્નિ અને વીરિણી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં પાંચજનીને પેટે એણે દસ હજાર પુત્ર નિર્માણ કર્યા હતા. તેમાં હર્યશ્વ મુખ્ય હતો. બ્રહ્મપુત્ર નારદે એમને બ્રહ્મતત્વનો ઉપદેશ કરીને પ્રજાવૃદ્ધિ કરતા અટકાવી કોણ જાણે કયાંએ નસાડ્યા, તેનો પત્તો જ નથી / મત્સ્ય. અ૦ ૫; ભાગ૦ ૬ સ્કં. અ. ૯

આ ખબર દક્ષને થતાં જ એણે બીજી સ્ત્રી વીરિણીને પેટે બીજા શબલ પ્રમુખ દસ હજાર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. નારદે એમની પણ એવી જ વલે કરી. આ ઉપરથી એમણે કોપી નારદને દેહપાતનો શાપ આપ્યો. અને ફરીથી માનસપુત્ર નં ઉત્પન્ન કરતાં મૈથુનધર્મે સાઠ કન્યા ઉત્પન્ન કરી. તેમાંથી અદિતિ આદિ તેર કન્યા કશ્યપને, મરુત્વતી ઇત્યાદિ દસ ધર્મઋષિને, અશ્વિની ઇત્યાદિ સત્તાવીસ સોમને, ચાર અરિષ્ટનેમિ ઋષિને, બે ભૃગુના પુત્ર ભૃત ઋષિને, બે કૃશાશ્વ ઋષિને અને બે અંગિરા ઋષિને આપી અને તેમની મારફત ચાક્ષુ મન્વંતરમાં પ્રજાવૃદ્ધિ કરાવી.

દક્ષ (૬) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત રાજાનો પૌત્ર, અને ચિત્રસેન રાજાનો પુત્ર. એને મીઢ્વાન નામે પુત્ર હતો.

દક્ષ (૭) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઉશીનર રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

દક્ષસાવર્ણિ હવે પછી થનારો નવમો મનુ. એ વરુણને પેટે જન્મશે. અને એ કવચિત રૌચ્ય પણ કહેવાશે. ભૂતકેતુ, દીપ્તિકેતુ, ઇત્યાદિ એના પુત્ર થશે. અને પાર, મરીચિગર્ભ ઇત્યાદિ એના મન્વંતરમાં દેવ થશે. દેવતાનો રાજા અદ્‌ભુત નામનો ઇંદ્ર થશે તેમજ દ્યુતિમાન્ ઇત્યાદિ સપ્તર્ષિ, અને આયુષ્યમાન્ ઋષિથી તેમની સ્ત્રી અંબુધારાને પેટે ઋષભ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે, અને એ ઇંદ્રને સહાય કરશે / ભાર૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩.

દક્ષિણકર્ણાટક કર્ણાટક દેશનો એક વિભાગ

દક્ષિણકોસલ ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો કોસલ દેશ. એમાં ઉજ્જિહાના નામે નગરી છે.

દાક્ષિણનિષાદ નિષાદ દેશનો એક વિભાગ.

દાક્ષિણમત્સ્ય દક્ષિણ સુરસેન દેશની દક્ષિણે આવેલો મત્સ્ય દેશ / ભાગ૦ સભા. અ૦ ૩૧.

દક્ષિણયવન યવન દેશનો એક વિભાગ.

દક્ષિણ સૂરસેન સૂરસેન દેશનો એક વિભાગ. પાંડવોના સમયમાં ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો પહેલો જ દેશ.

દક્ષિણા રુચિઋષિ અને તેની આકૃતિ સ્ત્રીની કન્યા. એ યજ્ઞની સ્ત્રી હતી. અને યજ્ઞથી એને તોષાદિ બાર પુત્ર થયા હતા. તે સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં પ્રસિદ્ધ દેવ છે. આ દક્ષિણા સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંની ઇંદ્રાણી હતી, કારણ કે એનો પતિ તે વેળા ઇંદ્ર હતો.

દક્ષિણાગ્નિ અગ્નિહોત્રના દક્ષિણ કુંડનો અગ્નિ.

દક્ષિણામૂર્ત્તિ શિવનો એક જ્ઞાનવિગ્રહી અવતાર.

દક્ષિણામૂર્ત્તિ (૨) મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્

દાક્ષ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

દાક્ષાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

દાંત ભીમ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. દમયંતીનો ભાઈ.

દાંતા એક અપ્સરા.

દાન ધર્મનો એક પગ / ભાગ૦ ૧૨ ૧૨–૩–૧૮

દાનપતિ અક્રૂરનું બીજું નામ / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૪૯.

દાનવ વિપ્રચિત્તિ આદિ દનુ પુત્ર તે. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

દાનવ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દામગ્રન્થિ અજ્ઞાતવાસ વખતે અશ્વાધ્યક્ષ તરીકે રહેલા નકુલનું નામ / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૪.

દામઘોષ દમઘોષનો પુત્ર શિશુપાળ.

દામચંદ્ર ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૯.

દામાલિપ્તા એક દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૭૮.

દામોદર કૃષ્ણનું એક નામ.

દામોષ્ણીષ ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪–૧૪.

દારદ દરદ દેશના રાજા અને ત્યાંની પ્રજાનું સામાન્ય નામ.

દારુક મહિષાસુરનો સારથિ / દેવીભાગ૦ ૫ સ્કં૦.

દારુક (૨) કૃષ્ણનો સારથિ. એને કાશ્યપેય પણ કહેતા (૨. કાશ્યપેય શબ્દ જુઓ.)

દારુક દારુકનો પુત્ર, પ્રદ્યુમ્નનો સારથિ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૮.

દારુણ ગરુડપુત્ર / ભા૦ ઉ૦ ૧૦૧–૯.

દાર્વ ભારતવર્ષીય ઉત્તરત્રિગર્તની ઉત્તરે આવેલો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૮.

દાલ્ભ્ય ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

દાલ્ભ્ય (૨) ઘૃતસેન રાજાના અરણ્યમાંનો સહચર ઋષિ.

દાલ્ભ્યઘોષ એક બ્રહ્મર્ષિ.

દાશપુર એક નગર (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

દાશરથિ દશરથપુત્ર રામ, લક્ષ્મણ વગેરેને લગાડાતી સંજ્ઞા.

દાશરાજ સત્યવતીનો પિતા / ભાર૦ આદિ૦ ૧૦૭.

દાશાર્ણ દશાર્ણ દેશના લોક.

દાશાર્ણક દશાર્ણ દેશના લોક.

દાશાર્હ સોમવંશીય વ્યોમ રાજાનું નામાન્તર.

દાશાર્હ (૨) યદુવંશનું એક કુળ.

દાશાર્હ (૩) કદી કદી કૃષ્ણને કહેવાતું નામ / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૯.

દાશાર્હી કુરુની ભાર્યા – શુભાંગી તે જ / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૪૨.

દાશેયી સત્યવતી / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૭–૫૧.

દાસી એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

દાશેરક ભારત યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા.

દાક્ષપાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દાક્ષાયણી સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંની દક્ષકન્યા સતીનું બીજું નામ.

દાક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દાક્ષિ (૨) બીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અત્રિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

દિગ્દેવતા રાત્રિદેવતા. તે જ. એનું નામ ઉપશ્રુતિ હતું. સ્ત્રી સ્વભાવ વિશે એને અષ્ટાવક્રની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૫૦–૫૨.

દિંડિપુણ્યકર ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

દિતિ ચાલુ મન્વંતર વૈવસ્વતમાંના બ્રહ્મ માનસપુત્ર મરીચિ ઋષિના દીકરાની વહુ. કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની બીજી. પ્રથમ એને હિરણ્યકશિપુ માત્ર એક જ પુત્ર હતો. હરણ્યકશિપુ મરી ગયા પછી મરુતગણ થયેલા દેવોમાં ભળી ગયો. દૈત્ય થયો નહિ. ત્યાર પછી દિતિને વજ્રાંગ નામે દૈત્ય અવતર્યો. એને પેટે હિરણ્યાક્ષ જન્મ્યાની હકીકત ભારતમાં નથી.

દિત્સ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દિનકર દિવસ કરે છે તે ઉપરથી પડેલું સૂર્યનું નામ. આવા અર્થનાં પુષ્કળ નામ છે.

દિલીપ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંશુમાન રાજાનો પુત્ર. એ પિતાની પછી રાજ્યાધિકારી થયો હતો. સગર રાજાના પુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા ગંગા આણવા સારુ એણે ત્રીસ હજાર વર્ષ તપ કર્યું, પરંતુ સિદ્ધ ન થતાં એ મરી ગયો હતો. એને સુદક્ષિણા નામે રાણી અને ભગીરથ નામે પુત્ર હતાં. / વા૦ રા૦ બાળ૦ સ૦ ૪૨; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨.

• આ રાજાની કથાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાદાથી કોઈ કામનો આરંભ કર્યા પછી તે સિદ્ધ ન થાય તો તેનો પુત્ર તે પૂરું કરતો.

દિલીપ (૨) ઇક્ષ્વાકુકુળનાં ખટ્વાંગ રાજાનું બીજું નામ.

દિલીપ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ રાજાના જહ્નુવંશમાં જન્મેલા ઋક્ષરાજાનો પુત્ર. એને પ્રતીપ નામનો પુત્ર હતો.

દિવસ્પતિ દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં થનારો તેરમો ઇંદ્ર.

દિવાક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન, ભાનુ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સહદેવ.

દિવાકર ઉપર દિવાક કહ્યો તે જ.

દિવાકર (૨) ગરુડપુત્ર / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૪

દિવાવષ્ટાશ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દિવિરથ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ખાનપાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ધર્મરથ અગર ભૂદ્રરથ.

દિવોદાસ એક બ્રહ્મર્ષિ (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દિવોદાસ (૨) સોમવંશી આયુના પુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધ રાજાના કાશ્યપ નામના પૌત્રના વંશમાં થયેલા ભીમરથ અથવા ભીમસેન રાજાનો પુત્ર. યયાતિકન્યા માધવીની કુખે એને પ્રતર્દન નામે પુત્ર થયો હતો / (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.)

દિવોદાસ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢના નીલ નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા વિધ્યાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એની જોડે જન્મેલી એના બહેન અહલ્યા નામની હતી. એને ગૌતમાણુ અને મિત્રયુ નામે બે પુત્ર હતા.

દિવોદાસ (૪) કાશીપતિ સુદેવ રાજાનો પુત્ર. એનું દિવોદાસ એવું નામ છતાં એને એના બાપના નામ ઉપરથી ધૌદેવ પણ કહેતા. એણે ઇંદ્રના અનુગ્રહ વડે ભાગીરથીના ઉત્તર તીરે અને ગોમતીની દક્ષિણ તીરે વારાણસી નામે નગરી વસાવી હતી. હૈહયકુળના રાજાએ એને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો, તે ઉપરથી એ ભારદ્વાજ ઋષિને શરણે ગયો હતો. એણે જઈને પ્રાર્થના કરી કે હૈહયોને જીતે એવો પુત્ર મને આપો. ભારદ્વાજે એની પાસે પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો. એથી એને પ્રતર્દન નામે પુત્ર થયો. પ્રતર્દને આગળ જતાં હૈહયોને જીતી એને સૂખી કર્યા હતા. (પ્રતર્દન શબ્દ જુઓ.)

દિવ્ય સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વરાજાના પુત્રોમાંનો એક.

દિવ્યકટપુર અમર પર્વતની દક્ષિણ બાજુએ એક શહેર.

દિશા ભારતવર્ષીય એક નદી.

દિષ્ટ સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ નાભાગ.

દીપક ગરુડનો પુત્ર.

દીપ્તકીર્તિ સ્કન્દ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૩૩.

દીપ્તલોચન સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર/ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૬ અને ૨૭.

દીપ્તિકેતુ હવે પછી થનારા દક્ષસાવર્ણિ મનુના પુત્રમાંનો એક.

દીપ્તિમાન સોમવંશી કૃષ્ણને રોહિણીને પેટે થયેલો પુત્ર.

દીપ્તિમાન (૨) હવે પછી થનારા સાવર્ણિ મન્વંતરમાંના સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક

દીર્ઘપોદ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

દીર્ઘ પાંડુરાજાએ મારેલો મગધદેશનો રાજા.

દીર્ઘજિહ્વ એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ.)

દીર્ઘજિહ્વ (૨) પાતાળમાંનો એક નાગ / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૩૮.

દીર્ઘજિહ્વા અશોકવનમાંની એક રાક્ષસી.

દીર્ઘતમસ ગૌતમાંગિરસમાંનું એક કુલ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દીર્ઘતમા એક બ્રહ્મર્ષિ. એ ઉશિજ ઋષિને મમતા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો હતો. ચાક્ષુ મન્વંતરમાંના બૃહસ્પતિનો ભત્રીજો હોઈને જન્માંધ હતો. એની સ્ત્રીનું નામ પ્રદ્વેષી હતું. સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન બલિરાજાએ એનાથી પોતાના ક્ષેત્રમાં — બલિની સ્ત્રીને પેટે — અંગ, વંગ, કલિંગ સુહ્મ, પુંડ્ર અને અંધ્ર એમ ૭ પુત્રો ઉત્પન્ન કરાવ્યા હતા. એને કેટલાક દાસીપુત્રો પણ હતા. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૮.* મહાભારતમાં એને કાશિરાજનો અને ઋગ્વેદમાં ઉચાથ્યનો પુત્ર કહ્યો છે. પુરાણોમાં એને ઉતથ્ય અને મમતાનો પુત્ર કહ્યો છે. ઔચથ્ય અને મામતેય એવાં એનાં નામો હોવાથી એ પાછળના વંશનો હોય એ વધારે સંભવે છે. એ જન્મતઃ અંધ હતો પણ અગ્નિની કૃપાથી દેખતો થયો હતો. / ઋગ્વેદ ૩ મં૦ ૧૨૮; ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૩; ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૭ ને ૨૧.

દીર્ઘતમા (૨) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન ક્ષત્રવૃદ્ધવંશના રાષ્ટ્ર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ધન્વંતરિ રાજા.

U.G.C. Book Bank Acc. No.

દીર્ઘનેત્ર સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભા૨૦ દ્રોણ૦ પર્વ.

દીર્ઘદંષ્ટ્ર એક રુદ્રગણ.

દીર્ઘપ્રજ્ઞ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા / ભાગ૦ આદિ૦ અ૦ ૬૮.

દીર્ઘબાહુ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ખટ્વાંગ રાજાનો પુત્ર. રઘુરાજા એનો પુત્ર થાય.

દીર્ઘબાહુ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર.

દીર્ઘલોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર.

દીર્ઘસત્ર ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

દીર્ઘાયુ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષના ચ્યુતાયુ રાજાનો પુત્ર.

દુંદુભિ હેમા નામની અપ્સરાને પેટે મયાસુરને થયેલા બે પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૨.* એણે ઘણું જ તપ કરીને સહસ્રાવધિ નાગનું બળ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભયંકર ભેંસનું રૂપ ધારણ કર્યું અને સમુદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. સમુદ્રના મૂર્તિમાન દેવે કહ્યું કે હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. એ ત્યાંથી નીકળ્યો, હિમાલય પાસે ગયો અને એ જ માગણી કરી. એણે પણ કહ્યું કે હું લડવા સમર્થ નથી પણ તું કિષ્કિંધા નગરીના રાજા વાલિ પાસે જા. એ સાંભળીને એ તત્કાળ ત્યાં ગયો. એણે જઈને જોરથી ગર્જના કરીને વાલિને યુદ્ધ સારુ ચેતવ્યો. વાલિએ એની ગર્જના સાંભળીને પોતે ઇંદ્રે આપેલી માળા પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી, અને એની સાથે યુદ્ધ કરવા કિષ્કિંધાની બહાર આવ્યો. ઘણા સમય સુધી એનું અને વાલિનું યુદ્ધ થયું. તેમાં વાલિએ એને માર્યો. એનું મડદું ઊંચકીને ફેંકી દીધું. એ મડદું મતંગ-ઋષિના આશ્રમમાં પડ્યું. એથી આશ્રમ અને આજુબાજુનો યોજન યોજનના વિસ્તારનો પ્રદેશ લોહીથી ભરાઈ જતાં અનેક વૃક્ષોનો પણ નાશ થયો. આ જોઈને ઋષિએ વાલિને શાપ્યો કે તું હવેથી આશ્રમમાં આવીશ તો આવતાંવેંત જ મરણ પામીશ. આ શાપની ખબર વાલિને પડતાં જ તે શાપનો પરિહાર કરવા આશ્રમમાં ગયો, પણ ઋષિએ એને દર્શન જ દીધું નહિ. આ આશ્રમ ઋષ્યમૂક પર્વત પર હતો. તે દિવસથી ઋષ્યમૂક પર્વત વાલિને અગમ્ય થયો. દુંદુભિનું હાડપિંજર ત્યાં પડ્યું પડ્યું સુકાઈ ગયું. અનેક વર્ષો સુધી એ ત્યાં જ પડ્યું રહ્યું હતું. જ્યારે રામચંદ્ર અને સુગ્રીવને અગ્નિની સાનિધ્ય દોસ્તી થઈ ત્યારે પોતાનું સામર્થ્ય સુગ્રીવને બતાવવા સારુ રામચંદ્રે દુંદુભિના હાડપિંજરને પગના અંગૂઠાની ઠેસ વડે દસ યોજન દૂર ઉડાડી મૂક્યું હતું / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧૧.

દુંદુભિ (૨) એ નામની એક ગંધર્વી, એ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી અયોધ્યામાં મંથરા નામે કૈકેયીની દાસી થઈ હતી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૭૭.

દુંદુભિ (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વન રાજાના અંધક નામના પુત્રના વંશમાં થયેલા અનુપુત્ર અંધકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અરિદ્યોત હતું.

દુઃપ્રધર્ષ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર.

દુરારાધન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રમાંનો એક.

દુરિતક્ષય સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન ભરતવંશીય મહાવીર્ય રાજાનો પુત્ર. એને ત્રયારુણિ, કવિ અને પુષ્કરારુણિ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

દુર્ગ હિરણ્યાક્ષના વંશના રુરુ દૈત્યનો પુત્ર. એનું બીજું નામ દુર્ગમ પણ હતું (૧. દુર્ગા શબ્દ જુઓ.)

દુર્ગંધા સંતનુ રાજાની સ્ત્રી સત્યવતીનું નામ.

દુર્ગમ એક રુદ્રગણવિશેષ.

દુર્ગમ (૨) દુર્ગ નામના અસુરનું બીજું નામ.

દુર્ગમા ભારતવર્ષીય નદી (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

દુર્ગા દુર્ગ અથવા દુર્ગમાસુર એણે તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને વર માગ્યો કે મને સંપૂર્ણ વેદ આવડે. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહેતાં જ એને સઘળા વેદ આવડી ગયા અને બ્રાહ્મણ માત્રને વેદની વિસ્મૃતિ થઈ. એમ થવાથી યજ્ઞાદિ કર્મો હતાં ન હતાં થઈ ગયાં. દેવોને હવિર્ભાગ મળતો બંધ થવાથી તેમની શક્તિ ક્ષીણ થઈ. તેથી પૃથ્વી ઉપર અનાવૃષ્ટિ થઈ. દુર્ગમે સઘળા દેવોનાં સ્થાન લઈ લીધાં. દેવોએ આદિ શક્તિની આરાધના આરંભી. સઘળા દેવો આગળ શક્તિ પ્રકટ થઈ અને વર માગો એમ કહ્યું

પરંતુ અશક્તપણાને લઈને તેમનાથી કશું બોલાય જ નહિ. ઉપરથી શક્તિએ પોતાની શતાવધિ આંખોથી દયા ભરેલી દૃષ્ટિએ દેવતાઓ સામે નિહાળ્યું અને પોતાને હાથે તેમજ અનેક વનસ્પતિ ખવરાવી તેમની ગ્લાનિ દૂર કરી. આ ઉપરથી શક્તિનું નામ શાકંભરી પડ્યું. અગાઉ જતાં શક્તિએ દુર્ગનો વધ કર્યો. એ ઉપરથી શક્તિનું નામ દુર્ગા પડ્યું / દેવી ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૨૮.

દુર્ગા (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી.

દુર્ગા (૩) તમોગુણની અભિમાની, લક્ષ્મી તે જ.

દુર્ગાલદેશ ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

દુર્જય દનુપુત્ર એક દાનવ.

દુર્જય (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ પુત્ર દશાશ્વના કુળના સૂર્વીર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દુર્યોધન / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨.

દુર્જય (૩) એ નામનો એક રુદ્રગણ.

દુર્જય (૪) ખર રાક્ષસના અમાત્યોમાંનો એક (૧. ખર શબ્દ જુઓ.)

દુર્જય (૫) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક

દુર્જય (૬) પાંડવ યજ્ઞનો એક રાજા. એને ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૧.

દુર્જય (૭) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૮.

દુર્જયા ઇલ્વલ અને વાતાપિની નગરી. એ નગરીને મણિમતી પણ કહેતા.

દુર્દમન સોમવંશી પાંડવ કુલોત્પન્ન શતાનિક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વહીનર રાજા.

દુર્ધર અસુરવિશેષ. (૨. મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

દુર્ધર (૨) રાવણનો પ્રધાન એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ અ૦ ૪૯.

દુર્ધર (૩) રામની સેનાનો એક પરાક્રમી વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦.

દુર્ધર્ષ રાવણનો એક સેનાપતિ. એને મારુતિએ માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૪૬.

દુર્ધર્ષ (૨) રામને હાથે મરણ પામેલો રાવણના પક્ષનો નામાંકિત રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯.

દુર્ધર્ષ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દુર્બુદ્ધિ ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગનો પુત્ર (અલુવાહન શબ્દ જુઓ.)

દુર્મદ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન હૈહય રાજાના વંશના ભદ્રસેનક અથવા રુદ્રશ્રેણ્ય રાજાના બેમાંનો મોટો પુત્ર

દુર્મદ (૨) વસુદેવને પૌર્વીથા થયેલા બાર પુત્રોમાંનો એક.

દુર્મદ (૩) વસુદેવને રોહિણીની કુખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

દુર્મદ (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દુર્મના સોમવંશી યયાતિપુત્ર દ્રુહ્યુના વંશના ધૃતરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પ્રચેતા.

દુર્મર્ષ સમુદ્રમંથન કાળે દેવોની સાથે યુદ્ધ કરનાર એક અસુર / ભાગ૦ અષ્ટમ અ૦ ૧૦.

દુર્મર્ષણ સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ સંજયની રાષ્ટ્રપાલી ભાર્યાની કુખે થયેલા બેમાંનો એક પુત્ર.

દુર્મર્ષણ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. એ મહારથી હતો.

દુર્મિત્ર કલિયુગમાં બાલ્હિક રાજા પછી થયેલા પુષ્યમિત્ર રાજાનો પુત્ર / ભા૦ ૧૨–૧–૧૪.

દુર્મુખ કદ્રુપુત્ર એક નાગ.

દુર્મુખ (૨) વરુણની સભામાંનો એક અસુર.

દુર્મુખ (૩) રામે મારેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯.

દુર્મુખ (૪) રામ સેનામાંનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦.

દુર્મુખ (૫) પાંડવ પક્ષના જન્મેજય પાંચાલનો પિતા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૪.

દુર્મુખ (૬) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દુર્મુખ (૭) મહિષાસુર તક્ષનો એક અસુર.

દુર્મુખી અશોકવનની એક રાક્ષસી.

દુર્યોધન સૂર્યવંશી દુર્જય રાજાનો પુત્ર. એને નર્મદા નદીની મૂર્તિમાન દેવી પરણી હતી. એનાથી એને સુદર્શના નામે કન્યા થઈ હતી, તે એણે અગ્નિને આપી હતી. / ભાગ૦ અનુ૦ અ૦ ૨.

દુર્યોધન (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ગાંધારીની કુખે થયેલા સો પુત્રોમાંનો મોટો. પૃથ્વી પરથી દુષ્ટ ક્ષત્રિયોનો નાશ થવાના નિમિત્તરૂપ એ કલિનો અંશાવતાર હતો. એના જન્મકાળે અનેક દુશ્ચિહ્ન થયાં હતાં. આ ઉપરથી વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને એનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવ્યું હતું, પણ પુત્રમોહે કરીને એણે વિદુરની શિખામણ માની નહોતી. તેથી બધાએ માન્યું હતું કે હવે કુળનો નાશ પાસે આવ્યો છે.

દુર્યોધન દ્રોણ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો હતો અને એ વિદ્યામાં ઘણો નિપુણ પણ હતો. છતાં ગદાયુદ્ધમાં એ વિશેષ પ્રખ્યાત હતો.

એ નાનપણથી જ પાંડવોનો દ્વેષ કરતો. એણે ભીમસેનને ખાવામાં ઝેર ખવડાવી નદીમાં ડુબાડી દીધો હતો. (૧. આર્યક શબ્દ જુઓ.) પછી ભીમસેન એથી ન મરતાં જાગ્યો. એ જાણવાથી એણે પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં રાખી બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ આ વાત પણ પાર ઊતરી નહિ. લાક્ષાગૃહ બળી ગયું તેમાં પાંડવો બળી ગયા નથી અને એમણે સ્વયંવરમાં દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરી છે એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રે જાણતાં તેમને હસ્તિનાપુર તેડાવી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાખ્યા પણ આ વાત દુર્યોધનને બિલકુલ રુચી નહિ.

ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાનુરૂપ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા ત્યારે પાંડવોએ પોતાનાં પરાક્રમ વડે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવીને રાજસૂય નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે દુર્યોધન પણ ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો હતો. કૃષ્ણે દુર્યોધનને પાંડવોના કોષાધ્યક્ષ તરીકે યજ્ઞ કાર્યમાં નીમ્યો હતો. એણે દ્વેષથી પાંડવોના પૈસા ખૂટી પડે અને યજ્ઞમાં તૂટ પડે એવા હેતુથી અપરિમિત વ્યય કર્યો. પણ તેમાં એનું ધાર્યું ન થતાં ઊલટી પાંડવોની વાહવાહ થઈ. તેથી તેમ જ પાંડવો સારુ મયાસુરે તૈયાર કરેલો સભામંડપ જોઈને દુર્યોધનને બહુ અદેખાઈ આવી. એમની સંપત્તિ દેખી એ દ્વેષથી સળગી ગયો. પાંડવોની સમૃદ્ધિ જોઈને એ બધું લઈ લેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ ખુલ્લું તો કાંઈ કહેવાય નહિ. એ દ્વેષાગ્નિ ધૂંધવાતો હતો તેવામાં તે વૃદ્ધિગત થવાનાં બીજાં પણ કારણો મળ્યાં. એક વખત એ નિરાંતે બધા સભામંડપ જોવા સારુ પોતાના મિત્ર સહિત ત્યાં ગયો હતો. સભામંડપની રચના મયાસુરે અલૌકિક કરી હતી. કેટલીક જગાએ પાણી ન હોય ત્યાં જાણે પાણી ભર્યું હોય એવી, અને કેટલીક જગાએ પાણી ભરેલું હોય છતાં ત્યાં જમીન જ જણાય એવી કારીગરી કરી હતી. વળી જ્યાં બારણાં ન હોય ત્યાં બારણાં, અને જ્યાં બારણાં હોય ત્યાં જાણે ભીંત જ હોય એવી પણ ખૂબી કરી હતી. આવી એકાદ ભીંતે બારણું જાણીને જતાં એ ભટકાયો. આ ચાતુર્યયુક્ત રચનાની દુર્યોધનને ખબર ન હોવાથી જ્યાં પાણી જેવું જણાય ત્યાં એ કપડાં ઊંચાં લઈને જતો. જ્યાં પાણી છતાં જમીન જ જણાય એવી એક જગાએ જતાં એ પાણીમાં પડી ગયો! એ જોઈને દ્રૌપદી આદિ સ્ત્રીઓને હસવું આવ્યું. કોઈએ તો એમ પણ કહ્યું કે અંધપુત્ર તે અંધ હોયસ્તો! આથી દુર્યોધનને ઘણી લાજ આવી અને મરણથી પણ વિશેષ દુઃખ થયું. પાણીમાં પલળેલાં કપડાં બદલાવી પાંડવોએ એને નવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરાવ્યાં, અને અમુક રસ્તે થઈને બધી સભા જુઓ એમ સૂચવ્યું. એણે એ પ્રમાણે બધો સભામંડપ નીરખ્યો; પણ સ્ત્રીઓએ કરેલા હાસ્યથી લાગેલું દુઃખ શલ્યની પેઠે મનમાં સાલ્યા કર્યું. કોઈ પણ રીતે એમાં ઊણપ ન થઈ. છેવટે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર પાછા પધાર્યા ત્યારે તેમની સાથે એ પણ ગયો. પાંડવોએ જતી વખતે બધાનું ઘણું જ સન્માન કર્યું.

હસ્તિનાપુર ગયા પછી એનું મન સર્વદા પાંડવોની સંપત્તિ તરફ જ ચોંટ્યું રહેતું. એ સંપત્તિનું શી રીતે હરણ કરવું એ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં બળ્યાં કરવાથી એ સુકાતો ચાલ્યો. એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રે જાણવાથી એને ઘણે પ્રકારે શિખામણ દીધી. એમણે કહ્યું પાંડવોની સંપત્તિ સંબંધે આવા વિચાર કરવા તને ઘટતા નથી. એ કરતાં પરાક્રમે કરીને તેમની સંપત્તિ મેળવી પાંડવોને તારું ચાતુર્ય બતાવ.

પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રનું આવું કહેવું એણે માન્યું નહિ છેવટે શકુનિએ યુક્તિ બતાવી કે દ્યૂતક્રીડામાં કપટ કરતાં મને સારું આવડે છે તેમ જ યુધિષ્ઠિરને દ્યૂતક્રીડાનો શોખ પણ છે. યુધિષ્ઠિરને ટેવ છે કે કોઈ દ્યૂત રમવાની માગણી કરે તો તેને ના કહેવી નહિ. માટે આપણે એને અહીં તેડાવી દ્યૂત રમીએ. તું જો એને અહીં તેડાવે તો હું એની સાથે રમું, અને એની બધી સંપત્તિ તને જીતી આપું. આ વિચાર કર્ણને જણાવતાં એને પણ પસંદ પડ્યો. આમ સઘળાઓએ એક થઈ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે પાંડવોને હસ્તિનાપુર તેડાવ્યા. ગોઠવણ પ્રમાણે દ્યૂત રચ્યા અને તેમાં કપટ કરીને શકુનિએ સભામંડપ સહિત તેમની બધી સંપત્તિ જીતી લીધી. દ્રૌપદી ધરાધરીનું પોણ કરાવો તેને પણ જીતી લીધી. એ વખતે ભીષ્મ, દ્રોણ આદિ વૃદ્ધોએ દ્યૂતનો નિષેધ કર્યો, પણ દુર્યોધને કોઈનું કહ્યું કાને ધર્યું જ નહિ. આ વખતે ભીમસેનને ઘણો જ ક્રોધ આવ્યો. એણે સહદેવને કહ્યું કે અગ્નિ લાવ્ય અને યુધિષ્ઠિરનો હાથ બાળી નાખીએ. અર્જુને એને શાંત પાડ્યો. એણે કહ્યું કે એમ કરવું આપણને ઘટિત નથી; એટલે ભીમસેન સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. પછી દ્રૌપદીને સભામાં આણી એની કૂજેતી કરી. પાંડવોએ બાર વર્ષ વનવાસ કરવો; તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહેવું; અને જો અજ્ઞાતવાસમાં છતા થઈ જાય તો બીજા બાર વર્ષ વનવાસ જવું. આવો આવી બોલી કરી, રમી, કપટથી હરાવી તેમને અરણ્યમાં કાઢ્યા અને એમની સંપત્તિ નિષ્કંટક ભોગવવા લાગ્યા.

પાંડવો અરણ્યમાં ગયા ત્યારે બધા પોતાને સારો કહે માટે ઉત્તમ નીતિએ એણે રાજ્ય કર્યું. છતાં પાંડવોનો સમૂળો નાશ કરવાની એની લાલસા બિલકુલ શમી નહોતી. પાંડવો કયાં છે અને શું કરે છે એની એ નિરંતર છૂપી બાતમી રખાવતો. એક સમયે પાંડવો દ્વૈતવનમાં છે એ જાણી, ઘોષયાત્રા નિમિત્તે ધૃતરાષ્ટ્રને કહીને પોતે કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન વગેરેને જોડે લઈને દ્વૈતવનમાં ગયો. ગાયો, બળદો, આખલા વગેરેની ગણતરી અને તપાસ થઈ રહ્યા બાદ તેઓ સઘળા દ્વૈતવન પાસેના સરોવરમાં જળક્રીડા કરવા ગયા. એવું બન્યું કે એ સમય પહેલાં એ લોકોથી પાંડવોને કાંઈ ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે ઇંદ્રે ચિત્રરથ ગાંધર્વને એ વનમાં મોકલ્યો હતો. દુર્યોધન અને એની ટોળીને ચિત્રસેન સાથે ભેટો થઈ ગયો. ચિત્રસેને દૂત મોકલી દુર્યોધનને કહાવ્યું કે હું અહીં સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન ક્રીડા કરું છું. સબબ તમે અહીં આવશો નહિ. પરંતુ એમણે ગાંધર્વદૂતનું અપમાન કરી એની જોડે ઊલટું કહાવ્યું કે તું આ વનમાંથી સત્વર નીકળી જા. નહિતો રાજા દુર્યોધનની સાથે કામ છે. આથી ચિત્રસેનને ક્રોધ આવ્યો અને એમનો જોડે યુદ્ધ કરવા આવતાં તેમની વચ્ચે ઘણું ઉગ્ર યુદ્ધ થયું. ગાંધર્વે કર્ણના અને કર્ણે ગાંધર્વના ઘણા માણસો મારી નાખ્યા. ગાંધર્વે કર્ણને નસાડ્યો અને બીજાઓને પરભવ પમાડી દુર્યોધનને કેદી કરીને લઈ ગયો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૪૩.

કર્ણ નાસી છૂટ્યો અને દુર્યોધન કેદ પકડાયો એટલે બાકીના અરણ્યમાં ભટકતા હતા તે પાંડવોને મળ્યા. તેમણે બધી હકીકત પાંડવોને કહી. ભીમસેન કહે ઠીક, અમને રુચતું હતું તે ચિત્રસેને કર્યું. પણ યુધિષ્ઠિરને દયા આવી અને એણે ભીમને કહ્યું કે આવું બોલવું આપણને ઘટતું નથી. તું અને અર્જુન જઈ ચિત્રસેન પાસેથી દુર્યોધનને છોડાવો. આથી નિરુપાય થઈ બન્ને ભાઈઓ ચિત્રસેન પાસે ગયા. ચિત્રસેને કહ્યું : તમે અહીં શું કરવા આવ્યા ? ઇન્દ્રે મને તમારા જ સંરક્ષણ સારુ મોકલ્યો છે; કેમકે દુર્યોધન અહીં તમને ઉપદ્રવ કરવાની બુદ્ધિથી જ આવ્યો હતો. મેં એને કેદ કર્યો એ યોગ્ય જ છે. એ સાંભળીને અર્જુને કહ્યું કે તારું કહેવું વાજબી છે, છતાં યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા જેમ અમને શિરસા વંદનીય છે, તેમ તને પણ હોવી જોઈએ. માટે તું દુર્યોધનને છોડી દે અને પોતાને સ્થળે જા. ચિત્રસેન એ વાત માને નહિ. આ ઉપરથી એનું અને અર્જુનનું યુદ્ધ થયું.

તેમાં ચિત્રસેન હાર્યો અને બોલ્યો કે ભલે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ. પરંતુ હું દુર્યોધનને યુધિષ્ઠિરની આગળ લઈ જઈને ત્યાં છોડીશ. એમ કહી એ દુર્યોધનને લઈને ભીમસેન અને અર્જુનની સાથે યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો, દુર્યોધનને મુક્ત કર્યો અને યુધિષ્ઠિરે એને રજા આપવાથી સ્વસ્થાને ગયો. ચિત્રસેન ગયો એટલે યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને કહ્યું કે આમ વર્તવું તને કેવળ અયોગ્ય છે. હશે, જે થયું તે ઠીક થયું. તું હવેથી આવું સાહસ બેડીશ નહિ. આમ કહીને એણે દુર્યોધનને હસ્તિનાપુર જવાની આજ્ઞા આપી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૪૪–૨૪૭.

આ પ્રમાણે અપમાન પામેલો દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને ત્યાંથી નીકળ્યો. એ પોતે લજ્જા-સાગરમાં ડૂબી ગયો હતો. હસ્તિનાપુર જવાને અરણ્યમાંથી ચાલતા કર્ણ, દુઃશાસન વગેરે આજુ-બાજુ ભટકતા હતા તે એને આવી મળ્યા. એમણે ઘણે પ્રકારે એનું સાંત્વન કર્યું કે વેળાવેળાની છાંયડી છે. બનવા કાળ હોય તે બને છે, બાકી અમે બધા પાસે હોવા છતાં આવું થાય નહિ. દુર્યોધન કહે : આવું અપમાન અને પાંડવોની સમક્ષ ! હું એમનો છોડાવ્યો છૂટ્યો ! આથી મરણ સારું, માટે મેં આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું મરીશ જ. તમારે બધાએ હસ્તિનાપુર જવું. આમ કહીને એણે બળી મરવા અગ્નિ સળગાવડાવ્યો. અગ્નિમાં કૂદી પડવા પહેલાં એ ધ્યાનસ્થ થયો. પણ તે વખત એને સ્વપ્નું આવ્યું હોય એવો ભાસ થયો.

દુર્યોધન આત્મહત્યા કર્યા પહેલાં ધ્યાનસ્થ થયો તે વખતે સ્વપ્નની પેઠે એણે કેટલાક અસુરો જોયા. એ અસુરોએ એને કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! તું પાંડવોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર. અમે તને સહાય કરીશું. નરકાસુરાદિ જે જે અસુરો મરી ગયા છે તે બધા કર્ણ, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેના શરીરોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. તેમ જ ઘણા અસુરો અમે અમુકને મારીશું જ, ન મારીએ તો પંચ મહાપાતકોનું પાપ અમને લાગે, એવાં પણ લઈને ક્ષત્રિ થઈને પૃથ્વી પર અવતર્યા છે. એ બધા તને સહાય કરી પાંડવોને હણશે. માટે તું આત્મહત્યા કરીશ નહિ. આમ બોલીને એ અસુરો અંતર્ધાન થયા. એટલે દુર્યોધન પણ ઊંઘમાંથી જાગ્યો હોય એમ ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયો. એને આ સ્વપ્નથી કાંઈ ધૈર્ય આવ્યું અને આ સ્વપ્નની વાત કોઈને ન કહેતાં ઘણા ઉત્સાહથી હસ્તિનાપુર તરફ પ્રયાણ કરી આનંદ-ભર્યો હસ્તિનાપુરમાં પેઠો / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૩.

હસ્તિનાપુરમાં રહ્યો રહ્યો દુર્યોધન સર્વદા પાંડવોનો નાશ શી રીતે કરું, એ જ ચિંતવન કર્યા કરતો હતો. એક સમયે દુર્વાસાઋષિ પોતાના અયુત (દસ હજાર) શિષ્યોને લઈને હસ્તિનાપુરમાં સહજ આવી ચઢ્યા. દુર્યોધને બહુ જ અને ઘણા દિવસ સુધી એમની સેવા કરી. આથી પ્રસન્ન થઈ દુર્વાસાએ કાંઈ માગવાનું કહેતાં, કર્ણ, શકુનિ વગેરેની શિખવણીથી માગ્યું કે જેમ આપ મારે ત્યાં પધાર્યા તેમ જ સઘળા શિષ્યો સહ વર્ત્તમાન કામ્યકવનમાં પધારો, દ્રૌપદીને ત્યાં ભોજન માગો અને એમ કરીને એને છળો. આ વાત દુર્વાસાને બિલકુલ રુચી નહિ, પણ નિરુપાય થઈ તેઓ કામ્યકવનમાં ગયા. એમણે સંકેત પ્રમાણે અન્નની યાચના કરી. કૃષ્ણના સામર્થ્યથી પાંડવોને કોઈપણ અપકાર કર્યા સિવાય દુર્વાસા પોતાને આશ્રમે ગયા. (૨. દુર્વાસા શબ્દ જુઓ.)

એક વખત દુર્યોધન કર્ણ વગેરેની જોડે સભામાં પાંડવોની નિંદા કરતો બેઠો હતો, ત્યાં ભીષ્મ આવી ચઢ્યા. એમણે પાંડવોની નિંદા સાંભળીને એનો ઘણો જ ધિક્કાર કર્યો. એમણે કર્ણનો એટલો તિરસ્કાર કર્યો કે એને ઘણો ક્રોધ આવ્યો અને પોતે દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડ્યો. કર્ણે અનેક રાજાઓને જીત્યા અને અપાર દ્રવ્ય આણ્યું અને દુર્યોધનને કહ્યું કે તું પણ પાંડવોની માફક રાજ-સૂય યજ્ઞ કર. તે ઉપરથી દુર્યોધને પોતાના પુરોહિતને તેડાવ્યો અને એની સલાહ પૂછી. એણે તેમ જ બીજા ઋષિઓએ દુર્યોધનને કહ્યું કે તારા કુળમાં યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો છે માટે જ્યાં

સુધી યુધિષ્ઠિર હયાત હોય ત્યાં સુધી રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો શાસ્ત્રાધારે તને અધિકાર રહ્યો નથી. માટે તું બીજો કોઈ યજ્ઞ કર. આ ઉપરથી કયો યજ્ઞ કરવો એની ધડભાંજ કરતાં છેવટ એણે વિષ્ણુયાગ કરવો એવું સર્વાનુમતિએ ઠર્યું.

પછી યજ્ઞ કરવાનું નક્કી કરી તેની તૈયારીઓ ચાલી. સોનાના હળ વડે જમીન ખેડી યજ્ઞભૂમિ નિર્માણ કરાઈ. યજ્ઞનો આરંભ થયો. દુર્યોધનને પાંડવોને યજ્ઞમાં આવવાને તેડવા સારુ વનમાં દૂત મોકલ્યો. એ દૂત વનમાં ગયો અને આપ યજ્ઞમાં પધારો એમ યુધિષ્ઠિરને કહેતાં એમણે ઉત્તર આપ્યો કે અમે યજ્ઞમાં આવીએ એ વાત ખરી, પણ અમારાથી તેર વર્ષ પૂરાં થયા સિવાય નગરમાં અવાય નહિ, માટે આવતા નથી. હાલ દુર્યોધન યજ્ઞ કરે છે એ જાણીને અમને સંતોષ થાય છે, એવું તું જઈને એને કહેજે. દૂત પાછો જવાને નાકળતો હતો તે વખતે એને હાક મારીને ભીમસેને કહ્યું કે દૂત! અમારાં વનવાસનાં તેર વર્ષ પૂરાં થયા પછી મોટો યુદ્ધયજ્ઞ થનાર છે. એ યજ્ઞમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર રૂપી અગ્નિમાં દુર્યોધનની આહુતિ આપવાના પ્રસંગ પહેલાં અમે ત્યાં આવીશું. કોઈના તેડાની વાટે જોવા નહિ રહીએ, એવો સંદેશો મેં મોકલ્યો છે એવું તું જઈને સઘળા કારવોને કહેજે. દૂતે આવીને એ સંદેશો શબ્દશઃ કહી સંભળાવ્યો. આ સાંભળીને દુર્યોધનનું મન ખાટું તો થઈ ગયું, પણ એણે વિષ્ણુયાગ પૂરો કર્યો. એણે આવેલા સઘળા બ્રાહ્મણોને અપાર ધનવસ્ત્રાલંકાર આપી માનપાન સાથે વિદાય કર્યા/ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૭.

બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવી પાંડવો તેરમે વર્ષે ગુપ્તવાસ સારુ વિરાટને ત્યાં નામ પલટીને રહ્યા હતા. દરમ્યાન કીચકના વધ વગેરેથી પાંડવો ત્યાં હશે એવો દુર્યોધનને સંશય આવ્યો. એમને ખોળી કાઢ્યા હોય તો બોલ્યા પ્રમાણે પાંડવોને બીજા બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડે. એમ થાય તો ઠીક થઈ જાય એ હેતુથી વિરાટનગરની દક્ષિણે વિરાટની ગાયો વગેરે હતું તે હરી લઈ આવવાને એણે સુશર્માને મોકલ્યો. જો પાંડવો વિરાટમાં હશે તો તે ગાયોનું હરણ કરતાં સામા થશે જ, એવી માન્યતાથી એણે આ બેત રચ્યો હતો. પણ સુશર્માનો પરાભવ થયો. (૩. વિરાટ શબ્દ જુઓ.) ભીષ્માદિ સહવર્ત્તમાન પોતે ઉત્તર તરફ ગયો અને વિરાટની ઉત્તર તરફના ગોધનને હાંકી જવાના પ્રયત્ન કર્યા. પણ પાંડવોને છતા પાડવા તો રહ્યા પણ પોતે જ પરાભવ પામ્યો. (બૃહન્નટા શબ્દ જુઓ.)

આ પ્રમાણે દુર્યોધને જે જે પ્રયત્ન કર્યા તેમાં એ નિષ્ફળ ગયો અને વર્ષ પૂરું થતાં પાંડવો છતા થયા. તેઓ ઉપપ્લવ્ય નામના નગરમાં રહ્યા. એમણે પુરોહિત દ્રુપદને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે સામ કરવા મોકલ્યો કે ક્ષીરવો યથાન્યાય રાજ્યનો અર્ધવિભાગ એમને આપે. પણ એથી કાંઈ વળ્યું નહિ. પુરોહિત દ્રુપદ પાંડવ પાસે પાછો આવ્યો. એની પૂંઠે પૂંઠે જ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પાંડવો પાસે મોકલ્યો. સંજયે પાંડવો પાસે આવીને ધૃતરાષ્ટ્રના કહાવ્યા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે: હે યુધિષ્ઠિર! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ મને તમને જે કહેવા મોકલ્યો છે તેટલું જ હું બોલીશ. ઓછોવત્તો એક શબ્દ પણ કહેતો નથી, માટે હું જે કહું તે મારો મત છે એમ ન ધારતાં હું કેવળ દૂત તરીકે કહેલાં વચનો જ કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ધૃતરાષ્ટ્રનું કહેવું છે કે તું અને તારા બંધુઓ ધર્માત્મા છો. માટે તમે જેમાં હિંસા જ ભરી છે એવા યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત ન થતાં ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને તમારી ઉપજીવિકા ચલાવી લો. અગર જો કહેશો કે ભિક્ષાવૃત્તિ ક્ષત્રિયને નિંદ્ય છે, તો તમારે તેમ કરવાની પણ જરૂર પડે એમ નથી, કારણ કે કૃષ્ણ તમારા પરમ આપ્તજન છે તેમ જ દ્રુપદ તમારા સસરા છે. બેમાંથી ગમે તેને ત્યાં રહેવાથી તમને કોઈ ના કહે એમ નથી. ટૂંકામાં મેં કહ્યું તેમાંથી જે રુચે અને યોગ્ય લાગે તે કરો અને રાજ્યનો વિભાગ ન માગતાં સ્વસ્થ રહો. સંજયનું આ કહેવું સાંભળીને યુધિષ્ઠિરને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી એમણે પણ યુધિષ્ઠિરને પાછો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો. તે સાંભળીને સંજય તથાસ્તુ કહીને

હસ્તિનાપુર ગયો. યુધિષ્ઠિરે છેવટે સામ કરવા સારુ કૃષ્ણને કારવો પાસે મોકલ્યા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

સામ ઉપાયથી કશું ન વળતાં આખરે યુદ્ધ કરવાનો જ નિશ્ચય થતાં પાંડવો અને દુર્યોધને લશ્કરનો જમાવ કરવાનો આરંભ કર્યો. બન્ને પક્ષે પોતપોતાના મહારથીઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા. મદ્ર દેશાધિપતિ શલ્ય રાજા પાંડવો પાસે જતો હતો પણ દુર્યોધને યુક્તિથી તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો. (શલ્ય શબ્દ જુઓ.)

પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રો વચ્ચે જે ઘોર યુદ્ધ થયું તે ભારતીયુદ્ધ—મહાભારત અગર ભારત નામે પ્રસિદ્ધ છે. (ભારતીયુદ્ધ શબ્દ જુઓ.) આ યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે જયદ્રથનો વધ થતાં પહેલાં દુર્યોધન પોતે અર્જુન પર ચઢી ગયો. પણ એણે સખત હાર ખાધી. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૦૨–૧૦૩.

ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ એ ત્રણે, તેમ જ દુઃશાસન, શકુનિ આદિ ઘણાયે મહારથી મરણ પામ્યા, તેથી દુર્યોધન ઘણો દિલગીર થયો. તે વખતે અશ્વત્થામાની સૂચના ઉપરથી શલ્યને સેનાપતિ નીમ્યો. પરંતુ શલ્ય મરી ગયો, જેથી એ ભયભીત થઈ ગયો. પોતાને જલસ્તંભવિદ્યા આવડતી હોવાથી એને યોગે એ એક તળાવડીમાં જઈને સંતાઈ રહ્યો. પાંડવો એને ચોતરફ શોધતા હતા, પણ એ જડે નહિ. આથી પાંડવોએ એવું જાહેર કર્યું કે જે કોઈ દુર્યોધનને પકડાવી દેશે તેને અમુક દ્રવ્ય મળશે. એ ઉપરથી કેટલાક લોભી માણસોએ પાંડવ પાસે આવીને કહી દીધું કે દુર્યોધન દ્વૈપાયનહ્રદ નામના સરોવરમાં છે. ભીમસેને સંતુષ્ટ થઈને એ લોકોને કહેલું ઇનામ આપ્યું. પછી કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર સહવર્ત્તમાન પાંડવો દ્વૈપાયનહ્રદ ઉપર ગયા. કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરે એને અનેક અનેક વાતો કહીને યુક્તિ વડે હ્રદની બહાર કાઢ્યો. પછી યુદ્ધને અઢારમે દિવસે દિવસના બે પહોર પછી ભીમ અને દુર્યોધનના યુદ્ધનો આરંભ થયો. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૩–૩૫.

ભીમસેન અને દુર્યોધનના યુદ્ધનો પ્રસંગ ચાલતો હતો તે દરમ્યાન યાત્રાએ ગયેલા બલરામ એકાએક ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમણે એ બન્નેને ઘણો ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ તેઓ યુદ્ધ કરતા અટકે નહિ. એટલામાં દુર્યોધનની જાંઘ ઉપર ભીમસેને ગદા મારી, એને ભોંય પર પાડ્યો. ગદાયુદ્ધનો નિયમ છે કે તેમાં કમ્મરથી નીચે ઘા કરાય નહિ; છતાં ભીમસેને જાંઘ પર ઘા કર્યો તે જોઈને બલરામ બહુ ગુસ્સે થઈ ગયા અને પોતે ગદા લઈ ભીમસેન પર ધાયા. પરંતુ કૃષ્ણે તેમને શાંત પાડ્યા અને સમજણ પાડી કે 'તારી જાંઘ પર ગદા બેસશે અને તેથી તું મરણ પામીશ' એવો દુર્યોધનને મૈત્રેયઋષિનો શાપ હતો. એ ઋષિના શાપને અનુસરીને આમ બન્યું છે, એમાં ભીમસેનનો વાંક કાઢવાનો નથી. પછી શાંત થઈને બલરામ દ્વારકા ગયા. / ભાર૦ શલ્ય અ૦ ૬૧.

પછી દુર્યોધન રણમાં પડ્યો હતો ત્યારે અશ્વત્થામા એની પાસે આવ્યો. દુર્યોધને એને સેનાપતિ પદે સ્થાપ્યો. અશ્વત્થામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિક પાંચાલો અને પાંડવોને મારીને પાછો આવ્યો અને બડાઈભરેલી વાણીમાં એને એ વાત કરી. દુર્યોધને એનાં ગૌરવભર્યા વચનો કહેતાં કહેતાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. / ભાર૦ સૌપ્તિક૦ અ૦ ૯૦ (૧. અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ.)

ઉપરની સઘળી હકીકત ઉપરથી દુર્યોધનનો સ્વભાવ કેવો હશે એ ધ્યાનમાં આવે એમ છે, માટે એનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મરતાં મરતાં અંતકાળ સમયે પણ એની દુર્બુદ્ધિ ગઈ નહોતી.

એને લક્ષ્મણ નામે પુત્ર અને લક્ષ્મણા નામે કન્યા એમ બે સંતાન હતાં. એનો પુત્ર તો એના જીવતાં જ અભિમન્યુને હાથે મરણ પામ્યો હતો. એની કન્યા કૃષ્ણના પુત્ર સાંબને વરાવી હતી તે જ માત્ર એની પાછળ જીવતી હતી.

દુરાચર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧–૧૦

દુરુક્તિ ક્રોધ અને હિંસાની કન્યા, કલિની બહેન / ભા૦ ૪–૭–૩

દુર્વાસા સ્વાયંભુવ મન્વંતર માંહ્યલા અત્રિ ઋષિથી કર્દમની કન્યા અનસૂયાને પેટે અવતરેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો. એણે કાંઈ અપરાધ સારુ ઇન્દ્રને શાપ્યો હતો કે તારી સર્વ સંપત્તિ સમુદ્રમાં પડશે. તેમ તે પડી હતી. પછી સમુદ્રમથન દ્વારા એણે આપેલા ઉશાપને લીધે પાછી મળી હતી. ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં મંત્રદ્રુમ નામે ઇન્દ્ર હતો. તેના સંબંધમાં આ વાત હોવી જોઈએ, કારણ સમુદ્રમથન ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયું હતું. એક ઇન્દ્રને થયેલો શાપ બીજા ઇન્દ્રને બાધક થાય એમ બને નહિ.

દુર્વાસા (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના અત્રિ ઋષિથી અનસૂયાને થયેલા ચાર પુત્રમાંનો બીજો. એ મહા-તપસ્વી હતો. એ કાલરુદ્રાગ્નિનો અંશાવતાર જન્મ્યો હતો. તેથી મહાદેવની આજ્ઞાથી શ્વેતકી નામના રાજાએ એને પોતાના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ બનાવ્યો હતો. (શ્વેતકી શબ્દ જુઓ.) એ ઉત્તમ કોટિનો બ્રહ્મવેત્તા હતો. એ સ્વભાવતઃ બહુ જ ક્રોધી હતો. અંબરીષ રાજા ઉપર ક્રોધ કરીને એણે કૃત્યા છોડી હતી, જેથી દ્વાદશી તિથિના અભિમાની દેવ વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર એની વાંસે પડ્યું હતું. (૨. અંબરીષ શબ્દ જુઓ.)

એક વખત એ દ્વારકા ગયો હતો ત્યારે કૃષ્ણે એનો બહુ જ સત્કાર કરી પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. તે વખતે એણે કૃષ્ણને ઘણી વખત સતાવ્યા હતા. એક વખત કૃષ્ણની પાસે ખીર કરાવી અને તે ખીર પોતાને હાથે રુક્મિણી અને કૃષ્ણને શરીરે ચોપડી હતી! બીજી વખત રથે ઘોડા ન જોડતાં કૃષ્ણ અને રુક્મિણીને જોડ્યાં અને રુક્મિણી બરાબર ચાલે નહિ તો તેને ચાબુક માર્યા હતા. આમ થતાં પણ કૃષ્ણને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ, એટલું જ નહિ પણ રુક્મિણીની મુખમુદ્રા પણ પ્રસન્ન જ રહી હતી. તે ઉપરથી પોતે બહુ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ બન્નેને ઘણા પ્રકારનાં ઇચ્છિત વરદાન આપી સ્વસ્થાન ગયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૬૪

એની એવા પ્રકારની સેવા દુર્યોધને પણ કરી હતી. દુર્યોધને વર માગ્યો કે પાંડવને ત્યાં જઈ ભોજન કરવા ખાતર નહિ પણ પાંડવોનું સત્ત્વ જોવા સારુ મધ્યરાત્રિ પછી જ્યારે ભોજન વગેરે આટોપવાનું હોય તે વખતે ભોજન માગવું. જો ભોજન ન આપે તો તેમને શાપવા. દુર્યોધનને પાકે પાયે ખબર હતી કે દ્રૌપદીના જમ્યા પછી સૂર્યે આપેલી થાળીમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થતું ન હતું, એટલે દુર્વાસા માગશે તે ભોજન પાંડવો આપી શકશે નહિ અને પરિણામે દુર્વાસા ક્રોધ કરીને એમને શાપ દેશે. દુર્યોધનનું આ કહેવું દુર્વાસાને રુચ્યું નહિ, પણ પોતે વર માગ એમ કહ્યું હતું એટલે નિરુપાયે ત્યાં ગયો. પોતાના (દશ હજાર) શિષ્યો સાથે મધ્યરાત્રે કામ્યકવનમાં જઈને એણે પાંડવો પાસે અન્નની માગણી કરી. યુધિષ્ઠિરે તથાસ્તુ કહીને કહ્યું કે આપ સ્નાન કરી આવો; એટલામાં હું જમવાની તૈયારી કરું છું. ઋષિ સ્નાન કરવા ગયા અને યુધિષ્ઠિર આશ્રમમાં આવીને દ્રૌપદીને જગાડીને ઋષિ આવ્યાના સમાચાર કહ્યા એ સાંભળીને એ ગભરાઈ અને લાગલું જ કૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું. કૃષ્ણ ત્યાં તત્કાળ પ્રગટ થયા. દ્રૌપદી અને પાંડવો પોતે સર્વાત્મા છે એનો પરચો દેખાડવા કૃષ્ણે સૂર્યની આપેલી થાળીમાં શાકપાત્ર ઉપજાવી બધાંના દેખતાં પોતે ખાધું. એમના જમીને તૃપ્ત થતાં જ દુર્વાસા અને સઘળા ઋષિઓ પરમ તૃપ્ત થયા. દ્રૌપદીની આગળ ઢગલેઢગલા ખાદ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા, એ જોઈને દ્રૌપદીને ધીરજ આવી, અને યુધિષ્ઠિરને ઋષિને બોલાવડાવવાનું કહ્યું. એણે સહદેવને ઋષિને તેડવા મોકલ્યો પણ, ઋષિ કોઈ સ્થળે મળે જ નહિ! સ્નાન કરતાં કરતાં જ બિલકુલ જમાય નહિ એમ તૃપ્ત થઈ જવાથી, યુધિષ્ઠિરનું કલ્યાણ થાઓ એવો આશી-ર્વાદ દઈને ઋષિ ત્યાંથી જતા રહ્યા હતા! / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૪.

દુર્વાક્ષી કૃષ્ણપિતા વસુદેવના વૃક નામના ભાઈની સ્ત્રી. એને તક્ષ, પુષ્કર વગેરે પુત્રો હતા.

દુર્વિભાગા એક દેશવિશેષ.

દુર્વિમોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુર્વિરોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુર્વિષય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુઃશલ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુઃશલા સો પુત્ર પછી ગાંધારીને ધૃતરાષ્ટ્રથી એક પુત્રી થઈ હતી. તે સિંધુ દેશાધિપતિ જયદ્રથને વરાવી હતી.

દુઃશાસન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક અને દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ. એ પણ દુર્યોધનના જેવો જ શૂર, પરાક્રમી અને મહારથી છતાં ઘણો દુષ્ટ હતો. શકુનિએ કપટ દ્યૂતથી પાંડવોની બધી સંપત્તિ હરી લઈને દ્રૌપદી ધરાધરીને જીતી ગયા ત્યારે દુઃશાસન દુર્યોધનના કહેવાથી દ્રૌપદી રજસ્વલા હતી છતાં એનો ચોટલો પકડીને એને અંતઃપુરમાંથી સભામાં લાવ્યો હતો. નિર્લજ્જ બનીને બિચારીને સભામાં નગ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કૃષ્ણના અલૌકિક સામર્થ્યને લીધે તેમાં ફાવ્યા નહિ, ત્યારે જ એ વાત પડતી મૂકી. એના આ કુકર્મથી ગુસ્સે થઈ ભીમે ઘોર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું દુઃશાસનનું લોહી પીશ અને દ્રૌપદીનો ચોટલો જે હાથે પકડ્યો છે તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીશ.

દુઃશાસન દુર્યોધનની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો હોવાથી એણે એને યૌવરાજ્ય નીમ્યો હતો.

જે સમયે ભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે શકુનિ સહિત એને સાત્યકિની સાથે જબરી લડાઈ થઈ હતી. તેમાં એ બન્ને હાર પામ્યા હતા. દ્રોણાચાર્યે એનો પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો હતો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૩–૧૨૨. છેવટે ભીમસેને એણે જે હાથે દ્રૌપદીનો કેશકલાપ પકડ્યો હતો તેને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. છાતી ચીરી એનાં રુધિરનું પાન કર્યું અને પોતાની ઘોર પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી એને મારી નાખ્યો હતો. (૧. ભીમસેન શબ્દ જુઓ.)

દુષ્કંત રાવણે હરાવેલો એક રાજા.

દુષ્કર્ણ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુષ્પ્રધર્ષણ સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. / ભાર૦ ભી૦ ૬૪-૨૯; ક૦ ૪૬–૮ એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. / ભા૦ સ૦ ૨૫–૧૬.

દુષ્પ્રહર્ષ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૬૮–૯૬.

દુષ્યંત સોમવંશીય અજમીઢનો પુત્ર. એની માતાનું નામ નીલી અને ભાઈનું નામ પરમેષ્ઠી હતું. / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧–૨૦.

દુષ્યંત (૨) સોમવંશી, પુરુકુળોત્પન્ન રાદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયના કુળમાં જન્મેલા રૈભ્ય રાજાનો પુત્ર એને પૂર્વસુકુળોત્પન્ન મરુત રાજાએ પોતાને સંતતિ ન હોવાથી દીકરો માની પોતાનું સઘળું રાજ્ય આપ્યું હતું. એને શકુંતલા નામે સ્ત્રી હતી. એને પેટે સર્વદમન ઉર્ફે ભરત નામે પુત્ર થયો હતો. (શકુંતલા શબ્દ જુઓ).

દુષ્યરાજ્ય સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૯.

દુઃસહ ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

દુઃસ્વભાવ ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગના પુત્રોમાંનો એક (બભ્રુવાહન શબ્દ જુઓ.)

દૂર્વ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવવંશીય નૃપંજય રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તિમિ નામે રાજા હતો.

દૂષણ ખર નામના રાક્ષસનો સેનાપતિ. એને વજ્ર-વેગ અને પ્રમાથિ નામે બે ભાઈ હતા. એ પોતાના ચાર અમાત્યો સહિત જનસ્થાનને વિશે રામને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (૧. ખર શબ્દ જુઓ.)

દૂષણા ઋષભદેવ વંશના ભૌવન રાજાની સ્ત્રી. એને ત્વષ્ટા નામે પુત્ર હતો.

દૃઢ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

દૃઢ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૭.

દૃઢચ્યુત અગસ્ત્ય ઋષિ અને કૃષ્ણેષણાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઇધ્મવાહ / ભા૦ ૪–૨૮–૩૨.

દૃઢહનુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

દૃઢક્ષત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દૃઢધન્વા દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

દૃઢનેત્ર વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક / વા૦ રા૦ બાળ૦ સ૦ ૫૭.

દૃઢનેમિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિના પુત્ર દેવમીઢ અગર દ્વિમીઢના વંશના સત્યધૃતિ રાજાનો પુત્ર. એને સુપાર્શ્વ નામે પુત્ર હતો.

દૃઢરથ એક રાજર્ષિ.

દૃઢરથ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ દ્રોણ૦ ૧૫૮.

દૃઢરથાશ્રય સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાગ૦ આ૦ ૧૩૧–૧૨.

દૃઢરુચિ પ્રિયવ્રતપુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રમાંનો ત્રીજો. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

દૃઢરુચિ (૨) કુશદ્વીપના સાત દેશમાંનો ત્રીજો.

દૃઢવર્મા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દૃઢવ્ય એક ઋષિ / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૫૫.

દૃઢસંધ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દૃઢસેન દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૧.

દૃઢસ્યુ અગસ્ત્ય ઋષિથી લોપામુદ્રાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ સાત વર્ષ સુધી ગર્ભમાં રહ્યો હતો. નાનપણથી જ એ વેદવેદાંગપારંગત અને જબરો તપસ્વી હતો. એ નાનો હતો ત્યારથી જ રોજ હજાર માણસથી ઊંચકાય એટલી સમિધ એ એકલો ઊંચકી લાવતો. આથી મશ્કરીમાં અગત્સ્ય એને ધ્મવાહ (ધ્મ=સમિધ) કહેતા. અનપત્ય હોવાથી એણે આને પુત્ર કરી લીધો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૭.

દૃઢહનુ સોમવંશ પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર અજમીઢ રાજાના બૃહદ્વિધુ નામના પુત્રના વંશના સેનજિત્ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો. એના મોટા ભાઈનું નામ રુચિરાશ્વ.

દૃઢહસ્ત ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.
દૃઢક્ષત્ર

દૃઢાયુ સોમવંશી ઐલના પુરૂરવનો પુત્ર. તેની મા ઉર્વશી.
દૃઢાયુધ

દૃઢાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન કુવલાશ્વ રાજાના એકવીસ હજાર પુત્રોમાંથી ઊગરેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એને પ્રમોદ નામનો પુત્ર હતો.

દૃઢાસ્ય અગસ્ત્ય પુત્ર દૃઢસ્યૂનો ભાઈ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૨.

દૃઢાયુ એક ઋષિ

દૃષદ્વતી સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અનરણ્ય રાજાના પુત્ર હર્યશ્વ રાજાની સ્ત્રી.

દૃષદ્વતી (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.) પાંડવના સમયમાં આ નદી હસ્તિનાપુર અને કુરુક્ષેત્રની મધ્યે વહેતી હતી. કુરુક્ષેત્ર તે મહાભારતની યુદ્ધભૂમિ.

દૃષ્ટરથ એક રાજર્ષિ

દેવ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ પદાર્થ, અને એનાં કારણ, એ બધાંને જે પોતાના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત એટલે ચૈતન કરનાર – પરમાત્મા તે.

દેવ (૨) જેને નિમેષોન્મેષ થતી નથી, જ્યોતિરૂપ દેહ હોવાથી જેનો પડછાયો પડતો નથી અને પૃથ્વી પર આવતાં ભોંયને જેનો પાદસ્પર્શ થતો નથી, એવા સ્વર્ગ, અને ઉપલક્ષણ વડે સત્યાદિ લોકવાસીઓને દેવ કહેવામાં આવે છે તે બધા. અદિતિ પુત્રોને આ નામ સાધારણ રીતે લગાડાય છે.

બ્રહ્મદેવથી માંડીને નાગ પર્યંત, તેમજ વાલખિલ્યાદિક, નારદાદિક, ઉર્વશ્યાદિક અપ્સરા, શતદ્રુ આદિ નદીઓના દેવવિશેષ, હિમવાનાદિ પર્વતના દેવવિશેષ, એ સઘળાને 'દેવ' એવું નામ લગાડાય છે.

દેવઋષભ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને ભાનુ નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઇંદ્રસેન.

દેવક સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત રાજાના વંશના આહુક રાજાના બે પુત્રમાંનો પહેલો. ઉગ્રસેનનો મોટો ભાઈ. એને દેવવાન્, ઉપદેવ, સુદેવ અને દેવવર્દ્ધન નામે ચાર પુત્રો અને ધૃતસેવા, શાંતિદેવા, ઉપદેવા, શ્રીદેવા, દેવરક્ષિતા, સહદેવા અને દેવકી એમ સાત કન્યાઓ હતી. આ સઘળાઓને વસુદેવને પરણાવી હતી.

દેવક (૨) યુધિષ્ઠિરને પૌર્વીને પેટે થયેલો પુત્ર.

દેવક (૩) કાચદ્વીપમાંના લોકવિશેષ / ભાર૦ ૫ ૨૦–૨૨.

દેવકલ્પ બ્રહ્મદેવનો છઠ્ઠો દિવસ, અમર–કલ્પ. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

દેવકી દેવક રાજાની કન્યા અને વસુદેવની સ્ત્રી. એને કૃષ્ણ વગેરે આઠ પુત્ર થયા હતા.

દેવકી (૨) ઋષભદેવવંશીય ઉદ્ગીધની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ પ્રસ્તાવ / ભા૦ ૫–૧૫–૧૬.

દેવકુલ્યા સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના મરીચિ ઋષિના પુત્ર પૂર્ણિમાની કન્યા. એણે જન્માંતરે ભગવાનનું પાદપ્રક્ષાલન કર્યું હતું, તેના પુણ્યપ્રભાવે કરીને એ હાલ સ્વર્ધુની – સ્વર્ગની નદી રૂપે છે.

દેવકુલ્યા (૨) ઋષભદેવવંશીય ભૂમા રાજાની સ્ત્રી. પ્રસ્તાવની માતા.

દેવકૂટ મેરુની તળેટી આસપાસના પર્વતોમાં પૂર્વ દિશા તરફ આવેલો પર્વત.

દેવકૂટ (૨) ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

દેવગાંધર્વ કશ્યપ ઋષિને મુની નામની સ્ત્રીથી થયેલા સોળ ગંધર્વ તે. તેમનાં નામઃ ભીમસેન, ઉગ્રસેન, સુપર્ણ, વરુણ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સૂર્યવર્ચા, સત્યવાક્, અર્કપર્ણ, પ્રયુત, ભીમ, ચિત્રરથ, શાલિશિરા, પર્જન્ય, કલિ અને નારદ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬ શ્લો. ૪૨–૪૪.

દેવગંધર્વ (૨) કશ્યપને પ્રાધાને પેટે થયેલા દશ દેવગંધર્વ તે. તેમનાં નામઃ સિદ્ધ, પૂર્ણ, બહિર્પર્ણાયુ, બ્રહ્મચારી, રતિગુણ, સુપર્ણ, વિશ્વાવસુ, ભાનુ અને સુચંદ્ર. આ સિવાય એને અતિબાહુ, હાહા, હૂહૂ અને તુંબુરુ એવા બીજા ચાર પુત્રો હોય એમ પુરાણાંતરે જણાય છે.

દેવગર્ભા કુશદ્વીપની એક નદી.

દેવગિરિ ચર્મણ્વતી પાસેનો પર્વતવિશેષ / ભા૦ ૫–૧૯–૧૬.

દેવગુહ્ય સાવર્ણિ મન્વંતરનો એક બ્રાહ્મણ. એની સરસ્વતી નામની સ્ત્રીને પેટે એના વડે સાર્વભૌમ નામે અવતાર થશે. / ભા૦ ૮–૧૩–૧૭.

દેવજ સૂર્યવંશી તૃણબિંદુના કુળમાંના સંયમ નામના રાજાના બેમાંનો એક પુત્ર / ભા૦ ૯–૨–૩૪.

દેવજાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દેવાજ્યૂ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવતાજિત્ ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના સુમતિ નામના પુત્રને વૃદ્ધસેનાની કુખે થયેલો પુત્ર. એને આસુરી નામે સ્ત્રી હતી અને તેનાથી દેવદ્યુમ્ન નામે પુત્ર થયો હતો.

દેવદત્ત શરીરસ્થ ઉપપ્રાણમાંનો એક.

દેવદત્ત (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુલોત્પન્ન ઉરુશ્રવા રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અગ્નિવેશ્ય.

દેવદત્ત (૩) ઇંદ્રે અર્જુનને આપેલા શંખનું નામ / ભાર૦ સભા૦ ૩૦ શ્લો૦ ૯.

દેવદૂત એક દેવર્ષિ.

દેવદ્યુમ્ન ઋષભદેવ વંશીય દેવતાજિત રાજાને આસુરી નામના સ્ત્રીથી જન્મેલો પુત્ર. એને ધેનુમતી નામે સ્ત્રી અને તેની કુખે થયેલો પરમેષ્ઠી નામે પુત્ર હતો.

દેવધાની માનસોત્તર પર્વત ઉપર દ્વાદશ આદિત્યમાંના ઇન્દ્ર નામના આદિત્યની નગરી. એ નગરીનાં 'વસ્તવેકસારા' અને 'માહેંદ્રી' એવાં બીજાં નામ પુરાણાંતરે મળી આવે છે. આ નગરીના યામ્યોત્તરવૃત્ત–રેખાંશવૃત્ત ઉપર જ્યારે સૂર્ય આવે છે ત્યારે ત્યાં મધ્યાહ્ન હોઈને ઉત્તર દિગ્પાળની વિભાવરી નામની નગરીમાં સૂર્યાસ્ત કાળ, દક્ષિણ દિગ્પાળની સંયમિની નગરીમાં સૂર્યોદયનો સમય અને પશ્ચિમ દિગ્પાળની નિમ્લોચિની નગરીમાં મધ્યરાત્ર હોય છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા યામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપર સૂર્ય આવતાં પૂર્વ–પશ્ચિમની જુદી જુદી જગાએ સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન અને સૂર્યાસ્ત થઈ જાય છે.

દેવપતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દેવપથ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

દેવપાળ શાકદ્વીપસ્થ એક પર્વતવિશેષ.

દેવપોઢી અષાડ સુદ અગિયારસ.

દેવપ્રસ્થ અર્જુને જીતેલા સેનાબિંદુ રાજાની ઉત્તર તરફની નગરી / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૮.

દેવપ્રસ્થ (૨) ગોપવિશેષ–કૃષ્ણ અને બળરામનો બાલ્યાવસ્થાનો મિત્ર / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૨૨.

દેવપ્રહરણ સ્વર્ગનો દેવવિશેષ / મત્સ્ય.

દેવપ્રહાર સ્વર્ગનો એક દેવવિશેષ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૬.

દેવબાહુ સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના ત્વદ્દીક રાજાના પાંચ પુત્રમાંનો એક.

દેવભાગ સોમવંશી સાત્વત વંશના સૂર રાજાને મારીષા નામની સ્ત્રીથી થયેલા દસ પુત્રોમાંનો બીજો. કંસની બહેન કંસા એની સ્ત્રી થાય. એને પેટે એને ચિત્રકેતુ, બૃહદ્‌બલ અને ઉદ્ધવ એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા.

દેવભૂતિ કલિયુગમાં શુંગ રાજવંશમાંના ભાગવત રાજાનો પુત્ર. એ આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો / ભા૦ ૧૨-૧-૧૮.

દેવમન એક બ્રહ્મર્ષિ / ભાર૦ અશ્વમેધ૦ અ૦ ૨૫.

દેવમતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવમાતૃ અદિતિ તે જ

દેવમીઢ વિદેહવંશી કૃતિરથ જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિશ્રુત જનક.

દેવમીઢ (૨) સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાનું દ્વિમીઢનું બીજું નામ.

દેવમીઢ (૩) સોમવંશી સાત્વત કુળોત્પન્ન ત્વદ્દીક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો એક. એનો પુત્ર તે શૂર રાજા.

દેવયજન માંધાતા રાજાએ જે સ્થળે યજ્ઞ કર્યા હતા તે સ્થળનું નામ.

દેવયાન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દેવયાની એ વરુણી ભૃગુના પુત્ર શુક્રની કન્યા. પુરંદર ઇંદ્રની કન્યા જયંતીની કુખે એ જન્મી હતી. એ નાનપણથી જ તપસ્વિની, વિદ્યાસંપન્ન અને પિતાને ઘણી જ પ્રિય હતી. શુક્રાચાર્યની પાસે બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ મૃત સંજીવનની વિદ્યા સંપાદન કરવાના હેતુથી અધ્યયન કરવા આવી રહ્યો હતો. એના ઉપર દેવયાનીનું મન બેઠું હતું. એને ઘણીક વખત દૈત્ય દાનવોથી મરણ પામ્યા છતાં જિવાડ્યો હતો. કચ વિદ્યા સંપાદન કરી ઘેર જતી વખતે દેવયાનીએ એની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પણ કોઈ એક કારણથી કચે એનો સ્વીકાર નહોતો કર્યો. (૧. કચ શબ્દ જુઓ.)

કચના આશ્રમમાંથી ગયા બાદ કેટલેક કાળે એક સમયે વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠા પોતાની સખીઓને લઈને વનવિહાર કરવા ગઈ હતી. તેની સાથે દેવયાની પણ પોતાની સખીઓને લઈને ગઈ હતી. કેટલીક રમતો કર્યા પછી બધીના મનમાં આવ્યું કે સરોવરમાં સ્નાન કરીએ. બધી કન્યાઓ પોતપોતાનાં કપડાં કાંઠે મૂકી સરોવરમાં નહાવા પડી. ઘણા વખત સુધી પાણીમાં ગમ્મત કર્યા બાદ બધાં બહાર નીકળીને પોતપોતાનાં વસ્ત્ર પહેરવા લાગ્યાં. પણ તેમાં શર્મિષ્ઠાએ ભૂલથી પોતાનાં વસ્ત્રને બદલે દેવયાનીનાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. દેવયાની બહાર આવી જુએ છે તો માત્ર શર્મિષ્ઠાનાં જ વસ્ત્ર એને પહેરવાને બાકી રહ્યાં હતાં. આ ઉપરથી એને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો અને તિરસ્કારપૂર્વક કહેવા લાગી કે અરે શર્મિષ્ઠા! તારા પિતા જેને પૂજ્ય ગણે છે એવા મારા પિતા, શુક્રાચાર્યની કન્યા હોવાથી હું પણ તારા મનથી પૂજ્ય હોવી જોઈએ. છતાં તેં મારાં વસ્ત્ર પહેર્યાં એ મોટો અવિવેક કર્યો. તમે બધા દૈત્ય, દાનવો મારા પિતા શુક્રાચાર્યના બળ ઉપર ઝૂંઝી સુખમાં રહો છો. નહિ તો કયાંયે રસાતળમાં અટવાઈ ગયા હોત. એનાં આવાં વચનો સાંભળીને શર્મિષ્ઠાએ, હું ભૂલી ગઈ, મેં ભૂલમાં પહેર્યાં, એમ સ્વાભાવિક રીતે કહેવું જોઈતું હતું. પણ તેમ ન કરતાં એ દેવયાની પ્રતિ કહેવા લાગી કે હું રાજાની એટલે દાન આપનારની કન્યા અને તું દાન લેનાર—યાચકની કન્યા, એટલે તારી અને મારી પદવીમાં ઘણું જ અંતર. તેથી તારાં વસ્ત્ર પરિધાન કરવાથી મારી હલકાશ જણાય. તેને બદલે તું જાણે મહા ઉચ્ચ હોય એવો દાવો કરતાં તને લાજ નથી આવતી? આ પ્રમાણે બન્ને કન્યાઓ આપસઆપસમાં લડી પડી. બોલાબોલી ઉપરથી છેલ્લે પાટલે વાત ગઈ અને અવિચારી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને પોતાનાં વસ્ત્ર પહેરવા ન દીધાં, એટલું જ નહિ પણ એનાં વસ્ત્ર પણ પાછાં આપ્યાં નહિ. દેવયાનીને નગ્ન અવસ્થામાં પાસે એક કૂવો હતો તેમાં હડસેલી પાડી, શર્મિષ્ઠા પોતાની સખીઓ સાથે પોતાને ઘેર ગઈ.

હવે અહીં દેવયાનીની સખીઓ શોકમગ્ન થઈને શું કરવું એ મનમાં આણીને કૂવા કાંઠે અને આજુબાજુ ફરતી હતી તેવામાં દેવયાની કૂવામાં

કંઈક પકડવાનો આધાર મળી ગયો. એ પકડીને પોતે તરતી રહી. એની સખીઓએ આ દીઠું એટલે હવે તેને કાંઢવી શી રીતે એનો યત્ન કરવા લાગી. પણ કાંઈ ફાવે નહિ. દેવયાનીએ કૂવામાંથી કહ્યું કે તમે સત્વર નગરમાં જઓ અને શર્મિષ્ઠાએ મારી આ હાલત કરી છે તે મારા પિતાને કહો. આ પ્રમાણે કહેવાને બધી સખીઓ નગર તરફ ગઈ.

દરમ્યાન નહુષપુત્ર યયાતિ રાજા મૃગયા સારુ નીકળેલો તે ત્યાં આવી ચડ્યો. એણે કૂવામાંથી શોકધ્વનિ સાંભળતાં કોઈ દુઃખી પડ્યું છે એમ ધારી પોતે ત્યાં ગયો. કુવામાં ડોકિયું કરતાં દેવયાનીએ એને દીઠો અને કહ્યું કે હું નગ્નાવસ્થામાં છું, માટે પહેરવાને કંઈ વસ્ત્ર નાખો. યયાતિએ પોતાનું ઉપવસ્ત્ર નાખ્યું, તે વડે એણે જેમ તેમ કરીને પોતાનું શરીર જેવું તેવું ઢાંકયું. દેવયાનીએ રાજાને કહ્યું, હું દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાની છું, તમે કોણ છો તે કહો. આ ઉપરથી રાજાએ પોતાનું કુળ—ગોત્ર—નામ વગેરે કહ્યું. એ સાંભળીને દેવયાનીએ યયાતિને કહ્યું કે ઈશ્વરેચ્છાથી જ આ સંબંધ થયો છે. માટે હવે મારો હાથ પકડીને મને બહાર કાઢો. બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિ વચ્ચે ઘણાએ લગ્નસંબંધ થયા છે. માટે શંકા ન ધરતાં મારા વચન પર વિશ્વાસ આણીને મને સત્વર બહાર કાઢો. આ ઉપરથી યયાતિ રાજાએ એનો હાથ ઝાલી કૂવામાંથી બહાર કાઢી અને એની આજ્ઞા લઈ પોતાના નગરમાં ગયો.

દેવયાનીએ પોતાની સખીઓને તેના પિતાને એના વીતકની હકીકત કહેવા મોકલી હતી તે કહી ગયા છીએ. બધી કન્યાઓએ શુક્રાચાર્ય પાસે જઈને સઘળી હકીકત કહી. એ સાંભળતાં જ શુક્રાચાર્ય ઊઠીને ઉતાવળો ઉતાવળો કૂવા પાસે આવ્યો. જુએ છે તો દેવયાનીને કૂવાની બહાર બેઠેલી દીઠી. દેવયાનીએ આરંભથી તે પોતાને યયાતિ રાજાએ કાઢી ત્યાં સુધીનું બધું વર્તમાન આચાર્યને કહ્યું. એણે પિતાને એમ પણ કહ્યું કે આવા ઉન્મત્ત દાનવો પાસે આપને રહેવું યોગ્ય નથી. છતાં આપને એ લોકો ભેગાં રહેવું હોય તો આપ સિધાવો; હું તો આવવાની નથી જ. શુક્રાચાર્યે એને બહુ પ્રકારે સમજાવી પણ એ એકની બે થઈ નહિ. આથી નિરુપાય થઈને શુક્રાચાર્ય પણ ત્યાં જ રહ્યા.

આ વર્તમાન વૃષપર્વાને જાણ થવાથી તે તત્કાળ ત્યાં આવ્યો અને આચાર્યની ઘણે પ્રકારે પ્રાર્થના કરી કે આપ નગરમાં પધારો. આપે અમારો ત્યાગ કર્યો અને ગયા તો અમે કોના બળે દેવો સામે ટકી શકીશું? શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે મારી પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. દેવયાનીને સમજાવ. એ જો નગરમાં આવશે તો હું તરત જ આવીશ. એ સિવાય આવનાર નથી જ.

આ પરથી વૃષપર્વાએ દેવયાનીને ઘણી પ્રાર્થના કરી અને કહ્યું કે શર્મિષ્ઠાના અપરાધ ક્ષમા કરી નગરમાં ચાલ. પણ એણે ન માનતાં કહ્યું કે મારા પિતા જ્યાં મારું લગ્ન કરે ત્યાં પોતાની જોડે બીજી દાસીઓ લઈને શર્મિષ્ઠા જાતે આવીને મારું દાસ્ય કરવાને સ્વીકારે તો જ હું નગરમાં આવું, તે સિવાય નહિ. તને અને તારી કન્યાને એ વાત માન્ય હોય તો શર્મિષ્ઠાને અહીં બોલાવ અને પૂછી જો, અને એ કબૂલ થાય તો હું નગરમાં આવું.

આખરે વૃષપર્વાએ શર્મિષ્ઠાને ત્યાં તેડાવી. આવી કે દેવયાનીની માગણી એને જણાવી. આમ સંકડામણમાં આવવાથી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને સાસરે જોડે જઈને એની દાસી થવાનું કબૂલ્યું. દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને કહ્યું કે યાચકની કન્યાનું દાસ્ય દાતાની કન્યાથી થશે? શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું કે એકને માટે આખા કુળનો નાશ થવા દેવો એ યોગ્ય નથી. એ જ ન્યાયે બધા દાનવોના હિતને સારુ હું દાસીપણું અંગીકાર કરું છું. પછી દેવયાની અને શુક્રાચાર્ય નગરમાં ગયાં. દેવયાનીનું લગ્ન યયાતિ રાજા સાથે થતાં, કરાર પ્રમાણે શર્મિષ્ઠા બીજી દાસીઓ સહવર્તમાન દેવયાનીની દાસી થઈ યયાતિ રાજાને ત્યાં ગઈ. (યયાતિ શબ્દ જુઓ.)

દેવરત એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)

દેવરક્ષિત દેવક રાજાની કન્યા, અને વસુદેવની સ્ત્રી. એને ગદ વગેરે નવ પુત્ર હતા.

દેવરાત વિદેહવંશી સુકેતુ નામના જનકનો પુત્ર બૃહદ્રથ જનક એનો પુત્ર થાય. રુદ્રે મૂકેલું ધનુષ્ય આ જનકને ઘેર જ હતું, તેને સીતાના સ્વયંવર કાળે રામે તોડ્યું હતું. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૬૬, ભા૨૦ સ૦ ભા૦ અ૦ ૪;

દેવરાત (૨) ભૃગુ કુલોત્પન્ન અજીગર્તના પુત્ર સુનઃશેપનું નામાન્તર. (શુનઃશેપ શબ્દ જુઓ.)

દેવરાત (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના કરંભી રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દેવક્ષત્ર.

દેવરાતી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવલ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની પહેલાંનો એક ઋષિ. એણે હૂહૂ ગંધર્વને તું મગરની યોનિને પ્રાપ્ત થઈશ એમ શાપ્યો હતો. આ નક્કે–મગરે–ગજેંદ્રને પકડ્યો હતો, ત્યારે એનો મોક્ષ કરતાં આનો પણ મોક્ષ થયો હતો. ગજેંદ્રમોક્ષ બહુ જ પ્રાચીન બનાવ છે, તેથી આ શાપ આપનાર ઋષિ દેવલ પણ ઘણો જ પ્રાચીન હોવો જોઈએ.

દેવલ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દેવલ (૩) પ્રત્યુષ નામના વસુનો પુત્ર. એને ક્ષમાવંત અને મનીષિ એમ બે પુત્ર હતા.

દેવલ (૪) કૃશાશ્વ ઋષિને ધીષણાને પેટે થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૬.

દેવલ (૫) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય. એ પાંડવોના ઉપાધ્યાય ધૌમ્યઋષિનો ભાઈ હતો.

દેવલ (૬) પરીક્ષિત રાજા પાસે આવેલો એક ઋષિ / ભા૦ ૧–૧૯–૨૦ • એણે સ્વર્ગમાં પિતરોને મહાભારત સંભળાવ્યું હતું.

દેવવર્ણિની ભારદ્વાજ ઋષિની કન્યા અને વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી. (૨ વિશ્રવા શબ્દ જુઓ.)

દેવવતી આમણી ગંધર્વની કન્યા. એ સુકેશ નામના રાક્ષસની સ્ત્રી હતી.

દેવવર્ધન સોમવંશી યદુકુળના અંધકવંશમાં થયેલા આહુક રાજાનો પૌત્ર અને દેવકરાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ચોથો.

દેવવર્ષ પ્રિયવ્રત રાજાનો પૌત્ર, અને યજ્ઞબાહુ રાજાના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

દેવવર્ષ (૨) શાલ્મલીદ્વીપના સાત દેશોમાંનો ચોથો.

દેવવાન યદુકુળોત્પન્ન અંધક વંશના દેવક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો.

દેવવાન (૩) અક્રૂરના પુત્રોમાંનો મોટો.

દેવવાન (૪) હવે પછી થનારા રુદ્રસાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

દેવવીતી મેરુની નવ કન્યામાંની નવમી. આગ્નિધ્ર પુત્ર કેતુમાલની સ્ત્રી.

દેવવ્રત ભીષ્મનું મૂળ નામ.

દેવશર્મા એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રીનું નામ રુચિ. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૭૫.

દેવશર્મા (૨) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય

દેવશ્રવા એ નામના બે બ્રહ્મર્ષિ હતા. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

દેવશ્રવા (૨) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના શૂર રાજાને મારીષાની કુખે થયેલા દસ પુત્રોમાંનો એક. એ વાસુદેવનો ભાઈ હતો અને કંસની બહેન કંસા એની સ્ત્રી હતી. એની કુખે એને સુવીર અને ઇષુમાન એમ બે પુત્ર હતા.

દેવશ્રેષ્ઠ હવે પછી થનારી રુદ્રસાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

દેવસખા ભારતવર્ષીય પર્વત. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૩.

દેવસાવર્ણિ ચાલુ સ્વેતવારાહકલ્પની પછી થનાર તેરમો મનુ. એનો મન્વંતર એને નામે જ ઓળખાશે. લોકમાં એ ઋતધામા એવે નામે પણ ઓળખાશે. એને ચિત્રસેન, વિચિત્ર એવા નામે પુત્રો થશે. એના મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં સુકર્મા વગેરે દેવ, અને તેમનો સ્વામી દેવસ્પતિ નામે ઇંદ્ર થશે તેમ જ નિર્મોક, તત્ત્વદર્શી વગેરે સપ્તર્ષિ થશે. અને દેવહોત્રથી તેની બૃહતી નામની ભાર્યાની કુખે યોગેશ્વર નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે અને તે ઇંદ્રને મદદ કરશે. / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩.

દેવસેના પ્રજાપતિની બે કન્યામાંની એક. ઇંદ્રે એને કેશીદૈત્ય પાસેથી છોડાવી હતી. બાદ એ કાર્તિકને વરી હતી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૨૬ ને ૨૨૯.

દેવસ્થાન એક બ્રહ્મર્ષિ.

દેવસ્થાનિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવર્ષિ દેવોમાંના ઋષિઓ. એઓ સ્વર્ગમાં રહે છે.

દેવહવ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ.

દેવહવ્યા દેવહવ્ય એ જ.

દેવહુતિ સ્વાયંભૂ મનુની ત્રણ કન્યાઓમાંની બીજી. એ કર્દમ ઋષિની સ્ત્રી હતી. કર્દમ પ્રજાપતિ વડે એને કલા, અનસૂયા, વગેરે નવ કન્યા અને કપિલ નામનો પુત્ર થયો હતો. દેવહૂતિ – પોતાની માતાને આત્મતત્ત્વોપદેશ કરીને ચાલી નીકળ્યા પછી એને નદી રૂપે જઈ પોતાનો દેહ તજ્યો હતો. / ભાગ૦ ૩. સ્કં૦ અ૦ ૩૩.

દેવહ્રદ તીર્થવિશેષ.

દેવહોત્ર એકની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચર રાજાના યજ્ઞનો એક ઋત્વિજ.

દેવહોત્ર (૨) દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા વિષ્ણુના અવતારનો પિતા.

દેવક્ષત્ર સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામઘ કુળોત્પન્ન કથ વંશમાં જન્મેલા દેવરાત રાજાનો પુત્ર. મધુરાજા એ એનો પુત્ર હતો.

દેવાંતક મારુતિએ મારેલો એ નામનો રાવણનો પુત્ર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૦.

દેવાતિથિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશ સંભૂત જહ્નુ રાજાના વંશના ક્રોધન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઋષ્ય રાજા.

દેવાધિપ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૮.

એને અનીહ, અગર અહીનર નામે એક પુત્ર હતો.

દેવાનિક સોમવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશવંશીય ક્ષેમધન્વા રાજાનો પુત્ર. એ ઘણો પરાક્રમી હતો.

દેવાનિક (૨) કુશદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

દેવાપિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢવંશ

સંભૂત જહ્નુ રાજાના વંશના પ્રતીપ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એ શંતનુ અને બાલ્હીક કરતાં મોટો હોવાથી પિતાની પછી રાજ્યાધિકારી થયો. પરંતુ એને કોઢ નીકળેલા હોવાથી પ્રજાએ એને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને શંતનુને બેસાડ્યો. તે ઉપરથી દેવાપિ કલાપગ્રામને વિશે તપ કરતો હતો. મોટો ભાઈ કુંવારો છતાં પોતે પરણવાથી શંતનુ જેમ પરિવેત્તા હતો, તે જ પ્રમાણે મોટા ભાઈનો અનાદર કરીને એને દૂર કરી રાજગાદી પર બેસવાથી એના રાજ્યમાં બાર વર્ષ પર્યંત દુકાળ પડ્યો. આમ થવાથી શંતનુ દેવાપિ પાસે આવ્યો અને પોતાના થયેલ અપરાધની ક્ષમા માગી. તે વખત દેવાપિએ કહ્યું કે હવે તને હું આજ્ઞા કરું છું કે તારે જઈને સ્વસ્થપણે રાજ કરવું. તે ઉપરથી શંતનુ પાછો ગયો અને સ્વસ્થતાથી રાજ કરવા લાગ્યો. પછી એના રાજ્યમાં વૃષ્ટિ પણ થઈ અને સુકાળ થયો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩, ૧૦૧. • એ કલાપગ્રામમાં હાલ તપ કરે છે અને આવતા સતયુગમાં ફરી સોમવંશની વૃદ્ધિ કરનારો થશે.

દેવાપિ (૨) ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો એ નામનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૧.

દેવલા સ્ત્રી તરીકે મૂર્ત્તિમાન સંગીત.

દેવાપિ (૩) તપ કરીને બ્રાહ્મણ થયેલો એક ક્ષત્રિ (ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૪૧.)

દેવાવૃધ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજાના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો. એના પુત્રનું નામ બભ્રુરાજા.

દેવાવૃધ (૨) સહદેવના પુત્ર શતાનીકે મારેલો ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૪૦; ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨૦૦.

દેવિકા ભારતવર્ષીય નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

દેવિકાતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૫૧.

દેવી વરુણની ભાર્યા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૫૨. • એના પુત્રનું નામ બલ. મદ્યની અભિમાનિની દેવી સુરા આની પુત્રી થાય.

દેવી એ નામની અપ્સરા.

દેવી (૨) અથર્વ વેદોપનિષત.

દેવી (૩) દેવી, અગર મહાદેવી – શંકર ભગવાનની સ્ત્રી અને હિમવાનની પુત્રી. મહાભારતમાં એની જુદી જુદી ખાસિયતોને લઈને જુદા જુદા પ્રકારનાં નામો કહ્યાં છે, પરંતુ પુરાણો અને પાછળના ગ્રંથોમાં એની મહત્તા ઘણી વધી છે. શંકર ભગવાનની સ્ત્રી-શક્તિ (બળ) તરીકે એનાં બે તરેહનાં રૂપ છે. એક શાંત અને બીજું ઉગ્ર. તેના ઉગ્ર રૂપની બહુધા પૂજા થાય છે. રૂપ, ગુણ અને પરાક્રમને લઈને એનાં વિવિધ નામો પડ્યાં છે. પરંતુ આ નામો સામાન્ય રીતે ભેદ વગર વપરાય છે.

ઉમા – તેજરૂપ કહેવાય છે અને બહુ સુંદર આકૃતિવાળી છે. ગૌરી – પીળા અગર પ્રકાશિત, પાર્વતી – પર્વતની, હિમવતી, જગન્માતા, જગતની જનેતા, અને ભવાની – ભવ-શિવની સ્ત્રી એ એનાં શાંત રૂપો છે.

દુર્ગા, કાલી, શ્યામા, ચંડી, ચંડિકા, ભૈરવી, મહાકાલી એ એનાં ઉગ્ર રૂપો છે. પશુનાં બલિદાન વગેરે આ રૂપને અપાય છે. તાંત્રિકોની કેટલીક બિભત્સ પૂજા પણ આ રૂપને અંગે જ હોય છે. એને દશ, વીશ કે એથીયે વધારે ભુજા કલ્પી છે, દરેક હાથમાં જુદાં જુદાં આયુધો ધારણ કરે છે. સુંદર દુર્ગાનું વાહન વાઘ છે. કાલિનો વર્ણ શ્યામ અને મુખાકૃતિ ભયંકર હોઈ એ રાયેથી વીંટલાયલી હોય છે. એ મૂંડમાળ ધારણ કરે છે. એ રહેઠાણ પરથી પણ એ દેવીનાં નામ પડ્યાં છે. વિંધ્યાચળ પર્વત મિરઝાપુર આગળ ગંગાની સમીપ આવે છે, ત્યાંની દેવી 'વિંધ્યવાસિની' છે. એના ચાચર ઉપરનું રક્ત સુકાતું જ નથી. મહામાયા રૂપે એ જગતને માયાપાશમાં રાખે છે.

દેવીએ અસુરો પર મેળવેલા વિજયોનું વર્ણન ચંડી માહાત્મ્યમાં છે. એ ગ્રંથમાં અસુરો તરફથી આવેલા દૂતને મળતી વખતના દેવીના રૂપને દુર્ગા; અસુરોના કેટલાંક દળોનો સહારો કરતી વેળાના રૂપને દશભુજા; રક્તબીજ નામના અસુર પર ચઢાઈ કાળે સિંહવાહની, પાડાના સ્વરૂપવાળા મહિષાસુરને મારવા કાળે મહિષમર્દની એવે એવે નામે વર્ણવેલી છે. અસુરના દળને પુનઃ હરાવતી વખતે જગદ્ધાત્રી, અને શુંભ નામના અસુરના વધ કાળે તારા કહી છે. રક્તક વગરના ધડને રૂપે એણે નિકુંભ નામના અસુરને માર્યો હતો, માટે એને છિન્નમસ્તકા કહી છે.

વિજય પછી દેવોએ એની કરેલી આરાધનામાં એને જગદ્ગૌરી કહી છે.

દેવીના પતિ શંકર ભગવાનને અંગે એનાં બભવી ભગવતી, ઈશાની, ઈશ્વરી, કાલંજરી, કપાલિની, કૌશિકી, કિરાતી, મહેશ્વરી, મૃડા, મૃડાની, રુદ્રાણી, શર્વાણી, શિવા અને વ્યંબકી એવાં એવાં નામ છે.

એની ઉત્પત્તિને લઈને એના અદ્રિજા, ગિરિજા, કુજા, દક્ષજા, એવાં નામ છે. કન્યા, કન્યાકુમારી, અમ્બિકા, અવરા, અનન્તા, નિત્યા, આર્યા, વિજયા, ઋદ્ધિ, સતી, દક્ષિણા, કર્ણેરી, ભ્રમરી, કાતરી, કર્ણમોતી, પદ્મ લાંછના, સર્વમંગળા, શાકંભરી, શિવદૂતી, સિંહરથી, વગેરે એનાં બીજાં નામો છે.

એના તપને અંગે એને અપર્ણા, કાત્યાયની પણ કહે છે. ભૂતનાયિકા, ગણનાયિકા, કામાક્ષી, કામાખ્યા, લલિતા, ભદ્રકાળી, ભીમદેવી, ચામુંડા, મહાકાલી, મહામારી, મહાસુરી, માતંગી, રજસી રક્તદંતા એવાં એવાં અનેક નામો છે.

શક્તિ-દેવીની પૂજા તેના જુદે જુદે રૂપે થાય છે. કેટલીક વખત દેવી નામ પાડવામાં દેવીને ઉપર પણ ધારણ રાખવામાં આવે છે. એક વર્ષના બાળક જેવે રૂપે હોય તે દેવીને 'સંધ્યા', બે વર્ષની હોય તેને 'સરસ્વતી', સાત વર્ષનીને 'ચંડિકા', આઠ વર્ષની 'શાંભવી', નવ વર્ષનીને 'દુર્ગા' અથવા 'બાળા', દશમીને 'ગૌરી', તેરનીને 'મહાલક્ષ્મી' અને સોળનીને 'લલિતા' કહેવામાં આવે છે. દેવીનાં નામ કેટલીક વખત એણે કરેલા પરાક્રમને અંગે પણ પાડવામાં આવે છે. જેમકે મહિષાસુરને માર્યો હતો માટે મહિષાસુરમર્દિની. આ પ્રમાણે જુદી જુદી ભાવનાને અનુસરીને દેવીની મૂર્તિઓ પણ બનાવાય છે.

માર્કંડેય પુરાણમાં દેવી માહાત્મ્યમાં દેવીને શ્રીમુખે કહેવડાવ્યું છે કે: 'દ્વાપર' યુગને અંતે અને કલિયુગના આરંભની લગભગ શુંભ અને નિશુંભ નામના દૈત્યો થશે. હું જ્યારે નંદગોપાળ નામના ગોવાળને ઘેરે 'નંદા' નામે અવતરીશ; અને વિંધ્યાચલમાં વાસ કરીશ. દ્વાપરના અંતમાં પછી વિપ્રચિત નામના કુળમાં જન્મેલા અસુરોને મારીને ખાઈ જઈશ આ પ્રમાણે અસુરોને ભક્ષણ કરતા મારા દાંત, વાળ અને શરીર તેમજ આયુધો તેમના રક્ત વડે રાતાં થઈ જશે એ કારણથી લોકો મને 'રક્તચામુંડા' કહેશે. ત્યાર પછી પૃથ્વી પર સો વર્ષનો દુકાળ પડશે. તે વખતે એક ટીપું પાણી ધરાધરી મળશે નહિ. મુનિજનોની પ્રાર્થનાથી હું તે કાળે પાર્વતીના શરીરમાંથી છૂટી પડીને બહાર આવીશ. તે વખતે મારે સો આંખો હોવાથી લોકો મને 'શતાક્ષી' એવા નામથી ઓળખશે. વૈવસ્વત મન્વન્તરના ચાળીસમા યુગમાં હું લોકોનું વનસ્પતિથી પોષણ કરી તેમને દુકાળમાંથી ઉગારીશ, માટે લોકો મને 'શાકંભરી'ના નામથી જાણશે. મારા આ રૂપે હું દુર્ગમ નામના અસુરને મારી 'દુર્ગાદેવી'ના નામથી પ્રખ્યાત થઈશ. ત્યાંથી હું હિમાલય ઉપર જઈને ભયંકર રૂપ ધારણ કરીશ તેથી 'ભીમા' કહેવાઈશ, તે કાળે ત્યાં અરુણ નામનો એક અસુર થશે. એ જ મન્વન્તરના સાતમા યુગમાં ભ્રમરાઓના ટોળા લઈને હું એ દૈત્ય ઉપર હુમલો કરી એને મારી નાખીશ. આથી મારું નામ 'ભ્રમરી' પડશે.' આ પ્રમાણે પોતે કરેલા પરાક્રમને લઈને દેવીઓનાં નામ પડે છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો માર્કંડેય પુરાણમાંથી મળી આવે છે.

સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વગેરે ઉત્પન્ન કરવામાં દેવીની શ્રેષ્ઠતા કેવી અને કેટલી છે, તે પણ માર્કંડેયપુરાણ ઉપરથી જણાય છે. 'ગુહ્યરતિ દેવી' – દેવીનું ગુપ્ત અને અગોચરરૂપ – પોતે ત્રણ રૂપ ધારણ કરે છે. પ્રકૃતિના રજસ, સત્ત્વ અને તમસ એ ત્રણ ગુણનાં – ગુણ રૂપ જ – દેવીનાં 'લક્ષ્મી', 'મહાલક્ષ્મી', અને 'સરસ્વતી' એવાં ત્રણ રૂપ બને છે. દેવી વળી બીજે રૂપે પણ જણાઈ છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં 'મહાકાળી' રૂપે એમણે બ્રહ્માને દાબમાં રાખી તેની પાસે સૃષ્ટિ રચાવી હતી. પ્રલય વખતે એ જ 'મહામારી' રૂપ ધારણ કરશે. 'લક્ષ્મી' રૂપે દેવી લોકોને સંપત્તિ અને ધન આપે છે, 'જ્યેષ્ઠા દેવી' રૂપે દેવી જ લોકોની સંપત્તિ અને ધન હરી લે છે. સૃષ્ટિના આરંભ કાળે દેવી શ્યામરંગી સ્ત્રીને રૂપે પ્રકટ થાય છે. વળી એનાં નામ જુદાં જુદાં હોય છે. જેવાં કે 'મહામાયા', 'મહાકાળી', 'ક્ષુધા', 'તૃષા', 'નિદ્રા', 'તૃષ્ણા', 'એકવીસ', 'કાલરાત્રી' અને 'દુરત્યયા' મુખ્ય દેવી મહાલક્ષ્મીની આજ્ઞાનુસાર દેવી પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને તરાહનાં રૂપ ધારણ કરે છે. 'નીલકંઠ', 'રક્તબાહુ', 'શ્વેતાંગ', 'ચંદ્રશેખર', 'રુદ્ર', 'શંકર', 'સ્થાણુ' અને 'ત્રિલોચન' એ દેવીનાં નર જાતિનાં, અને 'વિદ્યા', 'સ્વર', 'અક્ષર', અને 'કામધેનુ' એ નામો એનાં ગૌરાંગી સ્ત્રી સ્વરૂપ છે. વળી મહાલક્ષ્મીથી જ સાત્વિકરૂપ 'સરસ્વતી' ઉત્પન્ન થઈ છે. એની કાન્તિ ચંદ્રપ્રભા જેવી છે. અને એ પોતાના હાથોમાં અક્ષમાલા, અંકુશ, વીણા અને પુસ્તક ધારણ કરે છે. 'મહાવિદ્યા', 'મહાવાણી', 'ભારતી', 'વાક', 'સરસ્વતી', 'આર્યા', 'બ્રાહ્મી', 'કામધેનુ', 'વેદપ્રભા', 'ધી' અને 'ઈશ્વરી' એ આ જ રૂપનાં બીજાં નામો છે. મુખ્ય દેવીની આજ્ઞાનુસાર આ દેવી વળી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ પેદા કરે છે. એણે પેદા કરેલો શ્યામરંગી પુરુષ તે વિષ્ણુ છે.

કૃષ્ણ, હૃષીકેશ, વાસુદેવ અને જનાર્દન એ એનાં બીજાં નામ છે. 'ઉમા', 'ગૌરી', 'સતી', 'ચંડી', 'સુંદરી', 'સુભગા', અને 'શિવા' એ દેવીની પેદા કરેલી ગૌરાંગી સ્ત્રીઓનાં નામ છે.

'મહાલક્ષ્મી'નું રાજસ સ્વરૂપ તે 'લક્ષ્મી' કહેવાય છે. એની મૂર્તિના હાથમાં દાડમ, ગદા, પાત્ર અને ખેટક ધારણ કરાવાય છે. એ દેવીના શરીર – મૂર્તિ – ઉપર સ્ત્રીત્વ અને પુલ્લિંગત્વ સૂચક ચિહ્ન હોય છે. આ દેવીનો વર્ણ પ્રવાહી સુવર્ણના જેવો હોય છે. આ દેવી પણ સ્ત્રી અને પુલ્લિંગે રહે છે. એનાં પુલ્લિંગ રૂપ તે હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મન્, વિધિ, વિરંચિ અને ધાતા છે. સ્ત્રીલિંગ રૂપો તે 'શ્રી', 'પદ્મા', 'કમલા', અને 'લક્ષ્મી' છે. સહુ જગતની જનેતા

મહાલક્ષ્મીએ બ્રહ્માને 'સરસ્વતી'ને પોતાની સહચારિણી કરવાની આજ્ઞા કરી. એ બન્નેના યોગથી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું. રુદ્ર એટલે શિવે 'ગૌરી' સાથે લગ્ન કર્યું અને એ બન્નેએ મળીને સુવર્ણાંડ ઉઘાડ્યું. 'લક્ષ્મી' પોતે જ વિષ્ણુનાં પત્ની બન્યાં અને એ બન્નેએ જગતનું રક્ષણ કર્યું. આ પ્રમાણે સઘળી માયારૂપ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. આમ સઘળી સૃષ્ટિ દેવદેવીઓનાં રૂપ, એ બધું માત્ર મૂળ ઈશ્વરરૂપ – મહાલક્ષ્મીમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ દેવી મહાત્મ્ય જણાવે છે.

માર્કંડેયપુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે ઈશ્વરની દરેક તરેહની શક્તિ મૂળ મહાલક્ષ્મીમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. શાક્તોમાં આ મહાલક્ષ્મી દેવી જ મૂળ ઈશ્વરરૂપે પૂજાતી હોવાથી એ દેવી જ શક્તિપૂજનો પાયો છે.

શૈવ અને વૈષ્ણવો પુલ્લિંગ રૂપના કરતાં ઊતરતે દરજ્જે અને શિવ અને વિષ્ણુની સંગતમાં શક્તિને પૂજે છે એમ પ્રથમ કહી ગયા છીએ. હવે શૈવ અને વૈષ્ણવ એ પંથભેદને અનુસરીને દરેક પંથમાં પૂજાતી દેવીઓ સંબંધે કહીશું.

વૈષ્ણવ પંથના કરતાં શૈવ અને શક્તિ પંથોમાં દેવીઓનાં રૂપો ઘણાં છે. શક્તિ દેવીઓ સીધી અને આડકતરી રીતે શૈવ પંથમાં પણ પૂજાય છે. આ પંથની દેવીનું એક રૂપ 'દુર્ગા' છે. સુપ્રભેદાગમમાં આ દેવીને વિષ્ણુની વહાલી નાની બહેન કહી છે. એ દેવી આદ્યશક્તિથી જન્મેલી છે. આગમોમાં 'દુર્ગા'નાં નવ જુદાં જુદાં રૂપો ગણેલાં છે; જેવાં કે (૧) નીલકંઠી (૨) 'ક્ષેમંકરી' (૩) 'હરસિદ્ધિ' (૪) 'રુદ્રાંશદુર્ગા' (૫) 'વનદુર્ગા' (૬) 'અગ્નિદુર્ગા' (૭) 'જયદુર્ગા' (૮) 'વિંધ્યવાસીદુર્ગા' (૯) 'રિપુમારીદુર્ગા'. આ સિવાય વળી દુર્ગાનાં નવ રૂપોના એક સમૂહ છે, જેને 'નવદુર્ગા' કહે છે. નીલકંઠી પોતાના ભક્તોને દોલત અને સુખ, ક્ષેમંકરી તંદુરસ્તી, હરસિદ્ધિ ઈચ્છિત ફળ, અને જયદુર્ગા સિદ્ધિ આપે છે. રિપુમારીદુર્ગા શત્રુ અને તેના પક્ષનો સંહાર કરનારી દેવી છે. 'મહિષાસુરમર્દિની' એ મહિષાસુર નામના બળવાન અસુરને મારતી વખતનું દેવીનું ઉગ્ર સ્વરૂપ છે. 'કાત્યાયની' દેવીમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રિમૂર્તિની સમગ્ર શક્તિ એકત્ર રહેલી છે. 'મહિષાસુરમર્દિની' દેવીની મૂર્તિ પેઠે આ દેવીની મૂર્તિ આગળ પણ માથું કપાયેલા પાડાની મૂર્તિ હોય છે. આ પાડાનું માથું દૂર પડેલું અને પાડાના ધડમાંથી કપાયેલી ડોક માર્ગે અર્ધા બહાર નીકળતા અસુરની મૂર્તિ હોય છે. એ અસુરનું કાપેલું લોહી નીગળતું માથું દેવીએ ચોટલી વટે પોતાના હસ્તમાં ધારણ કરેલું હોય છે.

વરાહપુરાણમાં મહિષાસુરવધનું વર્ણન કર્યું છે કે : 'મંદાર પર્વત ઉપર વિષ્ણુની શક્તિ 'વૈષ્ણવી' એક કાળે ઉગ્ર તપ કરતી હતી. દરમ્યાન એક વખતે એ દેવીનું મન ધ્યાનમાંથી ખસી ગયું; અને પરિણામે એણે કેટલીક સુંદર કન્યાઓને જન્મ આપ્યો. આ બધી કન્યાઓ એમનો સેવા કરતાં છતાં વૈષ્ણવીએ પુનઃ ઉગ્ર તપનો આરંભ કર્યો. એક સમયે ત્યાં આગળ થઈને નારદ જતા હતા. એમણે દેવીની અલૌકિક સુંદરતા દીઠી. આ કલહપ્રિય ઋષિ ત્યાંથી સીધા મહિષાસુર પાસે ચાલ્યા. ત્યાં જઈને દેવીની સુંદરતાનું મોહક વર્ણન કર્યું. એ સાંભળી આ અસુર વૈષ્ણવીને પકડીને તેને પરણવાને ઉત્સુક બની ગયો. પ્રથમ તો એણે દેવીની પાસે પોતાનો દૂત મોકલી પોતાનું બળ, વૈભવ વગેરે જણાવીને માગું કર્યું. દૂતે જઈને વિનયપૂર્વક દેવીને કહ્યું કે, 'પૂર્વે ઋષિ સુપાર્શ્વનો દીકરો સિંધુદ્વીપ માહિષ્મતીમાં તપ કરતો હતો, ત્યારે વિપ્રચિત્તિની દીકરી માહિષ્મતી મંદાર પર્વત ઉપર પોતાની સખીઓને લઈને સહેલ કરવા આવી. ઋષિનો સુંદર આશ્રમ જોઈને ઋષિને બિવડાવીને કાઢી મૂકીને થોડીવાર આશ્રમ બથાવી પાડવાની એને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. એણે અને એની સાહેલડીઓએ ભેંશોનાં રૂપ ધારણ કરીને તપનિમગ્ન મુનિને શિંગડાંવડે ચીરી નાખવાની તયારી કરતી હોય એમ છળ કર્યો. ઋષિએ ધ્યાનમાં જોવાથી બધી ખરી હકીકત તેમને સમજાઈ. ક્રોધમાં આવી જઈને મુનિએ

શાપ આપ્યો કે તમે બધી ભેંશ થઈ જાઓ. શાપ સાંભળતાં જ તેમને પોતાના કુતૂહલનું દુઃખભર ફળ અને પોતાની મૂર્ખાઈનું ભાન થયું. એમને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો અને મુનિની બહુ ક્ષમા માગી. ઋષિનો ક્રોધ પણ સહેજ શાંત થયો હતો, અને કન્યાના કાલાવાલા ઉપરથી કૃપાળુ થઈ તેમણે શાપનો અનુગ્રહ કર્યો કે જાઓ માહિષ્મતીને પુત્રપાડો થાઓ. પછી બધાં પોતાનાં મૂળરૂપને પ્રાપ્ત થશો. ભેંશ બની ગયેલી માહિષ્મતી ઘણાં વર્ષ વીતી ગયા પછી એક કાળે નર્મદા કિનારે ચરતી હતી. દૈવયોગે સિંધુદ્વીપમુનિ પણ ત્યાં જઈ ચઢ્યા હતા. મુનિએ ઇંદુમતી નામે અપ્સરાને ત્યાં આગળ આકસ્મિક દીઠી. જોતાં જ મુનિ તેના પ્રેમમાં પડી ગયા. પણ એ અપ્સરા મુનિને અલભ્ય હોવાથી, તેમનું સ્ખલિત થયેલું વીર્ય નર્મદામાં પડ્યું. નર્મદાના પાણી સાથે એ વીર્ય માહિષ્મતી પાણી પીવા આવી હતી એના ઉદરમાં ગયું. આથી માહિષ્મતીના ગર્ભમાંથી શિંગડાવાળો પુત્ર મહિષાસુર જન્મ્યો.' આ પ્રમાણે મહિષાસુરના જન્મનું વૃત્તાંત કહીને દૂતે એનાં પરાક્રમો, બુદ્ધિ વગેરેનાં વખાણ કર્યાં. એ સાંભળીને દેવીની જયા નામની કન્યાએ જવાબ આપ્યો કે મંદારપર્વત ઉપર કોઈ પણ કન્યાને લગ્નનો અભિલાષ જ નથી, માટે કૃપા કરીને પાછા સિધાવો. દૂતના ગયા પછી થોડીવારે નારદે આવીને દેવીને કહ્યું કે મહિષાસુરે દેવોને જીતી લીધા છે અને પોતે તમને બલાત્કારે પકડી લઈ જવા અહીં આવે છે. એટલામાં તો ઘણું સૈન્ય લઈ અસુર જાતે જ આવી પહોંચ્યો. દેવી અને તેમની કન્યકાઓએ સૈન્ય સુદ્ધાંત એનો નાશ કર્યો.

વામનપુરાણમાં વળી મહિષાસુરવધનું વર્ણન જુદી જ તરેહનું આપવામાં આવ્યું છે. એમાં નારદને ઉદ્દેશીને પુલસ્ત્ય મુનિ કહે છે કે, મહિષાસુરથી હાર પામેલા દેવો પોતાનાં સ્થાન મૂકીને નાઠા; તેઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા અને પિતામહને આગળ કરીને વિષ્ણુને શરણે ગયા. વિષ્ણુ અને એમની આજ્ઞાથી શિવ, બ્રહ્મા અને બધા દેવોએ પોતપોતાના નયન અને મુખમાંથી ક્રોધાગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. આ ક્રોધાગ્નિ એટલો બધો હતો કે તેનો મોટો પર્વત થયો. ક્રોધાગ્નિના આ પર્વતમાંથી 'કાત્યાયની દેવી' ઉદ્ભવ્યાં. એમની પ્રભા સહસ્ર સૂર્યના સરખી હતી. તેમને ત્રણ નયન હતાં. તેમની કેશકલાપ અંધારી રાત્રિના જેવો શ્યામ હતો. તેમને અષ્ટાદશ ભુજા હતી. આ દેવીને શિવે ત્રિશૂળ, વિષ્ણુએ ચક્ર, વરુણે શંખ, અગ્નિએ તીર, યમે દંડ, વાયુએ ધનુષ, સૂર્યે ભાથો અને બાણ, ઇંદ્રે વજ્ર, કુબેરે છડી, બ્રહ્માએ માળા અને કમંડળ, કાળે ઢાલ તલવાર, વિશ્વકર્માએ કુહાડી અને બીજાં આયુધો અને અલંકાર આપ્યાં. હિમવાને સિંહ આપ્યો. બીજા દેવોએ પણ જુદી જુદી જાતનાં આયુધો અને અલંકાર આપ્યાં. આ પ્રમાણે અલંકાર ધારણ કરી આયુધોથી સજ્જ થઈ કાત્યાયની દેવી વિંધ્યાચળ ઉપર વાસ કરવાને ગયાં. ત્યાં ચંડ અને મુંડ નામના બે અસુરોએ એમને જોયાં. દેવીને જોઈ અને એમની અલૌકિક સુંદરતા નિહાળી તેઓએ દોડતા પોતાના રાજા મહિષાસુરને ખબર કરી કે વિંધ્યાચળ ઉપર એક અત્યંત સુંદર દેવીએ એકાકી સ્થાન કર્યું છે. ચંડ અને મુંડને મુખેથી દેવીના સ્વરૂપની સ્તુતિ સાંભળીને મહિષાસુરને દેવીને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. પોતે મોટું લશ્કર લઈ વિંધ્યાચળ પાસે ગયા. પર્વતની તળેટીમાં એક ભવ્ય મંડવામાં નિવાસ કરીને માયાના પુત્ર દુંદુભિને દેવીને પોતાની હજુરમાં તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. દુંદુભિએ દેવી પાસે જઈ માનપુરસ્સર દૂર ઊભા રહી કહ્યું કે ઓ કુમારિકા ! હું અસુરોના રાજાએ મોકલાવેલો દૂત છું. કાત્યાયનીએ કહ્યું કે ભલે, પાસે આવ. બીક નહિ. તું જે સંદેશો લાવ્યો હોય તે બેલાશક કહે. દેવીનાં આવાં વચનોથી નિર્ભય થયેલો દુંદુભિ બોલ્યો કે અસુરરાજ મહિષે કહાવ્યું છે કે 'મેં ત્રિલોકને જીત્યા છે, હાર પામીને દેવતાઓ નીરસત્વ અને નિરાધાર થઈને પૃથ્વી ઉપર રખડતા

ફરે છે. હવે હું ઇંદ્ર છું, હું જ રુદ્ર છું. હું જ સૂર્ય છું. સઘળી સૃષ્ટિનો એકલો માલિક હું જ છું. મારા સિવાય બીજો પ્રભુ નથી. હું યુદ્ધમાં અપરાજિત છું. મારા બાહુબળ વડે મેં દુનિયા પરની સઘળી ધ્પિસત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી છે. ઓ સુંદર કન્યકા ! હું તારે માટે આ પર્વતમાં આવ્યો છું. માટે તું મારી આજ્ઞાને માન આપીને મારી પાસે આવ. તું મારી જ સ્ત્રી થવી યોગ્ય છે.' દૂતનાં આવાં વચન સાંભળીને કાત્યાયનીએ કહ્યું કે 'અસુરરાજે ત્રૈલોક જીત્યા છે એ વાત ખરી છે. અને હું એમની આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર છું, પરંતુ મારી કુળપરંપરા એવી છે કે અમારી કન્યાઓએ એમને એમ લગ્ન કરવું નહિ. પરણનાર યુદ્ધ કરીને અમને જીતીને જ અમારી સાથે લગ્ન કરે. આવી કુળપરંપરાનો મારાથી ત્યાગ થઈ શકે નહિ. માટે તારા અસુરરાજે મારી સાથે લગ્ન કર્યા પહેલાં મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતી લેવી જોઈએ. પછી હું લગ્ન કરવા તૈયાર છું.' દુંદુભિએ જઈને દેવીનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર અસુરને નિવેદન કર્યો. અસુરરાજ તરત જ પોતાના સૈન્ય સાથે ઊપડ્યો. એ જોઈને દેવોએ જઈને દેવીને કહ્યું કે, 'તમારું કવચ ધારણ કરો.' દેવી કહે, 'માત્ર તુચ્છ અસુરો સાથે લઢતાં વળી કવચની શી જરૂર ?' છતાં વિષ્ણુએ 'એ અસુર શિવના વરદાનથી અજેય થયો છે, માટે આટલું તો જરૂર પહેરો' કહીને એક કવચ આપ્યું.

કાત્યાયનીએ અસુરનું હયદળ, ગજદળ, રથદળ અને પાયદળ જોઈને પોતાનું ધનુષ્ય ચઢાવીને ટંકાર કર્યો અને તેમના ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો. પોતાનાં બાણો વડે ઘણા અસુરોનો સંહાર કરી નાખ્યો. કેટલાકને પોતાના ખડ્ગ વડે કાપી નાખ્યા. કેટલાકને બીજાં આયુધો વડે પૂરા કર્યા. દેવીનો સિંહ પોતાની વિકરાળ થાળ ઊભી કરીને દેવીને પોતાની પીઠ પર લઈને ખૂબ ઘૂમ્યો. આ પ્રમાણે કાત્યાયનીએ ઘણા બહાદુર અસુરોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. મડદાંથી છવાઈ ગયેલા રણક્ષેત્રને જોઈને દેવી આનંદમાં આવી જઈને પોતાની વીણા અને ડમરુ વગાડીને હસી હસીને રમવા લાગ્યાં. એઓ પોતાનાં વાદ્યોમાંથી સૂર કાઢતા જ્યાં જ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં ભૂત-પ્રેતાદિ આનંદમાં આવીને નાચવા મંડી જતાં. દેવીના સિંહે પણ આનંદમાં આવી જઈને અસુરોનાં મડદાં પોતાના મોંએ પકડી પકડીને ઉછાળીને રમત કરવા માંડી. પોતાના સૈન્યની આવી દુર્દશા જોઈને દેવીની સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાને અસુરરાજ ધસી આવ્યો. યુદ્ધને માટે આતુર થઈ રહેલાં કાત્યાયનીએ પોતાના સિંહને વિકારીને આગળ કર્યો. બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. તેમના પગના પડઘાથી બ્રહ્માંડ ગાજી રહ્યું. મહાસાગર ખળભળી રહ્યો. આકાશમાં વાદળાં પણ ચિરાઈ ગયાં. દેવીએ પોતાનાં વિવિધ ભાતનાં આયુધો વાપર્યાં, પણ વૃથા. અસુરે બહુ ચાલાકી અને બહુ શૌર્યથી યુદ્ધ કર્યું. વરુણે આપેલા પાશ વડે અસુરનાં શિંગડાં, મોં અને પગ બાંધ્યા. છતાં સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરીને છટકી ગયો. દેવીએ વજ્ર-પ્રહાર કર્યો ત્યારે એવું સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કર્યું કે એ એને લાગ્યું જ નહિ અને બચી ગયો. છેવટે ક્રોધાન્વિત દુર્ગા સિંહ ઉપરથી નીચે ઊતર્યાં અને પોતાના સુકુમાર ચરણ વડે અસુરના શિર પર પ્રહાર કર્યો. પદપ્રહારથી અસુર મૂર્ચ્છા ખાઈને પૃથિ પર પડ્યો કે તરત દેવીએ ખડ્ગ વડે એનું શિર કાપી નાખ્યું. અસુરોએ હાય હાયનો ઘોષ કરી મૂકયો.

મહિષાસુરવધનાં વર્ણનો બીજા ઘણા ગ્રંથોમાં આપેલાં છે. પદ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે વૈષ્ણવી દેવીએ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં મંદારગિરિ ઉપર મહિષાસુરને માર્યો હતો. પુનઃ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં નંદા દેવીએ વિંધ્યાચળ ઉપર મહિષાસુરને માર્યો હતો.

એમ પણ મનાય છે કે મહિષાસુરવધ એ એક આલંકારિક ઉક્તિ – રૂપક – માત્ર છે. જ્ઞાનરૂપી શક્તિ-એ અંધકાર-અજ્ઞાનનો જુદે જુદે સમયે નાશ કર્યો, તે આ રૂપક દ્વારા સમજાવ્યું છે. એમ કેમ ન હોય

કે અનાર્ય – મૂળ વતનીઓમાંથી મહિષ–પાડાની પૂજનો જુદે જુદે કાળે અને સ્થળે ધ્વંશ કરીને તેને સ્થાને શક્તિપૂજનો પ્રચાર થયો હોય ? મૂળ-વતનીઓમાં અમુક જનાવર અગર એવી જ સૃષ્ટ-વસ્તુની પૂજા થતી અને થાય છે, એ જાણીતી વાત છે. વર્ત્તમાન સમયમાં પણ પંચમહાલના ભીલોમાં સર્વોપરી દેવ તે ઘોડાદેવ છે. ગામેગામ પ્રહરમાં ઝાડ તળે ઘોડાની મૂર્તિઓ મોજૂદ હોય છે. બીજળી એ આ ઘોડાદેવીની બહેન મનાય છે. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં પડેલા ખરડીઆ વખતે વરસાદ ન આવવાનાં કારણોમાં સબળ કારણ એ હતું કે બીજળી પોતાને પિયેર એટલે ઘોડાદેવને ઘેર ગઈ હતી ! એને પૃથ્વી પર મોકલવાને ભીલોએ ઘોડાદેવને કાંઈ કાંઈ ક્રિયાઓ કરીને વીનવ્યો હતો.

વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં લખ્યું છે કે ભારદ્વાજની રતિને પરિણામે નન્દાદેવીના જન્મ થયો હતો. પરંતુ વરાહપુરાણમાં આ દેવીના જન્મને અંગે જુદી જ હકીકત આપી છે. કોઈ સિંધુદ્વીપ નામનો રાજા પોતાના એક પૂર્વજન્મમાં ત્વષ્ટાનો પુત્ર હતો. એ જન્મે એને ઇંદ્રે મારી નાખ્યો હતો. પૂર્વજન્મના સ્મરણને લીધે આ રાજા ઇંદ્રને મારે એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ સારુ તપ કરતો હતો. વેત્રવતી નદી બને સુંદર તરુણીનું રૂપ ધારણ કરીને આ તપમગ્ન રાજા પાસે આવી અને એમના સંયોગથી વેત્રાસુર નામનો પુત્ર થયો. આ પુત્ર કાળે કરીને પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા થયો. એણે બધા પ્રતિસ્પર્ધી રાજાઓને જીતી લીધા અને દેવ અને ઇંદ્રને કષ્ટ આપવા લાગ્યો. ઇંદ્રને મોખરે કરીને શિવ સહવર્ત્તમાન સઘળા દેવો બ્રહ્માની આગળ રાવે ગયા. એમની ફરિયાદ સાંભળીને બ્રહ્માના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે વિષ્ણુની માયા વડે આ દુઃખ ઉદ્ભવ્યું છે. તરત જ એક શ્વેતવસ્ત્રધારી – અષ્ટભુજા – કુમારિકા ઉત્પન્ન થઈ અને એણે આ અસુરને મારવાનું માથે લીધું. અસુર જોડે યુદ્ધ કરીને આ દેવીએ એનો નાશ કર્યો. બ્રહ્માદિ દેવોએ દેવીની ઉપકારપૂર્વક સ્તુતિ કરી અને ભવિષ્યમાં થનારા મહિષાસુરને મારવામાં તમારી મદદ જોઈશે એમ કહ્યું. દેવોએ હિમાલય ઉપર જઈને આ દેવીની સ્થાપના કરીને પૂજા ચાલુ કરી. દેવોને આ કૃત્યથી આનંદ ઉત્પન્ન થયો માટે આ દેવીનું નામ નંદા પાડ્યું.

ઘણી વખત દુર્ગા નવરૂપના સમૂહમાં પૂજાય છે. એક રૂપ વચમાં અને આઠે દિશાએ એકેક એમ એમની સ્થાપના થાય છે. યંત્રમાં એમની મૂર્તિઓને બદલે તેમની જગાએ તેમનો બીજાક્ષર માત્ર લખ-વામાં આવે છે. આ દેવી સર્વશક્તિપ્રદાયિની છે.

ભદ્રકાળી નામની દેવી સુંદર મુખારવિંદ, ત્રિનેત્ર અને અષ્ટદશ ભુજાવાળી હોય છે. મહાકાળી દેવી દીર્ઘનયના અને ક્ષીણકટીવાળી ગણાય છે. એ દેવી અષ્ટભુજા હોઈને ગળામાં કપાલમાળા ધારણ કરે છે. અંબાની મૂર્તિ કમલરંગી અને ચતુર્ભુજા હોય છે. પ્રખ્યાત આરાસુરવાસિની અંબાની મૂર્તિ જ નથી. ત્યાં ગોખમાં ખીંટીઓ ઉપર વસ્ત્રો એવી રીતે ગોઠ-વાય છે કે દૂરથી જોનારની નજર આગળ શક્તિની મૂર્તિ ખડી થાય છે. અંબિકાદેવી સિંહારૂઢ અને ત્રિનેત્રવાળી છે. મંગળાદેવીનું મુખારવિંદ સુંદર હસિત હોઈ, એ સુંદર સ્તનોવાળી છે. સર્વમંગળા દેવી સિંહ ઉપર બેઠેલી અને ચાર હાથવાળી ગણાય છે. કાલરાત્રિ દેવી એ સંહારક રૂપ છે. એ એકવેણી અને નગ્ન છે. આ દેવી શરીરે તેલનું મર્દન કરે છે અને પગમાં લોઢાનાં કડાં પહેરે છે. લલિતા દેવી પોતાના હસ્તમાં દર્પણ અને અંજનની પેટી ધારણ કરે છે. ગૌરી કુમારિકારૂપે હોય છે. ઉમા એ એનું જ રૂપ છે. એનું બીજું રૂપ તે પાર્વતી છે. એના ચાર હાથમાંના બેમાંથી એકમાં શિવની અને બીજામાં દેવગણના પતિ ગણેશની મૂર્તિ હોય છે. દુર્ગાનું બીજું એ એક રૂપ છે જે મગરની પીઠ પર ઊભેલું ગણાય છે. બંગાળા તરફ આ રૂપ પૂજાય છે. તોતળા અને ત્રિપુરા ગૌરીનાં બીજાં સ્વરૂપ છે. રંભા દેવી ભક્તજનોની સઘળી મનઃકામના પૂરી પાડે છે. ભૂત-માતા, યોગનિદ્રા, વામા એ જુદાંજુદાં ફળ આપનારી દેવીઓ છે. શત્રુને સંહારનારી અને ભક્તોને અતુલ સુખ આપનારી જ્યેષ્ટા દેવી એ એક ભયંકર

રૂપ છે. અષ્ટદેવીઓના એક સમૂહમાં આ દેવી સહુથી મોટી છે. સાવરણી અને છાબડું કે સૂપડું એ એનાં આયુધ છે. અને એનું વાહન ગર્દભ છે. ગુજરાતમાં શીતળા દેવીનું સ્વરૂપ આને જ મળતું છે. અષ્ટદેવીઓના સમૂહમાં સૌથી નાનીનું નામ મનોમની છે. એ વિકરાળ દેવી છે. પોતાના ભક્ત-જનોનાં શત્રુનો એઓ સંહાર કરી નાંખે છે.

વારુણીચામુંડા અને રક્તચામુંડા એ દેવીયુગલ છે. રક્તચામુંડા સકલ સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત થવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ઉપર વર્ણવી ગયા તે સિવાય શિવદૂતી, યોગેશ્વરી, ભૈરવી ત્રિપુરભૈરવી, શિવા, કીર્તિ, સિદ્ધિ, રિદ્ધિ, ક્ષમા, દીપ્તિ, રતિ, શ્વેતા, ભદ્રા, જયા અને વિજયા, કાલી, ઘંટાકરણી, જયંતી, દિતી, અરુંધતી, અપરાજિતા, સુરભિ, કૃષ્ણા, ઇંદ્રાણી, અન્નપૂર્ણા, તુલસી દેવી, અશ્વારૂઢા દેવી, ભુવનેશ્વરી, બાલા અને રજમાતંગી એ શૈવ સંપ્રદાયની ઈષ્ટ દેવીઓ છે.

જેમ શૈવ તેમજ વૈષ્ણવ અને શાક્ત સંપ્રદાયને અંગે પણ ખાસ દેવીઓ છે. આ દેવીઓ તે તે દેવની સ્ત્રી રૂપે મનાય છે. વિષ્ણુની સ્ત્રી લક્ષ્મી છે. ક્ષીરસાગરના મથન સમયે તેમાંથી અમૃત અને બીજાં રત્ન નીકળ્યાં હતાં. લક્ષ્મી પણ તેમાંથી નીકળેલું એક રત્ન જ છે. શ્રી, પદ્મા અને કમલા એ એનાં બીજાં નામ છે. લક્ષ્મીની મૂર્તિ નૂતન યૌવન-પ્રાપ્ત કુમારિકા જેવી છે. એનાં નેત્ર કમલની પાંખડી જેવાં છે. એ શુભ્ર, ભરાવદાર ગરદનવાળી અને ખીલેલી સુંદર કટીવાળી છે. એ કમળની માળા પહેરે છે. એની મૂર્તિની બન્ને તરફથી હાથણીઓ પોતાની ઊંચી કરેલી સૂંઢમાં કળશો લઈ એના ઉપર ઠાલવતી હોય એમ ઊભી રખાય છે. આ દેવી પોતાના ભક્તોને સમૃદ્ધિવાન બનાવે છે. ભૂમિ – ભૂદેવી – એટલે પૃથ્વીની દેવી – એ વિષ્ણુની પ્રિયતમા મનાય છે. વિષ્ણુના વરાહ અવતારની સાથે આ દેવીની યોજના સમન્વય છે. એ અવતારમાં વિષ્ણુ ભગવાને જળમાં જતી રહેતી પૃથ્વીને પોતાની દાઢની અણી ઉપર ચઢાવીને તરતી કરી હતી. લક્ષ્મી અને ભૂદેવી સિવાય બીજા અવતાર પરત્વે બીજી દેવીઓ પણ વિષ્ણુના સંબંધની ગણાય છે. રામની સ્ત્રી સીતા; રુક્મિણી, સત્યભામા અને રાધા એ શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ છે. વિષ્ણુની જગન્નાથ તરીકેની મૂર્તિ સાથે કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા ઘરાઘરી પૂજાય છે.

જ્ઞાનની દેવી સરસ્વતી બ્રહ્મા ની જોડે સંબંધ ધરાવે છે. બ્રહ્મા ઈશ્વરનું સરજનહાર રૂપ હોઈ સરસ્વતી તેમની પુત્રી લેખાય છે. સરસ્વતી ગૌરાંગી, અને ચતુર્ભુજ હોઈને શ્વેતકમળ ઉપર બેઠેલી હોય છે. એને વસ્ત્રો પણ શ્વેત જ પરિધાન કરાવાય છે. એના એક જમણા હસ્તમાં અક્ષમાલા અને બીજો જમણો હસ્ત વ્યાખ્યાનમુદ્રા કરેલો હોય છે. ડાબા હાથમાં એક પુસ્તક અને બીજામાં શ્વેતકમળ હોય છે. એની આજુબાજુ મુનિગણ સ્તુતિ કરતું ઊભેલું હોય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં આ દેવીનું સ્વરૂપ સહેજ જુદી તરેહનું જણાવ્યું છે. એમાં એ દેવી શ્વેત-કમળમાં ઊભેલી અને હાથમાં કમળને બદલે કમંડળ અને વ્યાખ્યાનમુદ્રાને બદલે વીણા ધારણ કરેલી કહી છે. આ દેવી કેટલોક વખત વિષ્ણુ અને કેટલીક વખત શિવની સાથે સંબંધ ધરાવતી પણ મનાય છે. ખરું જોતાં લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને પાર્વતી એ એક જ દેવીનાં રૂપો છે.

પ્રથમ વર્ણવી ગયા તે સિવાય વળી દેવીઓનો એક બીજો સમૂહ છે. એ દેવીઓને માતૃકા કહે છે. એમની સંખ્યા સાત હોવાથી એમને સપ્તમાતૃકા કહે છે.

સપ્તમાતૃકાના જન્મ સંબંધી વર્ણન મનોરંજક છે. દિતિને ઉદરે કશ્યપને હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ એવા બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. વિષ્ણુએ વરાહ અને નૃસિંહ બે અવતાર ધારણ કરીને આ બન્ને ભાઈઓનો વધ કર્યો હતો. હિરણ્યાક્ષનો દીકરો પ્રહ્લાદ વિષ્ણુનો ભક્ત થયો હતો. એણે દુનિયા-દારીની જંજાળ તજી દીધી હતી. એની પછી અંધકાસુર નામે અસુરોનો અધિપતિ થયો હતો. એ અસુરે ઉગ્ર તપ કરીને બ્રહ્મા પાસેથી ઘણાં વરદાન પ્રાપ્ત કરવાથી તે ઘણો જ બળવાન બની ગયો

હતો. પછી એણે દેવોને ઘણા સતાવવા માંડ્યા હતા. દુઃખાર્ત દેવો શિવની પાસે ફરિયાદ કરવા કૈલાસ ગયા. દેવોની ફરિયાદ શિવ શ્રવણ કરતા હતા તેવામાં જ આ અસુરરાજ પાર્વતીનું હરણ કરવાને કૈલાસમાં આવી પહોંચ્યો ! શિવ એની જોડે યુદ્ધ કરવા તત્પર થઈ ગયા. એમણે વાસુકિ, તક્ષક અને ધનંજય નાગોને કમરબંધ અને વલય તરીકે બાંધી લીધા. નીલ નામનો એક દૈત્ય શિવને છાના-માના મારી નાખવાનો સંકેત કરીને હસ્તિનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો હતો. નંદીને આ વાતની ખબર પાડવાથી એણે વીરભદ્રને કહ્યું. એણે સિંહનું રૂપ ધારણ કરીને આ હસ્તિને મારી નાખ્યો. આ હસ્તિચર્મ વીરભદ્રે શિવને નજર કર્યું. શિવે એ ચર્મને ઉત્તરીય તરીકે ઓઢી લીધું. આમ સજ્જ થઈ બીજા ઘણા નાગરાજોને અલંકાર તરીકે સજી લઈ તેઓ પોતાનું બળવાન ત્રિશૂળ ઘુમાવતાં અંધકાસુરનો પરાજય કરવા નીકળી પડ્યા. પોતાના ભૂતગણોને પણ સાથે લીધા હતા. વિષ્ણુ અને બીજા દેવો પણ મદદમાં રહેવા સાથે ગયા હતા, પરંતુ યુદ્ધ થયું ત્યારે વિષ્ણુ અને બીજા દેવોને નાસવું પડ્યું. શિવે બાણ મારીને અસુરને ઘાયલ કર્યો. એના ઘામાંથી ઘણું જ રક્ત વહેવા માંડ્યું. એના રક્તના ભોંય પર પડતાં દરેક ટીપામાંથી બીજો અંધકાસુર ઉત્પન્ન થતો. આ પ્રમાણે હજારો અંધકાસુર સાથે શિવને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. શિવે મૂળ અંધકાસુરના શરીરમાં પોતાનું ત્રિશૂળ ભોંકી દીધું અને પોતે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. વિષ્ણુએ પોતાના ચક્ર વડે છાયા અંધકાસુરો જેઓ રક્તબિંદુઓમાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા તેનો સંહાર કર્યો. અસુરનાં રક્ત-બિંદુઓ પૃથ્વી પર પડતાં અટકાવવાને શિવે પોતાના મુખમાંથી ઝરતા અગ્નિમાંથી યોગેશ્વરી નામે શક્તિ-માતૃકા પેદા કરી. ઇંદ્ર અને બીજા દેવોએ પણ પોતપોતાની શક્તિઓ જેવી કે બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી (જેને ગુજરાતમાં વારાઈ અથવા વેરાઈ માતા કહે છે), ઇંદ્રાણી અને ચામુંડાને આ વખતે મદદ કરવા મોકલી હતી. આ દેવીઓ તે બ્રહ્મા, મહેશ્વર, કુમાર, વિષ્ણુ, વરાહ, ઇંદ્ર અને યમ એમની સહચારિણીઓ સતે, પોતાના પતિઓનાં જેવાં જ વાહન પર બેસીને તેમના જેવાં જ આયુધો લઈને અને તેમના જેવી જ ધજા ફરકાવતી આવી હતી.

બીજાં પુરાણો અને આગમોમાં માતૃકાઓની સંખ્યા સાત કહેવામાં આવી છે. પરંતુ વરાહપુરાણમાં યોગેશ્વરી આદિ લઈને સાત એટલે કુલ આઠ માતૃકા-ઓ છે, એમ જણાવ્યું છે. એ પુરાણમાં વધારામાં વળી એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ માતૃકાઓ એ મનુષ્યના આઠ નઠારા મનોવિકારનાં રૂપક માત્ર જ છે. યોગેશ્વરી તે કામ, માહેશ્વરી તે ક્રોધ, વૈષ્ણવી તે લોભ, બ્રહ્માણી તે મદ, કૌમારી તે મોહ, ઇંદ્રાણી તે માત્સર્ય, યમી અથવા ચામુંડા તે પૈશુન્ય અને વારાહી તે અસૂયા. આ પ્રમાણે એ કલ્પનાજન્ય દેવીઓ છે. સપ્તમાતૃકાઓ અંધકાસુરનાં રક્તબિંદુઓ ભોંય પર પડે તે પહેલાં ચાટી જતી હોવાથી નવા અંધકાસુર ઉત્પન્ન થતાં અટકી ગયા હતા, એ ઉપર કહ્યું છે. છેવટે અંધકાસુરની આસુરી માયા શિથિલ પડી ગઈ અને શિવે પોતે વરદાન આપ્યું હતું તોયે એનો પરાજય કરી સંહાર કર્યો.

કુર્મપુરાણમાં માતૃકાઓની આ યુદ્ધ પછીની હકીકત લખવામાં આવી છે. યુદ્ધને અંતે શિવે ભૈરવ અને માતૃકાઓને વિષ્ણુના તામસિક અને સંહારક રૂપ નૃસિંહના સ્થાનમાં પાતાળ લોકમાં જવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ ત્યાં ગયા. કેટલાક કાળ પછી ભૈરવ શિવનો અંશરૂપ હોવાથી તે શિવસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયો અને માતૃકાઓ એકલી રહી. જીવતરનાં સાધન રહિત માતૃકાઓએ સૃષ્ટિનો સંહાર કરીને ગુજરાન કરવા માંડ્યું. ભૈરવે નૃસિંહની સ્તુતિ કરી, તેમની પાસે માતૃકાની અપકારક શક્તિઓનો નાશ કરાવ્યો.

વરાહપુરાણમાં માતૃકાઓ એ રૂપક છે એમ કહ્યું છે, એવો સહેજ ઈશારો ઉપર કરી ગયા છીએ.

અંધકાસુર અને માતૃકા એ માત્ર જ્ઞાનનો અંધકાર – અજ્ઞાન અને દેવી – આત્મવિદ્યા એ બન્નેની વચ્ચે થતા યુદ્ધનું રૂપક માત્ર જ છે. આત્મવિદ્યા–જ્ઞાન એ શિવ રૂપે અવિદ્યા જોડે લઢે છે અને પરિણામે જય પ્રાપ્ત કરે છે. અવિદ્યા થોડા કાળ સુધી જુદેજુદે રૂપે વિદ્યા જોડે ટક્કર લે છે એ અંધકાસુરનાં રક્તબિંદુમાંથી ઉદ્ભવતા નવા અંધકાસુરથી બતાવ્યું છે. અષ્ટ દુર્વિકારોને સંયમથી વિદ્યાના તાબેદાર બનાવ્યા સિવાય અને અંકુશમાં રાખ્યા સિવાય અંધકાર–અવિદ્યાનો નાશ થતો જ નથી એ સમજવાનું છે.

સુપ્રભેદાગમમાં વળી નિરિતનો નાશ કરવા સારુ બ્રહ્માએ આ માતૃકાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી એમ કહ્યું છે.

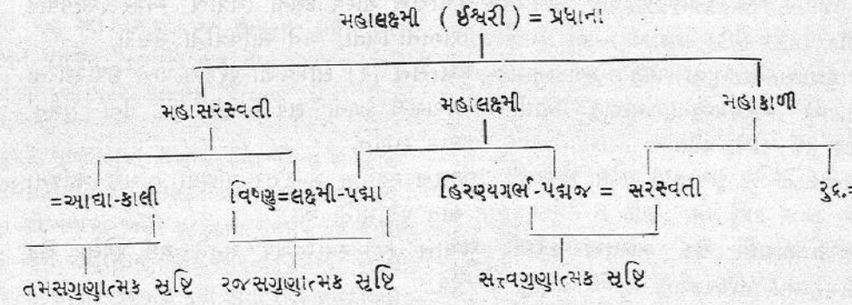
જ્યેષ્ટાદેવીની પૂજા ઘણા જૂના કાળથી ચાલી આવતી હોય એમ જણાય છે. બૌધાયનગૃહ્યસૂત્રમાં એ પૂજા સંબંધી એક પ્રકરણ છે. જ્યેષ્ટાદેવીની ધ્વજામાં કાગડાનું ચિહ્ન હોય છે. એનું આયુધ સાવરણી અને વાહન ગર્દભનું છે, એ કહી ગયા છીએ. સમુદ્ર મથન કરતી વખતે લક્ષ્મી નીકળ્યા પહેલાં એ નીકળી હતી. એની સાથે લગ્ન કરવાને કોઈ તત્પર નહોતું. પણ કપિલ ઋષિ એને લઈ ગયા, માટે એ કપિલપત્ની કહેવાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની આ દેવી આપણી તરફ શીતળાદેવી કહેવાય છે.

લિંગપુરાણમાં જ્યેષ્ટાદેવીની હકીકત રસિક અને જુદી જ તરેહની આપી છે. તેમાં લખ્યું છે કે જ્યારે દેવ અને દાનવો અમૃતને માટે ક્ષીરસાગરનું મથન કરતા હતા ત્યારે તેમાંથી પ્રથમ કાલકૂટ વિષ નીકળ્યું. ત્યાર પછી જ્યેષ્ટાદેવી નીકળી. એક બ્રાહ્મણ ઋષિ એની જોડે લગ્ન કરીને એને પોતાને ઘેર લઈ જતો હતો. ઋષિનું નામ દુઃસહ હતું. ઘેર જતાં જતાં રસ્તામાં ઋષિને પોતાની સ્ત્રીમાં એક અજાયબ ટેવ જણાઈ. જ્યાં જ્યાં વિષ્ણુ, શિવ અગર બીજા દેવનાં ગુણકીર્તન સંભળાતાં, ત્યાં ત્યાં આ સ્ત્રી પોતાના કાન બંધ કરતી. એક વખત ઋષિ એને લઈને વનમાં તપ કરવા ગયા ત્યાં એનાથી ઋષિને તપ કરતા જોઈ શકાયા નહિ. આખરે ન ખમી શકવાથી એમને તપ કરતાં મૂકીને પોતે ઘેર નાસી આવી. છેવટે બિચારા ઋષિએ જ્યારે વચન આપ્યું કે તપ, ધ્યાન કે એવું ધર્માચરણ પોતે નહિ કરે, ત્યારે જ એનાથી ઘરમાં સુખે રહેવાયું. એવામાં માર્કંડેય ત્યાં પધાર્યા તેમને ઋષિએ પોતાના વીતકની વાત કહી અને કાંઈ ઉપાય બતાવવાની પ્રાર્થના કરી. એમણે સલાહ આપી કે જ્યાં જ્યાં અશુભ બોલાતું હોય અને અશુભ થતું હોય, ત્યાં ત્યાં એણે સ્ત્રી સહવર્ત્તમાન જવું: જ્યાં પતિપત્નીમાં કલહ હોય ત્યાં જ્યેષ્ટાને લઈ જવી. જ્યાં બૌદ્ધિક અને એવી વેદીવિહીન ક્રિયાઓ થતી હોય ત્યાં એને લઈ જવી. જ્યાં છોકરાંને ટાળીને મોજમઝા થતી હોય ત્યાં એને લઈ જવી. આવી આવી કેટલીક શિખામણ આપીને માર્કંડેય સિધાવ્યા. પછી દુઃસહે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, આપણે બન્ને કશી પીડા વગર વસી શકાએ એવા સ્થળની શોધ કરવાને હું રસાતળ લોકમાં જાઉં છું. દરમ્યાન પોતાના આશ્રમ પાસે આવેલા એક તળાવની અધવચ આવેલા એક સ્થાનમાં રહેવાની તેને આજ્ઞા કરી. ઋષિ પાછા આવે ત્યાં સુધી પોતાનો નિર્વાહ શી રીતે કરે એ પૂછતાં ઋષિએ કહ્યું કે સ્ત્રીઓ તમને બલિદાન આપશે, તેમાંથી તમારો નિર્વાહ સારી રીતે થશે. વળી એમ પણ કહ્યું કે જે સ્ત્રી તમને બલિદાન આપે તેને ઘેર તમારે જવું નહિ. આમ કહીને ઋષિએ રસાતળમાં જવા તળાવમાં ડૂબકી મારી, તે ફરીથી દેખાયા જ નહિ! ત્યારથી પતિથી તજાયેલી બિચારી આ દેવી વન, ઉપવન, ગામ, પર્વત અને મેદાનમાં આમતેમ ભટકયા કરે છે. એક વખત ભટકતાં ભટકતાં એને વિષ્ણુ મળી ગયા. એમની આગળ પોતાનું દુઃખ રડી અને જીવ બહેલાવવા સારું કાંઈ કામ માગ્યું. વિષ્ણુએ જ્યાં આગળ શિવ અને બીજા દેવોની તદ્દન અવજ્ઞા કરીને પોતે — વિષ્ણુ — એકલાની ભક્તિ થતી હોય ત્યાં પણ એને જવાની છૂટ આપી. ત્યાંથી જઈને પોતે જ્યેષ્ટા (અલક્ષ્મી) સાથે મળીને વાત કરી તેથી કાંઈ અમંગળ ન થાય તે સારુ

વિષ્ણુએ રુદ્રમંત્રનો પ્રયોગ કર્યો. આમ હોવાથી વિષ્ણુભક્ત અને સ્ત્રીઓ જ્યેષ્ટાને બલિપ્રદાન કરે છે.

જ્યેષ્ટા દેવીની પૂજાનું હાર્દ શૈવાગમોમાં જણાવ્યું છે. ત્રિલોચન શિવાચાર્યના સિદ્ધાંતસારાવલી નામના ગ્રંથમાં અને તે ઉપરની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે પરમશક્તિએ વામા રૂપે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોધાન અને અનુગ્રહ એ પાંચ કૃત્ય કર્યાં. જ્યારે પરાશક્તિએ આઠ તત્ત્વો જણાવવાને આઠ જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં. પૃથ્વીમયી રૂપ તે વામા જલરૂપિણી તે જ્યેષ્ટા, અગ્ન્યાકારા રૌદ્રી, વાયવ્યાકારા તે કાલી, આકાશરૂપિણી તે કલવિકરણી, ચંદ્રરૂપિણી તે બલવિકરણી, સૂર્યરૂપા તે બલપ્રમથની; બલપ્રમથીનાં બીજાં બે રૂપો છે. આત્મરૂપી રૂપે સર્વભૂતદમની અને પરાશક્તિ રૂપે મનોન્મની. આ દેવીઓના પતિઓ કોણ કોણ છે, તેઓ અમુક તત્વનું સૂચન શી રીતે કરે છે, વગેરે એ ગ્રંથમાં લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે.

દેવી અને જગતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નીચેના કોઠા વધારે અગત્યના લાગશે.

મૂળ ઈશ્વરી જે પ્રધાના કહેવાય છે તેણે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થતાં પોતાના અંશમાંથી ત્રણ દેવીઓ સરજી, એ મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી અને મહાકાળી. એ દરેકે એકેક પુત્ર અને એકેક પુત્રી સરજવી. એ ભાઈબહેનોનાં ત્રણ જોડકાંમાંથી હિરણ્યગર્ભ પદ્મજ એટલે બ્રહ્માએ પોતાની બહેન પદ્મા-લક્ષ્મી વિષ્ણુને પરણાવી. રુદ્રે પોતાની બહેન સરસ્વતી બ્રહ્માને અને વિષ્ણુએ પોતાની બહેન આદ્યા-કાલી શિવને–રુદ્રને પરણાવી. પછી એ જોડકાંમાંથી ત્રિગુણાત્મ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. મહાસરસ્વતી તે સત્ત્વગુણાત્મરૂપ, મહાલક્ષ્મી તે રજસગુણાત્મરૂપ અને મહાકાળી તે તમસ્ ગુણાત્મરૂપ છે. રુદ્ર અને આદ્યાકાલીમાંથી બધી તમસગુણાત્મક સૃષ્ટિ, વિષ્ણુ અને પદ્મામાંથી રજસગુણાત્મક સૃષ્ટિ અને હિરણ્યગર્ભ – બ્રહ્મા અને સરસ્વતીમાંથી સત્ત્વગુણાત્મક સૃષ્ટિ થઈ.

દેવી તીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ ૫૦ ૮૧–૫૧.

દેવીભાગવત એક શૈવ પુરાણ. કેટલાક ભાગવતને બદલે આને અષ્ટાદશ પુરાણોમાં ગણે છે. આમાં શક્તિ અને શક્તિપૂજનનો વિષય ચર્ચ્યો છે.

દેવીમહાત્મ્ય જુદા જુદા અસુરો ઉપર દેવીએ મેળવેલા વિજય વર્ણનનું સાતસેં શ્લોકના પૂરનું એક કાવ્ય. એ માર્કંડેય પુરાણનો એક ભાગ હોઈ એને ચંડીપાઠ કહેવામાં આવે છે. દેવીનાં મંદિરોમાં એનો રોજ પાઠ કરાય છે. નવચંડી, શતચંડી, સહસ્રચંડી એવા પ્રયોગ કરાય છે.

દૈવ્યતમ સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્યપ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દીર્ઘતમા રાજાના પુત્ર ધન્વન્તરિ રાજાનું બીજું નામ.

દૈત્ય સામાન્યતઃ દેવના વિરોધીઓ તે દૈત્ય; તથાપિ ચાલુ મન્વંતરમાં દિતિના પુત્રોને દૈત્ય કહે છે.

દૈત્યેય કશ્યપ અને દિતિની પુત્રી. / ભા૨૦ ૬૧૮-૧૦

દૈત્યદ્વીપ ગરુડનો પુત્ર

દૈત્યસેના દેવસેનાની મોટી બહેન, દૈત્યની સ્ત્રી.

દૈવરાતિ દેવરાત જનકના પુત્ર બૃહદ્રથ જનકનું બીજું નામ.

દોષ અષ્ટવસુઓ પૈકી એક. / ભા૦ ૬-૬-૧૫.

દોષા ઉત્તાનપાદવંશીય પુષ્પાર્ણની બે સ્ત્રીઓમાંની બીજી. (પુષ્પાર્ણ શબ્દ જુઓ.)

દૌર્મુખી દુર્મુખ પાંચાલના પુત્ર યશોધરનું બીજું નામ. એને જન્મેજય પણ કહ્યાનું જણાય છે.

દૌઃશ્રેય જયદ્રથની સ્ત્રી દુઃશલાના પુત્ર સુરથનું બીજું નામ

દૌઃશાસનિ દુઃશાસનનો પુત્ર. એનું મૂળ નામ મળતું નથી. એ અભિમન્યુના મરણનું બાલી નિમિત્ત માત્ર થઈ પડ્યો હતો.

દૌષ્યંતિ શકુન્તલાને પેટે દુષ્યન્તથી થયેલા ભરતનું બીજું નામ

દ્યુ આઠ વસુઓ માંહ્યલો એક. ભારતમાં કહેલા આઠ વસુઓમાં આ નામ કયાનું છે એ જણાતું નથી. એક સમય બધા વસુઓ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ જોડે વનવિહાર કરતા પૃથ્વી પર જતા હતા. તેવામાં તેમણે વસિષ્ઠની કામધેનુને દીઠી. બધી સ્ત્રીઓના મનમાં આવ્યું કે આ ગાયને આપણે લઈ જઈએ. બધીઓએ પોતપોતાના પતિઓને આ વાત કરવાથી તેમણે ઠીક એમ કહ્યું, પણ કામધેનુનું હરણ કર્યું નહિ. પણ દ્યુએ તેનું હરણ કર્યું. આ વાતનો વસિષ્ઠને જાણ થતાં એણે બધા વસુઓને શાપ્યા કે તમને પૃથ્વી પર જન્મ મળશે. એ જ બધા વસુઓ પછી ગંગાને પેટે શંતનુથી જન્મ્યા અને તરત સ્વર્ગમાં પાછા ગયા. જાણ દ્યુ: વસુ જેણે પ્રત્યક્ષ કામધેનુનું હરણ કર્યું હતું, તે ભીષ્મ રૂપે પૃથ્વી પર ઘણા કાળ સુધી રહ્યા. છેવટે ભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામી સ્વર્ગે ગયા.

દ્યુતિ દ્રુતી શબ્દ જુઓ.

દ્યુતિમાન સ્વાયંભૂ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

દ્યુતિમાન (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ પુત્ર દશાશ્વનો પૌત્ર, અને મદિરાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુવીર. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨.

દ્યુતિમાન (૩) શાલ્વવંશનો એક રાજા. એણે પોતાનું બધું રાજ્ય ઋચિક ઋષિને અર્પણ કરીને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરી હતી. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૪૦

દ્યુતિમાન (૪) હવે પછી થનારા દક્ષસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

દ્યુતિમાન (૫) શાલ્વ દેશના ચિત્રાશ્વ (સત્યવાન રાજાનો પિતા, સાવિત્રીનો સસરો). એને દ્યુમત્સેન પણ કહ્યો છે.

દ્યુમત્સેન શાલ્વ દેશના ચિત્રાશ્વ અગર સત્યવાન્ રાજાનો પિતા, અને સાવિત્રીનો સસરો.

દ્યુમત્સેન (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ઉપરિચરના જરાસંધ કુળના ક્ષય રાજાનો પુત્ર. તેના પુત્રનું નામ સુમતિ.

દ્યુમાન સ્વયંભૂ મન્વંતર માંહ્યલા વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

દ્યુમાન (૨) સ્વારોચિષ મનુનો થઈ ગયેલો એક પુત્ર.

દ્યુમાન (૩) સોમવંશી કાશ્યપ કુળોત્પન્ન પ્રતર્દન રાજાનું બીજું નામ.

દ્યુમાન (૪) કૃષ્ણને હાથે મરણ પામેલો શાલ્વ રાજાનો પ્રધાન.

દ્યુમાન સોમવંશીય પુરુરવાના પુત્ર આયુના વંશના કુવલયાશ્વનું નામાન્તર. / ભા૦ ૯-૨૧-૧૬.

દ્યુમ્ન ચક્ષુર્મનુને નડવલાની કુખે થયેલા છોકરામાંનો એક.

દ્યૌ દ્યુ: શબ્દ જુઓ.

દ્રવિડ જાંબુવંતીની કુખે થયેલા કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.

દ્રવિડદેશ અપર પાંડ્યદેશની દક્ષિણે આવેલો ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

દ્રવિણ ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુરાજાને અર્ચીને પેટે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર.

દ્રવિણ (૨) ધર નામના વસુનો પુત્ર.

દ્રવિણ (૩) કુશદ્વીપમાં આવેલો એક પર્વત,

દ્રવર્ણિક અગ્નિ નામના વસુ અને યશોધરાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૬-૧૩.

દૃતિ ઋષભદેવ વંશના ભક્તરાજાની સ્ત્રી. એનું બીજું નામ ધૃતિ એવું હતું. એના પુત્રનું નામ ગય હતું.

દ્રુપદ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢના પુત્ર નીલના વંશમાં જન્મેલા જંતુ અથવા પૃષત રાજાનો પુત્ર. એને ધ્રુષ્ટાનીક, શ્રુત, સુરથ અને શત્રુંજય એમ ચાર પુત્રો અને શિખંડિની નામે કન્યા પહેલાં થઈ હતી. પછીથી દ્રોણાચાર્યના વધાર્થે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો. તેમ જ દ્રૌપદી નામે કન્યા પણ અગ્નિમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ. દ્રુપદ રાજાને યજ્ઞસેન, પૃષતાનો પુત્ર તેથી પાષત અને પંચાળ કુલોત્પન્ન હોવાથી પાંચાળ એવાં નામ હતાં.

દ્રુપદે બાળપણમાં દ્રોણાચાર્યના પિતા ભારદ્વાજ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. દ્રોણાચાર્ય પણ શીખવામાં જોડે જ હતા. આમ હોવાથી દ્રુપદ અને દ્રોણાચાર્ય એક ગુરુના શિષ્ય એટલે ગુરુભાઈ હતા. અભ્યાસ પૂરો થતાં દ્રુપદે ભારદ્વાજને ગુરુદક્ષિણા આપીને દ્રોણને કહ્યું હતું કે મારા પિતાની પછી જ્યારે મને રાજ્યાધિકાર મળે, ત્યારે મારી પાસે આવશો તો હું તમને ભૂલી નહિ ગયો હોઉં. આમ વિવેક કરીને દ્રુપદ પોતાને નગર ગયો.

આ વાતને ઘણો કાળ વીતી ગયા પછી દ્રુપદને રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થયો. અહીંયાં દ્રોણાચાર્યને પણ અશ્વત્થામા નામે પુત્ર થયો, જેથી દ્રવ્યની જરૂર પડી. આથી દ્રવ્યોપાર્જન નિમિત્તે દ્રોણાચાર્ય દ્રુપદને ત્યાં આવ્યા. દ્રુપદે મદાંધ બનીને એનો ઉપહાસ કર્યો અને કશું ન આપતાં, પાછા વળાવ્યા. આ ઉપરથી દ્રોણને ઘણો ક્રોધ આવ્યો. દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું મારા શિષ્યો મારફત દ્રુપદનો પરાભવ કરીશ.

આગળ જતાં દ્રોણાચાર્યે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુસાર કૌરવ-પાંડવોને ધનુર્વિદ્યા શીખવી. એમણે પોતાનાં શિષ્યો — તેમાંયે અર્જુન પાસે દ્રુપદને હરાવીને પકડી મંગાવ્યો અને એનું અર્ધું રાજ્ય લઈ લઈને એને જતો કર્યો. (દ્રોણાચાર્ય શબ્દ જુઓ).

આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી અપમાનિત થઈ દ્રુપદરાજા ત્યાંથી નીકળ્યો. એણે પોતાના અર્ધ રહેલા રાજ્યમાં માકંદી, છત્રવતી, કાંપિલ્ય વગેરે શહેરો વસાવ્યાં. અહિચ્છત્રા નામની સુંદર નગરીમાં પોતાની રાજધાની કરી ત્યાં રહ્યો. છતાં રાજ કરવામાં એનું મન જ રુચે નહિ. દ્રોણને મારે એવો પુત્ર થાય એ જ ધૂન એના મનમાં લાગી રહી હતી.

એક સમયે એ અરણ્યમાં ગયો હતો. યમુનાના તીરે ભિન્ન ભિન્ન આશ્રમ કરીને રહેલા કાશ્યપ-ગોત્રના યાજ અને ઉપયાજ નામના બે ભાઈઓ હતા. તેમાંના ઉપયાજના આશ્રમમાં દ્રુપદ ગયો અને ઋષિને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. પરંતુ ઋષિએ એના વિચારને પુષ્ટિ ન આપી અને પોતે કાંઈ કરવાનું માથેય ન લીધું, છતાં દ્રુપદ રાજા એની સેવા કરતો થકો ત્યાં જ રહ્યો. એ જોઈને એમણે દ્રુપદને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તારી ધારણા મારી પાસેથી વળશે નહિ. પરંતુ મારા મોટાભાઈ યાજ પાસે જા. એ કેટલેક અંશે દ્રવ્યલોભી છે. તે જો કાંઈ કરે તો તેમને કહી જો. દ્રુપદ તથાસ્તુ કહીને ત્યાંથી નીકળી, યાજની પાસે ગયો અને પોતાની ઇચ્છા તેને જણાવી. યાજે એના વિચારને સંમત થતાં, એ એને તત્કાળ પોતાના નગરમાં લઈ આવ્યો. યાજે પછી યજ્ઞ કર્યો અને અગ્નિકુંડમાંથી ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામે પુત્ર અને કૃષ્ણા નામે કન્યા નીકળી, એ જોઈને દ્રુપદને ઘણો સંતોષ થયો. એણે યાજ ઋષિનો સારો સત્કાર કરીને અપાર દ્રવ્ય આપ્યું અને એમને આશ્રમે પહોંચાડ્યા / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૧.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટો થયો એટલે દ્રુપદે એને ધનુર્વિદ્યા, દ્રોણાચાર્ય મારફતે જ શિખાવડાવી. એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો નિપુણ થયો અને કૃષ્ણા લગ્ન કરવા યોગ્ય થઈ એટલે એણે એનો સ્વયંવર માંડ્યો. એ સ્વયંવરમાં મત્સ્યયંત્ર બનાવ્યું હતું

તેને ભેદનાર કૃષ્ણાને વરે એવું પેાણ કર્યું હતું. આ સ્વયંવર કાળે દેશદેશના ભૂપતિઓ પાંચાળપુરમાં પધાર્યા હતા. કોઈ પણ રાજાથી મત્સ્યભેદ થતો નથી, એ જોઈને કર્ણ સ્વયંવરમાં આવ્યો હતો. તે મત્સ્યભેદ કરવા ઊઠ્યો. પણ કૃષ્ણાએ કહ્યું કે એ સૂતપુત્ર છે એટલે હું સર્વથા એને વરીશ નહિ; એટલે ઝંખવાણો થઈ પાછો બેઠો. પછી બ્રાહ્મણનાં વેષે આવેલા અર્જુને મત્સ્યભેદ કર્યો અને દ્રૌપદી – કૃષ્ણા – એને પરણી. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૩.

દ્રુપદે પેાતાની કન્યા બ્રાહ્મણને આપી, એ જોઈને આવેલા બધા રાજાઓ ગુસ્સે થયા અને યુદ્ધનેા પ્રસંગ આવી પહોંચ્યેા. તે વખતે ભીમ અને અર્જુને મોખરે થઈ સઘળાઓને હરાવ્યા. પાંડવ ભાઈઓ દ્રૌપદીને લઈને જે કુંભારને ત્યાં પેાતે ઊતર્યા હતા, ત્યાં ગયા. દ્રુપદને એઓ બ્રાહ્મણ જ છે કે કેમ એ વાતનેા સંશય પડવાથી એણે ગુપ્ત રીતે તેની તપાસ કરાવી. એણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આજ્ઞા કરવાથી એ રાત્રે કુંભારને ત્યાં ગયેા અને બારણે છાનેામાનેા ઊભેા રહી એઓ શી વાત કરે છે તે સાંભળી. એમની વાતચીત ઉપરથી એ લેાકેા ક્ષત્રિય છે અને બ્રાહ્મણ નથી એમ એની ખાતરી થઈ. એણે દ્રુપદને આવીને વાત કરી. આથી દ્રુપદને આનંદ થયેા અને બીજે દિવસે બધા પાંચે જણાને રાજમંદિરમાં આમંત્ર્યા. યુધિષ્ઠિરની વાત ઉપરથી એની ખાતરી થઈ કે આ તેા પાંડવેા છે. દ્રુપદને આથી ઘણેા જ આનંદ થયેા, કેમકે દ્રુપદની પ્રથમથી જ ઇચ્છા હતી કે મારે દ્રૌપદી અર્જુનને દેવી. અર્જુનની સાથે દ્રૌપદીનું લગ્ન કરવાની સિદ્ધતા દ્રુપદે કરવા માંડી. પણ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે કુંતીની આજ્ઞા પ્રમાણે દ્રૌપદીનાં લગ્ન અમારી પાંચેની જોડે થવાં જોઈએ. દ્રુપદ ઘણેા વિચારમાં પડ્યેા કે એમ શી રીતે થાય? એવામાં કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ ત્યાં પ્રગટ થયા. એમણે રાજાને કહ્યું કે આ પાંડવેા પૂર્વના પાંચ ઇન્દ્રો અને કૃષ્ણા તે પૂર્વની શચી છે. માટે પાંચેની સાથે એનું લગ્ન થતાં બાધ નથી. વળી કુંતીએ પણ આજ્ઞા કરી છે કે તમે આણેલી ભિક્ષા પાંચે સરખી વહેંચી લેા; એટલે એ વિવાહ નિંદ્ય નથી. એ ઉપર કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે રાજાને જટિલા નામની ઋષિકન્યાનેા ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યેા. એ બાઈ ઘણી સદ્‌ગુણી હતી અને એને સાત પતિ હતા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૧. આ ઉપરથી દ્રુપદે પાંચેને પેાતાની કન્યા આપી. લગ્નપ્રસંગ ઘણા ઠાઠમાઠથી થયેા. દ્રુપદે દાસ, દાસીઓ, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને અપાર ધન દાયજામાં આપ્યું. પાંડવેા લાક્ષાગૃહ બળી જતાં તેમાં મરણ પામ્યા છે, એવી માન્યતા હતી. પણ આ લગ્નને લીધે પાંડવેા નાશ પામ્યા નથી અને સ્વયંવરમાં દ્રૌપદી તેમને વરી છે, એ વાતની ધૃતરાષ્ટ્રને ખબર પડી. એણે પાંડવેાને હસ્તિનાપુર તેડી લાવવાને વિદુરને મેાકલ્યેા. લગ્નસમારંભ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થતાં દ્રુપદે વિદુરની સાથે પાંડવેા અને દ્રૌપદીને ઘણા સન્માનથી વળાવ્યાં.

જ્યારે ભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે દ્રુપદરાજા, પેાતાના પુત્ર, બાંધવ અને અનેક પાંચાલેા સહિત પાંડવ પક્ષે આવ્યેા હતેા / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૫. ● આગળ જતાં રાત્રિયુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યેા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૮૭.

દ્રુમ અધિરથ સુતનેા પુત્ર, કર્ણના પાલક પિતાનેા પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યેા હતેા. / ભા૨૦ ૧૫૬–૨૭.

દ્રુમ (૨) એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૮.

દ્રુમ (૩) કિંપુરુષાચાર્ય / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૩૦.

દ્રુમ (૪) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનેા એક રાજા.

દ્રુમકુલ્ય ભારતવર્ષીય દેશ. અહીંના લેાકેા અતિશય દુરાચારી હેાઈ સમુદ્રને ઘણું જ કષ્ટ આપતા હતા; તેથી સમુદ્રની પ્રાર્થના ઉપરથી રામે ત્યાં પેાતાનું બાણ ફેંકી એ દેશનેા નાશ કર્યેા હતેા. એ સ્થળે મરુ નામનું અરણ્ય થયું. / વા૦ રા૦ યુધ૦ સ૦ ૨૨.

દ્રુમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રાત્રિયુદ્ધમાં મારેલેા દુર્યોધન પક્ષનેા એક રાજા / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૭૧.

દ્રુમસેન (૨) શલ્યનેા ચક્રરક્ષક. એ યુધિષ્ઠિરથી મરાયેા હતેા. / ભા૨૦ રા૦ અ૦ ૧૧.

દ્રુમિલ ઋષભદેવના સેા પુત્રેામાંનેા સિદ્ધ થયેલેા એક પુત્ર.

દ્રુહિણ બ્રહ્મદેવ

દ્રુહ્યુ સેામવંશના આયુપુત્ર નહુષ રાજાનેા પૌત્ર અને યયાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠાને પેટે થયેલેા ત્રણ પુત્રેામાંનેા બીજો પુત્ર. એણે પિતાની જરા લીધી નહિ, માટે એને સાર્વભૌમત્વ મળ્યું નહિ. એને બભ્રુ નામનેા પુત્ર હતેા.

દ્રુહ્યુ (૨) સેામવંશી મતિનારનેા પુત્ર / ભા૦ આ૦ અ૦ ૮૮.

દ્રોણ પ્રલયકાળના મેઘમાંનેા એક મેઘ.

દ્રોણ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દ્રોણ (૩) ભારતવર્ષીય એક પર્વત.

દ્રોણ (૪) ક્ષીર સમુદ્ર તીરે આવેલેા એક પર્વત.

દ્રોણ (૫) એક વસુ. ભારતમાં કહેલા અષ્ટવસુઓ પૈકી આ કયેા એનેા નિર્ણય થતેા નથી, પરન્તુ એની સ્ત્રીનું નામ ધરા હતું. આ બન્ને જણાં અગાઉ નંદ અને યશેાદા તરીકે જન્મ્યાં હતાં.

દ્રોણ (૬) દ્રોણાચાર્ય શબ્દ જુઓ.

દ્રોણશત્રુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન / ભા૨૦ આ૦ ૧૮૫–૮.

દ્રોણાચાર્ય ભારદ્વાજ ઋષિને બૃહસ્પતિના અંશ વડે થયેલેા પુત્ર. ઘૃતાચી નામની અપ્સરાને દેખીને ભારદ્વાજ ઋષિ સ્ખલિત થયા. તેમના સ્ખલિત થયેલા વીર્યને એમણે પાંદડાના કળશમાં મૂક્યું હતું. તેમાંથી ઉત્પત્તિ થવાને લીધે આમનું નામ દ્રોણાચાર્ય પડ્યું. પેાતાના પિતા પાસે એણે વેદ, વેદાંગ અને ધનુર્વિદ્યાનેા અભ્યાસ કર્યેા. તેમાં એ પારંગત અને નિપુણ થઈ ગયેા હતેા. ભણવામાં દ્રુપદરાજા એના સહાધ્યાયી હતા. અગાઉ જતાં અગ્નિવેશ્ય ઋષિ પાસેથી એ કવચવિદ્યા શીખ્યેા હતેા. એ ઋષિ પાસેથી એણે બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર પણ મેળવ્યું હતું. ત્યાર પછી એ જમદગ્નિ રામ પાસે ગયેા અને અસ્ત્રેાનાં રહસ્ય અને તેમનેા ઉપસંહાર વગેરે શીખીને બહુ શ્રેષ્ઠ થઈ ગયેા. તેથી લેાકેામાં એ દ્રોણાચાર્ય કહેવાયેા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૩૦.

એણે કેટલાક કાળ પર્યંત તપ કર્યું હતું. ત્યાર પછી કૃપાચાર્યની બહેન કૃપીની જોડે એનાં લગ્ન થયાં. કેટલેક કાળે એને અશ્વત્થામા નામે પુત્ર થયેા.

દ્રોણની દરિદ્રાવસ્થા એવી હતી કે જ્યારે અશ્વત્થામા દૂધ પીવા માગતેા ત્યારે એની મા તેને ચેાખાનું ઓસામણ દૂધ કહીને આપતી. એક વખત એ રમતેા રમતેા કોઈ પડેાસીને ત્યાં જઈ ચઢ્યેા. એનેા પુત્ર દૂધ પીતેા હતેા તે વખતે પડેાસણે અશ્વત્થામાને પણ થેાડું દૂધ આપ્યું. અશ્વત્થામાએ ઘેર આવીને રાઢેા લીધેા કે એ પડેાસી જેવું દૂધ પીવું છે. આવી દરિદ્રતાથી કંટાળી એ પરશુરામ પાસે દ્રવ્ય માગવા ગયેા. તેમણે કહ્યું કે મેં તેા બધી પૃથ્વી બ્રાહ્મણેાને આપી દીધી છે અને મારી પાસે હવે મારું શરીર અને અસ્ત્રવિદ્યા માત્ર છે. પછી દ્રોણ એમની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યેા. દ્રુપદ રાજાએ ભણીને ઘેર જતાં દ્રોણને પેાતાને રાજ્ય મળે ત્યારે પેાતાની પાસે આવવાનું કહ્યું હતું તે કહી ગયા છીએ. તે ઉપરથી દ્રોણ દ્રુપદ પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા ગયેા. એણે જઈને દ્રુપદને આશીર્વાદ દીધેા એટલે એણે પૂછ્યું : તું કેાણ છે? દ્રોણે કહ્યું કે આપણે એક ગુરુને ત્યાં ભણ્યા છીએ ને તું ઓળખતેા નથી? હું દરિદ્રતાથી પીડિત તારી પાસે દ્રવ્યયાચના સારુ આવ્યેા છું. દ્રુપદ બેાલ્યેા કે હું રાજા અને તું ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ. તારે ને મારે ઓળખાણ કેવી?! તું ચાલ્યેા જા, નહિ તેા હું તને દૂત પાસે કાઢી મુકાવીશ. દ્રોણ કહે કે તું રાજ્યમદે ભરાઈ મારું અપમાન કરે છે! તારા ઘમંડનું ફળ તને મળશે જ. મારા શિષ્ય પાસે તને બંધાવી મંગાવું તેા જ હું દ્રોણ ખરેા.

દ્રોણાચાર્ય પછી પેાતાનાં સ્ત્રીપુત્રને લઈને કૃપાચાર્ય પાસે હસ્તિનાપુર ગયેા. કૃપાચાર્ય ભીષ્મના આશ્રયમાં રહેતા હતા અને ધનવાન પણ થયેા હતેા. દ્રોણાચાર્યના જવાથી કૃપાચાર્યને ઘણેા આનંદ થયેા અને એને ઘણા આદરસત્કાર સાથે પેાતાની પાસે રાખી લીધેા.

એક વખત ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવેા દીંટીદંડાની

રમત રમતા હતા. તેવામાં એમની સોનાની વીંટી પાસેના કૂવામાં પડી. બધા કુમારો વીંટી શી રીતે કાઢવી એવી મસલત કરતા કૂવાની આજુબાજુ એકઠા થયા હતા. દ્રોણાચાર્ય તે વખતે એ રસ્તેથી જતા હતા. તેમણે કુમારોને એકઠા થયેલા જોયા. એમણે પૂછ્યું કે તમે કોના છોકરા છો અને અહીં કૂવામાં શું જુઓ છો ? તેમણે કહ્યું : અમે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુરાજાના કુંવરો છીએ અને ભીષ્મ અમારા પિતામહ છે. અમારી સોનાની વીંટી આ કૂવામાં પડી છે તે કાઢવાની મસલત કરીએ છીએ. આ સાંભળીને દ્રોણ બોલ્યા : છોકરાઓ, તમે અસાધ્ય વસ્તુ સાધ્ય કરે એવો ગુરુ કર્યો નથી. પછી દ્રોણાચાર્યે પોતાની આંગળીઓથી વીંટી કાઢી અને બધાના દેખતાં કૂવામાં નાખી. પછી એક મૂઠીભર દર્ભ અભિમંત્રિત કરીને કૂવામાં નાખ્યા. દર્ભની એક સળી વીંટીને ચોંટી ગઈ અને બીજી સળીઓ એકને છેડે એક એમ ચોંટીને છેવટની દ્રોણાચાર્યના હાથમાં રહેલી સળીને એક છેડે ચોંટી ગઈ. પછી રજ્જુ જેવી બનેલી દર્ભની સળીઓને એમણે ખેંચી લીધી, જેને બીજે છેડે ચોંટીને વીંટી પણ ઉપર આવી; તે લઈને પોતે પહેરી લીધી. આ ચમત્કાર જોઈને છોકરાઓએ પ્રાર્થના કરી કે અમારી વીંટી કાઢી આપો. પોતાની વીંટીની પેઠે દ્રોણાચાર્યે કુમારોની વીંટી પણ કાઢી આપી અને પોતે જવા માંડ્યું. કુમારોએ તે વખતે પૂછ્યું કે આપ કોણ છો, કયાં રહો છો અને આપનું નામ શું ? કૃપા કરીને અમને કહો. દ્રોણાચાર્ય કહે : તમારા પિતામહ ભીષ્મ મને ઓળખે છે અને હું કૃપાચાર્યના ઘરમાં જ છું. આમ કહીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યા. પછી બધા કુમારો ભીષ્મ પાસે ગયા, અને એક બ્રાહ્મણે અમારી કૂવામાં પડેલી વીંટી આવી રીતે કાઢી આપી એ બધી વાત કરી. ભીષ્મે ધાર્યું કે એ દ્રોણાચાર્ય જ હશે. લાગલા જ ભીષ્મ કૃપાચાર્યને ત્યાં ગયા, અને મોટા સન્માનપૂર્વક દ્રોણાચાર્યને મળ્યા. ભીષ્મે વિનંતી કરી કે આપ અહીં આવ્યા એ બહુ સારું કર્યું. હવે તો આપ અહીં જ રહો અને બધા કુમારોને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ કરવા આપ સમર્થ છો. પછી એક સુંદર ઘર પૂરી – સઘળી વસ્તુઓની સિદ્ધતા કરી – તેમાં દ્રોણાચાર્યને વસાવ્યા. બધા કુમારોને એમણે સ્વાધીન કરીને પોતે સ્વગૃહે પધાર્યા.

પોતે આપત્કાળમાં હતા સમયે ભીષ્મે કરેલી વિનંતીનો સ્વીકાર કરીને બધા કુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવવાનો આરંભ કર્યો. આ વાત કાળે કરીને દેશ દેશ પ્રસરી એટલે અંધક, વૃષ્ણિ, પાંચાળ, માલ્હિક, સૌરાષ્ટ્ર આદિ રાજાઓએ પોતાના કુમારોને પણ દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. કર્ણ અને અશ્વત્થામા પણ બધાની જોડે જ અભ્યાસ કરતા હતા.

એક વખત હિરણ્યધેનુકા નામના નિષાદ (કોળી -ભિલ્લ જેવી એક અનાર્ય જાત) નો પુત્ર એકલવ્ય દ્રોણાચાર્ય સમક્ષ આવીને કહેવા લાગ્યો કે મહારાજ, મને પણ ધનુર્વિદ્યા શીખવો. પણ આચાર્યે તેનું કહેલું માન્ય કર્યું નહિ. તે ઉપરથી એણે દ્રોણાચાર્યની પાદુકા માગી લીધી અને ત્યાંથી વિદાય થયો. એકલવ્ય પાદુકા લઈને અરણ્યમાં ગયો અને દ્રોણાચાર્યની માટીની મૂર્તિ બનાવી, પાદુકા ત્યાં મૂકી અને આચાર્ય માનીને અભ્યાસ કરતો એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો જ નિપુણ થઈ ગયો. (એકલવ્ય શબ્દ જુઓ)/ ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૨

જોકે દ્રોણાચાર્યની પાસે હજારો શિષ્યો ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા, પણ એની તત્પરતા અને તીવ્ર બુદ્ધિ જોઈ આચાર્યને અર્જુન ઉપર અત્યંત પ્રેમ થયો હતો. હય, ગજ અને રથવિદ્યા અર્જુનને સારી આવડી. અશ્વત્થામા રહસ્યમંત્રમાં પ્રવીણ થયો, ભીમ અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં, નકુલ અને સહદેવ ખડ્ગ યુદ્ધમાં અને યુધિષ્ઠિર રથયુદ્ધમાં ઘણા પ્રવીણ થયા.

એ જ પ્રમાણે બીજા સઘળા રાજપુત્રો પણ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત થયા હતા. એક દિવસ દ્રોણાચાર્ય બધા શિષ્યોને લઈને નદીએ નહાવા ગયા. બધા શિષ્યો નહાઈ રહ્યા બાદ પોતે સ્નાન કરવા પાણીમાં ઊતર્યા. દૈવયોગે ત્યાં એક મગર હતો, તેણે એમનો પગ પકડ્યો. તે

ઉપરથી આચાર્યે ઘાંટો પાડીને બધા શિષ્યોને કહ્યું કે મને મગરે પકડ્યો છે, તો સત્વર છોડાવો. આ સાંભળી બધા શિષ્યો ગભરાઈ ગયા અને શું કરવું એ સૂઝે નહિ, પણ અર્જુન ગભરાયો નહિ. એણે તત્કાળ બાણ મારીને મગરને મારી આચાર્યને છોડાવ્યા. (ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૨)

અર્જુને મગર પાસેથી છોડાવી પ્રાણ બચાવ્યો તેથી ઘણા પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર અર્જુનને આપ્યું અને બધા શિષ્યો પાસે ગુરુદક્ષિણામાં માગ્યું કે તમે દ્રુપદ રાજાને બાંધીને મારી પાસે લાવો. આચાર્યને જોડે લઈને સઘળા શિષ્યો પાંચાલપુરમાં ગયા અને દ્રુપદ સાથે યુદ્ધ કર્યું. પણ દ્રુપદ પરાક્રમી હોવાથી કોઈનો ઉપાય એની આગળ ચાલે નહિ. એ જોઈને અર્જુન આગળ થયો. દ્રુપદની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી, બાંધીને ગુરુ આગળ આણ્યો. દ્રોણાચાર્યે એણે કરેલા પોતાના અપમાનની વાતની યાદ દેવડાવી. દ્રોણે કહ્યું : તું રાજા અને હું કંગાલ બ્રાહ્મણ, કેમ ? તારાં વચન સંભાર. જ્યારે દ્રુપદે ક્ષમા માગી ત્યારે દ્રોણ એને ભેટ્યો અને એના દેશના બે ભાગ પાડી એની પાસે રહેવા દીધો અને એને અભય આપી છોડી મૂક્યો. (ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૮)

દુર્યોધને પાંડવોને છળથી દ્યૂતમાં જીતી વનવાસ કાઢ્યા. એઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બાર વરસ અરણ્યમાં રહ્યા પછી જ્યારે પ્રગટ થયા ત્યારે દુર્યોધન ન્યાય-અનુસાર અરધું રાજ્ય આપે એવો સામ કરવા પાંડવોએ કૃષ્ણને મોકલ્યા. કૃષ્ણ સંધ કરવા હસ્તિનાપુર આવ્યા તે વેળા દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને ઘણી શિખામણ દીધી હતી. એણે કહ્યું હતું કે હું અને ભીષ્મ હવે વૃદ્ધ થયા છીએ. અમારાથી પાંડવો સામે યુદ્ધમાં ટકાશે નહિ. તું ખાલી પાંડવોને શું કરવા હેરાન કરે છે ? એમ ન કરતાં તું એમનો ન્યાયપુરસ્સર ભાગ એમને આપી દે. નહિ આપે તો વૃથા માર્યો જઈશ. પરંતુ દુર્યોધન કશાને પત કરતો નથી તે જોઈને દ્રોણાચાર્યને ઘણો સંતાપ થયો અને બોલ્યા કે મને અર્જુન અશ્વત્થામા કરતાં પણ વિશેષ વહાલો

છે, એમ છતાં પણ આ દુષ્ટ દુર્યોધનને લીધે મારે એની સાથે યુદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થશે. ધિક્કાર છે આ ક્ષાત્રધર્મને. (ભાર ઉદ્યો૰ અ૰ ૧૩૬)

દુર્યોધને કોઈની શિખામણ માની નહિ અને યુદ્ધ કરવાનો જ પ્રસંગ આણ્યો. આમ થતાં ભીષ્મની ઇચ્છાને તાબે થઈને દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામા સહિત નિરુપાયે એના પક્ષમાં રહેવું પડ્યું. પછી જ્યારે ભારતનું યુદ્ધ થયું તેમાં દશ દિવસ યુદ્ધ કરીને ભીષ્મ રણમાં પડ્યા ત્યારે દ્રોણાચાર્યને સેનાપતિપણું પ્રાપ્ત થયું. એણે પણ પાંચ દિવસ સુધી મહાભયંકર યુદ્ધ ચલાવ્યું. પહેલે જ દિવસે દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું યુદ્ધ થયું ત્યારે દુર્યોધને એવી પ્રાર્થના કરી કે મને યુધિષ્ઠિરને પકડી આપ. દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે અર્જુન હાજર હોય તો મારાથી યુધિષ્ઠિરને પકડી શકાય એમ નથી. આ સાંભળી દુર્યોધન ત્રિગર્ત દેશમાં સંશપ્તક કરોને સ્થળે અર્જુનને યુદ્ધપ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિરને પકડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અર્જુને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને યુધિષ્ઠિરના રક્ષણાર્થે ગોઠવી વગાડીને આજ્ઞા કરી હતી. સમર્થ દ્રોણાચાર્યના યત્નો ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ફોગટ-ભૂત થવા દીધા જ નહિ. આ ઉપરથી ક્રોધાન્વિત થઈને દ્રોણાચાર્યે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આવતી કાલે પાંડવ પક્ષના કોઈ પણ મહાબળવાન વીરને જરૂર મારીશ. એ ધારણાથી દ્રોણાચાર્યે બીજા દિવસે ચક્રવ્યૂહની રચના કરી. એ ચક્રવામાં અભિમન્યુ સપડાઈને માર્યો ગયો. (૨. અભિમન્યુ શબ્દ જુઓ.)

પોતાના પુત્ર અભિમન્યુના મૃત્યુથી બળી જઈને અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આવતી કાલે સંધ્યાકાળ પહેલાં જયદ્રથને મારીશ. જયદ્રથ પોતાનું સૈન્ય લઈ વચ્ચે આડો આવવાથી અભિમન્યુની કુમક આવી ન પહોંચતાં એ કુમારનું મૃત્યુ થયું હતું. બીજે દિવસે અર્જુનની ઘોર પ્રતિજ્ઞા પાર ન પડે એટલા માટે દ્રોણાચાર્યે એકની અંદર એક, એમ ત્રણ વ્યૂહ રચ્યા છતાં અર્જુને જયદ્રથનો વધ કર્યો. (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

જયદ્રથ મરાયો પામ્યો એ જોઈને દુર્યોધનને અનિવાર્ય શોક થયો. દુઃખે પીડિત થઈ એણે આચાર્યને

કહ્યું કે આપ બરોબર લક્ષપૂર્વક યુદ્ધ કરતા નથી. આ અવિચારી ભાષણ સાંભળી આચાર્યને ઘણો ગુસ્સો ઊપજ્યો. એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજે હું સૂર્યાસ્ત થાય તેાપણ કવચ ઢાઢનાર નથી, અને મશાલેાના અજવાળે રાત્રે પણ યુદ્ધ ચલાવીશ. પછી જે થવાનું હેાય તે ભલે થાએા. આ વિચારની પાંડવેાને જાણ થતાં જ તેમણે પણ મશાલેાનેા બંદેાબસ્ત કર્યો. એ યુદ્ધનેા પંદરમેા દિવસ હતેા. એ દિવસે થયેલા ઘેાર સંગ્રામને લઈને ઉભય પક્ષના વીરેા થાકી ગયેલા હતા. છતાં ધર્ષ્યા વડે રાત્રિએ ખૂબ ઝઝમ્યા પણ પ્રભાત થતાં તેા કેટલાક વીર થાક અને ઊંઘથી એટલા ઘેરાઈ ગયા કે આ યુદ્ધ ચાલે છે તેનું ભાન ન રહેતાં, જે જ્યાં હતા તે ત્યાં ઊંઘી ગયા. આ વખતે ઈંદ્રવર્મા રાજાનેા અશ્વત્થામા નામે હાથી મરાયેા. આવા યેાગનેા લાભ લઈને કૃષ્ણે ભીમને સૂચવ્યું કે દ્રોણાચાર્ય આગળ જઈને ગર્જના કર કે અશ્વત્થામા હાથી મરાયેા. પણ 'હાથી' શબ્દ બહુ ધીરેથી, કેાઈ ન સાંભળે એમ બેાલીને અને અશ્વત્થામા બહુ ત્રાડીને કહેજે. ભીમસેને એ પ્રમાણે જ કરતાં દ્રોણાચાર્યે એ ગર્જના સાંભળી. એમને લાગ્યું કે પેાતાનેા પુત્ર અશ્વત્થામા પરાક્રમી અને ચિરંજીવી છતાંયે મરાયેા કહે છે. એ શું ? તેા પણ ધૈર્ય રાખીને પેાતે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકયું દ્રોણાચાર્યે વીસ હજાર પાંચાળ, પાંચસેા મત્સ્ય અને છ હજાર સૃંજય વીરેાનેા ઘાણ ઢાઢી નાખ્યેા.

એટલામાં ભીમની સેનાએ અશ્વત્થામા મરાયેા એવી ફરીને ગર્જના કરી. એ સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને પૂછવા લાગ્યા. તેમણે પણ કૃષ્ણની સૂચના પ્રમાણે જ નરેા વા કુઞ્જરેા વા એ શબ્દેા ઘણા જ ધીરેથી બેાલી, અશ્વત્થામા હતઃ એમ કહેલું સાંભળતાં જ આચાર્ય ત્યાંથી પાછા ફર્યા. એવામાં એવું બન્યું કે ભરદ્વાજાદિક દ્રોણાચાર્યના પિતરેા પ્રત્યક્ષ થઈને એને કહેવા લાગ્યા કે તું વેદવેદાંતપારંગત બ્રાહ્મણ હેાઈ તને યુદ્ધ કરવું અનુચિત છે. થયું તે થયું. પણ હવે તારેા કાળ નજીક છે અને અમે તારા પિતરેા તને લેવા આવ્યા છીએ; માટે તું યુદ્ધ તજીને અક્ષયપંથનું અવલંબન કર. આ ઉપરથી જીવતરની આશા છેાડી દઈ દ્રોણાચાર્યે પેાતાના શસ્ત્ર ભેાંય મૂકી દીધાં પેાતે યેાગ ધારણ કરી પ્રાણત્યાગ કરતા હતા એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આવીને એમનેા શિરચ્છેદ કર્યો. (ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૯૩)

આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ચાર દિવસ અને એક રાત્રિ યુદ્ધ કરીને મરણ પામ્યા. મરતી વખતે એમનું વય ચારસેા વર્ષનું હતું.

મનુસ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના ૮૩મા શ્લેાકમાં મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે કૃત સતયુગમાં મનુષ્ય ચારસેા, ત્રેતામાં ત્રણસેા, દ્વાપરમાં બસેા અને કલિયુગમાં સેા વર્ષનું આયુષ્ય ભેાગવે છે. આ સાધારણ માપ છે, કેમકે એ પહેલાં આયુ પૂરેા ભેાગવ્યા વગર પણ અવિચારી અને અનિયમિત મનુષ્યેા મરણ પામે છે એ આપણે જેાઈએ છીએ. સંયમી, વિચારશીલ અને નિયમશીલ મનુષ્ય પૂરેપૂરું આયુષ્ય ભેાગવે એ સંભવિત છે. દ્રોણાચાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સદાચારી હતા. ભારતયુદ્ધમાં પણ પેાતે પ્રાતઃસંધ્યા કરી, અગ્નિ ઉપાસના કરી પછી યુદ્ધે ચઢતા. એમના રથની ધજામાં કૃષ્ણજીનાંબર, કમંડલુ, વેદેા વગેરેનાં ચિત્ર હતાં. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. • એમના શરીરની કાંતિ શ્યામવર્ણની હતી. એમણે જ્યારે કૌરવ-પાંડવેાને ધનુર્વિદ્યા શીખવવાનેા આરંભ કર્યો ત્યારે જ એઓ સહેજ લંગડાતા ચાલતા.

રાજ્યાશ્રયથી વધેલા માટે યુદ્ધમાં પેાતે કૌરવ પક્ષમાં રહ્યા છતાં મનથી એ પક્ષને ધિક્કારતા અને પાંડવેાનેા જય ઇચ્છતા. એમ હેાવા છતાં યુદ્ધ કરવામાં એમણે બિલકુલ કચાશ રાખી નથી. સામા પક્ષના મેાટા મેાટા યેાદ્ધાઓને હંફાવ્યા હતા. માત્ર અર્જુનનું બાણ આવે ત્યારે સ્વલ્પ મૂર્ચ્છિત થઈ, ધ્વજાના દંડને ટેકવતા. અશ્વત્થામાના મેાત સંબંધે યુધિષ્ઠિરને મુખે, રણવાદ્યની રમઝટ થઈ રહેલી તેથી માત્ર હતઃ એટલું જ સાંભળ્યું કે એમણે તરત જ શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. પેાતાના રથારૂઢ થયા અને પાંડવેાનેા વિજય ઈચ્છતા છતાં પેાતે સમાધિ ચઢાવી, પેાતાના પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્ર વાટે તજી દીધા. અલૌકિક તેજ બ્રહ્મરંધ્ર વાટે નીકળી સમસ્ત સૂર્યમંડળમાં ભળી ગયું. આ ચમત્કાર

કૃષ્ણ, અર્જુન, ધર્મ, કૃપાચાર્ય અને સંજય એ પાંચ જણે દીઠેા. પછી વૃષ્ટદ્યુમ્ને પેાતાના પિતાને મારનારને મારીશ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી માટે જઈને ખડ્ગ વડે એમનું શિર ઉડાડી દીધું. ચારસેા વર્ષની ઉમ્મરના છતાં યુદ્ધમાં જાણ સેાળ વર્ષના હેાય એમ ઘૂમતા.

બ્રાહ્મણને મારવાના મહાપાપની કાળી ટીલી ચેાટે નહિ માટે દ્રોણાચાર્યે સમાધિથી પ્રાણ તજ્યા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખડ્ગ વાપર્યું એમ કહેવાય છે. બાકી શસ્ત્ર મૂકી દીધા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમને માર્યા એ યુદ્ધના સિદ્ધ નિયમથી ઊલટું હતું. /

દ્રોણાયન ભૃગુકુળેાત્પન્ન એક ઋષિ

દ્રોણાયનિ અશ્વત્થામા. (ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮૪)

દ્રોણી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા. એ ચાલુ અઠ્ઠાવીસમી ચેાકડી પૂરી થશે ત્યારે ઓગણત્રીસમી ચેાકડીના દ્વાપરયુગના અંતમાં દ્રોણી નામે વ્યાસ થશે. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

દ્રોણી ભારતવર્ષીય નદી

દ્રૌપદી દ્રુપદ રાજાની કન્યાનું બીજું નામ. પિતાના નામ ઉપરથી એને પાંચાલી અને યાજ્ઞસેની પણ કહેતા. એ દ્રુપદ રાજાના યજ્ઞ સમયે શચીના અંશાવતાર રૂપે અગ્નિમાંથી પેદા થઈ હતી. એની કાંતિ ગૌર છતાં સહજ શ્યામતાવાળી હેાવાથી દ્રુપદે હસવામાં એનું નામ કૃષ્ણા પાડયું હતું. એ ઉમ્મર-લાયક થઈ ત્યારે સ્વયંવરમાં પાંડવેા એને પરણ્યા હતા.(દ્રુપદ શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણની સગી બહેન સુભદ્રાની શેાકય હેાવાથી કૃષ્ણ એને પેાતાની બહેન જેવી જ લેખતા. પણ એનેા સારેા સ્વભાવ મુખ્યત્વે એના ઉપર કૃષ્ણની પ્રીતિનું કારણ હતું. એને યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ એમ પાંચે પાંડવેા વડે અનુક્રમે પ્રતિવિંધ્ય, શ્રુતસેના, શ્રુતકીર્તિ, શતનીક અને શ્રુતકર્મા એમ પાંચ પુત્રેા થયા હતા. એ પાંચે વિશ્વેદેવેાના અંશાવતાર હેાઈ મહારથીઓ હતા અને બહુધા દ્રૌપદેય નામે પ્રખ્યાત હતા.

રાજસૂય યજ્ઞ થઈ રહ્યા પછી કૌરવેાએ કપટ-દ્યૂત વડે પાંડવેાની સઘળી સંપત્તિ હરણ કરી લીધી. પાંડવેાને પેાતાને પણ પેાણમાં મૂકીને જીતી લીધા. પછી દ્રૌપદીને પણ પેાણમાં મૂકીને જીતી લીધી. જ્યારે જિતાયેલા પાંડવેાને દ્રૌપદી સહવર્ત્તમાન સભામાં આણ્યા ત્યારે દ્રૌપદીએ ભીષ્મ વગેરેને પ્રશ્ન કર્યો કે મને દુર્યોધને જીતી એ યથાર્થ છે કે અયથાર્થ છે ? તે વખતે ભીષ્મ 'ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્' એટલું કહીને બાજુએ રહ્યા. પણ વિદુર અને વિકર્ણ-એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે કૌરવેા તને જીત્યા કહે છે એ કેવળ અધર્મ છે.

પાંડવેા બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા તે સઘળેા કાળ એ તેમની સાથે જ હતી. વિરાટ રાજાને ત્યાં અજ્ઞાતવાસમાં એ સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને સુદેષ્ણાની સેવામાં રહી હતી. /ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧૪. • ત્યાં હતી તે વખતે કીચકને એના વિષે પાપબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી, પણ એ એને વશ થઈ નહિ અને બલાત્કાર કરતાં એ જ મરણ પામ્યેા. (કીચક શબ્દ જુઓ.) અજ્ઞાતવાસમાંથી પાંડવેા છતા થયા અને કૌરવેા પાસે જઈને સામ કરવા સારુ યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને જવાની આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણ જતા હતા ત્યારે ભીમે કૃષ્ણને કહ્યું કે અને ત્યાં સુધી યુદ્ધપ્રસંગ ટળે એમ કરજો. આ ઉપરથી દ્રૌપદીને ઘણેા ક્રોધ ઉત્પન્ન થયેા હતેા. એ પેાતાનેા છૂટેા કેશકલાપ પેાતાના હાથમાં લઈ કૃષ્ણ પાસે આવી અને બેાલી કે કૃષ્ણ ! આ કેશપાશ ઝાલીને દુઃશાસન મને અંતઃપુરમાંથી સભાગૃહમાં ખેંચી લાવ્યેા હતેા, એ વાત તમારા મનમાંથી ખસે નહિ. પાંડવેાને જો સલાહ કરવી હેાય તેા ભલે કરે. મારા પાંચ પુત્રેા અભિમન્યુની સહાયતા વડે કૌરવેા જોડે યુદ્ધ કરી તેમને જીતશે. કૃષ્ણ ! ઊંચા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને મેાટાની સ્ત્રી છતાં મારા જેવી કેાઈ દુખણી હશે વારુ ? આમ બેાલીને એણે આંખમાંથી આંસુ સારવા માંડયાં. કૃષ્ણે એનું સાંત્વન કર્યું અને કહ્યું કે શેાક કરીશ નહિ. કૌરવેા નાશ પામે એવું જ હું કરીશ. આમ કહી એમણે હસ્તિનાપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૮૧.

દ્રૌપદી પાંચ સતીઓમાંની એક ગણાય છે. એ જનતે પરમપવિત્ર, સદ્‌ગુણી અને ક્ષમાશીલ હતી.

એના પાંચ પુત્રો અશ્વત્થામાએ માર્યા હતા છતાં ભીમ અને અર્જુને અશ્વત્થામાને પકડીને દ્રૌપદીની પાસે આણીને ઊભો કર્યો અને મારત જ, તે વખતે એને દયા આવી. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે મારા પાંચ પુત્રો મૂઆથી જેમ મને શોક થાય છે તેમ જ એના મરવાથી એની માતાને પણ શોક થશે; માટે એને મારશો નહિ. તે ઉપરથી એમણે અશ્વત્થામાને ન મારતાં તિરસ્કાર કરીને છોડી દીધો. ભારતયુદ્ધમાં વિજય મેળવીને પાંડવોએ રાજ્ય કર્યું. બાદ જ્યારે પાંડવો નિજધામમાં ગયા ત્યારે દ્રૌપદી તેમની જોડે ગયાં. રસ્તામાં જતાં એનો દેહ પડી ગયો.

દ્રૌપદેય દ્રૌપદીના પ્રતિવિંધ્યાદિક જે પાંચ પુત્રો, તેમનું સામાન્ય નામ.

દ્વાદશાદિત્ય ચાલુ મન્વંતરમાં તેમની અદિતિ, નામની મોટી સ્ત્રીની કુખે કશ્યપ ઋષિને થયેલા બાર પુત્રો, જેઓ આદિત્ય સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હોઈ દેવ ગણાય છે તે. પ્રસ્તુત કાળમાં તેમની ગણના સપ્તવિધ દેવોમાં થાય છે. મહાભારતમાં તેમનાં ધાતા, મિત્ર, અર્યમા, શક્ર, વરુણ, સવિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ એવાં નામ આપ્યાં છે. પુરાણોમાં આ નામ આગળ-પાછળ કહ્યાં છે અને શક્રને ઠેકાણે ઉરુક્રમ એટલો જ તફાવત છે. બારની સંખ્યા ઇંદ્ર અને વિષ્ણુને ઠેકાણે નિર્વિવાદિત છે. ભાગવતમાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે: (૧) વિવસ્વાન, (૨) અર્યમા, (૩) પૂષા, (૪) ત્વષ્ટા, (૫) સવિતા, (૬) ભગ, (૭) ધાતા, (૮) વિધાતા, (૯) વરુણ, (૧૦) મિત્ર, (૧૧) શુક્ર અને (૧૨) ઉરુક્રમ / ભાગ૦ ૬-૬-૩૯.

દ્વાપર ચાર યુગમાંનો ત્રીજો તેમ જ તેનો મૂર્તિમાન દેવ. દેવતાઓની ગણતરીએ આ યુગ ૨,૪૦૦ વર્ષનો હોઈ આપણી ગણતરીએ તે આઠ લાખ અને ચોસઠ વર્ષ થાય છે. સંધિ અને સંધ્યંશ કાળ ઉમેરતાં એ દેવોનાં ચારસો વર્ષનો છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૪.

દ્વારકા કુશસ્થળી નામની નગરીનું બીજું નામ. એ આનર્ત દેશની રાજધાની હતી અને ત્યાં સઘળા યાદવો સહિત કૃષ્ણ અને બળરામ રહેતા હતા. પ્રથમ તો આ નગરી સર જમીન ઉપર જ હતી. પણ જરાસંધ અને કાળયવન વગેરે આવી આવીને ઉપદ્રવ કરતા હતા તેથી કૃષ્ણે વિશ્વકર્માની પાસે એને સમુદ્રમાં એટલે ચોતરફ સમુદ્ર હોય એવી યોજના કરાવી. એનો વિસ્તાર બાર યોજન હોઈને એ શોભાયમાન નગરી હતી. કૃષ્ણના સ્વધામ સિધાવ્યા પછી સાતમે દિવસે એને સમુદ્રે બોળી દીધી હતી. / ભા૨૦ મૌસલ૦ અ૦ ૮ ● ગ્રંથોમાં એનાં દ્વારવતી અને દ્વારાવતી એવાં બીજાં નામો પણ કહ્યાં જણાય છે.

દ્વારપાલ એક તીર્થ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૧.

દ્વારવતી દ્વારકાનું બીજું નામ / ભાગ૦ ૧૦-૬૯-૩

દ્વાર્વતી દ્વારકાનું બીજું નામ / ભાગ૦ ૩-૩-૧૯

દ્વિજરાજ ચંદ્રનું એક નામ

દ્વિજિહ્વ લંકાનો રાવણના પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

દ્વિજિહ્વ (૨) સર્પનું સામાન્ય નામ / દેવી૦ ભા૦ દ્વિતીય૦ અ૦ ૧૨.

દ્વિત બ્રહ્મમાનસપુત્રમાંનો એક.

દ્વિત (૨) ગૌતમ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

દ્વિમીઢ એની અંકસંજ્ઞાવાળો દેવમીઢ શબ્દ જુઓ.

દ્વિમુર્દ્ધા અગ્નિ

દ્વિમુર્દ્ધા (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ

દ્વિવિદ સુષેણ વાનરના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એના મોટાભાઈનું નામ મૈંદ વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ ૭ સ૦ ૭૬. ● એ દસ હજાર હાથીનું બળ ધરાવતો હતો. અંગદનો મામો અને સુગ્રીવનો સચિવ હતો. એણે યુદ્ધ સમયે રામને ઘણી સહાયતા કરી હતી.

દ્વિવિદ (૨) નરકાસુરનો મિત્ર એક વાનર. કૃષ્ણે નરકાસુરને માર્યો [એ સાંભળીને એ કૃષ્ણ અને બળરામ ઉપર ઘણો દ્વેષ કરવા લાગ્યો. વારે વારે આનર્ત દેશમાં આવી શહેર, નેસડા અને ઘરને આગ લગાડી જતો. દેશ પર મોટા મોટા પાષાણ વરસાવતો. દેશની કુળસ્ત્રીઓને ભ્રષ્ટ કરતો અને

ઋષિઓને ત્રાસ આપતો. એક સમયે બળરામ સ્ત્રીઓ સહિત રૈવતક પર્વત ઉપર ક્રીડા સારુ ગયા હતા. ત્યાં જઈને આ દ્વિવિદે એ લોકોને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો, એટલે બળરામે એની સાથે યુદ્ધ કરીને એને મારી નાખ્યો / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૬૭.

દ્વૈતવન આ વન સરસ્વતી નદીને તીરે આવેલું છે. એની જોડે મરુધન્વ દેશ છે. / ભા૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૭. ● હસ્તિનાપુરથી વનવાસ જતાં પાંડવો પ્રથમ આ વનમાં આવ્યા હતા. કેટલોક કાળ અહીં રહીને પછી કામ્યકવનમાં ગયા હતા. ત્યાં આગળ દ્વૈપાયનાદિક અનેક ઋષિઓ એમને આવી મળ્યા હતા. ત્યાં સઘળા ભાઈઓ અને દ્રૌપદી વગેરેને યુધિષ્ઠિર સાથે ધર્મ વિષયે સંવાદ થયો હતો. યુધિષ્ઠિરને અહીં પ્રતિસ્મૃતિ નામે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે એમણે અર્જુનને શીખવી. ત્યાર પછી બધા પાંડવો આ વનમાં પાછા આવ્યા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૪-૨૬.

પાંડવો તીર્થયાત્રા કરતા કરતા નરનારાયણાશ્રમ, ઋષિણાશ્રમ વગેરે સ્થળોએ થઈને ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા. અહીં સ્વર્ગમાં ગયેલો અર્જુન નાના પ્રકારનાં અસ્ત્રો મેળવીને આવી મળ્યો હતો. યામુનપર્વતને વિષે અજગરયોનિ પ્રાપ્ત થયેલા નહુષ રાજાનો ઉદ્ધાર થયો. (યામુનગિરિ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી નીકળીને પાંડવો પાછા આ વનમાં આવ્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા. અહીં હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિરને સ્વપ્ન આવ્યું કે તમે અહીં રહ્યા તેથી ઘણા મૃગ વગેરેનો નાશ થઈને માત્ર થોડાં જ બીજભૂત - વસ્તી વધારવાને જરૂરનાં - બાકી રહ્યાં છે. તમે જો અહીં રહેશો તો એ પણ નાશ પામશે. માટે બીજા વનમાં જાઓ. આ ઉપરથી અહીંથી નીકળીને યુધિષ્ઠિર કામ્યકવનમાં ગયા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૦.

દ્વૈતવન (૨) એ નામનું એક સરોવર / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૪.

દ્વૈપાયન ચાલુ મન્વંતરના વ્યાસ કૃષ્ણદ્વૈપાયન તે જ.

દ્વૈપાયનહ્રદ એ નામનો એક મોટો ધરો. ભારતના યુદ્ધ પછી દુર્યોધન એમાં સંતાઈ રહ્યો હતો. તેને યુધિષ્ઠિરાદિએ બોધ કરીને અને બહુ મહેણાં મારીને બહાર કાઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કર્યો હતો.

દ્વૈપાયની દક્ષિણ તરફની એક દેવીવિશેષ. બળરામ તીર્થયાત્રા કરતા અહીં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦-૭૯-૨૦.

ધ્વજક્ષી અશોકવનમાંની એક રાક્ષસી.

ધ્વાક્ષ્યેય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ધ

ધનક સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશના ભદ્રકસેન અથવા રુદ્રશ્રેણ રાજાના બે પુત્રોમાંનો બીજો. એને કૃતવીર્ય, કૃતાગ્નિ, કૃતવર્મા અને કૃતૌજા એમ ચાર પુત્રો હતા.

ધનંજય પાતાળનો સર્પવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૪-૩૧.

ધનંજય (૨) ચાલુ મન્વંતરનો સોળમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ધનંજય (૩) અત્રિકુળોત્પન્ન એક ઋષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ધનંજય (૪) એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રીનું નામ કુમારી / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૭.

ધનંજય (૫) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ધનંજય (૬) કદ્રુપુત્ર એક નાગ. આ નાગ મહા મહિનામાં સૂર્યના સમાગમમાં હોય છે. (તપો શબ્દ જુઓ.)

ધનંજય (૭) શરીરના પાંચ ઉપપ્રાણો પૈકી એક.

ધનંજય (૮) અગ્નિનું એક નામ.

ધનંજય (૯) અર્જુનનું એક નામ.

ધનદ કુબેર. એનાં આવાં અર્થવાચ્છદ ઘણાં નામ છે, જેમકે શ્રીદ વગેરે. વળી ઈશ અર્થવાચક પણ ઘણાં નામ છે જેમકે, ધનેશ, વિત્તેશ વગેરે.

ધનરત્ન બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા ચંદ્રકાંત નગરનું નામ.

ધનિષ્ઠા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક, પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા. એ નામનું નક્ષત્ર.

ધની કપ નામનો દેવનો દ્રુતવિશેષ.

ધનુગ્રહ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

ધનુર્વેદ સંપૂર્ણ શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા જેમાં સમજાવી છે એવો વેદ. એ આયુર્વેદનો ઉપવેદ હોવાથી બ્રહ્મદેવના દક્ષિણ મુખમાંથી નીકળ્યો છે. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૩૮. ● રથ, ગજ, અશ્વ અને પદાતિ એ યોદ્ધાના ચાર પ્રકારને લઈને ધનુર્વેદને ચતુષ્પાદ કહેવાય છે. ધનુર્વેદમાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, યુદ્ધ કરવાના પ્રકાર, વાહનો ઇત્યાદિ અનેક વિષયનાં વર્ણનો છે. ધનુર્વેદનાં પાંચ અંગ છે : (૧) યંત્રમુક્ત, (૨) પાણિમુક્ત, (૩) મુક્તસંધારિત, (૪) અમુક્ત, અને (૫) બાહુ યુદ્ધ. આ સિવાય શસ્ત્ર સંપત્તિ અને અસ્ત્ર સંપત્તિ એવા ભેદને લઈને યુદ્ધના બે પ્રકાર થાય છે : ઋજુત્વ (સરળપણું), માયાવિત્વ (શત્રુનાં કારસ્થાન); એને લઈને યુદ્ધમાં અનેક પ્રકાર થાય છે. (અગ્નિ પુ૦).

શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા તે અથર્વણ વેદનો ઉપવેદ છે એમ પણ કહેવાય છે.

ધનુષાક્ષ એક બ્રહ્મર્ષિ (બાલધી શબ્દ જુઓ.)

ધનુષ્ય પ્રથમ અંકની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચરના સોળ ઋત્વિજોમાંનો એક.

ધન્યા ઉત્તાનપાદપુત્ર ધ્રુવની સ્ત્રી.

ધન્વ દેશવિશેષ (મારવાડ તે જ) / ભાગ૦ ૧૦-૮૬-૧૦

ધન્વંતરિ સમુદ્રમંથન કાળે તેમાંથી નીકળેલો આયુર્વેદ ચલાવનારો દેવ / ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૮.

ધન્વંતરિ (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષાત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્યકુલોત્પન્ન દીર્ઘતમા રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કેતુમાન.

ધન્વતી પારિયાત્ર નામના પર્વતમાંથી નીકળેલી એક ભારતવર્ષીય નદી.

ધન્વી ચોથા તામસ મનુના દશ પુત્રોમાંનો એક.

ધમકેશ કશ્યપ દનુનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૬–૩૧.

ધમની હ્લાદ નામના અસુરની સ્ત્રી.

ધમિલ્લા અનુશાલ્વ રાજાની સ્ત્રી / જૈમિ૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૬૧.

ધર આઠ વસુઓમાંનો એક. એની સ્ત્રીનું નામ કલ્યાણિની અને પુત્રનું નામ દ્રવિણ હતું. માતાનું નામ ધૂમ્રા હતું.

ધર (૨) પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિ / ભા૦ દ્રો૦ ૧૫૯–૩૮.

ધર (૩) શુક્રાચાર્યનો પુત્ર / ભા૦ આ૦ ૬૬–૩૭

ધરણી પરશુરામની સ્ત્રી

ધરણીસ્થ એક ઋષિ.

ધરા દ્રોણ નામના વસુની સ્ત્રી. કૃષ્ણાવતારમાં એ જ જશોદારૂપે અવતરી નંદની સ્ત્રી થઈ હતી.

ધરા (૨) પૃથિવી

ધરિણી અગ્નિષ્વાત્તાદિક પિતરની બે કન્યામાંની એક. વપુનાની બહેન હતી. એ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી.

ધારિણી (૨) આઠ વસુમાંના એક વસુની સ્ત્રી.

ધર્મ ધર્મઋષિ તે જ.

ધર્મ (૨) ચાર પુરુષાર્થમાંનો એક. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે.

ધર્મ (૩) યમનું એક નામ.

ધર્મ (૪) સોમવંશી યદુપુત્ર. સહસ્રજિતના વંશના હૈહય રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નેત્ર.

ધર્મ (૫) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના પૃથુશ્રવા રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઉશના. / ભાગ૦ ૯–૨૩–૩૪.

ધર્મ (૬) સોમવંશી દ્રુહ્યુ કુલોત્પન્ન ગાંધાર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ધૃત.

ધર્મ (૭) પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું એક નામ.

ધર્મ (૮) ધ્રુવમણ્ડલની આજુબાજુ ફરનાર એક તારો. એ શિશુમાર ચક્રના પૂછડાની જગાએ આવેલો છે. / ભાગ૦ ૫–૨૩–૫.

ધર્મ (૯) વેદ પ્રતિપાદિત ધર્મ તે જ. / ભાગ૦ ૬–૧–૪૦.

ધર્મ (૧૦) ત્રીજા ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સત્યસેન અવતારનો પિતા. એની સ્ત્રી સુનૃતા. (જુઓ ૨. ધર્મઋષિ.

ધર્મ (૧૧) ધર્મશાસ્ત્ર તે જ. / ૧૦–૪૫–૩૪.

ધર્મ (૧૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રી ધૃતિ.

ધર્મઋષિ સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં સ્તનની ડીટડીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રહ્મમાનસપુત્ર. શ્રદ્ધા, મૈત્રી, દયા, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ક્રિયા, ઉન્નતિ, બુદ્ધિ, મેધા, તિતિક્ષા, હ્રી અને મૂર્તિ. દક્ષે પોતાની સોળમાંથી આ તેર કન્યાઓ આ જ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિને

પરણાવી હતી. એમાંની બારને અનુક્રમે શુભ, પ્રસાદ, અભય, સુખ, સંતોષ અથવા હર્ષ, ગર્વ, યોગ, અભિમાન, અર્થ, સ્મૃતિ, ક્ષેત્ર અને પ્રશ્રય એ નામે બાર પુત્રો થયા હતા. તેરમી દક્ષકન્યા મૂર્તિને નર-નારાયણ નામે બે પુત્ર હતા. / દેવી ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬; ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

ધર્મઋષિ (૨) ત્રીજા – ઉત્તમ મન્વંતરમાં થયેલા વિષ્ણુ અવતારનો પિતા. એને સૂનૃતા નામે સ્ત્રી હતી.

ધર્મઋષિ (૩) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો બ્રહ્મમાનસપુત્ર. એને ઉત્તાનપાદ વંશના પ્રાચેતસ દક્ષ નામના રાજાએ પોતાની સાઠમાંથી દશ કન્યા પરણાવી હતી. એ દશનાં નામ – મરુત્વતી, વસુ, યામી, લંબા, ભાનુ, અરુંધતી, સંકલ્પા, મુહૂર્તા, સાધ્યા અને વિશ્વા એવાં હતાં. આમાં પહેલીને મરુત્વાન્ અને જયંત એમ બે પુત્રો, બીજીને આઠ વસુઓ, ત્રીજીને સ્વર્ગ નામનો પુત્ર અને નાગવીથી નામે કન્યા, ચોથીને ઘોષ સંજ્ઞાવાળો પુત્ર, પાંચમીને દેવઋષભ, છઠ્ઠીને કેટલાંક પ્રાણી, સાતમીને સંકલ્પ સંજ્ઞાવાળા દેવ, આઠમીને મુહૂર્ત નામે દેવ, નવમીને સાધ્યદેવ, અને દશમીને વિશ્વેદેવ, એમ સંતતિ થઈ હતી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૨; ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬.

ધર્મઋષિ (૪) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રીનું નામ ધૃતિ હતું. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૭.

ધર્મકેતુ સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષાત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્ય કુળમાં થયેલા સુકેતન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સત્યકેતુ.

ધર્મતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૨.

ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર.

ધર્મધ્વજ રથધ્વજ નામના રાજાનો પુત્ર, અને કુશધ્વજ નામના રાજાનો મોટો ભાઈ. એને તુલસી નામે કન્યા હતી.

ધર્મધ્વજ (૨) વિદેહવંશના કુશધ્વજ જનકનો પુત્ર. એને કૃતધ્વજ અને મિતધ્વજ નામે બે પુત્ર હતા.

ધર્મપાલ દશરથના આઠ અમાત્યમાંના મંત્રપાળ નામના અમાત્યનું બીજું નામ. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭.

ધર્મપ્રસ્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ધર્મભૃત દંડકારણ્યમાં રહેનાર એક ઋષિ. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૧૧.

ધર્મરથ સોમવંશીય અનુકુળના અંગવંશના દ્વિરથ રાજાનો પુત્ર; એને બૃહદ્રથ પણ કહેતા. એને ચિત્રરથ અથવા રોમપાદ કરીને પુત્ર હતો.

ધર્મરાજ યમનું એક નામ.

ધર્મરાજ (૨) યુધિષ્ઠિરનું એક નામ.

ધર્મવર્ધન કેકય દેશમાંથી અયોધ્યા આવતી વખતે ભરતના રસ્તામાં આવેલું ગામ. / વા. રા. અયો. સ૦ ૭૧.

ધર્મવૃદ્ધ ચંદ્રવંશી યદુકુળના સાત્વતવંશના ચક્રલ્કના તેર પુત્રોમાંનો એક. અક્રૂર યાદવનો ભાઈ.

ધર્મવ્યાધ મિથિલા નગરીમાં રહેનારો એક શિકારી. એક વખત કોઈ બ્રાહ્મણ એક ઝાડ તળે બેસીને અધ્યયન કરતો હતો. તે વખતે એક બગલી એના ઉપર ચરકી. બ્રાહ્મણે ક્રોધ કરીને ઊંચું જોયું તેથી એ બગલી બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ. આથી કરીને એ બ્રાહ્મણને પોતાના તપોબળનો ગર્વ આવ્યો. પછી પોતાના રોજના રિવાજ મુજબ ગામમાં માધુકરી માગવા ગયો. જતાં જતાં એક પતિવ્રતાને ઘેર માગવા ગયો. ભિક્ષા આપતાં વિલંબ થવાથી બ્રાહ્મણને ક્રોધ ચઢ્યો અને એણે કોપભરેલી નજરે એ બાઈ સામું જોયું. પણ એ કાંઈ બળી ગઈ નહિ ! બ્રાહ્મણ આથી દિલગીર થતો હતો એટલે પેલી બાઈએ કહ્યું કે, મહારાજ ! તેં બગલીને બાળી નાંખી હતી એ હું જાણું છું. પરંતુ હું પતિવ્રતા હોવાને લીધે તું મને બાળવા સમર્થ નથી, એ તને પણ બરાબર જ હશે. હવે તને કહેવાનું એટલું જ કે તું મિથિલા નગરીમાં જા; અને ત્યાં ધર્મ નામનો એક શિકારી રહે છે, તે મારા કરતાં અધિક જ્ઞાની છે. માટે જો તારા મનમાં કોઈપણ તરેહનો સંશય હોય તો એની પાસે જઈને નિવારણ કર. આ ઉપરથી એ બ્રાહ્મણ મિથિલામાં ગયો અને ધર્મવ્યાધ સાથે એને સંવાદ થયો. સ્ત્રીઓને પતિસેવા અને પુત્રોને માતાપિતરોની સેવા એ જ

શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધાંતનો એને બોધ કરીને, તેમ જ પોતાના થઈ ગયેલા જન્મની વાત કહીને એને વિદાય કર્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૦૬–૨૧૬.

ધર્મસારથિ ચંદ્રવંશના આયુપુત્ર અને નાના વંશના ત્રિકૃકૃત્ રાજાનો પુત્ર. એને શાંતરથ નામે પુત્ર હતો.

ધર્મસાવર્ણિ હવે પછી થનારો અગિયારમો મનુ. એનો મન્વંતર એના નામે જ ચાલશે. લોક એને મેરુસાવર્ણિ એ નામે પણ ઓળખશે અને એને સત્ય, ધર્મ વગેરે દશ પુત્રો થશે. એના મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં વિહંગમ, કામગમ, નિર્વાણરુચિ, એ નામના ત્રિવિધ દેવ થશે. એમના સ્વામી તરીકે વૈધૃતિ નામે ઇંદ્ર થશે. અરુણાદિ સપ્તર્ષિ થશે. આર્યક નામના એક બ્રાહ્મણ વડે વૈધૃત નામની તેની સ્ત્રીની કુખે ધર્મસેતુ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે, અને એ ઇંદ્રને સહાય કરશે. /ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૧૩.

ધર્મસૂત્ર ચંદ્રવંશના પુરુ કુળના જરાસંધ વંશમાંના સુવ્રત નામના રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર શમ.

ધર્મસેતુ ધર્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુ ભગવાનનો અવતાર.

ધર્મસેન સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના યુવનાશ્વ રાજાના પુત્ર માંધાતાના પુત્ર અંબરીષ રાજાનું બીજું નામ.

ધર્મા ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો ચૌદમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ધર્મારણ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. એ પદ્મનાભ નામના નાગ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને તરી ગયો હતો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૧૬.

ધર્મારણ્ય (૨) પુરુરવના પુત્ર વિજયના કુળના મૂર્તય રાજાએ વસાવેલું નગર.

ધર્મારણ્ય (૩) એક અરણ્ય અને તેમાંનું તીર્થ.

ધર્મેયુ ચંદ્રવંશના પુરુકુળના રૌદ્રાશ્વ રાજાના દશ પુત્રોમાંનો એક.

ધાતકી પ્રિયવ્રત પુત્ર વીતિહોત્રના બે પુત્રોમાંનો એક. એનો દેશ એના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે.

ધાતકી (૨) પુષ્કરદ્વીપમાંનો બીજો દેશ.

ધાતા (૧) કશ્યપ અને અદિતિનો પુત્ર. બાર આદિત્યમાંનો એક. એને કુહૂ, સિનીવાલી, રાકા અને અનુમતિ એમ ચાર સ્ત્રીઓ હતી. સાયંકાળ, દર્શ, પ્રાતઃકાળ અને પૂર્ણમાસ એમ એમને અનુક્રમે ચાર પુત્રો હતા. / ભાગ૦ ૬–૬–૩૯; ૬–૧૮–૩.

ધાતા (૨) શિશુમાર ચક્રના કટિ પ્રદેશમાં આવેલી તારકા વિશેષ. /ભાગ ૫–૨૩–૫.

ધાતા (૩) સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મમાનસપુત્ર ભૃગુઋષિને તેમની ખ્યાતિ નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. મેરુની કન્યા આયતી એની સ્ત્રી થાય અને એને પેટે મૃકંડ નામે પુત્ર થયો હતો.

ધાતા (૪) બાર આદિત્યોમાંનો એક. ચાલુ મન્વંતરમાં પ્રતિ વર્ષે ચૈત્ર માસમાં સૂર્યમંડળનો અધિપતિ હોય છે. (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.)

ધાતા (૫) બ્રહ્મદેવ.

ધાત્રિ સરજનહાર; ઋગ્વેદના પાછલા મંત્રોમાં ધાત્રિ નામે દેવ કહ્યો છે. જોક એનું વીર્ય શું છે અને એ શું કરે છે એ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યું નથી પણ લગ્ન, સંતતિ અને ગૃહકાર્ય ઉપર એની સત્તા છે એમ જણાય છે. ધાત્રિ રોગ મટાડે છે, ભાંગેલાં હાડકાં સાંધી દે છે. એણે પ્રથમના જેવા સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ, પૃથ્વી, હવા અને સ્વર્ગ બનાવ્યાનું કહ્યું છે. પાછલા કાળમાં એ બ્રહ્મા – પ્રજાપતિ હોય એમ મનાવા લાગ્યું. એ જ અર્થમાં વિષ્ણુ અને કૃષ્ણને પણ એ નામ લગાડાય છે. કેટલીક જગાએ એને બ્રહ્માનો પુત્ર પણ કહ્યો છે.

ધાત્રેય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ધાન્યમાલિની રાવણની સ્ત્રીઓમાંની એક અતિકાય નામે રાવણના પુત્રની જનની / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૨.

ધાન્યમાલિની (૨) એ નામની એક અપ્સરા, જે શાપને લીધે મગરી થઈ હતી. કાલનેમિ રાક્ષસના વધ વખતે મારુતિએ એનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

ધાન્યાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ધામા ઋષિવિશેષ / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૧.

ધારણ સર્પવિશેષ / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૬.

ધારણી અગ્નિ સ્વાતાપિ પિતૃગણ અને દક્ષકન્યા સ્વધાની પુત્રી. એ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી./ભાગ૦ ૪–૧–૬૪.

ધારા ભારતવર્ષીય નદી

ધારાતીર્થ તીર્થવિશેષ

ધાર્તરાષ્ટ્ર ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિક સો પુત્રો તે.

ધાર્મિક દાશરથિ રામના સુત્ર નામના મંત્રીના પુત્રોમાંનો એક.

ધાર્ષ્ટ ધૃષ્ટકુલોત્પન્ન ક્ષત્રિયો જે બ્રાહ્મણ થયા હતા તે સર્વ.

ધિષણા એકની સંજ્ઞાવાળી હવિર્ધાનીનું બીજું નામ

ધી બુદ્ધિ

ધી (૨) મન્યુ નામના રુદ્રની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૩–૧૨–૧૩.

ધીમાન્ તામસ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિમાંનો એક.

ધુંધુ એ નામનો એક અસુર. એ મધુકટભ નામના અસુરનો પુત્ર હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૦૭ ● એ રેતીમાં દટાઈને તપ કરતો હતો. આખા વર્ષમાં એક વાર શ્વાસ મૂકતો. બ્રહ્મદેવે એને વર આપ્યો હતો કે તું અવધ્ય થઈશ. છતાં ઉત્તંક ઋષિની પ્રેરણાથી સૂર્યવંશી કુવલાશ્વ રાજાએ એને મારી નાખ્યો હતો.

ધુંધુ (૨) એક ક્ષત્રિય વિશેષ / ભા૦ અનુ૦ ૧૭૭–૭૩.

ધુંધુમાર ક્ષત્રિય સૂર્યવંશી બૃહદશ્વના પુત્ર. કુવલાશ્વ રાજાનું બીજું નામ.

ધુન્ધુરી વાદ્યવિશેષ / ભાગ૦ ૧–૧૦–૧૫.

ધુન્ધુહા ધુન્ધુમારનું બીજું નામ / ભાગ૦ ૧૨–૩–૬.

ધૂતપાપ ભારતવર્ષીય તીર્થ

ધૂતપાપા ભારતવર્ષીય નદી (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ધૂતવાહિની ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યયાન શબ્દ જુઓ.)

ધૂતમકેતુ દૈત્યવિશેષ / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૨૨

ધૂમાવતી ભારતવર્ષીય નદી.

ધૂમિત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ધૂમિની સોમવંશીય અજમીઢ રાજાની ચાર સ્ત્રીઓમાંની એક.

ધૂમોર્ણા યમની સ્ત્રી.

ધૂમોર્ણા (૨) માર્કંડેય ઋષિની સ્ત્રી / ભાર. અનુ. સ. ૧૪૬ શ્લો. ૪.

ધૂમ્ર એક બ્રહ્મર્ષિ

ધૂમ્ર (૨) ગદ્દગદ્ નામના વાનરનો પુત્ર અને રામની સેનામાંનો એક વાનર.

ધૂમ્રકેતુ પ્રિયવ્રતવંશીય ઋષભદેવનો પૌત્ર. ભરતને પંચજનીને પેટે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો પુત્ર.

ધૂમ્રકેતુ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન તૃણબિંદુ રાજાને અલંબુષા નામની અપ્સરાની કુખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

ધૂમ્રકેશ ઉત્તાનપાદ-વંશીય પૃથુરાજાને એની ભાર્યા અર્ચિની કુખે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો.

ધૂમ્રકેશ (૨) કૃશાશ્વ ઋષિને અર્ચિને પેટે થયેલો પુત્ર.

ધૂમ્રપરાશર પરાશર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ. એના કુળમાં બ્રહ્મવાયન, વાષ્ણાયન, તૈલેય, યૂથપ, અને તંતિ એવા પાંચ પ્રખ્યાત ઋષિ થઈ ગયા છે.

ધૂમ્રલોચન એ નામનો એક અસુર. એ શુંભનિશુંભનો પ્રધાન હતો. શુંભનિશુંભને કાલિકાએ માર્યા હતા.

ધૂમ્રા વસુની ભાર્યા. એને ધર અને ધ્રુવ નામના બે પુત્રો હતા.

ધૂમ્રાનીક પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો. એનો દેશ એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ધૂમ્રાનીક (૨) શાકદ્વીપના સાત દેશમાંનો ચોથો દેશ.

ધૂમ્રાશ્વ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન હેમચંદ્રનો પૌત્ર અને સુચંદ્ર રાજાનો પુત્ર. એને ધૂમ્રાક્ષ પણ કહ્યો છે. એને સંયમ અથવા સંજય નામનો પુત્ર હતો.

ધૂમ્રાક્ષ ધૂમ્રાશ્વનું બીજું નામ

ધૂમ્રાક્ષ (૨) લંકાનો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬. ● એને મારુતિએ માર્યો હતો. / વા. રા. યુદ્ધ સ. ૫૨.

ધૂર્જટિ મહાદેવ

ધૂર્ત એક ક્ષત્રિય

ધૃત ચંદ્રવંશી દુહ્યુકુળોત્પન્ન ધર્મનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દુર્મના.

ધૃતદેવા વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક અને દેવક રાજાની કન્યા. એના પુત્રનું નામ વિદૂષ્ટ.

ધૃતરાષ્ટ્ર કશ્યપની ભાર્યા મુનીની કુખે થયેલા દેવ-ગંધર્વમાંનો એક. એ આસો મહિનામાં સૂર્યના સમાગમમાં હોય છે. (૩. ધૃષ શબ્દ જુઓ.) એને એક વખત ઇંદ્રે મરુત રાજા પાસે કંઈ સંદેશો લઈને મોકલ્યો હતો. / ભા૨૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૧૦

ધૃતરાષ્ટ્ર (૨) કશ્યપથી કદ્રુને પેટે થયેલા નાગ પૈકી એક. એનાથી અનેક નાગકુળો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. તેમાંનાં જન્મેજય રાજાએ કરેલા સર્પસત્રમાં જે નાગકુળો બળી ગયાં તેનાં નામ : શંકુકર્ણ, પિઠરક, કુઠારમુખ, સેચક, પૂર્ણાંગદ, પૂર્ણમુખ, પ્રહાસ, શકુનિ, દરિ, અમાહઠ, કામઠક, સુષેણ, માનસ, અવ્યય, ભૈરવ, મુંડ, વેદાંગ, પિશંગ, ઉગ્રપારક, ઋષભ, વગવાન્, પિંડારક, મહાહનુ, રક્તાંગ, સર્વ-સારંગ, સમૃદ્ધ, પટવાસક, વરાહક, વીરણક, સુચિત્ર, ચિત્રવેગિક, પરાશર, તરુણક, મણિસ્કંધ અને આરુણિ.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૩) વિરોચન દૈત્યનો પૌત્ર અને બલિનો સો પુત્રોમાંનો એક.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૪) એ નામનો એક રાજા. એની પાસે એક વખત બકદાલભ્ય નામના ઋષિએ આવીને યજ્ઞ સારુ પશુ માગ્યું. પરંતુ આણે ઋષિનો ઉપહાસ કરીને કહ્યું કે આ મરી ગયેલી ગાય છે તે લઈ જાઓ. આ ઉપરથી ઋષિએ ક્રોધાયમાન થઈ એને ભય પમાડ્યો. રાજા ઋષિને શરણે આવ્યો અને પશુ વગેરે આપીને વિદાય કર્યો. / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૪૧

ધૃતરાષ્ટ્ર (૫) ચંદ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના જહ્નુરાજાના વંશના શંતનુપુત્ર વિચિત્ર-વીર્યના મરણ પછી સત્યવતીની આજ્ઞાથી કૃષ્ણ-દ્વૈપાયને વિચિત્રવીર્યની મોટી સ્ત્રી અંબિકાની સાથે નિયોગ કરી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૫–૧૦૬. • એ હંસ નામના ગંધર્વનો અંશાવતાર હતો અને જન્મથી અંધ હતો / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭. • એ જ્યારે મોટો થયો ત્યારે ભીષ્મે એને ગાંધારના સુબલ રાજાની કુંવરી ગાંધારી સાથે પરણાવ્યો હતો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૦. • ગાંધારીની કુખે ધૃતરાષ્ટ્રને કલીના અંશાવતાર તરીકે દુર્યોધન અને પૌલસ્ત્યના અંશાવતાર તરીકે બીજા નવ્વાણું એમ સો પુત્ર થયા હતા. સૌથી છેલ્લી દુઃશલા નામે એક કન્યા થઈ હતી તેમ જ યુયુત્સુ નામે એક દાસીપુત્ર પણ હતો.

એના સો પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુર્મર્ષણ, વિકર્ણ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, જય, સત્યવ્રત અને પુરુમિત્ર એ દશ અને દાસીપુત્ર યુયુત્સુ એમ અગિયાર મહારથી હતા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩. • એમાંથી દાસીપુત્ર સિવાય, દસ મહારથી અને બીજા નેવું ને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાં માત્ર વિકર્ણ એકલો જ નીતિમાન હતો. (વિકર્ણ શબ્દ જુઓ.) ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની કન્યા દુઃશલાને સિંધુદેશના વૃદ્ધક્ષત્ર રાજાના પુત્ર જયદ્રથને વરાવી હતી. યોગ્ય કન્યાઓ સાથે બીજા પુત્રોને પણ પરણાવ્યા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્ર જાતે સમજુ છતાં પુત્રસ્નેહથી દોરાઈ પોતાના કુમાર્ગે ચાલનારા પુત્રોને અધીન વર્તતો હતો, તેમ જ પુત્રોને આડે રસ્તે જતાં રોકવાનું સામર્થ્ય છતાં રોકતો ન હતો. આ એનો મોટો દોષ ગણાય. એના પુત્ર દુર્યોધને નાનપણથી જ પાંડવો પ્રતિ દ્વેષ જણાવ્યો હતો; પાંડવોને અનેક રીતિએ છળ્યા હતા. પાંડવોને યુક્તિપુરસ્સર વારણાવત તેડાવી, ધૃતરાષ્ટ્ર ન જાણે એમ લાક્ષા-ગૃહ તૈયાર કરાવી તેમાં એમને ઉતાર્યા હતા અને પછી એ ઘર જે તદ્દન શીઘ્રજ્વાળાગ્રાહી પદાર્થોનું જ તૈયાર કર્યું હતું તેને સળગાવી દીધું હતું. પરંતુ આ કાવતરામાંથી વિદુરની સાવચેતી અને સૂચનાથી પાંડવો ઊગર્યા. લાક્ષાગૃહ બળી ગયાના સમાચાર અને તેમાં પાંડવો બળી મૂઆના સમા-ચાર સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે ઘણો શોક કર્યો હતો. પણ એ શોક માત્ર ઉપરથી બતાવવાનો હતો, તેમ તેના પછીના કૃત્ય પરથી જણાય છે. દ્રૌપદીના

સ્વયંવર કાળે પાંડવો બળી મૂઆ નથી અને દ્રુપદ-પુરમાં છે, એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે લોકનિંદાના ભયથી જ, લોક પોતાને નઠારો ન કહે એ જ હેતુથી એણે પાંડવોને તેડાવી અરધું રાજ્ય આપી ખાંડવ-પ્રસ્થમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી. જ્યારે પાંડવોએ પોતાના પરાક્રમ વડે અપાર સંપત્તિ મેળવીને રાજ-સૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે પાંડવોનું ઐશ્વર્ય જોઈને દુર્યોધન દ્વેષથી બળી ગયો હતો. પરિણામે જ્યારે કપટદ્યૂતથી દુર્યોધન પાંડવોનું ધનહરણ કરતો હતો, તે વખતે સંજયને પોતાની પાસે બેસાડી રાખી ધૃતરાષ્ટ્ર જુગારની સઘળી હકીકત પૂછ્યા કરતો અને શું જીતી લીધું, શું જીતી લીધું એમ વારે વારે પૂછતો. અમુક અમુક જીતી લીધું સાંભળીને એને ઘણો જ આનંદ થતો. એ જ પ્રમાણે કૌરવોએ જ્યારે દ્રૌપદીને સંતાપી હતી ત્યારે પણ એ કશું બોલ્યો જ નહોતો.

વર્ષો જતાં પાંડવો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વનવાસ ગયા. તે પૂરો થયા પછી અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા. ત્યાર પછી જ્યારે પાંડવો છતા થયા અને પોતાનો રાજ્યવિભાગ માગ્યો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને ખાસ મોકલીને તેની સાથે વિચિત્ર સંદેશો કહાવ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને એણે સંજય મારફત કહેવરાવ્યું હતું કે, હે યુધિષ્ઠિર ! તું જન્મનો ધર્મનિષ્ઠ છે માટે ક્રૂર એવું યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત ન થઈશ ! અરે, જો દુર્યોધન તને રાજ્યવિભાગ ન જ આપે, તો તું ભિક્ષા વડે તારી ઉપજીવિકા કરજે ! પણ યુદ્ધ કરીને તેં જે આદરેલું તપ અને મેળવેલી કીર્તિનો નાશ ન કરીશ ! અરે, આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. એથી નાશવંત દેહમાં અભિમાન રાખી સુજ્ઞ પુરુષો નશ્વર વસ્તુઓમાં આસક્તિ રાખતા નથી, માટે જેટલું આયુષ્ય હોય તેટલું તપમાં જ વ્યતીત કર ! એમ તપ કરીને પરલોકના અક્ષય ભોગ પ્રાપ્ત કરવા ઉપર જ તદ્દેક દૃષ્ટિ રાખ ! મને ખાતરી છે કે તું એમ જ કરીશ ! ધૃતરાષ્ટ્રનો આવો સ્વાર્થથી જ ભરેલો સંદેશો સંજયને મુખે સાંભળીને યુધિષ્ઠિર તેમ જ બીજા પાંડવોને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. સંજયની સાથે પાંડવોને તે કાળે ધર્માધર્મ શું એ વિષયે સંવાદ થયો હતો. છેવટે કૃષ્ણે સંજયને કહ્યું કે, હે સંજય ! કૌરવોએ પાંડવો-ના ઘણા ઘણા અપરાધ કર્યા છે માટે એમનો નાશ થવો જ ઉચિત છે. આજ સુધી કૌરવો તરફ અમે ઘણી જ ક્ષમા ધારણ કરી. પણ યુદ્ધ સિવાય તમે માનો એમ જ ન હોવાથી, યુદ્ધ જ માત્ર આવશ્યક છે. કૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલતા હતા એટલામાં યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે સંજય ! કૌરવો અડધું રાજ્ય ન આપે તો રહ્યું. અમને પાંચ જણા-ને પાંચ ગામ આપે અને કુળક્ષય થતો અટકાવે. સંજયની સાથે આવો સંદેશો અને ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ વગેરે વૃદ્ધોને વંદન કહાવીને એને હસ્તિનાપુર રવાના કર્યો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૨૩–૩૧.

ઉપલવ્ય નગરીથી પાંડવો પાસેથી નીકળેલો સંજય હસ્તિનાપુર ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યો. એણે આવીને ભીષ્મ, દ્રોણ ઇત્યાદિ બધા સહવર્ત્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર સભામાં બેઠા છે જોઈને, પાંડવોએ મોકલેલો જવાબ અક્ષરશઃ કહી સંભળાવ્યો. એણે કહ્યું કે, પાંડવો સાથે સલાહ કરશે તો જ કૌરવો ઊગરશે. કર્ણ ઇત્યાદિ મૂર્ખોનું કહ્યું સાંભળીને દુર્યોધન જો યુદ્ધ કરશે તો કૌરવોનું નિર્મૂળ જશે. કૃષ્ણે કહાવ્યું છે કે તમે દાનધર્મ કરી લો, ભાઈભાંડુ અને મિત્રોને મળી-ભેટી લો, અને સ્ત્રીઓ સહિત વિલાસ પણ ભોગવી લો, કારણ તમારો મરણ-કાળ હવે પાસે આવ્યો છે. પાંડવોનો સંદેશો સાંભળીને દુર્યોધનાદિક અને એના દુષ્ટ પક્ષપાતીઓ ક્રોધ કરીને સભામાંથી ઊઠી ગયા. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રે ભયભીત થઈને અરધું રાજ્ય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં તો દુર્યોધન ત્યાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે પાંડવોને અડધું રાજ શેનું આપો છો ? એઓ પોતે જ પાંચ ગામ માગે છે. એ ઉઘાડું જણાય છે કે પાંડવો આપણાથી ડરી રહ્યા છે. માટે મારે તો અડધું રાજ્ય કે પાંચ ગામ કશું આપવું નથી. હું એમનાથી લડી લઈશ અને એમને જીતીશ જ. / ભા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૫૫.

આમ બોલીને દુર્યોધન ગયો એટલે વિદુર, વ્યાસ અને ગાંધારી એમને સાક્ષીભૂત રાખી, સંજયે કહ્યું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર, મને લાગે છે કે તારા મનથી કૃષ્ણ એક સામાન્ય માણસ હોય એમ તું માને છે, પણ તારી માન્યતા ઝાઝા દિવસ ટકશે નહિ. યાદ રાખ કે એ તારા કૌરવકુળનો કાળરૂપ થઈને સદંતર નાશ કરશે. માટે કાંઈ વિચાર કર. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૫૯ થી ૭૦.

થોડા જ દિવસો પછી ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે સમજૂત કરવા યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને મોકલ્યા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણ ત્યાંથી પાછા ફર્યા એટલે મહાભારતના યુદ્ધનો આરંભ થયો. યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષના રાજાઓ અને ધૃતરાષ્ટ્રના સોએ પુત્રો મરાયા. માત્ર કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા એમ ત્રણ જ જણા જીવતા રહ્યા. એ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર બળીને ખાખ થઈ ગયો. પુત્રના શોકાગ્નિમાં બળી ગયેલો એ, સોએ છોકરાઓની સ્ત્રીઓ અને ગાંધારી સહિત રણભૂમિ પર આવ્યો અને પુષ્કળ શોક કર્યો. એટલામાં યુધિષ્ઠિર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રને વંદન કર્યું અને ધૃતરાષ્ટ્રે એને ભેટીને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી એણે ભીમસેનને ભેટવા બોલાવ્યો. ભીમ આગળ આવી ભેટવા જતો હતો, પણ કૃષ્ણે એને પાછો ખેંચી લીધો, અને ભીમના જેવી લોહમય પ્રતિમા દુર્યોધને તૈયાર કરાવી હતી તે આગળ કરી. એ મૂર્તિને ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમને વરાંસેભીમ જ છે ધારી ક્રોધાન્વિત થઈને એટલા જોરથી ભેટ્યો કે તે ભાંગીને ભૂકો થઈ ગઈ! / ભાર૦ સ્ત્રી૦ અ૦ ૧૨.

મહાભારતના યુદ્ધ બાદ રાજ્યાભિષિક્ત થઈ યુધિષ્ઠિર પોતાના બંધુ સહવર્ત્તમાન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી બન્નેને પોતાની સાથે જ રાખ્યાં હતાં. યુધિષ્ઠિર એમનો પોતાનાં માતા-પિતાના જેવો જ સત્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે એ પંદર વર્ષ સુધી રહ્યો. એ વાસ દરમ્યાન કોઈ કોઈ વખત ભીમસેન મર્મભેદક વચનોથી એને બાળી મૂકતો. આથી એને કોઈ કોઈ વખત ત્યાં રહેવા ઉપર તિરસ્કાર આવી જતો.

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા સમય સુધી તો વિદુર હસ્તિનાપુરમાં રહેતો. ત્યાર પછી કેટલોક કાળ અરણ્યમાં અને કેટલોક કાળ હસ્તિનાપુરમાં એમ રહેતો. ત્યાર પછી એણે અરણ્યમાં જઈ રહેવા માંડ્યું. એક વખત વિદુર ફરતો ફરતો હસ્તિનાપુર આવી ચઢ્યો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો. એણે કહ્યું કે તમારા સો પુત્રો પાંડવોએ માર્યા છતાં એમને ઘેર રહી શ્વાન પ્રમાણે ધાન ખાતાં તમને શરમ નથી આવતી? તમને માનાપમાનની લાગણી જ નથી! તમે વયે પહોંચી ગયા! તમારું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું! એમ છતાં પણ જીવવાની આશા છૂટતી નથી, એ જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે!

ધૃતરાષ્ટ્રને મૂળે તો હસ્તિનાપુરમાં રહેવાનો કંટાળો આવ્યો હતો, તેમાં વિદુરનાં વજ્ર જેવાં કઠોર વચન અને તિરસ્કારથી એના મનમાં વૈરાગ ઉત્પન્ન થયો. બીજે દિવસે મોટા પરોઢમાં કોઈને કહ્યા કહાવ્યા વગર એ વિદુરની સાથે હસ્તિનાપુર તજીને નીકળી ગયો. એના ત્યાગ પછી ગાંધારી અને કુંતી પણ હસ્તિનાપુર તજી અરણ્યમાં ગયાં. એ બધાંને લઈને ધૃતરાષ્ટ્ર હિમવાન્ પર્વત પર ગયો. ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહીને યોગાગ્નિથી પોતાનો દેહ ત્યાગી દીધો. એ જ અગ્નિમાં ગાંધારીએ પણ પોતાનો દેહ હોમી દીધો./ભાર૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૩૯; ભાગ૦૨૪. ૧ થી ૧૮. • ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હોવા છતાં બુદ્ધિ વડે જ સર્વ વિષયનો જ્ઞાતા હોવાથી એને પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહેતા.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૬) ધૃતરાષ્ટ્રનું રૂપ ધારણ કરેલો ઇંદ્ર. એ ગૌતમનો પાળીને મોટો કરેલો હાથી હરણ કરી જતો હતો. તે વખતે એની (કૃત્રિમ રૂપધારી ઇંદ્ર) અને આ ધૃતરાષ્ટ્રની વચ્ચે પુણ્ય-પાપ સંબંધી સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૫૯.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૭) ક્ષત્રિય સોમવંશી અવિક્ષિત વંશોત્પન્ન જન્મેજયનો પુત્ર. • ભાર૦ અ૦ ૧૦૧–૪૪

ધૃતરાષ્ટ્રી તામ્રની કન્યામાંની એક.

ધૃતવતી ભારતવર્ષીય એક નદી.

ધૃતવર્મા સૂર્યવર્મા નામના ત્રિગર્તનો ભાઈ. / ભાર૦ અશ્વ૦ અ૦ ૭૪.

ધૃતવ્રત સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અથર્વણ ઋષિને તેમની ચિત્તી નામની ભાર્યાને પેટે થયેલા ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર

ધૃતવ્રત (૨) ચક્ષુર્મનુને નડ્વલાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ધૃતવ્રત (૩) ચંદ્રવંશી અનુકુલોત્પન્ન રોમપાદના વંશના ધૃતિરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સત્કર્મા અથવા સત્યકર્મા.

ધૃતસેન ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬.

ધૃતાયુધ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૭.

ધૃતિ વિદેહવંશના વીતિહવ્ય જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર બહુલાશ્વ જનક.

ધૃતિ (૨) ચોથા અંકની સંજ્ઞાવાળા ધર્મઋષિની સ્ત્રી

ધૃતિ (૩) ચંદ્રવંશી અનુકુળોત્પન્ન રોમપાદના વંશના વિજયરાજાનો પુત્ર – એનો પુત્ર ધૃતવ્રત.

ધૃતિ (૪) આઠમા સાવર્ણિ મનુના હવે પછી થનારા પુત્રમાંનો એક.

ધૃતિમત કૌંચદ્વીપનો એક દેશ.

ધૃતિમાન પાંચમા રૈવતમનુના પુત્રોમાં થઈ ગયેલો એક પુત્ર.

ધૃતિમાન (૨) કૃતિમાન રાજાનું બીજું નામ.

ધૃતિમાન (૩) સુદરિદ્ર બ્રાહ્મણના ચાર પુત્રોમાંનો એક (પિતૃવર્ત્તી શબ્દ જુઓ.)

ધૃતિમાન (૪) અગ્નિવિશેષ.

ધૃષ્ટ વૈવસ્વત મનુના પુત્રમાંનો એક. એની સંતતિ તપબળે બ્રાહ્મણ થઈ હતી. ને એ લોકો ધાર્ષ્ટ કહેવાતા / ભા૦ સ્કં૦ ૯ અ૦ ૨.

ધૃષ્ટકેતુ વિદેહવંશના સુધૃતિ નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હર્યશ્વજનક.

ધૃષ્ટકેતુ (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્ય કુળના સત્યકેતુ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુકુમાર.

ધૃષ્ટકેતુ (૩) એક કૈકયદેશાધિપતિ. વસુદેવની પાંચ બહેનોમાંની શ્રુતકીર્તિ નામની બહેન આની સ્ત્રી થતી હતી. એને પાંચ પુત્રો અને એક કન્યા હતી. / ભાગ૦ સ્કં૦ ૯ અ૦ ૨૪.

ધૃષ્ટકેતુ (૪) ચેદીદેશના રાજા શિશુપાળના પુત્રોમાંનો એક. શિશુપાળની પછી એ રાજા થયો હતો. એની નગરીનું નામ શક્તિમતીપુર હતું. એણે પોતાની કરેણુમતી નામની બહેન પાંડુપુત્ર નકુળને પરણાવી હતી. એ બહુ પરાક્રમી હતો અને મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં લડ્યો હતો. એના રથના ઘોડા સારંગ રંગના હતા. કૌરવ પક્ષના અનેક વીરોની સાથે એણે યુદ્ધ કર્યું હતું. પરિણામે દ્રોણાચાર્યે એને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૫.

ધૃષ્ટકેતુ (૫) પાંચાળકુળના દ્રુપદ રાજાનો પૌત્ર. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક. એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો અને મહાભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ચંદ્રવંશી પુરુકુળના અજમીઢ વંશના પાંચાળ રાજા દ્રુપદનો પુત્ર. દ્રોણાચાર્યને મારે એવા પુત્રની કામનાથી કરેલા યજ્ઞના અગ્નિમાંથી એનો જન્મ થયો હતો. (દ્રુપદ શબ્દ જુઓ.) જન્મથી જ એ સ્વભાવે ભયંકર હતો. ધનુર્વિદ્યા દ્રોણાચાર્ય પાસે જ શીખ્યો હતો.

કૌરવો પોતાની સેનાને સજ્જ કરીને રણભૂમિ પર આવ્યા જોઈને પાંડવો પણ પોતાની સેનાને લઈને રણાંગણ પર આવ્યા. તે વખતે કૃષ્ણની અનુમતિથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાં સુધી એણે પોતાનો અધિકાર ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવ્યો. જ્યારે જ્યારે અર્જુનને કોઈ ખાસ લડવાને આમંત્રણ કરે અને અર્જુન એમ લડવા જાય, તે વખતે આ જય જ મેળવતો હતો. સેનાનું રક્ષણ કરતો અને વળી યુધિષ્ઠિરની સંભાળ પણ રાખતો. યુદ્ધ વખતે એ પોતાના રથને પારેવાના રંગના અશ્વો જોડાવતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

અશ્વત્થામા મરણ પામ્યો એવું સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે પોતાનાં શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. પોતે બેસીને યોગધારણા વડે પોતાનો જીવ કાઢી નાખતા હતા, તેટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આવીને એમનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ જોઈ અર્જુનને બહુ ક્રોધ આવ્યો અને એણે

ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એને મારવા ધરાધરી દોડ્યો. પરંતુ કૃષ્ણે અર્જુનને શાંત પાડ્યો, સમજાવ્યો અને પાછો વાળ્યો. આગળ જતાં મહાભારતના યુદ્ધના અઢારમા દિવસની રાત્રીએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તંબુમાં ઊંઘતો હતો તે વખત જઈને અશ્વત્થામાએ એને અરધો ઊંઘતો-અરધો જાગતો, એવી સ્થિતિમાં માથું કાપીને મારી નાખ્યો હતો. એને ક્ષત્રધર્મા, ધૃષ્ટકેતુ અને ક્ષત્રંજય એમ પુત્ર હતા તે મહાભારતના યુદ્ધમાં એમની પહેલાં જ મરણ પામ્યા હતા.

ધૃષ્ટધી ધૃષ્ટબુદ્ધિનું બીજું નામ (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

ધૃષ્ટબુદ્ધિ કુંતલરાજાનો પ્રધાન (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

ધૃષ્ટ દાશરથિ રામના અષ્ટ પ્રધાનોમાંનો એક / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭.

ધૃષ્ટિ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામઘ કુળના કથવંશમાં જન્મેલા કુંતિ રાજાનો પુત્ર. નિવૃત્તિ એનો પુત્ર થાય. નિવૃત્તિને વિદૂરથ પણ કહેતા.

ધૃષ્ટિ સોમવંશીય સાત્વતકુળના ભજમાન રાજાનો ત્રીજો પુત્ર / ભાગ૦ ૯–૨૪–૨૭.

ધૃષ્ણુ વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર / ભા૦ આદિ૦

ધૃષ્ણુ (૨) વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંથી ત્રીજો પુત્ર.

ધેનુક ધેનુકાસુર તે જ.

ધેનુકાસુર વૃંદાવનની પાસેના તાલવનમાં રહેનાર એક અસુર. એ પોતાના અનુચરો સહિત રહેતો હતો. વનનાં ફળને સ્પર્શ કરનારને મારતો. એકદા ગાયો ચારતાં ચારતાં કેટલાક ગોપ ત્યાં જઈ ચઢ્યા. ફળોની સુગંધીથી તેમને ફળ ખાવાનો ભાવ થયો. બળરામે ઝાડ ઝાલીને હચમચાવ્યું તેથી ફળ ખરીને ભોંય પર પડ્યાં. એ બધા ગોપ વગેરે ખાતા હતા, તે ઉપરથી આ અસુર મોટા ગધેડાનું રૂપ ધારણ કરી એમના ઉપર ધાયો. બલરામે એના પાછલા પગ ઝાલી, ઊંચકી, ચક્કર ચક્કર ફેરવીને એવો તો પછાડ્યો કે એ તત્કાળ મરણ પામ્યો / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૫.

ધેનુમતી પ્રિયવ્રત કુળોત્પન્ન ઋષભદેવના વંશના દેવદ્યુમ્ન રાજાની સ્ત્રી અને પરમેષ્ટિ નામના રાજાની માતા.

ધેનુમલિતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ અ૦૨૪૫–૩૦

ધૌતપાપા ભારતવર્ષીય એક નદી. કયાંથી નીકળનારી એ જણાતું નથી.

ધૌતમૂલક પાંડવોના સમયની પૂર્વે થઈ ગયેલો ચીન દેશનો રાજા. કૃષ્ણ જે વખતે દુર્યોધન પાસે શિષ્ટાઈ કરવા જતા હતા તે વખતે ભીમસેને વાતમાં જણાવેલા પ્રાચીન ઉન્માર્ગવર્તી રાજાઓમાં આનું નામ ગણાવ્યું છે.

ધૌન્ધુમારિ ધુંધુ દૈત્યને મારનાર કુવળાશ્વના ધૃઢાશ્વાદિક પુત્રોની સંજ્ઞા.

ધૌમ્ર ઋષિવિશેષ / ભા૨૦ શાં૦ ૪૬–૧૨.

ધૌમ્ય એ વ્યાધપાદ ઋષિના બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર અને ઉપમન્યુ ઋષિનો નાનો ભાઈ થાય. ધૌમ્ય મોટો વિદ્વાન અને તપસ્વી હતો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૩. • આરુણિ ઋષિ જેનું નામ અગાડી જતાં ઉદ્દાલક પડ્યું હતું એ આ ધૌમ્યનો શિષ્ય થાય.

ધૌમ્ય (૨) દેવલ ઋષિનો નાનો ભાઈ અને પાંડવોનો પુરોહિત/ ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૯૩. • વનવાસમાં એ પાંડવોની જોડે હતો, અને પાંડવોને એણે અનેક તીર્થયાત્રાનાં વર્ણનો અને ફળ કહ્યાં હતાં. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૮૬–૧૯૦. • તેમ જ જ્યારે પાંડવો અજ્ઞાતવાસ સારુ વિરાટને ત્યાં ગયા ત્યારે રાજગૃહમાં કેવી રીતે વર્તવું એ નીતિ પણ એણે પાંડવોને કહી હતી. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૪.

ધૌમ્ય (૩) એ જ નામનો એક બીજો ઋષિ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૬૮

ધ્યાનબિંદુ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

ધ્રુવ સૌથી ઉપર આવેલો લોકવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૩–૧.

ધ્રુવ સ્વાયંભૂ મનુના પૌત્ર ઉત્તાનપાદ રાજાને તેની સ્ત્રી સુનીતિને પેટે જન્મેલો પુત્ર. સુનીતિ – ધ્રુવની માતા – રાજાની માનીતી નહોતી. તેથી ધ્રુવ ઉપર

પણ રાજાની મમતામાં કાંઈ ઊણપ હતી. ઉત્તાનપાદની બીજી રાણી સુરુચિ માનીતી હોઈ એનો પુત્ર ઉત્તમ પણ રાજાને પ્રિય હતો. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં એક વખત ઉત્તમ રાજાના ખોળામાં બેઠો હતો ત્યાં ધ્રુવ પણ બેસવા ગયો. એ જોઈને એની ઓરમાન માતા – સુરુચિએ એને તુચ્છકારી કાઢ્યો અને બેસવા ન દીધો. આથી રડતો રડતો ધ્રુવ પોતાની માતા સુનીતિ પાસે આવ્યો. પુત્રને રડવાનું કારણ જાણીને એની માતાને પણ ઘણું દુઃખ થયું અને શોકાવિષ્ટા થઈને બોલી કે, ભાઈ પરમેશ્વરની કૃપા વગર આપણને એવું સુખ કયાંથી મળે? આ ઉપરથી ધ્રુવ પોતે નાની ઉમ્મરનો છતાં તરત જ નગર બહાર નીકળી પડ્યો અને અરણ્યમાં ઈશ્વરારાધના કરવા ચાલ્યો. એટલામાં માર્ગમાં એને નારદઋષિ મળ્યા. એમણે એને ઘણું સમજાવ્યો કે તું હજુ નાનો છે. નગરમાં પાછો જા. પણ એણે કશું માન્યું નહિ.

નારદને આવું નાનું બાળક ઈશ્વરારાધના કરવા અરણ્યમાં જાય, એ ઉપરથી એની બહુ દયા આવી. નારદે ધ્રુવને મંત્ર અને ભગવાનનું ધ્યાન કરવાની રીત વગેરેનો બોધ આપ્યો. નારદની સૂચના પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાથી થોડા જ સમયમાં ભગવાન એને પ્રત્યક્ષ થયા. ધ્રુવને થયું કે હું એમની સ્તુતિ કરું. પણ સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું એટલે કશું બોલી શક્યો નહિ, માત્ર હાથ જોડીને ઊભો જ રહ્યો. શ્રી ભગવાને આ જોઈને પોતાના હાથમાં શંખ હતો તે ધ્રુવના ગાલે અડકાડ્યો. આટલા ઉપરથી એનામાં બોલવાની શક્તિ આવી. એણે નાના પ્રકારે ભગવાનનું સ્તવન કર્યું. સંતુષ્ટ થઈને ભગવાને કહ્યું કે જેની ગ્રહો અને નક્ષત્રો પ્રદક્ષિણા કરે છે એવું મારું અચળ ધામ તારે માટે મેં નિર્માણ કર્યું છે છતાં તેં રાજ્યના હેતુથી આરાધના કરી હતી માટે તું ઘેર જા. તારા પિતાની પછવાડી છત્રીસ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યા બાદ તારે માટે નિમત્ત સ્થાને આવજે. એમ કહીને ભગવાન અંતર્ધાન થયા અને ધ્રુવ પોતાના નગર તરફ ગયો.

ઉત્તાનપાદ રાજાને ઈશ્વરારાધના કરીને પુત્રને પાછા આવવાની ખબર પડતાં જ તે ઘણા પ્રેમથી અને મોટા ઠાઠમાઠથી એને સામૈયે આવ્યો અને એને નગરીમાં લઈ ગયો.

કેટલેક કાળે ઉત્તાનપાદ ધ્રુવને રાજ્યાભિષેક કરી પોતે તપ કરવા સારુ અરણ્યમાં ગયો. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૮–૯.

પિતાના નિવૃત્ત થઈ અરણ્યવાસ પછી ધ્રુવે શિશુમાર પ્રજાપતિની ભ્રમી નામની કન્યા જોડે વિવાહ કર્યો. ભ્રમીની કુખે ધ્રુવને કલ્પ અને વત્સર એમ બે પુત્ર થયા. એ સિવાય વાયુએ પોતાની ઇલા નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. તેને પેટે ધ્રુવને ઉત્કલ નામે એક પુત્ર અને એક કન્યા, એમ બે સંતતિ થઈ. આ ઉપરાંત ધ્રુવને ત્રીજી સ્ત્રી હતી એમ મત્સ્યપુરાણ ઉપરથી જણાય છે. એ ત્રીજી સ્ત્રીનું નામ ધન્યા હોઈ એને શિષ્ટ નામે એક જ પુત્ર હતો.

ધ્રુવનો ઓરમાન ભાઈ ઉત્તમ, એનાં લગ્ન થવાનાં હતાં તે પહેલાં, એક વખત શિકારે ગયો હતો. હિમવાન પર્વત ઉપર ગયો, ત્યાં યક્ષો સાથે એને ઝઘડો થયો; અને એ તકરારમાં એ મરણ પામ્યો. આ સમાચારની ધ્રુવની ઓરમાન માતા સુરુચિને ખબર પડતાં એ ધ્રુવથી છાની, કોઈને કહ્યા વગર પોતાના પુત્રની શોધ કરવા ગઈ. એનું પણ ત્યાં મૃત્યુ થયું. આ વૃત્તાંત સાંભળીને ધ્રુવને માલૂમ પડતાં એ તત્કાળ રથારૂઢ થઈને હિમવાન પર્વત પર ગયો અને એણે સહસ્રાવધિ યક્ષોને મારી નાખ્યા. યક્ષાધિપતિ કુબેરને આ વાતની ખબર પડતાં એ ચઢી આવ્યો અને ધ્રુવ અને કુબેર વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. છેવટે એ સ્થળે સ્વાયંભૂ મનુ જાતે પ્રગટ થયા અને તેમને ધ્રુવને ઉપદેશ કરી યુદ્ધ કરતો બંધ પાડ્યો. ધ્રુવને પોતાને નગર મોકલ્યો અને કુબેર પણ સંતુષ્ટ થઈ સ્વસ્થાનકે ગયો. ધ્રુવે સહસ્રાવધિ યજ્ઞો કર્યા અને પ્રજાપાલન એવું તો ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું કે બધાં એને પોતાના પિતા કહેતા. આ પ્રમાણે છત્રીસ હજાર વર્ષ રાજ્ય કરી, છેવટે પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી અરણ્યમાં ગયો.

અરણ્યમાં તપ વડે દેહ ક્ષીણ કરીને દેહનો ત્યાગ કર્યો. મરીને ભગવદાજ્ઞાનુસાર પોતાની અવિચળ પદવી પર એટલે કે ધ્રુવમંડલમાં ગયો / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૦-૧૨; મત્સ્ય૦ અ૦ ૪.

ધ્રુવ (૨) એક વસુ (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) એને કાલ નામે પુત્ર હતો.

ધ્રુવ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન ઋતેયુના પુત્ર અંતિભારના ત્રણ પુત્રમાંનો બીજો પુત્ર.

ધ્રુવ (૪) ચંદ્રવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતવંશીય વસુદેવને રોહિણીથી થયેલા સાત પુત્રમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર

ધ્રુવ (૫) જયદ્રથનો વધ થયા પછી રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો કલિંગ દેશનો એક રાજા / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૫.

ધ્રુવ (૬) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ.

ધ્રુવસંધિ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના રામવંશીય રાજા પુષ્યનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુદર્શન. આ ધ્રુવસંધિને ભારતમાં પૌષ્ય નામે કહ્યો છે. એને મનોરમા અને લીલાવતી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી.

ધ્રુવાશ્વ સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના ભાનુમાન રાજાનું બીજું નામ.

ધ્રુવોધર ભારતીય યુગમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

ધ્વજકેતુ દ્રુપદપુત્ર – એક રાજા.

ધ્વજગ્રીવ રાવણના પક્ષનો લંકાનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬

ધ્વજવતી હરિમેધા નામના ઋષિની કન્યા.

ન

નકુળ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નકુળ (૨) ચંદ્રવંશી પુરુકુળના અજમીઢ વંશના જહ્નુકુળમાં થયેલા પાંડુ રાજાનો પુત્ર. પાંડુરાજાને માદ્રી નામે બીજી સ્ત્રી હતી. તેની કુખે અશ્વિનીકુમારના અંશથી જે બે પુત્રો થયા હતા તેમાંનો મોટો પુત્ર. એના નાના ભાઈનું નામ સહદેવ હતું. નકુળ બહુ સ્વરૂપવાન હતો. / ભા૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨૫. • નકુળને દ્રૌપદીની કુખે શતાનીક નામે પુત્ર થયો હતો. શિશુપાળની કન્યા કરેણુમતી એની બીજી સ્ત્રી હતી. એ સ્ત્રીને પેટે એને નિરમિત્ર નામે પુત્ર થયો હતો.

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં વસાવ્યા પછી પાંડવોએ ત્યાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો. તે વખતે યુધિષ્ઠિરે પોતાના ચારે ભાઈઓને ચારે દિશાઓથી દ્રવ્ય લાવવાની આજ્ઞા કરી હતી. તે સમયે નકુળ પશ્ચિમ દિશાએ ગયો હતો. નકુળે તે વખતે કયાં કયાં દિગ્વિજય કર્યો એનું વર્ણન ભારતમાં તદ્દન સંક્ષિપ્તમાં જ છે. ઇંદ્રપ્રસ્થથી નીકળી આનર્ત દેશ જતાં માર્ગમાં આવતા દરેક દેશમાં એણે જીત મેળવ્યાની હકીકત અન્ય ગ્રંથો ઉપરથી ઉપલબ્ધ થઈ છે.

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થતાં જ નકુળ નીકળ્યો તે પ્રથમ તદ્દન પાસે આવેલા જાંગલ દેશમાં ગયો. ત્યાંથી પશ્ચિમ પાંચાળ, પશ્ચિમ શૂરસેન, યામૂનદેશ, પશ્ચિમ મત્સ્યદેશ, સારસ્વતદેશ વગેરે દેશોમાં ગયો. / ભા૦ ૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

ત્યાંથી ઘણા જ દ્રવ્યવાન અને અસંખ્ય ગાયોવાળા સહસ્રાર્જુનના રોહિતકપુરમાં ગયો. ત્યાંના મત્તમયૂરક નામના પ્રસિદ્ધ રહેવાસી જોડે જબરું યુદ્ધ કરીને તેને જીત્યો. ત્યાંથી મરુધન્વ દેશમાં ગયો. તે જીતીને બહુધાન્યક દેશમાં, શૈરીષક દેશ અને મહેત્થ દેશમાં ગયો. મહેત્થના આક્રોશ નામના રાજા જોડે એને મોટું યુદ્ધ થયું. ત્યાંથી એણે પશ્ચિમદશાર્ણ દેશના રાજા હિરણ્યવર્માને જીત્યો. શિબિ, પશ્ચિમત્રિગર્તના ક્ષેમકરાદિ પાંચ રાજાઓ, અંબષ્ટ દેશ, પશ્ચિમમાલવ (માળવા) એ બધા દેશો જીત્યા ત્યાર પછી પંચકર્પટક, મધ્યમકેય, વાટધાન ઇત્યાદિના લોકને જીત્યા. વળી એણે પુષ્કરારણ્યવાસીઓને જીત્યા હતા. અહીંથી કઈ દિશા તરફ વળ્યો તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી.

ત્યારબાદ પશ્ચિમ ઉત્સવસંકેતવાસીઓને જીતીને સિંધુનદીતીરવાસી (વૈશ્યાપુત્ર) ગ્રામણીય રાજાને જીતી, સરસ્વતીને તીરે આવેલા શૂદ્ર આભિરગણને તાબે કરી, બધા પંચનદવાસીઓ(પંજાબીઓ)ને તેમ જ અમર પર્વતવાસીઓને જીતી એ આગળ ગયો.

ત્યાર પછી નકુળ ઉત્તર જ્યોતિષ અને દિવ્ય કટકપુર ગયો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ પશ્ચિમથી ઉત્તરે વળ્યો. પશ્ચિમ દિશાવાસી રામઠ, હારહૂણ એમને જીતી એ આનર્તમાં કૃષ્ણના નગર દ્વારકામાં આવ્યો. કૃષ્ણે પ્રીતિપૂર્વક કર આપ્યો હતો. ત્યાંથી પોતાના મામા મદ્રદેશાધિપતિ શલ્યને ત્યાં શાકલનગરમાં ગયો હતો. એણે એનું પ્રીતિપૂર્વક સન્માન કરી અપાર દ્રવ્ય આપ્યું હતું. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને પડખે રહેનારા ભયંકર મ્લેચ્છો, પહ્લવો, બર્બરો, કિરાતો, યવનો અને શકો વગેરેને જીતી એણે તેમની પાસેથી અપાર દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું હતું. આ બધું દ્રવ્ય દસ હજાર ઊંટો ઉપર લાદીને ઇંદ્રપ્રસ્થ આણીને યુધિષ્ઠિરને સમર્પ્યું હતું. / ભા૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

કપટદ્યૂતમાં બધી સંપત્તિ હારી ગયા પછી પાંડવો વનવાસમાં ગયા તે વખતે નકુળ પણ જોડે જ હતો. અજ્ઞાતવાસના સમયમાં જેમ બધાએ નામ બદલ્યું હતું તેમ વિરાટ રાજાને ત્યાં એ ગ્રંથિક નામ ધારણ કરીને રહ્યો હતો. / ભા૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૨.

અજ્ઞાતવાસ પૂરો થયા પછી કૌરવો સાથે સમજૂતી કરવા કૃષ્ણ ગયા ત્યારે નકુળે કૃષ્ણને કહ્યું હતું કે દુર્યોધને અમને કેટલો ત્રાસ આપ્યો છે તે તમે જાણો જ છો. માટે બને ત્યાં સુધી યુદ્ધ કરવાનું જ ઠેરવીને આવજો./ભા૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૮૦.

મહાભારતના યુદ્ધનો આરંભ થયો ત્યારે નકુળને પ્રથમ દુઃશાસનની સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો. એના રથના ઘોડા કાંબોજ દેશના અને પોપટિયા રંગના હતા. એના ધ્વજ ઉપર ભયંકર શરભપક્ષીનું ચિત્ર રહેતું. યુદ્ધ સમયે એનો વગાડવાનો શંખ સુઘોષ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. એ પોતાના હાથમાં વૈષ્ણવ નામનું ધનુષ્ય રાખતો. / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. • ભારત યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી પાંડવ પક્ષના જે સાત વીરો ઊગર્યા હતા તે પૈકી એ હતો. યુધિષ્ઠિર જ્યારે સ્વધામ પધાર્યા ત્યારે એ પણ જોડે ગયો હતો.

નક્ત પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પૃથુષેણ રાજાને તેની આકૂતી નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર. એને દ્રુતી અથવા ધ્રુતી નામની સ્ત્રી હોઈને તેને ગય નામનો પુત્ર હતો.

નક્ર જલચર. (૧ ઝૂષ શબ્દ જુઓ.)

નગ શત્રુઘ્નનો સેનાપતિ. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

નગ્નજિત્ કૃષ્ણની સ્ત્રી સત્યા જેનું બીજું નામ નાગ્નજિતિ એવું હતું, તેનો પિતા / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૫૮ • પોતે દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો ત્યારે કર્ણે એને જીત્યો હતો. / ભા૦ વન૦ અને ૨૫૪ • એ ધ્રુપાત્ નામના અસુરના અંશરૂપે જન્મ્યો હતો. / ભા૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭• અને તેથી મહાભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં રહેતો હતો.

નચ્યહૂ એક બ્રહ્મર્ષિ / મત્સ્ય અ૦ ૧૪૩

નચિકેતા ગૌતમ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા આરુણિ ઋષિના પુત્ર. એ સુમારે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે ઉદ્દાલક ઋષિએ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં સારી સારી ગાયો પુત્રને માટે જુદી રાખી, બ્રાહ્મણોને આપવાને નઠારી, વસૂકી ગયેલી, વેાડકી, માંદી, વરોલ, પારેઠ, ખાઈ પી ઊતરેલી અને નિરિંદ્રિય એવી ગાયો તૈયાર રાખી હતી. આવાં ગૌદાન પિતાને શ્રેયસ્કર ન થાય ધારી, અને પિતા મારા સ્નેહને લીધે મારી ફિકર કરે છે અને ગૌદાનનો લાભ લેતા નથી ધારી, પિતાને નચિકેતાએ સૂચનારૂપ પૂછ્યું કે આપ મને કોને આપવાના છો ? ઉદ્દાલક સમજ્યા, પણ કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. નચિકેતાએ પુનઃ એ પ્રશ્ન કર્યો. એમ જ્યારે ત્રણવાર એકનો એક પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ઉદ્દાલક ઋષિને ક્રોધ આવ્યો અને એના આવેશમાં બોલી ઊઠ્યા કે તને હું યમને આપું છું.

ક્રોધાન્વિત થઈને બોલી તો દીધું, પણ યમ હમણાં મારા પુત્રને લઈ જશે ધારી દિલગીર થઈ ગયા. પણ નચિકેતાએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે આપે જે વચન કહ્યું તે જ પ્રમાણે મને યમને આપો. ઉદ્દાલકે એને યમને સમર્પણ કરતાં જ એ યમલોકમાં ગયો. યમદૂતોએ એને પૂછ્યું કે તું અહીં કેમ આવ્યો ? આયુષ્ય પૂરું થયા સિવાય યમ કોઈને

આયુષ્ય નથી. તારું તો આયુષ્ય હજુ પૂરું થયું નથી. તું પાછો જા. યમ તે દિવસે પાતાલમાં ગયેલા હતા. હું યમને મળ્યા વગર પાછો નહિ જ જઉં, એવી હઠ લઈને નચિકેતા યમના દ્વાર પર ત્રણ દિવસ અન્નજળ લીધા સિવાય ઊભો રહ્યો. ત્રીજે દિવસે પાછો આવેલો યમ પોતાને બારણે આ અતિથિ બટુકને ઊભેલો જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. દૂતોએ બધી હકીકત કહી એટલે યમ કહે મારે ઘેર આવેલો અતિથિ મારાથી સન્માન પામ્યો નહિ અને ત્રણ દિવસ અન્નપાણી વગર ઊભો રહ્યો ! અહો, મારે હાથે આ મોટો અન્યાય થયો. એમ કહીને યમે એનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું અને ત્રણ દિવસ અન્નોદક સિવાય ઊભા રહ્યા બદલ ત્રણ વરદાન માગવાનું કહ્યું.

નચિકેતાએ પ્રથમ વર માગ્યો કે હે યમરાજ ! મારા પિતા ગૌતમ શાન્તસંકલ્પ થાઓ. મેં પ્રશ્ન પૂછ્યા. એમણે મને યમને આપ્યો, હું યમલોકમાં આવ્યો અને એ જ દેહે પાછો આવ્યો; એ બધાની એમને સ્મૃતિ રહે અને એ લબ્ધસ્મૃતિ થયા છતાં ક્રોધરહિત થઈ, શાન્તસંકલ્પ રહે એમ કરો.

બીજા વર તરીકે નચિકેતાએ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સારુ સાધનરૂપ અગ્નિ માગ્યો. યમે એને સ્પષ્ટતાથી એ અગ્નિનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. અગ્નિ વિષયે યમે જે જે કહ્યું હતું તે બધું નચિકેતા અથ-ઈતિ બરોબર બોલી ગયો. યમ આથી વિશેષ આનંદ પામ્યો અને એ અગ્નિ 'નાચિકેત' નામથી ઓળખાશે એવો વધારાનો વર આપ્યો. વળી પોતાના ગળામાં ધારણ કરેલી અનેક રૂપમાળા પણ નચિકેતાને આપીને પહેરાવી ચયન નામે યજ્ઞની બધી ક્રિયા સમજાવી. પછી ત્રીજો વર માગવાનું કહ્યું.

ત્રીજા વર તરીકે નચિકેતાએ આત્મા એ શું ? એમ બ્રહ્મવિદ્યા માગી. યમે કહ્યું કે આવો ગહન પ્રશ્ન તું ન પૂછીશ. એ દુર્બોધ્ય વાતથી તને કલેશ થશે. સમજાશે નહિ. માટે બીજું કાંઈ માગી લે.

નચિકેતા કહે કે આત્મા દુર્વિજ્ઞેય છે, એમ હું પણ જાણું છું. મારા પિતાથી પણ એવું જ સાંભળ્યું છે. પરંતુ આવા ગહન વિષયોનો બોધ કરનાર આપના જેવા મહાત્મા દુર્લભ છે. ક્યાંથી મળે ? માટે જો મારા પર આપની કૃપા જ છે, તો મને એ જ જ્ઞાન સમજાવો. મારે બીજું માગવાનું નથી.

યમે નચિકેતાને ઘણું દ્રવ્ય, સ્વર્ગના ભોગ, સ્ત્રીઓ, ઘણું જ લાંબું આયુષ્ય વગેરે માગવાનું કહ્યું, પણ નચિકેતા પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી ચળ્યો નહિ. છેવટે વચનના બંધાયેલા યમે નચિકેતાને બ્રહ્મવિદ્યાનો-બ્રહ્મસ્વરૂપનો બોધ કર્યો. આ પ્રમાણે વરદાનો લઈ, જ્ઞાનનો ભંડાર ભરીને નચિકેતા પોતાના પિતા ઉદ્દાલક આરુણિ ઋષિની પાસે પાછો આવ્યો. આ મનોરંજક ઇતિહાસ કઠવલ્લી ઉપનિષત્માં સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. (કઠવલ્લી ઉપનિષત જુઓ.)

નડાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નર્મદા વીરણ પ્રજાપતિની કન્યા, વીરિણી એનું બીજું નામ. એ ચક્ષુર્મનુની સ્ત્રી હતી.

નંદ વિષ્ણુના પાર્ષદમાંનો એક.

નંદ (૨) વસુદેવને મદિરા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

નંદ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

નંદ (૪) ગોકુલમાંના સઘળા ગોપનો સ્વામી. એ કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનો પરમ મિત્ર હતો, માટે જ વસુદેવને પોતાની એક સ્ત્રી રોહિણી અને પછીથી પોતાનો પુત્ર કૃષ્ણ એને ત્યાં રાખ્યા હતા. નંદને યશોદા નામે સ્ત્રી હતી.

નંદ (૫) ક્રૌંચદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

નંદક વિષ્ણુના ખડ્ગનું નામ.

નંદક (૨) દુર્યોધન પક્ષનો એક યોદ્ધો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬૪.

નંદક (૩) વસુદેવને વૃકદેવીથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

નન્દનક સર્પવિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૨.

નંદનવન સ્વર્ગમાં ઈંદ્રનું વનવિશેષ.

નંદનવન (૨) મેરુની પૂર્વે મંદર પર્વત ઉપર આવેલું વનવિશેષ. / ભાગ૦ ૧ સ્કં. અ૦ ૧૬.

નંદનવન (૩) હિમાલય ઉપર આવેલું વન.

નંદનવન (૪) ક્રૌંચદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

નંદા ધર્મઋષિના હર્ષ નામના પુત્રની સ્ત્રી

નંદા (૨) કુબેરની નગરી આગળ વહેનારી નદી. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૬.

નંદા (૩) શાલ્મલી દ્વીપમાં આવેલી નદી.

નંદા (૪) ઋષભકૂટ પર્વત પરની નદી. / ભા૦ વન૦ ૧૧૦.

નંદિક નંદી શબ્દ જુઓ.

નંદિકેશ્વર નંદી શબ્દ જુઓ.

નંદિગ્રામ અયોધ્યાની પૂર્વે એક કોસ ઉપર આવેલું ગામવિશેષ. રામના વનવાસ સમયે આ ગામમાં ભરત ચૌદ વર્ષ પર્યંત રહ્યો હતો. / વા૦ રા૦ અયો૦ ૧૧૫.

નન્દિની એક નદી.

નન્દિની (૨) વસિષ્ઠની ગાય.

નંદિની (૩) સુરભીને કશ્યપથી થયેલી કન્યા.

નન્દિવર્ધન વિદેહવંશના ઉદ્વસુ જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુકેતુ જનક.

નન્દિવર્ધન (૨) કલિયુગમાં પ્રદ્યોતવંશના રાજકનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૨–૧–૪.

નન્દિવર્ધન (૩) કલિયુગમાં શિશુનાગ વંશના અજય રાજાનો પુત્ર – એનો પુત્ર – મહાનન્દિ/ભાગ૦ ૧૨–૧–૭.

નન્દિસેન સ્કન્દનો પરિવાર.

નંદી ધર્મઋષિને યામીથી થયેલા સ્વર્ગ નામના પુત્રનો પુત્ર.

નંદી (૨) મુની નામની ભાર્યાને પેટે કશ્યપને થયેલ દેવગંધર્વ માંહેલો એક. જે સોળ દેવગંધર્વ ગણાવ્યા છે, તેમાં આ નામ કયાનું છે તે નિર્ણીત કરાતું નથી.

નંદી (૩) કામધેનુનો પુત્ર અને શિવગણ માંહેનો એક. એની આકૃતિ મનુષ્ય જેવી હોઈને મોં વાનર જેવું છે અને હાથ ટૂંકા ટૂંકા છે. દક્ષ યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો. તે કાળે એણે ભગ નામના ઋત્વિજને બાંધ્યો હતો. આ ઉપરથી એ સ્વયંભૂ મન્વંતરમાં થઈ ગયો એ સ્પષ્ટ છે. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૫ • એણે રાવણને શાપ આપ્યો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૫.

નંદીશ્વર તગડાની સંજ્ઞાવાળો નંદી તે જ.

નભ બીજા સ્વારોચિષ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

નભ (૨) ત્રીજા ઉત્તમ મનુના પુત્રમાંનો એક.

નભ (૩) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નભ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન દાશરથિ રામના પૌત્ર અતિથિનો પૌત્ર, નિષધ રાજાનો કનિષ્ઠ પુત્ર એને પુંડરીક નામે પુત્ર હતો.

નભ (૫) શ્રાવણ માસ. આ માસમાં સૂર્યમંડળાધિપતિ ઈંદ્ર નામનો આદિત્ય હોય છે. એના સમાગમમાં અંગિરા ઋષિ, વિશ્વાસુ ગંધર્વ, પ્રમ્લોચા અપ્સરા, વર્ય રાક્ષસ, એલાપત્ર નાગ, અને શ્રોતા નામનો યક્ષ હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

નભગ વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રોમાંનો નવમો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નાભાગ.

નભસ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અતિથિ રાજાનો પ્રપૌત્ર, નિષધરાજાનો પૌત્ર અને નલરાજાનો પુત્ર.

નભસ્ય ચૈત્રી વર્ષના બાર મહિનાના અનુક્રમમાં છઠ્ઠો મહિનો. એની પૂર્ણિમા ભાદ્રપદા નક્ષત્રમાં આવે છે. સંભવ ભાદ્રપદ (ભાદરવો) મહિનો કહે છે. એ મહિનામાં વિવસ્વાન્ નામનો આદિત્ય સૂર્યમંડળનો અધિપતિ હોય છે. એ આદિત્યના સમાગમમાં ભૃગુ ઋષિ, ઉગ્રસેન ગંધર્વ, અસારણ યક્ષ, શંખપાળ નાગ, અનુમ્લોચા અપ્સરા, વ્યાઘ્ર નામનો રાક્ષસ એ સઘળા હોય છે. આ વ્યવસ્થા આ મન્વંતરમાં જ હોય છે. મન્વંતર મન્વંતરમાં જુદી ગોઠવણી હોય છે. / ભાગ૦ દ્વાદશ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

નભસ્ય (૨) સ્વારોચિષ મનુના પુત્રમાંનો એક.

નભસ્ય (૩) ઉત્તમ મનુના પુત્રમાંનો એક.

નભસ્વતી ઉત્તાનપાદ વંશના વિનિતાશ્વ રાજાની બીજી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ હવિર્ધાન.

નભસ્વાન્ મૂર દૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)

નમસ્યુ ચંદ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પ્રવીર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તો ચારુપદ.

નમૂચિ ઇન્દ્રે મારેલો એક સૈંહિકેય

નમૂચિ (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ.

નમૂચિ (૩) દક્ષિણ દિશામાં રહેનારો એક બ્રહ્મર્ષિ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ ૧.

નર સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના ધર્મઋષિનો પુત્ર અને નારાયણ ઋષિનો સહોદર.

નર (૨) તામસ મનુના પુત્રમાંનો એક.

નર (૩) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના સુધૃતિ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ કેવલ હતું.

નર (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ભરતપુત્ર મન્યુના પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો. એના પુત્રનું નામ સંકૃતિ.

નરક પાતકી જનોની સજા સારુ યમલોકમાં નિર્માણ કરેલાં, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, રૌરવ, મહારૌરવ, કુંભીપાક, કાલસૂત્ર, અસિપત્રવન, સૂકરમુખ, અંધકૂપ કૃમિભોજન, સંદંશ, તપ્તસૂમિ, વજ્રકંટક, શાલ્મલિ, વૈતરણી, પૂયોદ, પ્રાણરોધ, વિશસન, લાલાભક્ષ, સારમેયાદન, અવિચિ, અયઃપાન, ક્ષારકર્દમ, રક્ષીગણ-ભોજન, શૂલપ્રોત, દંદશૂક, અવટનિરોધક, પર્યાવર્તન, અને સૂચિમુખ એ નામનાં સ્થળોવિશેષ. / ભાગ૦ ૫૦ સ્કં૦ અ૦ ૨૬.

નરક (૨) વિષ્ણુએ મારેલો એક દાનવ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૪૨.

નરક (૩) તેર સૈંહિકેયમાંનો એક.

નરક (૪) મહો દેવીનો પુત્ર. એક અસુર.

નરકાસુર અસુરવિશેષ. એ ભૂમિનો પુત્ર હતો માટે એને ભૌમાસુર પણ કહેતા. ભૂદેવીએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરીને એને વિષ્ણુતાસ્ર સંપાદન કરી આપ્યું હતું. એને લીધે એ ઘણો બળાઢ્ય હતો, એ અસ્ત્ર એણે પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું હતું. / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૯ ● એણે દેવને ઘણી પીડા કરીને તેમની અને ઇન્દ્રની સંપત્તિ હરણ કરીને પોતાના પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં આણી હતી. પોતા ઉપર આવી પડેલી આ વિપત્તિની વાત ઇન્દ્રે કૃષ્ણને કહી હતી. તેથી કૃષ્ણ પોતાની સ્ત્રી સત્યભામાને સાથે લઈને પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયા. પૃથ્વીએ મેળવેલાં વરદાનોમાં એક એ પણ હતું કે તું, એની મા, જ્યારે કહે તે વગર એને કોઈ મારી નાખી શકશે નહિ. કૃષ્ણની સ્ત્રી સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર હતી, માટે એને કૃષ્ણે નરકાસુરને મારવા જતાં જોડે લીધી હતી. ત્યાં નગરની બહાર પાણીમાં નરકાસુરનો પક્ષપાતી પંચમુખ મૂર નામનો દૈત્ય રહેતો હતો. કૃષ્ણને એ વાત માલૂમ હોવાથી ત્યાં જઈ એમણે પોતાના પાંચજન્ય નામે શંખનો ધ્વનિ કર્યો. આથી જાગૃત થઈને એ કૃષ્ણની ઉપર ધાયો. બન્ને વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થતાં, કૃષ્ણે એનાં પાંચે માથાં ભાંગી નાખ્યાં. પિતાની આવી હાલત જોઈને એના તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન, અને અરુણ નામે સાત પુત્રો હતા તે ક્રોધ કરીને કૃષ્ણ ઉપર ધસ્યા. નરકાસુરનો પીઠ નામનો સેનાપતિ પણ એમની જોડે હતો એ બધાંને સૈન્ય સહિત કૃષ્ણે માર્યાની હકીકત જાણીને નરકાસુર જાતે કૃષ્ણ ઉપર ધસી આવ્યો. જ્યારે નરકાસુરની તલવાર નકામી થઈ પડી, ત્યારે એ મોટું ત્રિશૂળ લઈને કૃષ્ણ ઉપર ધાયો. સત્યભામા પણ ગરુડ ઉપર હતી. એણે ગભરાઈને કહ્યું કે આ પાપીને મારી નાખો; એટલે કૃષ્ણે સુદર્શન વડે એનું માથું ઉડાડી દીધું. પછી ભૂમિદેવીએ નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તને કૃષ્ણના પગ આગળ આણીને એને હાથે અદિતિનાં કુંડળ કૃષ્ણને અપાવરાવ્યાં. કૃષ્ણે તે કુંડળ ઇન્દ્રને આપ્યાં, તેમ એની સંપત્તિ પણ એને અપાવી. ત્યાર પછી નરકાસુરે બંદીખાનામાં પૂરેલી સોળ હજાર કન્યાને છોડાવી. એ કન્યાઓએ પોતાના મન વડે કૃષ્ણને વર્યા હોવાથી તેમને દ્વારકા લઈ જવાની ઇચ્છા કરી. એમણે ભગદત્તને પ્રાગ્જ્યોતિષપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. ભગદત્તે ચાર દંતીશૂળવાળા ચોસઠ હસ્તિઓ, કેટલાક અશ્વો, રથ, તેમ જ ધન વગેરે નજર કર્યું તે, તેમ જ સોળ હજાર કન્યાઓને લઈને કૃષ્ણ દ્વારકા આવ્યા. ત્યાં આવીને એ બધી કન્યાઓની સાથે વિવાહ કર્યા. / ભાગ૦ દશમ૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૯.

નરનારાયણ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને મૂર્તિ નામની ભાર્યાથી વિષ્ણુના અંશથી થયેલો પુત્ર.

નરવાહન કુબેરનું એક નામ.

નરસિંહ નૃસિંહ શબ્દ જુઓ.

નરાંતક અંગદે મારેલો રાવણનો એક પુત્ર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૬૯.)

નરાંતક (૨) પ્રહસ્ત નામના રાવણના પ્રધાનના ચાર પ્રધાનોમાંનો એક. એને દ્વિવિદ વાનરે માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૫૮.

નરિષ્યંત વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રોમાંનો સાતમો. એને ચિત્રસેન અને દમ એમ બે પુત્ર હતા.

નર્મદા સોમપ નામના પિતરની માનસકન્યા. સોમ શબ્દથી ભુલાવો ખાઈ એના પર્યાય ચંદ્ર, ઇંદુજ એવાં પણ એનાં નામ છે.

નર્મદા (૨) એક ગંધર્વ. એણે પોતાની સુંદરી, કેતુમતી અને વસુદા નામની ત્રણ કન્યાઓ સુકેશ રાક્ષસના માલ્યવાન્, સુમાલી અને માલી એ ત્રણે પુત્રોને અનુક્રમે વરાવી હતી./વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૫.

નર્મદા (૩) એક નાગકન્યા. સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન માંધાતા રાજાના પુત્ર પુરુકુત્સની સ્ત્રી. એને ત્રસદસ્યુ નામે પુત્ર હતો. / વિષ્ણુપુરાણ

નર્મદા (૪) કલિંગદેશમાં અમરકંટક પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૫ ● પોતાના મૂળથી તે મુખ સુધી એની લંબાઈ સો યોજન અને પહોળાઈ બે યોજન વર્ણવેલી છે. રેવા એનું બીજું નામ છે. એને પૂર્વગંગા પણ કહે છે.

નર્મદા (૫) પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

નર્મદા (૬) એ નામની નર્મદા નદીની અભિમાનિની દેવી.

નર્મદા (૭) ઇક્ષ્વાકુવંશના દુર્યોધનની ભાર્યા. એની પુત્રી સુદર્શના. / ભા૨૦ અનુ૦ ૨–૧૮.

નર્મદાખંડ એ નામનો ૧૪,૦૦૦ શ્લોકના પૂરનો નર્મદામાહાત્મ્યનો ગ્રન્થવિશેષ. આ પવિત્ર નદી અમરકંટક પર્વતમાંના એક કુણ્ડમાંથી નીકળી, ભરૂચ પાસે દરિયાના બારા આગળ સમુદ્રને મળે છે. એના મૂળ પાસે કપિલધારા નામે એંશી ફીટની ઊંચાઈથી પડતો ધોધ છે. મણ્ડલાથી રામનગર પર્યન્ત ૧૫ માઈલ સુધી એના પાણીનો રંગ આસમાની દેખાય છે. જબલપુર પાસે દૂધધારા નામે ત્રીસ ફીટની ઊંચાઈથી પડતો ધોધ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં એ આરસપહાણના પાત્રમાં વહે છે. એને કાંઠે મહેશ્વર, ઓંકારમાંધાતા, શૂલપાણેશ્વર ઇત્યાદિ પવિત્ર સ્થાનો આવ્યાં છે. બહુધા એના દરેક ઘાટે ઘાટે અને આરે આરે ધર્મક્ષેત્રો આવી રહ્યાં છે. શૂલપાણેશ્વર આગળ મોખડી નામનો ઘાટ આવેલો છે, જ્યાં દશ-બાર ફીટના ઢાળવાળો ધોધ છે. મોખડી ઘાટ આગળ નર્મદા સાંકડા પાત્રમાં થઈને વહે છે. બન્ને તરફના કિનારા લંબરૂપ ભીંતો જેવા હોઈ એટલા પાસેપાસે આવેલા છે કે એ જગ્યાને 'હરણફાળ' એવું નામ સંપાદન થયું છે. ત્યાં આગળ હરણો સહેલાઈથી નર્મદાને કૂદી જઈ શકે એવું છે.

નર્મદાની ઉત્પત્તિ શંકર ભગવાનના શરીરમાંથી થઈ છે, એમ રામાયણ અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૮. ● ત્રેતાયુગમાં વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રનું યુદ્ધ પણ નર્મદા કાંઠે થયું હતું. / ભાગ૦ ૬–૧૦–૧૬

નર્મદાદ્વાર ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

નલ તેર સૈંહિકેયોમાંનો એક.

નલ (૨) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના નિષધ રાજાના બેમાંનો મોટો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નભસ.

નલ (૩) રામની સેનાનો એક વાનર, જેણે લંકામાં સેના વગેરે લઈ જવા સારુ સેતુબંધન કર્યું હતું.

નલ (૪) ચંદ્રવંશી આયુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા યદુરાજાના ચાર પુત્રોમાંથી ત્રીજો પુત્ર.

નલ (૫) નિષધ દેશાધિપતિ વીરસેન રાજાનો પુત્ર. નલ રૂપે ઘણો જ સુંદર, સત્યવાદી, અશ્વ-વિદ્યામાં નિપુણ અને કુશળ હતો. યુવાવસ્થામાં આવતાં એણે વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીમરાજાની કન્યા દમયંતી ઘણી સ્વરૂપવાન છે એવું સાંભળ્યું. ત્યારથી એની સાથે લગ્ન કરવાની એને ઇચ્છા થઈ. દિવસાનુદિવસ આ ઇચ્છા પ્રબળ થતાં એ દમયંતીના મોહસાગરમાં ડૂબી જ ગયો. દમયંતીને માટે વિરહાતુર બનેલો એ એક સમય મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો, ત્યાં એક અલૌકિક હંસ એની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એણે એ હંસને પકડ્યો અને

પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરીને એને દમયંતી પાસે મોકલ્યો. હંસ દમયંતી પાસે ગયો અને નલના સ્વરૂપ અને સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કર્યું. હવે દમયંતીએ હંસના જવા પહેલાં નલના સૌંદર્યની હકીકત અને કીર્તિ સાંભળીને નલને વરવાની જ ઇચ્છા કરી હતી. તેથી હંસની વાતથી એને ઘણો આનંદ થયો. પોતે નલને જ વરશે એ નિશ્ચય એણે હંસને જણાવ્યો અને નલની પાસે સંદેશ લઈને મોકલ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૩.

કેટલાક સમય બાદ દમયંતીના સ્વયંવરનો આરંભ થયો. નલ સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એને ઇંદ્ર, યમ, અગ્નિ અને વરુણ એમ ચાર દેવતાઓ મળ્યા. એ દેવો દમયંતીનો સ્વયંવર જોવા જ જતા હતા. અને નલ પોતે જ મળી ગયો એટલે નલનું સત્ય જોવાનું એમનું મન થયું. દેવોએ નલને કહ્યું કે હે રાજા! તું અમારો દૂત થા અને દમયંતીને કહે કે અમે એને પરણવાને આતુર છીએ. એમને તથાસ્તુ કહી વચન આપીને નલ ગયો. નલે કુંડનપુરીમાં જઈને દમયંતીના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઇંદ્રે આપેલા વરદાનને લઈને દમયંતી અને સખીઓ સિવાય બીજા કોઈએ એને દીઠો નહિ. એ બેધડક છેક દમયંતી હતી ત્યાં જઈ શકયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૪–૫૫.

નલ દમયંતીના મંદિરમાં આવ્યો કે સખીઓ આવીપાછી થઈ ગઈ અને દમયંતી પણ એને જોઈને મોહિત થઈ ગઈ. હસતે મુખે સાંભળેલાં વર્ણન વગેરે ઉપરથી નિશ્ચય કર્યો કે આ નલ જ છે. આનંદમાં આવી જઈને દમયંતી કાંઈ બોલવા જતી હતી તે પૂર્વે નલે કહ્યું કે હું દેવોના દૂત તરીકે તારી સમક્ષ આવ્યો છું. દમયંતીએ કહ્યું કે હું તો મનથી તને વરી ચૂકી છું. માટે ઇન્દ્રાદિ-દેવ હોય કે ગમે તે હોય તેને હું પરણનાર નથી. પણ એમનું દૂતત્વ સ્વીકારીને તું આવેલ છે, તો મારી તરફથી એમને સ્વયંવરમાં આવવાનું આમંત્રણ આપજે, જેથી એમને લાગે કે તેં માથે લીધેલું દૂતત્વ કર્યું છે. નલ ત્યાંથી નીકળીને દેવો એની વાટ જોતા હતા ત્યાં આવ્યો અને દમયંતીએ કહાવેલો સંદેશો અને બધું વૃત્તાંત તેમને જણાવ્યું. એ સાંભળીને બધા કુંડિનપુરમાં આવ્યા. દમયંતીની પરીક્ષા કરવાને દેવતાઓએ પણ નલનું જ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. સ્વયંવર વખતે સભામાં નલ અને બરોબર નલનું રૂપ ધારણ કરેલા ચાર દેવતા જોડે જોડે બેઠા. બીજા હજારો રાજા ત્યાં આવ્યા હતા. તેમાંથી કોઈના સામું ન જોતાં દમયંતી ચાલતી ચાલતી નલની સમક્ષ આવી ખચકાઈને ઊભી રહી. જુએ છે તો એકને બદલે પાંચ નલ! એણે વિચાર્યું કે હવે શું કરવું? પોતે મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો મેં નલ સિવાય બીજા કોઈને મનથી પણ ન ઇચ્છયો હોય તો મારો વાસ્તવિક પતિ નલ મને દૃષ્ટિગોચર થજો. એમ થતાં જ એના પતિવ્રતપણાને પુણ્યે એને સૂઝી આવ્યું કે આ ચાર નલની આંખોને નિમિષોન્મેષ નથી તેમ જ એઓ ભૂમિને સ્પર્શીને બેઠા પણ નથી. માટે એ દેવો છે. આમ ધારી એણે ખરા નલને ઓળખી કાઢી, તેના કંઠમાં વરમાળ આરોપી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૬–૫૭.

દમયંતીએ નલને વર્યો એટલે બન્નેનાં રૂપ, ગુણ વગેરે સમાન દેખીને ચાર દેવોને બહુ આનંદ થયો. નલનું દૂતત્વ કરવામાં સત્ય જોઈને પણ એઓ આનંદ પામ્યા. પછી પોતે જતી વખતે ચાર દેવોએ તેને અક્કેકું વરદાન આપ્યું. ઇન્દ્રે કહ્યું કે તું યજ્ઞ કરીશ ત્યારે સઘળા દેવ તને દૃષ્ટિગોચર થશે અને અંતે તું ઉત્તમ ગતિને પામીશ. અગ્નિએ કહ્યું કે તું ઇચ્છીશ ત્યાં હું પ્રગટ થઈશ. વરુણે કહ્યું કે તું કહીશ ત્યાં હું હાજર થઈશ તેમ જ તારી પાસે કૂલ હશે તે સર્વ કાળ તાજાં અને સુગંધી ભરેલાં રહેશે અને કહ્યું કે તને પાકપરિજ્ઞાન ઊંચા પ્રકારનું થશે. આમ વર પ્રદાન કરીને દેવો પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

ભીમરાજાએ દમયંતીના સ્વયંવરનો મોટો સમારંભ કર્યો. નલને દમયંતી સાથે પરણાવીને ઘણા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખ્યો. પછી દમયંતી સહિત

તેને પોતાને નગર વળાવ્યો. નલ પોતાના નગરમાં આવીને સુખેથી રાજ કરતો હતો. એણે ઉત્તમ પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કર્યું. એણે અનેક યજ્ઞાદિ કરીને દેવોને પણ સંતુષ્ટ કર્યા.

કાળાન્તરે દમયંતીને ઇન્દ્રસેન નામે પુત્ર અને ઇન્દ્રસેના નામે કન્યા થઈ. એમની સંતતિ પણ એમના જેવી જ સ્વરૂપવાન અને સુંદર હતી. આ પ્રમાણે નલનું જીવન સુખે વ્યતીત થયું હતું.

હવે સ્વયંવરમાંથી દેવતાઓ પાછા પોતાના લોકમાં જતા હતા તે વખતે દ્વાપર અને કલિ બે જણા રસ્તામાં મળ્યા. એ બન્ને ઉતાવળથી જતા હતા તે જોઈને દેવોએ પૂછ્યું કે આમ ધાડમાર કરીને કયાં જાઓ છો? બન્ને જણ કહે કે અમે દમયંતીનો સ્વયંવર થાય છે ત્યાં જઈએ છીએ. ઇન્દ્રે કહ્યું કે, અરે, સ્વયંવર તો થઈ રહ્યો, અને દમયંતી નલ રાજાને વરી. અમે પણ ત્યાં જ ગયા હતા, તે હવે પાછા અમારા લોકમાં જઈએ છીએ. આમ કહીને ઇન્દ્રે નલનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં અને બધા પોતપોતાના સ્થાનક તરફ ગયા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૮.

ઇન્દ્રે નલનાં કરેલાં વખાણ કલિને રુચ્યાં નહિ અને બહુ જ બળી ઊઠ્યો ઇન્દ્રના ગયા પછી દ્વાપરને કહે કે તું જો મારી સહાયતામાં રહે તો હું એ નલને રાજ્યભ્રષ્ટ કરું. દ્વાપરે કહ્યું, ઠીક. કલિ એને જોડે લઈને નિષધદેશમાં ગયો અને ત્યાં નલના શરીરમાં પેસવાનો લાગ જોતો જોતો અનેક વર્ષ સુધી રહ્યો.

એક દિવસ એવું બન્યું કે મૂત્રોત્સર્ગ કર્યા પછી કાંઈ વ્યગ્રતા હોવાના સમયે સારી રીતે પાદ-પ્રક્ષાલન ન કરતાં નલરાજા તેવા ને તેવા જ સંધ્યોપાસના કરવા બેસી ગયો. આ અપવિત્રતા થવાથી લાગ મળ્યો એટલે કલિએ એના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. કલિના પ્રવેશ થતાં જ નલના મનમાં આવ્યું કે દ્યૂત રમ્યા હોઈએ તો ઠીક. આ ઇચ્છા એટલી તો બલાઢ્ય થઈ પડી કે એણે પોતાનો પુષ્કર નામનો ભાઈ હતો તેને તેડાવ્યો. પુષ્કર આવતાં રાજ્ય પોણમાં મૂકીને દ્યૂત રમવાનો આરંભ કર્યો. આ વાતની નગરજનોને ખબર પડતાં તેમણે, મંત્રીઓએ અને ખુદ દમયંતીએ પણ નલને વાર્યો. તમે સર્વથા દ્યૂત ન રમશો કહેતાં છતાં, એના શરીરમાં કલિએ પ્રવેશ કર્યો હતો સમજ, એણે કોઈનું કાંઈ સાંભળ્યું નહિ. જુગારમાં દાસ-દાસીઓ, રથ, ઘોડા, પૈસો, ટકો વગેરે સહિત આખું રાજ્ય હારી ગયો. આ સંધિમાં દમયંતીએ પોતાનાં બન્ને બાળકને કષ્ટ ન થાય ધારી, વાર્ષ્ણેય નામના સારથિ સાથે કુંડિનપુર પોતાને પિયર મોકલી દીધાં. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૯–૬૦.

નલનું સમસ્ત રાજ્ય જીતી લીધું એટલે પુષ્કરે નલને પહેરવાને એક વસ્ત્ર આપીને નગરની બહાર કાઢી મૂક્યો. દમયંતી પણ નલની પેઠે જ એક વસ્ત્રે એની જોડે નીકળી. બન્ને જણાંએ અરણ્યનો માર્ગ લીધો. ચાલતાં ચાલતાં ભૂખ અને તરસથી પીડાતાં અને થાકીને લોથ થઈ ગયેલાં બન્ને જણ એક વૃક્ષની નીચે બેઠાં. એટલામાં નલની દૃષ્ટિએ કાંઈ પક્ષીઓ પડ્યાં. એમની સુવર્ણ જેવી કાંતિ દેખીને તેમને પકડવાનું મન થયું. બીજું કાંઈ સાધન ન હોવાથી એણે પોતાના વસ્ત્રમાં એ પક્ષીઓને પકડ્યાં. પણ એ પક્ષી તો સ્વતઃ કલિ જ હતો. નલને છેતરવાને એણે એ રૂપ લીધું હતું; એટલે નલનું વસ્ત્ર લઈને ઊડી ગયું. આમ બિચારો નલ પોતાની પાસેનું એક જ વસ્ત્ર હતું તે ગુમાવી બેઠો અને નગ્ન થઈ રહ્યો. એણે પોતાનું શરીર વૃક્ષનાં પાંદડાં અને છાલ વડે ઢાંકયું અને એઓએ આગળ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તો ફૂંટાતો હતો ત્યાં નલે દમયંતીને સૂચવ્યું કે આ રસ્તો વિદર્ભ જાય છે. દમયંતીએ કહ્યું કે ચાલો આપણે બન્ને વિદર્ભમાં જઈએ. પરંતુ એ નલને રુચ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ, કેમકે એણે એ ને એ રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ત્યારે એક ધર્મશાળા આવી. બન્ને જણાં ત્યાં ઊતર્યાં. ભૂખ અને રસ્તાના શ્રમને લીધે દમયંતી તત્કાળ ઊંઘી ગઈ. એને નિદ્રાવશ

જોતાં જ નલના મનમાં આવ્યું કે એને અહીં મૂકીને આપણે એકલા બીજે કાંઈ જતા રહીએ તો ? એણે ધીરે રહીને દમયંતીનું પહેરેલું અરધું વસ્ત્ર ફાડી લીધું, પોતે પહેર્યું અને એને ત્યાં એકલી મૂકીને છાનોમાનો ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૧–૬૨.

અહીં નલરાજા દમયંતીને મૂકીને ગયા પછી મોટા પરોઢના સમયમાં તે એકાએક જાગી ઊઠી. જુએ છે તો પોતાનું અરધું વસ્ત્ર ફાડી લીધેલું છે અને રાજા પણ પાસે નથી. નલરાજા આટલામાં જ આમતેમ હશે એમ ધારી એણે ઘણી શોધ કરી. પણ નલનો પત્તો જ લાગ્યો નહિ. આથી એને શોકની પરાકાષ્ઠા થઈ. એનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. પછી અર્ધવસ્ત્ર વડે જ પોતાનું શરીર જ્યાં ત્યાં ઢાંકીને ત્યાંથી નીકળી, ગાંડાની માફક અરણ્યમાં રખડવા લાગી. એટલામાં રસ્તામાં પડેલા એક મોટા અજગરે એને પકડીને ગળવા માંડી. આથી એ મોટે ઘાંટે રડતી હતી તે સાંભળીને પાસે કોઈ પારધી હતો એણે આવીને છોડાવી. પારધીએ એને કાંઈ ખાવાને પણ આપ્યું. એટલા સારુ દમયંતી એનો ઉપકાર માનતી હતી. તેને જોઈને પારધીના મનમાં એને માટે કામવાસના ઉત્પન્ન થઈ. પારધી કાંઈ બળાત્કાર કરે તે પૂર્વે દમયંતીની ક્રોધાન્વિત દૃષ્ટિથી એ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. પછી રખડતાં રખડતાં એને કોઈ ઋષિનો આશ્રમ દેખાયો. ત્યાં એણે નલની શોધ કરતાં ઋષિએ કહ્યું કે નલરાજા ક્ષેમકુશળ છે. તમે બન્ને પાછાં મળશો અને તમારું રાજ્ય તમને પાછું મળશે. ઋષિનાં એ વચન આશીર્વાદ તુલ્ય માની લઈ તેમને વંદન કરીને દમયંતી ત્યાંથી નીકળી. રસ્તામાં એને વેપારીઓના એક મોટા સંઘનો સાથ થયો. એમના આશ્રયે એ ચેદીદેશમાં સુબાહુ રાજાના નગરમાં સુખરૂપ પહોંચી. ત્યાં એને રાજમંદિરમાં અંતઃપુરમાં આશ્રય મળ્યો. વિનયપૂર્વક સુનંદાની સેવા કરતી સતી દમયંતી ત્યાં કામ પડી અને પોતાના દોહ્યલા દિવસો નિર્ગમવા લાગી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૪–૬૫.

દમયંતીને તજીને નલરાજા નીકળ્યો તે હવે અરણ્યમાં ચાલ્યો. એકદા એમ જતાં જતાં એણે દવ લાગેલો દીઠો. બળતા દવમાંથી કોઈ કરુણ સ્વરે "મારું રક્ષણ કરો, મારું રક્ષણ કરો" એમ કહેતું સંભળાયું. એ સાંભળીને નલ ત્યાં થંભ્યો અને જુએ છે તો અગ્નિમાં એક નાગ સપડાઈ ગયેલો દીઠો. નલે એને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢ્યો. બહાર નીકળ્યા પછી એ કર્કોટક નાગે પ્રસન્ન થઈ નલને કહ્યું કે તું એક, બે, ત્રણ એમ પગલાં ગણતો ગણતો ચાલ એટલે મારા મનમાં કાંઈ તારું શ્રેય કરવાનું છે તે કરીને હું તારા કરેલા ઉપકારમાંથી છૂટીશ. આ ઉપરથી નલ એક, બે એમ પગલાં ગણતો ગણતો ચાલતાં જ્યાં એના મોંમાંથી 'દશ' બોલ નીકળ્યો કે કર્કોટકે એને દંશ દીધો. આ જોઈને નલ આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછ્યું કે તેં આ શું કર્યું ? કર્કોટક કહે ચિંતા ન કરીશ. મેં જે કર્યું છે તે તારા ભલાને સારું કર્યું છે. મારા વિષની તારા ઉપર અસર નહિ થાય. પણ કલિ જેણે તને આવી અધમ સ્થિતિમાં આણ્યો છે એને અસર થશે. તું કુરૂપ અને કાળો થઈ ગયો એટલે તને કોઈ ઓળખશે નહિ. આમ તને કોઈ ઓળખે નહિ માટે જ મેં તને કુરૂપ કર્યો છે. તું તારું નામ બાહુક એવું ધારણ કર અને અયોધ્યામાં જઈ ઋતુપર્ણ રાજાના આશ્રયમાં રહેજે. જ્યારે તારી ઇચ્છા પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરવાની થાય ત્યારે મારું સ્મરણ કરજે. હું તત્કાળ આવી તને પૂર્વવત્ કરીશ. આમ કહીને કર્કોટક અંતર્ધાન થયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૬.

કર્કોટકના ગયા પછી નલ અયોધ્યા જવા નીકળ્યો. દસ દિવસે અયોધ્યા પહોંચીને ઋતુપર્ણને મળ્યો. પોતે અશ્વવિદ્યામાં અને સારથ્ય-સારથિના કામમાં કુશળ છે અને આશ્રય સારુ તારી પાસે આવ્યો છું એમ કહ્યું. ઋતુપર્ણે એને આશ્રય આપ્યો. વાર્ષ્ણેય અને જીવન વગેરે એના જૂના સારથિઓ બાહુકને સ્વાધીનમાં આપ્યા. અહીં એ આમ થાળે પડ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી એક દિવસ નલ

પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાંને સંભારીને રડ્યો. આવો કદરૂપો બાહુક, એને વળી વિયોગ અને વિરહ કેવો જાણીને વાર્ષ્ણેય વગેરેએ પૂછ્યું, તેને નલે એ તો મેં એવી વાત સાંભળી હતી એમ ભળતું જ કહીને ઉડાવ્યો.

નલ દ્યૂતમાં હારી ગયા પછી દમયંતીએ પોતાનાં છોકરાં વાર્ષ્ણેય સાથે પોતાને પિયર મોકલી દીધાનું કહી ગયા છીએ. વાર્ષ્ણેય બન્ને છોકરાંને ભીમક રાજાને ત્યાં સોંપી, નલના દ્યૂતાસક્ત થવાની વાત કરીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યો. દમયંતી સહ-વર્તમાન પોતાની સુતા અને જમાત રાજ્યભ્રષ્ટ થઈને અરણ્યમાં ગયા જાણી ભીમ રાજાએ ચોતરફ બ્રાહ્મણોને શોધ કરવા દોડાવ્યા. એમાંનો એક સુદેવ નામનો બ્રાહ્મણ ફરતો ફરતો ચેદીદેશમાં આવ્યો. એ બ્રાહ્મણ રાજ્યદરબારમાં ગયો. ત્યાં એણે અકસ્માત્ દમયંતીને દીઠી અને ઓળખી. ભીમરાજાની આજ્ઞાથી પોતે એની જ શોધમાં નીકળ્યો છે એ કહ્યું. આ સાંભળીને દમયંતીને ડૂસકે ડૂસકે એટલું રડવું આવ્યું કે એનાથી રોકાય જ નહિ. આ વાત સુનંદાએ જાણી એણે પોતાની માતાને કહ્યું. એને પણ સુદેવને મોએ આ વાત સાંભળીને પારાવાર શોક થયો. સુનંદાની માતા દમયંતીની માસી થતી હતી. પોતાની ભાણજીની આ અવસ્થા થઈ અને પોતાને ત્યાં જ સેવકાઈ કરતી રહી, એ બધાંથી એના સંતાપની સીમા રહી નહિ.

પછી એની માસીએ દમયંતીનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને તેને લાવ-લશ્કર, ઉંટસાંઢ વગેરે જોડે આપી કુંડિનપુર પહોંચતી કરી. દમયંતી મળી આવવાથી ભીમકરાજાને ઘણો જ આનંદ થયો. દીકરી અને જમાઈ બેની ખોળ કરતા હતા તેમાંથી અરધો ભાર કમી થયો. પિયરમાં કેટલોક કાળ રહ્યાથી સહેજ સ્વસ્થ થઈ એટલે દમયંતીએ કેટલાંક એંધાણી સમાન માર્મિક વાક્યોનો સંદેશો જોડી, અનેક બ્રાહ્મણોને અનેક દેશો પ્રતિ રવાના કર્યા. એમણે જઈને દરેક નગરમાં ઠેરઠેર એ સંદેશો ઘાંટો

પાડીને બોલીને ટેલ નાખવી, એવી આજ્ઞા કરી. પર્ણાદ નામે બ્રાહ્મણ હતો તેને કોસલદેશમાં અયોધ્યા મોકલ્યો. એ બ્રાહ્મણ ટેલ નાખતો ફરે, પણ કોઈ એનો મર્મ સમજ્યું નહિ; પણ એ સાંભળી બાહુકને ખોટું લાગ્યું. એણે પર્ણાદને એકાંતમાં બોલાવીને પૂછ્યું કે મારી સ્ત્રી દમયંતી અને છોકરાં કુશળ છે કે ? પર્ણાદ, હું શું કહું ? મેં તદ્દન નિરુપાય થવાથી જ દમયંતીનો ત્યાગ કર્યો. નહીંતર એવી પતિવ્રતા અને પતિપરાયણાનો ત્યાગ કોણ કરે ? આ પછી પર્ણાદ ત્યાંથી નીકળ્યો અને ઉતાવળો કુંડિનપુર ગયો. એણે બનેલી બધી હકીકત દમયંતીને કહી. એણે કહ્યું કે સ્વરૂપ જોતાં એ નલ હોય કે નહિ એનો મને નિશ્ચય થતો નથી. દમયંતીએ પોતાના મનથી વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો કે રૂપ સિવાય નલને ઓળખવાની બીજી અનેક રીતો છે. માટે એનો નિશ્ચય કરતાં અડચણ નહિ આવે. એટલા સારુ પહેલાં તો નલ અહીં આવે અને એનાં આવી પહોંચવાથી જ એની પરીક્ષા થાય, એવી યુક્તિ કરી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૯.

પ્રથમ કહેલા સુદેવ બ્રાહ્મણને દમયંતીએ તેડાવીને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! તું અયોધ્યા જા અને ઋતુપર્ણ રાજાને પ્રાતઃકાળમાં એકાંતમાં એટલું જ જણાવજે કે આવતી કાલે સૂર્યોદય સમયે દમયંતી સ્વયંવર કરનાર છે. માટે ઇચ્છા હોય તો તમે ત્યાં જાઓ. એ પ્રમાણે સુદેવ અયોધ્યા ગયો અને દમયંતીની સૂચના પ્રમાણે ઋતુપર્ણને સમાચાર કહ્યા. એને આથી આશ્ચર્ય તો લાગ્યું, પણ ઘણા વખતથી બાહુકની શક્તિની પરીક્ષા કરવાનું એના મનમાં આવ્યું હતું, એનો આ સારો યોગ છે ધારી, તેણે બાહુકને તેડાવ્યો. ઋતુપર્ણે કહ્યું કે કુંડિનપુર જવાને હાલ ને હાલ નીકળવું છે, અને સૂર્યાસ્ત વખતે ત્યાં પહોંચી જવું જોઈએ. હવે શું કરવું ? બાહુક કહે, ફિકર નહિ. આપ તૈયારી કરો. એમ કહીને પોતે અશ્વશાળામાં ગયો અને ત્યાંથી દુબળા ઘોડા પસંદ કરી રથે જોડીને આણ્યા. રાજા રથ પર બેઠો કે બાહુકજીએ ઘોડાને એટલા

વેગથી હાંકયા કે રાજાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર રસ્તામાં પડી ગયું. બાહુક રથ રોક કહેતાં કહેતાં તો બાહુક કહે : આપણે એ જગ્યાએથી એક યોજન દૂર આવ્યા છીએ. આથી ઋતુપર્ણને ખાતરી થઈ કે બાહુક આ વિદ્યામાં બહુ જ નિપુણ છે. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૦–૭૧.

આમ રથ ચલાવતાં ચલાવતાં સૂર્યાસ્ત પહેલાં રથ કુંડિનપુરની બહાર આવીને ઊભો. બાહુક કહે : આ કુંડિનપુર જુઓ. આ સાંભળીને ઋતુપર્ણને ઘણો જ આનંદ થયો. ઋતુપર્ણને આવડતી અક્ષયવિદ્યા પોતે આનંદથી બાહુકને શીખવી અને એની પાસેથી અશ્વવિદ્યા પોતે ગ્રહણ કરી. બાહુકને જેવી અક્ષયવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ કે એના શરીરમાંથી કલિ બહાર નીકળ્યો. એને જોઈને નલ એને શાપ દેવા તૈયાર થયો. તે જોઈને કલિએ કહ્યું કે હે પુણ્યશ્લોક ! હું તારે શરણે આવ્યો છું માટે મને શાપ આપીશ નહિ, કેમકે કર્કોટક નાગના વિષથી મારું શરીર દગ્ધ થઈ રહ્યું છે, તેમાં વળી દમયંતીનો પણ અભિશાપ છે. માટે આજ પછી જે કાંઈ તારું નામ સંકીર્તન કરશે તેને મારી તરફથી કદી બાધા થશે નહિ. એ મારું વરદાન છે. મને જવા દે. આમ કહીને કલિ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૨.

રથમાં બેસીને ઋતુપર્ણ રાજા પછી નગરમાં ગયા. ત્યાં તો એમણે સ્વયંવરનો કશો ઠાઠ દીઠો નહિ. આ જોઈને એને વિશેષ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. એ પાકો રીતે જાણતો હતો કે એકવાર લગ્ન થયા પછી બીજી વાર સ્વયંવર થયો હોય એમ પૂર્વે બન્યું નથી, હાલ બનતું યે નથી, છતાં દમયંતીએ એ બહાને મને કેમ અહીં તેડાવ્યો ? વળી એણે મને જ કેમ તેડાવ્યો ? બહુ બહુ વિચારમાં એ વાતનો ઉકેલ પડ્યો નહિ. એટલામાં ઋતુપર્ણ આવ્યાના સમાચાર જાણીને ભીમકરાજા પોતે તત્કાળ ત્યાં આવ્યો અને ઋતુપર્ણને આદરસત્કાર સાથે પોતાના મહેલમાં લઈ ગયો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૩.

ઋતુપર્ણ રાજા આવ્યાની ખબર પડતાં જ દમયંતીએ પોતાની કેશિની નામે દાસીને તપાસ કરવા મોકલી હતી. ઋતુપર્ણ ખરેખર આવી પહોંચ્યો છે જાણીને એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે એક દિવસમાં અયોધ્યાથી અહીં ઋતુપર્ણ આવી પહોંચે એ નલનું જ કૃત્ય છે, બીજાનું નહિ. આમ અશ્વવિદ્યાની કુશળતાની કસોટી જોઈ લઈ તે ઉપરથી બાહુક નલ હોય એમ એને લાગ્યું. પછી બાહુકને જ્યાં ઉતાર્યો હતો ત્યાં રાંધવાની બધી સામગ્રી રખાવી, માત્ર પાણીનાં વાસણ ખાલી અને ચૂલામાં અગ્નિ નહિ એવી ગોઠવણ કરી. બાહુક શું કરે તે નજરમાં રાખવા પોતાની દાસીને ત્યાં રાખી. બાહુકે ખાલી વાસણમાં વરુણના વરદાનને યોગે પાણી ભરી દીધું અને વગર દેવતાએ અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. દાસીએ આ હકીકત એને જણાવતાં એની લગભગ ખાતરી થઈ કે બાહુક એ નલ છે. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૪

આટલું થયા પછી દમયંતીએ પોતાનાં માતા-પિતાને બનેલી હકીકત જણાવી. એણે કહ્યું કે ઋતુપર્ણના સારથિ બાહુકમાં નલ હોય એવી ઘણી એંધાણીઓ દેખાય છે. માત્ર સ્વરૂપ ઉપરથી સંશય પડે છે. પોતે જાતે બાહુક પાસે જઈને પરીક્ષા કરવાની આજ્ઞા માગી. એ મળતાં પોતે બાહુક હતો ત્યાં ગઈ, અને વાતે વળગી. એણે કહ્યું, પોતાની પતિવ્રતા અને નિરપરાધી સ્ત્રીને અરણ્યમાં એકલી તજી જનાર નલ સિવાય બીજો કોઈ નહિ હોય એ સાંભળીને બાહુકે કહ્યું કે પોતાનો પતિ સદાચારે ચાલનારો અને જીવતો છતાં ફરી સ્વયંવર કરનારી તારા જેવી બીજી કોણ હશે ? આ ઉપરથી બન્નેએ પરસ્પરને ઓળખ્યાં. દમયંતીએ કહ્યું, આ બધી ગોઠવણ તને અહીં તેડાવવા સારુ જ કરી હતી. જો ખરેખર સ્વયંવર કરવો હોત તો બીજા રાજાઓને કેમ ન તેડાવત ? આમ કહીને દમયંતી સૂનમૂન ઊભી રહી. એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે દમયંતી નિષ્પાપ છે. નલે પછી કર્કોટક નાગનું સ્મરણ કર્યું, એટલે એ ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયો. એણે નલના શરીરમાંથી પોતાનું

વિષ ઉતારી લીધું અને નલને પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આણી દીધો. નલ અને દમયંતીએ આનંદમાં મગ્ન થઈને એકબીજાને આલિંગન દીધાં. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૫–૭૬

આ બાબતની બધી ખબર દમયંતીનાં માબાપને પડતાં જ તેઓ આનંદસાગરમાં ડૂબ્યાં અને આવીને નલને ભેટ્યાં અને પોતાના મંદિરમાં લઈ ગયાં. નલરાજા પ્રગટ થયાની ખબર ઋતુપર્ણને થતાં જ એ પણ રાજ્યમંદિરમાં ગયો અને સાદર નલને ભેટ્યો. દમયંતીએ મને ગુપ્તપણે કેમ તેડાવ્યો એ એના મનનો ઉકેલ હવે ઉકેલીને સમાધાન થયું. ઋતુપર્ણે બહુ સંતાપ કર્યો. એણે કહ્યું કે મેં (નલની) પાસે સારથિનું કામ કરાવ્યું ! મારી આ વર્તણૂકની મને ક્ષમા કર. નલ કહે : ગઈ ગુજરી કશીયે મનમાં આણશો નહિ. તારું અને મારું સખ્ય થયું એ મને મોટો લાભ થયો. આમ ઋતુપર્ણને માન આપીને તેને પણ રાજ્યભવનમાં રાખ્યો. બધાંએ આનંદથી સાથે ભોજન કર્યું. ઋતુપર્ણ પછી અયોધ્યા જવા નીકળ્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૭

ઋતુપર્ણના ગયા પછી ભીમકરાજાએ નલને થોડા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી તેનું આતિથ્ય કર્યું. બાદ દમયંતી અને છોકરા સહિત તેને નિષધદેશ રવાના કર્યો. નલે નિષધ આવીને પોતાના ભાઈ પુષ્કરને તેડાવી એની જોડે દ્યૂત રમી પોતાનું ગયું રાજ્ય પાછું જીતી લીધું. એક મહિના સુધી પોતાના ભાઈ નલની પાસે રહી, પછી પુષ્કર પોતાને નગર ગયો. નલ પ્રથમની પેઠે જ ન્યાય પુરસ્સર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૮

નલ (૬) ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન ઋતુપર્ણ રાજાના બે પુત્રોમાંનો બીજો. / લિંગપુ. અ૦ ૬૬

નલકુબેર કુબેરનો પુત્ર અને મણિગ્રીવનો મોટો-ભાઈ. એક સમયે એ બે જણા મદ્ય પીને સ્ત્રીઓ સહવર્ત્તમાન મંદાકિની તીરે ક્રીડા કરતા હતા. તેઓ ગંગાજળમાં જળક્રીડાની લહેરમાં હતા તેવામાં તેમણે નારદને એ રસ્તેથી જતાં જોયા. લાજની મારી સ્ત્રીઓએ બહાર નીકળી વસ્ત્રો પરિધાન કરી દીધાં. પણ અહંકારના ભરેલા, દારૂ પીવાથી રક્ત-લોચનવાળા અને મદોન્મત્ત બનેલા આ બન્ને ભાઈઓ તો પાણીમાં નગ્ન પડી જ રહ્યા અને બહાર આવીને નારદને નમસ્કાર કર્યા નહિ. આ ઉપરથી કોપ કરીને નારદે એમને શાપ દીધો કે જાઓ, તમે વૃક્ષયોનિ પામો. પોતાથી અન્યાય અને અવિવેક થયો તેની ક્ષમા કરો અને ઉશાપ આપો, એમ પ્રાર્થના કરતાં નારદે કહ્યું કે જાઓ, કૃષ્ણાવતારમાં તમે મુક્ત થઈ, પોતાની મૂળયોનિ પામશો. એમ કહી નારદજી ત્યાંથી ગયા અને એ બન્ને ભાઈઓ ગોકુળમાં જોડાજોડ ઊગેલાં આંજણાનાં વૃક્ષનાં રૂપ પામ્યા.

એક સમયે માતા જસોદાએ કૃષ્ણને ઊખળે બાંધ્યા હતા. કૃષ્ણ તે ઊખળું ખેંચતાં ખેંચતાં અર્જુન(આંજણનું વૃક્ષ)ના જોડકા પાસે ગયા. ઊખળ બન્ને ઝાડની વચ્ચે ભરાયું; અને કૃષ્ણે બળ કરીને ખેંચતાં, બન્ને ઝાડ પડી જઈ તેમાંથી નલકુબેર અને મણિગ્રીવ દિવ્ય સ્વરૂપે નીકળ્યા. તેમની મુક્તિ થઈ અને પોતાની મૂળયોનિ પામી, શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરી સ્વસ્થાન ગયા.

નાલની સ્વર્ધુનીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ. એ મેરુ પર્વત ઉપર વહે છે.

નલિની (૨) ઇન્દ્રની નગરીનું નામ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૪.

નવખંડ ઇલાવૃત્ત, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, કિંપુરુષ, કેતુ-માલ, રમ્યક, ભરત, હિરણ્ય અને ઉત્તર કુરુ એ જમ્બુદ્વીપના નવ ખંડો છે. ઇતર ગ્રન્થો પ્રમાણે — તારત, વર્ત્ત, રામ, દ્રામાલ, કેતુમાલ, હિરે, વિવિવસ, મહિ અને સુવર્ણ એવાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે.

નવગ્રહ સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ.

નવતંતુ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

નવધાભક્તિ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.

નવનિધિ મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મકર, કચ્છપરતો મુકુંદ, કુંદ, નીલ, ખર્વ એ નામના કુબેરના નવ-નિધિ-ભંડાર તે.

નવરત્ન હીરો, માણેક (ચુનાલી), મોતી, ગોમેદ, ઇન્દ્રનીલ, પાચ, પરવાળું, પુષ્કરરાજ, વૈડૂર્ય અગર તોરમલ્લી.

નવરથ સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના ભીમ-રથનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દશરથ.

નવરથ (૨) વિદર્ભકુળના ભીમરથનો પુત્ર – એનો પુત્ર દશરથ / ભાગ૦ ૯-૨૪-૪.

નવરસ શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક બીભત્સ, અદ્‌ભુત અને શાંત.

નવરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય એક દેશ.

નવરાષ્ટ્ર (૨) ભારતવર્ષીય એક નગરી.

નવાસિદ્ધ ઋષભદેવને જયંતીની કુખે થયેલા સો પુત્રોમાં સિદ્ધ થયેલા નવ પુત્રો તે. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

નહુષ ચન્દ્રવંશી બુધપુત્ર પુરુરવાના પૌત્ર આયુ રાજાના પાંચ પુત્રોમાં મોટા પુત્ર. એ સુસ્વધા પિતરની વિરજા નામની માનસકન્યાને પરણ્યો હતો. તેને પેટે એને યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, અયતિ, વિયતિ અને કૃતિ એમ ૭ પુત્રો થયા હતા. આ રાજા પરમપરાક્રમી અને સદ્‌ગુણી હતો, તેથી વૃત્રાસુરના વધ વડે પીડિત થઈને ઇન્દ્ર જળમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે સઘળા દેવ અને ઋષિઓએ મળીને એને ઇન્દ્રપદનો અધિકારી બનાવ્યો હતો. સ્વર્ગમાં એ ઇન્દ્રનો અધિકાર ભોગવતો હતો ત્યારે સ્વર્ગના બીજા ભોગ ભોગવતો હતો તેમ ઇંદ્રાણીનો પણ પોતાને ઉપભોગ થાય એમ એને ઇચ્છા થઈ. એણે ઇંદ્રાણીને તેડવા દૂત મોકલ્યા. ઇંદ્રાણી વિચારમાં પડી કે શતક્રતુ કરનારને જ માત્ર હું ભોગ્ય છું, બીજાને નહિ, તેમ છતાં પણ આમ કહાવે છે, તો શું કરવું ? એ પોતે બૃહસ્પતિ પાસે ગઈ અને પોતાને નહુષે તેડાવી છે વગેરે વૃત્તાંત એને જણાવી એની સલાહ લીધી. બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે નહુષ પાસે જવું સર્વથા તને ઘટતું નથી. પણ એમ કર કે તું હાલ તુર્ત તો એની પાસે જા અને થોડા સમય પછી હું કહેવડાવીશ એવું કહી કાંઈ બહાનું કાઢી પાછી આવ. પછી હું તને કાંઈ યુક્તિ બતાવીશ તેમ કરજે. આ ઉપરથી ઇંદ્રાણી નહુષ પાસે ગઈ અને કાંઈ બહાનું બતાવીને પાછી આવી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૬૫.

બૃહસ્પતિ અને બીજા દેવોએ એકઠા થઈને વિચાર કર્યો કે ઇન્દ્રની બ્રહ્મહત્યા શી રીતે છૂટે. એટલામાં ત્યાં વિષ્ણુ પ્રગટ થયા અને તેમણે કહ્યું કે ઇન્દ્રની પાસે તમે બધા જાઓ અને એની પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવો. આથી એની બ્રહ્મહત્યા છૂટી, એ સત્વર પોતાને મૂળ સ્થાનારૂઢ થશે. દેવોએ એમ કર્યું એટલે ઇંદ્રની બ્રહ્મહત્યા છૂટી અને એ બ્રહ્મહત્યા વૃક્ષ, નદીઓ, પર્વત, પૃથિવી અને સ્ત્રીઓ એ પાંચમાં વહેંચાઈ ગઈ. આથી ઇન્દ્ર શુદ્ધ થયો.

આ દરમ્યાન ઇંદ્રાણીએ નહુષને કહેવડાવી મોકલ્યું કે તમે અપૂર્વ વાહનમાં બેસીને મારી પાસે આવો, એટલે હું તમારી સેવામાં હાજર થઈશ. નહુષે અપૂર્વ વાહન તે કેવું એનો ઘણો વિચાર કર્યો. છેવટે એના કમનસીબે એને સૂઝયું કે આજ સુધી કોઈએ સપ્તર્ષિને વાહન તરીકે વાપર્યા નહિ હોય માટે એ અપૂર્વ વાહન કહેવાય. એણે સપ્તર્ષિઓને તેડાવ્યા અને વાહનમાં જોડ્યા. પોતે વાહનમાં બેઠો અને ઇન્દ્રાણીને ત્યાં જવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં ઇન્દ્રાણીને મળવા તલપાપડ થઈ ગયો હોવાથી ઋષિઓના મસ્તકને પગ અડકાડી તેમને સર્પ-સર્પ (ઉતાવળા ચાલો-ઉતાવળા ચાલો) એમ કહ્યું. અગસ્ત્ય ઋષિએ આથી ગુસ્સે થઈ એને કહ્યું, જા, તું જ સર્પ થઈને પૃથ્વી પર પડ ! ઋષિના મુખમાંથી આ વચન નીકળતાં જ નહુષ અજગર થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો અને ઇન્દ્ર આવીને પોતાના મૂળ પદારૂઢ થયો. / ભાગ૦ ૬ સ્કં. ૧૭; ભાર. ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧-૧૭.

અગસ્ત્ય ઋષિ સપ્તર્ષિઓમાં ન છતાં તેમણે શાપ દીધો કહ્યું છે, તે અસંભવિત જેવું દેખાય છે ને મૂળ ગ્રંથોમાં તેને કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી. પરન્તુ વાહન સારુ સાત જણ ઠીક પડે નહિ, એ તરફ સરખી સંખ્યા કરવા આઠ ઋષિઓને કામે લગાડ્યા હશે અને તેમાં આઠમા તરીકે અગસ્ત્યને જોડ્યા હશે

નહુષ રાજા અજગર થઈને યામુન પર્વત ઉપર એક સરોવરમાં પડ્યો. તે આ ચાલુ દ્વાપરના અંતમાં ભીમસેનને કરડ્યો, તેથી યુધિષ્ઠિર એની પાસે ગયા. તેના દર્શન વડે એનો ઉદ્ધાર થયો. (૧. યામુનગિરિ શબ્દ જુઓ.)

નક્ષત્ર આકાશમાં દેખાય છે તે અનેક તેજસ્વી મંડળો-માંનું દરેક / લિંગપુરાણ અ૦ ૬૦.

નાકુરય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નાકુલિ ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

નાકુલિ (૨) નકુલ પાંડવના શતાનીક અને નરમિત્ર નામના બન્ને પુત્રોની સંજ્ઞા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૫.

નાગ મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક પર્વત.

નાગ (૨) શરીરની અંદરના પંચ ઉપપ્રાણમાંનો એક ઉપપ્રાણ.

નાગ (૩) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

નાગ (૪) તાર્ક્ષ્ય અને કદ્રુના પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૬-૧૨.

નાગકન્યા ઉલુપીનું નામાન્તર.

નાગદત્ત ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

નાગદત્તા એક અપ્સરાવિશેષ.

નાગધન્વા તીર્થવિશેષ.

નાગપાશ અસ્ત્રવિશેષ. બાણાસુરે આ અસ્ત્ર વડે અનિરુદ્ધને બાંધ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦-૬૨-૩૩.

નાગપુર હસ્તિનાપુર તે જ.

નાગરાજતીર્થ તીર્થવિશેષ.

નાગલોક ભોગવતી પુરી.

નાગકેયા દેશવિશેષ.

નાગવીથી ધર્મઋષિને યામિની કુળે થયેલી કન્યા.

નાગસાહ્વય હસ્તિનાપુર.

નાગ્નજિતિ કોસલદેશાધિપતિ નગ્નજિત રાજાની કન્યા સત્યાનું બીજું નામ.

નાગોદ્ભેદ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

નાચિકિ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

નાચિકેત નચિકેત ઋષિનો પુત્ર / ભાર૦ અ૦ ૭૧.

નાચીના દેશવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૩૨-૧૫.

નાડાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

નાડીજંઘ એક ઘણો જ વૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ અગલો (૧. ઇંદ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

નાદ રાક્ષસ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમંડળનો એક

નાદ (૨) નાભાગ શબ્દ જુઓ.

નાભાગ વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંના નવમા, નભગનો પુત્ર. એ ગુરુગૃહે અભ્યાસ કરતો હતો. તે વખતે એના ભાઈઓએ દાયભાગ વહેંચી લીધો અને એ આવ્યો ત્યારે કહ્યું કે તારા દાયભાગ તરીકે પિતા તારે માટે રાખ્યા છે. આ ઉપરથી એ પોતાના પિતા પાસે આવ્યો અને વૃત્તાંત જાહેર કર્યો. એના પિતાએ કહ્યું, હાલ અંગિરા ઋષિ યજ્ઞ કરે છે, એ યજ્ઞમાં જે ઋત્વિજ છે તે અમુક બે સૂક્ત બોલવામાં ભૂલ કરે છે. માટે તું ત્યાં જા અને એને આવી રીતે સૂક્ત બોલવાનું સૂચવ. પછી પોતે નાભાગને બે સૂક્તો બોલી બતાવ્યાં. નાભાગ આ ઉપરથી ત્યાં ગયો અને પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે ઋત્વિજને સૂક્ત બોલી બતાવ્યાં. ઋત્વિજને એથી સંતોષ થયો અને યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી રહેલું અવશેષ દ્રવ્ય લઈ જવા એને કહ્યું. એ દ્રવ્ય લેવા એકઠું કરતો હતો એટલે એક કાળો પુરુષ ત્યાં પ્રગટ થયો અને દ્રવ્ય લેવાની મના કરી. નાભાગે એ પુરુષને ના કહેવાનું કારણ પૂછતાં એણે કહ્યું કે જા, તારા પોતાના પિતાને જ પૂછ. એ કહેશે. આ ઉપરથી એ પોતાના પિતા પાસે આવ્યો અને બધું વૃત્તાંત કહ્યું. નભગે કહ્યું, પૂર્વે દક્ષના યજ્ઞથી એવો સંકલ્પ નક્કી થયો છે કે યજ્ઞમાં અવશિષ્ટ દ્રવ્ય રહ્યું હોય તેનો માલિક રુદ્ર થાય. પિતાનું આ વાક્ય સાંભળીને નાભાગ પાછો ગયો અને પોતાના પિતાએ જે કહ્યું હતું તે રુદ્રને કહ્યું. એથી રુદ્રે બધું દ્રવ્ય નાભાગને આપ્યું. નાભાગના પ્રાર્થના ઉપરથી અને બ્રહ્મવિદ્યા પણ આપી પોતે

અંતર્ધાન થયો. બધું દ્રવ્ય લઈને નાભાગ ઘેર આવ્યો. નાભાગને અંબરીષ નામે પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૯૦, સ્કં. અ ૪.

નાભાગ (૨) સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના પુત્ર દિષ્ટનો પુત્ર. એને ભલંદન નામે પુત્ર હતો.

નાભાગ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ભગીરથ રાજાના બે પુત્રોમાનો નાનો પુત્ર. એને નાભ પણ કહ્યો છે. એને પણ અંબરીષ નામે પુત્ર હતો.

નાભિ પ્રિયવ્રતના પુત્ર આગ્નિધ્રને પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાને પેટે થયેલા નવ પુત્રોમાંનો મોટો. એને એની મેરુદેવી નામની સ્ત્રીથી ઋષભદેવ નામે પુત્ર થયો હતો. એના દેશને અજનાભદેશ કહેતા.

નાભિગુપ્ત પ્રિયવ્રતના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. એનો દેશ એના નામથી જ કહેવાતો.

નાભિગુપ્ત (૨) કુશદ્વીપમાંનો ચોથો દેશ.

નાયકિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

નારદ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં બ્રહ્મદેવે દસ માનસપુત્રો નિર્માણ કર્યા હતા, તેમાં આ એમના બોળામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. એ દશમો હતો. એનો દેહ શાપને લીધે પડ્યો હતો. પૂર્વકલ્પમાં એ દાસીપુત્ર હોવા છતાં, ચાલુ મન્વંતરમાં બ્રહ્મપુત્રત્વ પામ્યો હતો. એણે બિલકુલ સ્ત્રી-પરિગ્રહ કર્યો જ નહોતો.

નારદ (૨) શાપે કરીને દેહપાત થયેલો નારદ પુનઃ ઋષિકુળમાં જન્મ્યો. એના પિતાનું નામ મળતું નથી. પણ એ પર્વતઋષિનો મામો થતો હતો એટલું જણાય છે.

એ બન્ને વચ્ચે પોતપોતાના મનમાં સારો અગર નઠારો ગમે તે સંકલ્પ થાય તે છુપાવ્યા સિવાય એકબીજાને જણાવવો એવી બોલી હતી. એ વિશે રમૂજી વાત સારુ એની સ્ત્રી દમયંતીના પિતા (૭. સૃંજય શબ્દ જુઓ)ની હકીકત જુઓ.

નારદ (૩) કોઈ એક બ્રહ્મર્ષિ. એના પિતાનું નામ મળતું નથી, પણ એને અરુંધતી નામની બહેન હતી અને એને મૈત્રાવરુણી વસિષ્ઠને વરાવી હતી. સત્યવતી નામની કોઈ કન્યા તે એની સ્ત્રી હતી. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૭.

નારદ (૪) કશ્યપ ઋષિને પોતાની મુની નામની ભાર્યાથી થયેલા સોળ દેવગંધર્વમાંનો એક. કલિ નામના પંદરમા દેવગંધર્વનો નાનો ભાઈ. એ દર વૈશાખ માસના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.) અહીંની ત્યાં અને ત્યાંની અહીંયાં એમ વાતો કરીને કલહ કરાવનાર જે નારદ પુરાણોમાં કહ્યો છે તે આ જ હોવો જોઈએ.

નારદ (૫) કુબેરની સભામાં વાસ કરનાર ઋષિ. યુધિષ્ઠિરને ઇન્દ્રાદિ લોકપાળોની સભાનાં વર્ણન એણે જ કર્યાં હતાં. એણે કહેલી નીતિ મહાભારત સભાપર્વમાં 'નારદ નીતિ' નામે પ્રસિદ્ધ છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૫–૧૧

નારદ (૬) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. જન્મેજયે કરેલા સર્પસત્રમાં એક સદસ્ય હતો તે બહુધા આ જ.

નારદ (૭) દાશરથિ રામની સભામાંના આઠ ધર્મશાસ્ત્રીઓમાંનો એક. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૭૪

નારદ (૮) મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

નારદ (૯) ભગવંતનો ત્રીજો અવતાર. એણે સાવર્ણિ મનુને 'પંચરાત્રાગમ'નો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ નરનારાયણનો ઉપાસક હતો. / ભાગ૦ ૧–૩–૮, ૫-૧૯-૧૦.

નારદ (૧૦) એ નામનું પુરાણવિશેષ. એનું પૂર પચ્ચીસ હજાર શ્લોકનું છે. / ભાગ૦ ૧૨–૧૩–૫.

નારદ (૧૧) એક સ્મૃતિવિશેષ.

નારદ (૧૨) એક સ્મૃતિકાર.

નારદપરિવ્રાજક અથર્વણવેદોપનિષદ.

નારદી વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

નારસિંહ નૃસિંહ શબ્દ જુઓ.

નારસિંહ કલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો સોળમો કલ્પ-દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) જેમ આ કલ્પની શરૂઆતમાં વરાહાવતાર થવાના સંભવથી એનું નામ વારાહકલ્પ પડ્યું છે,

તે જ પ્રમાણે સોળમા કલ્પના આરંભમાં નૃસિંહાવતાર પ્રથમ થવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે.

નારાયણ સકળ જગતના આધારભૂત પરમાત્માનું નામ.

નારાયણ (૨) સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિના પુત્ર (નારાયણ શબ્દ જુઓ.)

નારાયણ (૩) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને સાધ્યાથી થયેલા બાર સાધ્યદેવમાંનો એક. (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

નારાયણગણ એ નામનો ગણસમુદાય. એમાંના કેટલાક કૃષ્ણે દુર્યોધન પાસે અને કેટલાક પાંડવો પાસે મૂકયા હતા. ભીષ્મ વગેરેને હાથે સઘળા મરણ પામ્યા હતા.

નારાયણ સરોવર સિંધુ નદીના સમુદ્રની જોડેના સંગમના સ્થળ પાસે આવેલું તીર્થવિશેષ.

નારાયણામૃતબિંદુ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

નારાયણાશ્રમ બદરીવનનો આશ્રમવિશેષ. બદરિકાશ્રમ તે જ. / ભાગ૦ ૯–૩–૩૬.

નારાયણાસ્ત્ર અસ્ત્રવિશેષ. ધ્રુવે યક્ષ ઉપર આ અસ્ત્ર છોડ્યું હતું. / ભાગ૦ ૪–૧૧–૧.

નારાયણી નારાયણ જે પરમાત્મા તેની શક્તિ

નારાયણી (૨) મુદ્ગલ ઋષિની સ્ત્રી ઇન્દ્રસેનાનું બીજું નામ.

નારી આગ્નિધ્ર પુત્ર કુરુની સ્ત્રી. મેરુની નવ કન્યામાંની એક.

નારીકવચ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન અશ્મક રાજાના પુત્ર મૂલક રાજાનું બીજું નામ.

નારીતીર્થ તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પાંડુપુત્ર અર્જુન મણિપુરમાં આવ્યો હતો. એક સમયે ત્યાંથી દક્ષિણ સમુદ્રને તીરે ફરતો હતો, ત્યારે એણે પુણ્યકારક અને પાસે પાસે આવેલાં સૌભદ્ર, પૌલોમ, આગસ્ત્ય, કારંધમ અને ભારદ્વાજ નામનાં પાંચ તીર્થ દીઠાં. એ પાંચે તીર્થોનું એક સાધારણ નામ નારીતીર્થ એવું હતું. પરંતુ ત્યાં કોઈ મનુષ્ય જતું નહિ. એ જોઈને અર્જુને ત્યાં પાસે રહેનારા ઋષિને પૂછ્યું કે આ તીર્થ મનુષ્ય વિવર્જિત કેમ છે? ઋષિએ કહ્યું કે એ દરકમાં એક એક મગરી રહે છે. માટે તું એ તીર્થોની પાસે જઈશ નહિ. પરન્તુ ઋષિનું કહેવું ન ગણકારતાં અર્જુન ત્યાં ગયો. એ પ્રથમ સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવા ઊતર્યો. જેવો ઊતર્યો કે એમાંની મગરીએ એનો પગ પકડ્યો. અર્જુન સાવધ જ હતો. એણે પોતાના શારીરિક બળ વડે મગરીને ખેંચીને પાણીની બહાર કાઢી. બહાર આવતાં જ એ દિવ્ય સ્ત્રી બની ગઈ! એ જોઈને અર્જુને પૂછ્યું કે તું કોણ છે અને તારું મૂળ વૃત્તાંત શું છે એ બધું મને કહે. એ સ્ત્રીએ કહ્યું કે હું કુબેરની સભાની અપ્સરા છું અને મારું નામ વર્ગા છે. એક સમયે હું અને સૌરભેયી, સમીચી, બુદ્બુદા અને લતા નામની મારી ચારે સખીઓ અરણ્યમાં ગાતાં ગાતાં ફરતાં હતાં. એક સ્થળમાં અમે બહુ વખત સુધી રમ્યાં. ત્યાં કોઈ ઋષિપુત્ર અધ્યયન કરતો હશે તેને અમે દીઠેલો નહિ. પણ અમારી રમત વડે એના અધ્યયનમાં વિક્ષેપ થવાથી એણે ગુસ્સે થઈને અમને શાપ આપ્યો કે જાઓ તમે જળમાં મગરીરૂપ પડશો. આ સાંભળીને અમે ભયભીત થયાં અને ઋષિપુત્રને વંદન કરીને ઉશાપની યાચના કરી કહ્યું કે મહારાજ! શાપનો અનુગ્રહ કરો. તેણે કહ્યું કે જાઓ, આજથી સો વર્ષ પછી એક પુરુષનો તમને સ્પર્શ થશે અને તેથી તમારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પૂર્વવત્ સ્વર્લોકમાં જશો. એના વચનાનુરૂપ આજે સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. તારા સ્પર્શ વડે જેમ હું પૂર્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ તેમ મારી ચારે સખીઓને ઉદ્ધારવા હું સમર્થ છું. તે ઉપરથી અર્જુન દરેક તીર્થમાં સ્નાન કરવા ઊતર્યો અને દરેક મગરીનો પહેલીની પેઠે જ ઉદ્ધાર કર્યો. અપ્સરાઓ અર્જુનની સ્તુતિ કરીને કુબેરના લોકમાં ચાલી ગઈ. અર્જુન પણ આ તીર્થ નિર્ભય કરવાનો આનંદ માનતો પુનઃ મણિપુર ગયો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૬–૨૧૭.

નાલાયની મૌદ્ગલ્ય ઋષિની સ્ત્રી ઇન્દ્રસેનાનું નામાન્તર. / ભા૦ આ૦ અ૦ ૨૧૨.

નાવિક વિદુરનો મિત્ર, કોઈ ખાણ ખોદનાર.

નાસત્ય આશ્વિનેયોમાંનો એક (આશ્વિનેય શબ્દ જુઓ.)

નાહુષ નહુષ રાજાને જ આ નામે કહ્યો છે.

નાહુષ (૨) નહુષ રાજાના પુત્ર યયાતિ રાજાનું નામાન્તર

નિકશા એક રાક્ષસી, રાવણની મા

નિકશા (૨) પિસિતાસન, અથવા નૈકુશ્યેયા, અથવા નિકશાત્મજના નામના માંસાહારી ભૂતોની માતા

નિકૃતિ સુબલની દીકરી, ગાંધારીની બહેન અને ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી.

નિકુંભ દનુપુત્ર એક દાનવ.

નિકુંભ (૨) હિરણ્યકશિપુનો પૌત્ર. પ્રહ્લાદનાં પુત્રોમાંનો એક. એનો પુત્ર તે સુંદોપસુંદ.

નિકુંભ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હર્યશ્વ રાજાનો પુત્ર; એનો પુત્ર સંહતાશ્વ.

નિકુંભ (૪) કુંભકર્ણનાં બેમાંનો એક પુત્ર. (કુંભનિકુંભ શબ્દ જુઓ.)

નિકુંભ (૫) રાવણનો એક પ્રધાન. એને યુદ્ધમાં નીલ વાનરે માર્યો હતો / વા૦ રા૦ સું૦ સ૦ ૪૯; વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩

નિકુંભનાભ અસિદૈત્યના શત પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

નિકુંભિલા લંકાની પશ્ચિમે આવેલું એક સ્થાન. અહીં એ જ નામની એક ભદ્રકાલીની મૂર્તિ હતી. આ જ જગાએ ઇંદ્રજિત અભિચાર કર્મ – જાદુ, મારણ વગેરેના પ્રયોગ – કરતો હતો. શુક્રની સહાય વડે અહીં એણે અનેક યજ્ઞ પણ કર્યા હતા. / વા. રા. ઉત્તર. અ. ૨૫.

નિકૃતિજ એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નિઋર્વટ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસાવશેષ. એને તાર વાનરે માર્યો હતો.

નિધન સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અનરણ્ય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અનમિત્ર રાજા.

નિઘંટુ વેદનો શબ્દકોષ, જેને આધારે યાસ્કે નિરુક્ત લખ્યું છે તે.

નિચંદ્ર દનુપુત્ર એક દાનવ.

નિર્જળા જેઠ સુદ અગિયારસ તે

નિવિતા ભારતવર્ષીય નદી.

નિર્જધૃત્તિ શાકદ્વીપની નદી.

નિતંભૂ એક ઋષિ.

નિત્ય મરીચિ કુળોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ.

નિદાઘ બગડાનાં સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુળોત્પન્ન ઋષિ. એ ભૃગુઋષિનો શિષ્ય હતો.

નિધ્રુવ કશ્યપ વંશનો એક ઋષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નિમ્બંધન સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન હર્યશ્વ રાજાનો પૌત્ર અને અરુણ રાજાનો પુત્ર. પુરાણાંતરે એનું ત્રિબંધન એવું નામ કહ્યું છે. એને સત્યવ્રત (ત્રિશંકુ) અને સત્યરથ એમ બે પુત્ર હતા.

નિમ્બંધન (૨) કોઈ એક વિરક્ત મુનિ.

નિમિ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ રાજાના સો પુત્રમાંનો બીજો. એ ગૌતમના આશ્રમ પાસે વૈજયંત નામે નગર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. એણે વૈવસ્વત મન્વંતરના આરંભે ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠની સહાયતાથી અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા. એ વસિષ્ઠ એના પિતાના સમયથી કુલગુરુ હતો. પછી કેટલેક કાળે એકાદો મોટા યજ્ઞનો આરંભ કરવાની ઇચ્છા થવાથી એ વસિષ્ઠની પાસે ગયો. વસિષ્ઠે કહ્યું કે હાલ મારે ઇન્દ્રની પાસે જવાનું છે, માટે હું ત્યાંથી આવું ત્યાં સુધી થોભ. વસિષ્ઠ ઇન્દ્રને ત્યાં ગયા એટલે એણે જાણ્યું કે માણસનું જીવિત અશાશ્વત છે. માટે ધર્મકર્મ કરી જ નાખવું. આથી એણે ગૌતમ ઋષિને ઉપાધ્યાય કરીને અને બીજા ઋષિઓને બોલાવીને પંચસહસ્રવર્ષાત્મક – પાંચ હજાર વર્ષ સુધી પહોંચે એવા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. કેટલેક કાળે ઇન્દ્રનો યજ્ઞ સમાપ્ત થવાથી વસિષ્ઠ પાછા આવ્યા. આવીને જુએ છે તો અહીં યજ્ઞનો આરંભ કરી દીધો છે. એ ઉપરથી વસિષ્ઠે કોપ કરીને એને 'જા, તારો દેહ પડી જશે' એવો શાપ આપ્યો. રાજાએ વસિષ્ઠને પણ એવો જ શાપ આપ્યો. આ ઉપરથી બન્નેના દેહ પડી ગયા. એમના આત્મા બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા, એટલે એમને પુનઃ દેહ ધારણ કરવાની આજ્ઞા કરી. વસિષ્ઠે એ આજ્ઞા પ્રમાણે મિત્રાવરુણથી દેહ ધારણ કર્યો. પરંતુ નિમિએ પ્રાર્થના કરી કે, મારે હવે

દેહ ધારણ કરવો નથી. દેહી થઈને સુખદુઃખ ભોગવવાં તે કરતાં વિદેહ સ્થિતિ સારી. તે ઉપરથી બ્રહ્માએ તથાસ્તુ કહ્યું અને પ્રાણીમાત્રના નેત્ર ઉપર એની સ્થાપના કરી. અહીં ઋષિઓએ એના દેહનું રક્ષણ કરીને યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો. રાજાને તો અધિકારી જોઈએ, તેથી એના દેહનું મથન કર્યું. તેમાંથી થયેલો પુત્ર મિથિ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એના નામ ઉપરથી વૈજયંત નગરીનું નામ મિથિલા પડ્યું. મિથિ રાજા માતા વગર કેવળ બાપથી જ ઉત્પન્ન થયો માટે જનક, તેમ જ વિદેહનો વંશજ હોવાથી વૈદેહ કહેવાયો. આ નામો પછી એના વંશજોને પણ ચાલુ રહ્યા. સૂર્યવંશથી આ કુળ ત્યારથી છૂટું પડ્યું અને ગૌતમો એમના ઉપાધ્યાય થયા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર. સ૦ ૫૫-૫૭.

નિમિ (૨) સ્વાયંભુમન્વંતરના દત્ત ઋષિનો પુત્ર.

નિમિ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશના દંડપાણિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમક.

નિમિ (૪) એક અસુરવિશેષ.

નિમિષ અમૃતની રક્ષા કરનારો દેવ.

નિમેષ ગરુડનો પુત્ર.

નિમિચક્ર સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશના અસીમકૃષ્ણ રાજાનો પુત્ર. એ હસ્તિનાપુરમાં રાજ કરતો હતો ત્યારે નદી એ પુરને તાણી ગઈ, એટલે એ કૌશાંબી નગરીમાં જઈને રહ્યો. એના પુત્રનું નામ ચિત્રરથ રાજા. નિમિચક્ર સર્પસત્ર કરનાર જન્મેજય રાજાથી પાંચમી પેઢીએ થયો હતો.

નિજન સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત રાજાના પુત્ર ભજમાનની પહેલી સ્ત્રીના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

નિઘ્ન સોમવંશીય યદુકુળના અનમિત્ર રાજાનો પુત્ર. એને સત્રાજિત અને પ્રસેન એ નામે બે પુત્રો હતા.

નિમ્નલોચિની માનસોત્તર પર્વત ઉપર પશ્ચિમ દિગ્પાલ વરુણની નગરી. એનું બીજું નામ સુષા એવું મળી આવે છે. સૂર્ય મેરુની આજુબાજુ ફરતો જ્યારે આ નગરીના યામ્યોત્તરવૃત્ત પર આવે છે, ત્યારે ત્યાં મધ્યાહ્ન, વિભાવરી નગરીમાં સૂર્યોદય, સંયમની નગરીમાં સૂર્યાસ્ત અને દેવધાની નગરીમાં મધ્યરાત્રિ થાય છે.

નિમ્લોનિ સોમવંશના ભજમાનની પહેલી સ્ત્રીના ત્રણ પુત્રો પૈકી એક. / ભાગ૦ ૯-૨૪-૭.

નિયતાયુ અર્જુને મારેલા દુર્યોધન પક્ષના શ્રુતાયુ રાજાનો પુત્ર. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૩.

નિયતિ મેરુની કન્યા. સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુપુત્ર વિધાતાની સ્ત્રી.

નિયુત્સર્પી શિવનામના એક રુદ્રની પત્ની. એનો પુત્ર તે પ્રાણ. / ભાગ૦ ૪-૧૨-૪૪.

નિયુત્સા ઋષભદેવ વંશના પ્રસ્તાવ રાજાની સ્ત્રી અને વિભુરાજાની માતા.

નિરમિત્ર ચંદ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંધ વંશના અયુતાયૂનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુનક્ષત્ર.

નિરમિત્ર (૨) નકુલ પાંડવને એની સ્ત્રી કરેણુમતીની કૂખે થયેલો પુત્ર.

નિરમિત્ર (૩) ત્રિગર્ત દેશનો રાજા; એને સહદેવે માર્યો હતો. / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૦૭.

નિરાલંબ યજુર્વેદોપનિષત્.

નિરુક્ત એક વેદાંગ. એ વેદપુરુષના કર્ણ સ્થાને છે. યાસ્કનો કરેલો નિરુક્ત તે વસ્તુતઃ વેદ ઉપર ટીકાનો જ ગ્રન્થ છે. નિરુક્ત નિઘંટુ અને આર્ષ-વૈદિક શબ્દકોષને આધારે લખાયલો છે. / ભાગ૦ ૧૨-૬-૫૮.

નિર્ઋતિ એકાદશ રુદ્રમાંનો એક. એ નૈઋત્ય દિગ્પાલ અને ભૂત, રાક્ષસો એમનો અધિપતિ છે.

નિર્ઋતિ (૨) વરુણપુત્ર અધર્મની સ્ત્રી. એના પુત્રોનાં નામ ભય, મહાભય અને મૃત્યુ.

નિર્મોક હવે પછી થનાર આઠમા સાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંથી એક.

નિર્મોક (૨) હવે પછી થનારા દેવસાવર્ણિમન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

નિર્મોચન નગરવિશેષ. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ સ૦ ૧૩૦

નિર્વાણ ઋગ્વેદોપનિષત્.

નિર્માણરુચિ ધર્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ.

નિવિંધ્યા વિંધ્યાચળમાંથી નીકળેલી એક નદી.

નિવીંરતીર્થ વસિષ્ઠના આશ્રમ પાસેનું એક તીર્થ-વિશેષ.

નિવૃત્તિ ચન્દ્રવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના કથવંશમાં જન્મેલા ધૃષ્ટિ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ વિદુરથ હતું. અને દશાહ નામનો રાજા એનો પુત્ર થતો હતો.

નિઋ વિભીષણના ચાર અમાત્યો પૈકી એક.

નિવાતકવચ પ્રહ્લાદના ભાઈ સંહ્રાદના પુત્ર. એઓ સમુદ્રતીરે રહેતા હતા અને ઇન્દ્રથી જીતી ન શકાય એવા હતા. એ સઘળા અર્જુને માર્યા હતા. / ભાર૦ વન૦ સ૦ ૧૬૯–૧૭૦.

નિશઠ એક યાદવ / જૈમિ૦ અશ્વમે૦ સ૦ ૧૦, શ્લો. ૨૮.

નિશઠ (૨) એક રાજર્ષિ.

નિશાકરમુનિ ચંદ્રમામુનિના નામનો પર્યાય.

નિશાકરમુનિ (૨) ગરુડનો પુત્ર.

નિશીથ ઉત્તાનપાદ પુત્ર ધ્રુવના પૌત્ર પુષ્પાર્ણ રાજાને તેની દોષા નામની બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો.

નિશુંભ શુંભ અસુરનો ભાઈ. (શુંભ-નિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

નિશ્ચલા ભગવાનની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળતી એક નદીવિશેષ.

નિશ્ચવન બૃહસ્પતિ વડે તારાને થયેલા છ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિપ્રા૦મા.

નિશ્ચવન (૨) ગયા સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

નિષંગિ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

નિષધ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રામવંશના અતિથિ રાજાનો પુત્ર. એને નલ અને નભ એમ બે પુત્ર હતા.

નિષધ (૨) મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

નિષધ (૩) ભારતવર્ષીય દેશ. દમયંતીનો પતિ. નલ રાજા ત્યાં રાજ કરતો હતો.

નિષધ (૪) જંબુદ્વીપમાં આપણે રહીએ છીએ એ બાજુએ આવેલો એક મહાપર્વત. એ હરિવર્ષની ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમે ક્ષાર સમુદ્રને લાગીને રહ્યો છે. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬ * એના ઉપર વિષ્ણુપદ નામનું સરોવર આવેલું છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ સ૦ ૧૬.

નિષધાશ્વ ચન્દ્રવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ રાજાના વંશના કુરુરાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

નિષાદ વેન રાજાના દેહનું મથન કરતાં પ્રથમ કાળો અને ટુકડા હાથવાળો ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ. ઋષિઓએ એને નિષિદ (બેસ) એમ કહ્યું હતું તેથી એનું આ નામ પડ્યું છે.

નિષાદ દેશ નિષાદોનો ભારતવર્ષીય દેશ. ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં ગણીને એના પૂર્વ, દક્ષિણ અને અપર દક્ષિણ એવા ત્રણ ભેદ માન્યા છે.

નિષાદી પુરોચનની પ્રેરણાથી પાંડવોનું કામકાજ કરનારી દુર્બુદ્ધિવાળી ભીલડી. જે પોતાના પાંચ પુત્રો સહિત લાક્ષાગૃહમાં બળી મરી હતી તે. / ભાર૦આ૦ ૧૬૦–૯.

નિષ્કૃતિ વિપ્રાપ્મા શબ્દ જુઓ. એક અગ્નિ બૃહસ્પતિના નિશ્ચયનનો પુત્ર અને સ્વનક નામના અગ્નિનો પિતા.

નિષ્કૃતિ (૨) અગ્નિવિશેષ. બૃહસ્પતિના પુત્ર નિશ્ચવનનો પુત્ર. સ્વન નામના અગ્નિનો પિતા. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૧–૨૨.

નિષ્ટાનક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૯.

નિસંદી એક અસુર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૨

નિકૃતિ દમ્ભ અને માયાની કન્યા / ભાગ૦ ૪–૮–૩.

નીઢ રાજસૂયયજ્ઞ કાળે પાંડવોને ગૃહકાર્યમાં સહાય કરનારો રાજા.

નીપ ચન્દ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢના પુત્ર બૃહદ્દિષુના વંશના પાર અથવા વિભ્રાજ રાજાના બે પુત્ર માંહેનો બીજો પુત્ર. એનું બીજું નામ અણુહ એવું હતું. શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વી અગર કીર્તિમતી એની સ્ત્રી હતી. તેને પેટે એને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર થયો હતો. એને બીજી સ્ત્રીને પેટે શ્રીમાન્ વગેરે સો પુત્ર થયા હતા.

નીપ (૨) ચન્દ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢના વંશના કૃતિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઉગ્રાયુધ.

નીલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. શ્રુત શબ્દ જુઓ.)

નીલ (૨) વિશ્વકર્માના અંશ વડે જન્મેલો રામની સેનાનો એક વાનર. એણે જ સેતુ બાંધ્યો હતો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૩૦.

નીલ (૩) અગ્નિના અંશ વડે જન્મેલો બીજો એક વાનર / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૪૦

નીલ (૪) સોમવંશી યદુના પુત્રોમાંનો એક.

નીલ (૫) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢને નીલિનીને પેટે થયેલો પુત્ર. એનો પુત્ર તે શાંતિ.

નીલ (૬) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

નીલ (૭) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો અનૂપ દેશનો રાજા. એને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ સ૦ ૧૭૧.

નીલ (૮) કુબેરના નવ નિધિમાંનો આઠમો નિધિ.

નીલ (૯) આપણે રહીએ છીએ એનાથી ઊલટી બાજુએ આવેલો એક પર્વત. એની દક્ષિણે રમ્યક દેશ હોઈને એ પૂર્વ-પશ્ચિમ ક્ષાર સમુદ્રને અડીને રહ્યો છે. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

નીલ (૧૦) કિષ્કિંધાની દક્ષિણે આવેલી માહિષ્મતી નગરીનો રાજા. રાજસૂયયજ્ઞ કાળે એને સહદેવે જીત્યો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.* પછી અશ્વમેધ વખતે એ અર્જુનને શરણે આવી સહાયતામાં રહ્યો હતો.

નીલ (૧૧) ભારતવર્ષીય પર્વતવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૬.

નીલ (૧૨) ઇલાવૃત્તની ઉત્તરમાં આવેલો પર્વતવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૧૬–૮.

નીલકંઠ સમુદ્રમંથન કાળે તેમાંથી હાલાહલ વિષ નીકળ્યું હતું, એ વિષ ત્રૈલોક્યને દહન કરવા લાગ્યું. તેથી દેવોએ શ્રી શંકર ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી તેમણે એને ગ્રહણ કર્યું. આથી એમનો કંઠ કાળા-નીલ-વર્ણનો થયો, તે ઉપરથી શ્રી શંકર ભગવાનનું પડેલું નામ. આ અર્થના એમનાં ઘણાં નામ છે. /ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૭.

નીલકુંડ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

નીલકેતુ નીલધ્વજ શબ્દ જુઓ.

નીલધ્વજ હસ્તિનાપુરની દક્ષિણે નર્મદાને કાંઠે આવેલી માહિષ્મતી નગરીનો રાજા. એને સુનંદા નામે પત્ની અને પ્રવીર નામે પુત્ર હતો. એક સમયે પ્રવીર પોતાની મદનમંજરી નામે સ્ત્રી સહવર્ત્તમાન વનવિહાર સારુ ગયો હતો. ત્યાં એણે પાંડવોએ અશ્વમેધ સારુ છૂટો મૂકેલો સ્યામકર્ણ અશ્વ ફરતો ફરતો આવેલો દીઠો અને પકડ્યો. એ કારણથી અશ્વની રક્ષાને સારુ આવેલા વૃષકેતુની સાથે એને યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં વૃષકેતુ મૂર્ચ્છિત થતાં અનુશાલ્વ યુદ્ધને માટે મોખરે આવ્યો. એણે યુદ્ધ કરીને પ્રવીરનો પરાભવ કર્યો. આ વર્તમાનની નીલધ્વજને જાણ થવાથી એ આવીને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. અગ્નિની સહાયતાને લઈને અર્જુનથી એની આગળ ટકાયું નહિ. એમ થતાં એણે નારાયણાસ્ત્ર છોડ્યું. આ ઉપરથી અગ્નિએ આવીને નીલધ્વજ અને અર્જુન વચ્ચે સખ્ય કરાવ્યું. પછી એણે અર્જુનને નાના પ્રકારનાં રત્ન, ભૂષણો વગેરે આપ્યું અને એની સહાય સારુ દક્ષિણ દિશામાં જવા સવારીમાં જોડાયો. / જૈમિની૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૧૫.

નર્મદા નદીનો દક્ષિણમાં કિષ્કિંધા નગરી ઘણો દૂર આવેલી છે, મતલબ કે માહિષ્મતી નામની બે નગરીઓ હોવી જોઈએ અને રાજાઓ પણ જુદા જુદા જ એ ખુલ્લું છે. એ બન્નેને અગ્નિના સહાય હતી. નામમાં માત્ર સહજ તફાવત છે. એક નીલ અને બીજો નીલધ્વજ.

નીલપરાશર પરાશર કુળનો એક ઋષિ અને એનું કુળ. એ કુળમાં અપોહય, બ્રાહ્મમય, બ્યાતેય, કૌતુમ્બતિ, અને હર્યશ્વી એટલા ઋષિઓ પ્રસિદ્ધ હતા.

નીલલોહિત સહાદેવનો એક અવતાર.

નીલલોહિતકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં બીજો કલ્પ-દિવસ (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) આ કલ્પના આરંભમાં નીલલોહિત નામે શિવનો અવતાર થયો હતો માટે એનું આ નામ પડયું છે.

નીલા ભારતવર્ષીય નદી.

નીલાંબર નીલાં (કાળાં) રેશમી વસ્ત્ર પરિધાન કરતા હતા. સમય બલરામનું આ નામ પડયું છે.

નીલિની અજમીઢ રાજાની ચાર સ્ત્રીઓમાંની એક.

નીલી ઉપર કહેલી નીલિનીનું નામાન્તર.

નીવાતકવચ નિવાતકવચ શબ્દ જુઓ.

નૃગ સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો બીજો. એના પુત્રનું નામ સુમતિ.

નૃગ (૨) સૂર્યવંશી નૃગ કુળોત્પન્ન ઐક્ષ્વાકરથ રાજાનો પુત્ર. એણે પુષ્કરતીર્થમાં કોટચાવધિ ગોપ્રદાન આપ્યાં હતાં. તેમાં એક વખત એવું બન્યું કે એણે પૂર્વે એક બ્રાહ્મણને આપેલા ગોપ્રદાનમાંની ગાય ચૂકથી રાજાની ગાયોના ટોળામાં આવી અને એ એકવાર અપાયેલી ગાય બીજીવાર બીજા બ્રાહ્મણને દાનમાં અપાઈ. એમ થવાથી બન્ને બ્રાહ્મણોમાં ઝઘડો પેદા અને નિર્ણય કરાવવા રાજા પાસે આવ્યા. રાજાએ આ ઝઘડાનો નિકાલ ઘણો લંબાવ્યો. એથી બ્રાહ્મણોને બહુ કષ્ટ થયું. આ કારણથી ગુસ્સે થઈને જેને એ ગાય પ્રથમ આપી હતી તે બ્રાહ્મણે રાજાને શાપ આપ્યો કે જા તું સરડો થઈશ. રાજાને આ શાપની અસર થતાં જ એણે ઉશાપની યાચના કરી. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે કૃષ્ણને હાથે તારો ઉદ્ધાર થશે. રાજા પોતાના પુત્રને રાજ્યાભિષેક કરી પોતે અરણ્યમાં ગયો હતો, ત્યાં સરડો થઈને પડયો. પછી આગળ જતાં કૃષ્ણના હસ્તસ્પર્શથી એનો ઉદ્ધાર થયો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ ૫૪-૫૪; ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૭૦.

નૃચક્ષુ ચન્દ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશમાંના સુનીથ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુખીનલ.

નૃપંજય સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશના મેધાવિરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દૂર્વ રાજા.

નૃમ્ણા પ્લક્ષદ્વીપમાંની એક નદી.

નૃષદ્ગુ એક બ્રહ્મર્ષિ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ. ૧૭.

નૃસિંહ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની ચોથી ચોકડીના કૃતયુગમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. એ અરધો નર અને અરધો સિંહ, એવો આકૃતિવાળો હોવાથી આ નામ પડયું છે. એણે હિરણ્યકશિપુને મારીને પ્રહ્લાદનું સંરક્ષણ કર્યું હતું / દેવી ભા૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬; મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૭.

નૃસિંહતાપિની અથર્વણ વેદોપનિષદ

નૈતિષ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નૈત્ર સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રજિતના વંશના હૈહય કુળના ધર્મ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કુંતિ હતું.

નેપાલ વિદેહદેશની ઉત્તરે આવેલો – હિમાલયની દક્ષિણના દેશ – હાલનું નેપાળ તે જ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૫-૬.

નેમિ બલિની સેનાનો પ્રમુખ. દૈત્યવિશેષ / ભાગ૦ ૮-૬-૨૨.

નૈર્ઋતિ નૈર્ઋતિ દિશા.

નૈકજિહ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ / (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નૈકદ્રુ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

નૈકપૃષ્ઠ ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

નૈકશિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નૈગમેય અનલ નામના વસુનો પુત્ર.

નૈદ્રાણિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

નૈધ્રુવ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નૌમિષ શતદ્રુ નદી પરનું એક તીર્થ

નૌમિષકુંજ તીર્થવિશેષ.

નૌમિષારણ્ય નર્મદાની ઉત્તરે અને કુરુ દેશની પશ્ચિમે આવેલું વનવિશેષ.

નૌશ્રેયસ વૈકુંઠમાંનું વનવિશેષ / ભાગ૦ ૩. સ્કં૦ અ. ૧૫.

નૌષધ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો નિષધ દેશનો રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૩૨.

નૌષાદિ દ્રોણનો શિષ્ય એકલવ્ય નામનો નિષાદ તે.

નૌમંધન પૂર્વ કલ્પની રાત્રિમાં જ્યારે બ્રહ્મદેવ ઊંઘતા હતા, અને બધા સમુદ્ર એક થઈને જળ જળ બંબાકાર થયું હતું, ત્યારે મત્સ્યરૂપી

ભગવાનની આજ્ઞા ઉપરથી સત્યવ્રત રાજાએ પોતે બેઠા હતા તે નૌકાને જે પર્વતના શૃંગની જોડે બાંધી હતી તે શૃંગનું નામ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૮૭.

• મૂળમાં હિમાલયનું શૃંગ એમ લખ્યું છે. પરન્તુ નિત્ય પ્રલયમાં ભૂર્લોક, ભૂવર્લોક અને સ્વર્લોક એ બધા બૂડી જાય એટલું પાણી ચઢે છે. તો હિમાલયનું શૃંગ ઉઘાડું રહેવાનો સંભવ જ ક્યાં રહ્યો ? માટે લેખકોના પ્રમાદથી હિમાલયનું નામ દાખલ થઈ ગયું છે.

ન્યગ્રોધ સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. કંસનો ભાઈ. ધનુર્યાગ કાળે એને બળરામે મારી નાખ્યો હતો.

ન્યગ્રોધ (૨) કૃષ્ણના પૌત્રમાંનો એક.

ન્યગ્રોધ (૩) વનવાસના સમયમાં, એકદા જે ઝાડના મૂળ આગળ પોતાની માતા અને બીજા પાંડવોને થાક ખાવા બેસાડીને ભીમસેન પાણી અને સુગંધીવાન કમળો લેવા ગયો હતો તે વડનું વૃક્ષવિશેષ / ભા૨૦ અ૦ ૧૬૩-૨૦.

ન્યગ્રોધ (૪) બીજું ન્યગ્રોધ (વડ અગર શમીવૃક્ષ) વૃક્ષવિશેષ, જેની નીચે કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા, ભારતયુદ્ધ પછી દુર્યોધન સંતાયો હતો તે ધરા પાસે જતાં પહેલાં, સંતાઈ રહ્યા હતા તે.

ન્યગ્રોધ (૫) ન્યગ્રોધનું ઝાડ જેને પરીક્ષિતને દંશ કરવા જતાં મળેલા બ્રાહ્મણ કશ્યપને પોતાની શક્તિ બતાવવાને તક્ષકે દંશ કરીને બાળી નાખ્યું હતું અને જેને કશ્યપ બ્રાહ્મણે વિદ્યાબળે સજીવન કર્યું હતું તે / ભા૨૦ આ૦ ૪૩-૪

પ

પંક્તિરથ દશરથ રાજા.

પંચકર્પટ પશ્ચિમ માલવ-માળવાનો પશ્ચિમ તરફનો દેશ / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

પંચગણ અપર ઉત્તર ભોલૂક દેશની ઉત્તરનો દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

પંચચૂડા એક અપ્સરા. એને નારદની જોડે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ સંબંધી સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ અનુસા૦ અ૦ ૩૮

પંચજન એક પ્રજાપતિ. એની અસિક્ત્રિ નામની કન્યા તે પ્રાચેતસ દક્ષની સ્ત્રી હતી. એ કન્યાનું બીજું નામ પાંચજની હતું.

પંચજન (૨) સહ્લાદ દૈત્યનો પુત્ર. એ સમુદ્રમાં રહેતો હતો. જ્યારે કૃષ્ણ પોતાના ગુરુ સાંદીપનિ મુનિના પુત્રની શોધ કરવા ગયા હતા, ત્યારે એમણે એને માર્યો હતો અને એના અસ્થિનો વગાડવાનો શંખ કર્યો હતો. આ ઉપરથી કૃષ્ણના શંખનું પાંચજન્ય નામ પ્રસિદ્ધ છે. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૫.

પંચજની ઋષભદેવના પુત્ર ભરત રાજાની સ્ત્રી.

પંચતીર્થ નારીતીર્થ તે જ. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)

પંચનદ આભીર દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨. • એ દેશ સહજ વાયવ્ય દિશાએ હોઈ પાંચ નદીઓ વચ્ચે હોવાને લીધે આ નામ પડયું છે. હાલનો પંજાબ પ્રાંત.

પંચપદી શકદ્વીપ માંહ્યલી નદી.

પંચબાણ મદન-કામદેવ. એ સ્વરૂપે ઘણો સુંદર છે. એને ભ્રમર-મધમાંખીઓની પણછવાળું શેરડીનું અથવા ફૂલનું ધનુષ્ય અને પાંચ પુષ્પરૂપી બાણ છે. આસોપાલવ, કમળ, સરસવનું ફૂલ, આંબાનો મોર અને ભૂરું કમળ, એ પાંચ; અગર બીજે મતે, ચંપો, આંબાનો મોર, નાગકેસર, કેવડો અને બીલીનું ફૂલ એ પાંચ પુષ્પો એનાં બાણ છે.

પંચબ્રહ્મ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્

પંચમી ભારતવર્ષીય નદી.

પંચભૂત પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ.

પંચયક્ષા એક નદી.

પંચરાત્ર ભગવાનકૃત ગ્રંથવિશેષ.

પંચવક્ત્ર પાંચ મોં હોવાને લીધે શંકર ભગવાનનું પડેલું નામ. આ જ અર્થસૂચક પંચાનન વગેરે અનેક પર્યાયો છે.

પંચવટી ગોદાવરી નદીને ઉત્તરે આવેલું સ્થળવિશેષ. દાશરથિ રામ દંડકારણ્યમાં ફરતા હતા ત્યારે અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞા ઉપરથી થોડો સમય અહીં વાસ કરવા આવ્યા હતા. લક્ષ્મણ પાસે પર્ણકુટી

બંધાવી તેમાં સીતા સહવર્તમાન રહેતા હતા. અહીં રહ્યે ઘણી મુદત થઈ તેવામાં એક સમય શૂર્પણખા એમની પાસે આવી અને કપટથી રામને પોતાને વરવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. રામે તું લક્ષ્મણને પરણ કહી તેની પાસે મોકલવાથી ત્યાં ગઈ. એટલે લક્ષ્મણે એનું નાક કાપી નાખીને વિરૂપ કરી દીધી. (શૂર્પણખા શબ્દ જુઓ.) આમ વિરૂપ થવાથી દુઃખી થઈ તે ખર નામના રાક્ષસ પાસે ગઈ. આ ઉપરથી ખર પોતાના અનુચરો સહિત રામ ઉપર ચઢી આવ્યો અને બધા અનુચરો સહિત માર્યો ગયો. (૧. ખર શબ્દ જુઓ.)

આગળ જતાં રાવણની આજ્ઞાથી મારીચ નામે રાક્ષસ મૃગનું રૂપ ધરીને રામ પાસે આવ્યો. રામે એને મારી નાખ્યો. મારીચે કપટથી લક્ષ્મણ દોડ એવી ખૂમ પાડીને પ્રાણ તજ્યા. સીતાએ લક્ષ્મણને રામની સહાયે જવાનું કહ્યું પણ એણે કહ્યું કે એ ઘાંટો રામનો ન હોય. પણ સીતાને એ સાંત્વન રુચ્યું નહિ અને એણે દુઃસહ વાગ્બાણ વડે વીંધી નાખ્યો. તેથી સીતાની નિર્ભર્ત્સના કરીને લક્ષ્મણ રામ પાસે ગયો. / વા૦ રા૦ આરણ્ય૦ સ૦ ૪૪–૪૫.

દરમ્યાન ભિક્ષુનો વેશધારી રાવણ સીતા પાસે આવ્યો. એનું કપટ ન કળવાથી સીતાએ એનો સત્કાર કર્યો. રાવણે કહ્યું કે તું આવી સુંદર હોઈ આ રાક્ષસોથી ભરેલા અરણ્યમાં કેમ રહી છે? સીતાએ સંક્ષેપમાં ઉત્તર આપ્યા પરથી રાવણે તેને કહ્યું કે તું મારી જોડે લંકામાં ચાલ. અહીં રામની સાથે રહીશ નહિ. મારું ઐશ્વર્ય ઘણું હોઈ હું લંકાનો રાજા છું અને તને લેવાને જ આવ્યો છું. સીતાએ કહ્યું કે પરસ્ત્રીનું હરણ એ નિંદ્ય કર્મ છે. માટે તારો આ વિચાર અપવિત્ર છે, અને એ તારો પ્રાણઘાતક થઈ પડશે. માટે સારું એ છે કે એ વિચાર છોડી દઈ તું તારે લંકામાં ચાલ્યો જા. પરંતુ સીતાનું કહેવું રાવણને રુચિકર નહોતું. એણે પોતાનું ઘોર રૂપ પ્રકાશ્યું અને સીતાને રથમાં નાખી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યો. સીતાએ ઘણું આક્રંદ કર્યું અને રામ અને લક્ષ્મણને ઘણી હાકો મારી. એની ખૂમો સાંભળી જટાયુ નામનો ગીધરાજ ત્યાં આવ્યો. એણે સીતાને છોડાવવાને રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી પોતાનો પ્રાણ માત્ર ખોયો. (જટાયુ શબ્દ જુઓ.)

મારીચને મારીને રામ પંચવટીએ પાછા આવ્યા તો માર્ગમાં એમને દુશ્ચિહ્ન થવા લાગ્યાં. આથી વિમનસ્ક થઈને ચિન્તા કરતાં કરતાં ચાલ્યા. એમણે લક્ષ્મણને પોતાની તરફ આવતો દીઠો. લક્ષ્મણ આવી પહોંચતાં કહ્યું કે અરે, સીતાને એકલી મૂકીને તું અહીં કેમ આવ્યો? લક્ષ્મણે સીતાએ કહેલાં વચનો કહ્યાં અને કહ્યું કે મારી વિનંતી કેવળ નિરુપાય થવાથી જ હું અહીં આવ્યો. રામ કહે કે એ તેં ઠીક કર્યું નહિ. હશે, જે થયું તે થયું. બન્ને ભાઈ આશ્રમે આવી જુએ છે તો સીતા મળે નહિ. આથી શોક કરતાં, પશુપક્ષીઓને પૂછતાં અરણ્યમાં ભમવા માંડ્યું.

રામ અને લક્ષ્મણ પંચવટીમાંથી નીકળી પ્રસ્રવણ પર્વતની બાજુએ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં દક્ષિણમાં ગયા. / વા૦ રા૦ અરણ્ય. સ. ૫૭–૬૪.●આ સ્થળમાં ઘણા જૂના અને મોટા પાંચ વડ હોવાથી એનું આ પંચવટી નામ પડ્યું છે.

પંચશિખ એક બ્રહ્મર્ષિ. એ કપિલા નામની બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હતો માટે એને કાપિલેય પણ કહેતા. જનદેવ નામનો જનક તે આનો બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ શિષ્ય હતો. એ શાંખ્યદર્શનનો આચાર્ય હતો.

પંચશિરા અથવા **શીર્ષક** એક બ્રહ્મર્ષિ

પંચાયન શિવનું નામાન્તર.

પંચાપ્સરસ દણ્ડકારણ્યમાં આવેલું તીર્થવિશેષ. બળરામ તીર્થયાત્રા વખતે અહીં આવ્યા હતા. / ભા૦ ૧૦–૭૯–૨૮.

પંચાબ્દપતર વત્સર, સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇડવત્સર અને અનુવત્સર એ રુદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, સોમ અને વાયુ એ પાંચ દેવતાઓને અનુક્રમે આ પાંચ નામો છે.

પંચાલ ભર્મ્યશ્વ શબ્દ જુઓ. શહિલખંડ–પાંચાળના ઉત્તર પાંચાળ અને દક્ષિણ પાંચાળ એમ બે

વિભાગ હતા. ઉત્તરની રાજધાની અહિચ્છત્ર અને દક્ષિણની કાંપિલ્ય. ઉત્તર પાંચાળ દ્રુપદ પાસેથી દ્રોણાચાર્યે લઈ લીધો હતો. દક્ષિણ પાંચાળમાં દ્રૌપદીના પિતા દ્રુપદનું રાજ્ય હતું. દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોને વરી હતી.

પટચ્ચર એક રાક્ષસ. એને શૂરતર રાજાએ માર્યો હતો.

પટચ્ચરદેશ ભારતવર્ષીય દક્ષિણ અપરસત્સ્યદેશની દક્ષિણે આવેલો દેશ / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

પટવાસક એક સર્પ.

પટુશ પનસ નામના વાનરે મારેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

પંડિત સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમે માર્યો હતો.

પંડિતક ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

પણવ વાદ્યવિશેષ / ભાગ૦ ૧–૧૦–૧૫.

પણિ પાતાળનો એક અસુરવિશેષ / ભાગ૦ ૫ સ્કં. અ. ૨૪.

પણિ (૨) મહાકૃપણ જાતિવિશેષ. ઋગ્વેદમાં એને બુદ્ધિહીન, જુઠ્ઠી, ભ્રષ્ટમુખી, નાસ્તિક, કોઈનું સારું નહિ બોલનારો અને ઈશ્વરપૂજન ન કરનારી દસ્યુની એક અદેખી જાતિ તરીકે વર્ણવી છે. એ જાતિ ગાયો ચોરીને ગુફાઓમાં સંતાડતી. પણિએ ચોરી લીધેલી ગાયો સરમાએ પાછી આણી હતી.

પતંગ સ્વાયંભૂમન્વંતરમાંના મરીચિ ઋષિના છ પુત્રોમાંનો ચોથો. એ પછી કૃષ્ણના બંધુવર્ગમાં જન્મ્યો હતો (૧. ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.)

પતંગ (૨) મેરુકર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક પર્વત.

પતંગી તર્ક્ષની પત્ની / ભાગ૦ ૬–૬–૨૬.

પતંજલ કપિગોત્રોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ. એનું કાપ્ય એવું નામ પણ કહ્યું છે.

પતંજલિ કદ્રુપુત્ર એક નાગ.

પતંજલિ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પતન રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૫.

પત્નીશાળા યજ્ઞમંડપનો ભાગવિશેષ / ભાગ૦ ૪–૫–૧૪.

પથિકૃત પાયશ્ચિત્ત સારુ કરવામાં આવતો અગ્નિવિશેષ / ભા૦ વ૦

પદ્મ કદ્રુપુત્ર એક નાગ

પદ્મ (૨) એક રાજર્ષિ.

પદ્મ (૩) કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક.

પદ્મકલ્પ થઈ ગયેલો છેલ્લો કલ્પ.

પદ્મકેતન ગરુડનો પુત્ર.

પદ્મચિત્ર કદ્રુપુત્ર એક નાગ.

પદ્મજ્વલ દેશવિદેશ.

પદ્મનાભ કદ્રુપુત્ર નાગમાંનો એક. એ આત્મવિદ્યા સંપન્ન હતો, માટે ધર્મારણ્ય નામનો ઋષિ એનો શિષ્ય થયો હતો.

પદ્મનાભ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

પદ્મનાભ (૩) વિષ્ણુનું એક નામ.

પદ્મનાભ (૪) એ નામનું એક તીર્થવિશેષ.

પદ્મનાભ (૫) ધાર્મિક સર્પ પદ્મનું બીજું નામ / ભા૨૦ શાં૦ ૩૬૫–૪.

પદ્મભૂ આત્મયોનિરૂપ કમળમાંથી ઉત્પત્તિ હોવાથી પડેલું બ્રહ્મદેવનું એક નામ. એ અર્થવાચક બીજાં અનેક નામો છે.

પદ્મા લક્ષ્મીનું એક નામ.

પદ્માક્ષ ચંદ્રહાસ રાજાનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

પદ્માવતી લક્ષ્મીનું નામાન્તર.

પનસ રામની સેનામાંના એ નામના બે વાનર રાજાઓ.

પનસ (૨) વિભીષણના ચાર રાક્ષસ અમાત્યોમાંનો એક.

પંપા દંડકારણ્યમાંની એક નદી / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૭૫ ● અનાગંડી ડુંગરાથી આઠ માઈલ દૂર ઋષ્યમુખ પર્વતમાંથી નીકળનાર તુંગભદ્રા નદીનો એક ફાંટો / ભા૦ વ૦ ૮૨–૧૬૨.

પંપા (૨) એ નામે સરોવર / ભા૦ વ૦ ૨૮૦–૪૪.

પંપાસરોવર દંડકારણ્યમાંનું સરોવર (માંડિકર્ણી શબ્દ જુઓ.)

પયસ્ય વારુણીઅંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

પયસ્વિની ભારતવર્ષીય એક નદી.

પયોદ વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પયોષ્ણી વિંધ્યાચળમાંથી નીકળતી એક નદી. વરાડ પ્રાંતની તાપીનો એક ફાંટો – પૂર્ણા નદી તે જ.

પયોષ્ણીસંગમ પયોષ્ણી નદી સમુદ્રમાં મળે છે – સંગમ થાય છે ત્યાં, બીલીમોરા પાસેનું તીર્થ.

પર વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

પરકાશય ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

પરણ્ય તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પરતંગણા દેશવિશેષ.

પરંતપ તામસ મનુના દશ પુત્રો પૈકીનો એક.

પરપુરંજય હૈહય કુળોત્પન્ન એક રાજા. એ કોનો પુત્ર હતો તે જણાતું નથી. માત્ર એના સંબંધી ઈતિહાસ એટલો જ જણાય છે કે એણે મૃગ ધારીને એક ઋષિને મારવાથી એને ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થયો. મરનાર કોનો પુત્ર હશે એની એણે શોધ કરવા માંડી. તપાસ કરતાં કરતાં એ તાર્ક્ષ્ય-ઋષિના આશ્રમે આવી ચઢ્યો. આશ્રમમાં જઈ ઋષિને વંદન કરીને બેઠો. એટલામાં એણે મારી નાખેલા ઋષિપુત્રને ત્યાં દીઠો. આ ઉપરથી આશ્ચર્ય પામી એ ઋષિને પૂછવાનું કરતો હતો, એટલામાં ઋષિએ જ એને કહ્યું કે રાજા, આશ્ચર્ય પામીશ નહિ. અમે અમારા તપના બળને લઈને ઈચ્છા-મરણી – મરજી હોય ત્યારે જ મરી જઈએ એવા – છીએ. માટે જા, તને બ્રહ્મહત્યા થઈ એવો ડર મનમાં લાવીશ નહિ. આ સાંભળી ઋષિનું સ્તવન કરી, એમને વંદન કરી એણે પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૮૪.

પરબ્રહ્મ અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

પરમકાંબોજ લોહદેશની ઉત્તરે આવેલો દેશ. એને અપર કાંબોજ પણ કહ્યો છે. પાંડવોના સમયમાં ઉત્તરે એની અગાડી ઋષિક દેશ હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

પરમહંસ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ બન્નેનાં આ નામનાં ઉપનિષદો છે તે.

પરમેષ્ટિ બ્રહ્મદેવ.

પરમેષ્ઠિ (૨) ઋષભદેવ વંશના દેવદ્યુમ્ન રાજાને ધેનુમતી નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર. એને સુવર્ચલા નામની સ્ત્રી અને તેને પેટે થયેલો પ્રતીહ નામનો પુત્ર હતો.

પરવીરાક્ષ ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો એક.

પરશુરામ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના ભૃગુઋષિ, જે વારુણીભૃગુ એવા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેના વંશના પ્રખ્યાત ઋચિક ઋષિના પુત્ર જમદગ્નિના પાંચ પુત્રોમાંનો એક. એ ઉન્મત્ત અને ક્ષત્રિયોનો વધ કરવાના આશયથી જ વિષ્ણુનો અંશાવતાર હતો. એનો જન્મ ચાલુ મન્વંતરની ઓગણીસમી ચોકડીના ત્રેતાયુગમાં થયો હતો. / દેવી૦ ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

એક સમયે પરશુરામ આશ્રમમાં નહોતો તે વખતે કાર્તવીર્ય રાજા આવીને જમદગ્નિ ઋષિની કામધેનુ બલાત્કારે હરણ કરી પોતાને નગર લઈ ગયો. આ વાતની ખબર પરશુરામને થતાં જ પોતે કાર્તવીર્યને ત્યાં ગયો. નગર બહાર રહીને કહેણ મોકલ્યું કે મારા પિતાની કામધેનુ આણી છે તે તરત જ પાછી મોકલી આપો, નીકર યુદ્ધ કરવા આવવું. કાર્તવીર્ય આથી ગુસ્સે થયો અને પરશુ-રામ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. બન્નેનું ઘણો કાળ સુધી જબરું યુદ્ધ થયું. તેમાં એણે કાર્તવીર્યના હજાર હાથ કાપી નાખ્યા અને આખરે ઠાર માર્યો. તે કામધેનુ લઈને ઘેર આવ્યો. (કાર્તવીર્ય શબ્દ જુઓ.)

આ વાતને ઘણો વખત થઈ ગયો. કાર્તવીર્યના પુત્રો પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વેર લેવાનો લાગ જોતા હતા. એક વખત પરશુરામ આશ્રમમાં નહોતો તે લાગ સાધીને તેઓ એકાએક ત્યાં આવ્યા અને જમદગ્નિનો વધ કરીને નાસી ગયા. આશ્રમમાં આવીને જે બનાવ બન્યો હતો તે જોઈને પરશુ-રામને પારાવાર કષ્ટ થયું. ક્રોધાવિષ્ટ થઈને એણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે પૃથ્વી ઉપરના સઘળા ક્ષત્રિયોને મારીને તેમના લોહીથી ઋચિકાદિ પિતરોને તર્પીશ

આ પછી એણે પોતાની માતા રેણુકાના શોકની શાન્તિ સારુ જમદગ્નિને સજીવન કર્યા. (ભારતમાં પિતાને દહન કર્યા એવો લેખ છે, પરન્તુ એ લેખ વિરોધી છે.) પછી તરત જ નીકળીને કાર્તવીર્યના નગરમાં ગયો. કાર્તવીર્યના પુત્રો જોડે ઘણું ભયંકર યુદ્ધ કરીને તે સઘળાને ઠાર માર્યા.

પછી એણે આખા ભારતખંડમાં ફરીને એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી નાખી. ક્ષત્રાણીઓએ પોતાનાં બાળક ઋષિઓના આશ્રમમાં લાવીને મૂકયાં હતાં તે માત્ર બચ્યાં. સૂર્યવંશી મૂલક નામનો રાજા સ્ત્રીઓમાં સંતાઈ ગયો તેથી ઊગર્યો તેમ જ વિદેહી જનક રાજા બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવાથી બચ્યો. આમ ક્ષત્રિય માત્રને મારીને તેમના લોહીના પાંચ દ્રોહ ભર્યા અને એ લોહી વડે પોતાના પિતરોનું શ્રાદ્ધ કરી, ઋચિકાદિ પિતરોને તર્પણ દ્વારા તૃપ્ત કર્યા. એ દ્રોહ રામહદ નામે હજુ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરશુરામે બધે પૃથ્વી કશ્યપોને આપી અને પોતે સ્વસ્થ થઈને તપમાં ગૂંથાયા. એમ છતાં પણ એમને ભાળ મળે કે અમુક જગાએ ક્ષત્રિ છે તો તરત ત્યાં જાય અને એને મારે. આથી કશ્યપે એમને કહ્યું કે મને આપેલી ભૂમિમાં એમ કરવું એ અયોગ્ય છે. અરે એ ભૂમિમાં તમારે રહેવું ધરાધરી અનુચિત છે. આ ઉપરથી પરશુરામ સમુદ્ર તીરે ગયા અને સમુદ્ર પાસે જમીન માંગી લઈ એનું શૂર્પારક એવું નામ પાડી તે દેશ વસાવી પોતે ત્યાં રહ્યા. એ દેશ હાલ કોંકણ નામે પ્રસિદ્ધ છે. (શૂર્પારક શબ્દ જુઓ.) શૂર્પારક તે હાલનું મુંબઈ પાસેનું સોપારા.

આમ વસ્તુસ્થિતિ ચાલતી હતી એવામાં ચોવીસમી ચોકડીમાં દાશરથિ રામનો જન્મ થયો. એમણે સીતાના સ્વયંવર કાળે શંકર ધનુનો પોણ તરીકે ભંગ કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાં જ પરશુરામ પોતે જનકને ત્યાં ગયા. પરશુરામ ચિરંજીવી હોવાથી એમનામાં વિષ્ણુનું તેજ સદા કાળ રહે, તે કોઈ ક્ષત્રિય ઊગરે જ નહિ. સબબ

ભગવદિચ્છાથી એમનાથી વિષ્ણુતેજ નીકળીને રામના શરીરમાં ગયું ત્યાર પછી પરશુરામ કેવળ ઋષિ તરીકે જ ગણાવા લાગ્યા. એમની રહેણી-કરણી પણ ઋષિ જેવી જ બની રહી. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૪–૭૬ ● પરશુરામ આઠમા સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક થનાર છે.

આ હકીકત વાલ્મીકિ રામાયણ અને અધ્યાત્મ રામાયણ પરથી સારાંશરૂપે લીધેલી છે, ન્યૂનાધિકયની શંકા મનમાં આણવી નહિ.

પરસ્પરાર્યણિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પરાંતદેશ ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦

પરાવસુ રૈભ્ય ઋષિનો પુત્ર અને વિશ્વામિત્રનો પૌત્ર. (યવક્રીત શબ્દ જુઓ.)

પરાવસુ (૨) એ નામનો અસુર.

પરાશર મૈત્રાવરુણિ વસિષ્ઠના પૌત્ર અને શક્તિ ઋષિના પુત્ર. એમની માતાનું નામ અદૃશ્યંતિ હતું. એક દિવસે એ વસિષ્ઠ ઋષિની આગળ રમતા હતા ત્યારે એણે 'તાત' એમ કહીને હાક મારી. એ સાંભળીને એની માતાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પરાશરે એ જોઈ રડવાનું કારણ પૂછ્યું. એણે કહ્યું : ભાઈ, વસિષ્ઠ ઋષિ તારા પિતા નથી, પિતામહ છે. તારા પિતાને તો રાક્ષસો ખાઈ ગયા છે. આ ઉપરથી એમને ઘણું જ દુઃખ થયું. કાંઈ કાળે મોટા થયા તેમ જ તપોબળે કરીને તેજસ્વી પણ થયા. એમના મનમાં રાક્ષસસત્ર કરવાનો વિચાર આવ્યો અને એમણે તેનો આરંભ ધરા-ધરી કર્યો, હજારોને બાળી મૂકયા. આ જોઈને પુલસ્ત્ય ઋષિ એમની પાસે આવ્યા અને સત્ર બંધ કરવા પ્રાર્થના કરી. પણ પરાશર કંઈ એમનું કહ્યું સાંભળે નહિ. એ ઉપરથી પુલસ્ત્યે વસિષ્ઠ પાસે જઈને પાત્ર પાસે સત્ર બંધ કરાવવાની પ્રાર્થના કરી. વસિષ્ઠે પરાશર પાસે જઈને એનો કોપ શમાવી, એની પાસે સત્ર બંધ કરાવ્યો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૭૮. ● પરાશર એ વસિષ્ઠકુળમાં

મંત્રદ્રષ્ટા હોઈને એના વંશમાં વસિષ્ઠ, મિત્રાવરુણ અને કુડન એ ત્રણ પ્રવરોના ગૌરપરાશર, નીલપરાશર, શ્વેતપરાશર, કૃષ્ણપરાશર, શ્યામપરાશર અને ધૂમ્રપરાશર એવા છ ભેદ થયા હતા. પરાશરને આગળ જતાં કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામે પુત્ર થયો હતો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૦.

પારિકુટ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

પરિપ્લવ સોમવંશી પાંડવવંશીય સુખનીલ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુનય રાજા.

પારિપ્લવતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૨

પરિભર્હુ ગરુડપુત્ર.

પરિવત્સર પંચસંવત્સરનો ભેદવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૨–૭.

પરિવર્તિની ભાદરવા શુદ અગિયારસ.

પરિવ્રાજકાન્નપૂર્ણા એ નામનું અથર્વણ વેદનું ઉપનિષદ.

પરિશ્રવા સોમવંશી ભીમસેનનો પુત્ર. એની માતું નામ સુકુમારી. એની સ્ત્રીનું નામ શબ્યા સુંદરી. એના પુત્રો દેવાપિ, શાન્તનુ અને બાલ્હિક. એનું પ્રતીપ એવું બીજું નામ હતું. / ભા૦ આ૦.

પરિષ્વંગ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરના મારીચિ ઋષિના છ પુત્રો પૈકી એક. કૃષ્ણનો ભાઈ તરીકે જન્મ લઈ એ કંસને હાથે માર્યો ગયો હતો.

પરીક્ષિત સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન એક રાજા. વંશાવળીમાં એનું નામ નથી. આયુ નામના મંડુકાધિપતિની કન્યા સુશોભના એની સ્ત્રી થતી હતી. શલ, બલ અને દલ એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૯૨.

પરીક્ષિત્ (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના સંવરણ રાજાનો પૌત્ર. કુરુ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો મોટો.

પરીક્ષિત્ (૩) એ નામનો એક રાજા. એ કયા કુળનો હતો એ જણાતું નથી, પરંતુ એને પણ જન્મેજય નામે પુત્ર હતો.

પરીક્ષિત (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અર્જુન પાંડવનો પુત્ર અને અભિમન્યુનો વિરાટપુત્રી ઉત્તરાને પેટે થયેલો પુત્ર. શ્રી ભગવાને અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી એનું ગર્ભમાં રક્ષણ કર્યું હતું. તે વખતે ગર્ભમાં એણે શ્રી ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હતાં. જન્મતાં જ એ ભગવાનને ઓળખતો હોય, પરીક્ષા કરતો ન હોય એમ બધાના સામું જોતો, તે ઉપરથી એનું આ નામ પડ્યું હતું.

મોટા થયા પછી એણે કૃપાચાર્ય પાસે વેદવિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાં ઘણો પ્રવીણ હતો. એની ઉમ્મરના છત્રીસમા વર્ષે એનો રાજ્યાભિષેક કરી, સુભદ્રાને એની પાસે મૂકી પાંડવો સ્વધામ ગયા હતા. / ભા૨૦ મહાપ્રસ્થા૦ અ૦૧.

પોતાના મામા વિરાટ પુત્ર ઉત્તરની કન્યા ઇરાવતીને એ પરણ્યો હતો. એને પેટ એને જન્મેજય, શ્રુતસેન, ભીમસેન અને ઉગ્રસેન એમ ચાર પુત્ર થયા હતા. પાંડવોની પછી એણે ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યું. એક વખતે એ રથમાં બેસી અરણ્યમાં ફરતો હતો તે વખતે એણે રાજચિહ્ન ધારણ કરેલા કોઈ શૂદ્રને એક ગાય અને બળદને પીડા કરતો દીઠો. એ પાસે જતાં ગાય અને બળદની સાથે એને કેટલીક વાત થઈ, જે પરથી જણાયું કે ગાય એ પૃથ્વી, બળદ એ ધર્મ, અને શૂદ્ર એ કલિ હતો. કલિને પકડીને એ દંડવા જતો હતો તેટલામાં એ શરણે આવ્યો અને અભય માંગ્યું.

પરીક્ષિતે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા, અને તેને અંગે ભદ્રાશ્વ, કેતુમાળ, ભરતવર્ષ અને ઉત્તરકુરુ ૪૦ જંબુદ્વીપના ભાગો જીત્યા હતા એવું ભાગવત પરથી જણાય છે. પરંતુ આ લેખને અર્જુને રાજસૂય યજ્ઞ વખતે જે દિગ્વિજય કર્યો હતો તે વખતના વર્ણનમાં પાર્થનેદં ત્વયા શક્યં પુરં જેતું કથં ચ ન કહ્યું છે તેથી બાધ આવે છે, એટલે કોઈએ પાછળથી બનાવ્યો હશે એમ જણાય છે. પુરાણોમાં આવા લેખ પુષ્કળ મળી આવે છે, પણ પૂર્વાપર વિરોધ હોવાથી આ ગ્રંથમાં ગાળી કાઢયા છે.

પરીક્ષિત રાજા આવો નીતિવાન અને ધર્મિષ્ઠ

હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ યોગે એને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી. એક સમયે મૃગયાને સારુ ગયો હતો ત્યાં શ્રમિત થવાથી નજરે પડેલા શમીક ઋષિના આશ્રમમાં ગયો. આશ્રમમાં સમાધિસ્થ શમીક ઋષિ સિવાય કોઈ મળે નહિ. રાજાએ સમાધિમાં લીન થઈને બેઠેલા શમીક ઋષિના ગળામાં એક મૂએલો સાપ પહેરાવ્યો અને પોતે ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ કાર્ય કોઈ ઋષિના પુત્રે જોયું; તેણે શમીક ઋષિનો પુત્ર શૃંગી નદીમાં નહાતો હતો ત્યાં જઈને તેને આ સમાચાર કહ્યા. સાંભળતાં જ એને ક્રોધ ચઢ્યો અને ક્રોધથી વિવશ થઈ એણે નદીમાંથી પાણી હાથમાં લઈ શાપ દીધો કે મારા પિતાના ગળામાં સાપ પહેરાવનારનું આજથી સાતમે દિવસે સર્પદંશથી મૃત્યુ થશે. (૨. શમીક શબ્દ જુઓ.) પરીક્ષિતે પોતાનો મરણકાળ સમીપ આવ્યો જાણી જન્મેજયને રાજ્યગાદી પર બેસાડ્યો અને પોતે ભાગીરથી ગંગાને દક્ષિણ તીરે અન્નત્યાગ કરીને મરવા સારુ બેઠો. ત્યાં શુકાચાર્યે એને ભાગવત શ્રવણ કરાવ્યું. સાત દિવસ પૂરા થતાં તક્ષકના દંશથી એનું મૃત્યુ થયું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૪૦–૪૪.

પોતાની છત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે પરીક્ષિત રાજા ગાદીએ આવ્યો હતો. એણે સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મરતી વખતે એની ઉમ્મર છન્નુ વર્ષની હતી. / દેવી૦ ભાગ૦ ૨૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૬. • પરીક્ષિત રાજા ભારતવર્ષમાં રહેતો હતો એ ચોક્કસ છે. યદા પરીક્ષિત્કુરુચગાંલવસન્ કલિં પ્રવિષ્ટ નિજ ચક્રવર્તિતે ॥ આ વાક્ય ઉપરથી કુરુદેશની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં એ રાજ્ય કરતો હતો એ સ્પષ્ટ છે. તે ભરતખંડના કયા ખંડમાં હતો એ શંકાસ્પદ છે. પણ કલિની જોડે એના ભાષણમાં છે કે 'તું બ્રહ્માવર્ત નામના મારા ક્ષેત્રમાં રહીશ નહિ.' એ નિશ્ચયાત્મક છે કે એ ભરતખંડમાં થયો હતો. પાંડવો ભરતખંડમાં થયા હતા એ તો સર્વમાન્ય છે.

પરુષ ખર રાક્ષસના ભાર અમાત્યમાંનો એક.

પરુષ્ણી રાવી નદી તે જ.

પરોક્ષ સોમવંશી યયાતિ પુત્ર અનુરાજાના ત્રણમાંનો નાનો પુત્ર

પર્જન્ય રૈવત મન્વંતરમાંના સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

પર્જન્ય (૨) સવિતા નામના આદિત્યનું બીજું નામ. પ્રતિવર્ષ ફાગણ મહિનામાં સૂર્યમંડળ પર એનું આધિપત્ય હોય છે. (૧. તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

પર્જન્ય (૩) મુનીના દેવગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

પર્ણજંઘ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. / ભા૨૦ અનુ૦ ૧૭-૫૨.

પર્ણવિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણશાલ ગંગા અને જમના વચ્ચેના થામનગિરિની તળેટીમાં પૂર્વે હતું તે ગામ. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૬૮.

પર્ણા હિમવાન પર્વતનો કન્યા, અને જૈગીષવ્ય ઋષિની સ્ત્રી.

પર્ણગિરિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણાગારિ પર્ણગિરિ તે જ.

પર્ણાદ એક ઋષિ.

પર્ણાદ (૨) દમયંતીએ નલની શોધને માટે મોકલેલો બ્રાહ્મણ. (૫. નલ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણાશા પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી ભારતવર્ષીય નદી. એનું બીજું નામ શીતતોયા. રજપૂતસ્થાનમાં આવેલી બનાસ નદી – ચંબલ નદીની એક શાખા તે જ.

પર્યાવર્તન જે માણસ અતિથિ ઉપર અનાહૂત આંખો કાઢે તેનાં નેત્ર ગીધ પક્ષી જે જગાએ ફોડી નાંખે છે તે નરક.

પર્વણ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૫.

પર્વતઋષિ નારદનો ભાણેજ. (૨. નારદ શબ્દ જુઓ.) જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એ સદસ્ય હતો.

પર્વતાયુ બાલધી ઋષિના પુત્ર મેધાવીનું બીજું નામ. (બાલધી શબ્દ જુઓ.)

પલાલા માતૃગણમાંનો એક દેવતા.

પલિંગુ એક બ્રહ્મર્ષિ.

પાલત લોમશ નામના બિલાડાને પાશમુક્ત કરનાર એક ઉંદર. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૩૮.

પલ્હવ એક જાતિવિશેષ. મનુ એમને ઉત્તરના રહેવાસીઓ કહે છે. કદાચ ઈરાનીઓ હોય. તેઓ

સગર રાજાની આજ્ઞાથી દાઢી રાખતા વસિષ્ઠની ગાયના પૂંછડામાંથી ઉત્પન્ન થયા એમ મનુ કહે છે.

પલ્હવદેશ મદ્રદેશની પશ્ચિમે આવેલો સમુદ્રમાંનો દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

પવન ઉત્તમ મનુના પુત્રમાંનો એક.

પવન (૨) એક રાજર્ષિ.

પવન (૩) મેરુની તળેટીમાં આવેલા પર્વતોમાંનો એક.

પવનહ્રદ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પવમાન અગ્નિથી સ્વાહાને પેટે થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ હવ્યવાહ. અરણીનાં લાકડાં ઘસવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આનો જ અંશ હોઈને તેને ગાર્હપત્ય નામ આપેલું છે. એ અગ્નિ ગૃહસ્થોને મુખ્યતવે પૂજ્ય છે.

પવમાન (૨) ઉત્તાનપાદ વિજિતાશ્વ રાજાનો શિખંડિનીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો. પૂર્વજન્મે એ અગ્નિ હોઈને વસિષ્ઠ ઋષિના શાપને લીધે બન્ને ભાઈઓ સહિત જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો હતો.

પવમાન (૩) પ્રિયવ્રત મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એ શાકદ્વીપના એ જ નામના વર્ષનો અધિકારી હતો.

પવમાન (૪) શાકદ્વીપમાંનો ત્રીજો વર્ષ.

પવિત્ર ૮મ સાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ.

પવિત્રકૂટ ભારતવર્ષીય પર્વત.

પવિત્રપાણિ એક બ્રહ્મર્ષિ.

પવિત્રવતી ક્રૌંચદ્વીપમાંની નદી.

પવિત્રા ભારતવર્ષીય નદી.

પશુ યજ્ઞવિશેષ / ભાગ૦ ૫ ૭-૫.

પશુ (૨) સવિતા નામના પાંચમા આદિત્ય અને પૃશ્નિનાં આઠ સંતાનો પૈકી એક / ભા૨૦ ૬-૧૮-૧.

પશુપતિ મહાદેવ.

પશુમુખ સપ્તર્ષિનો નોકર, એક શૂદ્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ગરુડા.

પશ્ચિમ આનર્ત પશ્ચિમ તરફનો દેશવિશેષ. એની રાજધાની કુશસ્થલી અગર દ્વારકા. પાંડવોના સમયમાં અહીં બલરામ અને કૃષ્ણ વગેરે રહેતા હતા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

પશ્ચિમ ઉત્સવસંકેત પાટવાન દેશની કિંચિત્ વાયવ્ય દિશામાં આવેલો દેશ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

પશ્ચિમ કિરાત પશ્ચિમ બર્બરની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. એની પશ્ચિમે પશ્ચિમ યવનદેશ આવેલો છે.

પશ્ચિમ કાંબોજ પશ્ચિમ શૂરસેન દેશની બરોબર પશ્ચિમે નહિ પણ સહેજ આડે આવેલ દેશ. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૦૧.

પશ્ચિમત્રિગર્ત શિબિ દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં ક્ષેમકર ૪૦ પાંચ રાજા હતા. / ભાર ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૬૧.

પશ્ચિમદશાર્ણ મહેત્થદેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં હિરણ્યવર્મા નામનો રાજા હતો.

પશ્ચિમ પાંચાલ નાંગલદેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં દ્રુપદ રાજા હતો. / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

પશ્ચિમમધ્યર્ક્ષ પશ્ચિમ સમુદ્રમાંનો દેશ.

પશ્ચિમ મત્સ્ય કુરુક્ષેત્રની પશ્ચિમે અને સારસ્વત-દેશની પૂર્વે આવેલો દેશ.

પશ્ચિમ માલવ ઇંદ્રપ્રસ્થની પશ્ચિમે આવેલો માલવા-દેશ.

પશ્ચિમ યવન પશ્ચિમ સમુદ્રમાંનો યવનોનો દેશ.

પશ્ચિમ શક પશ્ચિમ સમુદ્રમાંનો શક લોકોનો દેશ.

પશ્ચિમ શૂરસેન પશ્ચિમ પાંચાળની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. એની રાજધાની મથુરાનગરી.

પલ્લવ દેશવિશેષ.

પાક ઇન્દ્રે મારેલો એક અસુર. એના ઉપરથી જ ઇન્દ્રનું પાકશાસન એવું નામ પડ્યું છે.

પાકશાસન ઇન્દ્રનું એક નામ.

પાકશાસન (૨) અર્જુનનું એક નામ.

પાંચજની એકડાની સંજ્ઞાવાળો અસિકની શબ્દ જુઓ.

પાંચજન્ય કૃષ્ણના શંખનું નામ; પંચજન નામના દૈત્યના અસ્થિનો બનેલો માટે.

પાંચજન્ય (૨) એ નામનો એક અગ્નિ. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૨૦.

પાંચજન્ય (૩) જંબુદ્વીપની આજુબાજુ આવેલા આઠ ઉપદ્વીપમાંનો છઠ્ઠો ઉપદ્વીપ.

પાંચરાત્ર નારદે ઉપદેશેલા સાત્વતતંત્રનું બીજું નામાન્તર. મૂળનો ભાગવત ધર્મ તે જ. એમાં ચાર વેદ અને સાંખ્યયોગ એ પાંચેનો સમાવેશ થાય છે. સમળ આ નામ પડ્યું છે. / ભા૨૦ શાં. ● કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે આનો કર્તા સાંખ્યયોગનો કર્તા પંચશિખ હશે.

પાંચાલ પાંચાળરાજાનો દેશ. ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વે એક અને પશ્ચિમે એક, એમ બે દેશ છે. વિશેષ હકીકત સારુ યોગ્ય સ્થળ જોવું.

પાંચાલ (૨) દ્રુપદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પિતા.

પાંચાલ્ય આરુણિ નામનો ઋષિ તે જ.

પાંચાલી દ્રુપદ રાજાની કન્યા, દ્રૌપદીનું બીજું નામ.

પાટલાવતી ભારતવર્ષીય નદી. ચંબલ નદી (ચર્મણ્વતી) નો એક ફાંટો; કાળીસિંધ તે જ.

પાટિક શ્યામપરાશરકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પાંડવ પાંડુ રાજાની બે સ્ત્રીઓ કુંતી અને માદ્રીને થયેલા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ – આ પાંચ પુત્રો તેમ જ તેઓમાંનો દરેક. પૂર્વકલ્પમાં તેઓ વિશ્વભુક્, ભૂતધામા, શિબિ, શાંતિ અને તેજસ્વી એ ક્રમે પાંચ ઇંદ્ર હતા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૭.

પાંડવી પાંડવ પુત્ર અને વંશજોની સાધારણ સંજ્ઞા.

પાંડર નાગવિશેષ.

પાંડુ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જહ્નુના કુળમાં જન્મેલા વિચિત્રવીર્ય રાજાનો વિચિત્રવીર્યના મરણ પછી અંબાલિકાને પેટે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર. (અંબાલિકા શબ્દ જુઓ.) એનો જન્મ ધૃતરાષ્ટ્રની પછી થયો હતો, એટલે જોકે ધૃતરાષ્ટ્ર મોટો હતો પણ એ જન્માંધ હોવાને લીધે ભીષ્મે આ પાંડુને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ગાદીએ આવીને રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પ્રથમ કુંતીભોજ નામના રાજાએ પોતાની કુંતી નામની કન્યા અને ત્યાર પછી મદ્રદેશના રાજાએ પોતાની માદ્રી નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. (કુંતી અને માદ્રી શબ્દ જુઓ.)

પાંડુ રાજાએ પોતાની ઉભય સ્ત્રીઓ સહિત સુખે રહી, ભીષ્મની સલાહ પ્રમાણે નીતિથી ઘણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એક સમયે પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓને જોડે લઈને વનવિહાર કરવા અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં એક દિવસ એ મૃગયા કરતો હતો ત્યારે દમ નામનો કોઈ ઋષિ મૃગવેષે પોતાની સ્ત્રીની સાથે ક્રીડા કરતો હતો. પાંડુને આ વાતની ખબર ન હોવાથી બીજા મૃગના ઉપર બાણ ફેંકતાં એણે એ મૃગવેષ ધારણ કરેલા ઋષિ પર પણ ફેંકયું. એ બાણ એને વાગ્યું અને મરણોન્મુખ થયેલા એ મૃગે પોતાનું મૂળરૂપ ધારણ કર્યું. પ્રાણ છોડતાં છોડતાં એણે પાંડુને શાપ આપ્યો કે તું પણ આમ જ સ્ત્રી-સમાગમ કરતાં જ મૃત્યુ પામીશ. પાંડુને શાપથી પારાવાર દુઃખ થયું; અને આ બધી વાત પોતાની સ્ત્રીઓને કહી. તેઓ પણ ઘણી શોકાવિષ્ટ બની ગઈ. પરંતુ નિરુપાય હોવાથી એમણે એમ કહ્યું કે રાજા એમની જોડે સમાગમ ન કરે. આ વાતની બહુ જ કાળજી રાખી.

પછી પાંડુને વિચાર થયો કે જો હવે હું નગરમાં જઈને રાજ્ય કરવા માંડું, તો કદાચ સ્ત્રી સમાગમની ઇચ્છા થાય, અને મરવા દહાડો આવે. માટે રાજ્ય પર જવું જ નહિ અને અરણ્યમાં રહીને શરીર ક્ષીણ કરીને તપ કરવામાં વખત ગાળવો, એ ઉત્તમ. એણે આ બધું વૃત્તાંત ભીષ્મને જણાવ્યું અને એની આજ્ઞા લઈને પોતે સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન હિમાલયના શતશૃંગ નામના શિખર પર જઈને રહ્યો. ત્યાં જઈને એણે તપનો આરંભ કર્યો.

પાંડુ રાજા અહીં આ પ્રમાણે તપ કરવામાં અને ત્યાં બીજા તાપસો હતા તેમની જોડે સમાગમ કરવામાં અને ઇતિહાસો સાંભળવામાં કાળગમન કરતો હતો, તેવામાં કુંતીએ એક દિવસ એને કહ્યું કે મને બાળપણમાં દુર્વાસા તરફથી પુત્રપ્રાપ્તિના મંત્ર મળેલા છે. મને આજ્ઞા કરશો તો એ મંત્રના જપને પ્રભાવે હું પુત્ર ઉત્પન્ન કરીશ. કેમકે હવે સંતતિ થવાનો માર્ગ જ રહ્યો નહિ પાંડુને એ સાંભળી આનંદ થયો અને એણે અનુમોદન

આપવાથી કુંતીએ યમ-ધર્મ, વાયુ અને ઇંદ્ર એમના મંત્ર વડે વર્ષે વર્ષે એકેક, એમ ત્રણ વર્ષમાં ક્રમે કરીને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન એમ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. બાકી રહેલ એક મંત્ર પોતાની શોકચ માદ્રીની ઇચ્છાથી એને આપ્યો. એ મંત્ર બે વખત જપવાથી માદ્રીને નકુળ અને સહદેવ એમ બે પુત્રો થયા. આમ ત્રણ અને બે, પાંચે પુત્રો દિવસાનુદિવસ ઊછરતા અને બળ અને તેજવાન થતા જોઈને પાંડુ, રાણીઓ અને બીજા તાપસોને ઘણો હર્ષ થવા લાગ્યો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૮, ૧૨૪.

એક વખત એમ બન્યું કે પાંડુને પોતાને શાપની વિસ્મૃતિ થઈ અને માદ્રીએ ઘણે પ્રકારે મના કરી છતાં તેની સાથે બળાત્કારે સમાગમ કર્યો. એમ થતાં જ તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. એ જોઈને વર્ણવાય નહિ એટલો સર્વેને શોક થયો. પણ નિરુપાય. પોતાના યોગથી રાજાનું મૃત્યુ થયું એથી માદ્રીને પણ બહુ જ દુઃખ થયું. માદ્રીએ પોતાના બન્ને પુત્રો કુંતીને સોંપ્યા અને પોતે પાંડુની સાથે સહગમન કર્યું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૨૫

પાંડુને પુત્ર થયાની હકીકત હસ્તિનાપુરમાં ભીષ્મ વગેરેને પૂર્વે જણાવી હતી. થોડે કાળે પાંડુના મરણના સમાચાર પણ એમના જાણવામાં આવ્યા. કુંતીને અને એના પુત્રોને નગરમાં આણવાનો વિચાર ભીષ્મે કર્યો, એટલામાં તો તપસ્વીઓએ એમને હસ્તિનાપુરમાં પહોંચાડ્યાં. આથી ભીષ્મને આનંદ થયો. તપસ્વીઓએ એને માનપૂર્વક સત્કાર કરી વિદાય કર્યો અને કુંતી તથા કુમારોને ત્યાં રાખી લીધાં.

પાંડુ (૨) એક ક્ષત્રિ. ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા જન્મેજયનો પુત્ર. ધૃતરાષ્ટ્રાદિ એને સાત ભાઈઓ હતા.

પાંડુર એક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પાંડુરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

પાંડુરોચિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પાંડ્ય ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.● પાંડવોના સમયમાં આ દેશ ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો કિષ્કિંધા નગરીની આ બાજુએ હતો. ત્યાં સાગરધ્વજ નામે રાજા હતો. આ દેશના એ જ દિશામાં આવેલા એક ભાગને આ ગ્રંથમાં દક્ષિણ અપર પાંડ્ય નામ કહ્યું છે. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

પાંડ્ય (૨) પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૦.

પાંડ્ય (૩) ચિત્રાંગદાનો પિતા. દ્રાવિડનો રાજા. એને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. એનાં પ્રવીર, ચિત્રવાહન અને મલયધ્વજ એવાં બીજાં નામ હતાં.

પાણિક એક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પાણિખાત ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પાણિનિ કદ્રુપુત્ર નાગોમાંનો એક.

પાણિનિ (૨) એક ઋષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.) એ જ વ્યાકરણકર્તા હોવો જોઈએ.

પાણિમાન વરુણ લોકમાંનો નાગવિશેષ.

પાતાલ ભૂમિની નીચે જે સાત લોક છે તેમાંનો સાતમો. બાકીનાને પણ સાધારણ રીતે એ જ નામ કહેવાય છે. નાગ, દૈત્ય, દાનવો, યક્ષ વગેરે ત્યાં રહે છે. વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે અતલ, વિતલ, નિતલ, ગભસ્તિમત, મહાતલ, સુતલ અને પાતાલ એમનાં નામો છે. પદ્મપુરાણ પ્રમાણે તેમનાં નામ અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એવાં છે. શિવપુરાણમાં આઠ નામ કહ્યાં છે : પાતાલ, તલ, અતલ, વિતલ, તાલ, વિધિપાતાલ, શર્કરાભૂમિ અને વિજય. નારદે પોતે ત્યાં જઈ આવ્યા પછી તેનું ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

પાદપ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાદ્મ પંચાવન હજાર શ્લોકના પૂરનું મહાપુરાણ. પદ્મપુરાણ તે જ.

પાપમોચની ફાગણ વદ ૧૧.

પાપહર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પાપહરા ભારતવર્ષીય નદી.

પાપાશિની ભારતવર્ષીય નદી.

પાર સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર બૃહદ્વિષુના વંશના રુચિરાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એને વિભ્રાજ એવું બીજું નામ હતું. એને પૃથુસેન અને નીપ નામે બે પુત્ર હતા.

પાર (૨) દક્ષસાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો એક દેવવિશેષ.

પારણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

પારદ ભારતવર્ષીય દેશ.

પારસાક એક દેશવિશેષ. પરન્તુ એ નામ ભારતમાં મળતું નથી, માટે પૂર્વે એનું બીજું નામ હોય. આ નામ અર્વાચીન હશે.

પારા પારિયાત્રા પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદી.

પારા (૨) એક અંકસંજ્ઞાવાળી કાશકી નદીનું બીજું નામ.

પારાવત એક નાગવિશેષ.

પારાવતાશ્વ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન.

પારાશર પરાશર ઋષિના વંશજો.

પારાશર્ય કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું બીજું નામ.

પારિકારારિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પારિજાત નારદની જોડે મય દાનવે બનાવેલું સભાગૃહ જોવા આવેલો ઋષિ.

પારિજાત (૨) ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું દેવતરુ કલ્પવૃક્ષ. / ભા૦ આ૦ ૧૮–૫૧.● કૃષ્ણ એ વૃક્ષ લઈ ગયા હતા અને સત્યભામાને ત્યાં રોપાવ્યું હતું. / ભા૦ સ્ક૦ ૫૭; ભાગ ૧૦ સ્ક૦ અ૦ ૫૯; હરિવ૦ બીજો અ૦ ૬૪.

પારિજાતક પારિજાત તે જ. / ભાગ૦ ૮–૮–૬

પારિપ્લવ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પારિયાત્ર વિંધ્યમાલનો ઉત્તરનો ભાગ. અહીં કૃષ્ણ અને ઇંદ્રને યુદ્ધ થયું હતું. કૃષ્ણના પગના ભારથી એ બેસી ગયો છે. એનું નામાન્તર પારિયાત્ર

પારિભદ્ર પ્રિયવ્રતના પુત્ર આગ્નીધ્રના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. એનો વર્ષ એના જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પારિભદ્ર (૨) શાલ્મલી દ્વીપના સાત વર્ષોમાંનો પાંચમો વર્ષ.

પારિયાત્ર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવંશીય અનીહ રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બલ.

પારિયાત્ર (૨) મેરુની તળેટી આગળના પર્વતોમાંનો એક.

પારિયાત્ર (૩) ભારતવર્ષીય એક પર્વત. એમાંથી વેદસ્મૃતિ, વેત્રવતી, વૃત્રઘ્ની, સિંધુ, પણાશા, નર્મદા, કાવેરી, મહતી, પારા, ધન્વતી, ઇરા, વિદિશા, વેણુમતી, શિપ્રા, અવંતી, કુંતી વગેરે નદીઓ નીકળી છે તે (મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.)

પારિયાત્ર (૪) એક નાગવિશેષ.

પારીક્ષિત પરીક્ષિત રાજાના પુત્રોનું સાધારણ નામ. ખાસ કરીને જન્મેજયને માટે વાપરવાની રૂઢિ છે.

પાર્થ પૃથા અથવા કુંતીના યુધિષ્ઠિરાદિક ત્રણ પુત્રની સંજ્ઞા

પાર્થિવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પાર્વતિકા ભારતવર્ષીય નદી.

પાર્વતી દક્ષયજ્ઞમાં બળી મૂઆ પછી સતીએ હિમાલયને ત્યાં અવતાર લીધો હતો, તેથી હિમાલયને સંબંધે પડેલું સતીનું નામ. એ કારણે સતીનાં બીજાં હૈમવતી, ગિરિજા વગેરે અનેક નામ છે.

પાર્વતીય ભારતમાં દુર્યોધનના મામા શકુનિનું આ નામ મળે છે.

પાર્ષત પૃષત રાજાના પુત્ર દ્રુપદ રાજાનું બીજું નામ

પાર્ષતી દ્રૌપદીનું બીજું નામ

પાર્શ્વતીય લોકવિશેષ.

પાર્ષ્ણિ ચેકિતાન રાજાનો સારથિ

પાલ એક નાગવિશેષ. / ભા૦ આ૦

પાલક કલિયુગમાં બૃહદ્રથની પછી થયેલા પ્રદ્યોત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિશાખયૂપ/ભાગ૦ ૧૨–૧–૩

પાલકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાલિશય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાલોહ એક બ્રહ્મર્ષિ. (વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાવક સ્વાહાને અગ્નિથી થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક. વીજળીના ચમકારમાં જે અગ્નિ છે તે આ જ. એ બ્રહ્મચારીઓને પૂજ્ય છે. એના પુત્ર તે સહરક્ષ નામનો અગ્નિ

પાવક (૨) ઉત્તાનપાદવંશીય વિજિતાશ્વ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

પાવકાક્ષ રામની સેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૩.

પાવકિ કાર્તિકેયનું નામ (અગ્નિભૂ શબ્દ જુઓ.)

પાવન મિત્રવિંદાને કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

પાવન (૨) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પાવની સરસ્વતી નદીનું નામ.

પાવમાન્ય એક ઋ.પ.

પારાશિની એક નદી.

પાશાંકુશા આસો સુદ અગિયારસ.

પાશાની શુક્તિમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

પાશિવાટ ભારતવર્ષીય દેશ.

પાશી એક ક્ષત્રિય, સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર.

પાશુપત અથર્વવેદોપનિષત.

પાશુપત (૨) એક ભારતવર્ષીય તીર્થ

પાશુપત (૩) શિવનું અસ્ત્રવિશેષ.

પાસુરાષ્ટ્ર વસુદાન રાજાનો દેશવિદેશ.

પાખંડપુર સંજમનીપુરીની આગ્નેયી દિશાએ આવેલું નગરવિશેષ.

પિંગ એક બ્રહ્મર્ષિ.

પિંગ (૨) એક તીર્થવિશેષ

પિંગલ સૂર્યના અનુચરોમાંનો એક.

પિંગલ (૨) એક ઋષિ. એ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં સદસ્ય હતો.

પિંગલ (૩) ત્રણ અંકવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિએ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એક સદસ્ય હતો.

પિંગલ (૪) છંદશાસ્ત્રનો સમર્થ લખનાર ઋષિ. એણે એ વિષય પર આઠ સૂત્રગ્રંથ લખ્યા છે. ઈસવીસન પૂર્વે બસો વર્ષ ઉપર થયેલો માનવામાં આવે છે. એને સમુદ્રકિનારે મગરે મારી નાખ્યો હતો.

પિંગલ (૫) એ નામનો રાજા. ઘણીવાર ચારની સંજ્ઞાવાળા પિંગળ સાથે ભૂલથી એક મનાય છે; અને પિંગલશાસ્ત્રનો લખનાર કહેવાય છે.

પિંગળક એક ગંધર્વ.

પિંગળા મિથિલા નગરીમાં રહેનારી એક વેશ્યા. એ એના ધંધાવાળીઓ કરે છે તેમ એક દિવસ સુંદર વેશથી સજ્જ થઈને રાજના ક્રમ પ્રમાણે સંધ્યાકાળે કોઈ પુરુષ આવે એવું ઇચ્છતી પોતાને બારણે ઊભી હતી. પરંતુ તે દિવસે ઘણી વાર ઊભી રહી છતાં કોઈ પુરુષ આવ્યો નહિ. તોપણ મનમાં કોઈ આવે, કોઈ આવે એમ ધારીને ક્ષણે ક્ષણે બારીએ આવીને ઊભી રહે અને માર્ગમાં જોયા કરે. આમ કરતાં કરતાં અરધી રાત વીતી ગઈ, છતાં કોઈ પુરુષ એની વાંચ્છના કરતો આવ્યો નહિ. આથી એના મનમાં પોતાના ધંધા પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો અને વૈરાગ્ય આવ્યો. એના મનમાં આવ્યું કે મારા હૃદયમાં રહેલો પરમપુરુષ એ જ ખરો. એ પરમાત્મા સિવાય બીજું જૂઠું છે. એના પૂર્વજન્મ પુણ્યે કરીને એને જ્ઞાન થયું કે પરમાત્મા જ મારો સનાતન પતિ. પછી એણે અન્ય પુરુષો પ્રતિ તિરસ્કારભર્યું ગીત ગાવા માંડ્યું. આવી ચિત્તવૃત્તિ થવાથી એણે પોતાનો ધંધો ત્યજી દીધો અને ભગવદ્ભક્ત બનીને કૃતાર્થ થઈ. / ભાગ૦ ૧૧ સ્કં. અ૦ ૮.

પિંગલાક્ષ શિવના રુદ્રગણોમાંનો એક.

પિચ્છલ એક નાગવિશેષ.

પિચ્છિલા ભારતવર્ષીય નદી.

પિંજરક એક નાગવિશેષ.

પિંજલા ભારતવર્ષીય નદી.

પિજવન સુદાસ રાજાનો પિતા. સુદાસ પૈજવન કહેવાતો.

પિઠર વરુણલોકમાંનો એક અસુર.

પિણ્ડસેક્તા સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૮.

પિંડાર એક નાગવિશેષ.

પિંડારક દ્વારકાની પાસેનું એક તીર્થવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૧, સ્કં૦ અ૦ ૧.

પિંડારક (૨) એક નાગવિશેષ.

પિતર દેવયોનિમાંની એક જાતિવિશેષના દેવ. એઓ નિરંતર સ્વર્ગમાં જ રહે છે. એઓ ઘણા તેજસ્વી અને ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી શકે છે. અગ્નિષ્વાત્ત, સૌમ્ય, કાવ્ય, બર્હિષદ અથવા આર્તવ, સોમપ, સુસ્વધા અથવા આજ્યપ, હવિષ્મંત,

અર્યમા, સાગ્નેય, નિરગ્નેય, વૈરાજ ઇત્યાદિ એમના અનેક ભેદ છે. સ્વાયંભૂવ મન્વંતર માંહ્યલા દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની સોળ કન્યામાંથી સ્વધા નામની કન્યા એમને આપી હતી. સ્વધાને પેટે વયુના અને ધરિણી નામે બે બ્રહ્મનિષ્ઠ કન્યા થઈ હતી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૩–૧૫. • એમાં અગ્નિષ્વાત્ત બર્હિષદ, સોમપ, હવિષ્મંત, આજ્યપ અને સુકાલી એ અનુક્રમે મરીચિ, અત્રિ, ભૃગુ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય અને વસિષ્ઠ એમના પુત્ર હોઈ, દેવ, દૈત્ય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમને પૂજ્ય છે. / મનુસ્મૃતિ૦ અ૦ ૩૦ શ્લો૦ ૧૯૬–૧૯૯.

પિતામહ પોતાના માનસપુત્રો વડે પ્રજા નિર્માણ કરાવવાથી તે પ્રજાને અંગે પડેલું બ્રહ્મદેવનું નામ.

પિતામહ (૨) ભીષ્મ તે જ.

પિતામહ (૩) બ્રહ્માનું નામ.

પિતૃકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનામાં હવે પછી થનારા ત્રીસમા દિવસ–કલ્પનું નામ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) એ ત્રીસમો કલ્પ તે બ્રહ્મદેવની અમાસ સમજવી.

પિતૃતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પિતૃવર્તી પૂર્વે કુરુદેશમાં કૌશિક નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો; તેના સાત પુત્રો પૈકી કનિષ્ઠ પુત્ર. બીજા છોકરા સ્વરૂપ, ક્રોધન, હિંસ્ર, પિશુન, કવિ, વાગ્દુષ્ટ, એ નામે હતા; અને સાતમો આ પિતૃવર્તી. એ સાતે ગર્ગમુનિ પાસે અધ્યયન માટે રહેતા હતા. એઓ અહીં હતા તેવામાં ઘેર એમનો પિતા મરણ પામ્યો. એ બધાએ પિતાનું ઔર્ધ્વદેહિત શ્રાદ્ધ કર્યું. બાદ ગુરુ પાસે આવીને રહ્યા. એઓ ગુરુનું ગૃહકાર્ય કરી પછી ગુરુની સવત્સી ગાયને વનમાં ચારવા લઈ જતા. એક વખત અનાવૃષ્ટિ થઈ. આથી ખાવાનું અન્ન ન મળવાથી એમને ઘણા અપવાસ પડ્યા અને દુઃખી થયા. રોજના નિયમ પ્રમાણે એક વખત ગાયને ચરાવવા અરણ્યમાં ગયા ત્યાં સાતે ભાઈઓ ભૂખને લીધે બહુ જ દુઃખી થયા. પારાવારનું દુઃખ પડવાથી એમને લાગ્યું કે ગાયને ભક્ષ્ય કરીએ. આ વિચાર જાણી પિતૃવર્તી, જે સૌથી નાનો હતો તેણે કહ્યું કે તમારે ગાય ખાવી હોય તો પિતૃને સમર્પણ કરીને ખાઓ. બધાએ એનું કહેવું માન્ય કર્યું. પિતૃવર્તી યજમાન બન્યો, બે ભાઈઓને દેવસ્થાને બેસાડ્યા, ત્રણને પિતૃસ્થાને બેસાડ્યા અને એકને અતિથિ બનાવ્યો. ત્યાર પછી ગાયને મારીને ભોજન કર્યું. સાંજરે ઘેર આવી વાછરડું ગુરુને સોંપીને જૂઠું બોલ્યા કે ગાયને વાઘ લઈ ગયો.

કાળાન્તરે આ સાતે ભાઈઓ મરણ પામી, હિંસા અને જૂઠું ભાષણ કરવાના પાપને લઈને દશારણ્યમાં વ્યાધ થઈને અવતર્યા. છતાં પિતૃભક્તિના બળ વડે એમને પૂર્વજાતિ સ્મરણ હતું, તેથી એમણે બધાએ નિરશનવ્રત કરીને પોતાના દેહ ક્ષીણ કર્યા. પરિણામે થોડા કાળમાં દેહ ત્યાગ કરી સાતે ભાઈઓ એકી વખતે કાલંજર પર્વત પર સાત મૃગ થઈને અવતર્યા. સાતે જણા ત્રીજા જન્મમાં ચક્રવાક અને ચોથા જન્મમાં માન સરોવરમાં હંસ થઈને જન્મ્યા. એઓ માનસરોવરમાં રહેતા હતા તેવામાં સોમવંશીય પુરુકુળના અજમીઢ પુત્ર બૃહદ્વિષ્ણુનો વંશજ વિભાજ નામનો રાજા સ્ત્રીઓ સહવર્ત્તમાન ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈને પિતૃવર્તી અને બીજા બેને રાજાનું ઐશ્વર્ય જોઈને લોભ થયો. એમ થવાથી યોગભ્રષ્ટ થતાં, મુખ્ય પિતૃવર્તી પક્ષીનું શરીર પડી ગયું અને એ એ જ રાજાના નીપ નામના પુત્રને પેટે બ્રહ્મદત્ત નામે રાજપુત્ર તરીકે અને બીજા બે ભાઈઓ પ્રધાનપુત્રો તરીકે જન્મ્યા. બાકી રહેલા ચાર એ જ રાજાના નગરમાં સુદરિદ્ર નામે કોઈ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તેના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા. પેલી શ્રાદ્ધ નિમિત્તે મરાયેલી (ગુરુની) ગાય એ પુણ્યે કરીને દેવલ નામના ઋષિની સન્તતી અથવા સરસ્વતી એ નામની કન્યારૂપે અવતરી. એ સન્તતી બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી થઈ.

ધૃતિમાન, તત્ત્વદર્શી, તપોત્સુક અને વિદ્યાચંડ

એ નામે અવતરેલા ચારે ભાઈઓ તેમને જનોઈના સંસ્કાર થયા પછી પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યા કે અમને તપ કરવા અરણ્યમાં જવાની આજ્ઞા આપો. પિતાએ કહ્યું કે હું દરિદ્ર અને વૃદ્ધ છું, માટે મને આમ તજીને જવું એ યોગ્ય નથી. એ ઉપરથી ચારે ભાઈઓએ વિચાર કરી પિતાને એક શ્લોક લખી આપ્યો અને કહ્યું કે આપ આ શ્લોક લઈને બ્રહ્મદત્ત રાજાને બતાવશો એટલે એ આપને ઘણું દ્રવ્ય આપશે. આમ કહીને ચારે ભાઈઓ તપ કરવા અરણ્યમાં ગયા. ચારે પુત્રોના ગયા પછી સુદરિદ્ર શ્લોક લઈને બ્રહ્મદત્ત રાજા પાસે ગયો.

આ શ્લોક સુદરિદ્ર આપ્યો તે જોતાં જ બ્રહ્મદત્ત રાજાને ઐશ્વર્યના લોભે કરીને વિસ્મૃત થયેલું પૂર્વજાતિસ્મરણ સ્ફુરી આવતાં મૂર્છા આવી. કંડરિક અને સુબાહુક નામે પ્રધાનપુત્રો તરીકે જન્મેલા બન્ને ભાઈઓ પણ એ શ્લોક વાંચીને મૂર્ચ્છિત થયા. કેટલીક વારે ત્રણે જણ સાવધ થતાં તેમણે સુદરિદ્રને ઘણું દ્રવ્ય આપી વિદાય કર્યો. બ્રહ્મદત્તો તરત જ પોતાના વિષ્વકસેન નામના પુત્રને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને સ્ત્રીઓ તેમજ બન્ને પ્રધાન પુત્રો સહવર્ત્તમાન પોતાના પૂર્વજન્મના ચારે ભાઈઓ જ્યાં તપ કરતા હતા ત્યાં ગયો. ત્યાં રહીને તેમની સાથે તપ કરતાં સર્વે સ્વર્ગમાં ગયાં. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦–૨૧.

પિનાક મહાદેવના અજગવ ધનુષ્યનું નામ.

પિનાક (૨) મહાદેવનું ત્રિશૂળ.

પિનાકી અગિયાર રુદ્રમાંનો એક.

પિનાકી (૨) પિનાક ધારણ કરવાને લીધે પડેલું મહાદેવનું નામ.

પિપ્પલાદ એક બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિ. દધીચિનો પુત્ર.

પિપ્પલાદ (૨) અથર્વવેદની એક શાખાનો સ્થાપનાર.

પિપ્પલાયન ઋષભદેવના નવ સિદ્ધ પુત્રોમાંનો એક

પિપ્પલી ઋષ્યવાન્ પર્વતમાંથી નીકળનારી એક નદી.

પિપ્પલેય એક ઋષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

પિશંગ એક નાગવિશેષ.

પિશાચ ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

પિશાચ (૨) દેવયોનિમાં ગણેલી એક જાતિવિશેષ.

પિશુન કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક (પિતૃવર્તીય શબ્દ જુઓ.)

પિલિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પીઠ કૃષ્ણે મારેલો નરકાસુરનો સેનાપતિ. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)

પીતહવ્ય પીતહવ્યનું જ નામ.

પીતાંબર પીળું વસ્ત્ર પ્રિય હોવાથી પડેલું વિષ્ણુનું નામ.

પીવરી બર્હિષદ્ પિતરની માનસકન્યા. એને વીરણી પણ કહેતા. એ શુક્રાચાર્યની સ્ત્રી હતી.

પુચ્છાણ્ડક એક નાગવિશેષ.

પુંજિકસ્થલી એક અપ્સરા. એ જ શાપ પામવાથી અંજના રૂપે થઈ હતી.

પુંજિકસ્થલી વૈશાખ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં રહેનારી અપ્સરા (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.)

પુંડરીક આઠ દિગ્ગજમાંનો દક્ષિણમાંનો દિગ્ગજ.

પુંડરીક (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળમાં થયેલ કુશાન્વયમાં જન્મેલા નિષધ રાજાનો પૌત્ર અને નભ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમધન્વા.

પુંડરીક (૩) પાતાળનો એ નામનો એક નાગ (બભ્રુવાહન શબ્દ જુઓ.)

પુંડરીક (૪) એક બ્રાહ્મણ જેને નારદ જોડે નારાયણના સર્વોત્તમત્વ સંબંધે વાદ થયો હતો.

પુંડરીકા એક અપ્સરા.

પુંડરીકાક્ષ કૃષ્ણનું નામાન્તર.

પુંડ્ર સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન બલિરાજાના છ પુત્રમાંનો એક. એની માનું નામ સુદેષ્ણા.

પુંડ્ર (૨) સુતનુને પેટે વસુદેવને થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. (વસુદેવ શબ્દ જુઓ.)

પુંડ્ર (૩) અંગદ દેશની આગળ મોદગિરિની પછી આવેલો દેશવિશેષ. રાજમહાલનો પૂર્વભાગ. પુંડ્રદેશ તે જ.

પુંડ્રદેશ મોદાગિરિ વટાવ્યા બાદ અંગદેશની પછી આવેલો ભારતવર્ષીય દેશ. પાંડવોના સમયમાં

અહીં પૌંડ્રક વાસુદેવ નામે રાજા હતો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

પુત્રદા પોષ સુદ અગિયારસ.

પુત્રદા (૨) શ્રાવણ સુદ અગિયારસ.

પુત્રય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પુનર્વસુ ચંદ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ પૈકી એક અને પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા.

પુનર્વસુ (૨) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર અંધકના વંશના અરિદ્યોત રાજાનો પુત્ર. એને આહૂક નામે પુત્ર અને આહુકી નામે કન્યા હતી.

પુનર્વસુ (૩) એ નામનું નક્ષત્ર.

પુનશ્ચંદ્રા કામ્યક વનની દક્ષિણ તરફ આવેલી નદીવિશેષ.

પુરંજન એક રાજા. નારદે પ્રાચીનબર્હિને ઉપદેશ કરતાં આનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૪–૨૫–૧૦.

પુરંજય સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કકુત્સ્થ રાજાનું બીજું નામ.

પુરંજય (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના સુધનુ રાજાના કુળના જરાસંધ વંશમાં જન્મેલા રિપુંજય રાજાનું બીજું નામ. એને શુનક નામના પ્રધાને મારી નાખ્યો હતો. (૩. રિપુંજય શબ્દ જુઓ.)

પુરંજય (૩) કલિયુગમાં માગધવંશના વિશ્વસ્ફુર્જિ રાજાનું બીજું નામ. આ રાજા પાપબુદ્ધિ હોઈ પરાક્રમી હતો. એની રાજધાની પદ્માવતી હતી. પ્રયાગ સુધીનો ગંગાકાંઠાનો પ્રદેશ એના રાજ્યમાં આવેલો હતો. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૬.

પુરંદર ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં દેવનો અધિપતિ જે ઇંદ્ર છે તે. કશ્યપને અદિતિને પેટે થયેલો વામન નામે વિષ્ણુનો અવતાર તે આનો સહાયકર્તા. સૂર્યવંશના પૃથુરાજાના ચરિત્રમાં આ ઇંદ્રનું નામ મળી આવે છે.

એણે પોતાની જયંતી નામની કન્યા શુક્રાચાર્યને દીધી હતી, એથી એ દેવયાનીના આજ્ઞા થાય. શુક્રાચાર્યની પાસે મૃતસંજીવની વિદ્યા શીખવા કચને એણે જ મોકલ્યો હતો. વિશ્વરૂપ અને વૃત્રાસુરના વધ આણે જ કર્યા હતા. વામન દ્વારા બલિદૈત્યના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરાવીને આગળ જતાં સાવર્ણિ મન્વંતરમાં ઇંદ્ર થાય એવું આણે ૪ કર્યું હતું. એના કાળમાં અનેક ખટપટો થઈ છે. આના ઇંદ્ર થયાને અઠ્ઠાવીસ મહાયુગ – ચોકડીઓ – થયા છે અને તેંતાલીસ મહાયુગ અને કેટલાંક વર્ષ બાકી છે. ત્યાં સુધી સ્વર્ગનું આધિપત્ય એની પાસે રહેશે.

આ ઇંદ્ર આત્મજ્ઞાન સંપન્ન હોય એમ જણાય છે. પોતાને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય એ હેતુથી એ એક વખત સત્યલોકમાં ગયો હતો. તે વખતે પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચન પણ એ જ હેતુથી ત્યાં આવ્યો હતો. બન્ને જણાએ બ્રહ્મદેવની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે બ્રહ્મ એટલે શું, એ અમને કહો. આ બન્ને જણા બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી છે કે નહિ એ જોવાને એમણે એમને સંકેતમાં ઉપદેશ કર્યો અને આનો વિચાર કરો એમ કહ્યું. એ સાંભળીને બન્ને પાછા વળ્યા, વિરોચને તો મૂળે જ વિચાર કર્યો નહિ. પુરંદરને સંશય ઉત્પન્ન થાય કે બ્રહ્મદેવ પાસે જાય અને પૂછે એમ ચાર વખત પૂછવા ગયો અને બત્રીસ વર્ષ સુધી વિચાર કર્યાથી અને નિઃસંશય આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ એ કૃતાર્થ થયો.

પુરમાલિની ભારતવર્ષીય નદી.

પુરાણ પુરાણો એ શ્રુતિ – સ્મૃતિની બરાબર હોવાથી પુરાણોને પાંચમો વેદ કહે છે. પુરાણો બ્રહ્મદેવનાં સર્વ મુખોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. પુરાણોનાં પાંચ અગર દશ લક્ષણો કહ્યાં છે. ઉપપુરાણનાં પાંચ અને મહાપુરાણનાં દસ એમ પણ કહેવાય છે / ભાગ૦ ૧૨–૭–૧૦, પુરાણનાં પાંચ લક્ષણ તે સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત. મહાપુરાણનાં દસ તે સામાન્ય સૃષ્ટિ, વિશેષ સૃષ્ટિ, સંરક્ષણ સૃષ્ટિ, પોષણ, કર્મની વાસના, મન્વંતરોમાંના આચાર ધર્મો, પરમેશ્વરી લીલા, સૃષ્ટિસંહાર, મોક્ષ અને ઈશ્વર સ્વરૂપ એ છે. / ભાગ૦–૧૦–૧. પુરાણો અનેક છે અને તેમાં પ્રતિપાદન પણ જુદું જુદું કર્યું છે. પરન્તુ અઢાર મહાપુરાણ અને અઢાર ઉપપુરાણ કહેવાય છે.

બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વરાહ, સ્કન્દ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, ગરુડ અને બ્રહ્માંડ એ છે. / ભાગ૦ ૧૨–૧૩–૪.

પુરાવતી ભારતવર્ષીય નદી.

પુરુ ઉત્તાનપાદ વંશના ચક્ષુર્મનુને નડ્વલાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો સોટો પુત્ર. કોઈ કોઈ સ્થળે એનું પુરુષ એવું નામ પણ મળી આવે છે.

પુરુ (૨) વાસુદેવને પેટે થયેલા આઠ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

પુરુ (૩) કાવ્યકવનની ઉત્તરે પુરુરવાનું જન્મસ્થાન, એક પર્વતવિશેષ.

પુરુકુત્સ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન માધવના રાજાને બિંદુમતીને પેટે જન્મેલા ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર. એ એના પિતાના જેવો જ શૂરવીર હતો અને પિતાની પછી રાજ્યાધિકારી થયો હતો. એણે એક પ્રસંગે નાગોને સહાય કરી હતી, તે ઉપરથી એમણે પોતાની નર્મદા નામે કન્યા એને પરણાવી હતી. એને નર્મદાને પેટે વસુદ અને ત્રસદસ્યુ એમ બે પુત્ર થયા હતા.

પુરુકુત્સ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પુરુજ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર, નીલ રાજાના વંશના સુશાંતિ રાજાનો પુત્ર. અર્ક નામનો રાજા તે એનો પુત્ર હતો.

પુરુજિત (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના રૂચક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો મોટો.

પુરુજિત (૩) વસુદેવના ભાઈ આનકને કંકાની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો નાનો.

પુરુજિત (૪) કુંતિભોજ રાજાનો પુત્ર, કુન્તીનો ભાઈ અને યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન વગેરેનો મામો. ભારતયુદ્ધમાં પોતાના પિતાની સાથે પાંડવપક્ષમાં હતો / ભાર૦ ઉદ્યોગ અ૦ ૧૭૨. • એના રથના ઘોડા ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગના હતા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩ એ ભારતના યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાને હાથે મરાયો હતો.

પુરુજિત (૫) કૃષ્ણને જાંબુવતીને પેટે થયેલા પુત્રમાંનો એક.

પુરુમિત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

પુરુમિત્ર (૨) દુર્યોધનપક્ષનો ક્ષત્રિય.

પુરુમિઢ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

પુરુષ એકની અંકસંજ્ઞાવાળા પુરુ રાજાનું બીજું નામ.

પુરુષ (૨) અખિલ બ્રહ્માંડના પ્રાણરૂપ પરિબ્રહ્મ

પુરુષ (૩) બ્રહ્મા

પુરુષ (૪) રાક્ષસોને પણ આ નામે કહ્યા જણાય છે.

પુરુષસૂક્ત પરમેશ્વરનું વર્ણન કરનારું સૂક્ત, 'સહસ્રશીર્ષા'. આ વૈદિક સૂક્તને પુરુષસૂક્ત કહે છે./ ભાગ૦ ૧૦-૧–૨૦.

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ

પુરુહૂત ચૌદે ઇન્દ્રનું સાધારણ નામ.

પુરુહોત્ર સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના કથવંશમાં જન્મેલા અનુરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ આયુ.

પુરુરવા સોમપુત્ર બુધથી ઇલાને થયેલો પુત્ર. એ સોમવંશનો મૂળ પુરુષ છે. એની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન પૂર્વે પ્રયાગની પાસે હતી. / દેવી ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૩ • ઇલાનો પુત્ર હોવાથી એને ઐલવિલ કહેલો છે. ઉર્વશી અપ્સરાએ એને પસંદ કર્યો હતો અને એ એની સ્ત્રી થઈ હતી. વૈવસ્વત મન્વંતરના આરંભે ઉર્વશીને મિત્ર નામના આદિત્યનો શાપ થયો હતો કે તું પૃથ્વી પર પડીશ. એથી એ પૃથ્વી પર પડતી હતી, તેવામાં કેશી નામનો દૈત્ય એને પકડીને નાઠો. પુરુરવાએ એને કેશી પાસેથી છોડાવી હતી તેથી એ પુરુરવાને પરણી હતી. એને પેટે પુરુરવાને આયુ, શ્રુતાયુ, સત્યાયુ, રય, વિજય અને જય એમ છ પુત્ર થયા હતા. ચારે વર્ણની પ્રજાએ પરસ્પર કેવી રીતે વર્તવું એ વિષયે એનો અને કશ્યપ ઋષિનો સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૭૨–૭૩.

પુરોચન મ્લેચ્છવિશેષ. દુર્યોધનના કહેવા ઉપરથી પાંડવોને બાળી મૂકવા સારુ વારણાવતમાં એણે લાક્ષાગૃહ બાંધ્યું હતું. પછી પાંડવો સાથે રહેવાના ઉદ્દેશે ત્યાં ગયો હતો, તે વખતે એના રથને ગધેડા

જોડ્યા હતા એમ ભારતમાં લખ્યું છે. ભારતના યુદ્ધના સમય સુધી મ્લેચ્છ જાતિ પોતાના રથને ઘોડા જોડતી નહોતી એમ જણાય છે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૪. • પાંડવોને લાગ રાખી બાળી મૂકવા આવ્યો હતો, તે તો કથાંએ રહ્યું, પણ એ પોતે જ લાક્ષાગૃહમાં બળી મૂઓ હતો !

પુરોજવ પ્રિયવ્રત પુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો પહેલો. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પુરોજવ (૨) શાકદ્વીપના સાત દેશમાંનો પહેલો.

પુરોજવા અનિલ નામના વસુનો પુત્ર.

પુલસ્ત્ય સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો બ્રહ્મમાનસ પુત્ર. એ બ્રહ્મદેવના કર્ણમાંથી પ્રકટ થયો હતો. કર્દમ પ્રજાપતિની કન્યા હવિર્ભૂવા એની સ્ત્રી હતી અને એને પેટે અગસ્ત્ય અને વિશ્રવા એમ બે પુત્ર થયા હતા. એ મન્વંતરની સમાપ્તિ સુધી હોય એમ જણાય છે. પછી જ્યારે મહાદેવના શાપથી સઘળા બ્રહ્મમાનસ પુત્રો મરણ પામ્યા, ત્યારે એ પણ મરણ પામ્યો હતો (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ). આજ્ય નામનો પિતર તે આનો પુત્ર થાય.

પુલસ્ત્ય (૨) ચાક્ષુ વૈવસ્વત મન્વન્તરના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે પૂર્વે મરણ પામેલા બ્રહ્મમાનસ પુત્રોને પુનઃ જીવતા કર્યા હતા. તેમાંનો આ પુલસ્ત્ય બ્રહ્મદેવે પોતે કરેલા યજ્ઞમાં અગ્નિના પીળચટા વાળમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. પછી આ જ મન્વંતરની અગિયારમી ચોકડીના સત્યયુગમાં એ મેરુપર્વતની બાજુએ પહેલાંથી તપ કરતો બેઠો હતો. ત્યાં આગળ ગાંધર્વ કન્યાઓ વારેવારે આવતી અને ગાયન કરતી. આથી એના તપમાં વિઘ્ન થતું. માટે એણે એવો શાપ આપી મૂક્યો હતો કે હું બેઠો છું ત્યાં આજ પછી જે કન્યા આવશે તે ગર્ભિણી થશે. ત્યારથી ત્યાં કોઈ કન્યા જાય નહિ. આ શાપનો ખબર તૃણબિંદુ નામના રાજાની કન્યા ગૌને નહોતી. સબબ તે ફરતી ફરતી ત્યાં ગઈ. ત્યાં જવાથી શાપને લઈને એ કન્યા ગર્ભિણી થઈ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૪ શ્લો૦ ૧૨ • આ ઉપરથી તૃણબિંદુએ એ કન્યાને પુલસ્ત્યને જ પરણાવી. ગૌએ પુલસ્ત્યની ઘણી પ્રકારે સેવા કરી, શ્રદ્ધાપૂર્વક એને મુખે થતા વેદાધ્યયનનું શ્રવણ કર્યું અને પૂરે દહાડે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ વિશ્રવા પાડ્યું. / વા૦ રા૦ ઉત્તર સ–૨ • આ પુલસ્ત્ય દર ચૈત્ર માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.)

પુલસ્ત્ય (૩) યુધિષ્ઠિરને તીર્થયાત્રાની કથા જેણે કહી હતી તે ઋષિ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૨–૮૫.

પુલહ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનો એક બ્રહ્મમાનસપુત્ર. એ બ્રહ્મદેવની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને ગતિ નામની કર્દમ કન્યા એની સ્ત્રી હતી. એને કર્મશ્રેષ્ઠ, વરીયાન અને સહિષ્ણુ એમ ત્રણ પુત્રો હતા. પૂર્વે મહાદેવના શાપને લઈને આ મરણ પામ્યો હતો. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.)

પુલહ (૨) પૂર્વે મરણ પામેલા આ ઋષિને બ્રહ્મદેવે પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. બ્રહ્મદેવે પોતે કરેલા યજ્ઞમાં અગ્નિના લાંબા કેશમાંથી એ પેદા થયો હતો. અહીં એને સંધ્યા નામની સ્ત્રી અને કર્દમ નામનો પુત્ર હતો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૭ • આ પુલહ પ્રસ્તુત મન્વન્તરમાં પ્રતિ વૈશાખ માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.)

પુલહ (૩) એક ઋષિ. એના નામ સિવાય કશું વિશેષ જણાતું નથી.

પુલહાશ્રમ ગંડકી નદીના તીર પર આવેલું ક્ષેત્રવિશેષ / ભાગ૦ ૭–૧૪–૩૦.

પુલિંદ લોકવિશેષ / ભાગ૦ ૨–૪–૧૮.

પુલિંદ (૨) કલિયુગમાં શુંગ રાજવંશનો એક રાજા. એનો પુત્ર ઘોષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૭.

પુલિંદદેશ પૂર્વે ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણ દિશામાં આવેલો દેશવિશેષ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

પુલિંદનગર આ નગર કયા દેશની રાજધાની હતી તે જણાતું નથી. પરંતુ પાંડવોના સમયમાં અહીં સુકુમાર અને સુમિત્ર નામના બે ભાઈઓ રાજ કરતા હતા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯.

પુલિન અમૃતનું રક્ષણ કરનાર એક દેવ.

પુલોમન કશ્યપ અને દનુનો પુત્ર એક દાનવ. આ હિરણ્યકશિપુ અને વૃત્રાસુરનો અનુયાયી હતો. / ભાગ૦ ૬–૬–૩૧, ૬–૧૦–૨૦, ૭–૨–૫.

પુલોમા વૈશ્વાનર દાનવની કન્યા. મારીચ દાનવની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ પૌલોમ.

પુલોમા (૨) ચાક્ષુ મન્વંતરમાંના વારુણિભૃગુની સ્ત્રીનું હરણ કરનાર રાક્ષસ.

પુલોમા (૩) ભૃગુની સ્ત્રી; જેનું પુલોમા રાક્ષસે હરણ કર્યું હતું તે. ચ્યવન ઇ૦ એના સાત પુત્રો હતા.

પુલોમા (૪) દૈત્યની સ્ત્રી. એના પુત્રો પૌલોમો કહેવાતા.

પુલ્કસ ચંડાલ શ્વપાકવિશેષ / ભાગ૦ ૨–૪–૧૮.

પુષ્કર એક વરુણપુત્ર. એ વરુણનો બલાધ્યક્ષ છે. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૩૩. • સોમકન્યા જ્યોત્સ્ના એની સ્ત્રી થાય. / ભા૨૦–ઉદ્યોગ અ૦ ૯૮.

પુષ્કર (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (કૃષ્ણપરાશર શબ્દ જુઓ.)

પુષ્કર (૩) પાંચડાની સંજ્ઞાવાળા નલરાજાનો ભાઈ

પુષ્કર (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ દશરથ પુત્ર ભરતને માંડવીની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો નાનો. એની રાજધાની ગાંધાર દેશમાં આવેલ પુષ્કલાવત અથવા પુષ્કરાવતીમાં હતી. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૧.

પુષ્કર (૫) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના કુશ વંશના સુનક્ષત્ર રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ કિન્નરાશ્વ હતું. એના પુત્રનું નામ અંતરીક્ષ હતું.

પુષ્કર (૬) સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ વૃકના પુત્રોમાંનો એક.

પુષ્કર (૭) સોમવંશી કૃષ્ણના પૌત્રમાંનો એક.

પુષ્કર (૮) અજમેરની પાસે આવેલું ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

પુષ્કર (૯) એ નામનો પર્વતવિશેષ. / ભા૦ ભી૦ ૧૨–૨૪.

પુષ્કરચૂડ દક્ષિણ દિશાનો દિગ્ગજવિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૨૦–૩૯.

પુષ્કરદ્વીપ પૃથ્વીના સાત મહાદ્વીપમાંનો સાતમો મહાદ્વીપ. એ દધિમંડોદ – દહીંના સમુદના બાહ્યપ્રદેશમાં હોઈ, ચોસઠ લાખ યોજન પહોળો છે. એટલી જ પહોળાઈના મીઠા પાણીના સમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર નીતિહોત્ર આ દ્વીપનો અધિપતિ હતો. એણે આ દ્વીપના બે ભાગ કરી પોતાના રમણક અને ધાતકી નામના બે પુત્રોને આપી, તેમનાં નામ પરથી દેશનાં નામ પાડ્યાં. આ બન્ને દેશની સીમા એ દ્વીપના મધ્યમાં આવેલા માનસોત્તર પર્વતથી બને છે.

પુષ્કરમાલિની સત્ય નામના ઊંચવૃત્તિ કરનારની સ્ત્રી. / ભા૨૦ શાંતિ૦ ૨૬.

પુષ્કરમાલિની (૨) ઇન્દ્રની સભાનું નામ.

પુષ્કરારણ્ય વાટધાન દેશની પાસે આવેલું એક વનવિશેષ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

પુષ્કરારુણિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયુ રાજાના વંશના ભરતકુળમાં થયેલા દુરિતક્ષય રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. તપ વડે કરીને એ બ્રાહ્મણ થયો હતો.

પુષ્કરાવતી સૂર્યવંશના પુષ્કર રાજાની નગરીવિશેષ.

પુષ્કરિણી ઉત્તાનપાદ વંશના વ્યુષ્ટના રાજાની સ્ત્રી.

પુષ્કરિણી (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્મુક રાજાની સ્ત્રી.

પુષ્કરિણી (૩) ભૂમન્યુની ભાર્યા. / ભા૨૦ અ૦ ૧૦૧-૧૩.

પુષ્કલ દશરથના પુત્ર ભરતના પુત્ર પુષ્કરનું બીજું નામ.

પુષ્કલ (૨) ઇક્ષ્વાકુકુળના લાંગલ રાજાનું બીજું નામ.

પુષ્કલાવત પુષ્કરાવતી નગરીનું બીજું નામ.

પુષ્કરાવતી પુષ્કલાવત તે જ. ભરતપુત્ર પુષ્કલે વસાવેલી નગરી. હાલ એ ઠેકાણે પરાગ અને ચરસદા એ ગામ વસ્યાં છે, અને સ્વાતનદીના પૂર્વ કિનારા પર આવેલ છે.

પુષ્ટિ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક.

પુષ્પ શાલ્મલીદ્વીપમાંનો પર્વતવિશેષ.

પુષ્પક એક ઇચ્છાગામી – બેસનારની ઇચ્છા થાય ત્યાં લઈ જાય એવું વિમાન. તપ કરીને વૈશ્રવણે એ મેળવ્યું હતું. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦. ૩. • રાવણે એની પાસેથી બલાત્કારે લઈ લીધું હતું. રાવણના વધ પછી તે રામની પાસે આવ્યું હતું. એમાં બેસીને રામ અયોધ્યા ગયા હતા.

પુષ્પજા મલયપર્વતમાંથી નીકળનારી નદીવિશેષ.

પુષ્પદંત આઠ દિગ્ગજમાંનો વાયવ્ય દિશાએ આવેલો દિગ્ગજ.

પુષ્પદંત (૨) એક ગંધર્વ. / દેવી ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૦. • એણે રચેલું મહિમ્નસ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પુષ્પદંષ્ટ્ર કદ્રુપુત્ર નાગમાંનો એક.

પુષ્પધન્વા પુષ્પનું ધનુષ્ય ધારણ કરવાથી પડેલું મદન – કામદેવનું એક નામ.

પુષ્પભદ્ર સ્વર્ગમાં આવેલું દેવોનું વનવિશેષ.

પુષ્પભદ્રા હિમાલયની ઉત્તરે આવેલી નદીવિશેષ. માર્કંડેય ઋષિનું જન્મ અને તપસ્થાન. / ભાગ૦ ૧૨–૮–૧૭.

પુષ્યમિત્ર કલિયુગમાં બાર્હિક રાજાની પછી થયેલા રાજા વિશેષ. એના પુત્રનું નામ દુર્મિક. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૪.

પુષ્પરથ દાશરથિ રામને બેસવાનો એક પ્રસિદ્ધ રથ.

પુષ્પવતી ભારતવર્ષીય નદી.

પુષ્પવર્ષ પુષ્પ શબ્દ જુઓ.

પુષ્પવાન સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના પુત્ર બૃહદ્રથના વંશના સત્યહિત રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ જહ્નુ.

પુષ્પવાહન એક રાજા. તે કયા વંશનો હતો તે જણાતું નથી. એની સ્ત્રીનું નામ લીલાવતી અને એને સહસ્ર પુત્ર હતા.

પુષ્પાનન એક યક્ષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૮.

પુષ્પાનન (૨) એક ગંધર્વ.

પુષ્પાન્વેષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પુષ્પાર્ણ ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવનો પૌત્ર અને સ્વર્વીથી વત્સરાને થયેલા છ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એને પ્રભા નામની સ્ત્રી હતી અને એનાથી એને પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન અને સાયહ્ન, એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. દોષા નામની બીજી સ્ત્રીથી પ્રદોષ, નિશીથ અને વ્યુષ્ટ, એમ બીજા ત્રણ પુત્રો થયા હતા.

પુષ્પાય'પા એક નગર.

પુષ્પોદક ભારતવર્ષીય પર્વત.

પુષ્પોત્કટા સુમાલી રાક્ષસની કન્યા, વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી, અને રાવણ અને કુંભકર્ણની માતા.

પુષ્પોદકા યમલોકના માર્ગમાં આવેલી નદી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૦૦.

પુષ્ય સોમની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

પુષ્ય (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવંશના હિરણ્યનાભ રાજાનો પુત્ર. ધ્રુવસંધિ એનો પુત્ર થાય. / દેવી ભાગ૦ ૩, સ્કં૦ અ૦ ૧૪

પુષ્ય (૩) એક નક્ષત્ર.

પુંસવન એક વ્રતવિશેષ. પોતાને સારો પુત્ર થવા દિતિએ આ વ્રત કર્યું હતું. માગશર સુદ પડવાથી તે કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા સુધી એ કરવાનું છે.

પૂજની એક ચકલી–પંખણી. (૩. બ્રહ્મદત્ત શબ્દ જુઓ.) એને બ્રહ્મદત્ત જોડે સંવાદ થયો હતો.

પૂતના કંસની અનુચર, એક રાક્ષસી. એનું બીજું નામ બકી પણ હતું. કંસની આજ્ઞાથી એ ગોકુળમાં છોકરાંઓને મારી નાખતી. પછી કૃષ્ણને મારી નાખવા તરુણ અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને એ નંદના ઘરમાં પેઠી. એનું કપટ કોઈને જણાયું નહિ, એટલે કોઈએ એને અટકાવી નહિ. જસોદા અને રોહિણી વગેરેએ જાણ્યું કે એ કોઈ ગોકુળવાસિની જ હશે. કૃષ્ણને જ્યાં સુવાડ્યા હતા ત્યાં જઈને એણે કૃષ્ણને ઝડપથી તેડીને ખોળામાં સુવાડ્યા અને ધવરાવવા લાગી. એ પોતાની સ્તનની ડીંટડીઓને વિષ ચોપડીને આવી હતી. કૃષ્ણને એ વાતની ખબર હોવાથી એમણે વિષ ચૂસી લીધું, એટલું જ નહિ પણ જોડે જોડે એના પ્રાણ પણ શોષવા માંડ્યા. આથી દુઃખી થઈને કૃષ્ણને 'છોડ છોડ' કહેતી વાંટા પાડવા માંડી. છેવટે ગતપ્રાણ થઈને ભોંય પડી / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬

પૂતિમાસ અંગિરાકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૂયોદ રક્ત, પરુ ઇત્યાદિથી ભરેલું એક નર્કવિશેષ; જે મનુષ્ય શૂદ્રી, અને એવી નીચ સ્ત્રીઓનો સંગ કરે છે એને આ નર્કમાં યાતના ભોગવવી પડે છે.

પૂર ધ્રુવ નામના વસુ અને ધરણિનો પુત્ર – એક દેવતા.

પૂરણ વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૂરણ (૨) એક ઋષિ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૭

પૂરુ સોમવંશી પૂરુરવાના પુત્ર આયુના પુત્ર નહુષ અને એના પુત્ર (પૂરુરવાના પ્રપૌત્ર) યયાતિથી

શર્મિષ્ઠાને થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. એણે પિતાનું ઘડપણ લઈને ઘણું કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. માટે પિતાએ એને રાજ્યાધિકારી કર્યો હતો. એને જન્મેજય નામનો એક જ પુત્ર હતો. એની સ્ત્રીનું નામ કૌશલ્યા. બીજી સ્ત્રીનું નામ પૌષ્ટી. પૌષ્ટીથી થયેલા પુત્રો પ્રવીર, ઈશ્વર અને રૌદ્રાશ્વ.

પૂરુ (૨) સોમવંશી વિજયકુળોત્પન્ન જહ્નુરાજાનો પુત્ર. એને અજ અથવા અજમીઢ એવા નામાન્તરવાળો બલાકાશ્વ નામે પુત્ર હતો.

પૂરુ (૩) અર્જુનનો સારથિ / ભાર૦ સ૦ ૩૬–૩૦

પૂર્ણ પ્રાધાના પુત્ર દેવગંધર્વોમાંનો એક.

પૂર્ણ (૨) એક નાગવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૫

પૂર્ણભદ્ર વૈશ્રવણના સાત અમાત્યોમાંનો એક યક્ષ. એને યજ્ઞ અથવા હરિકેશ નામે પુત્ર હતો. / મત્સ્ય અ૦ ૧૯૬

પૂર્ણભદ્ર (૨) એક નાગવિશેષ.

પૂર્ણમાસ એક બ્રહ્મર્ષિ અને એનું કુળ. (૫. અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

પૂર્ણમાસ (૨) કાલિંદીને પેટે થયેલા કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.

પૂર્ણમુખ એક નાગવિશેષ.

પૂર્ણા પયોષ્ણી શબ્દ જુઓ / ભાગ૦ ૬–૬–૧૨.

પૂર્ણાગદ સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૬.

પૂર્ણાયુ પ્રાધાપુત્ર દેવગંધર્વોમાંનો એક.

પૂર્ણિમા સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના મરીચિ ઋષિના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એને વિરજ અને વિશ્વગ નામે બે પુત્ર અને દેવકુલ્યા નામે કન્યા હતી.

પૂર્ણિમાગતિક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પૂર્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

પૂર્વકિરાત પૂર્વ તરફ ઇન્દ્રપર્વત પાસે આવેલો કિરાતદેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં સાત કિરાત રાજાઓ રાજ કરતા હતા. ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં ગણીને એની પૂર્વે આ દેશ આવેલો હોવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦૩૦

પૂર્વકોસલ ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફ આવેલો કોસલ. આ નામ સાધારણ છે. પરંતુ એ દેશના ઈશાન્ય અને આગ્નેય કોસલ એવા બે ભેદ છે. બે વિભાગની સીમા બરોબર જુદી સમજાવવા સારુ આ નામ પાડયાં છે.

પૂર્વચિત્તિ આગ્નિધ્ર રાજાની સ્ત્રી. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંની એક અપ્સરા.

પૂર્વચિત્તિ (૨) વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંની પ્રાધાની અપ્સરારૂપ કન્યાઓમાંની એક. પ્રતિવર્ષ પોષ માસના સૂર્યના સમાગમે એ સંચાર કરે છે. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

પૂર્વદેશાર્ણ પહેલા વિદેહ દેશની પૂર્વ તરફનો દેશવિશેષ. પાંડવોના સમયમાં અહીં સુધર્મા નામે રાજા હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯.

પૂર્વનિષાદ ભર્ગ નામના દેશનું બીજું નામ. પાંડવોના સમયમાં અહીં મણિમાન્ પ્રમુખ નિષાદ રાજા હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

પૂર્વપાંચાલ કુરુદેશની પછી એની પાડોશે આવેલો પૂર્વ તરફનો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૦

પૂર્વપાલિ ભારતીય યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૪

પૂર્વપર્વત પૂર્વ શકદેશની પૂર્વ તરફ આવેલો પર્વત / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

પૂર્વપ્રસ્થ સુપાર્શ્વ દેશની પૂર્વે આવેલો દેશ. અહીં પાંડવોના સમયમાં વિરાટ રાજા જ રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ. ભારતમાં એમ છે કે, પાંડવો અજ્ઞાતવાસ સારુ મત્સ્યદેશમાં ગયા હતા. હવે મત્સ્યદેશ બે છે એવું સહદેવ દક્ષિણ તરફ વિજયયાત્રાએ ગયો હતો તે હકીકતમાં છે. ત્યારે વિરાટનો મત્સ્યદેશ કયો ? દક્ષિણ તરફના બન્ને મત્સ્યદેશ કુરુદેશ પાસે આવેલા હોઈને અજ્ઞાત રહેવા યોગ્ય નહોતા. માટે પૂર્વ મત્સ્ય દેશમાં જ ગયા હશે અને વિરાટ ત્યાં રાજ્ય કરતો હશે.

પૂર્વમિત્રપદ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પૂર્વશક અપર વિદેહની પૂર્વ તરફનો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

પૂર્વસુમ આ દેશ પાંડવોના સમયમાં પૂર્વકિરાતની પૂર્વે આવેલો હતો. (પ્રશુહન શબ્દ જુઓ.)

પૂર્વા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

પૂર્વા (૨) એ નામનું નક્ષત્ર.

પૂર્વાતિથિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

પૂર્વા ભાદ્રપદા એ નામનું નક્ષત્ર.

પૂર્વા ભાદ્રપદા (૨) સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક

પૂર્વાભિરામા ભારતવર્ષીય મહાનદી./ભાર૦ ભી૦ ૯–૨૨.

પૂર્વાષાઢા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

પૂર્વેંદ્ર પૂર્વ કલ્પમાંના પાંચ ઇન્દ્ર, જે પાંડવરૂપે જન્મ્યા હતા તે (પાંડવ શબ્દ જુઓ.)

પૂષા આ દક્ષના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ હતો. એને ચણ્ડીશાએ બાંધીને એના દાંત પાડી નાખ્યા હતા. પછી પિષ્ટભુક એટલે યજમાનના દાંત વડે તું ખાનારો થઈશ એવું શિવે વરદાન આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૪–૫–૧૭, ૪–૭–૪૭ દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો ઋત્વિજ. આ પૂષા તે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો કોઈ એક ઋષિ સમજવો. દ્વાદશ આદિત્યમાંનો પૂષા નામનો આદિત્ય નહિ, કેમકે એ મન્વંતરમાં દ્વાદશ આદિત્ય હતા જ નહિ. એ બાર આદિત્યો તો માત્ર સાંપ્રત મન્વન્તરમાં છે.

પૂષા (૨) દ્વાદશ આદિત્યમાં માઘ માસમાં જેનો વારો હોય છે તે આદિત્ય. (તપા શબ્દ જુઓ.)

પૃથા શૂરસેન રાજા પાસેથી કુંતિભોજ રાજાએ દત્તક લીધેલી કન્યા. એનું જ આગળ જતાં કુંતી નામ પડ્યું અને એ પાંડવોની જનની બની.

પૃથિવી ભૂમિ તે જ. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી સૂર્યથી ત્રીજો ગ્રહ છે. એનો આકાર ગોળ હોઈ વચ્ચેથી ફૂલેલો છે, સ્થૂળમાને એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯,૬૫,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. આ પૈકી ૫,૫૫,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન અને બાકી બધું પાણી છે. પૃથ્વીપર વસતી પાંચ અબજ કોટીની છે. પૃથ્વી સૂર્યની આજુબાજુ લંબવર્તુલાકાર કક્ષામાં ફરે છે. આ કક્ષાનું એક કેન્દ્ર સૂર્ય છે. પૃથ્વીની ઉમ્મર ક્રમમાં ક્રમ બે-ચાર કરોડ વર્ષની હશે. પૃથુરાજાએ એનું દોહન કરીને બધી સમૃદ્ધિ કાઢી હતી. એ રાજાએ જ પૃથ્વી ઉપર ગામ, નગર ઇત્યાદિ રચના કરી હતી / ભાગ૦ ૪–૧૮–૨૬. અવધૂત દત્તે કરેલા ગુરુઓમાં પૃથ્વી પણ એક ગુરુ ગણાય છે. / ભાગ૦ ૧૧–૭–૩૩. પૃથુરાજાના સંબંધને લઈને ભૂમિનું પડેલું નામ.

પૃથાશ્વ એક રાજર્ષિ.

પૃથ્વીજય વરુણ સભામાંના એક અસુરનું નામ.

પૃથુ તામસ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

પૃથુ (૨) ચક્ષુર્મનુના પૌત્રનો પ્રપૌત્ર, અંગ રાજાનો પૌત્ર અને વેન રાજાનો પુત્ર. વેનરાજા અતિ દુષ્ટ હોવાથી ઋષિઓએ એને મારી નાખ્યો હતો. પરન્તુ રાજ્યને અધિકારી તો જોઈએ, માટે વેનના મૃત શરીરનું મંથન કરીને પૃથુને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પૃથુની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલી વેનની કન્યા અર્ચિની સાથે જ ઋષિઓએ એને પરણાવ્યો હતો. વેનનો પુત્ર હોવાથી એનું બીજું નામ વૈન્ય પણ પ્રસિદ્ધ હતું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૬૯ સત્ત્વ રહિત થઈ ગયેલી પૃથ્વીને પુનઃ પૂર્વવત્ કરવા સારુ એને શંકરે દશચંદ્ર અને દેવીએ શતચંદ્ર એમ અનુક્રમે બે ખડ્ગ, અગ્નિએ અજગવ નામનું ધનુષ્ય અને વરુણે અમૃતમય છત્ર આપ્યું હતું. એમના યોગથી એ બલાઢય બન્યો હતો. એણે પૃથ્વીની અતિશય વિષમતા દૂર કરીને એને સમ કરી હતી. પછી દોહનાર અને દોણીની કલ્પના કરીને એણે ભૂમિને દોહી હતી, એવો લેખ મળે છે. પણ આ લેખ સૂર્યવંશી પૃથુ વિષયે હોવો જોઈએ, કારણ દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ વિષયે વાછડાની કલ્પના કરેલી છે. તે ચાક્ષુપ મન્વન્તરમાં નહિ, પણ ચાક્ષુ મન્વન્તરમાં સંભવે છે. એને વિજિતાશ્વ અથવા અંતર્ધાન, ધૂમ્રકેશ, હર્યક્ષ, દ્રવિણ અને વૃક એમ પાંચ પુત્રો હતા. આગળ જતાં વિજિતાશ્વરને રાજ્ય આપી પોતે ભાર્યા સહિત અરણ્યમાં ગયો હતો. એનો દેહ અરણ્યમાં જ પડ્યો હતો. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૫–૨૩.

પૃથુ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા ક્રકુત્સ્થ રાજાનો પૌત્ર અને સુયોધન અથવા અનેન રાજાનો પુત્ર. વૈવસ્વત મન્વન્તરના આરંભમાં આ જબરો પરાક્રમી અને ધર્મસ્થાપક થઈ ગયો છે. પૃથ્વી ઉપર સુધર્મા, શંખપદ, કેતુમાન્ અને હિરણ્યરોમા એવા પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ક્રમવાર દિગ્પાલ સ્થાપીને પોતે મધ્યમાં રહેતો હતો. / મત્સ્યપુરાણ અ૦ ૮ *
એણે સો યજ્ઞ કર્યા હતા. પૃથુને વિશ્વગ, વિશ્વરંધ્રિ અને વિષ્ટરાશ્વ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

પૃથુ (૪) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પૃથુ (૫) રામની સેનામાંનો એક પ્રસિદ્ધ વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૭.

પૃથુ (૬) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના રુચક રાજાના પાંચ પુત્રો પૈકી ચોથો.

પૃથુ (૭) સોમવંશીય યદુકુળના સાત્વત રાજાના વૃષ્ણિ નામના પુત્રવંશમાં, વૃષ્ણીયપુત્ર ચિત્રરથ રાજાનો મોટો દીકરો. યાદવોમાં એ મોટો પરાક્રમી અને ક્રીર્તિમાન હતો.

પૃથુ (૮) આઠ વસુઓમાંનો એક. / આ૦ ૧૦૬-૧૧.

પૃથુગ્રીવ ખર રાક્ષસના અમાત્યોમાંનો એક. એનું બીજું નામ પૃથુસ્થામ એવું હતું.

પૃથુદર્ભ ઔશીનર શિબિના પુત્ર બૃહદ્ગર્ભનું બીજું નામ.

પૃથુલાશ્વ એક રાજર્ષિ.

પૃથુલાક્ષ સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન અંગવંશના ચતુરંગ રાજાનો પુત્ર. એને બૃહદ્રથ, બૃહત્કર્મા, બૃહદ્ભાનુ અને ચંપ એમ ચાર પુત્ર હતા.

પૃથુવેગ એક ક્ષત્રિય.

પૃથુશ્યામ પૃથુગ્રીવનું બીજું નામ.

પૃથુશ્રવા સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના મહાભોજ રાજાનો પ્રમુખ પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ધર્મ હતું.

પૃથુશ્રવા (૨) દ્વૈતવનમાં પાંડવોની જોડે રહેનારો એક ઋષિ.

પૃથુષેણ ઋષભદેવ વંશના ભરતકુળોત્પન્ન વિભુ-રાજાનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ આકૃતિ અને પુત્રનું નામ નક્ત હતું.

પૃથુસેન સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર બૃહદ્રિપુના વંશના પાર રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો.

પૃથુસેન (૨) કર્ણના પુત્રોમાંનો એક.

પૃથુદક ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પૃશ્નિ સ્વાયંભુવ મન્વંતરના સુતપા નામના પ્રજા-પતિની સ્ત્રી. એ જ કૃષ્ણાવતાર વખતે કૃષ્ણની માતા દેવકી રૂપે જન્મી હતી.

પૃશ્નિ (૨) બાર આદિત્યોમાંના સવિતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

પૃશ્નિગર્ભ વિષ્ણુનો એક અવતાર.

પૃષત્ સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢના પુત્ર નીલના વંશના પાંચાળ કુળના સોમક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દ્રુપદ રાજા.

પૃષદ્ધ્ર સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના નભગના વંશના અંબરીષના પુત્ર વિરૂપ રાજાનો પુત્ર. અંગિરા ઋષિની સેવા કરવા વડે એને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી એ એમના ગોત્રનો જ કહેવાયો. એના પુત્રનું નામ રથીતર હતું.

પૃષધ્ર વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર. એ વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં કાંઈ કાળ સુધી સેવા કરીને રહેતો હતો. એનું કામ ગાયોનું રક્ષણ કરવાનું હતું. એક દિવસ અંધારી રાત્રે ગાયો બાંધી હતી ત્યાં વાઘે પ્રવેશ કર્યો. આથી ગાયો બરાડા પાડવા લાગી. એ સાંભળીને એ હાથમાં ખડ્ગ લઈને ત્યાં ગયો. અંધારું હોવાથી ન દેખાયાથી એણે વાઘ ધારીને એક ગાયનો જ વધ કર્યો. આ ગોવધને લઈને ક્ષાત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ એ અરણ્યમાં ફરતો હતો ત્યાં દાવાનલમાં બળી મૂઓ. / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨.

પૃષધ્ર (૨) ભારતી યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા, એને યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬.

પૈંગલ યજુર્વેદનું ઉપનિષદ.

પૈંગલાયન ભૃગુકુળનો એક ઋષિ. પિંગલ ઋષિનો વંશજ.

પૈઙ્ગય પિંગ ઋષિનો વંશજ.

પૈજવન એ નામનો એક શૂદ્ર. એણે પોતાને સ્વાહા-કાર, વષટ્કાર આદિ વેદમંત્રોનો અધિકાર ન હોવાથી અંદ્રાગ્ન વિધાન વડે કર્મ કરીને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી હતી. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૬ શ્લો૦ ૩૯.

પૈપ્પલ કશ્યપકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૌપ્પલ (૨) વસિષ્ઠકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૌલ સ્વાયંભુવ મન્વંતરના સ્વયંભૂ નામના વ્યાસ-નો સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ ભણનારો એક શિષ્ય. સુમંતુ-નાથ વૈલેન તથા જૈમિનિના ચ વૈ. એવી યાજ્ઞવલ્કયની ઉક્તિ છે. એટલે સ્વયંભૂ વ્યાસનો અને કૃષ્ણદ્વૈપાયનનો શિષ્ય વૈલ ઋષિ એ જુદા જુદા છે.

પૌલ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પૌલ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પૌલ (૪) ઋકૂશાખાનું અધ્યયન કરનારા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસનો શિષ્ય. એ વસુ ઋષિનો પુત્ર હતો. પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં હોતા નામનો ઋત્વિજ થયો હતો.

પૌલ (૫) પિલિ ઋષિના ગોત્રનો એક ઋષિ. / ભા૨૦ અ૦ ૬-૪; ૪-૧૭; શાં. ૪૬-૭.

પૌગણ્ડ મનુષ્યની ઉમ્મરનો પ્રથમ પાંચથી દશ કિંવા સોળ વર્ષ સુધીનો સમય. / ભાગ૦ ૩-૩૧-૨૮.

પૌડવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાંડ્ર ભીમસેન પાંડવના શંખનું નામ.

પૌંડ્રકવાસુદેવ પુંડ્રદેશનો રાજા. એનું નામ વાસુદેવ હતું. પાંડવોના સમયમાં કૃષ્ણ પોતે વાસુદેવ નામ વડે સર્વ દેશોમાં પ્રસિદ્ધ હતા. પોતાની પણ એવી જ પ્રસિદ્ધિ થાય એમ ધારીને આ પૌંડ્રકવાસુદેવ કૃષ્ણ જેવાં જ બધાં ચિહ્ન ધારણ કરતો અને ખુદ કૃષ્ણ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો. એણે એક વખત કૃષ્ણને કહેણ મોકલ્યું હતું કે ખરો વાસુદેવ તો હું છું અને તું મારાં ખોટાં ચિહ્ન ધારણ કરે છે. આ ઠીક નથી, માટે એ બધાં ચિહ્ન કાઢી નાખી તું મારે શરણે આવ. દૂતે આવીને કૃષ્ણને બધા યાદવોની રૂબરૂ આ સંદેશો કહ્યો. આ ઉપરથી બધા યાદવોને હસવું આવ્યું. એટલામાં કૃષ્ણે દૂતને કહ્યું કે તું ઉતાવળો પાછો જા અને તારા રાજાને કહે કે એની બુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવા હું તરત જ આવું છું. આ સાંભળીને પૌંડ્રક-વાસુદેવ કાશી ગયો. ત્યાંના રાજાને અને એને સ્નેહસંબંધ હોવાથી એને બધી વાત કરી, પોતે ત્યાં જ રહ્યો. પછી થોડા દિવસમાં યાદવોને લઈને કૃષ્ણ એની પાસે આવવા નીકળ્યા. એ કાશી ગયા અને સઘળા દરવાજા રોકી લીધા. આ સાંભળીને પોતાનું બે અક્ષૌહિણી સૈન્ય અને કાશીરાજનું ત્રણ અક્ષૌહિણી સૈન્ય લઈને કૃષ્ણની સંમુખ આવ્યો. તે વેળા એણે પીતાંબર પહેર્યાં હતાં ! મકરાકાર કુંડળ ધારણ કર્યાં હતાં ! કૃત્રિમ ગરુડધ્વજ સાથે હતો ! કૃત્રિમ કૌસ્તુભ મણિ પણ ધારણ કર્યો હતો ! આ બધું જોઈને બધા યાદવોને ખૂબ હસવું આવ્યું ! પછી કૃષ્ણ અને એની વચ્ચે ખૂબ સંભા-ષણ થયું અને યુદ્ધ થયું તેમાં કૃષ્ણે કાશીરાજ સહિત એને મારી નાખ્યો. પછી કૃષ્ણ યાદવોની સાથે દ્વારકા પાછા પધાર્યા. / ભા૦ ૧૦ સ્કં. અ૦ ૬૬.

પૌંડ્રકમાત્સ્યક ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

પૌદન્ય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ૧૯૩-૪૯.

પૌદન્યપુરી સૂર્યવંશી અશ્મક રાજાએ વસાવેલી એક નગરી.

પૌર ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૌરવ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

પૌરવ (૨) પુરુકુળોત્પન્ન એક મહા દાનશૂર રાજા. એના વંશને પૌરવ કહેવાય છે. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૫૭.

પૌરવ (૩) અશ્વત્થામાએ મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૦ દ્રા૦ અ૦ ૨૦૦.

પૌરવ (૪) પાંડવોએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એને દમન નામે પુત્ર હતો.

પૌરવી વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

પૌરવી (૨) યુધિષ્ઠિરની સ્ત્રી.

પૌરંજની પુરંજન રાજાની એકસો અને દશ કન્યાઓ. / ભાગ૦ ૪-૨૭-૭.

પૌરુકુત્સ પુરુકુત્સનો પુત્ર ત્રસદસ્યુ તે.

પૌરુષેય જેઠ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં આવે છે તે રાક્ષસ. (૫. શુક્ર શબ્દ જુઓ.)
પૌર્ણમાસ એક ઋષિ. (૨. અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)
પૌલકાયિની ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો ઋષિ.
પૌલમૌલિ એક ઋષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)
પૌલસ્ત્ય પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર વિશ્રવા ઋષિનું નામાન્તર.
પૌલસ્ત્ય (૨) એક ઋષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)
પૌલસ્ત્ય (૩) એક ઋષિ. (૨. અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)
પૌલહ પુલહ ઋષિનો વંશજ.
પૌલિ એક ઋષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)
પૌલોમ પુલોમાનો પુત્ર. એ હિરણ્યપુરમાં રહેતો હતો અને એને અર્જુને માર્યો હતો.
પૌલોમ (૨) દક્ષિણ સમુદ્ર આગળનું તીર્થવિશેષ. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)
પૌલોમતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૬–૩.
પૌલોમી બાર આદિત્ય માંહલા શક્ર નામના આદિત્યની સ્ત્રી. એ પુલોમાની કન્યા હતી એમ જણાય છે, કારણ ગ્રંથોમાં એ અસુર કન્યા હોવાનું માલૂમ પડે છે. / અધ્યા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૧૬ શચી અને આ એક એવું કોઈ કહે છે એ ભૂલ છે.
પૌષાજિતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
પૌષ્ટી પુરુની ભાર્યા. / ભા૦ આ૦ ૮૮–૮૪.
પૌષ્ય સૂર્યવંશી પુષ્યરાજાના પુત્ર ધ્રુવસંધિનું બીજું નામ. એની સ્ત્રીએ ઉત્તંક ઋષિને ગુરુદક્ષિણામાં પોતાનાં કાનનાં દિવ્ય કુંડળો આપ્યાં હતાં.
પૌષ્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)
પ્રકાલન નાગવિશેષ. / ભા૦ આ૦ ૫૭–૬
પ્રકાશ તમ ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર વાગીંદ્ર. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)
પ્રકાશ (૨) વિષ્ણુના દૂત.
પ્રકાશક રૌવત મનુના પુત્રોમાંનો એક.
પ્રગાથા એક બ્રહ્મર્ષિ.
પ્રઘસ મારુતિએ માર્યેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૬.
પ્રઘસ (૨) સુગ્રીવે માર્યેલો એ નામનો રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.
પ્રઘસ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.
પ્રઘાસ લક્ષ્મણને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.
પ્રઘોષ અશોકવનમાં સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી એક રાક્ષસી. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૪.
પ્રચંડ વિષ્ણુના આઠ પાર્ષદમાંનો એક.
પ્રચિન્વાન સોમવંશી પુરુ રાજાના પુત્ર જન્મેજયનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પ્રવીર.
પ્રચેતસ ઉત્તાનપાદ વંશના પ્રાચીન બર્હિ રાજાને શતદ્રુ અથવા સવર્ણા નામની ભાર્યાની કુખે થયેલા દશ પુત્રો. એ બધા સરખા શીલવાન હોવાથી તેમણે તપ કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યા. એમનો મનોરથ પાર પડ્યો. પૃથ્વીને ઘણાં વૃક્ષો વડે ભરપૂર જોઈ એઓ પોતાના નેત્રાગ્નિ વડે વૃક્ષોને બાળવા લાગ્યા. કંડુક ઋષિને પ્રમ્લોચા નામની અપ્સરાથી થયેલી મારીષા નામની કન્યા વૃક્ષોનું પાલન કરતી હતી. એ કારણથી મારીષાનું વાક્ષી એવું નામ પડ્યું હતું. એ મારીષાને એમને પરણાવી શાંત કર્યા. એઓ બહુ સમર્થ હતા. વાક્ષીને પેટે એમને ચંદ્રવતી નામે કન્યા અને દક્ષ નામે પુત્ર થયાં હતાં. એ પ્રાચેતસ દક્ષ એ નામે પ્રસિદ્ધ હતો.
પ્રચેતા વરુણનું નામાન્તર.
પ્રચેતા (૨) સોમવંશી દ્રુહ્યુકુળોત્પન્ન દુર્મના રાજાનો પુત્ર. એને પ્રાચેતસ નામે સો પુત્ર હતા.
પ્રજંઘ અંગદે માર્યેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૫.
પ્રજંઘ (૨) રામ પક્ષનો એક વાનર. એણે સંપાતિ ઇત્યાદિ રાક્ષસોને માર્યા હતા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.
પ્રજન સોમવંશી પુરુકુળના કુરુ રાજાના પાંચ પુત્રો પૈકી નાનો.
પ્રજાગરા એક અપ્સરા.
પ્રજાપતિ મુખ્યત્વે કરીને બ્રહ્મદેવનું નામ.
પ્રજાપતિ (૨) મરીચિ આદિ બધા બ્રહ્મમાન સપુત્રો અને તેમના જ કશ્યપાદિ પુત્રો તે.

પ્રજાપતિ (૩) વૈવસ્વત મન્વંતરની બીજી કડીમાંનો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)
પ્રણિધિ અગ્નિવિશેષ. / વ૦ ૨૨૨–૯.
પ્રતપન નલે માર્યેલો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.
પ્રતર્દન સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાસ નામના પૌત્રના વંશના દિવોદાસ નામના રાજાનો પુત્ર. દિવોદાસને તે માધવીની કુખે થયો હતો. (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) એ મોટો પરાક્રમી હતો. એના પરાક્રમ વડે એણે દ્યુમાન, શત્રુજિત, કૃતધ્વજ, કુવલયાશ્વ, એવાં ચાર બિરુદો સંપાદન કર્યાં હતાં. એને અલર્કાદિ કેટલાક પુત્રો હતા. એ કાશ્યકુળનો હોવાથી કેટલાંક પુરાણોમાં એને કાશીપતિનો પુત્ર કહ્યો છે પણ એ ચૂક છે, એમ ઘણા ગ્રંથોથી જણાય છે.
પ્રતર્દન (૨) કાશીપુરીના રાજા સુદેવના સૌદેવ અથવા દિવોદાસ નામના પુત્રને ભારદ્વાજ ઋષિના પ્રસાદથી થયેલો પુત્ર. એના જન્મથી એના પિતાને ઘણો જ આનંદ થયો હતો. મોટો થતાં ભારદ્વાજ ઋષિને ત્યાં ભણીગણીને નિપુણ થયો ત્યારે એ પોતાના પિતાને પૂછવા લાગ્યો કે આપણે રાજ્ય વગેરે ઐશ્વર્ય કેમ નથી ? પિતાએ આગલી હકીકત કહી કે વૈવસ્વત મનુના પુત્રના શર્યાતિ પુત્ર હૈહયના વીતહવ્ય નામના પુત્રે મારું રાજ્ય લઈ લીધું છે; અને હું માત્ર જીવ ઉગારીને અહીં રહ્યો છું. એનો પરાભવ કરવાને તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. હવે તને સૂઝે તે કર. પિતાનું આ વાક્ય સાંભળી એને પારાવાર કોપ થયો. લાગલો જ પિતાને વંદન કરીને નીકળી પડ્યો. તે કાશી ગયો. ત્યાં વીતહવ્ય અને એનું જબરું યુદ્ધ થયું. વીતહવ્યના સૈન્યે પુત્રોનો તેમજ મોટા ભાગની સેનાનો નાશ કર્યો. એ જોઈને વીતહવ્ય ત્યાંથી નાઠો. તે પોતાની સુકન્યા નામની બહેનના પતિ ચ્યવન ભાર્ગવના આશ્રમમાં આવ્યો. પ્રતર્દન મારી પૂંઠે પડ્યો છે, કહીને ત્યાં સંતાઈ ગયો. વીતહવ્ય નાઠો એટલે પ્રતર્દન એની પૂંઠે પડ્યો હતો તે પણ આ જ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો. ઋષિને વંદન કરીને કહ્યું કે કૃપા કરીને અહીં કોઈ ક્ષત્રિ હોય તો તેને મારે સ્વાધીન કરો. પરન્તુ ઋષિએ એનો સત્કાર કરીને કહ્યું કે રાજેન્દ્ર, અહીં ક્ષત્રિ કોઈ નથી. અમે સર્વ બ્રાહ્મણો જ છીએ. ભલે, એમ કહી ઋષિની આજ્ઞા લઈ પ્રતર્દન ત્યાંથી પાછો ફર્યો. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.) સારાંશમાં એ કે એણે પિતાને રાજ્ય પાછું સંપાદન કરી આપ્યું. કાલાન્તરે પિતા અરણ્યમાં ગયા ત્યારે એ રાજા થયો. આ પ્રતર્દન એવો દાનશૂર હતો કે એણે એક વખત એક બ્રાહ્મણને પોતાના એક પુત્રનું દાન કર્યું હતું. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૩૫; ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭.

કૌષીતકી નામના ઉપનિષદમાં આ પ્રતર્દનના પરાક્રમ અને ચાતુર્ય સંબંધે એક વાત છે. એણે સઘળી પૃથ્વી પોતાને તાબે કરી સઘળા રાજાઓને પોતાના પગ તળે આંપ્યા. પછી એક દિવાર આવ્યો કે હું સુરલોકને જીતું. હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈ માત્ર એક સેવકને જોડે લઈ એ ઇંદ્રલોકમાં ગયો. પોતે બહાર ઊભો રહીને દૂતને ઇંદ્ર પાસે મોકલી કહેવરાવ્યું કે હું યુદ્ધ સારુ આવ્યો છું; માટે બહાર આવી મને જીત; નહીંતર હાર્યો એમ કબૂલ કર. દૂતે જઈને એ પ્રમાણે કહેતાં ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને દેવસેના લઈને પોતે એની પાસે આવ્યો. જુએ છે તો એ એકલો જ યુદ્ધ સારુ ઊભો છે. આથી વળી એને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને દેવસેનાને લઢવાની આજ્ઞા કરી. દેવસેનાનું અને એનું જબરું યુદ્ધ થયું. એણે સર્વ દેવોને મૂર્ચ્છા પમાડ્યા. એનું પરાક્રમ જોઈ ઇન્દ્રને બહુ સંતોષ થયો અને બોલ્યો કે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તારી ઇચ્છા હોય તો માગ ! ઇન્દ્રનું ભાષણ સાંભળતાં જ એણે નમ્ર થઈ જઈ ઇંદ્રને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. પછી હાથ જોડી બોલ્યો કે દેવરાજ ! તને ધન્ય છે. રજોગુણભર્યો હું દેવલોક જીતવા આવ્યો અને તારાથી યુદ્ધ કર્યું, એ મારો મોટો અપરાધ. હું શત્રુ છતાં તે માફ કરીને મને વરપ્રદાન કરવાનું કહ્યું. દેવો સત્ત્વગુણી છે એ જે મેં સાંભળ્યું હતું તે યથાર્થ છે. હવે મને

વરપ્રદાન કરો છો જ, તો આ પૃથ્વી પર સારામાં સારું શું છે તેની મને ખબર ન હોવાથી તમે જાતે તેનો વિચાર કરીને તે મને આપો. એના આ જવાબથી ઇન્દ્ર વિશેષ પ્રસન્ન થયો. સહુથી શ્રેષ્ઠ તો બ્રહ્મવિદ્યા, પણ તે આને કેમ અપાય, એ ધર્મ-સંકટમાં ઇન્દ્ર પડ્યો. એ મારી પાસે મુમુક્ષુપણાથી દોરવાઈને નહિ, પણ શત્રુભાવે આવ્યો છે. વારુ, જે ન આપું તો મેં એને માગવાનું કહ્યું છે. છેવટે વિચાર કરીને ઇન્દ્રે એને બ્રહ્મવિદ્યા આપી. એમ કૃતાર્થ કરીને વિદાય કર્યો, ત્યાંથી એ પાછો કાશીપુરીમાં આવ્યો. એ દાશરથિ રામનો પરમ મિત્ર હતો.

પ્રતાપ જયદ્રથનો મિત્ર, એક રાજા (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાત સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન સુહોત્રના પુત્ર કુશનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સંજય રાજા.

પ્રતિબાહુ સોમવંશી શ્વફલ્કના તેર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

પ્રતિબાહુ (૨) કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર. એનો પુત્ર તે સુબાહુ.

પ્રતિભાનુ સત્યભામાને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

પ્રતિમત્સ્ય અથવા **મત્સ્ય** ભારતવર્ષીય દેશ. / ભારત ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

પ્રતિમૃતિ યુધિષ્ઠિરને વ્યાસે શીખવેલી વિદ્યાવિશેષ. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને એ વિદ્યા શીખવી હતી. / ભાર૦ વ૦ ૩૬–૩૦–૩૮; વ૦ ૩૭–૧૭.

પ્રતિરૂપા આગ્નીધ્રપુત્ર કિંપુરુષની સ્ત્રી અને મેરુની કન્યા.

પ્રતિવિંધ્ય દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરથી થયેલો પુત્ર. એ જન્મકાળે શત્રુપ્રહરણ વિષયે વિંધ્ય પર્વત જેવો અચળ દેખાવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે. યુદ્ધમાં જતાં એના રથને, આંખે શરીરે સફેદ અને કંઠ આગળથી જ માત્ર કાળા એવા ઘોડા જોડાવતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. ● ભારતનું આખું યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં સુધી એ ઊગર્યો હતો. પણ અઢારમે દિવસે રાત્રે કેટલાક વીરોની સાથે તંબુમાં સૂતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો.

પ્રતિવિંધ્ય (૨) ભારતના યુદ્ધમાં આવેલો દુર્યોધન પક્ષનો શાકલ દેશાધિપતિ એક રાજા.

પ્રતિવ્યોમ સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશાન્વયમાં થયેલા વત્સવૃદ્ધ રાજાનો પુત્ર. એને ભાનુ નામે પુત્ર હતો.

પ્રતિશ્રવા ભીમસેન અને સુકુમારીનો પુત્ર.

પ્રતિશ્રુત શાંતિદેવાની કુખે થયેલો વસુદેવનો પુત્ર.

પ્રતિષ્ઠાપુર હસ્તિનાપુર સમીપ આવેલી ઇલાપુત્ર પુરુરવા રાજાની નગરી. એનું બીજું નામ વર્ધમાનપુર પણ હતું.

પ્રતિહર્તા ઋષભદેવ વંશના ભરતાન્વયમાં થયેલ પ્રતિહ રાજાનો સુવર્ચલાને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એ યજ્ઞકર્મમાં બહુ નિપુણ હતો. એને સ્તુતિ નામની સ્ત્રીને પેટે અજ અને ભૂમા નામના બે પુત્ર થયા હતા.

પ્રતીક સૂર્યવંશી નૃગકુળોત્પન્ન વસુરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઓઘવાન.

પ્રતીકાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન સમન્વયના ભાનુમાન અથવા ધ્રુવાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુપ્રતીક.

પ્રતિધક પ્રદીપક શબ્દ જુઓ.

પ્રતીપ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ સંભૂત કુરુપુત્ર જહ્નુના વંશના દિલીપ રાજાનો પુત્ર. એ ઘણો જ વૃદ્ધ થયો હતો. એને કાંઈ સંતતિ થઈ નહોતી. પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ એણે ગંગાદ્વારે જઈને તપનો આરંભ કર્યો. કાંઈ કાળ ગયા પછી ગંગા પ્રત્યક્ષ થઈને એની પાસે આવીને એના જમણા ખોળા પર બેઠાં. તે જોઈને એણે ગંગાને કહ્યું કે તું મારી પુત્રવધૂ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ગંગા તથાસ્તુ કહીને અંતર્ધાન થયાં. એ પોતાના દેશમાં પાછો આવ્યો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી એને દેવાપિ, શંતનુ અને બાલ્હિક એમ ત્રણ પુત્રો થયા. શંતનુ પર એને બહુ પ્રીતિ હતી. એણે એને કહી મૂકયું હતું કે તું જ્યારે અરણ્યમાં જાય અને કોઈ સ્ત્રી તારી પાસે આવે તો તારે એને પરણવું; એને ના કહેવી નહિ.

પછી થોડા કાળમાં જ એનું મૃત્યુ થયું. પછી શંતનુને ગંગા પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને એ એને પરણ્યો હતો. (શંતનુ શબ્દ જુઓ.) સોમવંશી ભીમસેનનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સુકુમારી. એનું પરિશ્રવા એવું બીજું નામ પણ હતું. શૈલ્યા સુનંદા એની સ્ત્રી થતી હતી. એને દેવાપિ, શન્તનુ અને બાલ્હિક એ ત્રણ પુત્રો હતા. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૪૬.

પ્રતીપક વિદેહવંશીય મરુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર કૃતિરથ. / ભાગ૦ ૯-૧૩-૧૬.

પ્રતીહ ઋષભદેવ વંશના ભરતકુળના પરમેષ્ટિ રાજાને સુવર્ચલાને કુખે થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ પણ સુવર્ચલા હતું, અને એને પ્રતિહર્તા, પ્રસ્તોતા અને ઉદ્‌ગાતા એવા ત્રણ પુત્ર થયા હતા.

પ્રતોય દેવવિશેષ. (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

પ્રત્યક્સ્રોતા ભારતવર્ષીય નદી.

પ્રત્યગ્ર પ્રત્યગ્રહ તે જ.

પ્રત્યગ્રહ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન વસુરાજા (ઉપરિચર વસુ) એના પુત્રોમાંના એકને સત્યશ્રવા એવું નામાન્તર હતું.

પ્રત્યૂષ એક વસુ. (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) પ્રભાતાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દેવ / ભા૦ આ૦ અ૦ ૬૭.

પ્રત્યૂહ એક ઋષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પ્રદીપક વિદેહ વંશના મરુ નામના જનકનો પુત્ર. વાલ્મીકિ રામાયણમાં એનું નામ પ્રતીધક કહ્યું છે. એને કૃતિરથ નામે પુત્ર હતો.

પ્રદોષ ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણને દોષા નામની બીજી સ્ત્રીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

પ્રદ્યુમ્ન ચક્ષુર્મનુને નડ્વલાની કુખે થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો એક. એને સુદ્યુમ્ન નામનો પુત્ર હતો.

પ્રદ્યુમ્ન (૨) યદુકુળોત્પન્ન કૃષ્ણને રુકિમણીને પેટે થયેલો પ્રથમ પુત્ર. એ સહારથી હતો. / ભાર૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૫. ● શિવના ત્રીજા નયનની જ્વાળાથી ભસ્મીભૂત થયેલા મદને-કામદેવે આ બીજો અવતાર લીધો હતો અને એને હાથે શંબરાસુરનું મરણ નિર્માણ થયું હતું. જેવું શંબરાસુરે જાણ્યું કે મદનનો બીજો અવતાર દ્વારકામાં થયો કે તે ગુપ્ત રૂપ ધારણ કરીને દશ વાસાની અંદરના પ્રદ્યુમ્નને ચોરી ગયો અને સમુદ્રમાં નાખી દીધો. આમ શત્રુનો નાશ કરીને શંબરાસુર સ્વસ્થ મને પોતાને ઘેર ગયો.

અહીં સમુદ્રમાં નાખેલા પ્રદ્યુમ્નને એક માછલી ગળી ગઈ. એ જ માછલી કેટલેક કાળે કોઈ માછીની જાળમાં સપડાઈ. માછીએ એ માછલી શંબરાસુરને નજર કરી. શંબરે પોતાના રસોઈયાને રાંધવા સારુ આપી. રસોઈયાએ માછલી રાંધવા સારુ જેવી ચીરી કે એના પેટમાં એણે એક દિવ્ય બાળક દીઠું! આ જોઈને માયાવતી જે ત્યાં હતી તેને તે બાળક બતાવ્યું. માયાવતી તે મદનની સ્ત્રી હતી તે જ. શંબરાસુરના વધ સારુ મદન ત્યાં આવશે ત્યારે એને મળશે ધારીને એ શંબરાસુરની પાલક કન્યા રૂપે ત્યાં રહી હતી. એણે આ બાળકને જોતાં જ હર્ષભેર એને પોતાની પાસે રાખ્યું અને માછલીને રાંધીને શંબારસુરને જમાડવાનું રસોઈયાને કહ્યું. છોકરાને એણે પોતાના અંતઃપુરમાં જ પોતાની પાસે રાખ્યો. એટલામાં નારદ ત્યાં આવ્યા અને શંકરે દગ્ધ કરેલો તારો સ્વામી મદન તે જ રુકિમણીને પેટે જન્મી શંબરના વધાર્થે તારી પાસે આવ્યો છે એમ કહ્યું. માટે તું એનું સારી રીતે પાલન કરજે. નારદ એમ કહીને ગયા એટલે માયાવતી(રતી)ને ઘણો હર્ષ થયો; કેમકે એ એની વાટ જ જોતી હતી. માયાવતીએ એની ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી અને એના સંભાળપૂર્વક ઉછેરમાં એ – પ્રદ્યુમ્ન – મોટો થયો. મોટો થતાં એ ઘણો જ સૌંદર્યવાન થયો. એણે બધાંનાં મન હરણ કરી લીધાં. તેમાં રતીનું ચિત્ત પણ એણે હરી લીધું હોવાથી એ એને કામદૃષ્ટિએ જોતી. એ ઉપરથી પ્રદ્યુમ્ને એને કંઈ પ્રશ્ન પૂછ્યા, તેના એણે જવાબ દીધા. એણે પ્રદ્યુમ્નને જન્માંતરની હકીકત કહેવાથી એના મનનું સમાધાન થયું. પછી થોડા કાળમાં જ પ્રદ્યુમ્ને શંબરાસુરને મારી નાખ્યો. પ્રદ્યુમ્નના વધને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ

કરીને માથાવતી એને લઈને દ્વારકા જવા નીકળી. આ વર્તમાન નારદે કૃષ્ણને અને રુક્મિણીને જણાવ્યા. એટલામાં રતીને લઈને પ્રદ્યુમ્ન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેથી પ્રદ્યુમ્નના પાછા આવવાનો સંભવ નહોતો અને એ આવ્યો એ જોઈને ઘણો ઘણો આનંદ થયો.

પ્રદ્યુમ્ને પોતાના મામા રુક્મની કન્યા રુક્મવતીને તેના સ્વયંવરમાંથી હરણ કરી આણી. એ એની બીજી સ્ત્રી હતી / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૧. • એને પેટે એને અનિરુદ્ધ નામે પુત્ર થયો / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૧.

પ્રદ્યુમ્ન ધનુર્વિદ્યા અર્જુન પાસે શીખ્યો હતો. કૌરવ-પાંડવનું યુદ્ધ પૂરું થયા પછી એને રાજ્ય મળ્યું હતું. એણે રાજ્યનો સારી રીતે ઉપભોગ કર્યો. આગળ જતાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં સર્વ યાદવો મરણ પામ્યા તેમાં એ પણ મરી ગયો અને રતી સહવર્તમાન દેવલોકમાં ગયો.

પ્રદ્યુમ્ન (૩) ભગવાનની ચતુર્મૂર્તિ પૈકી એક

પ્રદ્યોત રિપુંજય રાજાને મારનારા શુનક પ્રધાનનો પુત્ર. એ જ સોમવંશના રાજ્યને ઉથલાવીને રાજા થયો હતો.

પ્રદ્યોત (૨) એક યક્ષવિશેષ / ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦–૧૬.

પ્રદ્યોત (૩) ઉજ્જયિનીનો રાજાવિશેષ. એની કન્યા વત્સ રાજાને આપી હતી.

પ્રદ્યોતન પ્રદ્યોતવંશના પાંચ રાજા. એમણે એકસો અડતાળીસ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧–૨૧–૪

પ્રદ્વેષી દીર્ઘતમસ ઋષિની સ્ત્રી. દીર્ઘતમસ ઋષિ અંધ હતો માટે એ પુનર્વિવાહ કરનાર હતી. પરંતુ દીર્ઘતમસે એને શાપ દેવાથી નહોતો કર્યો. ગૌતમાદિની માતા / ભા૦ આ૦ ૧૦૪.

પ્રધાન (૨) એક રાજર્ષિ. એની સુલભા નામની કન્યા બ્રહ્મનિષ્ઠપણાને સારુ પ્રસિદ્ધ હતી.

પ્રધાન પ્રકૃતિનું બીજું નામ / ભાર૦ ૩–૨૬–૧૦.

પ્રપતન પ્રયાગમાંનું તીર્થવિશેષ.

પ્રબળ વિષ્ણુનો પાર્ષદવિશેષ / ભાગ૦ ૮–૨૧–૧૬

પ્રબલ લક્ષ્મણાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

પ્રબાલક એક કિન્નરવિશેષ.

પ્રબુદ્ધ ઋષભદેવના નવ સિદ્ધ પુત્રોમાંનો એક.

પ્રબોધિની કારતક સુદ દેવઊઠી અગિયારસ.

પ્રભ રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૩૬.

પ્રભંજન વાયુનું એક નામ.

પ્રભંજન (૨) મણિપુરનો રાજા. એને રુદ્રનું એવું વરદાન હતું કે તારા વંશમાં એક જ સંતતિ થઈને તારો વંશ ચાલ્યા કરશે. એ વરદાનને અનુસરીને એના વંશમાં ચિત્રવાહન સુધી ચાલ્યા કર્યું. ચિત્રવાહનને પુત્ર થવો જોઈએ તે ન થતાં એને ચિત્રાંગદા કરીને માત્ર એક પુત્રી થઈ. એણે પુત્રિકાધર્મ પ્રમાણે એ કન્યા અર્જુનને આપી. એ જાતનાં લગ્નમાં એવી બોલી થતી કે કન્યાનો પુત્ર થાય તે કન્યાનો બાપ પોતાને ત્યાં પોતાના પુત્ર તરીકે રાખે. ચિત્રાંગદાને બભ્રુવાહન નામે પુત્ર થયો તે ચિત્રવાહને પોતે રાખ્યો અને એને પોતાનું રાજ્ય આપ્યું.

પ્રભદ્રક ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા.

પ્રભદ્રા કર્ણના પુત્ર વૃષકેતુની સ્ત્રી. એનું બીજું નામ ભદ્રાવતી હતું. / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૩.

પ્રભવ બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

પ્રભા ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણની બે સ્ત્રીઓમાંની પહેલી.

પ્રભા (૨) રાહુની કન્યા અને વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રીઓમાંની એક. એ સંજ્ઞાની શૌકચ હતી. એને પોતાને કાંઈ સંતતિ નહોતાં.

પ્રભા (૩) એક અપ્સરાવિશેષ/ભાર૦ અનુ૦ ૫૦–૫૮.

પ્રભા (૪) સૂર્યવંશના સગર રાજાની સુમતિ નામની મોટી સ્ત્રીનું બીજું નામ.

પ્રભાતા પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસની માતા.

પ્રભાનુ સત્યભામાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

પ્રભાવતી સ્વયંપ્રભાનું બીજું નામ / ભારત વન૦ અ૦ ૨૮૨.

પ્રભાવતી (૨) યૌવનાશ્વ રાજાની સ્ત્રી.

પ્રભાવતી (૩) હંસધ્વજના પુત્ર સુધન્વીની સ્ત્રી.

પ્રભાવતી (૪) દેવશર્માની પત્ની. શચિની મોટી બહેન. અંગારેશ્વર ચિત્રરથની સ્ત્રી / ભાર૦ અનુ૦ ૭૭–૮

પ્રભાવતી (૫) પ્રદ્યુમ્નની સ્ત્રી.

પ્રભાસ એ નામનો એક વસુ (અષ્ટ શબ્દ જુઓ.) એને આંગિરસી નામે સ્ત્રી અને વિશ્વકર્મા નામે પુત્ર હતાં.

પ્રભાસ (૨) એ નામનું એક તીર્થવિશેષ. સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં સોમનાથનું પ્રખ્યાત દેવળ છે તે.

પ્રભાસ (૩) એ નામનું એક ક્ષેત્રવિશેષ. અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતો કરતો મણિપુરથી ગોકર્ણ ગયો હતો. ત્યાંથી અહીં આવ્યો હતો. અહીં એને કૃષ્ણ મળ્યા હતા. પછી કેટલોક કાળ રૈવતક પર્વત ઉપર રહ્યા બાદ સુભદ્રાનું હરણ કરીને એ ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો હતો. આ તીર્થ ઘણું પુણ્યરૂપ ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્રનું પ્રભાસપાટણ તે જ / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૫.

પ્રભુ બ્રહ્મદેવની સભામાંનો એક ઋષિ.

પ્રભુ (૨) ભગ નામના છઠ્ઠા આદિત્ય અને સિદ્ધિનો એક પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૧૮–૨.

પ્રમતક જન્મેજયના સર્પસત્રમાં વરેલો એક સદસ્યસભાસદ.

પ્રમતિ વાગીંદ્રનો પુત્ર. એને ધૃતાચી અપ્સરાની કુખે કુરુ નામે પુત્ર થયો હતો / ભાર૦ આ૦ ૮–૧૧• એનું વ્યયનનો અને સુકન્યાનો પુત્ર કહ્યો છે.

પ્રમતિ (૨) ચાક્ષુષ મન્વંતરના છેલ્લા કલિયુગમાં થયેલો વિષ્ણુનો એક અવતાર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૩૩.

પ્રમતિ (૩) સૂર્યવંશના દિષ્ટકુલોત્પન્ન પ્રાંશુરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ખનિત્ર.

પ્રમતિ (૪) વિભીષણના ચાર રાક્ષસ અમાત્યમાંનો એક / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૭.

પ્રમથ નિશાચર જાતિનો એક રુદ્રગણ / ભાર૦ અનુસા૦ અ૦ ૧૩૧.

પ્રમથ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર.

પ્રમથગણ રુદ્રના અને સ્કંદના ગણ.

પ્રમંથુ ઋષભદેવ વંશના વીરવ્રત રાજાને ભોજની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૫–૧૫–૧૫.

પ્રમદ વસિષ્ઠ પુત્ર. એ ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓ પૈકી એક હતો / ભાગ૦ ૮–૧–૨૪.

પ્રમદ્વરા વિશ્વાવસુ ગંધર્વને મેનકાને પેટે થયેલી કન્યા. સ્થૂલકેશ નામના ઋષિએ એનું પાલન કરીને પછી રુરુ નામના ઋષિને પરણાવી હતી (૨. રુરુ શબ્દ જુઓ.)

પ્રમાણ એ નામનું તીર્થ અને ત્યાં આવેલું એક વડનું ઝાડ.

પ્રમાણકોટિ ભાગીરથી ગંગા સંબંધી તીર્થવિશેષ. એ તીર્થમાં કૌરવોએ ભીમને વિષ ખવડાવીને બુડાડી દીધો હતો.

પ્રમાથ દૂષણનો એક રાક્ષસ અમાત્ય. એને રામે માર્યો હતો.

પ્રમાથ (૨) રામસેનાનો એ નામનો એક વાનર.

પ્રમાથિ પ્રમાથ શબ્દ જુઓ.

પ્રમાથિ (૨) બીજો પ્રમાથ શબ્દ જુઓ.

પ્રમાથિ (૩) બલાકા રાક્ષસીને વિશ્રવા ઋષિથી થયેલો પુત્ર દૂષણનો ભાઈ. એને નીલે માર્યો હતો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬.

પ્રમાથિની એક અપ્સરા.

પ્રમાથી સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. એને ભીમસેને માર્યો હતો.

પ્રમીલા સ્ત્રિયા રાજ્યની માલિક રાજકર્ત્રી. એણે પાંડવોના અશ્વમેધનો શ્યામકર્ણ ઘોડો બાંધીને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ અર્જુને તેને હરાવીને પકડી હતી; પણ એ અશ્વ આપતી નહોતી માટે મારવાની ધારણા કરતો હતો, તે વખતે આકાશવાણી થઈ કે તું એને મારવા સમર્થ નથી. તારાથી એ મરાશે નહિ, માટે તું એની સાથે લગ્ન કર અને અશ્વ લે. તે ઉપરથી અર્જુને એની સાથે લગ્ન કર્યું. / જૈમિ૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૨૧-૨૨.

પ્રમુચિ દાશરથિ રામને અયોધ્યામાં મળવા આવેલા ઋષિઓમાંનો એક / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૦.

પ્રમોદ બ્રહ્મદેવના કંઠમાંથી થયેલો એક માનસપુત્ર. એનું બીજું નામ હર્ષ પણ હતું.

પ્રમોદ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન દૃઢાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે હર્યશ્વ.

પ્રમોદ (૩) નાગવિશેષ.

પ્રમોદન એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૦.

પ્રમ્લોચા ચાલુ મન્વંતર પૂર્વેની એક અપ્સરાવિશેષ.

પ્રમ્લોચા (૨) ચાલુ મન્વંતરમાંની એ નામની અપ્સરા. એ દર વર્ષે શ્રાવણ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવે છે. (૫. નભ શબ્દ જુઓ.)

પ્રયાગ ભાગીરથી અને યમુનાનું સંગમસ્થાન.

પ્રયાગરાજ હાલનું અલાહાબાદ તે. અહીં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે. ત્રિવેણી માધવ, સોમેશ્વર, ભારદ્વાજેશ્વર, વાસુકીશ્વર, અક્ષયવટેશ્વર, શેષ, પ્રયાગ, વેણીમાધવ, ભાગીરથી, સરસ્વતી અને યમુના વગેરે મુખ્ય તીર્થો છે. અહીં સઘળા યાત્રાળુઓએ ક્ષૌર કરાવવું એવી પ્રથા છે. આ તીર્થોને તીર્થરાજ કહે છે. બળરામ યાત્રા વખતે અહીં પણ આવ્યા હતા. વેણી નામની નાની નદીનો સંગમ પણ અહીં થાય છે. ગંગા, યમુના અને વેણી ઉપરથી ત્રિવેણી એમ કેટલાક કહે છે. / ભાગ૦ ૬-૧૪-૩૦, ૧૦-૭૯-૧૦.

પ્રયુત મુનીના દેવગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

પ્રરૂજ અમૃતનું રક્ષણ કરનાર દેવવિશેષ. એની સાથે ગરુડે યુદ્ધ કર્યું હતું. / ભાર૦ આ૦ ૩૨-૧૯.

પ્રરૂજ (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૫.

પ્રલંબ દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક.

પ્રલંબ (૨) એ નામનો એક અસુર. એ કૃષ્ણ અને બળરામનો નાશ કરવા કંસનો પ્રેર્યો ગોકુળમાં આવ્યો હતો. ગોવાળનો વેશ ધારણ કરીને બીજા ગોવાળિયાઓમાં ભળી જઈ રમતમાં સામેલ થઈ ગયો. પછી એકાએક બલરામને ખભે બેસાડીને લઈને નાઠો. એનું કપટ કળી જઈને બળરામે એને તત્કાળ મારી નાખ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૮.

પ્રલંબદેશ ભારતવર્ષીય દેશ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૮.

પ્રલંબાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પ્રલંબાસુર પ્રલંબ શબ્દ જુઓ.

પ્રલય પૃથ્વી પર થયેલો જળપ્રલય, જેમાં બધાંનો નાશ થયો હતો./ ભાર૦ વ૦ ૧૯૧-૬૫; શાં૦ ૩૧૭ અનુ૦ ૩૯-૧-૧૮; ભાગ૦ ૧૨-૪.

પ્રલયમેઘ મેઘ શબ્દ જુઓ.

પ્રવરા ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૩

પ્રવર્ષણ આ પર્વત આનર્ત દેશમાં દ્વારકાની પાસે હોવો જોઈએ. જરાસંધના ભયથી કૃષ્ણ અને બલરામ એક વખત એના પર સંતાઈ રહ્યા હતા. એમનો નાશ કરવાના ઇરાદાથી જરાસંધે આ પર્વતને તે વખતે આગ લગાડી નવરાવ્યો હતો. એના ગયા પછી બન્ને જણા એના પરથી કૂદી પડીને દ્વારકામાં ગયા હતા.

પ્રવર્ષણ (૨) ઋષ્યમૂક પાસેનો એ નામનો એક પર્વત (૩. માલ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

પ્રવહણ ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તઋષિઓમાં હતો તે એક ઋષિ.

પ્રવાલક યક્ષવિશેષ / સ૦ ૧૦-૧૮.

પ્રવીર સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજાના કુળના પુરુવંશના પ્રચિન્વાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મનસ્યુ રાજા.

પ્રવીર (૨) હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને વેચાતો લેનાર કાશીનો ચાણ્ડાલ. એનું વીરબાહુ એવું નામ પ્રસિદ્ધ હતું.

પ્રવીર (૩) નીલધ્વજ રાજાનો પુત્ર. ચિત્રાંગદાનો પિતા. પાંડ્યરાજા, મલયધ્વજ અને ચિત્રવાહન એવાં એનાં નામાન્તર છે.

પ્રવેણી કામ્યક વનની દક્ષિણે કણ્વઋષિના આશ્રમ પાસે વહેતી નદી.

પ્રશમી એક અપ્સરાવિશેષ.

પ્રશસ્તા ભારતવર્ષીય નદી.

પ્રશ્ન અથર્વણ વેદોપનિષદ.

પ્રશ્રય સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિને હ્રી નામની ભાર્યાને પેટે થયેલો પુત્ર.

પ્રશ્રવણ ભારતવર્ષીય તીર્થ

પ્રશ્રુત પ્રસુશ્રુત શબ્દ જુઓ.

પ્રસન્ન સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કૃતરાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ યુવનાશ્વ હતું.

પ્રસભ રામની સેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૨.

પ્રસાદ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને મૈત્રી નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર.

પ્રસુદ્ય પૂર્વ બ્રહ્મદેશનું નામાન્તર.

પ્રસુશ્રુત સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન કુશન્વયમાં થયેલા મરુ રાજાનો પુત્ર. એનું પ્રશ્રુત એવું બીજું નામ હતું. સંધિ નામનો રાજા એનો પુત્ર હતો.

પ્રસૂતિ સ્વાયંભૂ મનુની ત્રણ કન્યાઓમાંની એક દક્ષ પ્રજાપતિની સ્ત્રી.

પ્રસેન સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર વૃષ્ણિના વંશના નિઘ્ન રાજાનો બીજો દીકરો; સત્રાજિત રાજાનો નાનો ભાઈ.

પ્રસેન (૨) સાત્યકિએ મારેલા કર્ણના પુત્રોમાંનો એક, વૃષસેનાનો નાનો ભાઈ/ ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૮૨.

પ્રસેનજિત એક પ્રખ્યાત રાજર્ષિ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૩૫.

પ્રસેનજિત (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કૃશાન્વયના વિશ્વસ્ત રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ તક્ષક રાજા.

પ્રસેનજિત (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશાન્વયના લાંગલ રાજાનો પુત્ર. ક્ષુદ્રક રાજા એનો પુત્ર હતો.

પ્રસેનજિત (૪) જમદગ્નિના સસરા રેણુ રાજાનું બીજું નામ.

પ્રસ્કણ્વ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુ રાજાના અપ્રતિરથ નામના પૌત્રના પ્રપૌત્ર કણ્વનો પૌત્ર અને મેધાતિથિનો પુત્ર. આ બધા વિદ્યા અને જ્ઞાનને લીધે બ્રાહ્મણ થયા હતા.

પ્રસ્તાવ ઋષભદેવ વંશના ભૂમા રાજાને દેવકુલ્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એને નિષુત્સા નામની સ્ત્રીને પેટે વિભુ નામનો પુત્ર થયો હતો.

પ્રસ્તોતા પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળોત્પન્ન પ્રતીહ રાજાને સુવર્ચલાની કુખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો વચલો પુત્ર.

પ્રસ્થલ વાહીક દેશ સંબંધી દેશવિશેષ / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૪૩; ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૪ શ્લો૦ ૪૭.

પ્રસ્રવણ નાસિક-જનસ્થાનની દક્ષિણે આવેલો પર્વત / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૬૪.

પ્રસ્તુત ગરુડે મારેલો દૈત્યવિશેષ.

પ્રહરણ ભદ્રાની કુખે થયેલા કૃષ્ણના પુત્રે માંનો એક.

પ્રહસ્ત કેતુમતીની કુખે સુમાલી રાક્ષસને થયેલા દસ પુત્રોમાંનો મોટો. એ રાવણનો મામો થતો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૧. • રાવણ બળાઢ્ય થયા પછી એ રાવણની ત્રીજા ભાગની સેનાનો અધિપતિ અને મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૯ • એ નિરંતર રાવણના સમાગમમાં રહેતો. રામાયણના યુદ્ધને પાંચમે દિવસે નરાંતક, કુંભહનુ, મહાનાદ અને સમુન્નત એ ચારેની સાથે મળીને યુદ્ધ કરવા ગયો હતો. એની અને નીલ વાનરની વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું હતું. એ યુદ્ધમાં એ નીલ વાનરને હાથે મરાયો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૫૭-૫૮.

પ્રહસ્ત (૨) વિશ્રવા ઋષિને પુષ્પોત્કટાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ પણ રામાયણના યુદ્ધમાં મરાયો હતો.

પ્રહાસ નાગવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૨૬.

પ્રહાસ (૨) વરુણનો મંત્રી/વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૩.

પ્રહેતિ રાક્ષસોનો મૂળ પુરુષ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૪. • હેતિ નામે રાક્ષસ એનો નાનો ભાઈ થતો હતો.

પ્રહેતિ (૨) વૈશાખ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો રાક્ષસ (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.) એનો બ્રહ્મધાતા નામનો પુત્ર વૈશ્રવણનો સેવક હતો.

પ્રહેતિ (૩) વૃત્રાસુરનો અનુચર એક રાક્ષસ.

પ્રહ્લાદ કયાધુને પેટે હિરણ્યકશિપુને થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો મોટો. એ ગર્ભમાંથી જ ભગવન્નિષ્ઠ થયો હતો. (કયાધુ શબ્દ જુઓ.) એ જન્મ્યો ત્યારથી જ વ્યાપક પરમાત્મા-વિષ્ણુનો ઉપાસક હતો. આથી હિરણ્યકશિપુએ એને બહુ હેરાન કર્યો હતો. છેવટે વિષ્ણુએ નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને, હિરણ્યકશિપુને મારી એનું સંરક્ષણ કર્યું. / ભા૦ સ્કં૦.* એ ચાલુ મન્વંતરમાં દૈત્ય દાનવોનો અધિપતિ હોઈને એને આયુષ્માન, શિબિ, બાષ્કલ, વિરોચન, કુંભ, નિકુંભ ઇ. પુત્રો હતા.

પ્રહ્લાદ (૨) ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

પ્રજ્ઞાચક્ષુ અંધ હોઈને કેવળ બુદ્ધિના પ્રભાવ વડે બધું જાણનાર હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાકામ્ય આઠ સિદ્ધિઓમાંની એક.

પ્રાકોટક એક જાતિવિશેષ / ભૌ૨૦ સ૦ ૩૨.

પ્રાકૂશંગવાન ગાલવવંશોદ્ભવ એક ઋષિ. (કુણિ-ર્ગર્ગ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાગાથ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પ્રાગ્જ્યોતિષપુર શાકલ દેશની ઉત્તરનો દેશ અને પુરવિશેષ (મૂળમાં શાકલદ્વીપ કહ્યો છે, પરંતુ તે દ્વીપ નથી.) અહીં પાંડવોના સમયમાં નરકાસુરનો પુત્ર ભગદત્ત રાજા રહેતો હતો. આસામમાં આવેલું કામરૂપ અગર કામાક્ષ્ય તે જ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૬.

પ્રાગ્જ્યોતિષપુર (૨) મદ્રદેશાધિપતિ શલ્ય રાજાનું નગર. ઘણું કરીને શાકલનગરથી આ નગર જુદું છે. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૫૫૦ શ્લો૦ ૬૩.

પ્રાગ્રાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાગ્વટપુર કુટિકાષ્ટિકા નદીનો પાસે આવેલું એક નગરવિશેષ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧.

પ્રાચીતત સોમવંશી પુરુપુત્ર જન્મેજયના પુત્ર પ્રચિન્વાનનું બીજું નામ.

પ્રાચીનગર્ભ એકની સંજ્ઞાવાળા સારસ્વત ઋષિનું નામાંતર.

પ્રાચીનબર્હિ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો એક રાજા. દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ કર્યો અને જે વખતે સતીનું અપમાન થવાથી તેણે દેહત્યાગ કર્યો, તે સમયે આ રાજા ભરતખંડાધિપતિ હતો (૨. દક્ષ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાચીનબર્હિ (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાને હવિર્ધાનીને પેટે થયેલા બર્હિષદ નામના પુત્રનું બીજું નામ. શતદ્રુતી અથવા સવર્ણા નામની સમુદ્રકન્યા એની સ્ત્રી હતી. એને પેટે એને પ્રચેતસ સંજ્ઞાવાળા દસ પુત્રો થયા હતા. દક્ષ નામનો રાજા, જેને પ્રાચેતસ દક્ષ કહેતા તે, આ રાજાનો પૌત્ર હતો.

પ્રાચીન્વાન પુરુના પુત્ર જન્મેજયનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ આશ્મકી અને પુત્રનું નામ શય્યાતિ હતું.

પ્રાચીસરસ્વતી એક નદીવિશેષ / શ. ૩૮-૩૬.

પ્રચેતસ વાલ્મીકિ ઋષિનું નામ / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

પ્રચેતસ (૨) સોમવંશી દ્રુહ્યુકુળોત્પન્ન પ્રચેતા રાજાના સો પુત્રોનું નામ. એઓ ઉત્તરમાં અધિપતિ થયા હતા.

પ્રાચેતસદક્ષ બ્રહ્મદાની સંજ્ઞાવાળા પ્રાચીનબર્હિ રાજાનો પૌત્ર. દસ પ્રચેતાઓને મારીષા અથવા વાક્ષ્ણીને પેટે થયેલો પુત્ર. એને સાઠ કન્યાઓ હતી. (એ કોને કોને આપી તે સંબંધે ૫. દક્ષ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાચેતા એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) ઘણું કરીને એ વાલ્મીકિ પોતે જ.

પ્રાચેય બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાચ્ય દેશવિશેષ.

પ્રાણ સ્વયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુ ઋષિનો પૌત્ર અને વિધાતા ઋષિનો પુત્ર. એને વેદશિરા નામે પુત્ર હતો.

પ્રાણ (૨) સ્વરોચિષ મન્વંતરમાંના સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

પ્રાણ (૩) આંગિરસ દેવોમાંનો ચાલુ મન્વંતરમાંનો એક દેવ.

પ્રાણ (૪) દેવવિશેષ (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાણ (૫) અષ્ટ વસુમાંના ધર વસુનો પુત્ર. એની માનું નામ મનોહરા.

પ્રાણ (૬) શરીરમાં રહેનાર પંચપ્રાણમાંનો પહેલો.

પ્રાણરોધ બ્રાહ્મણ હોઈને કૂતરાં અને ગધેડું પાળનાર, તેમ જ ક્ષત્રિ કિંવા વૈશ્ય થઈને ધર્મવિહિત કર્મ સિવાય શિકાર કરી મૃગ મારનાર વગેરેને ભોગવવું પડતું નરક.

પ્રાણાગ્નિહોત્ર મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.

પ્રાત એક નાગવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૬૩

પ્રાત (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણને તેની પ્રભા નામની મોટી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

પ્રાતઃ પ્રાતઃકાળ તે જ

પ્રાત : (૨) ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને રાકાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૧૮-૩.

પ્રાતઃકાળ બ્રહ્મદાની અંક સંજ્ઞાવાળા પ્રાંતનું બીજું નામ.

પ્રાતિકામિ દુર્યોધનનો સૂત-સારથિ. યુધિષ્ઠિર સાથેના દ્યૂત પ્રસંગે દુર્યોધનના કહેવાથી એ દ્રૌપદીને સભામાં 'આવ' એવો સંદેશો કહેવા ગયો હતો.

પ્રાતિપેય શાન્તનુનું બીજું નામ.

પ્રાતીપ પ્રતીપ રાજાના પુત્ર દેવાપી, શંતનુ અને બાહ્લિક. એ પ્રત્યેક.

પ્રાદ્યુમ્નિ પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર, અનિરુદ્ધ તે.

પ્રાધા ચાલુ મન્વંતરમાંના કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એને પેટે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ થઈ હતી. અનવદ્યા, મનુ, વંશ, અસુરા, માર્ગણપ્રિયા, અરુપા, સુભગા, ભાસી, અલંબુષા, મિશ્રકેશી, વિદ્યુત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અરુણા, રક્ષિતા, રંભા, મનોરમા, કેશિની, સુબાહુ, સુરતા, સુરજા, સુપ્રિયા, ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ, સહજન્યા, ચિત્રસેના, શુચિસ્મિતા અને ચારુનેત્રા એ એ અપ્સરાઓનાં નામ છે. (ગંધર્વોનાં નામને માટે ૨. દેવ ગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

પ્રાપ્તિ ધર્મપુત્ર શમની સ્ત્રી.

પ્રાપ્તિ (૨) જરાસંધ રાજાની કન્યા, કંસની બીજી સ્ત્રી.

પ્રાપ્તિ (૩) અષ્ટસિદ્ધિઓમાંની એક.

પ્રાવહિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પ્રવરક દેશવિશેષ / ભા. ૧૨-૨૨.

પ્રાવારકર્ણ હિમવાન પર્વત પર રહેનાર એક ધુવડ વિશેષ. (૧. ઇન્દ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

પ્રાક્ષુષદેશ ભારતવર્ષીય દેશ.

પ્રાવેપિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પ્રાંશુ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન વત્સપ્રીતિ રાજાનો પુત્ર; એનો પુત્ર પ્રમતિ રાજા.

પ્રાક્ષિત જરાસંધની પુત્રી, અને કંસની સ્ત્રી / ભા૦ સ૦ ૧૪-૩૨.

પ્રિયદર્શન દ્રુપદનો પુત્ર. એને મહાયુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો.

પ્રિયમેધ સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો. એ અને એની સંતતિ તપ વડે કરીને બ્રાહ્મણ થઈ હતી.

પ્રિયમેલક ભારતવર્ષીય તીર્થ અને ક્ષેત્ર.

પ્રિયવ્રત સ્વયંભૂ મનુને અનંતી અથવા શતરૂપીને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. ઉત્તાનપાદ રાજાનો મોટો ભાઈ. વિશ્વકર્માની કન્યા બર્હિષ્મતી એની સ્ત્રી હતી. એની કુખે એને આગ્નીધ્ર, ઇધ્મજિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, મહાવીર, હિરણ્યરેતા, ઘૃતપૃષ્ઠ, સવન, મેધાતિથિ, વીતિહોત્ર અને કવિ એમ દસ પુત્રો અને ઊર્જસ્વતી નામે એક કન્યા થઈ હતી. આ કન્યા કવિપુત્ર ઉશનાને દીધી હતી. આ કવિ તે સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનો ભૃગુપુત્ર. દસ પુત્રોમાંના મહાવીર, સવન અને કવિ એ ત્રણ વિરક્ત હોઈને તેમણે લગ્ન કર્યાં નહિ અને પરમહંસ થઈને અરણ્યમાં ગયા. બાકી રહેલા સાતને પ્રિયવ્રત રાજાએ પૃથ્વીના સપ્ત મહાદ્વીપમાંથી આગ્નીધ્રાને જંબુદ્વીપ, ઇધ્મજિહ્વને પ્લક્ષદ્વીપ, યજ્ઞબાહુને શાલ્મલદ્વીપ, હિરણ્યરેતાને કુશદ્વીપ, ઘૃતપૃષ્ઠને ક્રાંચદ્વીપ, મેધાતિથિને શાકદ્વીપ, અને વીતિહોત્રને પુષ્કરદ્વીપ એ પ્રમાણે દરેકને એકેકો મહાદ્વીપ વહેંચી આપ્યો હતો. પ્રિયવ્રત રાજાને બીજી એક સ્ત્રી હતી. પણ એનું નામ મળતું નથી. એ સ્ત્રીથી એને ઉત્તમ, તામસ અને રેવત એવા ત્રણ પુત્રો થયા હતા. આ ત્રણે પુત્રો મહાસમર્થ હતા. પહેલો સ્વાયંભુવ મન્વંતરનો, બીજો સ્વારોચિષનો એમ, ક્રમવાર ત્રણે જણા ત્રણે મન્વંતરના અધિપતિ થયા હતા.

પ્રિયવ્રત બહુ પરાક્રમી હતો. એક સમયે એના મનમાં આવ્યું કે સૂર્યકિરણોથી એક કાળે અરધી પૃથ્વીમાં અજવાળું રહે છે તે ઠીક નહિ, માટે એ પોતાના એકચક્રી રથમાં બેસીને પૃથ્વી ઉપર મેરુની આજુબાજુ સૂર્ય હોય તેની સામી બાજુએ જ રહે, એવી રીતે સાત દિવસ સુધી સૂર્યના જેટલા જ વેગે ફર્યો. ફરતાં છતાં એણે પોતે હોય ત્યાં સૂર્યના જેવો જ પ્રકાશ કરી ત્યાં રાત્રી પડીને અંધારું ન થવા દીધું. આમ સાત દિવસ રાત્રિ જ પડી નહિ. વળી પ્રદક્ષિણાને પહેલે દિવસે મેરુથી જેટલે અંતરે પોતે રહ્યો હતો તેનાથી બીજે દિવસે બમણે દૂર એમ મેરુની આજુબાજુ એના રથના પૈડાં ફરવાથી એક મધ્યબિંદુવાળા સાત ઊંડાં વર્તુળ-ચીલા જ સપ્તસમુદ્ર થઈ તેમની વચ્ચે વચ્ચેની જમીન તે દ્વીપ થઈ રહી. એણે દસ કોટિ વર્ષનો એક અર્બુદ એવા અગિયાર અર્બુદ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું.

પછી પોતાના સર્વ પુત્રોને સદ્ધર્મનો ઉપદેશ કરી, પોતે નારદે ઉપદેશેલા ધ્યાનયોગ પ્રમાણે, ભગવત્સ્વરૂપમાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર કરીને મોક્ષપદને પામ્યો. / ભાગ૦ ૫. સ્કં૦ અ૦ ૧.

પ્રિયંવદ ગાંધર્વનો રાજા, એક વિદ્યાધર.

પ્રિશત દ્રુપદનો પિતા.

પ્રિસન્ન વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર. એ ગુરુની ગાય મારવાના પાપથી શુદ્ર થઈ ગયો હતો.

પ્રિશની વેદ અને પુરાણ પ્રમાણે પૃથ્વી-મરુતની મા.

પ્રિશની (૨) દેવકીનું પૂર્વજન્મનું નામ.

પ્રૌષકશ ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

પ્રૌષ્ટ દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૫૦.

પ્રૌષ્ઠપદ કુબેરનો ધનાધ્યક્ષ મંત્રી / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૫.

પ્લવંગ રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૪૦.

પ્લક્ષજાતા નદીવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૮૬–૨૦

પ્લક્ષદ્વીપ પૃથ્વીના સપ્ત મહાદ્વીપમાંનો બીજો. એ ક્ષાર સમુદ્રની બહારને કાંઠે મેરુની આજુબાજુ એટલી જ પહોળાઈનો, એટલે બે લાખ યોજન પહોળાઈનો ઇક્ષરસોદ-શેરડીના રસના જેવા મીઠા પાણીના સમુદ્ર વડે વીંટાયલો છે. પ્રિયવ્રત રાજાનો બીજો પુત્ર ઇધ્મજિહ્વ અહીં અધિપતિ હતો. એણે પણ પિતાની પેઠે પોતાના દ્વીપના સાત ભાગ પાડી પોતાના સાત પુત્રોને આપ્યા હતા.

આ દ્વીપમાં મણિકૂટ, વજ્રકૂટ, ઇંદ્રસેન, જ્યોતિષ-માન, સુપર્ણ, હિરણ્યષ્ઠિવ અને મેઘ માલ એવા સાત મહાપર્વત, તેમજ આ નામના, અંગિરસી, સાવિત્રી, સુપુત્ર, ઋતંભરા અને સત્યંભરા એવી સાત નદીઓ છે. આ દ્વીપમાં એક અતીત મોટું પીંપરનું વૃક્ષ (પ્લક્ષવૃક્ષ) હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ ૨૦; દેવી ભા૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

પ્લક્ષા નદીવિશેષ / ભા૦ ૬૦ ૬૨–૬

પ્લક્ષાદેવી ભારતવર્ષીય નદી.

પ્લક્ષાવતરણ યમુના નદી સંબંધી તીર્થ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૨૬.૭ આ કુરુક્ષેત્રનું ગણાય છે. એને વખતે સ્વર્ગદ્વાર પણ છે. અહીં મરુત રાજાએ યજ્ઞ કર્યા હતા.

ફલકક્ષ એક યક્ષ. / ભાર૦ સ૦ ૧૦–૧૭.

ફલકીવન ભારતવર્ષીય તીર્થ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૮૬

ફલાહાર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ફલોદક યક્ષવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૧૦–૧૭

ફલ્ગુ ગયામાં ફલ્ગુનદી પર આવેલું તીર્થવિશેષ.

ફલ્ગુનદી ભારતવર્ષીય નદી. એનો પ્રવાહ ભૂમિની નીચે છે. ગયામાં આવેલી ફલ્ગુ નદી તે જ. / ભા૦ ૬૦ ૮૨–૬૭.

ફલ્ગુન પાંડુ રાજાના પુત્ર અર્જુનનું બીજું નામ. / વિ૦ ૪૩–૧૧.

ફાલ્ગુનિ પાંડુપુત્ર અર્જુનના અભિમન્યુ વગેરે પુત્રોને આ નામ લગાડાય છે.

ફેનપ રસાતલમાં રહેનારો એક બ્રહ્મર્ષિ.

ફેનપ (૨) ભૂમિ ઉપરનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ). એ ભાર્ગવ વંશ હતો અને એનું અપરનામ સુમિત્ર હતું. એ ત્રિશિખર ગિરિ પર રહેતો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૨૦.

ફેનપા રસાતળ નામના સાતમા પાતાળમાં રહેનારા અને ત્યાં રહેલી સુરભીમાળા નામની ગાયના દૂધ અને તેના ફીણ ઉપર જ નિર્વાહ કરનારા ઋષિઓ. / ભાર૦ ઉ. ૧૦૨–૫; ભાર૦ અનુ૦ ૪૫–પા.

GBL
1222
.D3
Vol.21
O.P. 8029/2